قسقىچە
دۇنيا تارىخى

يېڭىنقى زامان قىسمى

2

بېيجىڭ داشۇيې تارىخ پاكۇلتېتى قىسقىچە
دۇنيا تارىخىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى

قسقىچە
دۇنيا تارىخى

يېقىنقى زامان قىسمى

(2)

بېيجىڭ داشۇې تارىخ پاكۇلتېتى قىسقىچە
دۇنيا تارىخىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى

مىللەتلەر نەشرىياتى

本书根据人民出版社1979年 4 月第 1 版北京第 2 次印刷版本翻译出版。

بۇ كىتاپ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1979 ـ يىل 4 ـ ئايدا نەشر قىلىنغان 1ـ نەشرى بېيجىڭ 2ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

قىسقىچە دۇنيا تارىخى

يېڭىنسقى زامان قىسمى

بېيجىڭ داشۇي تارىخ پاكۇلتېتى قىسقىچە دۇنيا تارىخىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئەركىن، ھورنسا، م. ئىلاخۇن، قۇتلۇق

تەرجىمىسىڭ مەسئۇل مۇھەررىلىرى: م. ئىلاخۇن، رېيىمجان

مەسئۇل كوررېكتور: نۇربىيە ئەزىز

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1982 ـ يىل 5 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى

1982 ـ يىل 5 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى

باھاسى (1 ـ ، 2 ـ كىتاپ): 1.70 يۈەن

ئونىنچى باپ

"ئەركىن" كاپىتالىزىمدىن جاھانگىرلىككە ئوتۇش دەۋرىدىكى خەلقارا ئىشچىلار ھەرىكىتى ماركس، ئېنگېلىسنىڭ ئىنقىلاۋىي لۇشىيەنىسنىڭ ئاغمىچىلىق لۇشىيەنگە قارشى كۈرىشى

1 - بولۇم كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 يىلى "ئەركىن" كاپىتالىزىمنىڭ مونوپول كاپىتالىزىمغا ئوتۇش دەۋرى بولدى. بۇ دەۋردە كاپىتالىزىم دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسى تەرەققىياتىدا نۇرغۇن زور ئۆزگىرىشلەر بولدى.

ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئومۇمى يۈزلىنىشى 19 - ئەسىر - نىڭ 50 - ، 60 - يىللىرىدا، ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا ۋە ياپونىيەدىكى بۇرژۇئا مىللى دېموكراتىك ھەركىتى كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىش يولىدىكى توسالغۇلارنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تازىلىدى. ياۋروپا، ئامېرىكا، ياپونىيە ئەللىرىدىكى بۇرژۇئازىيە ئوز ئېلىدىكى ئەمگەكچى خەلقنى ۋە مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى

خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا تايىنىپ، ئەڭ يېڭى پەن-تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن كەڭ تۈردە پايدىلىنىپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇردى. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 يىللىدا، دۇنيا بويىچە سانائەتنىڭ ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتى بىر ھەسسە كۆپەيدى. مېتالچىلىق سانائىتى، ماشىنىسازلىق سانائىتى ۋە يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان خىمىيە، ئېلېكتىر قاتارلىق سانائەت تارماقلىرى تېز راۋاجلاندى.

ئايلانما مەشتە پولات تاۋلاش ئۇسۇلى ۋە توۋ مەشتە پولات تاۋلاش ئۇسۇلىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە قوللىنىلىشى شۇنىڭدەك فوسفورلۇق چويۇندىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا پولات ماتىرىياللىرى تاۋلاش ئارقىسىدا، 1870—1900-يىللىرى، دۇنيا بويىچە پولاتنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 520 مىڭ تونىنىدىن 28 مىليون 300 مىڭ تونىنغا يەتتى، يەنى 55 ھەسسە كۆپەيدى؛ چويۇنىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 14 مىليون تونىنىدىن 41 مىليون تونىنغا يەتتى. تومۇرىيول قۇرۇلۇشى زور دەرىجىدە تېزلەشتى، شۇ ۋاقىت ئىچىدە دۇنيا بويىچە تومۇرىيول تورى 4 ھەسسىگە يېقىن كۆپەيدى، يەنى 210 مىڭ كىلومېتىردىن 790 مىڭ كىلومېتىرغا يەتتى. گېرمانىيە، روسسىيە، ئىتالىيە، ئاۋسترىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى ۋە ياۋروپادىكى باشقا بەزى مەملىكەتلەرنىڭ تومۇرىيول قۇرۇلۇشىنىڭ كۆلىمى ناھايىتى كەڭ بولدى. ئامېرىكا ۋە ياپونىيەدىمۇ كەڭ كولەملىك تومۇرىيول قۇرۇلۇشى باشلاندى. ياغاچ كېمىلەرنىڭ ئورنىنى پولاتتىن ياسالغان پار پاراخوتلار ئومۇمى يۈزلۈك ئىگەللىدى. ئېنېرگىيە سانائىتىدە پارتۇربىنىسى ۋە ئىچدىن يانىدىغان دىۋىگاتېل مەيدانغا كەلدى، ئۇ كونا شەكىلدىكى پار ماشىنىسىدىن تېخىمۇ تېجەشلىك، ئۈنۈمى تېخىمۇ يۇقۇرى بولدى.

ئىچدىن ياندىغان دۆڭگاتىلىنىڭ ئىشلىتىلىشى نېفىت ئېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. نېفتىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 1870-يىلدىكى 800 مىڭ تونىنىدىن 1900-يىلى 20 مىليون تونىنغا يەتتى. سۈنئىي بوياق ماتېرىيالى، خىمىيىۋى ئوغۇت بىرىكمىسى ۋە پارتلىتىش دورىسىنىڭ ئىشلىتىلىشى يېڭىدىن گۈللەنگەن خىمىيە سانائىتىگە ئاساس سالدى. 19-ئەسىرنىڭ 70—90-يىللىرىدا، تېلېفون، ئېلېكتر چىرىغى، تىراموّاي، سىمسىز تېلېگراف ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار كەينى-كەينىدىن كەشپ قىلىندى. يېراقتىن توك يەتكۈزۈپ بېرىش سىنغى 90-يىللارنىڭ باشلىرىدىلا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، سانائەتنى ئېلېكتىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئالدىنقى شەرت-سىياسەتنى بەردى. كاپىتالىزىم "پاختا توقۇمىچىلىق دەۋرى" دىن "پولات-تومۇر دەۋرى"گە قەدەم قويىدى، ئېغىر سانائەت بارلىق سانائەت ئىچىدە يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلەشكە باشلىدى.

كاپىتالىستىك سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ كوپىيىشى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغىمۇ تۈرتكە بولدى. غەربىي ئامېرىكا، كانادا، ئارگېنتىنا، ئاۋسترالىيە قاتارلىق جايلاردىكى كاپىتالىستىك دېخانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى، يېڭى يەرلەرنى ئېچىش ۋە ماشىنا بىلەن ئىشلەش ئۈسۈللىرىنى قوللىنىپ دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۇستۇردى. لېكىن يېزا ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتى سانائەتنىڭكىدىن كوپ ئارقىدا ئىدى. غەربىي ياۋروپا دېخانلىرى تۈركۈم-تۈركۈملەپ يەردىن مەھرۇم بولۇپ، پۇرولېتارلارغا ئايلاندى، يەرلەر چوڭ پومىششىكلار ۋە باي دېخانلارنىڭ قولىغا مەركەزلەشتى. گېرمانىيە، روسىيە، ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە، ياپونىيە قاتارلىق مەملىكەتلەردە، پومىششىك، كاپىتالىستلار يۇقۇرى پايدا ئېلىش ئۈچۈن،

دىخانلار ئۇستىدىكى كاپىتالىستىك ۋە فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيىنى كۆچەيتتى.

كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ دۇنيا مىقياسىدا كېڭىيىشى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى كەينى-كەينىدىن كاپىتالىزم قاينىمىغا ئېلىپ كىردى. شۇنداق قىلىپ دۇنياۋى كاپىتالىستىك ئىگىلىك سېستىمىسى مەيدانغا كەلدى. بۇ سېستىما كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ ئاجىز-كىچىك مەملىكەتلەرنى قۇل قىلىشى ئاساسىغا قۇرۇلغان. غەرپ مۇستەملىكىچىلىرى ئوزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي كۆچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى خەلقلىرىنى كوپلەپ دىخانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە ئەمگەك كۈچى يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىپ، بۇ جايلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى.

بۇ مەزگىلدىكى كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇ بولدىكى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىش جەريانى زور دەرىجىدە كۈچەيدى، شۇنىڭ ئارقىسىدا كاپىتالىستلارنىڭ مونوپول ئىتتىپاقى—كارتىللار، سىندىكاتلار ۋە تراستلار مەيدانغا كەلدى. ئامېرىكىدا مېتال تاۋلاش زاۋۇتلىرىنىڭ سانى 1880-يىلىدىن 1890-يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە 3 دىن بىر ھەسسە ئازايدى، بىراق مېتال تاۋلاش سانائىتىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 3 دىن بىر ھەسسە كوپەيدى. گېرمانىيىدە 1882-يىلى ھەر مىڭ كارخانىدا 50 تىن مىڭغىچە ئىشچى ياللايدىغان چوڭ كارخانىلار ئاران 3 ئىدى، 1895-يىلغا كەلگەندە چوڭ كارخانىلارنىڭ نىسبىتى بىر ھەسسە كوپەيدى. چوڭ تىپتىكى ئېغىر سانائەت، پاي شىركىتى ۋە چوڭ بانكىلار تەرەققى قىلدى. ئامېرىكا ۋە گېر-

مانىيىدە مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانى ئەڭ تېز بولدى. 1875-يىلى گېرمانىيىدە تەخمىنەن 8 كارتىل بار ئىدى، 1890-يىلغا كەلگەندە 130 غا يەتتى. 1893-يىلى قۇرۇلغان رېين-ۋېستفالىيە كومۇرچىلىك سىندىكاتى رۇر رايونى بويىچە ئېلىنىدىغان كومۇر مەھسۇلاتىنىڭ 87 پىرسەنتىنى ئىگەللىدى. ئامېرىكىدا مۇشۇ مەزگىلدە كۇچلۇك مورگان ۋە روكفېللېر پۇل-مۇئامىلە سانائەت گۇرۇھى مەيدانغا كەلدى. غايەت زور روكفېللېر نېفىت ترېستى "ستاندارد نېفىت شىركىتى" تەشكىل قىلىندى. ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، بېلگىيە، روسىيە ۋە باشقا مەملىكەتلەردە مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئاستىراق بولدى، لېكىن ئۇلاردىمۇ كارتىللار ۋە سىندىكاتلار مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. سانى نۇرغۇن بولغان ئۇششاق كارخانىلار ۋە قول سانائەت كارخانىلىرى چوڭ كارخانىلار بىلەن رىقابەتلىشىشكە پۇتۇنلەي چامىسى يەتمەي، ئارقا-ئارقىدىن ۋەيران بولدى ۋە چوڭ كارخانىلارغا يەم بولدى.

لېكىن 19-ئەسىرنىڭ 70-، ۋە 80-يىللىرىدا، مونوپول تەشكىلاتلار ھەرھالدا ئانچە كوپ ئەمەس ئىدى، تەشكىل قىلىنغانلىرىمۇ پات-پات ۋەيران بولۇپ كېتەتتى، ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرىدا تېخى ھوكۇمران ئورۇننى ئىگەللىمىگەن ئىدى. 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مونوپول تەشكىلاتلار پۇتۇن ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى.

مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى كاپىتالىزىمنىڭ ئوزىنىڭ چىرىكلىشىش باسقۇچىغا قەدەم قويۇشقا باشلىغانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ مەزگىلدە ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى غايەت زور تەرەققىياتقا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئوسۇشى بىلەن پەن-

تېخنىكا يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئىمكانىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق بارغانسېرى زورايدى. كاپىتالستلار، برتەرەپتىن، يېڭى تېخنىكىلارنى قوللىنىپ تەننەرقنى چۈشۈرۈپ، ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىپ، پايدىنى ئوستۈرسە، يەنە برتەرەپتىن، تېخنىكىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئومۇملاشتۇرۇلۇشىغا سۈنئى هالدا توسقۇنلۇق قىلدى. كومۇر گازى شىركىتى برقانچە جايدا شەھەرنى ئېلېكتر چىرىغى بىلەن يورۇتۇشقا توسقۇنلۇق قىلدى، تومۇرىيول مونوپول شىركىتى تومۇرىيوللارنى ئېلېكترلەشتۈرۈشكە توسقۇنلۇق قىلدى. بەزى ئىقتىسادىي تارماقلاردا يەنىلا قالاق قول ھۈنەرۋەنلىك مەشغۇلاتى قوللىنىلدى. ئەنگلىيە، فرانسىيەگە ئوخشاش قېرى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىنتايىن ئاستا بولدى. پاي ئوسۇمىگە تايىنىپ ئوقەت قىلىدىغان سۈتخورلار تەبىقىسى بولسا ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى، ئۇلار ئەنگلىيىدىلا بىر مىليوندىن ئېشىپ كەتتى. كاپىتالىستلار كاپىتالىنى ئۈسكۈنىلەرنى يېڭىلاشقا ئىشلەتكۈسى كەلمىدى، بەلكى كوپلىگەن كاپىتالىنى چەتكە بولۇپمۇ مۇستەملىكىلەرگە چىقىرىپ، يۇقۇرى پايدا ئالدى. سىرتقا كاپىتال چىقىرىش ئەنگلىيە، فرانسىيە بىلەنلا چەكلەنمىدى، ھەتتا ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە، روسىيە، ياپونىيە قاتارلىق مەملىكەتلەر، برتەرەپتىن، چەتتىن كاپىتال كىرگۈزۈپ، يەنە بىر تەرەپتىن، بالقان، تۈركىيە، جۇڭگو، چاۋشىيەن ۋە باشقىلارغا كاپىتال چىقىرىپ، بۇ جايلارغا قارىتىلغان تالان-تاراجنى كۈچەيتتى.

كاپىتالىزىمنىڭ چىرىكلىگىنىڭ يەنە بىر ئىپادىسى شۇكى، ئىقتىسادىي كىرىزىس ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئومۇمى يۈزلۈك، چوڭقۇر بولدى، ئۇنىڭ بۈزغۇنچىلىغى تېخىمۇ زور بولدى. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 يىلىدا ئۈدا 4 قېتىم ئىقتىسادىي كىرىزىس

يۈز بەردى. 1873 ـ يىلى ئامېرىكا ۋە گېرمانىيىدە كىرىزىس پەيدا بولۇشقا باشلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيە ۋە باشقا مەملىكەتلەر ـ گىمۇ يېيىلىپ كەتتى، بۇ كىرىزىس ئۇدا 6 يىل داۋام قىلدى. كىرە ـ زىستىن كېيىنكى ئىشلەپچىقىرىشتا كورۇلگەن يۇكسىلىش غىل ـ پاللا ئوتۇپ كېتىپ، 1882 ـ يىلى كىرىزىس يەنە باشلاندى. بۇ كىرىزىس بولۇپمۇ شۇ چاغدا دۇنيا بويىچە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشدا بىرىنچى ئورۇندا تۇرغان ئامېرىكىغا قاتتىق زەربە بەردى. 1890 ـ يىلدىكى كىرىزىس ئاساسەن ياۋروپاغا زەربە بەردى، شۇنداقلا ئامېرىكا قىتئەسىگىمۇ تەسىر قىلدى. 1900 ـ يىلى پارتلىغان يېڭى كىرىزىس غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىغىلا زەربە بېرىپ قالماي، روسىيە ۋە ياپونىيىگىمۇ زەربە بەردى، پۈتكۈل كاپىتالىزىم دۇنيا ـ سىغا تەسىر كورسەتتى. كىرىزىس كارخانىلار بىلەن كاپىتالىنىڭ يەنىمۇ مەركەزلىشىش ۋە مونوپول للىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىش ـ چىلار بىلەن دىخانلارنىڭ تۇرمۇشى ئۇزلۇكسىز ناچارلاشتى. كەينى ـ كەينىدىن بولغان كىرىزىسلار كاپىتالىزىم جەمئىيىتىدىكى ئىشلەپچە ـ قىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بۇ جەمئىيەت يارىتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا بارغانسېرى ماس كەلمەي قالغانلىغىنى ئاش ـ كارىلاپ قويدى. جەمئىيەتتىكى سىنىپىي زىددىيەت كۈندىن ـ كۈنگە ئوتكۇرلەشتى.

بۇ مەزگىلدە كاپىتالىزىم دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى يەنە بىر مۇھىم خوسۇسىيەت شۇ بولدىكى، كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر ـ نىڭ تەرەققىياتى تەكشى بولمىدى. بۇنداق تەكشىسىزلىك كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ دۇنيا بويىچە سانائەت مەھسۇلاتىنىڭ سالمىغىدىكى ئورنىنىڭ ئوزگىرىشىدە روشەن ئىپادىلەنىدى. 1870 ـ

يىلى ئەنگلىيە دۇنيا بويىچە سانائەت مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمى مىقدارىدا 32 پىرسەنتتىنى، ئامېرىكا 23 پىرسەنتتىنى، گېرمانىيە 13 پىرسەنتتىنى، فرانسىيە 10 پىرسەنتتىنى ئىگىلەيتتى؛ 1900-يىلىغا كەلگەندە، ئامېرىكا 31 پىرسەنتتىنى، ئەنگلىيە 18 پىرسەنتتىنى، گېرمانىيە 16 پىرسەنتتىنى، فرانسىيە 7 پىرسەنتتىنى ئىگىلىدى. روسىيە ۋە ياپونىيىنىڭ سانائەت مەھسۇلاتىنىڭ مۇتلەق سانى گەرچە ناھايىتى توۆەن بولسىمۇ، لېكىن تەرەققىيات سۈرئىتى جەھەتتە نۇرغۇن قېرى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىن ئېشىپ كەتتى. 70-يىللاردىن ئىلگىرى، ئەنگلىيە "دۇنيا كارخانىسى" دەپ ئاتالغان ئىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ "دۇنيا كارخانىسى" دېگەن ئورۇندىن مەھرۇم بولدى. ئەنگلىيە، فرانسىيەدىن ئىبارەت ئىككى قېرى كاپىتالىستىك مەملىكەتكە، كېيىن كوتىرىلگەن كاپىتالىستىك مەملىكەت بولغان ئامېرىكا بىلەن گېرمانىيە قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە يېتىشىۋالدى ۋە ئۇلاردىن ئېشىپ كەتتى، ئامېرىكا ئەڭ چوڭ كاپىتالىستىك مەملىكەت بولۇپ قالدى.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 يىلى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر مۇستەملىكىلەرنى بېسۇبلىشنى كۆچەيتكەن مەزگىل بولدى. يۇقۇرى پايدا قوغلىشىش ۋە مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن دۇنيا بازىرىدا رىقابەتنىڭ كۈچەيىشى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ مۇستەملىكىلەرنى بېسۇبلىشىنىڭ يېڭى تۇرتكىسى بولۇپ قالدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيىلەر 1876-يىلى ئافرىقا زېمىنىنىڭ 10.8 پىرسەنتتىنى بېسۇالغان ئىدى، 1900-يىلغا كەلگەندە، بۇ مەملىكەتلەر ئۇنىڭ ئۈستىگە بېلگىيە، گېرمانىيە ۋە ئىتالىيىلەر ئافرىقا قۇرۇقلۇغىنىڭ پۈتۈن زېمىنىنىڭ 90.4 پىرسەنتتىنى

زورلۇق بىلەن ئىگەللىۋالدى. كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر ئاسىيادا
ھە دەپ مۇستەملىكىلەرنى بېسىۋالدى. 1864 ـ يىلدىن 1895 ـ يىلغىچە،
چارروسىيە يەنە بىر قاتار تەڭسىز شەرتنامە ۋە كېلىشىملەرنى ماقۇللاپ،
ئىلىمىزنىڭ غەربىدىكى زېمىنىدىن 500 مىڭ كۋادىرات كىلومېتىر
يەرنى بېسىۋالدى، شۇنداقلا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىلىمىزنىڭ شەرقىي
شىمال، شىنجياڭ ۋە موڭغۇل قاتارلىق كەڭ رايونىنى بېسىۋالماقچى
بولدى، "بۇنىڭدىن مەقسەت سەددىچىن سېپىلىگىچە بولغان كەڭ
زېمىننى بېسىۋالغان ئىشغال قىلىش ھەمدە شەرقىي ئاسىيادا زومىگەرلىك
ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش ئىدى"①. ئوكيانىيەمۇ بولۇشۇۋېلىندى. كاپىتا-
لىستىك مەملىكەتلەر ئۈز ئىلىدىن نەچچە ھەسسە ھەتتا نەچچە
ئون ھەسسە چوڭ بولغان مۇستەملىكىلەرنى ئىگەللىۋالدى، ئۇنىڭ
ئىچىدە قېرى كاپىتالىستىك مەملىكەت بولغان ئەنگلىيەنىڭ ئىگەلـ
لىۋالغان مۇستەملىكىسى ھەممىدىن كوپ ئىدى، گېرمانىيە بىلەن
ئامېرىكا ئۇنىڭغا زادىلا يېتەلمەيتتى. 1899 ـ يىلدىكىسىنى مىسالغا
ئالساق، ئەنگلىيەنىڭ ئىگەللىگەن مۇستەملىكىسى 24 مىليون
كۋادىرات كىلومېتىر، ئاھالىسى 309 مىليون؛ روسىيەنىڭ 17
مىليون كۋادىرات كىلومېتىردىن ئارتۇق، ئاھالىسى 33 مىليون؛
فرانسىيەنىڭ 9 مىليون 600 مىڭ كۋادىرات كىلومېتىر، ئاھالىسى 56
مىليون 400 مىڭ؛ گېرمانىيەنىڭ 2 مىليون 600 مىڭ كۋادىرات
كىلومېتىر، ئاھالىسى 14 مىليون. كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر ئوتتۇـ

---

① كۋادفلىگ. «1774 ـ 1914 ـ يىللىرىدىكى روسىيەنىڭ كېڭەيمىچىلىك
سىياسىتى»، لېنىن «"جاھانگىرلىك" توغرىسىدىكى خاتىرىلەر»دە كەلتۈرگەن
نەقىل. «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 39 ـ توم، 765 ـ بەت.

رىسىدىكى ئىقتىسادىي كۇچنىڭ ئوزگىرىشى ئۇلارنىڭ قولىدىكى بازار ۋە مۇستەملىكىلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىگى بىلەن ماسلىشالماي ڤالدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بازار ۋە خام ئەشيا بازىلىرىنى تالىشىپ، دائىم كەسكىن توقۇنۇشلارنى پەيدا قىلىپ تۇردى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە، دۇنيا كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر تەرىپىدىن بولۇنۇپ بولغان ئىدى، شۇنىڭ بىلەن دۇنيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇش كۇرىشى باشلاندى.

غەرپ بۇرژۇئازىيىسىنىڭ سىياسى جەھەتتىكى ئومۇمى يۇزلۇك ئەكسىيەتچىلىگى 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا، غەربىي ياۋروپا بۇرژۇئا مىللى مەملىكەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى ئاساسەن ئورۇنلىنىپ بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەرپتىكى ئىلغار بۇرژۇئا مىللى ـ دېموكىراتىك ھەركىتى تامام بولدى. فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسى ۋە خەلقارا بۇرژۇئازىيىنىڭ پارىژ كوممۇنىسى ئىنقىلاۋىنى باستۇرۇشى كاپىتالىزىمنىڭ ھالاكەت باسقۇچىغا كىرگەنلىگىدىن، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئومۇمى يۇزلۇك ئەكسىيەتچىلىككە قاراپ ماڭغانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى.

غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىدا بەزى مەملىكەتلەردە، مەسىلەن، فرانسىيە، ئامېرىكا ۋە شىۋېتسارىيىلەردە، ئاتالمىش بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى، باشقا بەزى مەملىكەتلەردە، مەسىلەن، ئەنگلىيىدە، مەلۇم دەرىجىدە گېرمانىيە، ئىتالىيە ۋە سكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى مەملىكەتلەردە ئاتالمىش بۇرژۇئا پادىشالىق دولىتى قۇرۇلدى. ئەمىلىيەتتە بۇ دولەتلەرنىڭ ھەممىسى "كاپىتالىزىم ئاز ـ تولا تەرەققى قىلغان ھازىرقى زامان بۇرژۇئازىيە

جەمىيەتى ئاساسىغا قۇرۇلغان"①، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇرژۇئازىيە ۋە بۇرژۇئا-پومىششىكلار دىكتاتۇرىسىغا تەئەللۇق، "ئۇنىڭ بىۋاستە ۋەزىپىسى، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ بىردىن-بىر ئەھمىيىتى خەلقنى باستۇرۇش"②.

شەرقىي ياۋروپا ۋە غەربىي ياۋروپادا، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى بىر قەدەر ئاستا بولغاچقا، بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسى تېخى ئورۇنلانمىغان ياكى تېخى تولۇق ئورۇنلانمىغان ئىدى. ئەڭ چوڭ دولەت بولغان روسىيە ۋە ئاۋسترىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى يەنىلا "مىللەتلەرنىڭ تۇرمىسى" ئىدى. روسىيە مۇستەبىتلىك تۈزۈمىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدا بولۇپ، چارپادىشا ۋە ئاقسۆڭەك بىيۇرو-كىراتلار ھەممىگە خوجايىنلىق قىلاتتى. ئاۋسترىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىدە، ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمنىڭ ئىسمى بار، جىسمى يوق ئىدى، ھابسبۇرگ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە ۋېنگرىيە پومىششىكلىرى زورلۇق-زومبۇلۇق قىلاتتى. بۇرژۇئازىيە پومىششىك-ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بېقىندىسى بولۇپ، خەلق ئاممىسىنى بىرلىكتە ۋەھشىلەرچە باستۇراتتى.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 يىللىدا، غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، مەيلى ئۇ پادىشالىق دولەت ياكى جۇمھۇرىيەت بولسۇن، ھەممىسىدە تۇرلۇك بۇرژۇئا پارلا-

---

① ماركس. «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىت»، 1971-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 38-بەت.

② ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 211-بەت.

مىنت تۈزۈمى مەيدانغا كەلدى. ھەرقايسى دولەتلەرنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ۋە ئاساسىي قانۇن تۈزۈش تەرەققىيات سەۋىيىسى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. ئامېرىكا، شۋېتسارىيە، فرانسىيىلەردە ئەرلەر ھەرھالدا سايلام ھوقۇقىدىن "ئومۇمى يۈزلۈك" بەھرىمەن بولاتتى، شەكىل جەھەتتە تولۇق قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغان پارلامېنت مەۋجۇت ئىدى؛ ئەنگلىيە ۋە گوللاندىيىدە ئىككى پالاتالىق پارلامېنت تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ئىدى، پارلامېنتنىڭ بىر پالاتاسى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كېلەتتى، لېكىن سايلام ھوقۇقىغا تۇرلۇك سالاھىيەت چېكى قويۇلاتتى، يەنە بىر پالاتا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلمەيدىغان يۇقۇرى پالاتا ياكى ئاقسۆڭەكلەر پالاتاسى ئىدى؛ گېرمانىيە، ئىتالىيىدە بولسا ئەملىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يېرىم مۇستەبىتلىك تۈزۈم پارلامېنت نامى بىلەن نىقاپلىناتتى. ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىكى ھوكۇمران سىنىپلار پارلامېنت تۈزۈمى ئارقىلىق بۇرژۇئازىيە ياكى بۇرژۇئا-پومىششكلار دىكتاتۇرىسىنى يېپىشقا، پارلامېنتنى قالقان قىلىپ تۇرۇپ، بۇرژۇئا-پومىششكلارنىڭ دولەت ماشىنىسىنى قوغداشقا كۈچەپ ئۇرۇندى. كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، سايلىندىغان ۋاكالەت ئورگان ۋە ئىلگىرىكىگە قارىغاندا كېڭەيتىلگەن سايلام ھوقۇقى بولغانلىغى ئۈچۈن، كاپىتال دولەت ھاكىمىيىتىنى بۇزاستە ۋە ۋاستىلىك ھالدا تىزگىنلەيدىغان يېڭى شەكىلنى قوللانىدى، دولەت ئورگانلىرىدا خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق بارغانسېرى ئېغىرلاشتى، پارلامېنت ئەزالىرىنى، ئەمەلدارلارنى ۋە ۋەزىرلەرنى سېتىۋېلىش ئەۋج ئېلىپ كەتتى، بانكىلار، سودا سارايلىرى ھوكۇمەت بىلەن تىل بىرىكتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ھوكۇمران سىنىپ-

لار تۈرلۈك تەشۋىقات قوراللىرىدىن بارغانسېرى كوپلەپ پايدىلىنىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى تەشۋىق قىلىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ سىنىپىي ئېڭىنى چىرتتى ۋە مۇجمەللەشتۈردى. "ئەمەلدارلىق مەنسەپتىن ئىبارەت بۇنداق 'ئولجا'نى بولۇشكەن ۋە قايتىدىن بولۇشكەن بۇرژۇئا پارتىيىلىرى بىلەن ئۇششاق بۇرژۇئا پارتىيىلىرى بۇرژۇئا تۈزۈمىنىڭ ئاساسى ئۇزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يولىدا كۈرەش قىلىدۇ"①، ئۇلار پارلامېنت پائالىيىتى ۋە سايلىمنى ھوقۇق تالىشىش ۋاستىسى قىلىدى. ئەنئەنىۋى بۇرژۇئا پارتىيىلىرى، مەسىلەن، ئەنگلىيىدىكى كونسېرۋاتىپلار پارتىيىسى بىلەن لىبرالىلار پارتىيىسى، ئامېرىكىدىكى جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى بىلەن دېموكراتلار پارتىيىسى، فرانسىيىدىكى پادىشا پەرەسىلەر پارتىيىسى بىلەن جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى، ئۇزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى پۇروگىراممىسا ۋە سىياسەت جەھەتتىكى ئىختىلاپلىرىنى پەيدىن-پەي تۈگەتتى. بۇ پارتىيىلەر ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى ئاساسىي مەسىلىلەردە بىر بىرىگە كۆندىن-كۆنگە يېقىنلاشتى.

روشەنكى، پارلامېنت پەقەت بۇرژۇئازىيە ھوكۇمرانلىغىنىڭ زىننەت بۇيۇمى ۋە دەرپەردىسى، ئومۇمى سايلام تۈزۈمى بۇرژۇئازىيە ھوكۇمرانلىغىنىڭ قورالى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "بۈگۈنكى كۆندىكى دولەتلەردە، ئومۇمى سايلام تۈزۈمى تېخىمۇ

---

① لېنىن. «دولەت ۋە ئىنقىلاپ»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 52 ـ 53 ـ بەتلەر.

كوپ نەرسە بىرەلمەيدۇ ۋە مەڭگۈ بىرەلمەيدۇ"①. بۇرژۇئازىيە دولەت ماشىنىسىنىڭ ئاساسىي قىسمى پارلامېنت ئەمەس، بەلكى قوراللىق كۈچ. بۇرژۇئازىيە پارتىز كومۇنىسى ئىنقىلاۋىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئوزلىرىنىڭ دىكتاتۇرا قوراللىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىتى. ئۇ بارلىق چىرىك كۈچلەرنى توپلاپ، ساقچا-ھەربى بىيۇروكىرات ئاپاراتلارنى مىسلىسىز كۈچەيتىپ، ئىچكى جەھەتتە خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتىنى باستۇردى، تاشقىرىغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى قوزغاپ، مۇستەملىكىلەردىكى خەلقنى تالان-تاراج قىلىشنى كۈچەيتتى. گېرمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوزى چوڭ بىر ھەربى لاگىر بولۇپ، دولەتنىڭ سىياسى تۈرمۇشىدىن تارتىپ خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغىچە ھەممىسى ساقچىلار-نىڭ "قوغدىشى" ئاستىغا ئېلىنغان. دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ "ئەركىنلىك تۈزۈم"دىكى دولەت دەپ ماختالغان ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىمۇ "بىيۇروكىرات ھەربى ئورگان ئارقىلىق ھەممىنى ئىدارە قىلىدىغان، ھەممىنى باستۇرىدىغان، ئومۇمەن ياۋروپاچە بولغان ئېپىلاس، قانلىق پاتقاقتا پۈتۈنلەي دومىلاپ چۈشتى"②.

دۇنيا ئەللىرىدىكى بۇرژۇئازىيىنىڭ ھەممىسى ئىككى خىل باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى، ئوزىنىڭ مەنپەئەتىنى ۋە ئوزىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى قوغداشنىڭ ئىككى خىل كۆرەش ئۇسۇلىنى قوللاندى: بىر خىلى،

---

① ئېنگېلس. «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس-ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 169-بەت.

② لېنىن. «دولەت ۋە ئىنقىلاپ»، 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 63-بەت.

زورلۇق كۆچ ئۈسۈلى بولۇپ، ئىشچىلار ھەركىتىگە نىسبەتەن ھەرقانداق يول قويۇشنى رەت قىلىپ، بارلىق كونا، چىرىك تۈزۈمنى قوغدىدى؛ يەنە بىر خىلى، "لىبرالىلىق" ئۈسۈل بولۇپ، ئىنتايىن ئاز ئىسلاھات ۋە كورۇنۈشتىكى يول قويۇشلارنى قىلىدى، بەزى سىياسى ھوقۇقلارنى كېڭەيتتى. بۇ ئىككى خىل ئۈسۈل بەزىدە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىلدى، بەزىدە گىرەلەشكەن ھالدا بىرلەشتۇرۇلىدى، بۇنىڭدىن تۆپ مەقسەت بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىنىڭ زىيانغا ئۆچرىماسلىغىنى كاپالەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ كەڭ كولەمدە راۋاجلىنىشى، پۈرولېتارىيات پارتىيىسىنىڭ ۋەزىپىلىرى ئوتتۇنچى دەۋردىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسى تەرەققىياتى ھەرقايسى ئەللەردىكى ئىشچىلار ھەركىتى ۋە خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىگە نىسبەتەن نۇرغۇن بۈاستە، مۇھىم تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى.

كاپىتالىستىك يىرىك سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىشچىلار سىنىپى، ئالدى بىلەن، سانائەت پۈرولېتارىياتىنىڭ سانى كوپەيىپ ئاشتى. ئامېرىكىدا سانائەت ئىشچىلىرى 60-يىللاردا ئاران بىر مىليون 500 مىڭ ئىدى، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا 7 مىليون 500 مىڭغا يەتتى؛ گېرمانىيىدە 1882-يىلدىكى سانائەت ئىشچىلىرى 7 مىليون 300 مىڭ ئىدى، 1895-يىلى 10 مىليون 200 مىڭغا يەتتى. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۈزۈمۈشى كۈندىن-كۈنگە نامراتلاشتى، قارشىلىق كۈچەيدى. پارتىز كومموُنىسى باستۇرۇلغاندىن كېيىن ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئىنتايىن غالجىرلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن 80-يىللارغا كەلگەندە، ياۋروپا ۋە ئامېرىكا ئەللىرىدىكى ئىشچىلار ھەركىتى يېڭىۋاشتىن تەرەققى قىلىپ زورىيىپ، يېڭى دولقۇن

كوتىرىلىشكە باشلىدى. 1872 ـ يىلى يازدىلا، گېرمانىيەدىكى رۇر كان ئىشچىلىرى 8 سائەتلىك ئىش كۈنىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئىش ھەققىنى ئۇستۇرۇش ئۈچۈن ئىش تاشلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ساكسونىيە، كېمنىتس، نيورنبېرگ، لېيپسىگ، بېرلىنلاردا ئىش تاشلاش دولقۇنى كوتىرىلدى. 1886 ـ يىلى فرانسىيەدىكى دېكازۋىل كان ئىشچىلىرى بىردەك ھەركەتكە كېلىپ ئىش تاشلىدى. شۇ يىلى 5 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى، ئامېرىكىنىڭ چىكاگو قاتارلىق شەھەرلىرىدە 400 مىڭدىن ئارتۇق ئىشچى 8 سائەتلىك ئىش كۈنىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىش تاشلىدى، كېيىن ئۇلار ساقچىلار بىلەن باتۇرلارچە ئېلىشىپ، كاپىتالىزىم دۇنياسىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. 1889 ـ يىلى ئەنگلىيە پىرىستان ئىشچىلىرىنىڭ ئومۇمى ئىش تاشلاش كۈرىشى غەلىبە قازاندى، بۇ 19 ـ ئەسرنىڭ ئاخىرىدا ئەنگلىيە ئىشچىلار ھەركىتى تارىخىدىكى زور ۋەقە بولدى. ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى، ئىتالىيە، روسىيىلەردە ۋە باشقا ياۋروپا مەملىكەتلىرىدىمۇ ئىش تاشلاش ھەرىكىتى ئوخشاشلا كۆچەيدى. ئىش تاشلاش كۈرىشىدە، ھەرقايسى ئەللەر پۈرولېتارىياتى بىر بىرىگە مەدەت بەردى، بىر بىرىنى قوللىدى.

ھەرقايسى ئەللەر پۈرولېتارىياتىنىڭ ئالدىدىكى جىددى ۋەزىپە ئۈزىنىڭ سوتسىيالىستىك پارتىيىسىنى قۇرۇش ئىدى. ماركس، ئېنگېلس بىرىنچى ئىنتېرناتسونال مەزگىلىدە تۈرلۈك ئاغمچىلىق ئېقىملىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان غەلىبىلىك كۈرەشلەر، كەڭ پۈرولېتارىيات ئاممىسىغا ماركسزىمنى تارقىتىش ئۈچۈن يول تازىلاپ بەردى، شۇنداقلا ھەرقايسى ئەللەر پۈرولېتارىياتىنىڭ پارتىيىسىنى قۇرۇش ئۈچۈن شەرت يارىتىپ بەردى. 19 ـ ئەسرنىڭ 70 ـ 80 ـ

يىللىرىدا، ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى نۇرغۇن مەملىكەتلەردە ئاممىۋى خاراكتېرلىق سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيىلىرى ياكى تەشكىلاتلىرى كەينى-كەينىدىن قۇرۇلدى. 1870-يىلى ۋە 1871-يىلى گوللاندىيە بىلەن دانىيىدە ئارقا-ئارقىدىن سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى قۇرۇلدى. 1877-يىلى بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ ئامېرىكىدىكى شوبە تەشكىلاتى مۇستەقىل پارتىيە بولۇپ، نامىنى سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيىسى دەپ ئاتىدى. 1879-يىلى فرانسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىشچىلار مارسېلدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، فرانسىيە ئىشچىلار پارتىيىسىنى قۇرۇشنى قارار قىلدى. ئىسپانىيە (1879-يىلى)، ئىتالىيە (1882-يىلى)، بېلگىيە (1885-يىلى)، نورۋېگىيە (1887-يىلى)، ئاۋستىرىيە (1889-يىلى)، شۋېتسىيە (1889-يىلى)، شۋېتسارىيە (1889-يىلى) لەردىمۇ سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيىلىرى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، 1883-يىلى روسىيىدە تۇنجى ماركسزملىق تەشكىلات ــ "ئەمگەكنى ئازات قىلىش جەمئىيتى" قۇرۇلدى؛ 1884-يىلى ئەنگلىيىدە سوتسىيال دېموكراتلار ئىتتىپاقى قۇرۇلدى. بۇ پارتىيىلەر ۋە تەشكىلاتلار پۈرولېتارىياتنىڭ يېڭى خەلقارا برلەشمىسىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى.

خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتى تېزدىن ھەر تەرەپكە قاراپ راۋاجلىنىۋاتقان بىر ۋاقىتتا، ئىشچىلار سىنىپى قوشۇنىنىڭ تەركىۋىدىمۇ زور ئۆزگىرىش پەيدا بولدى. كاپىتالىزىمنىڭ دەپسەندە قىلىشى بىلەن ئەيران بولغان دېخانلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە باشقا ئۇششاق بۇرژۇئا ئۇنسۇرلار كۆپلەپ پۈرولېتارىيات قوشۇنىغا قوشۇلدى، ئۇلار غەيرى پۈرولېتارىيات ئىدىئولوگىيىسىنىمۇ پۈرولېتارىيات

قوشۇنىغا ئېلىپ كىردى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، كاپىتالىستىك مەملىكەتـ
لەردە ماشىنىسازلىق سانائىتى، كانچىلىق سانائىتى ۋە يېڭى تېخنـ
كىلارنىڭ زور دەرىجىدە راۋاجلىنىشى بىلەن، تېخنىك ئىشچىلار ۋە
يۇقۇرى دەرىجىدىكى مەلىكىلىك ئىشچىلار قوشۇنى كېڭەيدى،
ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر ئالاھىدە تەبىقە ــ "ئىشچى ئاقسوڭەكلەر"
ئايرىلىپ چىقتى. كارخانا ئىگىلىرى يۇقۇرى پايدىدىن ئازراق
بىر قىسمىنى ئاجرىتىپ، ئىشچىلارنى سېتىۋالدى ۋە چىرىتتى، شۇنـ
داق قىلىپ ئۇلارنى ئىشچىلار ھەرىكىتىدە بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىغىنى
تارقاتقۇچىلارغا ئايلاندۇردى. بۇ ھال ئەنگىلىيە بىلەن ئامېرىكىدا
ئالاھىدە گەۋدىلىك بولدى.

دېمەك، بۇ مەزگىلدە، خەلقارا ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى ئىنقىلاۋىي
خاھىشمۇ ۋە ئاغمىچىلىك خاھىشمۇ كۈچەيدى. ماركسىزملىق ئىنقـ
لاۋىي لۇشيەن بىلەن ئاغمىچىلىق لۇشيەن ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش
كەسكىن داۋام قىلدى.

لېنىن، 1872 ــ 1904 ــ يىللار مەزگىللىرىدە "تېچ خاراكتىر ئالدى
ۋە ئىنقىلاپ بولمىدى"① دەپ كورسەتتى. غەرپتە، بۇرژۇئا ئىنقـ
لاۋى ئايالاشتى، شەرقتە، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ئەمدىلا يېتىلۋاتاتتى.
ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، پۇرولېتار ـ
يات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئاساسىي زىددى ـ
يەت بولۇپ قالدى، پۇرولېتارىياتنىڭ ئالدىدىكى تارىخىي ۋەزىپە
كاپىتالىزمغا قارشى تۇرۇش ۋە بۇرژۇئازىيە دولىتىنى پاچاقلاپ

---

① لېنىن. «ماركس تەلىماتىنىڭ تارىخىي تەقدىرى». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 115 ـ بەت.

تاشلاشنى مەقسەت قىلغان ئىنقىلاپنى ئېلىپ بېرىش ئىدى. لېكىن، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 يىلىدا، ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى مەملىكەتلەردە تېخى ئوبېكتىپ ئىنقىلاپ ۋەزىيىتى شەكىللەنمىگەن ئىدى. كاپىتالىستىك ئىگىلىك يەنىلا بىر قەدەر تېزتەرەققى قىلغان، زور كوپ ساندىكى مەملىكەتلەرنىڭ پۇرولېتارىياتى تېخى ئوبدان تەشكىللەنمىگەن، پۇرولېتارىياتنىڭ خەلقارا ئالاقىسى پارىژ كوممۇنىسىدىن كېيىن خەلقارا ئەكسىيەتچىلەرنىڭ غالجىرانە بۇزغۇنچىلىغىغا ئۇچرىغان ئىدى. شۇڭا، سوتسىيالىستىك پارتىيىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ "پۇرولېتارىياتنىڭ كۇچلىرىنى توپلاش ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، پۇرولېتارىياتنىڭ كەلگۈسىدىكى كۈرەشلىرىگە تەييارلىق كورۇش"① مەزگىلى بولۇپ، "تارىخ ئۇزاققا سوزۇلغان تەشكىلىي تەربىيە خىزمىتىنى كۈنتەرتىپكە قويغان ئىدى. باشقىچە ئامال يوق ئىدى". "ماركس ۋە ئېنگېلس ۋەزىيەتنى توغرا مولچەرلىگەن، شۇ ۋاقىتتىكى خەلقارا ۋەزىيەتنى چۈشەنگەن، ئىجتىمائى ئىنقىلاپ ۋەزىپىسىگە **ئاستا ـ ئاستا** كىرىشىش كېرەكلىگىنى چۈشەنگەن ئىدى."② ئۇلار ھەرقايسى ئەللەر پۇرولېتارىياتى ۋە ئۇنىڭ پارتىيىلىرىگە، بارلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، جۇملىدىن بۇرژۇئازىيە پارلامېنت تۇزۇمى ۋە بۇرژۇئا دېموكىراتىيىسى تۇزۇمىدىن پايدىلىنىپ، بۇرژۇئازىيىنى پاش قىلىش ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش، ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش

---

① لېنىن. «ماركس تەلىماتىنىڭ تارىخىي تەقدىرى». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزىم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى. 115 ـ بەت.

② لېنىن. «پۇرولېتارىياتنىڭ ئېلىمىز ئىنقىلاۋىدىكى ۋەزىپىلىرى»، يۇقۇرىدىكى كىتاپ. 587 ـ بەت.

ۋە تەربىيەلەش، پۇرولېتارىيات كۆچلىرىنى ئۇتتۇپاقىلاشتۇرۇش ۋە توپلاش بىلەن، بۇرژۇئازىيىگە قارشى ئىنقىلاۋىي ھۆجۇم قىلىشقا تەييارلىنىشنى ئۇگەتتى. ماركس ۋە ئېڭېلس، ھوكۇمران سىنىپلار كۆچلۈك ھەربى، ساقچى ۋە بىيۇروكرات دولەت ماشىنىسىنى قۇرۇۋالغان ئەھۋال ئاستىدا، تېچ يول بىلەن ئىنقىلاپ قىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئىشچىلار سىنىپى پەقەت ئىنقىلاۋىي ئۇرۇش ئارقىلىق، قورالىق يول بىلەن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىش ئارقىلىقلا كاپىتالىستىك قۇللۇق توزۇمىنى بويۇنتۇرۇغىدىن قۇتۇلالايدۇ، دەپ قايتا-قايتا ئېنىق كورسەتتى. ماركس ۋە ئېڭېلس بىر خىل خاھىشنىڭ كەينىدە يوشۇرۇنۇپ تۇرغان يەنە بىر خىل خاھىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى: ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش، ئاممىغا تەشۋىق قىلىش ۋە ئاممىنى ئۇيۇشتۇرۇشنى خالىماسلىق، بولۇپمۇ ئىنقىلاپ ۋەزىيىتى ھازىرلانمىغان چاغدا، بۇرژۇئا پارلامېنتىدىن پايدىلىنىشنى بىلمەسلىك، ئىنقىلاپنى بىر خىل مودا بولۇپ قالغان قۇرۇق گەپ سېتىشقا ياكى ئويۇنچۇققا ئايلاندۇرۇپ قويۇش، مانا بۇ "سول" چىل ئاغمچىلىق ئىدى؛ لېكىن ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش، ئاممىغا تەشۋىق قىلىش، ئاممىنى ئۇيۇشتۇرۇشتىن مەقسەت كاپىتالىزمغا قاراپ ئاخىرقى ھۆجۇم قىلىش ئىكەنلىگىنى ئەستىن چىقىرىپ قويۇش، پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت بۇ تۈپ چوڭ تەدبىرنى ئەستىن چىقىرىپ قويۇش، مانا بۇ ئوڭچىل ئاغمچىلىق ئىدى.

1871—1895-يىللىرى، ماركس بىلەن ئېڭېلس ئىككى سەپتە ئاغمچىلىققا قارشى تۇردى. كەسكىن كۆرەش ئارقىسىدا، ماركسزىملىق ئىنقىلاۋىي لۇشيەن ھەر خىل-ھەر رەڭدىكى ئاغمچىلىق لۇشيەنلىرىنى

لەر ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، ماركسزىمنىڭ خەلقارا ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى رەھبەرلىك ئورنى تىكلەندى.

2 - بولۇم ماركس، ئېنگېلسنىڭ گېرمانىيە پارتىيىسى ئىچىدە پۇرولېتارىياتلىق ئىنقىلاۋىي لۇشىيەننى ئىزچىللاشتۇرۇش يولىدىكى كۈرىشى

گېرمانىيە پۇرولېتارىيات پارتىيىسى ۋە ئۇنىڭ يولباشچىلىرى پارتىيە كومموۇنىسى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ماركس، ئېنگېلس دىققەت - ئېتىۋارىنى گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىگە تېخىمۇ كۆپرەك قارىتىتى، ئۇلار خەلقارا ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ مەركىزى فرانسىيەدىن گېرمانىيىگە يوتكەلدى دەپ ھىساپلىدى. گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپى پرولېتارىيە - فرانسىيە ئۇرۇشى ۋە پارىژ كوممۇنىسى ئىنقىلاۋى يىللىرىدا، پۇرولېتارىيات ئىنتېرناتسىونالىزىمى پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، پرولېتارىيە شوۋىنىزىمچىلىرىنىڭ فرانسىيىگە قىلغان تاجاۋۇزىغا قەتئىي قارشى تۇرۇپ، خەلقارا پۇرولېتارىيات ئۆچۈن ئۇلۇغ تىكلەپ بەردى. ئۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گېرمانىيە پۇرولېتارىياتى ھەممىدىن بۇرۇن (1869 - يىلى) ئوزىنىڭ مۇستەقىل پارتىيىسى — سوتسىيال - دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسى (ئىيزىناخچىلار)نى قۇردى. بۇ پارتىيىدە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مۇنەۋۋەر يولباشچىلىرى بولغان ئاۋگۇست بېبىل ۋە ۋىلگېلم لىبكنېخت بار ئىدى، ئۇلار ئاساسىي جەھەتتىن ماركسزىملىق ئىنقىلاۋىي مەيدانىدا تۇردى. گېرمانىيە پۇرولېتارىياتى ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ

ئىنقىلاۋىي كۇرەش تەجرىبىلىرىنى ۋە ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە نەزىرىيە سەپلەردە، ئوزئارا ماسلىشىپ، كۇرەش ئېلىپ باردى.

بېبېل

بېبېل شاگىرت ئىشچىلىقتىن كېلىپ چىققان بولۇپ، 1865-يىلى بىرىنچى ئىنتېرناتسىونالغا كىرگەن ۋە ماركس تەلىماتىنى قوبۇل قىلغان ئىدى. ئۇ ۋىلگېلم لىبكنېخت بىلەن 1869-يىلى گېرمانىيە سوتسىيال-دېموكىراتىك ئىشچىلار پارتىيىسى (ئېيزىناخچىلار)نى قۇرۇپ، باشتىلا بىرىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ ئىنقىلاۋىي پىرىنسىپلىرىنى يېتەكچى قىلدى. پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئۇ ۋىلگېلم لىبكنېخت بىلەن بىللە ئىنتېرناتسىونالىزىملىق مەيداندا تۇردى ۋە قەتئى تۇردە پارىژ كوممۇنىسى بىلەن بىردەك ئىتتىپاقلاشتى. بېبېل داڭلىق ئىشچىلار پائالىيەتچىسى، تەشكىلاتچىسى ۋە ناتىغى بولۇپ، بىرنەچچە قېتىم سوتسىيال دېموكىراتلار پارتىيىسىنىڭ گېرمانىيە ئىمپېرىيە پارلامېنتىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى. ئۇ پۇرولېتارىياتنىڭ مەنپەئەتىنى قىزغىن قوغدىدى، ھوكۇمران سىنىپلار بىلەن مۇرەسسەسىز كۇرەش ئېلىپ باردى. 1872-يىلى ئۇ ۋىلگېلم لىبكنېخت بىلەن بىللە ئىككى يىل نەزەربەنت قىلىندى، كېيىن ئەكسىيەتچى دائىرىلەر تەرىپىدىن كوپ قېتىم

سۇرگۈن قىلىنىدى ۋە قامالدى. نەزەرىيە جەھەتتە، ئۇ ئىزچىل تۈردە ئۇزىنى ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ شاگىرتى دەپ تونۇپ كەلدى. ئۇ پارتىيىنىڭ سول قانىتى تەرەپتە تۇرۇپ، پارتىيە ئىچىدىكى ۋە خەلقارا سەھنىدىكى ئاغمچىلىقىغا ئۇزلۇكسىز زەربە بېرىپ، گېرمانىيە ۋە خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىدە كارامەت رولىنى ئويناندى، شۇنىڭ بىلەن 19-ئەسرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسرنىڭ باشلىرىدىكى خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ ئاتاقلىق جەڭچىسى بولۇپ قالدى. بېبېل ماركسزىمنىڭ بەزى تۈپ نەزەرىيىۋى پرىنسىپلىرىنى تازا ئېنىق بىلمەيتتى. گەرچە ئۇ سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنى ئىسلاھاتچى پارتىيىگە ئايلاندۇرۇش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلارغا قارشى تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇ پارتىيىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى بىرلىگىنى ھەممىدىن ئەلا بىلەتتى، شۇڭا دائىم ئۇڭچى ئۇنسۇرلار بىلەن مۇرەسسەلىشەتتى. ماركس، ئېنگېلس ئۇنى ئاسراپ، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىپ ۋە ئۇنى تەنقىد قىلىپ، ئۇنى توغرا يولدا مېڭىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

بېبېلدىن 14 يىل چوڭ بولغان ۋىلگېلم لىبكنېخت گېرمانىيەدىكى 1848-يىل ئىنقىلاۋىنىڭ قاتناشچىسى بولۇپ، ئىنقىلاپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن چەتئەلگە چىقىپ كېتىپ، لوندوندا ماركس ۋە ئېنگېلس بىلەن تونۇشتى ھەم ئۇلارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا سوتسىيالزىمچى بولۇپ قالدى. ئۇ بىرىنچى ئىنتېرناتسونال ئىنقىلاۋىي ئىدىيىسىنىڭ ئەڭ قىزغىن تەشۋىقاتچىلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا بىرىنچى ئىنتېرناتسونال گېرمانىيە شۇبە تەشكىلاتىنىڭ تەشكىلاتچىسى ئىدى. 1867—1870-يىللىرى ۋە 1874—1878-يىللىرى پارلامېنت ئەزاسى بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ يولىيورۇغىغا ئەمەل

قىلىپ، پارلامېنت مۇنبىرىدە يۇنكېر پومىششكىلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ئىچكى - تاشقى سىياسەتلىرىنى ئۇستىلىق بىلەن پاش قىلدى. دۇشمەن- گە قارشى كۈرەشتە، ۋىلگېلم لىبكنېخت بەزىدە تاكتىكا جەھەتتە تەۋرەندى، ئەمما ئومۇمى جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇ دۇشمەنگە نىسبەتەن قاتتىق ۋە رەھىمسىز ئىدى، بېبىل ئۇنى "پولاتستەك ئىرادىگە ۋە بالىلاردەك ھېسسىياتقا ئىگە ئادەم" دېگەن ئىدى. ئۇ ئىنقىلاۋىي كۆرەشكە ئاكتىپ قاتناشقانلىغى ئۈچۈن، نۇرغۇن قېتىم ئەكسىيەتچى ھوكۈمەتنىڭ زىيانكەشلىگىگە ئۇچرىدى. ۋىلگېلم لىبكنېخت پارتىيە ئىچىدىكى لۇشيەن كۆرىشىدە، ماركسىزمنىڭ بەزى تۆپ مەسىلىلىرىدە، كوپ ھاللاردا، تەۋرەندى، مۇرەسسەلەشتى ھەتتا پىرىنسىپنى يوقىتىپ قويدى. بۇنداق ئاغمىچىلىق خاھىش دائىم ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ جىددى تەنقىدىگە ئۇچرىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئۆزلۈكسىز تەربىيىسى، ياردىمى ۋە كۆرەش قىلىشى ئارقىسىدا، ۋىلگېلم لىبكنېخت كوپ ھاللاردا ئاساسىي جەھەتتىن خاتالىغىنى توزىتىپ، ئىنقىلاۋىي مەيدانغا ئوتتى.

ماركس، ئېنگېلسنىڭ لاسسالچىلىقنى تۇگىتىش يولىدىكى كۈرەشى، «گوتا پۈروگرامىمسىغا تەنقىت» 1871 - يىلى گېرمانىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشى گېرمانىيە پۈرولېتارىياتىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا كاپىتالغا قارشى كۈرەش قىلىشى ئۈچۈن ئاساس ئورنىتىپ بەردى. 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپى گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىنى ماركسىزم ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرۈشنى جىددى تەلەپ قىلدى.

ئېيزىناخچىلار ئىشچىلار ھەرىكىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مەسىلىسىدە ھەممىدىن ئاۋال يولۇققان مەسىلە لاسسالچىلاردىن ئىبارەت ئاغمىچە-

لار مەزھىبىگە قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى بولدى. گېرمانىيە بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، ئېيزىناخچىلارنىڭ يولباشچىلىرى لاسسالچىلارغا بىرلىكتە ھەمكارلىشىشنى بىرنەچچە قېتىم تەكلىپ قىلغان، ئەمما ھەر قېتىم لاسسالچىلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىغان ئىدى. لاسسالچىلارنىڭ كاتتىۋاشلىرى لاسسالنىڭ ئاغمىچىلىق كوز قاراشلىرىنى ساقلاپ، ئاغمىچىلىق لۇشيەننى ئىجرا قىلغانلىغى ئۇچۇن، لاسسالچىلارنىڭ ئىشچىلار ھەركىتىدىكى تەسىرى تېزلا توۋەنلەپ، تەشكىلىي جەھەتتە پارچىلىنىشقا باشلىدى. ئۇلار قىيىن ھالەتتىن قۇتۇلۇش ئۇچۇن، 1873 — 1874 - يىللىرى ئارىلىغىدا بىردىنلا ئوزگىرىپ، ئۇشتۇمتۇتلا "ئىتتىپاقلىق" شوئارىنى توۋلاپ، "بىرلىك"نى تەرغىپ قىلىپ، ئېيزىناخچىلار بىلەن بىرلىشىش ئارقىلىق، ئوزلىرىنىڭ لىڭشىپ قالغان سېپىنى مۇستەھكەملىۋالماقچى بولدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئېيزىناخچىلارنىڭ يولباشچىلىرىغا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بىرلىگى ۋە ئىتتىپاقلىغى شەكسىز ياخشى ئىش ئىكەنلىگى، ئوزلىرىمۇ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىتتىپاقلىغى ئۇچۇن ئومۇرۋايەت كۇرەش قىلىۋاتقانلىغىنى؛ لېكىن بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىق ئىلمىي كوممۇنىزىم پىرىنسىپى ئاساسىغا قۇرۇلۇشى كېرەكلىگى، بولمىسا، ھەرقانداق مۇرەسسەنىڭ ئاخىرقى ھىساپتا ئىشچىلار سىنىپى ئۇچۇن پايدىسىدىن زىيىنى كوپ بولىدىغانلىغىنى كورسىتىپ بەردى. ئۇلار پارتىيىنىڭ يولباشچىلىرىغا لاسسالچىلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىنىڭ "ئىتتىپاقلىق" سەمىمىيىتىگە ئىشەنمەسلىكنى، كۇچنى مەركەزلەشتۇرۇپ كەڭ ئاممىنى قولغا كەلتۇرۇش كېرەكلىگىنى سەمىمى ئاگاھلاندۇردى. "'ئىتتىپاقلىق' دىگەن چوقانلار بىلەن گاڭگىراپ قېلىشقا بولمايدۇ.

ئاغزىدا بۇ شوئارنى ھەممىدىن كوپ توۋلايدىغان كىشىلەر دەل بولـ
گۇنچىلىك قىلىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلغۇچى باش جىنايەتچىلەر؛.....
بەزى ئەھـۋالـلاردا، تېخىـمۇ مۇھىم ئىشـلار ئۇچۇن **بىر مەھەللىك**
مۇۋەپپەقىيەتتىن كېچىش جاسارىتىنىڭ بولۇشىغىمۇ توغرا كېلىدۇ."①
مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ماركس، ئېنگېلس "ھەرگىز پىرىنسىپ ئۇستىدە
سودىلاشقىلى بولمايدۇ"② دىگەن مەشھۇر پىرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويدى.
ھەقىقى بىرلىككە يېتىش ئۇچۇن، ھەممىدىن ئاۋال لاسسالچىـلىق ۋە
لاسسال لۇشيەنـگە قارشى قەتـئى كۇرەش قىلىـپ، لاسسالچىلارنى
ئوزلىرىنىڭ زىيانلىق نۇقتىنەزەرلىرىدىن پۇتۇنلەي ۋازكېـچىپ باش
ئېگىشكە مەجبۇر قىلىش كېرەك، دەپ ئېنىق كورسەتتى.

لېكىن، ئېيزىناخچىلارنىڭ رەھبەرلىـرى، ئالدى بىلەن، ۋىلگېلم
لىبكنېخت ئاگاھلاندۇرۇشقا قۇلاق سالماي، "بىر مەھەللىك مۇۋەپپەـ
قىيەت" كە مەپتۇن بولۇپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ "بىرلىگى"گە ئېرىشىش
ئۇچۇن، ئېيزىناخچىلار تەشكىلىي جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى نۇقتىنەـ
زەر جەھەتتىمۇ "ھەرقانداق بەدەل بېرىشتىن باش تارتـماسـلىغى"
كېرەك دەپ ھىساپلىـدى. لىبكـنېخت بىرلىكـكە كەلگەن پارتىيىـنىڭ
پۇروگىرامما لايىھىسىنى تۇزۇشكە قاتناشـتى. 1875 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ
22 ـــ 27 ـ كۇنلىرى، لاسسالچىلاردىن 73 ۋەكىل ۋە ئېيزىناخچىلاردىن

---

① ئېنگېلس. «ئا. بېبېلغا يېزىلغان خەت (1873 ـ يىل 6 ـ ئايـنىڭ 20 ـ كۇنى)». «ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 76 ـــ 77 ـ بەتلەر.

② ماركس. «ۋىلگېلم براككىـغا يېزىلغان خەت (1875 ـ يىل 5 ـ ئايـنىڭ 5 ـ كۇنى)». «گوتا پۇروگىراممىسىغا تەنـقىت»، 1971 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 7 ـــ 8 ـ بەتلەر.

56 ۋەكىل، 25 مىڭ 659 پارتىيە ئەزاسىغا ۋاكالىتەن، گوتادا بىرلەشىش قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ، گېرمانىيە سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيىسى (1890 ـ يىلى سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى)نى قۇرۇشنى قارار قىلدى، لاسسالچىلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىدىن 3 كىشى ۋە ئېيزناخچىلارنىڭ يولباشچىلىرىدىن 2 كىشىدىن پارتىيىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى تەشكىل قىلىنىپ، ئەملىي ھوقۇق لاسسالچى ئۇنسۇرلارنىڭ قولىدا بولدى. قۇرۇلتاي «گېرمانىيە سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ پۇروگراممىسى» («گوتا پۇروگراممىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى ماقۇللىدى. «پۇروگراما»دا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپنىڭ مۇقەررەرلىگى، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ زورۇرلۇگى تىلغا ئېلىنمىدى، بەلكى "لاسسالىنىڭ ئەقىدىلىرى مۇقەددەس نەرسە قىلىندى"①، لاسسالنىڭ ئاغمچىلىق نۇقتىسىنەزەرلىرى ئومۇمى يۈزلۈك قوبۇل قىلىندى، «گوتا پۇروگراممىسى» سەپى ئۇزىدىن بولغان ئاغمچىلىق پۇروگراما بولدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس گېزىت ـ ژورناللاردىن ئىككى تەرەپنىڭ بىرلىشىشنى پىكىرلىشىۋاتقانلىق خەۋىرىنى بىلىپ ۋە 1875 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «پۇروگراما» لايىھىسىنى كورۇپ، ئىنتايىن غەزەپلەندى. ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك ئىنقىلاپ تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، بولۇپمۇ پارىژ كوممۇنىسى ئىنقىلاۋىنىڭ تەجرىبە ۋە ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبە قىلىش ـ قىلالـ

---

① ماركس. «ۋىلگېلم براككېغا يېزىلغان خەت (1875 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى)». «گوتا پۇروگراممىسىغا تەنقىت»، 1971 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 8 ـ بەت.

ماسلىغىدا ھالقا ئىلىمىي كومىۇنىزىم بىلەن قوراللانغان پارتىيە رەھبەرلىكىنىڭ بولۇشى - بولماسلىغىدا ئىكەنلىكىنى تەھقىقلەشتۈردى. ئۇلار ئۆزلىرى يېتىشتۈرگەن ئېيزىناخچىلارنىڭ شۇ تەرىقىدە پىرىنسىپسىزلىق بىلەن لاسسالچىلارغا "تەسلىم" بولغانلىغىغا قاراپ تۇرالمىدى. ئۇلار پارتىيىنىڭ پۈرولېتارىيات "ئاشكارا تىكلەنگەن بىر بايراق"①، "پارتىيە ھەركىتىنىڭ دەرىجىسى ئۇستىدە ھوكۇم قىلىشتىكى بەلگە"② دەپ كۆرسەتتى. ئاغىچىلىق ئاساستىكى «گوتا پروگرامىسى» گېرمانىيە ئىشچىلار ھەركىتىنى پۈرولېتارىيات ئىنقلابىۋى ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت توپ مەسىلىدە نىشاندىن ئادىشتۇرۇپ قويماتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار دەرھال نۇرغۇن خەتلەرنى يېزىپ، «پۈروگراما»غا ۋە پارتىيىنىڭ يولباشچىلىرىغا كەسكىن، جىددى تەنقىتلەرنى بەردى. 1875 - يىل 4 - ئايىنىڭ ئاخىرى 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا، ماركس «گېرمانىيە ئىشچىلار پارتىيەسىنىڭ پۈروگراممىسى ئۈستىدە بىرنەچچە پىكىر»نى يېزىپ، «پۈروگراما» لايىھىسىنى سوزمۇ - سوز، جۈملىمۇ - جۈملە تەنقىت قىلدى ھەمدە ئۇنى پارتىيىنىڭ يولباشچىلىرىغا ئەۋەتىپ بەردى. مانا بۇ مەشھۇر «گوتا پۈروگراممىسىغا تەنقىت» بولۇپ، ئۇ لاسسالچىلىق

---

① ئېنگېلس. «ئا. بېبېلغا يېزىلغان خەت (1875 - يىل 3 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى)». «گوتا پۈروگراممىسىغا تەنقىت»، 1971 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 61 - بەت.

② ماركس. «ۋىلگېلم براككىغا يېزىلغان خەت (1875 - يىل 5 - ئايىنىڭ 5 - كۈنى)». «گوتا پۈروگراممىسىغا تەنقىت»، 1971 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 7 - بەت.

ئۇستىدىكى ئومۇمى يۇزلۇك، ئۇزۇل ـ كېسىل، ھالاكەتلىك تەنقىت ۋە زەربە بۇلدى.

ماركس، ئېنگېلس ئاساسەن «پۇروگىراممـا»ننىڭ دولەتنىڭ ماھىيىتىنى بۇرمىلىغانلىغىنى تەنقىت قىلدى. «پۇروگىرامـما»دا دولەت ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان مۇستەقىل تەشكىلات قىلىپ تەسۋىرلەندى ھەمدە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ئورنىغا "ئەركىن دولەت" قويۇلدى. ئېنگېلس بېبېلغا مۇنداق دەپ كورسەتتى: "دولەت پەقەت..... دۇشمەنلەر ئۇستىدە زورلۇق كۇچ بىلەن باستۇرۇش ئېلىپ بارىدىغان بىر خىل ۋاقىتلىق ئورگان ئىكەن، ئۇ ھالدا، ئەركىن خەلق دولىتى ھەققىدە سوزلەپ ئولتۇرۇش ساپ ئاساسسىز سوز بولىدۇ: پۇرولېتارىيات دولەتكە تېخى **مۇھتاج** چاغدا، ئۇ دولەتكە ئەركىنلىك ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى ئوز دۇشمەنلىرىنى باستۇرۇش ئۇچۇن مۇھتاج، ئەركىنلىك ھەققىدە سوزلەش مۇمكىن بولغان چاغدا، دولەتنىڭ ئوزىمۇ مەۋجۇت بولماي قالىدۇ."① ماركس «تەنقىت» تە مۇنداق دەپ پاش قىلدى: لاسسال پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا قارشى قويغان "ئەركىن دولەت" باشقا نەرسە ئەمەس، بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسى. گېرمانىيىدە، "پارلامېنت شەكلى بىلەن بېزەلگەن، فېودالىزىم قالدۇقلىرى ئارىلىشىپ كەتكەن، بۇرژۇئازىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، بىيۇروكراتلىق تۇزۇمىگە ئاساسەن ئۇيۇشقان ۋە ساقچى تەرىپىدىن مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان، ھەربى مۇستەبىتلىك تۇزۇمدە

---

① ئېنگېلس. «ئا. بېبېلغا يېزىلغان خەت (1875 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۇنى)». «گوتا پۇروگىراممىسىغا تەنقىت»، 1971 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 59 ـ بەت.

بولغان دولەتتىن"① يەنى يۇنكېرلار-بۇرژۇئازلار دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت. «پۇروگرامما» "دېموكراتىيە ھەققىدىكى چوقانلار بىلەن تولغان بولسىمۇ، باشتىن-ئاخىر لاسسالېچلارنىڭ دولەتكە بولغان ئىتائەتمەنلىك ئېتىقادى بىلەن زەھەرلەنگەن"②.

ماركس "ئەركىن دولەت" سەپسەتىسىنى تەنقىت قىلىش بىلەن بىللە، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ نۇرغۇن ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنى ئىلمىي ئاساستا كۆزەتتى، پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ تارىخىي مۇقەررەرلىكلىگىنى چوڭقۇر بايان قىلىپ بەردى. ماركس مۇنداق دەپ كورسەتتى: "كاپىتالىزىم جەمئىيتى بىلەن كوممۇنىزىم جەمئىيتى ئوتتۇرىسىدا ئالدىنقىسى كېپىنكىسىگە ئايلىنىدىغان بىر ئىنقىلاۋىي بۇرۇلۇش دەۋرى بولىدۇ. بۇ دەۋرگە مۇناسىپ سىياسى جەھەتتىكى بىر ئوتكۇنچى دەۋرمۇ بولىدۇ، بۇ دەۋردىكى دولەت پەقەت **پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي دىكتاتۇرىسىلا** بولىدۇ."③ بۇ ماركسنىڭ ئۇزىنىڭ پۈتۈن ئىنقىلاۋىي تەلىمىنى يەكۈنلەپ قىلغان مەشھۇر ھوكمى.

ماركس پۇرولېتارىياتنىڭ زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىدىغان ئىنقىلاۋى توغرىسىدىكى قائىدىنى قايتا تەكىتلەپ، «پۇروگرامما»دىكى "ھەممە قانۇنىي ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ" ۋە "دولەتنىڭ يارىدىمىگە تايىنىپ،.....ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرىنى قۇرۇش" بىلەن سوتسىيالىزىمغا يېتىش دېگەن لاسسالچە سەپسەتىلەرگە رەددىيە بەردى.

---

① ماركس. «گوتا پۇروگراممىسىغا تەنقىت»، 1971 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 41 ـ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 44 ـ بەت.

③ يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 39 ـ بەت.

مارکس مۇنداق دەپ كورسەتتى: ئېكسپلاتاتسيە قىلغۇچى سىنىپلار تارىخ سەھنىسىدىن ئۇزلۇكسىز چىقىپ كەتمەيدۇ، ئۇلارنىڭ دولىتىمۇ "ئۇزلۇكسىز يوقىلىپ" بارمايدۇ، پۈرولېتارىيات بۇرژۇئازىيە بىلەن "ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ جەڭ"①نى ئېلىپ بېرىپ، ئېكسپلاتاتسيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ دولەت ماشىنىسىنى زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىنمىدىغان ئىنقىلاپ ئارقىلىق تارمار قىلىپ، ئۇز ئازاتلىقىنى جەڭ مەيدانىدا قولغا كەلتۈرىدۇ.

مارکس «گوتا پۈروگرامىسى»نىڭ "**پەقەت** كاپىتالىستلار سىنىپىغىلا ھۆجۇم قىلىپ، يەر ئىگىلىرىگە ھۆجۇم قىلمىغانلىقى"②نى، «پۈروگرامما»نىڭ يەنە شەكىلدە "سول"، ماھىيەتتە ئوڭ بولغان ئاغمچىلىق شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قانداقتۇ: ئىشچىلار سىنىپىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، باشقا سىنىپلار "پەقەت ئەكسىيەتچى بىر گۇرۇھ" دېگەنلىگىنى ئېيچىپ تاشلىدى. مارکس مۇنداق دەپ كورسەتتى: گېرمانىيىدە، يۇنكېر پومىششكلار ئاساسىي ھوكۇمران سىنىپ، ئۇچىغا چىققان ئەكسىيەتچىلەر، يۇنكېر پومىششكلارغا قارشى تۇرماي، بۇرژۇئازىيىگلا قارشى تۇرۇش ئىتتايىن بىمەنىلىك ئەمەسمۇ؟ كەڭ دېخانلار ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلق، پومىششك بۇرژۇئازىيىسىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ۋە ئېكسپلاتاتسيىسىگە ئۇچراش ئارقىسىدا، پۈرولېتارىيات قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ، شۇڭا ئۇلار ئىنقىلاۋىي ھەم پۈرولېتارىياتنىڭ ئىتتىپاقدىشى. مارکس مۇنداق دەپ كورسەتتى:

---

① مارکس. «گوتا پۈروگرامىسىغا تەنقىت»، 1971 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 41 ـ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 151 ـ بەت.

لاسال ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ «كومۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دىكى قائىدىنى قوپاللىق بىلەن بۇرمىلاپ، بۇنداق ئاغمىچىلىق شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇشى، ئىنقىلاپنىڭ ئوبېكتىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، ئىنقىلاۋىي سەپنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىش، ئوزلىرىنىڭ يۈنكېر پومىشىكلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن، ئىنقىلاپقا بۇزغۇنچىلىق قىلغان جىنايىتىنى پەدەزلەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ماركس «گوتا پۈروگرامىمىسغا تەنقىد»تە لاسالنىڭ ئەمگەكچىلەر سوتسىيالىزىم جەمئىيىتىدە "كەم-كوتىسز" ھالدا ياكى "بارلىق ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى"نى ئالىدۇ دېگەن ئىدىيىسىگە تەپسىلى رەددىيە بېرىپ، مۇنداق دەپ كورسەتتى: پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئومۇمى مەھسۇلاتىدىن بىر قىسمى زاپاس فونت قىلىنىشى، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندى ۋە ئامورتىزاتسىيە خىراجىتى قىلىنىشى، قالغان ئىستېمال بۇيۇملىرىدىن يەنە بىر قىسمى باشقۇرۇش خىراجىتى ۋە باشقا خىراجەت قىلىنىشى كېرەك، روشەنكى، قانداقتۇ "كەم-كوتىسز" بولمايدۇ، بەلكى "كەم-كوتىلىق" بولىدۇ. ماركس، «گوتا پۈروگرامىمىسى» لاسالنىڭ "كەم-كوتىسز ئەمگەك دارامىتى"نى شوئار تەرىقىدە پارتىيە بايرىغىغا يېزىپ قويىدى، يەنە قانداقتۇ "ئادىل تەقسىمات"، "باراۋەر ھوقۇق" دېگەن نەمىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇرژۇئازىيىنىڭ شوئارلىرى، دەپ كورسەتتى. "ئادىل" ۋە "باراۋەر" دېگەن نەمىلەر سىنىپىي جەمئىيەتتە ئۇزۇنغا خاس سىنىپىي مەزمۇنغا ئىگە، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا "ئادىللىق" بولاتتىمۇ؟ بۇرژۇئازىيە بىلەن پۇرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدا "باراۋەرلىك"تىن سوز ئاچقىلى بولاتتىمۇ؟ پۇرولېتارىياتنىڭ باراۋەر-

لىك تەلۈنىڭ ئەملىي مەزمۇنى سىنىپىنى يوقىتىش، بۇنىڭدىن چەتنەپ تۇرۇپ "باراۋەرلىك" ۋە "ئادىللىق" ئۈستىدە گەپ ئېچىش خاتا. ماركس لاسسالنىڭ چاكىنا تەقسىمات كوز قارىشىنى تەنقىت قىلغىنىدا، كوممۇنىزىمنىڭ ئىكىكى باسقۇچى ۋە ئۇنىڭ تەقسىمات پرىنسىپىنى ئىلمىي ئاساستا تەھلىل قىلىپ مۇنداق كورسەتتى: كوممۇنىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى (يەنى سوتسىيالىزم باسقۇچى)دا، تەقسىمات پرىنسىپى "ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئەمگىگىگە قاراپ تەقسىم قىلىش"تىن ئىبارەت بولىدۇ، تەرەققى قىلىپ كوممۇنىزىمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچىغا يەتكەندىلا، "جەمىيەت ئاندىن ئۇز بايرىغىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويالايدۇ: ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش!"①

«گوتا پۇروگرامىسىغا تەنقىت» ماركسزىملىق ئەسەرلەر ئىچىدىكى ئىنتايىن مۇھىم پۇروگرامما خاراكتىرلىق ھوججەت بولۇپ، ئۇ كاپىتالىزىم دەۋرىدىكى ئىجتىمائى زىددىيەت، سىنىپ، سىنىپىي كۈرەش، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىنى شانلىق تۈردە شەرھىلەپ بەردى، كەلگۈسىدىكى كوممۇنىزىم جەمىيىتىنى ئىلمىي تۈردە كۆزەتتى. بۇ ئەسەر ماركسنىڭ ئاغمىچىلىقتا قارشى كۈرەشتىكى مۇرەسسەسىز پرىنسىپلىرىنى نامايەن قىلدى، ماركسنىڭ ئىلمىي كوممۇنىزىمنى قوغداشتىكى قەتئىيىتىنى نامايەن قىلدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس لاسسالنىڭ ئاغمىچىلىق لۇشيەنگە قارشى كۈرەشتە، ماركسزىمنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرغان.

---

① ماركس. «گوتا پۇروگرامىسىغا تەنقىت»، 1971 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 24 ـ بەت.

دۇردى ۋە بەيتتى.

لېكىن، ئېيزناخچىلارنىڭ بەزى يولباشچىلىرى، ئاساسەن، ۋىلگېلم لىبكنېخت ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ تەنقىدىنى قوبۇل قىلمىدى، «گوتا پۇروگرامممىسغا تەنقىت»نىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى ۋە سىياسى جەھەتتىكى غايەت زور ئەھمىيىتىنى تونۇمىدى، كەسكىن تەنقىتنىڭ ئىكىكى تەرەپنىڭ "بىرلىگى" ۋە "ئىتتىپاقلىغى"غا تەسىر يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن قورقتى، شۇڭا، ئۇلار پارتىيە پۇروگرامممىسىدىكى لاسسال ئەقىدىلىرى ۋە باشقا سەپسەتىلەرنى ئۆزگەرتىشتە چىڭ تۇرمىدى، «گوتا پۇروگرامممىسغا تەنقىت»نى باشقا يولباشچىلار ۋە پارتىيە ئەزالىرىغىمۇ ئاشكارا قىلمىدى. شۇنداق قىلىپ، يېڭىدىن قۇرۇلغان پارتىيە ئاغمچىلىق پۇروگرامممغا ئىگە بولۇپ قالدى.

ئېنگېلس ماركس بىلەن ئۆزئارا 1875 ـ يىلى «گوتا پۇروگرامـمىسى»نى ئاشكارا تەنقىت قىلماسلىغىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ: گېرمانىيىدىكى ئىشچىلار ئاممىسى ئىنقىلاپ ئەملىيىتىدە ماركسزىمنى ئۆزئارا كۆرىشىگە يېتەكچى قىلدى، ئۇلار پۇروگرامممنى كوممۇنىستىك ئاساستا ئىزاھلىدى؛ بۇرژۇئازىيە هاماقەتلىرىمۇ پۇروگرامممنى كوممۇنىستىك ئاساستا ئىزاھلىدى، ئۇنىڭدا يوق بولغان نەرسىلەرنى چىقىرىۋالدى، **"پەقەت مۇشۇ ۋەھۋال سەۋەبىدىن** ماركس بىلەن مەن بۇ پۇروگرامممغا قوشۇلمايدىغانلىغىمىزنى ئاشكارا بىلدۈرمىدۇق".①

---

① ئېنگېلس. «ئا.بېبېلغا يېزىلغان خەت (1875 ـ يىل 10 ـ ئايىنىڭ 12 ـ كۈنى)». «گوتا پۇروگرامممىسغا تەنقىت»، 1971 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 73 ـ بەت.

مارکس بىلەن ئېنگېلىس پىرىنسىپال كۆرەشتە چىڭ تۇرۇپ، لاسسالچىلقىنى ۋە ئۇنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى زەھەرلىرىنى باشتىن-ئاياق بوشاشماستىن تەنقىت قىلىپ، پارتىيە يولباشچىلىرىنىڭ توغرا لۇشيەنگە قايتىپ كېلىشى توغرىسىدا تەربىيە ۋە ياردەم بەردى.

مارکس، ئېنگېلسنىڭ دىۋرىڭ ئاغمىچىلىغا قارشى تۇرۇشى، «دىۋرىڭچا قارشى» گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپى ئىكىكى تەرەپ بىرلەشكەندىن كېيىن ئوزىنىڭ كۆچىنى پائال راۋاجلاندۇردى. ساقچىنىڭ زىيانكەشلىگى ۋە كارخانا ئىگىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئوچ ئېلىشى ئەكسىچە ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1877 ـ يىلى سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيىسى 251 يەرلىك تەشكىلات قۇردى، پارتىيە ئەزالىرى 32 مىڭغا يەتتى. پارتىيە ۋە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى 41 خىل گېزىت-ژۇرنالغا ۋە 160 ــ 170 مىڭ مۇشتېرىغا ئىگە بولدى. پارتىيە سايلامدا يېرىك سانائەت رايونلىرىنىڭ ھمايىسى بىلەن، 500 مىڭ ئاۋازغا ئىگە بولدى.

بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەزى بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە زىيالىلىرى، باي سودىگەرلەرنىڭ بالىلىرى، ئاجايىپ-غارايىپ ئىختىراچىلار ۋە ئىسلاھاتچىلارمۇ سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيىسىگە كىرىۋالدى. ئىلىم ساھەسىدىكى كىشىلەر تولىمۇ كوپ ئىدى، بۇرژۇئا رادىكالچىلىق ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان بەزى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى سوتسىيالىزىمغا "بۇرژۇلۇش" توغرىسىدا چۈقان كوتىرىشەتتى. بۇ ئادەملەر پارتىيىنىڭ پۈرولېتارىياتلىق خاراكتېرىنى بۇرژۇئا دۇنياقارىشى بىلەن ئوزگەرتمەكچى بولدى.

ھەقىقى خەۋپ ئېيزىناخچىلارنىڭ يولباشچىلىرىنىڭ ئاغمىچىلىقىغا نىسبەتەن مۇرەسسەچىلىك پوزىتسىيىسىدىن كەلدى. لاسسالچىلار

بىلەن بولغان پىرىنسىپسىز مۇرەسسە باشقا ساختا سوتسىيالىزىم بىلەن بولغان مۇرەسسەنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئاغمىچىلارنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى تەسىرى كۈچەيدى، ماركسىزىمغا قارشى تۇرلۇك ئىدىيالستىك نەزىريىلەر پارتىيە ئىچىدە تارقىلىشقا باشلىدى. پارتىيە ئىچىدىكى ئىدىيىۋى ۋە نەزىريىۋى قالايمىقانچىلىقلار پارتىيىنىڭ ئورگان گېزىتى بولغان «ئالغا» گېزىتىنىڭ تۇراقسىزلىغىدا، ماركسىزىمچىلار ۋە ئاغمىچىلار گېزىتتە "ھەرقايسىسى ئوز پىكرىنى بايان قىلىش"تا ئىپادىلەندى؛ پارتىيىنىڭ نەزىريىۋى ژورنىلى بولغان «كىلىچەك» ژورنىلى لاتاريە بىلىتى سودىسىرىنىڭ ئوغلى، ئوڭچى ئۇنسۇر ھوشبېرگ-نىڭ قولىدا ئىدى. تەسىرى ئەڭ چوڭ بولغان پارتىيە گېزىتى — «بېرلىن لىبرالىلار گېزىتى» جون موست قاتارلىقلارنىڭ ھە دەپ گەپ سېتىپ، ماركسىزمنى يوققا چىقىرىشى، ھوكۇمەتسىزلىكنى بازارغا سېلىشىغا قاراپ تۇرۇپ يول قويىدى.

شۇ چاغدا تارقالغان ماركسىزمغا قارشى تۇرلۇك ئىدىيىۋى ئېقىملار ئىچىدە، بېرلىن داشۇبىسىنىڭ لېكتورى ئوگېن دىۋرىنگ (1833—1921) تەرغىپ قىلغان ئۇششاق بۇرژۇئا سوتسىيالىزمىنىڭ خەۋپى ئەڭ زور بولدى. دىۋرىنگ 60-يىللاردىلا ماركسىزمغا ھوجۇم قىلىشقا باشلىغان ئىدى. تەخمىنەن 1875-يىلى، دىۋرىنگ تۈيۈقسىزلا ۋاقىراپ-جاقىراپ، سوتسىيالىزمغا ئېتىقات قىلىدىغانلىغىنى جاكالىدى. ئۇ گېرمانىيە جامائەتچىلىگى ئالدىغا بىر يۇرۇش تەپسىلى "سوتسىيالىزىم" نەزىريىسىنى قويۇپلا قالماستىن، جەمىيەتنى ئۈزگەرتىشنىڭ مۇكەممەل ئەملىي پىلانىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدى، تەپتارتماستىن ماركسىزمنى ئومۇمى يۇزلۇك "ئىسلاھ" قىلىشنى دەۋا قىلدى. دىۋرىنگ چوڭ گەپ بىلەن كىشىلەرگە پوپوزا قىلىش ئۈچۈن، ئوزىنىڭ

"نەزىرىيە"سىنى ئاتالمىش "ئىلمىي" نىقاپ بىلەن زىننەتلەپ، بۇنى ئەڭ ئاخىرقى "مۇتلەق ھەقىقەت" دەپ ھوكۇم قىلدى. دىۋرىڭىنىڭ بۇ بىر نەمۇنىلىرى پارتىيە ئىچىدىكى ئوڭچىل ئاغمىچىلارنىڭ ئالقىشلىشىغا ۋە قوللىشىغا ئىگە بولدى. موسۇ، فرىتىشىلار جاھىل دىۋرىڭچىلار بولۇپ، دىۋرىڭىنى "يېڭىدىن كوتىرىلىۋاتقان يوروڭ يۇلتۇز" دەپ جار سالدى. ئىدۋارد بېرنشتېين (1850—1932)مۇ دىۋرىڭچىلار تەلىماتىنى "خوشاللىق ھىسسىيات" بىلەن تەنتەنە قىلدى. دىۋرىڭچىلار ھەتتا ئاممىباپ ئۈسۈللار بىلەن بۇ تەلىماتنى ئىشچىلار ئىچىدە تارقاتىماقچى بولدى. دىۋرىڭ قارا نىيەتلىك قىلىپ، ئۇزىگە ئەگەشكەن پارتىيە ئەزالىرىنى توپلاپ، كىچىك مەزھەپ ئۈيۈشتۇرۇپ، پارتىيىنى پارچىلاش ھەرىكىتىنى ئېلىپ باردى، ھەتتا باشقىدىن يېڭى پارتىيە ئۈيۈشتۇرۇشنى قەستلىدى.

پارتىيىنىڭ ئالدىدا دىۋرىڭىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى پاش قىلىپ، دىۋرىڭ ئاغمىچىلىغىنىڭ غالجىرانە ھۇجۇمىنى تارمار قىلىش، پارتىيىنىڭ ماركسىزملىق نەزىرىيە سەۋىيىسىنى ئۈستۈرۈش، پارتىيە ئىچىدىكى ئىدىيىنى ماركسىزم ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرۈش، شۇنداق قىلىپ، ئەمدىلا بىرلىككە كەلگەن سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيىسىنى توغرا يولغا باشلاشتەك جىددى ۋەزىپە تۇراتتى. ۋىلگېلم لىبكنېخت ماركس، ئېنگېلىسلارنىڭ ماقالا يېزىپ دىۋرىڭنى تەنقىت قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. ماركس 1876-يىل 5-ئاينىڭ 25-كۈنى ئېنگېلىسقا يازغان جاۋاپ خېتىدە مۇنداق دەپ كورسەتتى: "مېنىڭ پىكرىم مۇنداق: 'بىزنىڭ بۇ ئەپەندىلەرگە تۆتىدىغان پوزىتسىيىمىز' دىۋرىڭنى ئۇزۇل-كېسىل تەنقىت قىلىش ئارقىلىقلا

ئىپادىلىنىدۇ."① ئېڭگېلس «تەبىئەت دىيالېكتىكىسى» نى يېزىشنى توختىتىپ قويۇپ، دىۋرىڭنى تەنقىت قىلىش كۆرىشىگە ئاتلانىدى. 1877 ـ يىل 1 ـ ئايىدىن تارتىپ، ئېنگېلس ماركسنىڭ يېنىدىن ھەمكارلىشىش ئارقىسىدا، بىر قاتار ماقالىلارنى يېزىپ، «ئالغا» گېزىتىدە ئېلان قىلدى، كېيىن ئۇنى توپلام قىلىپ باستۇردى، مانا بۇ «دىۋرىڭغا قارشى» دىگەن مەشھۇر كىتاپ بولدى.

ئېنگېلس دىۋرىڭنىڭ "يېڭى ئورتاق جەمىيەتنىڭ تۈزۈلۈشى" يەنى دىۋرىڭنىڭ ساختا سوتسىيالىزىمنى ئومۇمى يۈزلۈك، ئۈزۈل ـ كېسىل تەنقىت قىلدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتتى: دىۋرىڭنىڭ قارىشىچە، "سوتسىيالىزىم زادىلا تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ئەمەس"، بەلكى ئۇزىنىڭ كاللىسىدا پەيدا بولغان "ئەڭ ئاخىرقى، چېكىگە يەتكەن ھەقىقەت".② ئېنگېلس دىۋرىڭ لايىھىلىگەن "ئورتاق جەمىيەت"نىڭ ئاساسىي تەشكىلاتى بولغان "ئىگىلىك كومىۋنىسى" دىگەن ئالدامچىلىقنى ئېچىپ تاشلىدى. دىۋرىڭ "جامائەت ھوقۇقى"، "ئورتاق ھەرىكەت"، "دارا ـ مەتنى ئورتاق تەقسىم قىلىش" دىگەنگە ئوخشاش سوزلەرنى ئىشلەتىپ، "ئىگىلىك كومىۋنىسى"نى گويا ئومۇم مۇلۇكچىلىگىدىكى سوتسىيالىزىم قىلىپ تەسۋىرلىدى. لېكىن، ئېنگېلس مۇنداق دەپ پاش قىلدى: دىۋرىڭنىڭ "ئىگىلىك كومىۋنىسى"دا كاپىتالىستىك ئىشلەپ ـ

① ماركس، «ئېنگېلىسقا يېزىلغان خەت (1876 ـ يىل 5 ـ ئايىنىڭ 25 ـ كۈنى)». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 34 ـ توم، 15 ـ بەت.

② ئېنگېلس، «دىۋرىڭغا قارشى»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 547 ـ بەت.

چىقىرىش ئۇسۇلى پۇتۇنلەي ساقلاپ قېلىنغان، كونىچە ئىش تەقسىماتى داۋاملىق ساقلانغان، "ئىشلەپچىقىرىش پۇتۇنلەي بۇرۇنقى پەدىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ"①، "كوممۇنا" دىگىنى پەقەتلا "كاپىتالىست" دىگەن سوزنىڭ ئورنىدىكى ئالماشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. دىيۇرىڭ كوممۇنىدا تاۋار بىلەن پۇلنى مەڭگۇ ساقلاپ قالماقچى بولىدۇ، يەنە كېلىپ "ھەر بىر ئادەم ئوزىنىڭ پۇلىنى ئىختىيارىي بىر تەرەپ قىلىدۇ" دەيدۇ، دىمەك، "رىقابەتنىڭ ئامان-ئېسەن مەۋجۇت تۇرىۋېرىشىگە"② مۇقەررەر يول قويىدۇ، شۇنداق قىلىپ چوڭ مالىيە كاپىتالىنى راۋاجلاندۇرىدۇ. دىيۇرىڭنىڭ "ئىگىلىك كوممۇنىسى" مەملىكەت خاراكتىرلىق كاپىتالىستىك مونوپول تەشكىلاتتىنلا ئىبارەت.

ئېنگېلس يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ دىيۇرىڭنىڭ "ئورتاق جەمىيەت" دىگەن نىمىسى پرۇسسىيە يۇنكېر پومىششىكلار سىنىپى مەنپەئەتىنىڭ نەزىرىيە جەھەتتىكى ئىپادىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس دەپ پاش قىلدى. دىيۇرىڭ يېزىلاردا ھاراق چىقىرىش ۋە قىزىلچىدىن شېكەر ياساشقا ئوخشاش سانائەتلەرنى راۋاجلاندۇرۇشنى شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-قارشىلىقنى "پەسەيتىش دورىسى" قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ شۇ چاغدىكى يۇنكېر پومىششىكلارنىڭ ئىگىلىگىنى باي بولۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم يولى سۇپىتىدە غايىۋىلەشتۇرۇش ئىدى. ئېنگېلس دىيۇرىڭنىڭ سوتسىيالىزىمى ئەمىلىيەتتە بىر خىل

---

① ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 556-بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 555-بەت.

"ئالاهده پرۇسسيه سوتسيالزىمى"① دەپ كورسەتتى.

ئېنگېلس دېۋرىڭنىڭ دولەت، دىن، مائارىپ ۋە نىكاھ قاتارلىق مەسىلىلەردىكى ئەكسىيەتچىل نۇقتىنەزەرلىرىنى تەنقىت قىلدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتتى: دېۋرىڭنىڭ "ئورتاق جەمىيتى" دە، پرۇسسيىچە دولەت شۇ پېتى ساقلانغان، ئارمىيە، ساقچى، ژاندارما ۋە ئادۋوكاتلارنىڭ بىرمۇ كەم ئەمەس، ئائىلە مەڭگۈ بايلىققا ئىگە ئورۇن ھىسابلىنىدۇ، دېۋرىڭ ئوزنىڭ "سوتسيالزىمى"دا گېرمانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھازىرقى ھەممە نەرسىنى ئوز پېتىچە ساقلاپ قالماقچى بولدى. دېۋرىڭنىڭ "ئورتاق جەمىيتى" ،پەدەزلەنگەن، يۇنكېر ــ بۇرژۇئا دىكتاتۇرلىقىدىكى كاپىتالىزىم جەمىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئېنگېلس يەنە دېۋرىڭنىڭ ئىقتىسادىي كىرىزىسىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىگىنى ئىنكار قىلغان ھەمدە قاراشلىرىنى تەنقىت قىلدى. دېۋرىڭ، ئىقتىسادىي كىرىزىس پەقەت "ئاممىنىڭ ئىستىمال سەۋىيىسىنىڭ توۋەنلىگى"، "ئايرىم كارخانا ئىگىلىرىنىڭ "ئالدىراقسانلىغى" ۋە "ئەتراپلىق ئويلانماسلىغى" ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەردىن كېلىپ چىققان "نورمال ھالەت" تىن تاسادىپى چەتنەئەللىك، شۇڭا، كاپىتالىزىمنىڭ ئوزىنى يوقىتىشىنىڭ ھاجىتى يوق، پەقەت بەزى ئىسلاھات تەدبىرلىرى كورۇلسە، تەقسىمات ۋە ئايرىم كارخانا ئىگىلىرىنىڭ ھەركىتى ئاز ــ تولا تەڭشەلسلا بولىدۇ، دەپ دەۋا قىلدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتتى:

---

① ئېنگېلس. «دېۋرىڭغا قارشى»، 1972 ــ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 574 ــ بەت.

دیۇرىڭ ئۇزىنىڭ سوتسىيالىزىم ۋىۋىسكىسى ئاستىدا كاپىتالىزىمنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش مەقسىدىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۇچۇن، كىرىزىسنىڭ كاپىتالىزىمنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ئىكەنلىگىنى ئىنكار قىلىش ئارقىلىق، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى دۇيكاڭلىق زىددىيەتنى ئىنكار قىلدى، سوتسىيالىزىمنىڭ كاپىتالىزىمنىڭ ئورنىنى ئىگەللەيدىغانلىغىدىن ئىبارەت تارىخىي مۇقەررەرلىكنى ئىنكار قىلدى.

ئېنگېلس دیۇرىڭنىڭ يالغان سوتسىيالىزىمغا رەددىيە بېرىش بىلەن بىللە، ئىلمىي سوتسىيالىزىمنىڭ ئاساسىي نۇقتىنەزەرلىرىنى شەرھىلەپ بەردى. ئېنگېلس كاپىتالىزىم جەمىيىتىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتنى يەنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىلىغى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى خۇسۇسىلارنىڭ ئوزلەشتۇرۇشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ۋە بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان پۇرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تەھلىل قىلىپ، مۇنداق دەپ كورسەتتى: بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىشنىڭ بىردىن-بىر يولى شۇكى، **"پۇرولېتارىيات دولەت ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالىدۇ ھەمدە ھەممىدىن ئاۋال ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى دولەت مۇلكىگە ئايلاندۇرىدۇ".**① شۇڭا، پۇرولېتارىياتنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسى زورلۇق كۇچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلاپ ئارقىلىق، بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىش، بۇرژۇئازىيىنى مەھرۇم قىلىش ۋە باستۇرۇش، ئاخىرىدا بارلىق سىنىپىي پەرقلەر ۋە سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىقلارنى يوقىتىشتىن ئىبارەت.

---

① ئېنگېلس. «دیۇرىڭغا قارشى»، 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 539-بەت.

ئېنگېلس «دیۈرىڭنىڭ ئەكسىيەتچىل پەلسەپىۋى نۇقتىسىنەزەرلىرىنى ئۈزۈل-كېسىل تەنقىت قىلدى. دیۈرىڭنىڭ ئەكسىيەتچىل پەلسەپىۋى نۇقتىسىنەزىرى ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىل "سوتسىيالىزىمى"نىڭ نەزىرىيىۋى ئاساسى ئىدى. دیۈرىڭ پەلسەپە جەھەتتە ئۆزىنى "ماتېرىيالىزمچى" دەپ ئاتىدى، ئەمىلىيەتتە ئۇ ئىدىيالىستىك ئەزىلىلىك نەزىرىيىسى تەرەپدارى ئىدى. دیۈرىڭ، تەبىەككۇرنىڭ پېرىنسىپى ئەزىلىلىك بولىدۇ، ئىنسانلار تەجرىبىسىدىن ۋە ئوبېكتىپ دۇنيادىن ئىلگىرى ئادەمنىڭ تەبىەككۇردا ياكى دۇنيا مەۋجۇت بولۇشتىن ئىلگىرىكى مەلۇم بىر جايدا بولغان بولىدۇ، ئوبېكتىپ دۇنيا يەنى تەبىەت دۇنياسى ۋە ئىنسانلار جەمىيىتى ئەزىلىلىك پېرىنسىپنىڭ قوللىنىلىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، دەپ ھىساپلىدى. ئېنگېلس دیۈرىڭنىڭ بۇنداق ئەزىلىلىك نەزىرىيىسىنى تەنقىت قىلىپ كېلىپ مۇنداق دەپ كورسەتتى: "پېرىنسىپلار تەتقىقاتنىڭ چىقىش نۇقتىسى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى؛ بۇ پېرىنسىپلار تەبىەت دۇنياسىغا ۋە ئىنسانىيەت تارىخىغا تەتبىق قىلىنمايدۇ، بەلكى ئۇلاردىن ئابستراكسىيىلەشتۈرۈپ چىقىرىلىدۇ؛ تەبىەت دۇنياسى ۋە ئىنسانىيەت پېرىنسىپلارغا ئۇيغۇنلاشمايدۇ، بەلكى پېرىنسىپلار تەبىەت دۇنياسىغا ۋە تارىخقا مۇۋاپىق كەلگەن ئەھۋالدىلا توغرا بولىدۇ."①

ئېنگېلس تەبىەككۇر بىلەن مەۋجۇدىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى ماتېرىيالىستىك ئاساستا ھەل قىلىپ، ماركسزىمنىڭ ماتېرىيالىستىك ئىنكاس نەزىرىيىسىدىن ئىبارەت تۈپ نۇقتىسىنەزىرىنى شەرھىلەپ

---

① ئېنگېلس. «دیۈرىڭىغا قارشى»، 1972 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 59 - بەت.

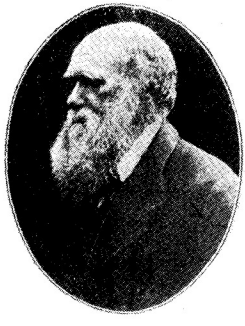

داروئن

بەردى. ئېنگېلس ئىنتايىن ئېنىق سوزلەر بىلەن، يەنە بىر قېتىم ماتېرىيالىستىك دىيالېكتىكىنى "تەبىەت، ئىنسانىيەت جەمئىيتى ۋە تەپەككۇرنىڭ ھەركىتى ھەم تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى يۇزلۇك قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى پەن"① دەپ بايان قىلدى.

ئېنگېلس دىۋرىڭ سېستېمىسىنى ئۇزۇل-كېسىل تەنقىت قىلىش ئۇچۇن، پەلسەپىدىن تارتىپ سىياسى ئىقتىساتقىچە، تەبىى پەندىن تارتىپ ئىجتىمائى پەنگىچە بولغان تۇرلۇك مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلدى، تەنقىت قىلىش داۋامىدا ئۇزىنىڭ ماركسزملىق نۇقتىسىنەزدىرىنى شەرھىلىدى. مەسىلەن، دىۋرىڭ بىولوگىيىدىن ھېچنېمىنى بىلمەي تۇرۇپ، ئىلمىي تەدرىجى تەرەققىيات تەلىماتىنىڭ ئاساسچىسى، ئەنگىلىيە تەبىى پەن ئالىمى چارلىس داروئن (1809—1882)غا جېنىسىڭ بېرىچە ھۇجۇم قىلدى. داروئن نۇرغۇنلىغان كۆزىتىش ۋە تەتقىقاتلار ئارقىسىدا، بۇگۈنكى كۈندە بىزنىڭ ئەتراپىمىزدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئورگانىك تەبىەت ماددىلىرى جۇملىدىن ئادەممۇ ئاز ساندىكى ئىپتىدائى يەككە ھوجەيرىلەر تۇرەل-

① ئېنگېلس. «دىۋرىڭغا قارشى»، 1972 — يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 265 — بەت.

مىسىنىڭ ئۆزاق ۋاقىتلار داۋامىدا يېتىلىش جەريانىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىگىنى تۇنجى قېتىم دەللىلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئورگانىكلار دۇنياسىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تاپتى. ئېنگېلس دىيۇرىڭنىڭ دارۋىنغا قىلغان بوھتانلىرىغا جىق دەللىلەر بىلەن رەددىيە بەردى، "تەبىئى پەن دارۋىن تەلىماتىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئىگە بولغان غايەت زور ئىلگىرىلەش"①نى بايان قىلدى. نەتىجىدە، خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: "پاسسىپ تەبىئەت ئاكتىپ تەبىئەتتىكە ئايلاندى؛ بەس-مۇنازىرە ماركس بىلەن مەن ئالغا سۈرۈپ كەلگەن دىيالېكتىك ئۇسۇلنى ۋە كوممۇنىستىك دۇنياقاراشنى بىرقەدەر ئىزچىل بايان قىلىشقا ئايلاندى".② ئېنگېلس «دىيۇرىڭغا قارشى»دا ماركسىزمنىڭ ئۇچ تەركىۋىي قىسمى يەنى ماركسىزملىق پەلسەپە، ماركسىزملىق سىياسى ئىقتىسات ۋە ئىلمىي كوممۇنىزمنى سىستېمىلىق بايان قىلىپ بەردى. ئېنگېلس ماركسىزم ئۇلۇغ ھەقىقىتى ۋە رەت قىلىپ بولمايدىغان نۇرغۇن ماتېرىياللار ئارقىلىق، دىيۇرىڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ئىدىيىسىنىڭ ۋەتىۋېرىگىنى چىقىرىۋەتتى. «دىيۇرىڭغا قارشى» دىيالېكتىك ماتېرىيالىزملىق دۇنياقاراشنى ۋە پۈرولېتارياتىنىڭ ئىنقىلاۋىي مەنپەئەتىنى قەتئى قوغدىدى، ئۇ—پۈرولېتارىياتنىڭ بۈرژۇئا ئىدىئولوگىيىسىگە قارشى تۇرۇش، تۇرلۇك ئاغمىچىلىقلارغا قارشى تۇرۇشتىكى كۈچلۈك قورالى.

«دىيۇرىڭغا قارشى»—ماركسىزمنىڭ قامۇسى، ئېنگېلس ئاممىباپ،

---

① ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 134 ـ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 10 ـ بەت.

ئۇقۇشلۇق، ئاددى-ئېنىق سوزلەر ۋە ئۇسۇللار بىلەن، پەلسەپە، سىياسى ئىقتىسات ۋە تارىخشۇناسلىقتىكى ئەڭ قىيىن مەسىلىلەرنى ئاممىباپلاشتۇرۇپ، ئىشچىلار سىنىپىغا ئاسان قوبۇل قىلىدىغان ۋە چۈشىنىدىغان قىلىپ بەردى. «دىيۇرىڭغا قارشى» سوتسىيالىزىم ھەركىتى جەڭچىلىرىگە ئىلمىي كوممۇنىزىمنىڭ نەزىرىيە غەزنىسىنى ئېچىپ بەردى، پۇتۇن بىر ئەۋلات ئىشچىلار ئاممىسى ۋە سوتسىيالىزىم ئىنقىلاپچىلىرىنى تەربىيىلىدى، شۇنداق قىلىپ ماركسىزىمنى گېرمانىيە ئىشچىلار ھەركىتى ۋە خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىدە كەڭ تارقاتتى.

ماركس، ئېنگېلسنىڭ دىيۇرىڭ ئاغمىچىلىغىغا قارشى كۇرىشى ۋە «دىيۇرىڭغا قارشى» نىڭ ئېلان قىلىنىشى دىيۇرىڭچى ئۇنسۇرلارغا ۋە ھەرخىل-ھەر رەڭدىكى ئاغمىچىلارغا ھالاكەتلىك زەربە بەردى، شۇنىڭ بىلەن ئىشچىلار ئاممىسى دىيۇرىڭ تەلىماتىنىڭ بىمەنىلىگىنى بارغانسېرى ئېنىق تونۇۋالدى. دىيۇرىڭ ۋە دىيۇرىڭچى ئۇنسۇرلار قايتىدىن ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن «دىيۇرىڭغا قارشى» نىڭ ئالدىدا، ئۇلارنىڭ ھوكۇرەشلىرى ناھايىتى تېزلا كارنىيى يىرتىلغىچە نالە قىلىشقا ئايلاندى. ئېنگېلس 1885-يىلى «دىيۇرىڭغا قارشى»نىڭ قايتا نەشرىگە يازغان سوز بېشىدا: "بۇ كىتاپتا تەنقىت قىلىنغان ئوبېكىت ھازىر دىگۇدەك ئۇنتۇلغان"① دەپ كورسەتتى.

لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: «دىيۇرىڭغا قارشى» "ئىنتايىن مول مەزمۇنلۇق، ئىنتايىن پايدىلىق كىتاپ"؛② "«كوممۇنىستىك

① ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 9-بەت.

② لېنىن. «فرىدرىخ ئېنگېلس». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزىم توغرىسىدا»، 1977-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 78-بەت.

پارتىيە خىتاپنامىسى»گە ئوخشاشلا، ھەر بىر ئاگىلىق ئىشچىنىڭ ئوقۇشى زورۇر بولغان كىتاپ.“①

«پەۋقۇلئاددە قانۇن»غا قارشى تۇرۇش دەۋرىدە ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ”سول“چىل، ئوڭچىل ئاغمچىلىققا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرىشى 70-يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى گېرمانىيە ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە پارتىيىنىڭ پارلامېنت سايلىمىدا قازانغان مۇۋەپپەقىيىتى ھوكۇمران سىنىپلارنى قاتتىق چوچۇتۇۋەتتى. بىسمارك پارتىيىنى ۋە سوتسىيالىزم ھەرىكىتىنى تېرورلۇق ۋاستىسى بىلەن بىتچەت قىلماقچى بولدى. 1878-يىل 10-ئايدا بىسمارك پارلامېنتتا ”سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ئامانلىققا زىيان سالماقچى بولغانلىغىنى باستۇرۇش پەرمانى“ (”پەۋقۇلئاددە قانۇن“ دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى ماقۇللاتتى. سوتسىيالىستىك تەشۋىقات ئېلىپ بارغان تۈرلۈك تەشكىلاتلار، مەتبۇئاتلار ۋە يىغىنلارنىڭ ھەممىسى تەقىپ قىلىندى؛ ھوكۇمەت ھەر ۋاقىت ”ھەربىي ھالەت“ ئېلان قىلالايدىغان بولدى؛ سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرىنى قانۇن رەسمىيىتىدىن ئوتكۈزمەي خالىغانچە قولغا ئالىدىغان ۋە سۈرگۈن قىلىدىغان بولدى. ”پەۋقۇلئاددە قانۇن“ يولغا قويۇلغان 12 يىل داۋامىدا، بىر مىڭ 300 خىل پارتىيە مەتبۇئاتى تەقىپ قىلىندى، 332 ئىشچىلار تەشكىلاتى مەنئى قىلىندى، 900 دىن ئارتۇق ئادەم سۈرگۈن قىلىندى، بىر مىڭ 500 ئادەم

---

① لېنىن. «ماركسزىمنىڭ ئۈچ مەنبەسى ۋە ئۈچ تەركىۋىي قىسمى». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسزىم توغرىسىدا»، 1977-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 103-بەت.

سوتىنىڭ ھوكۇم قىلىشى بىلەن جەمئى مىللەت يىل قاماقتا ئېلىنىدى.

لاسسالچىلار بىلەن پىرىنسىپسىز بىرلىشىش پەيدا قىلغان ناچار تەسىرلەر ۋە خەتەر-خەتەرلەر، پەرمان ئېلان قىلىنغان دەسلەپكى چاغلاردا گەۋدىلىك كۆرۈلدى. پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنىدىكى لاسسالچى ئۇنسۇرلار قورقۇپ گاڭگىراپ قېلىپ پارتىيىنى ئوزلۇكىدىن تارقىتىۋېتىش قارارىنى زورمۇ-زور ماقۇللىدى. بېيجىڭ بىلەن ۋىلگېلم لىبكنېختنىڭ بۇنداق "ئۇشتۇمتۇت" ھۆجۇمىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، نېمە قىلارىنى بىلمەي قالدى، ئۇلاردا يوشۇرۇن كۆرەشكە ئوتۇش تەييارلىغى يوق ئىدى. پارتىيىگە كىرىۋالغان بىر قىسىم ئوڭچىل ئاغمچىلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ سەكرەپ چىقىپ ئالا-توپىلاڭ كوتەردى. ھۇشبېرگ، شرامم ۋە بېرنشتېين (ئاتالمىش "سيۇرىخ ئۇچ كىشىلىك گۇرۇھى") شۇبتسارىيېدىكى سيۇرىختا «ئىجتىمائى پەن ۋە ئىجتىمائى سىياسى يىلنامە» نى نەشر قىلدى، ئۇلار ئۇنىڭدا «گېرمانىيە سوتسيالىزىم ھەركىتى ئۇستىدە ئەسلىمە» دىگەن مەخسۇس ماقالىنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقالا ئەسلىيەتتە ئوڭچىل ئاغمچىلارنىڭ پارتىيىگە ھۇجۇم قىلىش پۈروگرامىسى ئىدى. "3 كىشىلىك گۇرۇھ" ئەيمەنمەستىن پارتىيىگە "پەۋقۇلئادە قانۇن"غا شەرتسىز بوي سۇنۇشنى ئاگاھلاندۇردى؛ پارتىيە "بىر تەرەپلىمە ئىشچىلار پارتىيىسى" بولماسلىغى، بەلكى "ھەقسىز مېھرىۋانلىق روھىغا ئىگە بارلىق كىشىلەر" نىڭ ئومۇمى يۈزلۈك پارتىيىسى بولۇشى كېرەك دىگەننى تەرغىب قىلدى؛ پۈرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە بىر بىرى بىلەن سىنىپىي كۆرەش ئېلىپ بارماسلىغى، بەلكى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئىناق ۋە مېھرىۋان ئوتۇشى كېرەك دەپ جار سالدى؛ پارتىيىنىڭ ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىدى ۋە

پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئۈستىدە گەپ ئېچىشىغا ھۇجۇم قىلدى، پارتىيەدىن "ئوزىنىڭ زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىنىدىغان، قان ئاققۇزۇلىدىغان ئىنقلاپ يولىغا ماڭمايدىغانلىغىنى، بەلكى.....قانۇنىي ئىسلاھات يولىغا مېڭىش قارارىغا كەلگەنلىگىنى" بىلدۈرۈشىنى تەلەپ قىلدى. "3 كىشىلىك گۇرۇھ" "ئادالەت"، "ئەركىنلىك"، "باراۋەرلىك"، "مېھرىۋانلىق" دېگەنىگە ئوخشاش بۇرژۇئا ئەپسانە-لىرىنى پۈرولېتارىيات پارتىيەسىنىڭ ماتېرىيالىزىملىق ئاساسىنىڭ ئورنىغا قويۇشقا كۈچەپ ئۇرۇندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىر "سول" چىللىق تەۋرى ئېقىمىمۇ كېلىپ چىقتى. «ئەركىنلىك» ژورنىلىنى بازا قىلغان دېۋرىگىچى ئۇنسۇر موست لاسالچىلارنىڭ باشلىغى، چۈشكۈنلىشىپ ساقچى ئىدارىسىنىڭ پايلاقچىسى بولۇپ قالغان ھاسسېلمان بىلەن بىرلىشىپ، "سول" چىل تەۋەككۇلچىلىك گۇرۇھىنى تەشكىل قىلىپ، پارتىيەگە "سول" تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار پارتىيەدىن يوشۇرۇن تېرورلۇق تاكتىكىسىنى قوللىنىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە شۇ چاغدىكى سىنىپىي كۈچلەر سېلىشتۇرمىسىنى ۋە ئىنقىلاپ ۋەزىيىتىنىڭ مەۋجۇت ئەھۋالىغىنى قەستەن نەزەرگە ئالماي، "دەرھال ھەركەتكە كېلىش" نى تەلەپ قىلدى! ئۇلار پارتىيىنى پارچىلاش ۋە پارتىيىنىڭ كۈچىنى ئاشكارىلاش يولى بىلەن پارتىيىنى يوقاتماقچى بولدى.

مۇشۇنداق قالايمىقانچىلىق ئەھۋالدا، ماركس، ئېنگېلس يەنە بىر قېتىم كوكرەك كېرىپ چىقىپ، ئاغمىچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا قايتۇرما زەربە بەردى، بىبىل قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ خاتالىغىنى تۈزىتىۋې-لىشى ۋە يونۇلۇشنى ئېنىقلۇۋلىشىغا يارىدەم بەردى. ئۇلار پارتىيىنىڭ ئادەتتىكى ئەزالىرىنىڭ دەھشەتلىك بوران-چاپقۇنلاردا ئېپادىلىگەن

قەتئىيەتلىگىنى ئالاھىدە قەدىرلىدى، ئادەتتىكى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ كەسكىن ھەركىتى پارتىيىنى ھەقسىقى قۇتقۇزدى دەپ كورسەتتى. 1879 ـ يىل 9 ـ ئايدا، ماركس، ئېنگېلس گېرمانىيە پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىرىگە «ئۇقتۇرۇش خەت» يېزىپ، ئوڭچىل ئاغمچىلارنىڭ تەسلىمچىلىك لۇشيەنىنى غەزەپ بىلەن سوكتى ۋە كەسكىن ھالدا مۇنداق دەپ كورسەتتى: سيۇرىخ 3 كىشىلىك گۇرۇھىغا ئوخشاش ئاغمچىلار "ساختا مال"، "پارتىيە قانداقمۇ ئۇ ماقالىنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ ئوز قوشۇنى ئىچىدە تۇرۇشىغا يەنىلا سۆكۈت قىلىپ تۇرالىسۇن". "40 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى، بىز سىنىپىي كۇرەشنى تارىخنىڭ بىۋاستە ھەركەتلەندۇرگۇچ كۈچى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدۇق، بولۇپمۇ بۇرژۇئازىيە بىلەن پۇرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۇرەشنى ھازىرقى زامان ئىجتىمائى ئوزگەرىشنىڭ غايەت زور پىشائى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدۇق؛ شۇڭلاشقا بىز مۇشۇ سىنىپىي كۇرەشنى ھەركەتتىن چىقىرىپ تاشلىماقچى بولغان كىشىلەر بىلەن ھەرگىزمۇ بىر يولدا ماڭمايمىز."① ماركس، ئېنگېلس ئەينى ۋاقىتتا "سول" چىل تەۋەككۇلچىلىكنى تەنقىت قىلىپ، موسكا قاتارلىقلارنىڭ "ئىنقىلاپ" دېگەن سوزنى سۇيىي ئىستىمال قىلىپ، كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇپ يۇرگەنلىگىنى، ئۇلارنىڭ يامان نىيەتلىك ئەيىلەخلەر ئىكەنلىگىنى كورسىتىپ بەردى. ماركس، ئېنگېلس ئاغمچىلىق لۇشيەنىنىڭ

① ماركس ـ ئېنگېلس. «ئا.بېبىل، ۋ.لىبكنېخت، ۋ.براككې قاتارلىق كىشىلەرگە يېزىلغان ئۇقتۇرۇش خەت (1879 ـ يىل 9 ـ ئايىنىڭ 17 ـ 18 ـ كۈنلىرى)». «ماركس ـ ئېنگېلس خەت چەكلىرى»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 99 ـ 100 ـ بەتلەر.

كاتتۇاشلىرىنى پارتىيەدىن چىقىرۇۋېتىشنى قەتئى تەلەپ قىلدى.

ماركس، ئېنگېلس پۈرولېتارىياتلىق ئىنقىلاۋىي لۇشىيەنده چىك تۇرۇپ، پارتىيەگە "پەۋقۇلئاددە قانۇن" شارائىتىدا توغرا كۆرەش تاكتىكىسىنى تۇزۇپ بەردى. ئۇلار مۇنداق دەپ كورسەتتى: بىسمارك ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تېچ يول بىلەن مەقسەتكە يېتىشدەك "بۇنداق ئۇسۇلنى بەربات قىلىپ ھەمدە ھەركەتنى ئىنقىلاۋىي ئىزغا چۈشۈرۈپ، بىزگە چوڭ ياخشى ئىش قىلىپ بەردى".① ئىنقىلاۋىي پارتىيە قانۇنسىز ۋە قانۇنسىز كۆرەشنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، كۆچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە توپلاپ، كەلگۈسىدىكى پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا تەييارلىق كورۈشى كېرەك ئىدى. بىرلىن ۋە باشقا شەھەرلەردىكى ئىشچى پارتىيە ئەزالىرى، ماركس، ئېنگېلىسنىڭ ئىنقىلاۋىي لۇشىيەنىنى ئىجرا قىلىپ، "پارتىيىنى ئوزلۇكىدىن تارقىتىش"تىن ئىبارەت خاتا فاكىجىنغا تاقابىل تۇرۇپ، ئوزلۇكىدىن پارتىيىنىڭ مەخپى بەرلىك تەشكىلاتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، مەخپى پائالىيەتنى قانات يايدۇردى. بېبېل بىلەن ۋىلگېلم لىبكنېخت ماركس، ئېنگېلسنىڭ يارىدىمى بىلەن، ئوزىنىڭ خاتالىغىنى پەيدىن-پەي تونۇپ، توغرا يولغا بۇرۇلدى. ئۇلار پارتىيىنىڭ ھەر دەرىجە-لىك تەشكىلاتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە كىرىشىپ، يوشۇرۇن كۆرەشنى باشلىۋەتتى.

1880 ـ يىل 8 ـ ئايىنىڭ 21 ـ 23 ـ كۈنلىرى، پارتىيە سيۇرىخ ئەترا-

---

① ئېنگېلس. «جون فىلىپ بېككېرگە يېزىلغان خەت (1879 ـ يىل 7 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى)». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 34 ـ توم، 356 ـ بەت.

پىدىكى ۋىدېندا بىرىنچى نوۋەتلىك مەخپى ۋەكىللەر يىغىنىنى چاقىردى. كەسكىن كۇرەش ئارقىلىق، يىغىن موست-ھاسىپلمان گۇرۇھىنى پارتىيىدىن چىقاردى، "سيۇرىخ 3 كىشىلىك گۇرۇھى"نى پارتىيە گېزىتىنىڭ تەھرىرلىك ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى. يىغىن «گوتا پۇروگىراممىسى»غا مۇھىم تۈزىتىش كىرگۈزدى: پارتىيە ئەمدى بارلىق قانۇنىي ۋاستىلەر بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ھەممە ۋاستىلەر بىلەن ئوز مەقسىدىگە يېتىشى كېرەك. يىغىن پارتىيىنىڭ ئورگان گېزىتى بولغان «سوتسىيال دېموكىراتلار»نىڭ رەھبەرلىگىنى كۇچەيتىپ، تەشۋىقات پائالىيىتىنى زور كۇچ بىلەن قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلدى. ۋىدېن ۋەكىللەر يىغىنى پارتىيىدىكى مالىماتاڭچىلىق مەزگىلگە خاتىمە بېرىپ، پارتىيىنى مۇستەھكەملەپ، "پەۋقۇلئاددە قانۇن"غا قارشى كۇرەشكە كوچۇردى.

سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيىسى كەڭ كولەملىك يەر ئاستى پائالىيەتنى قانات يايدۇردى، تۇرلۇك قانۇنىي تەشكىلاتلاردىن پايدىلىنىپ پارتىيىنى ئۇستىلىق بىلەن يوشۇرۇپ قالدى. مەخپى ئىشچىلار جەمىيىتى دائىم سەيلە قىلىش، كەچكى كوڭۇل ئېچىش، مەدىنى كوڭۇل ئېچىش پائالىيىتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ناملار بىلەن سىياسى پائالىيەت ئېلىپ باردى. سيۇرىختا (كېيىن لوندوندا) چىقىرىلغان «سوتسىيال دېموكىراتلار» گېزىتى، ئىنتايىن مەخپى ھالدىكى "قىزىل جەڭگىۋار پوچتا" ئارقىلىق چىۋەرلىك بىلەن گېرمانىيىگە يەتكۈزۈلۈپ تۇردى. بېرلىن ۋە باشقا شەھەرلەردە يەر ئاستى باسمىخانىلار قۇرۇلۇپ، پارتىيىنىڭ تەشۋىقات ماتىرىيالىلىرىنىڭ ئىشچىلار ئىچىدە كەڭ تارقىتىلىشى كاپالەتلەندۇرۇلدى. پارتىيە ئەزالىرى ئامما ئىچىگە چوڭقۇر چوكۇپ، دائىملىق ئىنچىكە

تەشكىلىي ۋە تەشۋىقات خىزمىتىنى ئېلىپ باردى. پارتىيە ئەزالىرى ئىش تاشلاشتىن تولۇق پايدىلىنىپ ئېكسپلاتاتسىيىگە ۋە تېرور-لۇق ھوكۇمرانلىقىغا قارشى تۇردى؛ قۇربان بولغان يولداشلارغا ماتەم مۇراسىمى ئوتكۈزۈش ۋە سۈرگۈن قىلىنغان پارتىيە ئەزالىرىنى ئۇزىتىپ قويۇشمۇ، كوپ چاغلاردا ھوكۇمەتكە قارشى نامايىشقا ئايلاندۇرۇلدى. 1883-يىلى، پارتىيە پارلامېنت ئىچى-سىرتىنى بىرلەشتۈرۈش يولى بىلەن ھوكۇمەتكە قارشى ھۇجۇم قوزغىدى. 1889-يىل 5-ئايدا، پارتىيە رۇردىكى 100 مىڭ ئىشچىنىڭ چوڭ ئىش تاشلىشىغا رەھبەرلىك قىلدى. كولىمى مىسلىسىز كەڭ بولغان بۇ ھەرىكەت بىسمارىكنىڭ "پەۋقۇلئاددە قانۇنى"غا كۆچلۈك زەربە بەردى.

گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپى بىسمارىكنىڭ ئالدامچىلىق سىياسىتىگە قەتئى تاقابىل تۇردى، ھوكۇمەتنىڭ "سۈغۇرتا ياردەم پۇلى" ۋە "قۇتقۇزۇش پۇلى"نى رەت قىلىپ، ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ئۇزلۇكسىز-نىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى چىرىتىشكە يول قويمىدى. جاپالىق كۈنلەردە، بولۇپمۇ 1882—1883-يىللاردىكى ئىقتىسادىي كىرىزىس كۈنلىرىدە، گېرمانىيە ئىشچىلىرى قۇدرەتلىك جەڭگىۋار روھىنى ساقلاپ قالدى. پارتىيە ئەزالىرى ۋە ئىشچىلار ئاممىسى شۇ چاغدىكى بىرىدىن-بىر سىياسى ھوقۇقى—بىر سايلام بىلىتى بىلەن ئۇز يولداشلىرىغا ئاۋاز بەردى. پارتىيىنىڭ مەشھۇر يولباشچىلىرى ۋە ئەربابلىرى شەخسى نام بىلەن پارلامېنت ئەزالىغا سايلاندى. بېبىل بىلەن ۋىلگېلم لىبكنېخت 80-يىللاردا ئاساسىي جەھەتتىن ماركس، ئېنگېلسنىڭ ئىنقلابىي لۇشيەنىنى ئىجرا قىلغانلىغى ئۈچۈن، پارتىيە كۆرەش داۋامىدا ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىپ زورايدى.

1890-يىلىغا كەلگەندە يەنى 12 يىل داۋام قىلغان زىيانكەشلىكتىن كېيىن، پارتىيە پارلامېنت سايلىمىدا بىر مىليون 430 مىڭ ئاۋازغا، پارلامېنتتا 35 ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، پارلامېنتتىكى ئەڭ چوڭ پارتىيىلەردىن بىرى بولۇپ قالدى. شۇ يىلى، گېرمانىيە پارلامېنتى "پەۋقۇلئاددە قانۇن"نى بىكار قىلىشقا مەجبۇر بولدى، بىسماركمۇ تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولدى.

گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ "پەۋقۇلئاددە قانۇن"غا قارشى تۇرۇش يىللىرىدىكى ئېگىلمەس-سۇنماس كۈرىشى ۋە قازانغان نەتىجىسى گېرمانىيە ئىشچىلار ھەركىتى تارىخىدىكى شانلىق سەھىپە بولۇپ قالدى. گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى شۇ چاغدىكى خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ ئاۋانگارتى بولۇپ، ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى.

ئېنگېلسنىڭ پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئىدىيىسىنى قوغداش يولىدىكى كۈرىشى "پەۋقۇلئاددە قانۇن" ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، گېرمانىيە پارتىيىسى يوشۇرۇن ھالەتتىن قوتۇلۇپ، يېڭىۋاشتىن قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، خىزمەتنى كەڭ تۈردە قانات يايدۇرۇپ، پارلامېنتتىكى تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك پارتىيە بولۇپ قالدى. 1893-يىلى، مەملىكەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى بىرلەشمىسى قۇرۇلدى، كوپىراتىپ ۋە ئىشچىلار مەدەنىيەت-مائارىپ تەشكىلاتلىرىمۇ ناھايىتى تېز راۋاجلاندى.

يۇنكېر-بۇرژۇئازىيىنىڭ ھوكۇمرانلىق ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ۋە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كۈرەش شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، پارتىيە ئىچىدىكى ئىسلاھاتچىلىق خاھىشى ئوسۇپ قالدى، بۇ ھال پارتىيىنىڭ 1890-يىل 10-ئايدا چاقىرىلغان ھالىي قۇرۇلتېيىدا

Die Neue Zeit.

Nr. 18. IX. Jahrgang. I. Band. 1890-91.

Zur Kritik des sozialdemokratischen Parteiprogramms.

Aus dem Nachlaß von Karl Marx.

«گوتا پۈروگراممىسىغا تەنقىت» 1891 ـ يىلى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلىندى

روشەن ئىپادىلەندى. ھاللي قۇرۇلتىيى يەنە، 1891 ـ يىلى ئېرفۇرتتا چاقىرىلىدىغان پارتىيە قۇرۇلتىيىنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويۇش ئۈچۈن، ۋىلگېلم لىبكنېخت قاتارلىقلارغا يېڭى پارتىيە پۈروگراممىسىنى تەييارلاشنى تاپشۇردى.

ئېنگېلس گېرمانىيە پارتىيەسىنىڭ ئېچكى ئەھۋالىنى ئوبدان بىلەتتى، پارتىيە ئىچىدە ئىسلاھاتچىلىق خاھىشى ئوسۇپ قالغانلىغىنى

بۇرژۇلا ئوتكۇرلۇك بىلەن سەزگەن ئىدى. ئېنگېلس قەتئى تەدبىر كورۇپ، ئوقچىل ئىسلاھاتچىلىققا قارشى كۈرەش قىلدى. ئېرفۇرت قۇرۇلتىيىدىن بۇرۇنلا، ئېنگېلس ماركس يازغان «گوتا پۇروگرامـمىسغا تەنقىت»نىڭ قول يازمىسىنى رەتلەپ، پارتىيىنىڭ نەزىرىيە ژورنىلى بولغان «يېڭى دەۋر»دە ئاشكارا ئېلان قىلىشتا چىڭ تۇردى. ئېنگېلسنىڭ قەتئى پوزىتسىيىسى ئارقىسىدا «گوتا پۇروگـرامـمىسغا تەنقىت» 15 يىلدىن كېيىن يەنى 1891 ـ يىل 1 ـ ئايدا ئاران كەڭ ئىشچىلار ئامـمىسى بىلەن يۈز كورۈشتى. ئېنگېلسنىڭ چوڭقۇر ئويىغ كەڭ پارتىيە ئەزالىرى ۋە ئاممىنى ماركسنىڭ ئىنقىلاـ ژىي لۇشىەنى ۋە پرىنسىپال مەيدانىدىن خەۋەردار قىلىپ، پارتىيە ئىچىدە ئاغىچىلىقنىڭ قايتا يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۇگىتىش ئىدى. 1891 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، ئېنگېلس پارتژ كوممۇنىسى قوراللىق قوزغىلىڭىنىڭ 20 يىللىغىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ماركسنىڭ «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش» دىگەن ئەسىرىگە مۇقەدـ دىمە يازدى. بۇ مەشھۇر مۇقەددىمە بۇرژۇئا دولىتىنىڭ ماھىيىتىنى مۇپەسسەل ئېچىپ بەردى، پارلامېنت مەستانىلىغغا دەككە بەردى، سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىدىكى چاكىنلارنىڭ پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى دىگەن سوزلەر ئالدىدا بەك قاتتىق ئالاقزادە بولۇپ كەتكەنلىگىنى مەسخىرە قىلدى.

1891 ـ يىلى، ئېنگېلس لىبكنېخت قاتارلىقلار تەيىارلىغان يېڭى پارتىيە پۇروگـرامـمىسىنى كوردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ دەرھال «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ 1891 ـ يىل پۇروگـرامما لايىـ ھىسىگە تەنقىت» («ئېرفۇرت پۇروگـرامـمىسغا تەنقىت» دەپمۇ ئاتىلـ دۇ)نى يېزىپ، پارتىيە يولباشچىلىرىنىڭ ھوكۇمەتـنىڭ "پەۋقۇلئادە

قانۇن"نى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىدىن قورقۇپ پۈرۇگىراممىدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋەزىپىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۈرئەت قىلالمىغانلىغىنى ھەتتا دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت تەلىۋىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويالمىغانلىغىنى كەسكىن تەنقىت قىلدى. ئىنگېلس يېڭىم مۇستەبىتلىك گېرمانىيىدە، پادىشالىق تۈزۈمگە قارشى كۈرەش پۈرۇگىراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويماسلىققا تاممەن يول قويغىلى بولمايدىغانلىغىنى كورسىتىپ ئوتتى. پۈرۇگىراما يەنە، گويا تېچ يول بىلەن سوتسىيالىزىمغا بارغىلى بولىدۇ، دەيدىغان زىيانلىق خام خيالنى تارقاتقان ئىدى. ئىنگېلس "بۇنداق سىياسەت، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقانىدا، پارتىيىنى تۈيۈق يولغا باشلايدۇ"① دەپ ھىساپلىدى.

«پۈرۇگىراما» پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىدىكى تۈپ مەسىلىنى يەنى پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى پۈتۈنلەي تىلغا ئالمىدى، بۇ ماركسىزىمغا قىلىنغان يول قويۇپ بولمايدىغان ئاسىلىق ئىدى. ئىنگېلس پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ پۈرولېتارىيات پارتىيىسى ۋە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تەۋرەنمەس نىشانى ئىكەنلىگىنى قايتا تەكتىلىدى. ئىنگېلس دەل جايىدا قىلىپ مۇنداق دەپ كورسەتتى: "كوز ئالدىدىكى ۋاقىتلىق مەنپەئەتنى دەپ، تۈپ چوڭ ئىشنى ئەستىن چىقىرىپ قويۇش، بىر دەملىك مۇۋەپپەقىيەتنىلا دەپ، ئاقىۋەت بىلەن كارى بولماسلىق، ھەركەتنىڭ ھازىرىنى دەپ، ھەركەتنىڭ كەلگۈسىنى قۇربان قىلىش،..... مانا بۇ-ئاغمىچىلىق، باشتىن-ئاياق

---

① ئىنگېلس. «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ 1891 - يىل پۈروگىراما لايىھىسىگە تەنقىت». «ماركس-ئىنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22 - توم، 273 - بەت.

ئاغمچىلىق"①.

1891 ـ يىل 10 ـ ئايدا پارتىيە ئىچىدىكى قۇرۇلتاي ئوتكۈزدى، قۇرۇلتاي يېڭى پارتىيە پروگراممىسىنى ماقۇللىدى. بۇ پارتىيە پروگراممىسىنىڭ لايىھىسىنى كارل كائۇتسكى (1854 ـ 1939) باشقىدىن يېزىپ چىققان ئىدى. كائۇتسكى بۇرژۇئا زىيالىسى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ھۆشىيارگىنىڭ يارىدەمچىسى سۈپىتىدە گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىگە قاتناشقان ئىدى. كائۇتسكى ئۆزىنى "ئەنئەنىۋى ماركسىزم نەزەريىچىسى" دەپ ئاتىۋالغان، ئەمىلىيەتتە ئۇ ئۆزىنى نىقاپلاشقا ئۇستا ئوڭچىل ئاغمىچى ئىدى. ئۇ يېزىپ چىققان ئىيرفۇرت پروگراممىسىدا گەرچە لاسسال ئەقىدىلىرى چېگرىۋېتىلگەن، پارتىيىنىڭ سىياسى تەلەپلىرى ۋە ئىقتىسادىي تەلەپلىرى بىر قەدەر ئېنىق بايان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا يەنىلا پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت تۈپ مەسىلە تىلغا ئېلىنمىغان، پادىشالىق تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ۋە دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش تەلىۋى تىلغا ئېلىنمىغان ئىدى. كائۇتسكى بۇ مەسىلىلەردە يەنىلا ئاغمچىلىقنى بازارغا سالغان ئىدى. شۇڭا، ئېنگېلىس يازغان «ئىيرفۇرت پروگراممىسىغا تەنقىت» كائۇتسكى يېزىپ چىققان پروگراممىغىمۇ لايىق كېلەتتى.

---

① ئېنگېلىس. «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ 1891 ـ يىل پروگراممىسىغا تەنقىت». «ماركس ـ ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22 ـ توم، 274 ـ بەت.

3 - بولۇم ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ قۇرۇلۇشى، ئېنگېلسنىڭ ماركسىزىملىق ئىنقىلاۋىي لۇشيەننى قوغداش يولىدىكى كۈرىشى

ماركس، ئېنگېلسنىڭ 70 - ، 80 - يىللاردىكى ئىنقىلاۋىي پائالىيىتى ماركس بىلەن ئېنگېلس يالغۇز گېرمانىيە پارتىيىسىنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشى ۋە تەرەققى قىلىشىغا بۇاستە كوڭۇل بولۇپ قالماي، بەلكى باشقا ئەللەردىكى ئىشچىلار پارتىيىلىرى ۋە سوتسىيالىستىك تەشكىلاتلارنىڭ قۇرۇلۇشى ھەم تەرەققى قىلىشىغىمۇ يېقىندىن نەزەر سالدى، نەزىرىيە ۋە ھەركەت جەھەتتە ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلدى ۋە مەدەت بەردى. ماركس، ئېنگېلس ھامان ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تارىخىي شارائىتى، سىياسىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەم پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنىڭ كۆرەش شارائىتىغا ئاساسەن، كۆرەش تاكتىكىسىنى تۈزدى، كونكرېت مەسىلەرنى كونكرېت تەھلىل قىلدى ۋە ھەل قىلدى. ماركسىزىم بىلەن ماركسىزىغا قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى چەكسىز ئېنىق ئايرىپ، دۇشمەنگە زەربە بېرىش، ئوز كىشىلىرىنىڭ سەۋەنلىكلىرى ۋە خاتالىقلىرىنى تۈزىتىش ئۈچۈن، ئۇلار تۇرلۇك ئاغمىچىلىققا قارشى قەتئى كۆرەش قىلدى.

ماركس، ئېنگېلس فرانسىيە ئىشچىلار ھەركىتىگە ئىنتايىن كوڭۇل بولدى. 1879 — 1880 - يىللىرى، ماركس فرانسىيە ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ پۈرۈگرامىمىسىنى ئىشلەشكە بۇاستە قاتناشتى ھەمدە

پارتىيە پۈروگراممىسىنىڭ كىرىش سوز قىسمىنى ئېغىزدا ئېيتىپ بېرىپ، فرانسىيە پارتىيىسىنىڭ پارتىيە پۈروگراممىسىغا ئىلمىي كوممۇنىزىم ئاساسىنى سىلىپ بەردى. ماركس، ئېنگېلس فرانسىيە پارتىيىسى ئىچىدىكى بۇرۇسس، مالون ۋەكىللىگىدىكى ئاغمىچى مەزھەپنى كەسكىن تەنقىت قىلدى، بۇ مەزھەپ پارتىيە پۈروگراممىسىغا شۇ چاغدىكى ئەھۋالدا قولىغا كەلتۈرۈش مۇمكىن بولغان تەلەپلەرنىلا يېزىشنى ئوتتۇرىغا قويدى (شۇڭا، بۇ مەزھەپ "مۇمكىنچىلەر" دەپ ئاتالدى)، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى كىرگۈزۈشكە قارشى تۇردى. ماركس، ئېنگېلس پارتىيىنىڭ رەھبىرى پول لافارگ (1842—1911) ۋە شۇ چاغدا ماركسزىملىق مەيدانىدا تۇرۇۋاتقان جۇل گېد (1845—1922) تەرەپدارلىرىنى قوللىدى ۋە ئۇلارغا ياردەم بەردى. 1882-يىلى، ئىشچىلار پارتىيىسى سېن-تېتىندا قۇرۇلتاي چاقىردى، "مۇمكىنچىلەر" سەكرەپ چىقىپ پارتىيە پۈروگراممىسىنىڭ ئاساسىي ئىددىيىسىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش توغرىسىدا جار سالدى. تالاش-تارتىش ئارقىسىدا، گېدچىلار "مۇمكىنچىلەر" بىلەن ئادا-جۈدا بولۇپ، ئۇز ئالدىغا قۇرۇلتاي چاقىردى. ماركس، ئېنگېلس گېدچىلارنىڭ "مۇمكىنچىلەر"گە قارشى پىرىنسىپال كۆرىشنى قوللىدى، "مۇمكىنچىلەر"نىڭ "تېخمۇ كوپ ئاۋازغا ۋە تېخمۇ كوپ 'قوللۇغۇچىلار'غا ئىگە بولسىلا، ھەركەتنىڭ سىنىپىيلىگى ۋە پۈروگراممىسى بىلەن كارى بولمايدىغان"① ئاغمىچىلىق قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلىدى ۋە بولۇ-

① ئېنگېلس. «ئا.بېبىلغا يېزىلغان خەت (1882-يىل 10-ئايىنىڭ 28-كۈنى)». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 35-توم، 380-بەت.

نۇشتىن خالى بولغىلى بولمايدۇ، دەپ ھىساپلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە گېدچىلاردا تاكتىكا جەھەتتە جانلىقلىق كەملىگىنى، ئۇلارنىڭ قولىغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغان بارلىق كۈچلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە ماھىر ئەمەسلىگىنى كورسىتىپ بەردى. ئېنگېلس فرانسىيە پارتىيىسى ئىچىدىكى كۈرەشتىن مۇنداق بىر قانۇنىيەتنى يەكۈنلەپ چىقتى: "پۈرولېتارىياتنىڭ تەرەققىياتى، قانداقلا يەردە بولمىسۇن، ھامان ئىچكى كۈرەش داۋامىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ،..... كىمكى ماركس بىلەن ماڭا ئوخشاش. ئوز ھاياتىدا ساختا سوتسىيالىزىمچىلارغا قارشى كۈرەشنى باشقا ھەرقانداق كىشىدىن ئارتۇق ئېلىپ بارغان بولسا،..... ئۇ ھالدا ئۇ مۇقەررەر بولىدىغان كۈرەشتىن بەك سەسكىنىپ كەتمىگەن بولاتتى."①

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكىدىكى سوتسىيالىزىمچىلاردا كورۇلگەن مەزھەپچىلىك خاھىشىغا قارىتا كەسكىن تەنقىت بەردى، ئۇلارنىڭ چوڭقۇر ئىنقىلاۋىي تەشكىلىي خىزمەت ۋە رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىشنى بىلمەي، پەقەت بەزى قۇرۇق سوتسىيالىستىك شوئارلارنىلا ئوتتۇرىغا قويۇپ، پۈرولېتارىيات كەڭ ئاممىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىغىنى، يۇقۇرى ئورلەۋاتقان ئىشچىلار ھەركىتى ۋە ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ھەركىتىنىڭ سىرتىدا تۇرۇۋاتقانلىغىنى كورسىتىپ بەردى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ياۋروپا ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ تەشكىلىي شەكلى، كۈرەش ئۇسۇلى، شوئارى ۋە

---

① ئېنگېلس. «ئا. بېبېلغا يېزىلغان خەت (1882 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى)». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 35 ـ توم، 380 ـ بەت.

پۇروگىراممىسىنى ئامېرىكا ئىشچىلار ھەركىتىگە ئولۇك ھالدا كوچۇرۇپ بېرىشقا قارشى تۇردى، ماركسىزىمنىڭ دۇگما ئەمەس، بەلكى "ھەركەتنىڭ قىبلىنامىسى" ئىكەنلىگىنى كورسىتىپ بەردى. ئۇلار ئەنگلىيە، ئامېرىكىدىكى سوتسىيالىزىمچىلارغا ئىشچىلار ئاممىسى ئىچىگە چوڭقۇر چوكۇپ، ئىشچىلارنىڭ كۇندىلىك كۇرىشىگە قاتنىشىپ، ئىشچىلارنى تەشكىلىي جەھەتتىن ئىتتىپاقلاشتۇرۇشنى، ئىدىيە جەھەتتە ئىشچىلار ئاممىسىنى ئىلمىي كوممۇنىزىم نەزىرىيىسى بىلەن قوزغىتىپ، ئۇلارغا ئوزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى تونۇتۇشنى ئۇگەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار ئەنگلىيە، ئامېرىكا سوتسىيالىزىمچىلىرى ئىشچىلار ھەركىتىدە ساقلانغان ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىگىنىڭ كۇچلۇك تەسىرىنى تۇگىتىشكە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەكلىگىنى، ھەركەتنىڭ قۇيرۇغى بولماسلىغى لازىملىغىنى، شۇنداق قىلغاندىلا، ھەقىقى ئاممىۋى خاراكتىرلىق پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنى قۇرغىلى بولىدىغانلىغىنى كورسىتىپ ئوتتى.

ئېنگېلس ئەنگلىيىدە 1884-يىلى مەيدانغا كەلگەن ساختا سوتسىيالىستىك مەزھەپ—"فابىانچىلار جەمىيىتى"①نى قىلچە ئايىماستىن پاش قىلدى. "فابىانچىلار جەمىيىتى"نىڭ ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى دىگۇدەك بۇرژۇئازىيە زىيالىلىرى ئىدى. ئۇلار ماركسىزىمغا قەتئى قارشى ئىدى، سىنىپىي كۇرەشنى ئىنكار قىلاتتى، بۇرژۇئازىيە بىلەن ھەمكارلىشىشنى تەشەببۇس قىلاتتى، ئەنگلىيە جەمىيىتىنى

---

① قەدىمقى رىم جياڭجۇنى فابىان ئايلىنىپ يۇرۇپ ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ ھانىنبالنى يەڭگەنلىگى بىلەن داڭ چىقارغان، بۇ تەشكىلات شۇ نام بىلەن ئاتالغان.

"ئىسلاهات"، "سىنىپ كىرىش"، "تەدرىجى ئىلگىرىلەش" يولى بىلەن "ئۆزگەرتىش"نى تەشۋىق قىلاتتى. "فابىانچىلار جەمئىيتى" ئەنگلىيىدە ئىجتىمائى زىددىيەت كۈندىن-كۈنگە ئوتكۈرلىشىۋاتقان، ماركسزىم ئەنگلىيىدە كۈندىن-كۈنگە كەڭ تارقىلىۋاتقان بىر ۋاقىتتا مەيدانغا كەلدى، ئۇ پۈرولېتارىياتنى ئىنقىلاپتىن، ماركسزىمدىن چەتلەشتۈرۈشكە ئۇرۇندى. ئېنگېلس: "فابىانچىلار بىر توپ قارا نىيەتلەر"، "ئىنقىلاپتىن قورقۇش—مانا بۇ ئۇلارنىڭ تۈپ پىرىنسىپى"① دەپ كورسەتتى.

ماركس بىلەن ئېنگېلىس روسىيىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. ماركس روسىيىدە ئىنقىلاپ پارتلايدۇ دەپ بىشارەت بەردى. ئۇ روسىيە ئىنقىلاپچىلىرىغا يازغان خەتلىرىدە قىممەتلىك تەكلىپلەرنى بەردى، روسىيىنىڭ ماركسزىمنى تارقىتىشتىكى دەسلەپكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تەبرىكلىدى.

70-، 80-يىللاردا، ماركس، ئېنگېلس غايەت زور نەزىرىيىۋى قۇرۇلۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى. ماركس «كاپىتال»نىڭ 2-، 3-تومىلىرىنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن، دائىم كېسەل ھالەتتىمۇ يېزىش بىلەن بولدى. 1883-يىل 3-ئاينىڭ 14-كۈنى، ئۇلۇغ ئىلمىي كومپونىزىم ئاساسچىسى، دۇنيا پۈرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئۇستازى كارل ماركس ئىشخانىسىدا ئورۇندۇق ئۇستىدە دۇنيا بىلەن ۋىدالاشتى. ماركس پۈتۈن ھاياتىدىكى زىھنى كۈچىنى ئىشچىلار

---

① ئېنگېلس. «ف.ئا.زورگېغا يېزىلغان خەت (1893-يىل 1-ئاينىڭ 18-كۈنى)». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 498-بەت.

سىنىپىنىڭ ئازاتلىق ئىشىغا بېغىشلىدى. ئۇ جەڭگىۋار ئورۇندا ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ۋاپاتى خەلقارا كوممۇنىزم ھەرىكىتى ئۈچۈن مولچەر-لىگۈسز يوقتىش بولدى. ئۇ پۈتۈن دۇنيادىكى ئىنقىلاۋىي خەلقنىڭ ئىززەت-ھورمىتىگە ۋە تەزىيىسىگە مۇيەسسەر بولدى. ئېنگېلس لوندوندىكى خايگېت قەۋرىستانىدا ماركسنى دەپنە قىلغان چاغدا نۇتۇق سوزلىدى، ئۇ مۇنداق دېدى: "ماركس ھەممىدىن ئاۋال بىر ئىنقىلابچى ئىدى. كاپىتالىستنىڭ جەمىيەتنى ۋە ئۇ ئورناتقان دولەت تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇش ئىشىغا مەلۇم ئۇسۇل بىلەن قاتنىشىش، **ئۇنىڭ** ئارقىسىدا ئوزىنىڭ ئورنى ۋە تەلۈنى بىرىنچى قېتىم ئاڭقارغان، ئوزىنىڭ ئازات بولۇشىنىڭ شەرتلىرىنى ئاڭقارغان ھازىرقى زامان پۈرولېتارىياتىنىڭ ئازاتلىق ئىشىغا قاتنىشىش—مانا بۇلار ئەملىيەتتە ئۇنىڭ ئومۇرلۇك ۋەزىپىسى ئىدى." "ئۇنىڭ نامى ۋە ئىشى مەڭگۈ ياشايدۇ!"①

ماركس ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خەلقارا كوممۇنىزم ھەرىكتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسى پۈتۈنلەي ئېنگېلسنىڭ زىممىسگە چۈشتى. ماركس ئورۇنلاشقا ئۈلگۈرەلمىگەن ئىشلارغا ئېنگېلس ۋاربسلىق قىلدى. ئۇ رەتلىگەن «كاپىتال»نىڭ 2-، 3-تومىلىرى 1885-يىلى ۋە 1894-يىلى كەينى-كەينىدىن نەشىردىن چىقتى. 80-يىللاردا، ئېنگېلس مەشھۇر ماركسزملىق ئەسەردىن ئىككىنى يازدى. 1884-يىلى نەشر قىلىنغان «ئائىلە، خۇسۇسى مۇلۈكچىلىك ۋە ئائىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى»دا، سىنىپىي جەمىيەتتىن ئىلگىرىكى

---

① ئېنگېلس. «ماركسنىڭ قەۋرىسى ئالدىدا سوزلەنگەن نۇتۇق». «ماركس ھەققىدە». 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 27-، 29-بەتلەر.

تارىخ مۇپەسسەل شەرھىلەپ بېرىلدى، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە جەمىيەتنىڭ قارىمۇ-قارشى سىنىپلارغا بولۇنۇشىنىڭ سىرى شۇنداقلا سىنىپىي ھوكۇمرانلىقنىڭ قورالى بولغان دولەتنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەپلىرى ئېچىپ بېرىلدى، تارىختىكى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ژاقىتلىق خاراكتېرى ئىلمىي يوسۇندا شەرھىلەپ بېرىلدى. 1886-يىلى نەشر قىلىنغان «لىۋدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»دا، دىيالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرى سىستېمىلىق بايان قىلىپ بېرىلدى. ئېنگېلىسنىڭ بۇ كارامەت ئىلمىي-نەزىرىيەۋى ئەسەرلىرى ماركسىزمنىڭ ئىشچىلار ھەركىتىدىكى يېتەكچىلىك ئورنىنى كۆچلۈك تۈردە مۇستەھكەملىدى. لېنىن مۇنداق دەپ يازىدۇ: "ماركس ژاپات بولغانلىقىدىن كېيىن، ئېنگېلس تەنھا ئوزى داۋاملىق تۈردە ياۋروپا سوتسىيالىزمچىلىرىنىڭ مەسلىھەتچىسى ۋە يېتەكچىسى بولدى. مەيلى ھوكۇمەتنىڭ زىيانكەشلىگىگە ئۇچرىغان، ئەمما كۆچى بۇرۇنقىدەكلا ئۇزلۇكسىز چاپسان ئېشىۋاتقان گېرمانىيە سوتسىيالىزمچىلىرى بولسۇن، ياكى قالاق ئەللەردىكى ئوزىنىڭ باشلانغۇچ قەدەمىنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئويلاپ ۋە ئولچەپ بېسىشقا تېگىشلىك بولغان سوتسىيالىزمچىلار، مەسلەن، ئىسپانىيە، رۇمىنىيە ۋە روسىيىنىڭ سوتسىيالىزمچىلىرى بولسۇن، ھەممىسى ئوخشاشلا ئېنگېلستىن پىكىر ئېلىپ ۋە يوليورۇق سوراپ تۇردى. ئۇلار پىشقەدەم ئېنگېلسنىڭ مول بىلىملەر ۋە تەجرىبىلەر غەزنىسىدىن تەرىمىيە ئېلىشقا مۇيەسسەر بولدى."①

① لېنىن. «فرىدرىخ ئېنگېلس». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، 1977-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 80 — 81-بەتلەر.

ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى، ھەرقايسى ئەللەردە سوتسىيالىستىك پارتىيىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، ماركسزىمنىڭ ھەرقايسى ئەللەردە كەڭ تارقىلىشى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ يېڭى خەلقارا بىرلىشىش ئۇچۇن شەرت يارىتىپ بەردى.

ئېنگېلسنىڭ ماركسزىملىق يېڭى ئىنتېرناتسونالنى قۇرۇش يولىدىكى كۆرىشى ئېنگېلس ئىزچىل تۇردە، يېڭى خەلقارالىق بىرلىشىش ماركسزىم ئاساسىغا قۇرۇلۇشى، "ساپ كومۇنىستىك ئىنتېرناتسونال بولۇشى، يەنە كېلىپ ئۇ بىزنىڭ پىرىنسىپلىرىمىزنى توغرىدىن-توغرا تىكلىشى"① كېرەك؛ ئەگەر بۇ شەرت بولمىسا، ئالدىراقسانلىق بىلەن ئىش قىلماستىن، تىرىشىپ بۇ شەرتنى يارىتىش كېرەك، دەپ ھىساپلىدى. 80-يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدە، ئېنگېلس پۈرولېتارىياتنىڭ ئېڭىنىڭ ئوسكەنلىگى، ھەرقايسى ئەللەردە پارتىيە قۇرۇلغانلىغى ۋە ئۇلارنىڭ خەلقارا ئىنتىپاقلىقىغا ئىنتىلىۋاتقانلىغىنى نەزەردە تۇتۇپ، يېڭى ئىنتېرناتسونالنى ئۇيۇشتۇرۇش مەسلىسىنى ئويلىنىشقا باشلىدى.

ماركسزىمنىڭ دۇشمەنلىرى باشقىچە كوزقاراشتا چىڭ تۇردى. بىرىنچى ئىنتېرناتسونال تارقىتىلىپ ئۇزۇن ئوتمەيلا، ھوكۇمەتسىزلەر، ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىگى تەرەپدارلىرى ۋە سەل كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن "مۇمكىنچىلەر" يېڭى خەلقارا تەشكىلاتنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش ياكى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى. ئۇلار كەلگۈسىدىكى يېڭى تەشكە-

---

① ئېنگېلس. «ف. ئا. زورگېغا يېزىلغان خەت (1874-يىل 9-ئاينىڭ 12-[—17-]كۈنى)». «ماركس-ئېنگېلس خەت-چەكىلىرى»، 1978-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 84-بەت.

لاتنى ئىگەللىۋېلىشقا، خەلقارا كومپۇنىزىم ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىشقا ئۇرۇندى.

دەمەك، 80 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە خەلقارا قۇرۇلتايىنى چاقىرىش ھوقۇقىنى ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى تالەشىدىغان ئىككى گۇرۇھ بار ئىدى. ئۇنىڭ بىرى، بېيجىڭ ۋە ژېلگېلىم لىبكنېخت رەھبەرلىك قىلغان گېرمانىيە پارتىيىسى ۋە فرانسىيە ئىشچىلار پارتىيىسى (گېدچىلار) بولۇپ، بۇ ئاساسىي جەھەتتىن ماركسزىمچىلار ئىدى؛ يەنە بىرى، فرانسىيەدىكى "مۇمكىنچىلەر" ۋە ئەنگلىيەدىكى ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىگى تەرەپدارلىرى بولۇپ، بۇ ئاغمچىلار ئىدى. 1888 - يىلى، ئەنگلىيەدىكى ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىگى تەرەپدارلىرى ۋە "مۇمكىنچىلەر" لوندوندا تەييارلىق يىغىنى چاقىرىپ، "مۇمكىنچىلەر"گە 1889 - يىلى 7 - ئايدا ئوزلىرى تەشەببۇس قىلغان خەلقارا ئىشچىلار قۇرۇلتىيىنى چاقىرىشنى ھەمدە يېڭى خەلقارا تەشكىلات قۇرۇشنى تاپشۇردى. ماركسزىمچىلار ئەسلىدە تېزدىن ۋە قەتئى ھەرىكەتكە كېلىپ، ھەقىقى ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە ماركسزىملىق خەلقارا قۇرۇلتايغا تەييارلىق كورىشى ۋە ئۇنى چاقىرىشى كېرەك ئىدى. لېكىن شۇ چاغدا تەسىرى ئەڭ چوڭ بولغان گېرمانىيە پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىرى "مۇمكىنچىلەر" بىلەن ئىتتىپاقلىشىشنى ئاساسىي ۋەزىپە دەپ قاراپ، ماركسزىمچىلار بىلەن ئاغمىچىلارنى بىرلەشتۈرۈپ، بىرلىكتە قۇرۇلتاي چاقىرماقچى بولدى.

مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، ئېنگېلس قىلچە ئىككىلەنمەستىن، باشقا ئىشلىرىنى قويۇپ تۇرۇپ، كۆرەشكە ئاتلاندى. ئۇ "مۇمكىنچىلەر" بىلەنلا كۆرەش قىلىپ قالماستىن، بەلكى لىبكنېخت قاتارلىق كىشىلەرنىڭ مۇرەسسەچىلىك پوزىتسىيەسىنى تەنقىت قىلدى. ئېنگېلس

مۇنداق دەپ كورسەتتى: "مەسىلە ئاساسەن شۇ يەردىكى، بۇرژۇئازىيە ئىنتېرناتسونالدىكى بولۇنۇش ۋە ئىلگىرى گائاگادا بولغان كۆرەش يەنە كۆن تەرتىپكە قويۇلدى"؛ "رەقىپ يەنىلا ئوتكەندەكىلەر، پەقەتلا ھوكۇمەتسىزلەرنىڭ بايرىغى ئورنىغا مۇمكىنچىلەر بايرىغى ئالماشتۇرۇلدى: ئوخشاشلا ئازغىنا يول قويۇشقا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئاساسەن بىرنەچچە رەھبەرنىڭ ئازغىنا تاپاۋىتى ئۈچۈن، بۇرژۇئازىيگە پىرىنسىپ سېتىلغان" "تاكتىكىمۇ يەنىلا بۇرژۇئازىيگە بىرىملەر"، يەنى "نوپۇزلۇق ماركسىزىمغا ئوخشاشلا ئىغۋا تېرىش، بوھتان قىلىش بىلەن ھۇجۇم قىلىنغان"، شۇنداق قىلىپ، "يېڭى خەلقارا يادرو"[1]نى قۇراشتۇرۇپ چىقماقچى بولغان. ئېنگېلس "مۇمكىنچىلەر" نىڭ سۇيىقەستىنى رەھىمسىز تۇرىدە پاش قىلىپ، ماركسىزىمچىلارنىڭ پائالىيەتكە كېلىپ، ئىنتېرناتسونالنى قۇرۇش ئىشىنى قولغا ئېلىشى، قۇرۇلتايغا "مۇمكىنچىلەر" نىڭ رەھبەرلىك قىلىشىغا ھەرگىز يول قويماسلىغىغا تۇرتكە بولدى.

ئېنگېلسنىڭ ياردىمى بىلەن، گېرمانىيە پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىرى پائالىيەركەتكە كەلدى. ئېنگېلسنىڭ تەكلىۋى بويىچە، 1889 ـ يىل 2 ـ ئايدا گائاگادا تەييارلىق يېغىنى چاقىرىلىپ، شۇ يىلى 7 ـ ئايدا يەنى "مۇمكىنچىلەر" يىغىن ئاچقان ۋاقىتتا، پارىژدا خەلقارا سوتسىيالىزىمچىلارنىڭ قۇرۇلتىيىنى چاقىرىش قارار قىلىندى. ئېنگېلسنىڭ تاكتىكىسى ئىككى قۇرۇلتايىنىڭ سېلىشتۇرمىسى ئارقىلىق، كەڭ ئىش-

---

① ئېنگېلس «ف. ئا. زورگېغا يېزىلغان خەت (1889 ـ يىل 6 ـ ئايىنىڭ 8 ـ كۈنى)». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 37 ـ توم، 222 ـ بەت.

چلار ئامىمسىغا كىمنىڭ ھەققى ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ ۋەكىلى ئىكەنـ لىگى، كىمنىڭ قىلمۇاتقىنى ئالدامچىلىق ئىكەنلىگىنى تونۇتۇشتىن ئىبارەت بولدى. ئېنگېلس ماركسزىمچىلارنىڭ كۆرەشتە تولۇق غەلبىە قازىنىدىغانلىغىغا قەتئى ئىشەندى.

1889 ـ يىل 7 ـ ئايىنىڭ 14 ـ كۈنى فرانسىيە خەلقىنىڭ باستى تۇرمىسىنى ئىشغال قىلغانلىغىنىڭ يۈز يىللىق خاتىرە كۈنى ئىدى. شۇ كۈنى پارىژدا بىرلا ۋاقىتتا 2 قۇرۇلتاي چاقىرىلدى. ماركسزىمـ چىلار قۇرۇلتىيىغا 22 مەملىكەتتىن 393 ۋەكىل قاتناشتى، ئېنگېلسنىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا، "پۈتكۈل ياۋروپا"دىن قۇرۇلتايغا ۋەكىل قاتناشتى. ياۋروپادىكى ھەچقانداق چوڭ پارتىيە "مۇمكىنچىلەر" چاقىرغان قۇرۇلتايغا ۋەكىل قاتناشتۇرمىدى، ئۇ ئەمىلىيەتتە فرانسىيە "مۇمكىنچىلىرى" قۇرۇلتىيى بولدى.

ماركسزىمچىلار قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىن مەيدانىغا قىزىل بايراق ۋە ماركسنىڭ سۆرىتى ئېسىلدى، "پۈتۈن دۇنيا پۈرولېتارلىرى، بىرلىشىڭـ لار!" دىگەن چوڭ لوزىنكا يېزىلدى. قۇرۇلتايىنىڭ ئېچىلىش مۇراسـ مىغا لافارگ رياسەتـچىلىك قىلدى. ھەيئەت رياسەتـكە ۋىلـگېلم لىبكنېخت، بېبىل، لافارگ، گېد قاتارلىق ھەرقايسى ئەللەر پارتىيـ لىرىنىڭ مەشھۇر رەھبەرلىرى كىرگۈزۈلدى، شۇنداقلا پارتۇ كوممۇنـ ىستىڭ بىرنەچچە پىشقەدەم جەڭچىسىمۇ كىرگۈزۈلدى. ئېنگېلس قۇرۇلتايغا قاتنىشالمىدى، لېكىن ئۇ قۇرۇلتايىنىڭ غەلىبىلىك چاقىرىلـ غانلىغى، "مۇمكىنچىلەر" نىڭ ئىنتېرناتسونالىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالماقچى بولغان سۇيىقەستىنىڭ بەربات بولغانلىـغىنى كورۈپ ئىنتايىن خوش بولدى.

پارتۇ قۇرۇلتىيىدا مۇزاكىرە قىلىنغان ئاساسىي مەسىلـلەر خەلقارا

ئەمگەكچىلەر قانۇنى، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىقتىسادىي كۆرىشى ۋە سىياسى كۆرىشىنىڭ ۋەزىپىلىرى، 1-ماي بايرىمىدىكى ئىش تاشلاش، نامايىش ۋە دائىمى ئارمىيىنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەر بولدى. يېغىن كۇن تەرتىۋى شۇ چاغدىكى خەلقارا ئىشچىلار ھەرىكىتىدە جىددى ھەل قىلىش زورۇر بولغان مەسىلىلەرنى ئەكس ئەتتۇردى. مۇزاكىرە داۋامىدا ماركسىزملىق لۇشىيەن بىلەن ئاغمىچىلىق لۇشىيەن، ئىنقلابىي خاھىش بىلەن ئىسلاھاتچىلىق خاھىش ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۆرەش بولدى.

ئەمگەكچىلەر قانۇنى مۇزاكىرە قىلىنغاندا، بىر ئوچۇم ھوكۇمەت-سىزلەر تەشكىللىنىشنىڭ ئەھمىيىتىنى ئىنكار قىلدى، ئىنقىلابىي كۇچلەرنى توپلاش يولىدا جاپالىق خىزمەت ئېلىپ بېرىشنى رەت قىلدى، ئەمگەكچىلەر قانۇنى ۋە ئىجتىمائى قانۇننى قولغا كەلتۇرۇش-كە قارشى تۇردى. قۇرۇلتاي ھەرقايسى ئەللەر ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلى مۇزاكىرە قىلدى، ھوكۇمەتسىزلەرنىڭ قارشىلىغا قارىماي، بىبىلىنىڭ: ئاممىۋى خاراكتېرلىق ئىشچىلار ھەرىكىتىنى كۇچەيتىش؛ سوتسىيالىستىك پارتىيە قۇرۇلمىغان جايلاردا سوتسىيا-لىستىك پارتىيە قۇرۇپ، سىياسى كۆرەش ئېلىپ بېرىپ، ھاكىمىيەتنى پۇرولېتارىياتنىڭ قولغا ئېلىش توغرىسىدىكى تەكلىۋى ماقۇللاندى. تەكلىپتە سوتسىيالىزم ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ نىشانى ئىكەنلىگى، ئەمگەكچىلەر قانۇننى قولغا كەلتۇرۇش كۆرىشى مەقسەتنىڭ ئوزى ئەمەسلىگى كورسىتىلدى؛ تەكلىپتە يەنە 8 سائەتلىك ئىش تۇزۇمىنى قولغا كەلتۇرۇش، بالىلارنى ئىشچىلىققا ئېلىشنى ئەمەلدىن قال-دۇرۇش، ئىش ھەققىنى ئاشۇرۇش، نەرسە بىلەن تولىنىدىغان ئىش ھەققىگە قارشى تۇرۇش قاتارلىق ئەمگەك قانۇنى پۇرولېتارىياتنىڭ

مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ۆە سىنىپىي ئېڭىنى ئۇستۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ئىكەنلىگى، شۇنداقلا پۇرولېتارىياتنىڭ ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ زورۇر شەرتى ئىكەنلىگى كورستىلىدى. بېيجىڭنىڭ تەكلىۋى ئاساسىي جەھەتتىن توغرا بولۇپ، زور كوپچىلىك ۆەكىللەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولىدى.

ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىقتىسادىي ۆە سىياسى كۈرىشى مەسلىسى توغرىسىدىكى قارارلا: ئىشچىلار سىنىپى تېخى ئۇمۇمى سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرەلمىگەنلىكى جايلاردا، ئۇمۇمى سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم؛ ئۇمۇمى سايلام ھوقۇقى ئىشقا ئاشۇرۇلغانلىكى جايلاردا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش كېرەك، دېيىلدى. بۇ قارار لايىھىسىدە سايلامغا ۆە پارلامېنت كۈرىشىگە قاتنىشىشقا قارشى تۇرغان ھوكۇمەتسىزلەرگە زەربە بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا پارلامېنت كۈرىشى بىر تەرەپلىمە ھالدا مۇبالىغە قىلىۋېتىلىپ، "مەۋجۇت تۈزۈم شارائىتىدا ئومۇمىنىڭ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ پۈتۈن كۈچ بىلەن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش" دېگەن ئاغىمچىلىق سوزلەر قويۇلۇپ، ئىسلاھاتچىلىق ھەركىتى ئۈچۈن ئەپلىك يول ئېچىپ بېرىلدى.

مىللىتارىزىمغا قارشى تۇرۇش مەسلىسى قۇرۇلتايدا ئىنتايىن زور دىققەت-ئېتىۋارنى قوزغىدى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان ۆەكىللەر پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشىدىن بۇيان، ياۋروپا "قورالىق تېچلىق" ھالەتتە تۇرۇپ كېلىۋاتقانلىغىنى چۈشەندى. ھوكۇمران سىنىپلار پەيدا قىلغان ئۇرۇش كىرىزىسى ۆە ھەربى ھازىرلىقلار مۇسابىقىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قىينچىلىغىنى ئېغىرلاشتۇرىۋاتقانلىغى ئىدى.

قۇرۇلتاي دائمى ئارمىيە ئورنىغا خەلق قوراللىق كۈچلىرىنى قويۇش قارارىنى ماقۇللىدى، سوتسىيالىستىك پارتىيىلەرنى ھوكۈمران سىنىپ-لارنىڭ بارلىق ھەربى قانۇنلىرىغا ۋە ھەربىي خامچوتلىرىغا قارشى تۇرۇشقا چاقىردى.

پارتۇ قۇرۇلتىينىڭ مۇھىم بىر قارارى 1886-يىلدىكى ئامېرىكا چىكاگو ئىشچىلىرىنىڭ قەھرىمانانە كۈرىشىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، 5-ئاينىڭ 1-كۈنىنى خەلقارا پۈرولېتارىياتنىڭ ئورتاق بايرام كۈنى قىلىپ بەلگىلەنلىگى بولىدى. قارارىدا ھەر يىلى 5-ئاينىڭ 1-كۈنى ھەرقايسى ئەللەر ئىشچىلار سىنىپى كەڭ كولەملىك نامايىشلار ئوتكۈزۈپ، 8 سائەتلىك ئىش كۈنىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە پارتۇ قۇرۇلتىيىسىنىڭ باشقا قارارلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بەلگىلەندى.

1889-يىل 7-ئاينىڭ 14—20-كۈنلىرى پارتۇدا ئوتكۈزۈلگەن خەلقارا سوتسىيالىزىمچىلار قۇرۇلتىيى ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ قۇرۇلغانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى. پارتۇ قۇرۇلتىيى خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشىدا ئىجابى ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى، ئۇ ھەرقايسى ئەللەر ئىشچىلار پارتىيىلىرىنىڭ ماركسىزىم بايرىغى ئاستى-دىكى ئىتتىپاقلىغى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەردى. قۇرۇلتايىنىڭ قارارلىرىنىڭ تولىسى ماركسىزملىق نۇقتىنەزەرگە ئۇيغۇن بولۇپ، شۇ چاغدا ئىشچىلار ھەركىتى ئالدىدا تۇرغان تۇرلۇك ۋەزىپىلەر ئاساسىي جەھەتتىن توغرا بەلگىلەندى.

1890-يىل "1-ماي" بايرىمىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە، گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى، پولشا، شۋېتسىيە، نورۋېگىيە، دانىيە، ئامېرىكا قاتارلىق ئەللەرنىڭ ئىشچىلىرى تارىختا تۇنجى قېتىم ئامىۋى

1890 ـ يىل "1 ـ ماي" بايرىمدا لوندون ئىشچىلىرى نامايىش
ئوتكۈزدى، ئېنگېلس كورەككە قاتناشتى

خاراكتېرلىق "1 ـ ماي" چوڭ نامايىشى ئوتكۈزدى. يالغۇز ئەنگلىيە ـ دىكى لوندوندىلا 200 مىڭ كىشى ئاممۇى يىغىنغا قاتناشتى. "1 ـ ماي" نامايىشى پۈرولېتارىيات ئىنتېرناقلىغىنىڭ غايەت زور جەڭگۇار كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى نامايەن قىلدى، شۇنداقلا ئىلگىرى سىياسى كۆرەش ـ كە قاتنىشىپ باقمىغان مىليونلىغان ئىشچىنى ئويغاتتى. 70 ياشلىق ئېنگېلس لوندوندىكى "1 ـ ماي" نامايىشىغا قاتناشتى. ئۇ تولۇپ تاشقان ئېنتۇزىازلىق بىلەن مۇنداق دەپ يازدى: "ياۋروپا ۋە ئامېرىكا پۈرولېتارىياتى ئوزلىرىنىڭ جەڭگۇار كۈچىنى كورەك قىلماقتا، ئۇلار..... بىرىنچى قېتىم **بىر** بايراق ئاستىدا سەپەرۋەرلىككە كېلىپ **بىر** قوشۇن بولدى. بۇگۈنكى ئەھۋال چوقۇم پۈتۈن دۇنيادىكى كاپىتالىستلار ۋە پومىشچىكلارغا شۇنى بىلدۈرۈپ قويىدۇ: پۈتۈن

دۇنيا پۇرولېتارلىرى ئەمدى ھەقىقى بىرلەشتى". "ماركس بۇگۈن مەن بىلەن بىللە بۇ ئەھۋالنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرەلىگەن بولسا ئىدى، قانداق ياخشى بولاتتى ـ ھە!" ①

ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ ھوكۇمەتسىزلىكىگە قارشى كۈرىشى، ئېنگېلسنىڭ پېرىنسىپال پوزىتسىيسى خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ كەڭ تۈردە راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، 90 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھوكۇمەتسىزلىك خاھىشى كۆچىيىپ قالدى. ھوكۇمەتسىزلىك ئۇخشاشلا بىر خىل خەلقارا خاراكتېرغا ئىگە پىكىر ئېقىمى بولۇپ، ئۇ مۇشۇ مەزگىلدە كوپلەپ ۋەيران بولۇش ئارقىسىدا پۇرولېتارىيات قوشۇنىغا قوشۇلغان ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئۇمىتسىزلىك كەيپىياتى ۋە كوزقارىشىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. فرانسىيىدە ھوكۇمەتسىز ئىشچىلار ئومەكچىلىگى تەرەپدارلىرى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى، گېرمانىيىدە "ياشلار تەرەپدارلىرى" مەيدانغا كەلدى، گوللاندىيە، ئاۋستىرىيە، ئىتالىيە، ئىسپانىيە ۋە شۋېتسارىيە قاتارلىق مەملىكەتلەردىمۇ بىرمۇنچە ھوكۇمەتسىزلىكنىڭ ھىمايىچىلىرى مەيدانغا كەلدى. ھوكۇمەتسىزلىك تەرەپدارلىرى ھوقۇقنىڭ ھەممىسى جىنايەت دەپ ھىساپلىدى، ئۇلار پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا قارشى ئىدى، پارتىيىنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئالى تەشكىلاتى ئىكەنلىگىنى ۋە ئۇنىڭ ئىشچىلار سىنىپىغا بولغان رەھبەرلىك رولىنى ئىنكار

---

① ئېنگېلس. «ركوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»نىڭ 1890 ـ يىلدىكى نەشرىگە ئەسكەرتىش سۆز». «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»، 1971 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 30 ـ 31 ـ بەتلەر.

قىلدى. هوكۇمەتسز ئىشچىلار ئومەكچىلىگى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنى پارتىيىنىڭ ئورنىغا قويماقچى بولدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ قولىغا ئوتكۈزۈش ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاخىرقى مەقسىدى، دەپ كاپشىدى. هوكۇمەتسزلىك تەرەپدارلىرى پارلامېنت سايلىمىغا قاتنىشىشقا ۋە ئىجتىمائى قانۇننى قولغا كەلتۈرۈش كۇرىشگە قارشى تۇرۇپ، "توغرىدىن-توغرا هەركەت" ۋە "تېرورلۇق ۋاستىسى"دىن ئىبارەت كۇرەش تاكتىكىسىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلدى. هوكۇمەتسزلىك لۇشېنى "ئىنتېرناتسونال"نى پالەچ هالەتكە چۈشۈرۈپ قويغاتتى، خەلقارا ئىشچىلار هەركىتىنى پارچىلايتتى.

ئىككىنچى ئىنتېرناتسونال 1891-يىل 8-ئايدا بىرىۋسسېلدا چاقىرغان 2-قۇرۇلتايمۇ ۋە 1893-يىل 8-ئايدا سىيۇرىختا چاقىرغان 3-قۇرۇلتايمۇ هوكۇمەتسزلىكىگە قارشى تۇرۇش بەلگە قىلىنغان ئاساستا ئېلىپ بېرىلدى، قۇرۇلتايىنىڭ قارارى ئاساسىي جەهەتتىن هوكۇمەتسزلىك خاھىشغا قارشى كۇرەش داۋاسىدا چىقىرىلدى. تالاش-تارتىش بولغان مەركىزىي مەسىلە پۇرولېتارىياتنىڭ كۇرەش تاكتىكىسى ۋە مىلىتارىزىمغا هەم ئۇرۇشقا مۇئامىلە قىلىش پوزىتسىيىسى مەسىلىسى بولدى. گوللاندىيىلىك دومىرانىيۇبنخۇس ۋەكىللىك قىلغان هوكۇمەتسزلىك تەرەپدارلىرى مەيلى قانداق ئۇرۇش يۈز بەرسۇن، سوتسىيالىزىمچىلار خەلقنى ئومۇمى ئىش تاشلاشقا چاقىرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇلار: تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىمۇ، مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى هەقانى ئۇرۇشمۇ زىيانلىق، دەپ دەۋا قىلدى. ئۇلار قۇرۇلتايىدىن "بىۋاستە هەركەت"نى خەلقارا سوتسىيالىزىمچىلار كۇرىشىنىڭ بىر تۈتاش تاكتىكىسى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ۋىلگېلم لىبكنېخت ۋە بېبېل

قاتارلىقلار ھوكۇمەتسىزلەرنىڭ خاتا تەكلىۋىنى رەت قىلىپ، ئاساسىي جەھەتتىن توغرا بولغان تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويدى. ۋىلگېلم لىبكنېخت ئۇرۇش ۋە مىلىتارىزىمنىڭ كاپىتالىزىم تۇزۇمى بىلەن ئايرىلماس ئالاقىسى بارلىغىنى، پەقەت كاپىتالىزىم تۇزۇمىنى يوقىتىپ، سوتسىيالىزىم تۇزۇمىنى ئورناتقاندىلا، ئاندىن ئۇرۇش ۋە مىلىتارىزىمنىڭ يىلتىزىنى ھەقىقى قۇرۇتۇپ، تېچلىقنى قولغا كەلتۇرگىلى بولىدىغانلىغىنى؛ نيۇۋېنخۇسنىڭ "ئومۇمى ئىش تاشلاش" دىگىنى قۇرۇق گەپ ئىكەنلىگى، ئىنقىلاپنىڭ تەيىارلىق ئىشىنى ئىشلىمەي، خالىغانچە ئومۇمى ئىش تاشلاشنى ئېلان قىلىش، ئىنقىلاپنى خالىغانچە ئېلان قىلىش ئاقمايدىغانلىغىنى كورسىتىپ ئوتتى. لېكىن ۋىلگېلم لىبكنېختنىڭ تەكلىۋىدە مىلىتارىزىمغا ۋە ئۇرۇشقا قانداق تاكتىكا ۋە ئۇسۇللار بىلەن قارشى تۇرۇش ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان ئىدى. بىرىۇسسېل قۇرۇلتىيى ۋىلگېلم لىبكنېختنىڭ تەكلىۋىنى قۇۋۋەتلەپ، ھوكۇمەتسىزلىك تەرەپدارلىرىنىڭ تەكلىۋىنى رەت قىلدى. سيۇرىخ قۇرۇلتىيىدا، ھوكۇمەتسىزلىك تەرەپدارلىرى پۇتۇنلەي قۇرۇلتاينىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلدى. ئىنتېرناتسىونالنىڭ 1896-يىلى لوندوندا ئوتكۇزۇلگەن 4-قۇرۇلتىيىدا، ھوكۇمەتسىزلىككە قارشى كۇرەش پۇتۇنلەي غەلىبە قازاندى.

لېكىن، بىر خىل خاھىش يەنە بىر خىل خاھىشنى يېپىپ تۇراتتى. سيۇرىخ قۇرۇلتىيىدا، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنىڭ يولى مەسىلىسىدە، قاراردا پۇرولېتارىياتنىڭ زورلۇق كۇچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلاۋى ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى تەلىماتى بىرچەتكە قايرىپ قويۇلۇپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش يولى قولغا كەلتۇرۇلگەن سىياسى ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ، پارلامېنت

سايلىمىدىكى غەلىبە ئارقىلىق، "ھاكىمىيەتنى كاپىتالنىڭ ھوكۇمرانلىق قورالىدىن پۇرولېتارىياتنىڭ ئازاتلىق قورالىغا ئايلاندۇرۇش" تىن ئىبارەت دىگەن نىمە تەرغىپ قىلىندى.

ئېنگېلس ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ ھوكۇمەتسىزلىككە قارشى كۇرىشىنى قوللىدى. ئۇ گېرمانىيىدىكى "ياشلار تەرەپدارلىرى"نى "ئەدىپلەر ۋە ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ توپىلىڭى"① دەپ سوكتى، بۇ ئادەملەرنىڭ ئىنتايىن "سول" ئىبارىلەر بىلەن ماركسىزىمغا قارشى تۇرۇۋاتقانلىغىنى، پارتىيىنىڭ "نەزىرىيىچىسى" ۋە "يولباشچىسى" بولۇشنى قەستلەۋاتقانلىغىنى پاش قىلدى، شۇنداقلا ئۇلارنى پارتىيە قوشۇنىدىن چىقىرىۋېتىشنى تەلەپ قىلدى. ئېنگېلس بىرىيۇسسېل قۇرۇلتىيىنىڭ ھوكۇمەتسىزلىككە قارشى كۇرىشىدىن مەمنۇن بولدى ھەمدە ئۇنىڭغا ئوبدان باھا بەردى، ئۇ مۇنداق دىدى: نىيۇۋېنخۇسنىڭ تەكلىۋىنىڭ رەت قىلىنغانلىغى "ياۋروپا ئىشچىلىرىنىڭ يۇقۇرى مۇقام تولاش ئەۋج ئالغان دەۋرنى پۇتۇنلەي چورۇپ تاشلىغانلىغى"②نى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

ئېنگېلس ماركسىزىم پىرىنسىپى مەيدانىدا قەتئىيەتلىك بىلەن تۇرۇپ، پۇرولېتارىياتنىڭ ھەقىقى ئىنقىلاۋىي مەنپەئەتىنى كوزدە تۇتقان ھالدا ھوكۇمەتسىزلىككە قارشى تۇردى. بەزى ئادەملەرنىڭ

---

① ئېنگېلس. «‹ساكسونىيە ئىشچىلار گېزىتى› تەھرىر بولۇمىگە جاۋاپ». «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توم، 268 ـ بەت.

② ئېنگېلس. «بىرىيۇسسېل قۇرۇلتىيى ۋە ياۋروپا ۋەزىيىتى توغرىسىدا». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22 ـ توم، 281 ـ بەت.

هوكۈمەتسزلىككە قارشى تۇرغاندا، "تاكتىكا"نى بانا قىلىپ، ماركسىزمنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىدىن ۋاز كېچىشىگە ھەرگىز يول قويمىدى. 1893 ـ يىلى ئېنگېلس سىيۇرىخ قۇرۇلتىيىنىڭ ئاخىرقى يىغىنىغا قاتنىشىپ، قۇرۇلتاينىڭ يېپىلىش مۇراسىمىغا ئوزى رىياسەتچىلىك قىلدى. قۇرۇلتاي پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئۇستازى ئېنگېلسنى قىزغىن كەيپىيات بىلەن قارشى ئالدى. ئېنگېلس قۇرۇلتايدا قىزغىن كەيپىياتقا تولغان نۇتۇق سوزلىدى. ئېنگېلس ھوكۈمەتسزلىك تەرەپدارلىرىنىڭ ئىشچىلار ھەركىتىگە قىلغان بۇزغۇنچىلىغىنى قاتتىق سوكتى، ئىنتېرناتسونالىنىڭ ۋە سوتسىيالىستىك پارتىيىلەرنىڭ مەزھەپچىلىك خەۋپىدىن ھوشيار بولۇشنى ئاگاھلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئېنگېلس مۇنداق دەپ ئېنىق كورسەتتى: "ئاينىپ مەزھەپچىلىككە ئايلىنىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، مۇھاكىمگە يول قويۇشسمز كېرەك، لېكىن ئورتاق پىرىنسىپقا باشتىن ـ ئاياق رايە قىلىش لازىم."① ئۇ ئىسلاھاتچىلارنىڭ ماركسزمنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىغا ئاسلىق قىلغانلىغىنى، پارلامېنتتا كوپ ئاۋازنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋاستىسى قىلىشقا ئۇرۇنغانلىغىنى جىددى تەنقىت قىلدى.

ئېنگېلسنىڭ ئوڭچىل ئىسلاھاتچىلىققا قارشى ھارماي ـ تالماي ئىلىپ بارغان كۈرىشى ئوڭچىل ئىسلاھاتچىلىق خەۋپى ئاساسەن گېرمانىيە پارتىيىسى ۋە فرانسىيە پارتىيىسى ئىچىدىكى بىر قىسىم

---

① ئېنگېلس. «1893 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى سىيۇرىخ خەلقارا سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيىلىرىنىڭ قۇرۇلتىيىدا سوزلەنگەن ىيپىش نۇتقى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22 ـ توم، 480 ـ بەت.

رەھبەرلەردىن كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ھوكۇمەتسىزلىك تەرەپدارلىرىنىڭ پارلامېنت كۆرۈشىنى رەت قىلىشىغا قارشى تۇرۇشتىن قانۇنىي، تېچ پارلامېنت كۆرۈشىگە قارغۇلارچە چوقۇنۇشقا ئوتۇپ كەتكەن ئىدى. ئۇلار كۆرەش تاكتىكىسىنى بانا قىلىپ، ئىكىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى قۇرۇلتايلىرىنىڭ قارارلىرىدا ماركسىزمنىڭ ئىنقلاپ ۋاستىسى بىلەن دولەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىش، بۇرژۇئازىيە دولەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلاش ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىش توغرىسىدىكى تۇپ پرىنسىپىدىن ئېغىز ئاچمىدى، شۇنىڭ ئارقىسىدا ئوڭچىل ئىسلاھاتچىلىق ناھايىتى تېزلا ئوسۇپ قالدى. ئوڭچىل ئىسلاھاتچىلىق ئاساسەن ئىشچى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتى ۋە كوزقارىشىنى ئەكس ئەتتۈردى، بۇ كىشىلەر ئوزى ئىنقلاپ قىلمىغانلىقىنى ئۇستىگە باشقىلارنىڭ ئىنقلاپ قىلىشىغا قارشى چىقتى. ئىنتېرناتسونالنىڭ رەھبەرلىرىدىن بولغان بەزى ماركسىزمچىلار، مەسلەن، بېبېل، پارتىيە ئىچىدە ئوڭچىل ئىسلاھاتچىلىق ئوسۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى قىلچە تونۇپ يەتمىدى، ئۇ ئىنتېرناتسونالنىڭ بىرىۋسىيل قۇرۇلتىيىدا: گېرمانىيە پارتىيىسى پارتىيە ئىچىدە ئاغمىچىلىقنىڭ بولۇشىغا "ھەرگىز يول قويمايدۇ" دەپ ئاشكارا "ۋەدە" بەردى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا، فولمار ۋەكىللىگەندىكى ئىسلاھاتچىلار پارتىيىگە ھۇجۇم قىلىۋاتاتتى. پەقەت ئېنگېلسلا ئىككى سەپتە ئاغمىچىلىققا قارشى تۇردى: ھوكۇمەتسىزلىك خاھىشىغا قارشى تۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوڭچىل ئىسلاھاتچىلىقنىڭ باش كوتىرىشىدىن پەخەس بولدى.

ئېنگېلس گىورگى فولمار ئوڭچىلار گۇرۇھىنىڭ غالجىرانە ھۇجۇمىغا قاتتىق قايتۇرما زەربە بەردى. پارلامېنت ئەزاسى، باۋارىيە

سوتسیال دېموکراتی فولمار ئوچۇقتىن-ئوچۇق پارتىيىدىن بۇرژۇئازىيە پارتىيىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشنى، يۇنكېر-بۇرژۇئازىيە دولىتىگە دۈشمەنلىك بىلەن قاراشنى ئۇزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى. "يامان ئويلارغا دەككە بېرىلسۇن، ياخشى ئارزۇلارغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈلسۇن" — مانا بۇ فولمارنىڭ ھىكمەتلىك سوزى. ئۇ، گېرمانىيە خان ئالىسلرى ۋە ئۇنىڭ ھوكۇمىتى ئىشچىلار سىنىپىغا "ھەقىقى دوستانە پوزىتسىيە" تۇتتى، پارتىيە "ھوكۇمەتكە قارىتا مۇرەسسە قىلماسلىق سىياستىدىن ۋازكېچىش كېرەك"، ھوكۇمەتنىڭ تاشقىرىغا قارىتا كېڭەيمچىلىك قىلىشنى قوللىشى كېرەك، دەپ دەۋا قىلدى. فولمار پارتىيىسىنىڭ پۈتۈن خىزمىتىنى پارلامېنت پائالىيىتى بىلەنلا چەكلەشكە، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇرژۇئازىيە ئىسلاھاتچىلىق روھى بويىچە پائالىيەت قىلدۇرۇشقا ئۇرۇندى. ئۇ پارتىيە پىرىنسىپىغا قارىماي، يەرلىك پارلامېنتتا بۇرژۇئازىيە پارتىيىسلىرى بىلەن بىللە ھوكۇمەتنىڭ خامچوت لايىھىسىنى ياقلاپ ئاۋاز بەردى.

ئېنگېلس فولمارنى "خائىن" دەپ ئاتىدى ۋە بۇ ئادەملەرنىڭ نۇقتىسىنەزەرلىرى بىلەن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مەنپەتى ئوتتۇرىسىدا قىلچە ئورتاقلىق يوقلۇغىنى پاش قىلدى. ئېنگېلس پارتىيە رەھبەرلىرىنى، فولمار پارتىيە ئىچىدە ھەقىقى تۇردە پارتىيىگە قارشى مەزھەپلەر ئىتتىپاقىنى قۇردى، سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىدىكى بولۇنۇش "خەۋپى باۋارىيىلىكلەر تەرەپتىن كېلىدۇ"①، ئۇلارغا

---

① ئېنگېلس. «ۋ.لىبكنېختقا يېزىلغان خەت (1894 - يىل 11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى)». «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 513 - بەت.

قاخشاتقۇچ زەربە بېرىش لازىم، دەپ ئاگاھلاندۇردى. ئېنگېلسنىڭ ھەيدەكچىلىگى ۋە ياردىمى بىلەن، بېبىل كوكرەك كېرىپ چىقىپ، فولمارغا قەتئىيەتلىك بىلەن قايتۇرما زەربە بەردى.

ئېنگېلس فرانسىيە ئىشچىلار پارتىيىسى (گېدچىلار)نىڭ ئاغمچىلىق ھەرىكىتىنى قاتتىق ئەيىپلىدى. 1893 ـ يىلى گېدچىلار سايلامدا ناھايىتى زور غەلبە قازانغان ئىدى، ئەسلىدە ئۇزۇنلۇق ئىشچىلار ئارىسىدىكى تەسىرىنى كېڭەيتىپ، سوتسىيالىزىم ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتى بار ئىدى. لېكىن ئۇلار پارلامېنت سايلىمغا نىسبەتەن بەك چوڭ خام خىيالىدا بولۇپ، "قانۇنىي قورال بولغان سايلام" ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈش توغرىسىدا ئاشكارا جار سېلىپ، فرانسىيە ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ پارتىيە پۈروگراممىسىدىكى ئىنقىلاۋىي پىرىنسىپلارنى چورۇتتى. گېدچىلار پارلامېنتتىكى ھەرخىل مارکسىزىمغا قارشى "سوتسىيالىزىمچىلار" بىلەن قىلچە پىرىنسىپسىز ھالدا پارلامېنتتىكى پارتىيە ئومىگىنى ئۈيۈشتۇردى. بۇرژۇئا ئادۋوكاتى ئالېكساندىر مىللېران (1859 — 1943) ۋە تارىخشۇناس ر.ژورېس (1859 — 1914) مۇشۇ "مۇستەقىل سوتسىيالىزىمچىلار"نىڭ ۋەكىللىرى ئىدى، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىزىم تەرىپىكە ئوتۇشتىكى مەقسىدى ئىشچىلار ھەرىكىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش، ئىشچىلار ھەرىكىتىنى ئىسلاھاتچىلىق يولغا باشلاش ئىدى. گېدچىلار ھەتتا مىللېران تۈزگەن ئاغمچىلىق سىياسى پۈروگراممىسىنى ئۆز ھەرىكىتىنىڭ ئاساسى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن، ئىشچىلار پارتىيىسى پارتىيىنىڭ پۈرولېتارىياتلىق خاراكتېرىنى يوقاتتى. ئېنگېلس گېدچىلارنىڭ بۇنداق لۇشىەن خاتالىغىنى قاتتىق تەنقىت قىلدى.

ئىككىنچى ئىنتېرناتسونال يەر مەسلىسىگە سەل قارىدى، ئۇنىڭدا ھىچبىر يەر پۈروگرامىسى يوق ئىدى. يەر مەسلىسى ئەملىيەتتە پۈرولېتارىياتنىڭ ئوزىنىڭ دېخانلاردىن ئىبارەت تەبىئى ئىتتىپاقداش ئارمىيىسىگە قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسلىسى ئىدى. 90-يىللاردا ئىشچى-دېخانلار ئىتتىپاقى مەسلىسى ئىنقلاپنىڭ ئەملىي ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى. فرانسىيە ئىشچىلار پارتىيىسىمۇ ۋە گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىمۇ يەر مەسلىسىدە ئېغىر ئاغمىچىلىق خاتالىغىنى ئوتكۈزدى. فرانسىيە ئىشچىلار پارتىيىسى 1894-يىلىدىكى نانت قۇرۇلتىيىدا بىر يەر پۈروگرامىسىنى ماقۇللىدى، گېدچىلار سايلامىدا دېخانلارنىڭ ئاۋازىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئۇششاق دېخانلارنىڭ خۇسۇسى مۈلۈكچىلىگىنى قوغدايدىغانلىغىنى، ئۇنى كاپىتالىزىم تۈزۈمى شارائىتىدا ھالاك بولۇش تەقدىرىدىن ساقلاپ قالىدىغانلىغىنى بىلدۈردى؛ پۈروگرامىدا ھەتتا بۇنداق قوغداش يالانما ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان باي دېخانلارغىچە كېڭەيتىلدى. شۇ يىلى گېرمانىيە پارتىيىسى فرانكفۇرت قۇرۇلتىيىدا يەر مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى. فولمار قۇرۇلتايدا ئوچۇقتىن-ئوچۇق: سايلامدا دېخانلارنىڭ ئاۋازىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، يېزىلاردىكى كاپىتالىزىم كۈچلىرىنى قوغداش، باي دېخانلار بىلەن ئوتتۇرا دېخانلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش لازىم، دېدى. فولمار كەمبەغەل دېخانلارنىڭ تەقدىرىدىن پەقەت ئېغىز ئاچمىدى. فولمار ئەيمەنمەستىن، مېنىڭ دوكلادىمنىڭ دەللىل ئېنگېلس قۇۋۋەتلىگەن فرانسىيە ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ يەر پۈروگرامىسى، دەپ ئىغۋا تارقاتتى.

ئېنگېلس فولمارنىڭ ئىغۋاسى ۋە كارزاپلىغىغا ئاشكارا رەددىيە

بېرىش، فرانسىيە پارتىيىسىنىڭ يەر پۇروگرامىسىنى تەنقىت قىلىش كېرەك دەپ ھىساپلىدى. 1894 - يىل 11 - ئايدا ئېنگېلس «فرانسىيە - گېرمانىيىدىكى دېخانلار مەسىلىسى» دېگەن ماقالىنى يازدى. ئېنگېلس بۇنىڭدا يەر ۋە دېخانلار مەسىلىسىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىنى كۆزەتتى ۋە مۇنۇلارنى ئىلمىي ئاساستا دەلىللەپ بەردى: (1) كاپىتالىزم تۆزۈمى شارائىتىدا، ئۇششاق دېخانلارنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە پۇرولېتارىياتلىشىشىدىن خالى بولغىلى بولمايدۇ؛ (2) كەڭ كەمبەغەل دېخانلار قەد كوتىرىپ ئازاتلىققا ئېرىشىمەكچى بولىدىكەن، پۇرولېتارىيات بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، پۇرولېتارىيات رەھبەرلىگىدە پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ئېلىپ بېرىپ، مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىشى (يېزىلاردا پومىشىك، باي دېخانلارنى مەھرۇم قىلىشى) كېرەك؛ (3) پۇرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇلگە كورستىش ئارقىلىق دېخانلارنى يېزا ئىگىلىگىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش يولىغا يېتەكلەش كېرەك، بۇ بىردىن - بىر توغرا يول. ئېنگېلس يازغان «فرانسىيە - گېرمانىيىدىكى دېخانلار مەسىلىسى» ماركسزىمغا قوشۇلغان مۇھىم تەرەققىيات. ئېنگېلس يەنە پۇرولېتارىيات پۇروگرامىسىنى يېزىلاردىكى ئۇششاق خۇسۇسى مۇلۇكدارلارنىڭ خام خىيالىغا لايىقلاشتۇرماقچى بولغان فرانسىيە سوتسىيالىزىمچىلىرىنى تەنقىت قىلدى، فولىمارنىڭ باي دېخانلار جارچىسى ئىكەنلىكى ھەققىي قىياپىتىنى پاش قىلدى. ئېنگېلسنىڭ پىكرى كەڭ پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئومۇمى بۇزلۇك قوللىشىغا ئىگە بولدى. گېرمانىيە پارتىيىسى فولمارنىڭ يەر مەسىلىسىدىكى ئاغمىچىلىق تەشەببۇسىنى رەت قىلدى. بىراق، مەيلى فرانسىيە پارتىيىسى ياكى گېرمانىيە پارتىيىسى بولسۇن، ھېچقايسىسى

ئېنگېلىسنىڭ پىرىنسىپى بويىچە ھەقىقى ماركسزىملىق يەر پۈروگرامىسىنى تۈزۈپ چىقالمىدى.

ئېنگېلس "سول" چىل، ئوڭچىل ئاغمچىلىقىقا قارشى پىرىنسىپال كۆرەشنى زېرىكمەستىن قانات يايدۇرغانلىغى ئۈچۈن، ئاغمچىلىق تەتۈر ئېقىم ئەمدىلا باش كوتىرىشى بىلەن قاتتىق زەربىگە ئۇچرىدى، يامراپ كېتەلمىدى. ئىككىنچى ئىنتېرناتسونال ئۈز پائالىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە، ئاساسىي جەھەتتىن ئىنقىلاۋىي مەيدانىدا تۇردى. ئىشچىلار ھەركىتى ماركسزىم ئاساسىدا خېلى كەڭ تۈردە راۋاجلانىدى، پۈرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي ئېڭى ئوستى، يېڭى بىر ئەۋلات پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي سولچىلىرى تېز ئوسۈپ يېتىلدى.

1895 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى فرىدرىخ ئېنگېلس ۋاپات بولدى. ماركسقا ئوخشاشلا، ئېنگېلس ئېگىلمەس ـ سۈنماس ئىنقىلاۋىي جەڭچى، دۇنيا پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي ئۇستازى ئىدى، ئۇ پۈتۈن ھاياتىنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئازاتلىق ئىشىغا بېغىشلىدى. لېنىن مۇنداق دەپ يازدى: "ئوزىنىڭ دوستى كارل ماركس (1883 ـ يىلى ۋاپات بولغان)تىن كېيىن، ئېنگېلس پۈتكۈل مەدەنى دۇنيادا ئەڭ كاتتا ئالىم ۋە ھازىرقى زامان پۈرولېتارىياتنىڭ ئۇستازى ئىدى."① ئېنگېلسنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئاغمچىلىق لۇشىيەنگە قارشى كۆرەش زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتى، ئوڭچىل ئىسلاھاتچىلار قۇتراشقا باشلىدى. غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدىكى سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىلىرى ئىجتىمائى ئىنقىلابنى تەشەببۇس قىلىدىغان

---

① لېنىن. «فرىدرىخ ئېنگېلس». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسزىم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 66 ـ بەت.

پارتىيىلەردىن پەيدىن-پەي ئاينىپ ئىجتىمائى ئىسلاھاتنى تەشەببۇس قىلىدىغان پارتىيىلەرگە ئايلاندى، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىغا ئاسىلىق قىلدى. ئاغمىچىلىق ۋە شىيۇجېڭجۇيىغا ئۆزۈل-كېسىل قارشى تۇرۇش، ماركسىزىمنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتەك مۇشەققەتلىك ۋەزىپە ماركس، ئېنگېلسنىڭ ۋارىسى ئۇلۇغ لېنىنىنىڭ زىممىسگە تارىخىي يوسۇندا يۈكلەندى.

ئون بىرىنچى باپ

كاپىتالىزىمنىڭ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرىشى، جاھانگىرلىكنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى خەلقارا مۇناسىۋەت

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، كاپىتالىزم جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىردى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: "جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى سۈپىتىدە 1898 — 1914 ـ يىللاردا ئالدى بىلەن ئامېرىكىدا ۋە ياۋروپادا، ئاندىن ئاسىيادا ئاخىرقى ھىساپتا شەكىللەندى. ئامېرىكا ـ ئىسپانىيە ئۇرۇشى (1898 ـ يىلى)، ئىنگلىزلار ـ بۇرلار ئۇرۇشى (1899 — 1902 ـ يىللار)، ياپونىيە ـ روسىيە ئۇرۇشى (1904 — 1905 ـ يىللار) ۋە 1900 ـ يىلى ياۋروپادا يۈز بەرگەن ئىقتىسادىي كىرىزىس — مانا بۇلار دۇنيا تارىخىدىكى يېڭى دەۋرنىڭ ئاساسلىق تارىخىي ئالامەتلىرى."①

ئۇلۇغ ئىنقلابۇيى ئۇستاز لېنىن شۇ چاغدىكى ئىنقلاپ ئەمەلىيەتىگە ئۆزى قاتنىشىپ، كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققى

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك ۋە سوتسىيالىزم ھەرىكىتىدىكى بولۇنۇش». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 545 ـ بەت.

قىلىشى ۋە ئۇنىڭ مۇقەررەر يوقىلىشى توغرىسىدا ماركس، ئېنگېلس كەشپ قىلغان قانۇنىيەتكە ئاساسەن، «كاپىتال» ئېلان قىلىنىشىدىن كېيىنكى يېرىم ئەسىر ئىچىدە دۇنيانىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ئەھۋالىدا بولغان ئۆزگىرىشلەرنى يەكۈنلەپ، «جاھانگىرلىك كاپىتالىزىمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى» دېگەن شانلىق ئەسەرنى يېزىپ چىقتى. لېنىن جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسى ماھىيىتىنى ئومۇمى يۈزلۈك، ئىلمىي ئاساستا تەھلىل قىلىپ، جاھانگىرلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ مۇقەررەر يوقىلىشى توغرىسىدىكى قارىشى تۈرۈپ بولمايدىغان تارىخىي قانۇنىيەتنى ئېچىپ بەردى ھەمدە كائۇتسكى ۋەكىلىگىدىكى شيۇجېڭجۇيىچىلارنىڭ جاھانگىرلىكنىڭ ماھىيىتى ھەققىدىكى بۇرمىلاشلىرىنى تەنقىت قىلدى. بۇ ئەسەردە لېنىن: "جاھانگىرلىك ــ پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ ھارپىسى"① دەپ ئېنىق كۆرسەتتى. 19 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ــ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى جاھانگىر دولەتلەرنىڭ تارىخى لېنىننىڭ بۇ ئىلمىي ھوكمىنىڭ توغرىلىغىنى تولۇق ئىسپاتلىدى.

1.بولۇم كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يېتىشى

جاھانگىرلىكنىڭ 5 بەلگىسى جاھانگىرلىك ــ كاپىتالىزىمنىڭ ئالاھىدە تارىخىي باسقۇچى. ئۇ مونوپول كاپىتالىزىم؛ پارىزىت

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزىمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976 ــ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 16 ــ بەت.

ياكى چىرىكەن كاپىتالىزىم؛ ئولۇۋاتقان كاپىتالىزىم. كونكىرىت قىلىپ ئېيتقاندا، جاھانگىرلىكنىڭ 5 ئاساسىي ئىقتىسادىي بەلگىسى بار: (1) ئىشلەپچىقىرىش ۋە كاپىتال مەركەزلىشىپ شۇنداق يۇقۇرى دەرىجىگە يەتكەنكى، نەتىجىدە ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناي-دىغان مونوپول تەشكىلاتلار مەيدانغا كەلگەن؛ (2) بانكا كاپىتالى بىلەن سانائەت كاپىتالى بىرلىشىپ كەتكەن، بۇ "پۇل-مۇئامىلە كاپى-تالى" ئاساسىدا پۇل-مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرى مەيدانغا كەلگەن؛ (3) چەتكە تاۋار چىقىرىش بىلەن ئوخشاش بولمىغان كاپىتال چىقىرىش ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى؛ (4) دۇنيانى بولۇشۇۋالغان كاپىتالىستىك خەلقارا مونوپول ئىتتىپاق مەيدانغا كەلدى؛ (5) ئەڭ چوڭ كاپىتالىستىك كۈچلۈك دولەتلەر دۇنيا زىمىنىنى بولۇشۇپ بولدى.

مونوپول كاپىتال ھوكۈمرانلىغى جاھانگىرلىكنىڭ ئەڭ ئاساسىي بەلگىسى ئىدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "ئەگەر جاھانگىر-لىككە مۇمكىن قەدەر قىسقىراق بىر تەبىر بېرىش زورۇر بولسا، ئۇ ھالدا شۇنداق دېيىش كېرەككى، جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ مونوپول باسقۇچى."① مونوپولىيەنىڭ پەيدا بولۇشى تاسادىپى ھادىسە ئەمەس، ئۇ كاپىتالىستىك ئەركىن رىقابەت كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى تەرەققى قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەنلىگىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. 19 - ئەسرنىڭ 60 — 70 - يىللىرى كاپىتالىزمنىڭ ئەركىن رىقابىتى تەرەققى قىلىپ يۇقۇرى پەللىگە

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 155 - بەت.

يەتتى، ئۇ چاغدا مونوپولىيە پەقەت ئايرىم ھادىسە ئىدى. 1873-يىلدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس نەتىجىسىدە نۇرغۇنلىغان ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلار ۋەيران بولىدى، مونوپول تەشكىلاتلار ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى سانائەتنىڭ ئورلىشى ۋە 1900—1903-يىللاردىكى ئىقتىسادىي كرىزىس كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە مونوپوللىشىشنى تېزلەتتى. 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مونوپولىيە كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تۈرمۇشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. كاپىتالىزم جاھانگىرلىكىگە ئايلاندى. ئامېرىكىنى مىسالغا ئالساق: 1900-يىلى ئامېرىكىدا تربستلار 185 بولغان بولسا، 1907-يىلى 250 كە يەتتى. 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى تربستلار ئىگەللىدى، ئۇلار كىرسىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ 95 پىرسەنتىنى، خىمىيىۋى سانائەتنىڭ 81 پىرسەنتىنى، مېتال سانائىتىنىڭ 77 پىرسەنتىنى، پولات-تومۇر سانائىتىنىڭ 66 پىرسەنتىنى، شېكەر سانائىتىنىڭ ۋە تاماكا سانائىتىنىڭ 80—85 پىرسەنتىنى تىزگىنلىدى. باشقا كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولدى. لېكىن مونوپولىيە رىقابەتنى يوقىتالمىدى، مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ، ھەرقايسى مونوپول تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىمۇ ۋە مونوپول كارخانىلار بىلەن غەيرى مونوپول كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىمۇ يەنىلا كەسكىن رىقابەت ساقلاندى.

20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بانكا كاپىتالىمۇ تېز مەركەزلىشىپ، مونوپولىيە مەيدانغا كەلدى. ئەنگلىيىدە 1900-يىلى پايچىك بانكىلار 98 بولغان بولسا، 1913-يىلغا كەلگەندە 61 گە چۈشۈپ قالدى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭ 5 بانكىدىكى ئامانەت پۇل مەملىكەت بويىچە بانكىلاردا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ 40 پىرسەنتىنى تەشكىل

قىلىدى. گېرمانىيىنىڭ بېرلىن شەھىرىدىكى 9 چوڭ بانكىغا 1907 — 1908 - يىللىرى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ 47 پىرسەنتى توپلاندى. بانكا كاپىتالى بىلەن سانائەت كاپىتالى بىر بىرىگە قوشۇلۇپ، پۇل - مۇئامىلە كاپىتالى ۋە پۇل - مۇئامىلە مۇشتۇمزور - لىرى ھوكۇمرانلىغى مەيدانغا كەلدى. گېرمانىيىدە پۈتۈن خەلق ئىگىلىگىنى 300 مالىيە گۇرۇھى تىزگىنلەپ تۇردى؛ فرانسىيىدە دولەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى 200 ئائىلە ئىگەللەپ تۇردى؛ ئامېرىكىدا ئەڭ چوڭ ئىككى مالىيە گۇرۇھى — مورگان مالىيە گۇرۇھى بىلەن روكېفېللېر مالىيە گۇرۇھى تاجسز سۇلالە بولۇپ قالدى. پۇل - مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرى دولەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى ئىگەلـ لەپ، ئۇزىنىڭ ئىقتىسادىي كۆچىدىن پايدىلىنىپ، زۇكۇتۇكنى، ئىچكى كابېنتنى، پارلامېنتنى، پارتىيىلەرنىڭ يولباشچىلىرىنى ھەتتا ئاخبارات ساھەسىنى ئىدارە قىلىدىغان، دولەتنىڭ ئىچكى - تاشقى سىياسىتىنى نېرى - بېرى قىلىدىغان بولدى، ئەمەلىيەتتە جاھانگىر دولەتلەرنىڭ ئەڭ ئالى خوجايىنى بولۇپ قالدى.

مونوپول كاپىتالىزىم شارائىتىدا، كاپىتالنىڭ چەتكە چىقىرىلىشى تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. پۇل مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرى ئەڭ يۇقۇرى مونوپولىيىلىك پايدىنى قوغلىشىپ، ئۆز مەملىكىتىدىكى ئەمگەكچى خەلققە قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتكەندىن تاشقىرى، "ئوشۇقچە" كاپىتالنى مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەرگە ۋە بىر قەدەر ئارقىدا قالغان كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرگە كوپلەپ چىقاردى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: كاپىتالنىڭ چەتكە چىقىرىلىشى — "مانا بۇ — جاھانگىرلارنىڭ دۇنياديكى زور كوپ سانلىق مىللەتلەر ۋە مەملىكەتلەرنى ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە

قىلىشىدىكى پۈختا ئاساس، مانا بۇ — ئىنتايىن ئاز سانىدىكى ئەڭ باي مەملىكەتلەرنىڭ كاپىتالىستىك تەبىيارتاپلىغىنىڭ پۈختا ئاساسى!"①

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيىلەردە كاپىتالنىڭ چەتكە چىقىرىلىشى ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى قىتئەلىرىگە تارقىلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

	ئەنگلىيە	فرانسىيە	گېرمانىيە	جەمئى
ياۋروپا.....	4	23	18	45
ئامېرىكا.....	37	4	10	51
ئاسىيا، ئافرىقا، ئاۋستىرالىيە	29	8	7	44
جەمئى.....	70	35	35	140

(مىليارت مارك ھىساۋىدا)

چەتكە چىقىرىلغان كاپىتالنىڭ كۆپىيىشى ۋە چەتئەللەردىكى مەبلەغ سېلىنىدىغان ئورۇنلارنى تالىشىش مونوپولىيە گۇرۇھلارنىڭ دۇنيا بازىرىنى بولۇشۇۋېلىشىغا ئېلىپ باردى. 1907 - يىلى، ئامېرىكىدىكى ئومۇمى خاراكتېرلىق ئېلىكتىر شىركىتى بىلەن گېرمانىيە ئېلېكتىر باش شىركىتى دۇنيا بازىرىنى بولۇشۇۋېلىش كېلىشىمنى ئىمزالىدى، ئالدىنقىسى ئامېرىكا قىتئەسى بازىرىغا ئىگە بولدى، كېيىنكىسى ياۋروپا بازىرىغا ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلقارا تربىست تەشكىلاتلىرى ئۆزلۇكسىز كۆپەيدى. 1897 - يىلى، خەلقارا مونوپول بىرلەشمە تەشكىلاتلار تەخمىنەن 40 بولغان بولسا، 1910 - يىلى 100 گە يەتتى. لېكىن دۇنيا بازىرىنىڭ بولۇشۇۋېلىنىشى

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 110 - بەت.

پەقەت مونوپول كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋاقىتلىق كېلىشىم ئىدى، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىدە ئۆزگىرىش بولۇش بىلەنلا، بۇ كېلىشىم بۇزۇپ تاشلىناتتى، بازارلارنى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش يولىدىكى كەسكىن كۈرەش جەزمەن ئۇزۇلمەي داۋام قىلىپ تۇراتتى.

ھەرقايسى ئەللەردىكى مونوپول تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى بازار، خام ئەشيا بازىسى ۋە مەبلەغ سېلىنمىدىغان ئورۇنلارنى تالىشىش كۈرىشى توغرىدىن-توغرا جاھانگىر قاراقچىلارنىڭ دۇنيانى بولۇشۇۋېلىش ۋە تەسىر دائىرىسىنى تالىشىش كۈرىشى بولۇپ ئىپادىلەندى. بۇ كۈرەش 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يۈقۇرى پەللىگە يەتتى. 1898-يىلىغا كەلگەندە، كاپىتالىزىم قاراقچىلىرى دۇنيانى ئاساسىي جەھەتتىن بولۇشۇپ بولدى. ئەمما، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى تەكشى بولمىغانلىقى، جاھانگىر دولەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئەسلىي كۈچى ئۇزلۇكسىز ئوزگىرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، جاھانگىر دولەتلەر ئوتتۇرىسىدا دۇنيا زىمىنىنى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش تەلۈى ئۇزلۇكسىز قويۇلۇپ تۇردى، شۇنىڭ ئارقىسىدا جاھانگىر دولەتلەر ئوتتۇرىسىدا دۇنيا زومىگەرلىگىنى تالىشىش، تەسىر دائىرىسىنى بولۇشۇۋېلىش يولىدىكى جاھانگىرلىك ئۇرۇشى بولۇپ تۇردى.

جاھانگىرلىك — تەبىيارتاپ ياكى چىرىگەن كاپىتالىزىم جاھانگىرلىك دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، مونوپول كاپىتال ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى كۈندىن-كۈنگە بوغۇپ، تېخنىكا تەرەققىياتى ۋە يېڭى كەشپىيات، ئىجادىيەتلەرنىڭ قوللىنىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى، شۇنىڭ بىلەن توختاپ قېلىش ۋە

چىرىكلىشىش ئەھۋالى كېلىپ چىقتى. 1870 ــ 1890 ـ يىللىرى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ سانائىتىنىڭ ئوسۇش نىسبتى ئوتتۇرا ھىساپ بىلەن يىلىغا 6.3 پىرسەنت بولغان ئىدى، 1890 ــ 1913 ـ يىللىرى بولسا 5.8 پىرسەنتكە چۈشۈپ قالدى. ئىقتىسادىي كىرىزىس بولغان يىللىرىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ توختاپ قېلىش ۋە توۋەنلەپ كېتىش ئەھۋالى تېخىمۇ ئېغىر بولدى. 1900 ــ 1903 ـ يىللاردىكى دۇنيا ئىقتىسادىي كىرىزىسى مەزگىلىدە، ئامېرىكىنىڭ پولات مەھسۇلاتى يالغۇز 1903 ـ يىل 6 ــ 12 ـ ئايلاردىلا 51.1 پىرسەنت چۈشۈپ كەتتى. بۇنداق توختاپ قېلىش ۋە چىرىكلىشىش ئەھۋالى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئايرىم تارماقلار، ئايرىم دولەتلەر ياكى ئايرىم دەۋرلەردە تېز تەرەققى قىلىشىنى چەتكە قاقمايدۇ، لېكىن ئۇ كوپ ھاللاردا بىر تەرەپلىمە، غەيرى تەبىئى تەرەققىيات بولىدۇ. مەسىلەن، جاھانگىرلىك دەۋردە، ئۇرۇش ئۆچۈن خىزمەت قىلىدىغان ھەربىي سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ئالاھىدە تېز بولدى. شۇنداقتىمۇ ئومۇمىي يۈزلىنىشتىن ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستىلاپ كەتتى.

سۈتخورلار تەبىئىسىنىڭ كوپىيىشى ۋە چەتتىكى بىرنەچچە مەملەكەتنى ۋە مۇستەملىكىلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقىلا تايىنىپ جان باقىدىغان سۈتخور دولەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى جاھانگىرلىكىنىڭ تەبىيارتاپلىغى ۋە چىرىكلىگىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئىپادىسىنىڭ بىرى ئىدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيىدىن ئىبارەت 3 ئاساسىي دولەتنىڭ چەت دولەتلەرگە سالغان مەبلىغى 175 ــ 200 مىليارت فرانكقا يەتتى. ئەڭ توۋەن ئوسۇم بويىچە ھىساپلىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەر يىلى ئالىدىغان

ساپ ئوسۇمى 8 ــ 10 مىليارت فرانك بولاتتى، بۇنىڭ بىلەن "ئوسۇم چەكلىرىنى قىرقىش" بىلەنلا ئوقەت قىلىدىغان، كۆن بويى ئويۇن-تاماشا بىلەن يۇرىدىغان بىر تۈركۈم سۈتخورلار تەبىقىسى سەمرىپ كەتتى. ئۇلار ئەمىلىيەتتە ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى ۋە باشقا جايلاردىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ بەدىنىگە يېپىشۋالغان قان شورىغۇچىلار ئىدى. لېنىن ئەنگلىيىنىڭ ئەھۋالىنى تەھلىل قىلغاندىن كېيىن، مۇنداق دەپ كورسەتتى: "دۇنيا بويىچە 'سودا' ئەڭ تەرەققى قىلغان مەملىكەتتە، سۈتخورلارنىڭ كىرىمى تاشقى سودىنىڭ كىرىمىدىن **4 ھەسسە** كوپ بولغان! مانا بۇ جاھانگىرلىكنىڭ ۋە جاھانگىرلىكنىڭ تەييارتاپلىغنىڭ ماھىيىتى."①

جاھانگىرلىكنىڭ تەييارتاپلىغى ۋە چىرىكلىگى سىياسى جەھەتتە ئومۇمى يۇزلۈك ئەكسىيەتچىلىككە قاراپ ماڭغانلىغىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "مونوپولىيە تۇزۇمى، مۇشتۇمزورلۇق تۇزۇمى، ئەركىنلىككە يۇزلىنىشىنىڭ ئورنىنى ئالغان ھوكۇمرانلىقىغا يۇزلىنىش، ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئەڭ باي، ئەڭ كۈچلۈك دولەتلەرنىڭ بارغانسېرى كوپلىگەن ئاجىز ۋە كىچىك دولەتلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى، ــ مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى جاھانگىرلىكنىڭ شۇنداق بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردىكى، بۇ، كىشىلەرنى جاھانگىرلىك تەييارتاپ ياكى چىرىگەن كاپىتالىزىم دېيىشكە مەجبۇر قىلدى."② جاھانگىرلىك دەۋرىدە، بۇرژۇئازىيە پارتىيە-

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزىمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976 ــ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 178 ــ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 222 ــ 223 ــ بەتلەر.

لىرى، مەيلى جۇمھۇرىيەتىچىلەر ياكى پادىشا پەرەسلەر بولسۇن، رادىكاللار ياكى موتىدىللەر بولسۇن، ھەممىسى مونوپول بۇرژۇئازىيە مەنپەئەتىنىڭ ۋەكىلى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرق بارغانسېرى ئازىيىپ بارىدى. مەيلى قايسى پارتىيە ھاكىمىيەت بېشىغا چىقسۇن، ھەممىسى ئەمگەكچى خەلقە قارشى تۇردى، مۇستەملىكىلەردىكى خەلقنى غالجىرلارچە بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى، ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەرنى باستۇردى، زوراۋانلىق سىياسەت يۈرگۈزدى.

جاھانگىرلىكنىڭ چىرىكلىگى ئىشچىلار ھەرىكىتىدىمۇ ئەكس ئەتتى. مونوپول بۇرژۇئازىيە كەڭ مۇستەملىكىلەردىن شىلۋېلىنغان مونوپول يۇقۇرى پايدىنىڭ ئازراق بىرقىسمىدىن پايدىلىنىپ، ئىشچىلار قوشۇنىدىكى بەزى يۇقۇرى تەبىقىدىكىلەرنى سېتىۋېلىپ ۋە چىرىتىپ، ئىشچى ئاقسۆڭەكلەرگە ئايلاندۇرۇش يولى بىلەن ئىشچىلار ھەرىكىتىنى چىرتىتى ۋە پارچىلىدى. ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر—شىۋجېڭجۇيىنىڭ ئىجتىمائى ئاساسى، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى گۇماشتىلىرى، جاھانگىرلىكنىڭ ئالدىدا تىز پۈككۈچى غالچىلار ۋە ئاتارمەن-چاپارمەنلەر، پۇرولېتارىياتنىڭ خائىنلىرى. ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونال شىۋجېڭجۇيىسى دەل جاھانگىرلىكنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئارقىسىدا كېلىپ چىقتى.

جاھانگىرلىكنىڭ مەدەنىيىتىمۇ كۇنسىدن-كۇنگە چىرىكلەشتى. بۇرژۇئازىيىنىڭ يالالانما "ئالىملىرى" تۇزۇپ چىققان پان سلاۋىيانچىلىق، "گېرمان ئىرقى ئەلاچىلىغى"، "ئاق تەنلىكلەرنىڭ سېلىغى"، "مۇقەررەر ۋەزىپە" دېگەنگە ئوخشاشلار جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزى ئۈچۈن "نەزىرىيەۋى" ئاساس تېپىپ بەردى. بۇرژۇئازىيە ئەدىپلىرى ۋە سەنئەتكارلىرىمۇ خۇنۇك-چۇشكۇن، سېرىق-رەسۋا ئەسەرلەرنى

كوپلەپ توقۇپ چىقتى ۋە بازارغا سالدى. پەلسەپە جەھەتتە، خىلمۇ-خىل ئىدىيالستىك كاززاپلىقلار، مەسىلەن، يېڭى كانتىزم، ماخىزم، پراگماتىزمغا ئوخشاشلار مەيدانغا كەلدى.

جاھانگىرلىك — ئۇلۇغاتقان كاپىتالىزم جاھانگىرلىك دەۋرىدە، كاپىتالىزمنىڭ بارلىق زىددىيەتلىرى مىسلىسىز كەسكىنلەشتى. ئالدى بىلەن، پۈرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدكى زىددىيەت كۈچەيدى. بىر ئوچۇم پۇل-مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرى يۇقۇرى مونوپولىيىلىك پايدىنى دەپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىشچىلارنى تېخىمۇ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ۋە ئېزىپ، ئەمگەكچى خەلقنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرۇۋەتتى؛ سىياسى جەھەتتە دەھشەتلىك ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىقنى يولغا قويىدى، ھەربىي بىيۇروكىرات دولەت ماشىنىسىنى جېنىنىڭ بېرىچە كۈچەيتتى، خەلقنىڭ دېموكراتىيە ھوقۇقىنى ھەدەپ ئازايتتى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىنى ئەكسىلئىنقىلاۋىي ئىككى قوللۇق سىياسەت بىلەن باستۇردى. مونوپول كاپىتالنىڭ دەھشەتلىك ھوكۇمرانلىغى پۈرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيەگە بولغان ئوچمەنلىگىنى قوزغىدى؛ كەڭ دېخانلار ۋە باشقا ئېزىلگۈچى تەبىقىدىكى خەلقلەرمۇ مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىن تېخىمۇ نارازى بولدى، شۇنىڭ بىلەن، پۈرولېتارىيات بىلەن كەڭ دېخانلار ئاممىسىنىڭ مۇستەھكەم ئىتتىپاق تۈزۈشىگە ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. پۈرولېتارىياتنىڭ دېخانلار بىلەن بىرلىشىپ، بارلىق ئېزىلگۈچى خەلق بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مونوپول بۇرژۇئازىيىگە قارشى ئىنقىلاپ قىلىش شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلدى.

ئۇنىڭدىن قالسا، مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەر بىلەن جاھانـ

گىرلىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز كەسكىنلەشتى. بىر ئوچۇم پۇل-مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرى تىزگىنلىۋالغان جاھانگىرلىك ھوكۇمەت غالجىرلىق بىلەن سىرتقا كېڭەيمچىلىك قىلىپ، مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىنى قانلىق ۋاستىلەر بىلەن ئورناتتى. 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، دۇنيا بولۇنۇپ بولۇندى. 1914-يىلى، ئەنگلىيە، فرانسىيە، روسىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكا، ياپونىيىدىن ئىبارەت 6 ئەلگە چوڭ جاھانگىر دولەتنىڭ زورلۇق بىلەن ئىگەللىۋالغان مۇستەملىكىلىرىنىڭ ئومۇمى يەر كولىمى 65 مىليون كۋادىرات كىلومېتىر بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز دولەتلىرىنىڭ كولىمىنىڭ 4 ېبىرىم ھەسىسىگە تەڭ كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ كوپ ئىگەللىۋالغىنى ئەنگلىيە، روسىيە ۋە فرانسىيە بولدى. جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزى ئوزى ئۈچۈن يېڭى گورکارلارنى تەييارلاپ بەردى. جاھانگىرلىكنىڭ زۇلمى ۋە قوللۇغى مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى خەلقلەرنىڭ قاتتىق ئوچمەنلىگىنى قوزغاپ، ئۇلارنى جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەشكە ئاتلاندۇردى. بولۇپمۇ مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەرنىڭ پۈرولېتارىياتى تارىخ سەھنىسىگە چىققان ۋە رەھبىرى سىنىپقا ئايلانغان چاغدا، پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدىكى جاھانگىرلىككە قارشى شىددەتلىك دولقۇن ئولۇۋاتقان كاپىتالىستىك مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىغا تېخىمۇ قاتتىق زەربە بەردى.

ئاخىرىدا، جاھانگىر دولەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت زور دەرىجىدە كەسكىنلەشتى. جاھانگىرلىك ھەرگىز ئۈيۇل تاشتەك ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمى قاتمۇقات زىددىيەتكە تولغان، كۈرەش ئىنتايىن كەسكىن. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: بىر ئوچۇم جاھانگىر كۆچلۈك دولەتلەر "مونوپولىيىنى چەكسىز كەڭ كولەمدە

كېڭەيتمەكتە، يۈز مىليونلىغان، ھەتتا مىليارتلىغان **ئۇستىمە** پايدىلارنى ئالماقتا، باشقا ئەللەردىكى يۈز مىليونلىغان خەلقلەرنىڭ 'يەلكىسىگە مىنىپ باراماقتا'، ئەڭ مول، ئەڭ سېمىز، ئەڭ پۈختا جايلارنى بولۇشۇۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇشارا ئېلىشماقتا".① ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسى كۈچ-قۇۋۋىتىنىڭ ئوخشىماسلىغى تالاش-تارتىش نەتىجىسىدىكى تەكشىسىزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. كېيىن ئوسۇپ چىقىقان كاپىتالىستىك دولەتلەر "كۈچ-قۇۋۋەت"كە، "كاپىتال"غا قاراپ دۇنيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىشنى تەلەپ قىلدى، بۇنىڭ جاھانگىر دولەتلەر ئوتتۇرىسىدا دۇنيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش ئۇرۇشىغا ئېلىپ بېرىشى، دۇنيا ئۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى تۇرغان گەپ ئىدى. جاھانگىرلىك ئۇرۇشى جاھانگىر دولەتلەرنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى، ئۇلارنىڭ زىددىيەتنى يەنىمۇ ئېچىپ بەردى، ئۇلارنىڭ قەبىھ قىياپىتىنى ئېچىپ بەردى، شۇنداقلا ھەرقايسى ئەللەر پۈرولېتارىياتى ۋە مۇستەملىكىلەردىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئېڭىنى ئوستۇردى، جاھانگىرلىكە قارشى تۇرۇش، كاپىتالىزمنى ۋە مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق شەرت يارىتىپ بەردى.

جاھانگىرلىك زىددىيەتلىرىنىڭ مۇرەسسەسزلىگى ئۇنىڭ مۇقەررەر ھالاك بولىدىغانلىغىدەك تارىخىي تەقدىرىنى بەلگىلىدى. 20-ئەسرىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى بىۋاستە ئەملىي

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك ۋە سوتسىيالىزم ھەركىتىدىكى بولۇنۇش». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، 1977-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 563-بەت.

مەسلە بولۇپ قالدى. پۇرولېتارىياتسنىڭ قوزغىلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى، پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشىدەك ئۇلۇغ ۋەزىپە تارىخ كۆن تەرتىۋىگە قويۇلدى. ماۋ جۇشى مۇنداق دەپ تەلىم بەردى: "جاھانگىرلىك ئۇرىسنىڭ ھالاك بولۇشى ئۇچۇن شەرت ھازىرلىدى. مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ھەم جاھانگىرلارنىڭ ئوز مەملىكىتىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئويغىنىشى ئەنە شۇنداق شەرت. جاھانگىرلىك پۈتۈن دۇنيادىكى خەلق ئاممىسىنى جاھانگىرلىكنى يوقىتىش يولىدىكى ئۇلۇغ كۆرەشنىڭ تارىخىي دەۋرىگە كىرگۈزدى."①

2 ـ بولۇم ئاساسىي جاھانگىر دولەتلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

ئەنگلىيە ـ مۇستەملىكىچى جاھانگىرلىك ئەنگلىيە 16 ـ ئەسرنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ 300 يىل ئىچىدە، دۇنيادىكى 5 قىتئەدە كەڭ مۇستەملىكىلەرنى بېسۇبىلىپ، "كۈن پاتماس" زور مۇستەملىكىچى ئىمپېرىيە بولۇپ، دۇنياغا خوجا بولۇۋالدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "ئەنگلىيىنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئەنگلىيىدە 19 ـ ئەسرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ھىچ بولمىغاندا جاھانگىرلىكنىڭ مۇنداق **ئىككى** چوڭ خۇسۇسىيىتى ھازىرلانغان ئىدى: (1) ئىنتايىن

---

① ماۋ زېدۇڭ. «خام خىيالىلارنى تاشلاپ، كۆرەشكە تەييارلىنايلى». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، 2563 ـ بەت.

كەڭ مۇستەملىكىگە ئىگە بولۇش؛ (2) مونوپولىيىلىك پايدىغا ئىگە بولۇش (چۈنكى ئۇ دۇنيا بازىرىدا مونوپولىيىلىك ئورۇننى ئىگىلىۋالغان)."① 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، بولۇپمۇ 1873 ـ يىلدىكى ئىقتىسادىي كىرىزىستىن كېيىن، كېيىن كوتىرىلىپ چىققان گېرمانىيە، ئامېرىكا سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى جەھەتتە ناھايىتى تېزلا ئەنگلىيىگە يېتىشىۋالدى ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە ئوزىنىڭ سانائەتتىكى مونوپولىيىلىك ئورنىنى ئاستا ـ ئاستا يوقاتتى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى بۇ جەھەتتىكى "زىيان"نى مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمىچىلىك بىلەن تولدۇرماقچى بولدى، "ئەنگلىيە 1860 ـ 1880 ـ يىللاردا مۇستەملىكىلەرنى قولغا كىرگۈزۈشنى تازا كۈچەيتكەن ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 20 يىلى ئىچىدىمۇ كوپلەپ قولغا كىرگۈزۈپ تۇردى."② 1875 ـ يىلى، ئەنگلىيە مىسىرنىڭ مالىيە قىيىنچىلىغىدىن پايدىلىنىپ، سۇۋەيىش قانىلى ھەسسىدارلىق چېكىنى سېتىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ قانالنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ھىندىستانغا بولغان ھوكۇمرانلىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، 1876 ـ يىلى ئەنگلىيە ئايال پادىشاسى ۋىكتورىيە ئوزىنى "ھىندىستان ئايال پادىشاسى" دەپ ئاتىدى. 1878 ـ يىلى، تۇركىيىنىڭ قولىدىن سىپرۇس ئارىلىنى

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك ۋە سوتسىيالىزىم ھەركىتىدىكى بولۇنۇش». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزىم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 556 ـ 557 ـ بەتلەر.

② لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزىمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 135 ـ بەت.

تارتىۋالدى. 19-ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدىن كېيىن، ئەنگلىيە يەنە ئافرىقىدا غالجىرلارچە كېڭەيمچىلىك قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنگلىيە يەنە ئىبلىس قولىنى ئاسىياغا سوزۇپ، "ھىندىستان ئىمپېرىيىسى"نىڭ دائىرىسىنى بىرمىغا كېڭەيتتى، ئافغانىستانىنى تىزگىنلىۋالدى، فرانسىيە بىلەن تايلاندىكى تەسىر دائىرىسىنى بولۇشۇۋالدى. 1898-يىلى، ئەنگلىيە مەملىكىتىمىزدىن ۋېيخەيۋەي بىلەن جۇلۇڭنى مەجبۇرى يوسۇندا ئىجارىگە ئېلىۋالدى، 1900-يىلى يەنە باشقا جاھانگىر قاراقچىلار بىلەن بىرلىشىپ يىخېتۇەن ھەركىتىنى باستۇردى. ئەنگلىيە چاڭجىياڭ ۋادىسىنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە دەپ ھىساپلىدى، يەنە ئېلىمىزنىڭ شىزاڭ رايونىنى قولغا كىرگۈزۈۋالماقچى بولدى. مۇشۇ بىر قاتار ۋەھشىلەرچە بۇلاڭچىلىقلار ئارقىدا، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغىچە، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىلىرىنىڭ كولىمى 33 مىليون 500 مىڭ كۋادىرات كىلومېتىرغا يېتىپ، ئۆز زېمىنىنىڭ يۈز ھەسسىدىن كوپرەككە تەڭ بولدى! مۇستەملىكىلەرنىڭ ئاھالىسى 400 مىليونغا يېقىن بولۇپ، ئۆز ئېلىدىكى ئاھالىنىڭ 9 ھەسسىگە باراۋەر بولدى!

كەڭ مۇستەملىكىلەرنى دەھشەتلىك ئېزىش ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئەنگلىيە مونوپول كاپىتالىنىڭ تەرەققى قىلىشىنىڭ مۇھىم شەرتى ئىدى. ئەنگلىيىنىڭ مونوپولىيە تەشكىلاتلىرى ئالدى بىلەن مۇستەملىكىلەرنىڭ مول تەبىئى بايلىقلىرى بىلەن ئالاقىدار بولغان سانائەت تارماقلىرىدا قۇرۇلدى. پۇل-مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرى ئۆيەرلەردىكى ئەرزەن ئەمگەك كۈچلىرىدىن ۋە خام ئەشيالاردىن پايدىلىنىپ زاۋۇت، كان، كارخانىلارنى قۇرۇپ، تومۇرىيولىلارنى

ياساپ، مونوپولىيە خاراكتىرىدىكى تۇرلۇك ھەسسىدارلىق شىركەتلىرىنى قۇرۇپ، يۇقۇرى مىقداردا موتوپولىيىلىك پايدا ئۇندۇرۇۋالدى. ئەنگلىيە كاپىتالىنىڭ تەڭدىن تولىسى مۇستەملىكىلەرگە چىقىرىلىپ، ئۇ يەردىن ئىنتايىن كوپ پايدا ئۇندۇرۇۋېلىناتتى، "بىر كالىدىن ئىككى تېرە سويۇۋالماقچى"① بولاتتى. لوندوندىكى چوڭ بانكىلارنىڭ ھەممىسى مۇستەملىكىلەردە شوبە بانكا قۇردى، بۇ بانكىلار 1904 — 1910 - يىللاردىلا 2 مىڭ 279 دىن 5 مىڭ 449 غا يەتتى. جاھانگىرلىك دەۋرىگە كىرگەندە، ئەنگلىيە سانائەتتىكى مونوپولىيىلىك ئورۇندىن مەھرۇم بولغان بولسىمۇ، لېكىن دۇنيا پۇل - مۇئامىلە بازىرىدا يەنىلا ئۇستۇنلۇكنى ئىگەللىدى، لوندون دۇنيا پۇل - مۇئامىلە مەركىزى بولۇشتەك ئورنىنى ساقلاپ كەلدى، فۇنت ئىستېرلىڭ دۇنيا سودىسىنىڭ ھىساۋات بىرلىگى قىلىندى. جاھانگىرلىكنىڭ تەييارتاپلىغى ۋە چىرىكلىگى ئەنگلىيىدە ئىنتايىن روشەن ئىپادىلەندى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسىدا، ئەنگلىيىنىڭ سىرتقا چىقىرىلغان كاپىتالىنىڭ ئومۇمى سوممىسى فرانسىيە، گېرمانىيە دولەتلىرىنىڭ سىرتقا چىقارغان كاپىتالىنىڭ يىغىندىسىغا تەڭ ئىدى، سۇتخورلار تەبىقىسىنىڭ كىرىمى تاشقى سودا كىرىمىدىن 4 ھەسسە ئېشىپ كەتتى. ئەنگلىيىدە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى ئۇنىڭ مۇستەملىكىلەر تېرىتورىيىسى ئىدى. مۇستەملىكىلەرنىڭ ئەنگلىيىنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىغا بولغان ئالاقىسى ئىنتايىن زىچ ئىدى، شۇڭا لېنىن

---

①لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزىمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 208 - بەت.

ئەنگلیە جاھانگىرلىگىنى "مۇستەملىكىچى جاھانگىرلىك"① دەپ ئاتىدى.

ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىلەرنى بېسۇبلىشنى ئۇنىڭ دېڭىزدىكى زومىگەرلىك ئورنىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. 1815—1918-يىللىرى ئەنگلىيىنىڭ دېڭىزدا زومىگەرلىك قىلغان دەۋرى بولدى. 1860-يىلدىن بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغىچە، ئەنگلىيە سودا پارا-خوتلىرىنىڭ تونىنا سانى دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا بولۇپ كەلدى، دېڭىز تىرانسپورت مقدارى دۇنيا بويىچە ئومۇمى تىرانسپورت مقدارىنىڭ يېرىمىدىن كوپرەكنى ئىگىلىدى. ئەنگلىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى بۇرژۇئازىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمچىلىگى ۋە مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇشىدىكى شۇنداقلا باشقا جاھانگىرلار بىلەن زومىگەرلىك تالىشىشتىكى مۇھىم قورالى ئىدى. ئەنگلىيە پۈتۈن يەر شارى مىقياسىدا دېڭىز ئارمىيىسى بازىلىرىنى قۇرغان ئىدى. ئەنگلىيىدىن شەرقىقە قاتنايدىغان دېڭىز يوللىرىدىكى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىستراتېگىيىلىك تايانچ فونكىتسىيىلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك، مەسىلەن، گىبرالتار بوغىزى، مالتا ئارىلى، سۇۋەيىش قانىلى، سىپرۇس ئارىلى، مىسىر، ئادېن، سەيلون (سىرىلانكا)، جەنۇبىي ئافرىقىدىكى كېيپىتاۋن (ئۈمىت تۇمشۇغى) قاتارلىقلارنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئۇ يەنە ياۋروپادىن ئامېرىكا قىتئەسىگە بارىدىغان دېڭىز يوللىرىدىكى بەزى ئارالارنى، مەسىلەن، بارباروس، يامايكا، باھاما ۋە بېرمۇدا قاتارلىقلارنى

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976-يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 111-بەت.

تىزگىنلۈالغان ئىدى. دىمەك، جاھانگىرلىك دەۋرىگە كىرگەندە ئەنگلىيە سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى نىسبىي ھالدا ئاستىراق بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەڭ كەڭ كولەملىك مۇستەملىكىلەرنى ئىگىلەپ تۇرغانلىغى ھەمدە پۇل-مۇئامىلە، دېڭىز ئارمىيىسى ۋە دېڭىز تىرانسپورتى جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكنى ساقلاپ تۇرغانلىغى ئۈچۈن، شۇ ۋاقىتتا ئۇ يەنىلا بىرىنچى دەرىجەلىك زومىگەر دولەت ئىدى.

ئەنگلىيىنىڭ سانائەتتىكى مونوپولىيىلىك ئورنىنىڭ يوقىتىلىشىغا ئەگىشىپ، مونوپول بۇرژۇئازىيە ئىش ھەققىنى چۈشۈرۈش، ئىش كۈننى ئۇزارتىش، ئىشچىلارنى ئىشتىن بوشىتىش، ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاشنى رەت قىلىشقا ئوخشاش ۋاستىلەر بىلەن ئىشچىلارغا قارشىلىغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتتى. مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ئىنتايىن ئوتكۈرلەشتى، ئىشچىلار سىنىپى بۇرژۇئازىيىنىڭ غالجىرانە ھۇجۇمىغا ئارقا-ئارقىدىن ئىش تاشلاش كۆرۈشى بىلەن جاۋاپ بەردى. 1900-يىلى، جەنۇبىي ۋالېس-تاپگو تومۇرىيول شىركىتىدىكى ئىشچىلارنىڭ ئومۇمى ئىش تاشلىشى بولۇپ، بىرنەچچە ئاي داۋام قىلدى. ۋەقەدىن كېيىن تومۇرىيول شىركىتى تومۇرىيول ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئۈستىدىن ئەرز قىلىپ، ئىش تاشلاش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان زىيانىنى تولەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. يۇقۇرى پالاتا ئەيمەنمەستىن ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى 23 مىڭ فۇنت ئىستېرلىڭ پۇل تولەش ھوكۇمنى چىقاردى، بۇ ھال ئىشچىلار سىنىپىنى قاتتىق غەزەپلەندۇردى. 1900-يىلى "ئىشچى ۋەكىللىرى كومىتېتى" قۇرۇلدى، ئۇ پارلامېنت سايلىمىدا ئوز نامزاتىنى قويۇشنى قارار قىلدى. 1906-يىلى "ئىشچى ۋەكىللىرى كومىتېتى" ئىشچى پارتىيىسگە ئوزگەرتىلدى. ئەمما ئىشچى پارتىيىسى ئىشچىلار سىنى-

پىنىك مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلمىدى، ئۇ قۇرۇلغان بىرىنچى كۇنە-دىن تارتىپلا ساپ پارلامېنت كۇرىشىنى ۋە ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىك كۇندىلىك ئىشلىرىنىلا تەكىتلىدى، ئىسلاھاتنى تەشەببۇس قىلىپ، ئىنقىلاپ قىلىشقا قارشى تۇردى. ئىشچى پارتىيىسىدىكى ئاساسىي ئامما گەرچە ئىشچىلار بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇنى ئىشچى ئاقسۇڭەكلىرى ۋە ئاغمچىلار تىزگىنلىۋالغان بولۇپ، پارلامېنتتا لىبراللار پارتىيىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، لىبراللار پارتىيىسىنىك قۇيرۇغى بولۇپ قالدى.

20 ـ ئەسىرنىك باشلىرىدا، ئەنگلىيە ئىشچىلار ھەرىكىتى دولقۇنـ-دىن دولقۇنغا كوتىرىلدى. 1905 ـ يىلى ئىش تاشلاشقا قاتناشقان ئىشچىلار 93 مىڭ، 1906 ـ يىلى 217 مىڭ بولغان بولسا، 1910 ـ يىلى 515 مىڭغا يەتتى، 1912 ـ يىلى بولسا بىر مىليون 400 مىڭغا يەتتى. ئىشچىلار ھەرىكىتى ئەۋج ئالغان يىللاردا، ئەنگلىيىدىكى كەڭ ئىشچىلار ئاممىسى لىبرالىزىم ۋە ئىسلاھاتچىلىقنىك تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ ئىنقىلاپقا ۋە سوتسىيالىزىمغا يۈزلىنىشكە باشلىدى. لېنىن بۇ مەزگىلدىكى ئىشچىلار ھەرىكىتىگە ناھايىتى يۇقۇرى باھا بەردى، ئۇ مۇنداق دەپ كورسەتتى: "ئەنگلىيە ئىشچىلار ئاممىسى ئاستا-ئاستا ئەمما قەتئىيەتلىك بىلەن يېڭى يولغا ــ ئىشچى ئاقسۇڭەكلىرىدىن ئىبارەت بىر ئوچۇم كىشىلەرنىك ئىمتىيازىنى قوغداشتىن ئىشچىلار ئاممىسىنىك يېڭى ئىجتىمائى تۈزۈم ئورنىتىش يولىدا ئېلىپ بارىدىغان ئۇلۇغ قەھرىمانانە كۇرىشىگە ئوتتى."①

---

① لېنىن. «دۇبلىندىكى سىنىپىي كۇرەش». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 19 ـ توم، 334 ـ بەت.

ئەنگلىيە ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ ئەۋج ئېلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىرلاندىيىنىڭ ئىشچىلار ھەرىكىتى ۋە مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكىتىمۇ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. 1911-يىلى ئىرلاندىيە تومۇرىيول ئىشچى-خىزمەتچىلىرى چوڭ ئىش تاشلاش ئۇيۇشتۇردى، كۆرەش داۋامدا ئىشچىلار مىللى مۇداپىە قوراللىق قوشۇنىنى قۇردى. 1913-يىلى دۇبلىندا تىرامۋاي ئىشچىلىرىنىڭ چوڭ ئىش تاشلىشى پارتلىدى، ئىرلاندىيە كاپىتالىستلىرى بىلەن ئەنگلىيە كاپىتالىستلىرى تىل بىرىكتۈرۈپ، بىرلىكتە ساقچىلارنى چىقىرىپ قانلىق تۇردە باستۇردى، ئىشچىلاردىن بىرنەچچە يۈز كىشى تالاپەت تاتتى. دۇبلىن قانلىق ۋەقەسى پۈتۈن مەملىكەت ئىشچىلار سىنىپىنى چەكسىز غەزەپ-لەندۈردى، ئىشچىلار قۇرۇلتىيى قارار ماقۇللاپ، ئومۇمىي ئىش تاشلاش بىلەن، ئىرلاندىيە ئىشچىلىرىنىڭ كۈرىشىگە ئەملىي ھەرىكەت ئارقىلىق مەدەت بېرىشنى چاقىرىق قىلدى. ئىرلاندىيە ئىشچىلار ھەر-كىتىنىڭ ئەۋج ئېلىشى مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئەنگلىيە لىبىرالىلار پارتىيىسى ھوكۈمىتى ئىنقلاپ ۋەزىيىتىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، پارلامېنتتا ئىرلاندىيىنىڭ ئاپتونومىيە قانۇنىنى ماقۇللىدى. ئىرلاندىيە ئاپتونومىيە قانۇنىنىڭ ماقۇللىنىشى كونسېرۋاتىپلار پارتىيىسىنىڭ قاتتىق قارشىلىغىنى قوزغىدى، ئىرلاندىيىنىڭ شىمالىدىكى ئولستېردا ئولتۇرۇشلۇق ئەنگلىيە پومىش-شكىلىرى ئولستېرنى ئىرلاندىيىگە ئايرىپ بېرىشنى رەت قىلدى ھەمدە پومىششكىلار قوراللىق كۈچلىرىنى ئۈيۇشتۇرۇپ، ئىسيان كوتەردى. پومىششكىلارنىڭ باستۇرۇشىغا قارشىلىق كورستىش ئۈچۈن، ئىرلاندىيىلىكلەر پىدائىلار قوشۇنىنى قۇردى ھەمدە ئەنگلىيە قوشۇنلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى، شۇنداق قىلىپ ئىچكى

ئۇرۇش كېڭىيىشكە قاراپ ماڭدى.

ئىش تاشلاش ھەرىكىتى كۇنسېن-كۇنگە ئەۋج ئېلىۋاتقان ۋە ئىرلاندىيىنىڭ مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان جەددى ئەھۋال ئالدىدا، ئەنگلىيە مونوپول بۇرژۇئازىيىسى ئەنگلىيە خەلقىنى جاھانگىرلىك دۇنيا ئۇرۇشىغا سوراپ كىردى.

گېرمانىيە ــ يۇنكېر بۇرژۇئا جاھانگىرلىك گېرمانىيە كېيىن كوتىرىلىپ چىققان كاپىتالىستىك دولەت ئىدى. پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇ فرانسىيىدىن ئېلىۋالغان بولۇنمە يەر، ئۇرۇش چىقىمىدىن پايدىلىنىپ ۋە ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئىشقا سېلىپ، قېرى جاھانگىر دولەت بولغان ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىگە قىسقىراق ۋاقىت ئىچىدىلا يېتىشىۋالدى ۋە ئۆلاردىن ئېشىپ كەتتى. جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرگەندە، گېرمانىيىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ياۋروپا بويىچە بىرىنچى ئورۇننى ئىگىلىدى. قارا مېتال، ماشىنىسازلىق ۋە ئېلېكتىر ئەسۋاپلىرى، خىمىيە، ئوپتىكا قاتارلىق يېڭى گۈللەنگەن سانائەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ئالاھىدە تېز بولدى.

گېرمانىيىدە مونوپول تەشكىلاتلار ناھايىتى تەرەققى تاپتى، ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى كارتېل ۋە سىندىكات بولدى. كېرۇپ قورال-ياراق زاۋۇدىغا 40 ــ 50 مىڭ ئىشچى مەركەزلەشتى. مونوپول كاپىتال پۈتكۈل گېرمانىيىگە ھوكۇمرانلىق قىلدى.

لېنىن گېرمانىيە جاھانگىرلىگىنى زامانىۋى يېرىك كاپىتالىستىك تېخنىكىغا ۋە يۈكسەك تەشكىلچانلىققا ئىگە يۇنكېر بۇرژۇئا جاھانگىرلىك، "مىلىتارىست، يۇنكېر، بۇرژۇئاچە، جاھانگىر **دولەت**"① دەپ

① لېنىن. «"سولچىل" بالالىق ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيىلىك ھەققىدە».

كورسەتتى. مونوپول كاپىتال سىياسى جەھەتتىمۇ ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ فېودالزىم قالدۇقلىرى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، كۆچلۈك شوۋىنىزملىق، مىللىتارىزملىق خاراكتېرغا ئىگە ئىدى. پرۇسسىيە يۇنكېر پومىششكلىرى دولەت ئورگانلىرىدا رەھبەرلىك ئورۇنغا ئىگە ئىدى، يېزىلاردىمۇ ناھايىتى زور كۈچكە ئىگە ئىدى. خانىنىڭ ھوقۇقى ئىنتايىن چوڭ ئىدى، ھوكۈمەت پەقەت خان ئالدىدىلا جاۋاپكار ئىدى. مونوپول بۇرژۇئازىيە ئاقسۆڭەكلەر قاتارىغا كىرىۋېلىشقا كۆچەپ ئۇرۇنىدى. يۇنكېرلار بىلەن مونوپول بۇرژۇئازىيە زىچ بىرلىشىپ، يۇنكېر بۇرژۇئازىيىنى ھاسىل قىلىپ، پومىششىك-بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىنى يولغا قويۇپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئېزىشنى جىددىلەشتۈردى، ئىشچىلار ھەركىتىنى غالجىرلىق بىلەن باستۇردى، جاھانگىرلىك كېگەيمىچىلىك سىياستىنى يولغا قويدى.

19-ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىدا، گېرمانىيە ھوكۈمرانلار گۇرۇھىي گېرمانىيىسىنىڭ "ماكانى كەم"، "تېرىتورىيىسى بەك كىچىك" دەپ جار سېلىپ، مۇستەملىكىلەرنى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش ئۈچۈن كەڭ تۈردە ئەكسىلئىنقىلابىي جامائەت پىكرى پەيدا قىلدى. گېرمانىيە خانى ۋىلگېلم II دۇنيا مىقياسىدا كېگەيمىچىلىك قىلىدىغان، دۇنيا بويىچە زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىدىغان "دۇنيا سىياسىتى"نى ئوتتۇرىغا قويدى. ئىمپېرىيە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى بۇلوۋ پارلامېنتتا: "زېمىننى بىر خوشنا ئەلگە، دېڭىز-ئوكيانىنى يەنە بىر خوشنا ئەلگە بېرىپ قويۇپ، ئوزىنى ساپ نەزىرىيە جەھەتتىلا ئاسمانغا مۇراپ

«لېنىن تالىلانىما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 3-توم، 544 — 545-بەتلەر.

قىلىپ قويىدىغان دەۋر كەلمەسكە كەتتى..... بىزمۇ ئۇزىمىزگە قۇياش نۇرى چۈشىدىغان زېمىننى تەلەپ قىلىمىز" دەپ ئۇچۇقتىن-ئۇچۇق جارسالدى. گېرمانىيە جاھانگىرلىگى دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ دۇنيا زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىشتىكى مۇھىملىغىغا كوزى يېتىپ، ئەنگلىيىنى يېڭىش ئۈچۈن دېڭىز ئارمىيىسىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش قارارىغا كەلدى. ۋىلگېلىم II: "گېرمانىيىنىڭ كېلىچىگى دېڭىزدا"، "دېڭىز مۇئەككىلىنىڭ قولىدىكى ئۈچ تەغلىق زەيزە (يەنى دېڭىزنى تىزگىنلەش ھوقۇقى) بىزنىڭ قولىمىزدا بولۇشى كېرەك" دىگەنگە ئوخشاش ئۇرۇشخۇمار داۋراڭلارنى قىلدى ھەمدە قۇدرەتلىك پىلوت قۇرۇشقا كىرىشتى، شۇنداق قىلىپ ئەنگلىيە بىلەن ئېلىشىش قارارىغا كەلدى. تاجاۋۇزچىلىق سىياسەتكە ماسلىشىش ئۈچۈن قۇرۇلغان پان گېرمانىيە ئىتتىپاقى ئەكسىيەتچىل مىللى ئەلالىق نەزىرىيىسىنى تەشۋىق قىلدى، مىلىتارىزىم ۋە كېڭەيمچىلىكنى زور كۈچ بىلەن تەرغىپ قىلدى.

گېرمانىيە جاھانگىرلىگى "شەرقىقە سۈرۈلۈش" شوئارى ئاستىدا، بالقان رايونىغا ۋە تۈركىيىگە ھە دەپ كېڭەيمچىلىك قىلدى. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، گېرمانىيە جاھانگىرلىگى ئېلىس قولىنى ئېلىمزگە سوزدى، 1897-يىلى ئېلىمزنىڭ جياۋجۇۋەن قولتۇغىنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ شەندۇڭدا چىڭداۋ-جىنەن تومۇرىيولىنى ياساش ۋە كان بايلىغىنى ئېچىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋېلىپ، شەندۇڭنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئېلىۋالدى. يېخىتۇەن قوزغىلىڭنى باستۇرۇشتا، گېرمانىيە جاھانگىرلىگى ئەڭ ئاكتىپ، ئەڭ ياۋۇزلۇق رول ئوينىدى. 1903-يىلى، گېرمانىيە تۈركىيە بىلەن رەسمىي كېلىشىم قۇرۇپ، باغدات تومۇر-

يولىنى ياساش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالدى، بۇ تومۇريول پۇتگەندىن كېيىن بېرلىن بىلەن پېرسىيە قولتۇغى بىۋاستە تۇتاشتۇرۇلۇپ، گېرمانىيە جاھانگىرلىگىنىڭ "شەرققە سۇرۇلۇش"تىكى كۇچلۇك قورالى بولۇپ قالدى.

گېرمانىيە جاھانگىرلىگى بىلەن ئەنگلىيە، روسىيە، فرانسىيە قاتارلىق جاھانگىرلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مىسلىسىز ئوتكۇرلەشتى.

گېرمانىيە جاھانگىرلىگىنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسىتى مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنىمۇ كەسكىنلەشتۇرۇۋەتتى. قوغدىنىش چېگرا بېجىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ ئىچكى بازارلارنى تىزگىنلىۋېلىشى ئارقىسىدا، مال باھاسى ئۇزلۇكسىز ئوسۇپ، ئىشچىلارنىڭ ئوتتۇرا ھىساپتىكى دارامىتى ئەڭ توۋەن تۇرمۇش سەۋىيىسىنى قامدىيالمايدىغان بولۇپ قالدى. 1900 — 1903 - يىللىرىدىكى ئىقتىسادىي كىرىزىس يىللىرىدا، ئىشچىلار بىلەن دىخانلارنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ قىيىنلاشتى، پەقەت بىر ئوچۇم ئىشچى ئاقسوڭەكلىرىلا يۇقۇرى مۇئاش ئېلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىشچىلار قوشۇنىدىكى گۇماشتىسى بولۇپ قالدى.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىشچىلار ھەركىتى كۇنىدىن - كۇنگە ئەۋج ئالدى. 1901 - يىلى بىر مىڭ 100 قېتىمدىن ئارتۇق ئىش تاشلاش بولۇپ، ئۇنىڭغا 60 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى، 1905 - يىلى بولسا 2 مىڭ 600 قېتىمدىن ئارتۇق ئىش تاشلاش بولۇپ، ئۇنىڭغا 526 مىڭ ئادەم قاتناشتى، بۇ ھال ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مونوپول كاپىتالغا قارشى تۇرۇش ئېڭىنىڭ ئوسكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۇردى. 1903 - يىل 8 - ئايدا، ساكسونىيىنىڭ كىرىمىدشو دىگەن

يەردىكى توقۇمچلىق ئىشچىلىرىنىڭ كەڭ كولەملىك ئىش تاشلىشى، 1905 ـ يىلى رۇردىكى 260 مىڭ كان ئىشچىلىرىنىڭ چوڭ ئىش تاشلىشى پۈتكۈل گېرمانىيە ئىمپېرىيىسىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. پەقەت سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى ۋە ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرىدىكى ئوڭچى يولباشچىلارنىڭ ساتقىنلىغى بىلەن، ئىش تاشلاش باستۇرۇۋېتىلدى.

جاھانگىرلىك دەۋرىدە، گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى ئىچىدىكى سولچىلار، ئوتتۇرىدىكىلەر، ئوڭچىلاردىن ئىبارەت 3 سەپ كۇندىن ـ كۇنگە ئايدىڭلاشتى. ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ ئەۋج ئېلىشى پارتىيە ئىچىدىكى سولچىلارنىڭ ئوڭچىلارنىڭ شىۋجېڭ ـ جۇيىچىلىغا قارشى كۈرىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

روسىيە ـ ھەربىي فېودال جاھانگىرلىك روسىيىدە 1861 ـ يىلى يانچىلىق تۈزۈم بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، كاپىتالىزىم تېز تەرەققى قىلدى، ياۋروپا، ئامېرىكىدىكى بەزى مەملىكەتلەر توپ ـ توغرا بىرنەچچە ئەسىر ئىچىدە ئورۇنلىغان بۇرژۇلۇشنى ئۇ بىرنەچچە ئون يىل ئىچىدىلا ئورۇنلىدى.

ئىسلاھاتتىن كېيىنكى دەسلەپكى 20 يىلدا، يەرلىك سانائەتتىكى ئەڭ مۇھىم تارماقلار قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىن زاۋۇتلارغا ئوتۇشنى ئورۇنلىدى. پېتېربۇرگ بىلەن موسكۋادىن ئىبارەت ئىككى سانائەت مەركىزىدىن تاشقىرى، يەنە نۇرغۇن يېڭى سانائەت رايونلىرى: دونېتىس كومۇر سانائىتى ۋە مېتال سانائىتى رايونى (دونباس)، كرىۋوي روگ تومۇر كان سانائىتى رايونى، باكۇ نېفىت رايونى ۋە باشقىلار مەيدانغا كەلدى. تومۇريولىلارنىڭ ياسىلىشى كاپىتالىستىك تەرەققىياتنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى بولدى. سىبىرد ـ

يىنى كېسىپ ئوتتىدىغان تومۇرىيول 90 ـ يىللاردا ياسالىدى. 1860 ـ يىلى روسىيىدە ئاران بىر مىڭ 500 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا تومۇرىيول بار ئىدى، 1900 ـ يىلى 53 مىڭ كىلومېتىرغا يەتتى. ئۇ يېزا ئىگىلىك رايونلىرى بىلەن سانائەت رايونلىرىنى، چېگرا رايونلار بىلەن ئىچكى جايلارنى بىر بىرىگە باغلاپ، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ جەر ـ يانىنى ۋە پۈتۈن روسىيىدە بازارلارنىڭ كېڭىيىشىنى تېزلەتتى. ئىشلەپچىقىرىش بارغانسېرى چوڭ كارخانىلارغا مەركەزلىشىپ، نۇرغۇن كارخانا ئىگىلىرىنىڭ مونوپولىيە ئىتتىپاقلىرى مەيدانغا كەلدى، ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى سىندىكات بولدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، بۇ مونوپول تەشكىلاتلار نۇرغۇن سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا ۋە سودا تارماقلىرىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى.

لېكىن، روسىيىدە كاپىتالىزمنىڭ جاھانگىرلىككە ئوتتىشى ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە فېئوداللىق ـ يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ نۇرغۇنلىغان قالدۇقلىرى ساقلىنىپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا بولدى. "بۇ دولەتنىڭ ئەڭ يېڭى كاپىتال جاھانگىرلىگىنى كاپىتالىزىمدىن بۇرۇنقى مۇناسىۋەتلەرنىڭ قاتمۇ ـ قات قويۇق تورلىرى چىرمىۋالغان دېيىشكە بولىدۇ."①

يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى يېزا ئىگىلىگىگە قاتتىق تامغا باسقان ئىدى. يەر يەنىلا ئاقسۆڭەك پومىششىكلارنىڭ قولىغا كوپلەپ مەركەزلەشكەن ئىدى. 1905 ـ يىلى، 30 مىڭ چوڭ پومىششىكنىڭلا روسىيىدە ئىگەللىۋالغان يېرى (70 مىڭ رۇس موسى) 10 مىليون

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 142 ـ بەت.

ئويلۇك دىخانىنىڭ ئىگەللىگەن يېرىگە تەڭ كېلەتتى. دىخانىلار ئەڭ ئېغىر شەرت بىلەن يەرلەرنى ئىجارىگە ئېلىشقا، ئۇزىنىڭ دىخانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۇلاقلىرى بىلەن پومىششكىنىڭ يېرىدە تېرىقچىلىق قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى، بۇ "ئىشلەپ بېرىش تۇزۇمى" دەپ ئاتىلاتتى. دىخانلار ھەمىشە ئوز ھوسۇلىنىڭ يېرىمىنى نەرسە بىلەن تولىندىغان يەر ئىجارىسى ھىساۋىدا پومىششكىغا بېرەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، دىخانلار يەنە باي دىخانلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايتتى. مىليونلىغان دىخانلار ئاممىسى ئاچارچىلىق ۋە ئولوم گىرداۋىدا ياشايتتى. 1891 ـ يىلدىكى قاتتىق قەھەتچىلىك 30 مىليون ئاھالىگە ئىگە بولغان 172 ناھىيىنى قاپلىدى.

ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىمۇ ئىنتايىن جاپالىق ئىدى. روسىيە پۇرو-لېتارىياتى 19 ـ ئەسرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا مەيدانغا كەلگەن بىر يېڭى سىنىپ بولۇپ، ئۇ ئاساسەن نامرات دىخانلاردىن كەلگەن، ئۇنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئوزىنىڭ دىخانلىغىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، قوش ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرايتتى. 19 ـ ئەسرنىڭ ئاخىر-لىرىدا، روسىيە پۇرولېتارلىرى 22 مىليونغا يېقىن بارىدى، ئۇنىڭ ئىچىدە سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىگىدىكى يالالانما ئىشچىلار تەخمىنەن 10 مىليونغا يەتتى، چوڭ زاۋۇتلار، كانلار ۋە تومۇرىيولىلاردىكى ئىشچىلار تەخمىنەن 2 مىليون 800 مىڭغا يەتتى. ئۇلار دىخانلارغا ئوخشاشلا، ھەممە سىياسى ھوقۇقتىن مەھرۇم قىلىنغان ئىدى. ئىش ۋاقتى توغرىسىدا قانۇنسىز بەلگىلىمە يوق ئىدى، ئادەتتە كۇنىگە 14 ـ 16 سائەت ئىشلەيتتى. ئىش ھەقىقى ئىنتايىن توۋەن ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە زاۋۇت ئىگىلىرى ۋە نازارەتچىلەرنىڭ خىلمۇ-خىل كۇلۇپلىشلىرى بىلەن، ئىشچىلار ئاران يېرىم ئاچ-توقلۇقتا ياشايتتى.

پۈتۈن دولەت هاكىمىيتى ئاقسوڭەك پومىشىكلار سىنىپىنىڭ قولىدا ئىدى. بۇرژۇئازىيە ئىنىتايىن ئاجىز ئىدى، ئۇ چارپادىشا هوكۇمىتىنىڭ مال زاكاز قىلىشى ۋە قوشۇمچە ياردەم پۇل بېرىشى بىلەن ياشايتتى، چارپادىشا هوكۇمىتىنىڭ ئارمىيىسى، ساقچىلىرى ۋە تورىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئوزىنى قوغدايتتى. شۇڭا، روسىيە بۇرژۇئازىيىسى باشتىن تارتىپلا ئەكسىلئىنقىلاۋىي سىنىپ ئىدى، ئۇ ئىشچى ۋە دىخانلارغا قارشى تۇرۇشتا چارپادىشا مۇستەبىت هاكىمىيتى ۋە پومىشىكلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە مۇهتاج ئىدى. چارپادىشا هوكۇمىتىمۇ كاپىتالىزىمنىڭ راۋاجلىنىشىغا مۇهتاج ئىدى، چۈنكى يېرىم سانائەت ۋە تومۇرىيول بولمىسا، چارروسىيە زومىگەرلىك سىياسىسىنى داۋاملىق يولغا قويالمايتتى، دۇنيانى بولۇشۇۋېلىش كۈرىشىگە قاتنىشالمايتتى. شۇنداق قىلىپ، روسىيە كاپىتالىزىمى چارىزىمنىڭ زوراۋانلىغى بىلەن بىرلىشىپ كەتتى. لېنىن شۇ چاغدىكى روسىيىنىڭ ئىجتىمائى سىياسى تۈزۈمىنى بايان قىلىپ كېلىپ مۇنداق دەپ كورسەتتى: "چارپادىشا **هوكۇمران سىنىپ** يەنى چوڭ پومىشىكلار سىنىپىنىڭ باشلىغى"، "بۇ چوڭ پومىشىكلارنىڭ چوڭ بۇرژۇئازىيە بىلەن ئىرماش-چىرماش ئالاقىسى بار هەمدە ئۇلار ئوزلىرىنىڭ مونوپولىيىسى، ئىمتىيازى ۋە پايدىسىنى هەممە زورلۇق كۈچ ۋاستىلىرى بىلەن قوغداشقا تەييار."①

لېنىن مۇنداق دەپ هىساپلىدى: روسىيە جاهانگىرلىگىنىڭ خۇسۇسىيىتى — هەربى فېئودال جاهانگىرلىك. "روسىيىدە، كاپىتال

---

① لېنىن. «1905 — يىل ئىنقىلاۋى توغرىسىدىكى دوكلات». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 — توم، 243 — بەت.

جاھانگىرلىك بىر قەدەر ئاجىز، ھەربىي فېودال جاھانگىرلىك بولسا بىر قەدەر كۆچلۈك."① بۇنداق ھەربىي فېودال جاھانگىرلىك ھەربىي كۈچ جەھەتتىكى مونوپولىيە ھوقۇقى ۋە تاشقىرىغا قارىتا كېڭەيمچىلىك قىلىش، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشتىكى ئىنتايىن ئېچىل ئورۇنىنى مونوپولىيە قىلىش ھوقۇقى ئارقىلىق، پۇل ـ مۇئامىلە كاپىتالىستىك مونوپولىيە ھوقۇقىنى قىسمەن تولۇقلىماقچى ۋە ئىگەللىمەكچى بولدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيا، بالقان ۋە جۇڭگوغا ئۆزلۈكسىز تۇرده غالجىرلارچە كېڭەيمچىلىك قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كەڭ بازارلار ۋە مول خام ئەشيالار روسىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققى قىلىشىدا ئىنتايىن زور رول ئوينىدى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى چارروسىيىنىڭ جۇڭگو، ئىران، ئافغانىستان، ھىندىستانلارغا بولغان تاجاۋۇزىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، چارروسىيە ئالدامچىلىق قىلىش، سېتىۋېلىش ۋە قورال كۈچى بىلەن بوي سۇندۇرۇشقا ئوخشاش رەزىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، كەڭ قازاقلار رايونىنى تىزگىنلۇالدى. 1816 ـ يىلى، روسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار ۋەزىرى ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق، "ئوتتۇرا ئاسىيىنى ئۇز ئىلكىمىزگە ئالمايدىغانلا بولساق، پۈتۈن ئاسىيانى بوي سۇندۇرالمايمىز" دەپ جار سالدى. 1853 ـ يىلى

---

① لېنىن. «ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ بەربات بولۇشى»دىكى ئىزاھ①. «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ توم، 635 ـ بەت.

چارروسسیه قازاقلار یایلاقلرینی ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدىكى قوقان، بۇخارا، خىۋادىن ئىبارەت 3 خانلىققا بېسىپ كىرىشكە باشلىدى.

چارروسسیه ئالدى بىلەن كۆچنى توپلاپ قوقانغا ھۇجۇم قىلدى. 1864 ـ يىلى چارروسسیه تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى تاشكەنتنى بېسىۋالـ دى. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇخارا قوقانىنىڭ ئىشغا ئارىلاشتى دېگەن بانا بىلەن، 1866 ـ يىلى بۇخارالىغا ھۇجۇم قىلدى، 1868 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دىنىي مەركىزى بولغان سەمەرقاننى ئىشغال قىلىۋالدى. نەيزىنىڭ تەھدىدى ئاستىدا، قوقان بىلەن بۇخارا چارروسسیه بىلەن ئايرىم ـ ئايرىم "تېچلىق" شەرتنامىسى ئىمزالدى. ئۇزۇن ئوتمەي بۇ ئىككى خانلىق پۈتۈنلەي روسىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى. 1873 ـ يىلى، چارروسسیه تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا باش ۋالىسى كافمان جىياڭجۇننىڭ قوماندانلىقىدا، خىۋا خانلىغىغا ھۇجۇم قىلىپ، خىۋا شەھرىنى ئىشغال قىلىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن خىۋانى مەجبۇرى ھالدا روسىيىنىڭ ھامىلىغىدىكى دولەتكە ئايلاندۇردى. ۋەھشىلىك بىلەن داڭ چىقارغان كافمان، شۇ يىلى يازدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تاتار قەبىلىسىدىكى يومۇدلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ چېدىرلىرىنى كۆيدۈردى ھەمدە ئاياللار ۋە بالىلارنى قىرىشنى بۇيرۇدى.

1880 ـ يىلى، روسىيە قوشۇنلىرى تۈركمەن قەبىلىلىرىگە يۈرۈش قىلغاندا، قەھرىمان تۈركمەن خەلقىنىڭ قەيسەرلىك بىلەن قىلغان قارشىلىغىغا ئۇچرىدى. تاجاۋۇزچى قوشۇنلار ئاھالىلەر مەركىزى بولغان تايىپ قورغىنىنى قورشىۋالغاندا، تايىپتىكى ئەسكەرلەر بىلەن خەلقلەر نەچچە ئاي مۇداپىە ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، دۈشمەنگە

قارشى باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى. روسسىيە ئەسكەرلىرى تايىپ قورغىنىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، ئەرلەرنى پۈتۈنلەي قىرىپ

ئىنگىلىسنىڭ «چارروسسىيە ھوكۈمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى» دىگەن ماقالىسى بېسىلغان «سوتسىيال دېموكراتلار» ژورنىلىسنىڭ مۇقاۋىسى

تاشلىدى ھەمدە قاچقان 8 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن خەلقنى قوغلاپ يۇرۇپ ئولتۇردى. ئەركىنلىكنى قاتتىق سۆيىدىغان تۈركمەن خەلقى دۈشمەن ئەسكەرلىرىگە داۋاملىق تۈردە قاخشاتقۇچ زەربە بەردى، 1884 - يىلغا كەلگەندە چارروسىيە پۈتكۈل تۈركمەن زېمىنىنى ئاخىرقى ھىساپتا بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن، چارروسىيە قىپ - يالىڭاچ ئەكسىيەتچىل زورلۇق كۈچ بىلەن، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى 3 مىليون 900 مىڭ كۋادىرات كىلومېتر زېمىنىنى روسىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇپ، قانىلىق ھەربى مۇستەملىكچىلىك ھوكۇمرانلىقىنى ئورناتتى، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى نۇرغۇن قېتىملاپ باستۇردى. چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى 3 خانلىقنى ۋە تۈركمەنلەرنى بوي سۇندۇرغاندىن كېيىن، 19 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ، ئافغانىستان بىلەن ئىرانىنى پىلە قۇرۇتىدەك يېيىش ھەركىتىنى تېخىمۇ جىددىلەشتۈرۈپ، ئۇ يەردە ئەنگلىيە مۇستەملىكچى قاراقچىلىرى بىلەن ئېلىشىپ قالدى.

19 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، چارروسىيە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادىكى سلاۋيانلارنىڭ تۈركىيە ئىمپېرىيىسىگە قارشى قوزغىلىڭىدىن پايدىلىنىپ، ئىبلىس قولىنى يېڭىۋاشتىن بالقان يېرىم ئارىلىغا سوزدى. روسىيە سلاۋيانلارنىڭ "ئازات قىلغۇچىسى" نامىدا، 1877 - يىلى تۈركىيىگە قارىتا ئۇرۇش قوزغىدى. بۇ قېتىمقى روسىيە - تۈركىيە ئۇرۇشى چارروسىيىنىڭ غەلبە قىلىشى بىلەن ئاياقلاشتى. روسىيە قارا نىيەتلىك قىلىپ، بالقان يېرىم ئارىلىنى ئوزى تەنھا يۇتۇۋالماقچى بولدى. بېرلىن يىغىنىدا (1878 - يىلى) ئولجا بولۇشكەندە، باشقا چوڭ دولەتلەرنىڭ ئارىلىشىشى

بلەن، سېربىيە، رۇمىنىيە، مونتېنېگرو (كرنا گورا) مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى ھۆكۈمرانلىرى بولغان تۈركىيەگە ئوخشاش ئىقتىسادىي جەھەتتە ئامېرىكا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىگە قارىغاندا ناھايىتى ئاجىز ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئامېرىكا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىگە ئېغىر قەرزدار بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇلار ئامېرىكا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ سىياسىي تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. ئۇلار ئامېرىكا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ سىياسىي تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. ئۇلار ئامېرىكا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ سىياسىي تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى.

چاررووسىيىنىڭ بۇلغارىيىنى ئىدارە قىلىشى "چارپادىشاچە ئازات قىلىش"نىڭ ھەقىقى قىياپىتىنى تولۇق ئاشكارىلاپ بەردى. 1878-يىلدىن كېيىن، روسىيىنىڭ ھەربىي-مەمۇرى ئەمەلدارلىرى سوفىيىگە كۆپلەپ كىرىپ، بۇلغارىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق تارماقلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ، بۇلغارىيىنى روسىيىنىڭ ئالاھىدە قاراشلىق رايونىغا ئايلاندۇرۇۋالدى. چاررووسىيىنىڭ چوڭ دولەت شۇڭنىسىملىق سىياسىتى بۇلغارىيە خەلقىنىڭ رەت قىلىشىغا ۋە قارشىلىغىغا ئۇچرىدى. "بۇلغارىيە خەلقى ئۆزلىرىنىڭ دولبىتىگە ئەۋەتىلگەن چارپادىشا گۇماشتىلرىنىڭ پائالىيىتىدىن چارپادىشاچە ئازاتلىقنىڭ

---

① "بۇيۇك بۇلغارىيە" 1878-يىلى 3 قىسمىغا ئايرىلغان: شىمالدا بۇلغارىيە بەگلىگى قۇرۇلۇپ، چاررووسىيىنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغان؛ ئوتتۇرا قىسمىدا شەرقىي رۇمىنىيە تۈركىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىدىكى ئاپتونوم رايون بولغان؛ جەنۇبىي ماكېدونىيە بولۇپ، يەنىلا تۈركىيىگە تەۋە بولغان.

تەمىنى تېتىدى"①. ئۇلار "بۇلغارىيە بۇلغارلارنىڭ بۇلغارىيىسى" دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇلغارىيە ۋە شەرقىي رۇمىنىيە خەلقى چارپادىشانىڭ توسقۇنلۇغىغا قارىماستىن بىرلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرغانىدىن كېيىن، چارروسىيە داۋاملىق تۇردە بۇلغارىيىدە ئاغدۇرمىچىلىق، بۇزغۇنچىلىق هەرىكىتىنى ئېلىپ باردى. بۇ قاراقچىلار "قولدىن كېلىدىغانلىكى ئەسكىلىكلەرنىڭ هەممىسىنى قىلدى"②.

چارروسىيە جاهانگىرلىك دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، جۇڭگوغا قاراتقان قانلىق تاجاۋۇزىنى جىددىلەشتۇردى. جاهانگىرلىكنىڭ جۇڭگونى بولۇشۇۋېلىش هەرىكىتىدە، چارروسىيە "ئەڭ ئاۋال ئىبلىس قولىنى سوزغان"③ جاهانگىر دولەتلەرنىڭ بىرى بولدى. 1897 ـ يىلى قىشتا، چارروسىيە يولسىزلىق بىلەن پىلوتنىي مەملىكىتىمىزنىڭ لۈيشۈنكۇ پورتىغا كىرگۈزدى، ئۇنىڭدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى هوكۈمىتىنى مەجبۇرلاپ لۈيشۈن بىلەن دالىيەننى روسىيىگە ئىجارىگە ئېلىۋالدى. 1898 ـ يىل 1 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى، چارروسىيە گېرمانىيىگە ئەسلەتمە تاپشۇرۇپ، ئەيمەنمەستىن "جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى ئولكىلەر، جۈملىدىن پۇتۇن مانجۇرىيە، جۈملە ۋە شىنجياڭ بىزنىڭ تەنها ئىگىلەيدىغان دائىرىمىز" دەپ، چارروسىيىنىڭ چېگرىسىنى مەملىكىتىمىزنىڭ سەددىچىن سېپىلىگىچە سۈرمەكچى بولدى. چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى ئېلىمىزدىكى

① ئېنگېلس. «چارروسىيە هوكۈمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى. 22 ـ توم، 51 ـ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاب، 17 ـ بەت.

③ لېنىن. «جۇڭگودىكى ئۇرۇش». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 214 ـ بەت.

يەھۇدىن قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش يولىدىكى ئەكسىلئىنقىلاۋىي هەرىكەتتە، خەلقىمىزنى غالجىرلارچە قىردى. 1900 ـ يىل 7 ـ ئايدا، چارروسىيە قاراقچىلىرى خەيلەنپاۋدا جۇڭگو ئاھالىسىدىن 7 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى تىرىكلا خېيلۇڭجياڭ دەريياسىغا هەيدەپ ئاپىرىپ غەرق قىلىۋەتتى!

چارروسىيىنىڭ غالجىرانە كېڭەيمىچىلىگى نەتىجىسىدە 130 نەچچە مىللەت ۋە قەبىلە ئۇنىڭ قۇللۇق ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ ئوبېكتى بولۇپ قالدى، بۇ هەربى فېئودال جاھانگىر دولەت هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۈرمىسى بولۇپ قالدى. 1897 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسى ئىچىدە رۇسلار 43.3 پىرسەنتتىنى، رۇسلاردىن باشقا مىللەتلەر 56.7 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. رۇسلاردىن باشقا مىللەتلەر خەلقى پاجەلىك قىرغىنچىلىققا ئۇچىرىدى، ئۇلاردا قىلىچە مىللى هوقۇق يوق ئىدى، هەتتا ئوز يېزىغىنى قوللىنىشقىمۇ رۇخسەت قىلىنمايتتى. ئۇلار ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق "ياتلار" دەپ هاقارەتلىنەتتى، ئۇلاردا قىلىچە مۇستەقىللىق تەلۈنىڭ بولۇشىغا يول قويۇلمايتتى. لېنىن غەزەپ بىلەن، چارىزىم جاھانگىرلىك ئاساسىدا، "مىللى زۇلۇمنىڭ رېكورىدىنى بۇزۇۋۇەتتى"① دەپ كورسەتكەن ئىدى.

سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللى زۇلۇمنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، چارپادىشا هوكۇمىتى غايەت زور هەربى بىيۇروكراتلىق دولەت ماشىنىـ

---

① لېنىن. «ئوز تەقدىرىنى ئوزى بەلگىلەش مەسلىسى توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشنىڭ يەكۈنى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22 ـ توم، 354 ـ بەت.

سنى ئورناتتى. چارپادىشا ۋە ئۇ تەينىلىگەن ۋارىسلىق قىلىنىدىغان ئاقسۆڭەكلەردىن كېلىپ چىققان ئەمەلدارلار چەكسىز ھوقۇققا ئىگە بولۇۋېلىپ، زورلۇق كۈچ ھوكۈمرانلىقىنى يولغا قويىدى، ھەتتا شەكىل جەھەتتىكى دېموكراتىيە ئورگانلىرىغىمۇ يول قويمىدى. بۇ ئەكسىيەتچىل ماشىنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مەملىكەت ئىچىدە تۆرلۈك باج-سېلىقلارنى ئۆزلۈكسىز كۆپەيتكەندىن تاشقىرى، يەنە چەتئەلدىن قەرز پۇل تىلىدى. 1861-يىلى روسىيىنىڭ چەتتىن ئالغان قەرزى 537 مىليون رۇبىلى بولسا، 1900-يىلى كۆپىيىپ 3 مىليارت 966 مىليون رۇبىلغا يەتتى. چارپادىشا ھوكۈمىتى بارغانسېرى غەربىي ياۋروپادىكى جاھانگىر دولەتلەرگە، ئاساسەن فرانسىيە بىلەن ئەنگلىيىگە بېقىنىپ قالدى. ئۇ خەلقتىن شورىۋالغان قان-تەرنى ئوسۇمىگە تاپشۇردى، شۇنداق قىلىپ، بۇ دولەتلەرنىڭ كاپىتالى روسىيىنىڭ بەزى ئەڭ مۇھىم سانائەت تارماقلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى.

بۇنىڭ بىلەن، چارروسىيە جاھانگىرلىك زىددىيەتلىرىنىڭ تۈگۈنى بولۇپ قالدى. چارپادىشا مۇستەبىتلىك تۈزۈمى جاھانگىرلىكنىڭ ئەڭ يامان ئامىللىرىنى مەركەزلەشتۈردى، ئۇ "ئەڭ ۋەھشىلەرچە شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىپ چىققان ھەر خىل زۇلۇملار — كاپىتالىزىم زۇلمى، مۇستەملىكىچىلىك زۇلمى ۋە ھەربىي زۇلۇمنىڭ مەنبەسى ئىدى"①. سىنىپىي زىددىيەتلەر ۋە مىللىي زىددىيەتلەرنىڭ ئىنتايىن ئوتكۈرلىشىشى، ئىنقلاۋىي كۈچلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز زورىيىپ يېتىلىشى

---

① ستالىن. «لېنىنىزم ئاساسلىرى توغرىسىدا»، 1976-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 11-بەت.

چار روسىيىنى دۇنيا جاھانگىرلىك سېستىمىسىدىكى ئاجىز ھالقىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. روسىيە باشقا ھەرقانداق دولەتكە قارىغاندا ئىنقىلاپقا قاراپ تېخىمۇ تېز ئىلگىرىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چارپادىشا مۇستەبىتلىك تۇزۇمى غەرپ جاھانگىرلىگى بىلەن جاھانگىرلىك مەنپەئەتىنىڭ بىر تۇگۇنىنى تەشكىل قىلغان ئىكەن، ئۇ ھالدا، چارپادىشا مۇستەبىتلىك تۇزۇمىگە قارشى بارلىق ئىنقىلاۋىي كۇرەشلەر مۇقەررەر ھالدا جاھانگىرلىككە قارشى پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا ئايلىناتتى، شۇنداقلا بۇ ئىنقىلاپ مۇقەررەر ھالدا شەرق ۋە غەرپتىكى ئېزىلگۇچى مىللەتلەر ۋە خەلقلەرنىڭ ئىنقىلاپ بورىنىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالاتتى.

فرانسىيە ــ جازانىخور جاھانگىرلىك فرانسىيىمۇ قېرى مۇستەملىكىچى دولەت بولۇپ، 1900 ـ يىلىغا يەتكەندە، ئۇنىڭ مۇستەملىكىلىرىنىڭ كولىمى 3 مىليون 700 مىڭ كۋادىرات كىلومېتىرغا، مۇستەملىكىلەردىكى ئاھالە 56 مىليونغا يەتتى. پرۇسسىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، گېرمانىيىگە كوپلەپ تولەم تولەش ۋە يەر بولۇپ بېرىش تۇپەيلىدىن، فرانسىيىدە كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئېغىر ھالدا توسقۇنلۇق قىلىندى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئۇنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ئامېرىكا، گېرمانىيە، ئەنگلىيىلەردىن كوپ ئارقىدا قېلىپ، دۇنيا بويىچە ئىككىنچى ئورۇندىن توتىنچى ئورۇنغا چۇشۇپ قالدى. ئىشلەپچىقىرىش يۇقۇرى دەرىجىدە تەرەققى قىلمىغان ئەھۋالدا، مونوپول بۇرژۇئازىيە كوپلەپ مونوپولىيىلىك پايدا ئېلىش ئۇچۇن، نۇرغۇنلىغان كاپىتالنى سىرتقا چىقاردى. 1910 ـ يىلى، فرانسىيىنىڭ ئىچكى مەبلىغى 779 مىليون فرانك بولغان بولسا، چەتئەللەرگە قوشقان

مەبلىغى 3 مىليارت 98 مىليون فرانكقا يەتتى، 1914 ـ يىلى تېخمۇ كوپىيىپ 60 مىليارت فرانكقا يەتتى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدىدا، فرانسىيە سىرتقا كاپىتال چىقىرىش جەھەتتە ئەنگلىيەدىن قالسا، دۇنيا بويىچە ئىككىنچى ئورۇننى ئىگەللىدى. ئەنگلىيەگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، "ئۇنىڭ چەتئەللەرگە سالغان مەبلىغى ئاساسەن ياۋروپادا، ئالدى بىلەن روسىيىدە (10 مىليارت فرانكتىن كەم ئەمەس) ھەمدە بۇنىڭ تولىسى سانائەت كارخانىلىرىغا سېلىنغان مەبلەغ ئەمەس، بەلكى قەرز كاپىتالى يەنى قەرز پۇلىدىن ئىبارەت."① 1910 ـ يىلىدىن كېيىن، فرانسىيىنىڭ ياۋروپاغا چىقارغان كاپىتالى 23 مىليارت فرانكقا يەتتى، ئۇنىڭ ئىچىدە روسىيىگە چىقارغىنى 10 مىليارتتىن ئېشىپ كەتتى، ئامېرىكا قاتتىقسىگە چىقارغىنى 4 مىليارتقا، ئاسىيا، ئاۋستىرالىيە، ئافرىقا قاتتىقلىرىگە چىقارغىنى جەمى 8 مىليارتقا يەتتى. فرانسىيىنىڭ سىرتقا كاپىتال چىقىرىشى روشەن جازانىخورلۇق خاراكتېرغا ئىگە. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، فرانسىيىنىڭ 1909 ــ 1913 ـ يىللىرى يالغۇز جازانە ئوسۇمىدىن ئالغان دارامتى يىلىغا بىر مىليارت 705 مىليون فرانكتىن بىر مىليارت 805 مىليون فرانكقىچە بولدى. فرانسىيىدە يالغۇز چوڭ كاپىتالىستلارلا جازانىخورلۇق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، ئوتتۇرا، كىچىك كاپىتالىستلارمۇ چەك سېتىۋېلىش شەكلى بىلەن جازانە پول قەرز بېرىشكە قاتناشتى، شۇنداق قىلىپ غايەت زور تەييارتاپلار تەبىقىسى مەيدانغا كەلدى. لېنىن مۇنداق دەپ

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 111 ـ بەت.

كورسەتتى: "فرانسيە جاھانگىرلىگى ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى جاھانگىرلىگىگە ئوخشمايدۇ، ئۇنى جازانىخور جاھانگىرلىك دەپ ئاتىسا بولىدۇ."① كاپىتالنىڭ كوپلەپ سىرتقا چىقىرىلىشى خەلق ئىگلىگىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر ھالدا تەسىر يەتكۈزدى، ئۇششاق دېخان ئىگىلىگى ئۈزاققىچە ساقلىنىپ تۇردى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىمۇ كوپىنچە ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلارنى ئاساس قىلدى، نەتىجىدە مەملىكەت ئىچىدە سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئارقىدا قالدۇرۇپ قويدى.

فرانسىيەدىكى ئىشچى، دېخانلارنىڭ ئەھۋالى باشقا كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭكىدىنمۇ ناچار بولىدى، ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى توۋەن، ئەمگەك كۈنى ئۇزۇن، ھېچقانداق ئەمگەك مۇھاپىزىتى يوق، تولەيدىغان سېلىغمۇ ناھايىتى ئېغىر ئىدى. جاھانگىرلىك دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، سىنىپىي كۈرەش كۈندىن-كۈنگە ئوتكۇرلەشتى. 1905—1911-يىللىرى، ئىش تاشلاشقا قاتناشقان ئىشچىلارنىڭ سانى ئوتتۇرا ھىساپ بىلەن يىلىغا 230 مىڭدىن ئارتۇق بولىدى. 1906-يىلى، "رادىكاللار" پارتىيىسىدىكى "يولۇاس" لەقەملىك كىلېمانسو ئىچكى كابىنېتنىڭ زۇكىلىسى بولىدى، ئۇ تەختىكە چىقىش بىلەنلا "رادىكاللىق" نىقاۋىنى چورۇپ تاشلاپ، يولۇاستەك ئادەمخورلۇق ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ، ئىشچى-دېخانلار ھەرىكىتىنى تۇنجۇقتۇردى، ھەتتا بىرنەچچە قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ دەھشەتلىك تۇردە باستۇرىدى. 1909-يىلى، كلېمانسو تەختتىن غۇلاپ چۈشۈپ، بىرىان،

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 111-بەت.

مىللىران، ۋىۋىانى ئۇچەيلەن ئىچكى كابىنت تەشكىل قىلدى. ئۇلار ئوزلىرىنى "سوتسىيالىزىمچىلار" دەپ ئاتىدى، ئەمىلىيەتتە بولسا بىر ئوچۇم پۇل-مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرىنىڭ ئىتائەتمەن قورالى بولۇپ، ئىچكىرىگە قارىتا ئىشچىلار ھەركىتىنى ۋەھشىلەرچە باستۇر-دى، تاشقىرىغا قارىتا مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمىچىلىگىنى كەڭ تۇردە يولغا قويدى. دەل شۇلار ھوكۇمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە، فرانسىيە ماراكەشنى ئوزىنىڭ ھامىلىغىدىكى دولەتكە ئايلاندۇرۇۋالـ-دى. شۇڭا، كىشىلەر ئۇلارنى "ئۇچ خائىننىڭ ئىچكى كابىنتى" دەپ ئاتىدى. ستالىن فرانسىيە "سوتسىيالىزىمچىلىرى" ئىچكى كابىنتىغا باھا بېرىپ كېلىپ مۇنداق دەپ كورسەتتى: "بىز تارىختىن شۇنى كورەلەيمىزكى، فرانسىيە پۇل-مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرى 'سوتسىيالىزىمچىلار' (برىان! ۋىۋىان!)غا ئىچكى كابىنتنى تۇتقۇزۇپ قويۇپ، ئوزلىرى ئۇلارنىڭ كەينىدە تۇرۇپ ئوز سىنىپىنىڭ سىياسىـ-تىنى ئوڭۇشلۇق تۇردە يولغا قويدى."①

دۇنيا ئۇرۇشى ھارپىسىدا، 1913-يىلى، فرانسىيە بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى ئوڭچىلىرىدىن پۇئانكارې زۇڭتۇڭلۇقتا سايلاندى. ئۇ ھەربى ھازىرلىقلارنى پائال تۇردە كېڭەيتتى، ھەربى خىزمەت ئوتەش تۇزۇمىنى 2 يىلدىن 3 يىلغا ئۇزارتتى ھەمدە ھەربى خىزمەت ئوتەش تۇزۇمىنى ئۇزارتىش بۇيرۇغىغا بوي سۇنمىغان ئەسكەر-لەرنى باستۇردى. ئۇنىڭ تەختكە چىقىشى فرانسىيىنىڭ جاھانگىرلىك ئۇرۇشى ئازگىلىغا يەنىمۇ چوڭقۇر پاتقانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى.

---

① ستالىن. «ئاساسىي قانۇنچى دېموكراتلار بىلەن ئادا-جۇدا بولۇش توغرىسىدا». «ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3-توم، 264-بەت.

فرانسیه سوتسیالیستلار پارتیسی بۇ چاغدا ئایلىنىپ سوتسیال ئىسلاھاتچى پارتىيىگە ئايلىنىپ كەتتى، رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاغمچى ژورېنىك قولىدا بولدى. بىر مەھەل ماركس بىلەن ئېنگېلسقا ئەگىشىپ مائگان گېد پەيدىن-پەي ئاغزاكى ئىنقىلاپچىغا ئايلىنىپ قالدى، ئاخىردا چۈشكۈنلىشىپ سوتسيال شۇۋىنىزمچىغا ئايلىنىپ كەتتى.

ئامېرىكا — تېرىست جاھانگىرلىك 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئامېرىكىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى دۇنيا بويىچە توتىنچى ئورۇندىن بىرىنچى ئورۇنغا ئوتتى، مەھسۇلاتى پۈتۈن دۇنيا بويىچە چىقىدىغان مەھسۇلاتنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگەللىدى. ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتال جىددى تۈردە مەركەزلەشتى. شۇنىڭ بىلەن پولات-تومۇر كارولى مورگان، نېفت كارولى روكفېللېر، تومۇرىول كارولى ۋاندېربىلت، ئاپتوموبىل كارولى فورد قاتارلىقلار مەيدانغا كەلدى. مەملىكەت بويىچە پولات-تومۇر، نېفت، تومۇرىول، ئاپتوموبىل قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىشلارنىڭ 80—95 پىرسەنتى بىر ئۇچۇم پۇل-مۇئامىلە مۇئەسسەسىلىرى تەرىپىدىن مونوپول قىلىۋېلىندى. ئامېرىكىدا مونوپول تەشكىلاتىنىڭ ئاساسىي شەكلى تېرىست بولۇپ، مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك تېرىستلار قۇرۇلدى. ئەڭ چوڭ تېرىست 1901-يىلى مورگان مالىيە گۇرۇھى قۇرغان بىرلەشمە پولات-تومۇر شىركىتى بولۇپ، ئۇ پولات-تومۇر كارخانىلىرىنى ئىداره قىلغانىدىن تاشقىرى، يەنە 55 مىڭ مىل ئۇزۇنلۇقتىكى تومۇرىولغا، نەچچە يۈز بانكىغا، نۇرغۇنلىغان پاراخوت شىركەتلىرىگە، كومۇركانلىرى ۋە نېفت قۇدۇقلىرىغا ئىگە ئىدى. يەنە بىر چوڭ تېرىست روكفېللېر مالىيە گۇرۇھى قۇرغان ستاندارد نېفت شىركىتى بولۇپ، ئۇ مەملىكەت ئىچىدىكى پۈتۈن نېفت ئېچىش ھوقۇقىنى

مونوپول قىلىۋالدى ھەمدە ئۇ 70 مىڭ كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى نېفت تۇرۇبىسى، بىرنەچچە يۈز دېگىز پاراخودى شۇنىڭدەك كومۇر گازى، ئېلېكتىر، مىس، قوغۇشۇن قاتارلىق كارخانىلارغا ئىگە ئىدى. بۇنداق چوڭ تېپتكى تېرىستلار 1909-يىلى مەملىكەت بويىچە ئومۇمى كارخانىلار سانىنىڭ ئاران بىر پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، ئەمما مەملىكەت بويىچە كارخانىلار مەھسۇلات قىممىتىنىڭ يېرىمىنى ئىگەللىدى. ئامېرىكا جاھانگىرلىگى تېپىك تېرىست جاھانگىرلىگى ئىدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ئامېرىكا تېرىستى جاھانگىرلىك ئىگىلىك ياكى مونوپول كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئالى ئېپادىسى."① شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئامېرىكا "كەمبەغەللەر بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدىكى ھاڭ ئەڭ چوڭقۇر بولغان دولەتلەرنىڭ بىرى، ئۇ يەردە، بىر تەرەپتە، شەرمەندە-ئېپلاس، ھەشەمەتلىك، ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇشقا پاتقان بىر ئوچۇم ملىيادېرلار، يەنە بىر تەرەپتە، مەڭگۈ ئاچارچىلىق گىرداۋىدا جان تالىشىدىغان ملىيونلىغان نامراتلار ئامېرىكا تۇرۇپتۇ".② 1914-يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ ئاران 2 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان بايلار مەملىكەت بويىچە بايلىقنىڭ 60 پىرسەنتىنى ئىگەللىۋالغان، 65 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان ئاھالە بولسا ئومۇمى خەلق بايلىغىنىڭ ئاران 5 پىرسەنتىنى ئىگەللىگەن. بىر

---

① لېنىن. «مارکسزىمغا قىلىنغان مەسخىرە ۋە "جاھانگىرلىك ئىقتىساتى-ۋازلىغى توغرىسىدا"». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23-توم، 35-بەت.

② لېنىن. «ئامېرىكا ئىشچىلىرىغا خەت». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 28-توم، 44-بەت.

ئوچۇم مالىيە زومىگەرلىرى ئىشچىلارنىڭ بەدىنىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىرتامچە قانىنى ئەڭ دەھشەتلىك ئۇسۇللار بىلەن شۇرايىتتى: ئىلىم-پەن ئىنستايىن تەرەققىي تاپقان دەپ ئاتالغان بۇ دولەتتە، ئۇلار "قان-تەر شورايىدىغان ئىلمىي تۆزۈم"نى كەشپ قىلىدى، بۇ تۆزۈم "يالالانما قۇللارنىڭ نېرۋا تۆە مۇسكۇللىرىنىڭ قۇۋۋىتىنى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا 3 ھەسسە تېز سۈرئەت بىلەن شورايىدىغان بولدى".① ئىشچى تامامەن ماشىنا ۋە چاقنىڭ بېقىندىسىغا، بىر ئوچۇم مونوپول كاپىتالىستلارنىڭ پۇل تېپىش قورالغا ئايلىنىپ قالدى.

جاھانگىرلىك دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، ئامېرىكا سىياسى جەھەتتە تېخمۇ چىرىكلەشتى ۋە ئەكسىيەتچىلەشتى. دېموكراتلار پارتىيىسىمۇ، جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسىمۇ مونوپول كاپىتالنىڭ ئىتائەتمەن قورالى ئىدى. ئامېرىكىدىكى ئايال ئىسلاھاتچى ماري لىس شۇ چاغدا ئامېرىكا ھوكۇمىتى "ۋول-ستريت ئىگىدارلىق قىلىدىغان، ۋول-ستريت ئىداره قىلىدىغان، ۋول-ستريت ھوزۇرلىنىدىغان ھوكۇمەت" دەپ پاش قىلدى. ئېنگېلىس 1891-يىللا مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ئۇ يەردە ئىككى چوڭ سىياسى پۈرسەتپەرەسلەر گۇرۇھى بارلىغىنى كورىمىز، ئۇلار ھاكىمىيەتنى نوۋەت بىلەن تۇتىدۇ، بۇ ھاكىمىيەتنى ئەڭ يىرگىنىشلىك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئەڭ رەزىل مەقسەتلەر ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ،..... بۇ كىشىلەر كورۇپۇشتە دولەت پۇقرالىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىۋاتقانىدەك قىلىدۇ، ئەمىلىيەتتە بولسا دولەت پۇقرالىرى ئۈستىدىن ھوكۇمرانلىق قىلىدۇ

---

① لېنىن. «قان-تەر شورايىدىغان "ئىلمىي" تۆزۈم». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 18-توم، 594-بەت.

ۋە ئۇلارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدۇ."① ھەر ئىككى پارتىيە ئىشچىلارنى، نېگىرلارنى ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدۇ ۋە ئېزىدۇ، تاشقىرىغا قارىتا ۋەھشىلەرچە مۇستەملىكچىلىك كېڭەيمىچىلىگىنى يۈرگۈزىدۇ.

مونوپول كاپىتال بۇلاڭ-تالاڭچىلىقىنىڭ ئىبارەت. ئامېرىكا جاھانگىرلىگى ھە دېگەندىلا پۈتۈن دۇنياغا تاجاۋۇز قىلىش قارا نىيىتىدە بولدى. ئۇ پۈتكۈل غەربىي يېرىم شارنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالدى، تېچ ئوكيانىنى چەتكە كېڭەيمىچىلىك قىلىشتەكى ئاساسىي نىشان قىلدى، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ پۈتۈن يەر شارىغا خوجايىنلىق قىلماقچى بولدى. 1898-يىلى، ئامېرىكا ئىسپانىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان كۇبا بىلەن فىلىپپىننى تارتىۋېلىشنى مەقسەت قىلغان ئامېرىكا-ئىسپانىيە ئۇرۇشىنى قوزغىدى. بۇ جاھانگىرلىك دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، كۆچلۈك دولەتلەر مۇستەملىكىلەرنى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش يولىدا ئېلىپ بارغان بىرىنچى قېتىملىق جاھانگىرلىك ئۇرۇشى بولدى. ئامېرىكا-ئىسپانىيە ئۇرۇشى ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ يېراق شەرققە تاجاۋۇز قىلىش يولىنى كېڭەيتىپ بەردى. 1899-يىلى، ئامېرىكا دولەت كاتىۋى ھايجون سېستق نامى پۇر كەتكەن "ئىشىكنى ئېچىپ قويۇش" سىياسىتىنى ئېلان قىلىپ، جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش ھوقۇقىدىن باشقا جاھانگىر دولەتلەر بىلەن بىرلىكتە بەھرىمەن بولۇشنى تەلەپ قىلدى. 1900-يىلى ئۇ يېخىتۇەن

---

① ئېنگېلس. «ك. ماركسنىڭ «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش» دىگەن كىتابىغا مۇقەددىمە». «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 23 — 24-بەتلەر.

هەرکىتنى باستۇرۇشقا قاتناشتى ھەمدە ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمالى-دىكى بايلىق مەنبەلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قولغا كىرگۈزۈۋېلىشقا ئۇرۇندى.

ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ كوتىرىلىشى ئامېرىكا ئىشچىلار سىنىپى ۋە ئەمگەكچى خەلقى ئۈچۈن پۈتمەس-تۈگىمەس بالايى-ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. كۈندىن-كۈنگە زورىيىۋاتقان ئىشچىلار سىنىپى قوشۇنى مونوپول كاپىتالغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، ئۇز تەشكىلاتىنى كۈچەيتتى. 1905-يىلى، مەشھۇر ئىشچىلار يولباشچىلىرى—دېبس، دېلىېون، ھايۇۋدلار ئامېرىكا دۇنيا ئىشچىلىرى سانائەت ئىتتىپاقىنى ئۇيۇشتۇردى. 1909-يىل 3-ئايىنىڭ 8-كۈنى ئامېرىكىنىڭ چىكاگو شەھىرىدىكى ئايال ئىشچىلار ئەركىنلىك-بارلىۋەرلىكنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، چوڭ ئىش تاشلاش ۋە نامايىش ئۇيۇشتۇردى، بۇ ھەرىكەت ئامېرىكىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئايالالارنىڭ كەڭ ئاۋاز قوشۇشىغا ئىگە بولدى. 1910-يىلى، خەلقارا سوتسىيالىزىمچى ئايالالارنىڭ 2-قۇرۇلتىيى دانىيىنىڭ پايتەختى كوپېنھاگېندا چاقىرىلدى، گېرمانىيە ئىشچىلىرىنىڭ يولباشچىسى زېتكىن (1857—1933) نىڭ تەكلىۋى بىلەن، خەلقارا ئەمگەكچى ئايالالارنىڭ ئىتتىپاقلىغى ۋە ئازاتلىغى يولىدىكى كۈرەشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، 8-مارت كۈنى خەلقارا ئەمگەكچى ئايالالار بايرىمى قىلىپ بەلگىلەندى.

ياپونىيە—ھەربىي فېئودال جاھانگىرلىك ياپونىيىدە كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشى غەربىي ياۋروپا ئەللىرىگە قارىغاندا توپتوغرا بىر دەۋر كېيىن بولدى، غەربىي ياۋروپادىكى مەملىكەتلەر كاپىتالىزىمدىن جاھانگىرلىككە ئوتۇشكە باشلىغاندا، ياپونىيە ئەمدىلا

كاپيتالىزمغا كىرىشكە باشلىغان ئىدى. لېكىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشـ لىرىدا، ئۇمۇ جاھانگىر دولەتلەر قاتارىغا ئوتتى. بۇ ئۇنىڭ مەملىكەت ئىچىدە ئىنتايىن دەھشەتلىك فېئوداللىق ۋە كاپىتالىستىك قوش زۇلۇمنى يولغا قويغانلىغى، مەملىكەت سىرتىغا قارىتا ۋەھشىلەرچە ھەربىي تاجاۋۇزچىلىقنى يولغا قويغانلىغى بىلەن بىۋاستە باغلانغان ئىدى. 1894 ـ يىلدىكى جۇڭگو ـ ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياپونىيە جۇڭگودىن ئېلىۋالغان 230 مىليون سەر كۈمۈش تولەمدىن ۋە جۇڭگونىڭ كەڭ بازارلىرىغا قارىتىلغان بۇلاڭ ـ تالاڭچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ياپونىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتتى.

ياپونىيە جاھانگىرلىگى باشتىلا مىلىتارىزملىق تۈس ئالدى، ئۇ مەملىكىتىمىزدىن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ ئېلىۋالغان نەرسىلەرنىڭ 95 پىرسەنتىدىن كۆپرەگىنى دېڭىز ـ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنى كېڭەيتىش ۋە قوراللاندۇرۇشقا ھەمدە ھەربى ئىشلار ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن ئالاقىدار بولغان ئېغىر سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىشلەتتى. 1897 ـ يىلى قۇرۇلغان، ياپونىيەنىڭ ھەربى سانائىتىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بافەن چويۈن ئىشلەش ئورنى (پولات ـ تومۇر زاۋۇدى) جۇڭگودىكى داڭلىق تومۇر رودىسى كانىنى خام ئەشيا يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىش يولى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشىنى يولغا قويالىتتى، ئۇ ياپونىيەنىڭ يېقىنقى زامان ھەربى سانائىتىنىڭ ئاساسىنى ئورنىـ تىپ بەردى. 1896 ـ يىلى ياپونىيەنىڭ چويۈن مەھسۇلاتى ئاران 26 مىڭ تونىنا، پولات مەھسۇلاتى بىرمىڭ 200 تونىنا ئىدى؛ 1913 ـ يىلى چويۈن 243 مىڭ تونىنغا، پولات 255 مىڭ تونىنغا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتال تېز مەركەزلەشتى ھەمدە سىرتقا كاپىتال چىقىرىشقا باشلىدى، ئۇنىڭ ئاساسىي ئوبېكتى

جۇڭگو بولدى. پۇل ـ مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرى ـ مالىيە زومىگەرلىرىمۇ مەيدانغا كەلدى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سەنلىڭ، سەنجىڭ، ئەنتيەن، جۇيۇدىن ئىبارەت 4 چوڭ مالىيە زومىگىرى مەملىكەت ئىچىدىكى سىياسى، ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا ھوكۇمران ئورۇننى ئىگەللىدى، ئۇلار ياپونىيە مىلىتارىزىمىنىڭ مۇھىم تۇۋرۇگى ئىدى.

ياپونىيىدە مونوپول كاپىتال مىلىتارىزىم بىلەنلا ئەمەس، مەملىكەت ئىچىدىكى فېودالىزىم قالدۇقلىرى بىلەنمۇ زىچ بىرلىشىپ كەتتى. مىڭجۇ يېڭىلىغىدا يۇقۇرىدىن توۋەنگە قارىتا بولغان ئىسلاھات ئۇزۇل ـ كېسىل بولمىغانلىغىدىن، يېزىلاردا يەنىلا چوڭ يەر مۇلۇكچىلىگى ۋە پومىششىكلارنىڭ دىخانلارغا قارىتىلغان دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ساقلىنىپ قالغان ئىدى. بۇنداق فېودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى شەھەرلەردىكى كاپىتالىستىك كارخانىلارغىمۇ ئېلىپ كېلىندى. توختام بويىچە ئىشلەيدىغان ئەمگەك ئىنتايىن ئومۇمى يۇزلۇك بولدى، ھەتتا ئايال ئىشچىلارنى ئېلىش ـ سېتىشمۇ مۇمكىن ئىدى. سىياسى جەھەتتە، پومىششىكلار ۋە فېودال مىلىتارىستلار يەنىلا رەھبەرلىك ئورۇندا تۇراتتى، ئۇلار مالىيە زومىگەرلىرى بىلەن بىرلەشمە دىكتاتۇرا يۇرگۇزەتتى. ياپونىيە "ھەربى فېودال خاراكتىردىكى جاھانگىر"① ئىدى. "ياپونىيە، روسىيىلەرنىڭ ھەربى كۇچ جەھەتتىكى مونوپولىيىلىك ھوقۇقى، چەكسىز كەڭ زىمىنلارنى ياكى يات مىللەتلەرنى، مەسىلەن، جۇڭگو ۋە باشقىلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا ناھايىتى قولايلىق بولغان مونوپولىيىلىك ھوقۇقى

---

① ماۋ زېدۇڭ. «ئۇزاققا سوزۇلىدىغان ئۇرۇش توغرىسىدا». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، 804 ـ بەت.

هازىرقى زامانىنىڭ ئەڭ يېڭى پۇل ـ مۇئامىله كاپىتالىنىڭ مونوپولىيىلىك هوقۇقىنى قىسمەن تولۇقلىدى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى باستى.“①

ياپونىيىنىڭ هەربى فېئودال جاهانگىرلىك خاراكتىرى كەڭ پۇرو- لېتارىياتقا قارىتىلغان دەهشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە ۋەهشىلەرچە هوكۇمرانلىقتىمۇ ئەكس ئېتىدۇ. ياپونىيىدە ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك كۇنى ئىنتايىن ئۇزۇن، كىرىمى ئىنتايىن تۆۋەن، هېچقانداق سىياسى هوقۇقى يوق، هەتتا كىشىلىك ئەركىنلىگىمۇ يوق؛ زاۋۇت ئىگىلىرى ئىشچىلارغا تەن جازاسى بېرەتتى هەمدە ئايال ئىشچىلارنى ئەركىن ئېلىپ ساتاتتى. 1900 ـ يىلى «ۋامانلىقنى ساقلاش ساقچى قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ، ئىشچى ـ دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي هەركىتى دەهشەتـ لىك تۆرده باستۇرۇلدى. 1904 ـــ 1905 ـ يىللاردىكى ياپونىيە ـ روسىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياپونىيە هوكۇمەت دائىرىلىرى يەنە دولەت بېجى ۋە يەرلىك باجلارنى كۆپەيتىشكە ئوخشاش ۋاستىلەر بىلەن، ئۇرۇش خىراجىتىنى كەڭ ئەمگەكچى خەلققە يۈكلىدى. ياپونىيە خەلقى كەينى ـ كەينىدىن كاپىتالىستلار ۋە هوكۇمەتنىڭ ئەكسىيەتچىل هوكۇمرانلىغىغا قارشى ۋە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشقا قارشى كۈرەشلەرنى قوزغىدى. ياپونىيە ـ روسىيە ئۇرۇشى مەزگىلىده، ئەمگەكچى خەلق تۇرلۇك زىيانكەشلىكلەرنىڭ خەۋپىگە قارىماي، ئۇرۇشقا قارشى مۇراجەتلەرنى چىقاردى. 1905 ـــ 1907 ـ يىللاردا، ياپونىيىنىڭ هەرقايسى جايلىرىدا ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلاش ۋە قوزغىلاڭ كوتـ

---

① لېنىن. «جاهانگىرلىك ۋە سوتسىيالىزم هەركىتىدىكى بولۇنۇش». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا». 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى. 565 ـ بەت.

پیەنشەنچیەن

رەش ۋەقەلىرى ئۇزلۇكسىز بولۇپ تۇردى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭى 1906 ـ يىلىدىكى دابەن زەمبىرەك قىسملىرى زاۋۇتىدىكى چوڭ ئىش تاشلاش ۋە 1907 ـ يىلىدىكى بېيجىڭ ۋە زۇڭى مىس كانىدىكى ئىش تاشلاش بولدى.

ياپونىيىدە سوتسىيالىزم ھەرىكىتىمۇ ناھايىتى جانلىنىپ كەتتى. 1898 ـ يىللا سوتسىيالىزم تەتقىقاتى جەمئىيتى قۇرۇلدى. 1901 ـ يىلى، سوتسىيالىزم ھەرىكىتى تەشۋىقاتچىسى ۋە ئىشچىلار ھەرىكىتى ئەربابى پیەنشەنچیەن (1859 ــ 1933) قاتارلىقلار رەھبەرلىگىدە، غەربىي ياۋروپادىكى سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىلىرىنى تەقلىت قىلىپ، ياپونىيىدە تۇنجى سوتسىيالىستىك پارتىيە ــ سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى قۇرۇلدى، لېكىن ئۇ قۇرۇلغان كۈنلا تارقىتىۋېتىلدى. 1903 ـ يىلى، ئاددى خەلق ھەرىكىتى يولباشچىسى شىگېدې چېيۇشۇي (1871 ــ 1911) قاتارلىقلار يەنە "ئاددى خەلق جەمئىيتى"نى ئۈيۈشتۇرۇپ، «ئاددى خەلق خەۋىرى»نى نەشر قىلىپ، "ئاددى خەلق مەسلىگى، سوتسىيالىزم ۋە تېچلىقچىلىق"نى تەشۋىق قىلدى ھەمدە «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»نى تەرجىمە ۋە نەشر قىلدى. ئاددى خەلق ھەرىكىتىمۇ ياپونىيە ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. 1905 ـ يىل 1 ـ ئايدا، «ئاددى خەلق

خەۋىرى» توختىتىلىشقا مەجبۇر قىلىندى، كوپ ئوتمەي "ئاددى خەلق جەمىيىتى"مۇ مەجبۇرى تارقىتىۋېتىلدى. 1905 ـ يىلدىكى ئىنقىلاپنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ياپونىيىدە ئىشچىلار ھەركىتى ۋە سوتسىيالىزىم ھەركىتىمۇ جانلىنىشقا باشلىدى. 1906 ـ يىلى، سوتسىيال دېموكىراتلار پارتىيىسى سوتسىيالىستلار پارتىيىسى دىگەن نام بىلەن قايتىدىن قۇرۇلدى. 1907 ـ يىلى، شىڭدې چيۇشۇي ۋە جېيلىيەن رەھبەرلىگىدە، «ئاددى خەلق خەۋىرى» ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئوتمەي، ئەكسىيەتچى دائىرىلەر يەنە «ئامانلىقنى ساقلاش ساقچى قانۇنى»غا خىلاپ دىگەن نام بىلەن، سوتسىيالىستلار پارتىيىسىنى تارقىتىۋەتتى، «ئاددى خەلق خەۋىرى»نى پېچەتلىۋەتتى. 1910 ـ يىلى، ياپونىيە دائىرىلىرى يەنە، پادىشانى ئولتۇرمەكچى بولدى، دىگەن بەتنام بىلەن، شىڭدې چيۇشۇي ئەر ـ خوتۇن ئىككۇيلەننى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كىشىلەرنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىدى ۋە 1911 ـ يىل 1 ـ ئايدا دارغا ئاستى. لېكىن، ياپونىيە ئەكسىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ قانلىق قىرغىنچىلىغى ياپونىيە خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۇرىشىنىڭ يالقۇنىنى ئوچۇرەلمىدى. 1911 ـ يىل 12 ـ ئايدا، پيەنشەنچيەن يەنە توكيو تىرامۋاي ئىشچىلىرىنىڭ ئىش تاشلىشىغا رەھبەرلىك قىلىپ غەلىبە قازاندى. ئەمما پيەنشەنچيەن قاماق جازاسىغا ھوكۇم قىلىندى، قاماقتىن چىققاندىن كېيىن چەتئەلگە چىقىپ كېتىپ، ياپونىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۇرىشىگە داۋاملىق رەھبەرلىك قىلدى.

3 - بولۇم 1871 ـ 1914 - يىللاردىكى خەلقارا مۇناسىۋەت

جاھانگىرلىك زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش دەۋرىدىكى خەلقارا مۇناسىۋەت

لېنىن: "جاھانگىرلىكنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىگى شۇكى، بىرقانچە چوڭ دولەت زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىش كويىدا بولىدۇ، يەنى زىمىن تالىشىش كويىدا بولىدۇ"① دەپ كورسىتىدۇ. جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى خەلقارا مۇناسىۋەت تارىخى بىرنەچچە جاھانگىر چوڭ دولەت ئۇچۇن ئېيتقانىدا، كەسكىن تۇردە زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش تارىخىدىن ئىبارەت.

جاھانگىرلىك دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، ئاساسىي كاپىتالىستىك دولەتلەرنىڭ ھەممىسى ئوزىنىڭ زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىش پىلانىنى تۇزدى. قېرى جاھانگىر ئەنگلىيە "تېخىمۇ چوڭ بريتانىيە" ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇش غەرىزىدە، نىشانىنى پۇتۇن دۇنياغا قارىتىپ، باشقا دولەتلەرنىڭ مۇستەملىكىلىرىنى تارتىۋالماقچى بولدى. كېيىن كوتىرىلىپ چىققان گېرمانىيە "بۇيۇك گېرمانىيە" ياكى "ئوتتۇرا ياۋروپا ئىمپېرىيىسى" قۇرۇش غەرىزىدە بولىدى، ئۇ ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى، بالقان يېرىم ئارىلى، غەربىي ئاسىيا، بالتىق دېڭىزى بويلىرى، سكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلى، بېلگىيە شۇنىڭدەك فرانسىيىنىڭ

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 161 ـ بەت.

برقسمنی ئوز ئىچگه ئالماقچی بولدی؛ ئۇنىڭدىن باشقا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، بېلگىيە، پورتۇگالىيىنىڭ باشقا جايلاردىكى مۇستەملىكىلىرى، تېچ ئوكيان رايونى ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى برازىلىيە قاتارلىق جايلارمۇ ئۇنىڭ تاجاۋۇز قىلىش ئوبېكتى بولدى. فرانسىيە "قىساسچىلىق" شوئارى ئاستىدا، ئالدى بىلەن گېرمانىيىنىڭ قولىدىن ئالساس بىلەن لوررېننى قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلىدى، ئاندىن يەنمۇ ئىلگىرىلەپ گېرمانىيىنىڭ رۇر كان رايونىنى بېسىۋالماقچى ھەمدە گېرمانىيىنىڭ ئافرىقىدىكى مۇستەملىكىلىرىنى تارتىۋالماقچى بولدى. ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى ۋەھشىلىك، زوراۋانلىق، ئەكسىيەتچىلىكىنىڭ قورغىنى بولغان چارروسىيە ئوزىنىڭ "ھېچقاچان ئوزگەرمەيدىغان، ھېچقاچان سەل قارىمايدىغان مەقسىدى ــ روسىيىنىڭ دۇنيا زومىگەرلىك ھوقۇقى"① كويىدا بولۇپ كەلدى. چارپادىشا نىكولاي II نىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى كۇروپاتكىن مۇنداق دەپ ئىقرار قىلدى: "پادىشايىمىزنىڭ كالىلىسدا مانجۇرىيىنى روسىيىنىڭ قولغا ئېلىۋېلىش، چاۋشيەننى روسىيىگە قوشۇۋېلىشتەك ئۇلۇغۋار پىلان بار. شۇنداقلا شىزاگىنمۇ مەملىكىتىمىزگە قوشۇۋالماقچى. پېرسىيىنى تارتىۋېلىشتا، بوسپورووسنىلا ئىشغال قىلىپ قالماستىن، داردانېللىنمۇ ئىشغال قىلماقچى." ئاۋستىرىيە ــ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ پىلانى ئالدى بىلەن سېربىيىنى ئوزىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇپ، ئوزىنىڭ بالقان يېرىم ئارىلىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى ھوكۇمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئىدى. ئىتالىيىنىڭ

---

① ئېنگېلىس. «چارروسىيە ھوكۇمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى». «ماركس ــ ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22 ــ توم، 24 ــ بەت.

نىشانى ئوتتۇرا دېڭىزدا ئوزىنىڭ زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تىكلەش ئىدى، شۇڭا رىياست بىلەن ئالبانىيىنى بېسۇبلىشقا، كېچىك ئاسىيانى ۋە ئافرىقىنىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلارنى بولۇۋبلىشقا ئىنتىلەتتى. ئامېرىكىنىڭ خوجايىنلىق قىلىش پىلانى ئالدى بىلەن غەربىي يېرىم شاردا ئوزىنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى تىكلەش، كارايىپ دېڭىزىنى ئىشغال قىلۇبلىشنى غەربىي يېرىم شارنى تەنھا ئىگەللەشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلىش ھەمدە فىلىپپىننى ۋاستە قىلىپ، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ جۇڭگوغا ۋە شەرقىي ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ياپونىيە بولسا پۈتكۈل شەرقىي ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونىنى ئوزىنىڭ تاجاۋۇز قىلىش نىشانى قىلغان ئىدى.

جاھانگىر دولەتلەر يەنە زومىگەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھە دەپ شوۋىنىزملىق جاھائەت پىكرى پەيدا قىلىپ، تاجاۋۇزچىلىق يوللۇق دېگەننى تەرغىب قىلدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئامېرىكا كېڭەش پالاتاسىنىڭ ئەزاسى بۇبېرىدژ ئەيمەنمەستىن: "خۇدا..... بىزنى ئوزىنىڭ سايلىغۇچىسى قىلىپ، بۇنىڭدىن كېيىن دۇنيانى گۈللەندۇرۇش ئىشىغا رەھبەرلىك قىلىشقا قويدى" دېدى. چارروسىيە بولسا "ھەر مىللەت خەلقىنى ئازات قىلىش" ۋە "پان سلاۋيانچىلىق" تىن ئىبارەت ئەبجىگى چىقىپ كەتكەن بايراقنى كوتىرىۋېلىپ، "ئاممىنى شوۋىنىزم بىلەن زەھەرلەش، كىشىلەردە گويا چارپادىشا ھوكۈمىتى 'ئادالەتلىك' ئۇرۇش ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ، 'سلاۋيان قېرىنداشلار'نى خالىسانە قوغداۋاتىدۇ دېگەنگە ئوخشاش بىر خىل تەسىراتنى پەيدا قىلىش"①نى مەقسەت قىلدى.

① لېنىن. «سوتسىيالىزىم ۋە ئۇرۇش». «لېنىننىڭ ئۇرۇش ۋە تىنچلىق توغرىسىدىكى 3 پارچە ماقالىسى»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 39 ـ بەت.

ئىككى چوڭ ھەربى تاجاۋۇزچى گۇرۇھنىڭ مەيدانغا كېلىشى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جاھانگىر دولەتلەرنىڭ زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىش ۋە مۇستەملىكىلەرنى بولۇۋېلىش كۈرىشى داۋاملىدا، ئىككى چوڭ قارىمۇ ـ قارشى ھەربى تاجاۋۇزچى گۇرۇھ يەنى ئۈچ دولەت ئىتتىپاقى ۋە ئۈچ دولەت كېلىشىمى تۈزۈلدى. بىرىنچى قېتىملىق جاھانگىرلىك دۇنيا ئۇرۇشى ئاساسەن ئىككى ھەربى تاجاۋۇزچى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى قوراللىق توقۇنۇش بولدى.

ئۈچ دولەت ئىتتىپاقى گېرمانىيە، ئاۋسترىيە، ئىتالىيىدىن تەشكىل تاپتى، ئۇنىڭ يادروسى گېرمانىيە، ئاۋسترىيە ئىتتىپاقى بولدى. پرۇسسىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، گېرمانىيە بىلەن فرانسىيە ئوتتۇرىسىدا ياۋروپادىكى زىددىيەت ئىنتايىن ئوتكۈرلەشتى؛ يېقىن شەرقتە، روسىيە بىلەن ئاۋسترىيە ئوتتۇرىسىدىكى تالاشمۇ ناھايىتى كەسكىنلەشتى. گېرمانىيە بىلەن ئاۋسترىيە روسىيگە بىرلىكتە قارشىلىق كۆرسەتىش، فرانسىيىنى يېتىم قالدۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، 1879 ـ يىل 10 ـ ئايدا، ئىتتىپاق شەرتنامىسىنى يوشۇرۇن ھالدا ئىمزالدى. شەرتنامىدە: ئەگەر گېرمانىيە بىلەن ئاۋستىرىيەدىن بىرەرسى روسىيىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ قالسا، يەنە بىرىنىڭ ئۇزىنىڭ پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچى بىلەن ئۇ تەرەپكە ياردەم بېرىش مەجبۇرىيىتى بار؛ ئەگەر ئىتتىپاقتىكى بىرتەرەپ روسىيىدىن باشقا مەملىكەتنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ قالسا، يەنە بىرتەرەپ ئافكوگۇللۇك بىلەن بىتەرەپ تۇرۇشى كېرەك؛ لېكىن ئەگەر ھۇجۇم قىلغۇچى مەملىكەتكە روسىيە ياردەم بەرگەن بولسا، ھۇجۇمغا ئۇچرىغان تەرەپ ھۇجۇمغا ئۇچرىغان تەرەپكە پۈتۈن كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى

كېرەك، دەپ بەلگىلەندى.

ئۇنىڭدىن كېيىن گېرمانىيە يەنە ئىتالىيەنىڭ فرانسىيە بىلەن تۈنجى تالىشىۋاتقان زىددىيەتتىدىن پايدىلىنىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىتالىيىنى ئۆزىگە تارتتى. ئىتالىيەمۇ تۈنجى تالىشىشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چوڭ دولەتكە يولىنىشنىڭ زورۇرلۇقىنى ھىس قىلدى. 1882-يىلنىڭ باشلىرىدا، ئىتالىيە گېرمانىيە-ئاۋستىرىيە ئىتتىپاقىغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى، ئەيدا، گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە، ئىتالىيە ئۈچ دولەت ئىتتىپاقى شەرتنامىسىنى ئىمزالدى. ئۈچ تەرەپ، ئەگەر ئىتالىيە فرانسىيەنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ قالسا، گېرمانىيە بىلەن ئاۋستىرىيە پۈتۈن كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى كېرەك؛ ئەگەر گېرمانىيە فرانسىيەنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ قالسا، ئىتالىيە گېرمانىيىگە ياردەم بېرىشى كېرەك؛ ئەگەر ئۈچ دولەتتىن بىرەرسى بىلەن باشقا دولەت ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ قالسا، قالغان ئىككى دولەت ئاقكۆڭۈلۈك بىلەن بىتەرەپ تۇرۇشى كېرەك، دەپ ماقۇل بولۇشتى. شۇنداق قىلىپ ئۈچ دولەت ئىتتىپاقى ئاخىرقى ھىساپتا مەيدانغا كەلدى. گېرمانىيە ئۈچ دولەت ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسىي كۈچى ئىدى. ئىتالىيە بالقان يېرىم ئارىلىدا ئاۋستىرىيە بىلەن تەسىر دائىرىسىنى تالىشىش زىددىيىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئىككىلىنىپ تۇرغۇچى ئىتتىپاقداش ئىدى.

فرانسىيە بىلەن روسىيە گېرمانىيە-ئاۋستىرىيە بىلەن بولغان تالاش-تارتىش ۋە قارشىلىشىش داۋامىدا يەنىمۇ يېقىنلاشتى. فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسى ئىككى دولەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن چارروسىيىگە ئۆزلۇكسىز تۇردە نۇرغۇن پۇل قەرز بەردى. 1891-يىلى، فرانسىيە-روسىيە ئوتتۇرىسىدا مەسلىھەت شەرتنامىسى ئىمزا-

لاندى، ئۇنىڭدا ئۇرۇش خەۋپى پەيدا بولغاندا، ئىككى تەرەپ دەر-
ھال كېڭىشىش بەلگىلەندى. 1892 - يىلى يەنە ھەربى شەرتنامە
ئىمزالىنىپ، ئەگەر فرانسىيە گېرمانىيىنىڭ ياكى ئاۋسترىيىنىڭ
ھۇجۇمىغا ئۇچراپ قالسا، روسىيە ئوزىنىڭ ھازىرقى پۇتۇن كۇچى
بىلەن گېرمانىيىگە ھۇجۇم قىلىشى كېرەكلىگى بەلگىلەندى. كېلىشىم
1893 - يىلى كۇچكە ئىگە بولدى، شۇنداق قىلىپ فرانسىيە - روسىيە
ئىتتىپاقى قۇرۇلدى.

ئەنگلىيە بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئىزچىل تۇردە "شەرەپلىك يەككە
تۇرۇش" سىياسىتىنى قوللىنىپ، گېرمانىيە - ئاۋسترىيە گۇرۇھى بىلەن
روسىيە - فرانسىيە گۇرۇھىنىڭ زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ھىچقانداق
بىر چوڭ دولەتنى ياۋروپاغا خوجا قىلدۇرماي، ئوزى پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ كەڭ كولەملىك مۇستەملىكىلەرنى قولغا كىرگۇزۇۋالدى.
گېرمانىيە ئوزىنىڭ ھەربى كۇچىنىڭ كۇچىيىشىگە ئەگىشىپ، ياۋروپادا
زومىگەرلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇشقا ئىنتىلىپلا قالماستىن، مۇستەملىكىـ
لەرنى قايتىدىن بولۇشۇۋېلىشقىمۇ ئىنتىلدى. شۇنداق قىلىپ ئەنگلىيە
بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت جاھانگىرلار ئوتتۇرىسـ
ىدىكى ئاساسىي زىددىيەت دەرىجىسىگە كوتىرىلدى. ئەنگلىيە ئوزىنىڭ
ئاساسىي رەقىبى بولغان گېرمانىيىگە تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن،
"شەرەپلىك يەككە تۇرۇش" سىياسىتىدىن ۋازكېچىشكە مەجبۇر
بولدى. 1902 - يىلى، ئەنگلىيە روسىيە بىلەن گېرمانىيىگە تاقابىل
تۇرۇش، ئوزىنىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى مەنپەئەتىگە ھەقىقى كاپالەتـ
لىك قىلىش ئۇچۇن، ياپونىيە بىلەن ئىتتىپاق تۇزدى. 1904 - يىلى،
ئەنگلىيە ئوزىگە ئەنئەنە بولۇپ قالغان فرانسىيىنى ئوچ كورۇش
سىياسىتىدىن ۋازكېچىپ، مۇستەملىكە مەسىلىسىدە فرانسىيە بىلەن

كېلىشىم تۈزدى: فرانسىيە مىسرنى ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە دەپ رەسمىي ئېتىراپ قىلدى، ئەنگلىيە فرانسىيىنىڭ ماراكەشنى ئىشغال قىلۇبلىشىغا ماقۇل بولدى. فرانسىيە-ئەنگلىيە كېلىشىمىنىڭ ئىمزالىنىشى ئەنگلىيىنىڭ تاشقى سىياسىتىدە زور بۇرۇلۇش بولغانلىغىدىن دېرەك بەردى، شۇنداقلا دۇنيا ئۇرۇشىغا تەييارلىق كورۇشنىڭ مۇھىم قەدىمى بولدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىنىشى ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنى يېقىنلاشتۇردى. ياپونىيە-روسىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، روسىيىنىڭ يىراق شەرقتە ئەنگلىيىگە بولغان خەۋپى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتى، گېرمانىيىنىڭ يېقىن شەرقتىكى پائالىيىتى ۋە بېرلىنىدىن باغداتقىچە بولغان تومۇرىيولنى ياساش پىلانى ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ مەنپەئەتىگە بۇۋاستە زەربە بېرىپ، ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنى گېرمانىيىگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە كۈندىن-كۈنگە يېقىنلاشتۇردى. 1907-يىل 8-ئايدا، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئىران، ئافغانىستان مەسىلىسىدە كېلىشىم هاسىل قىلدى. ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ، ئىراننى 3 قىسىمغا: شىمالىنى روسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە تەۋە، شەرقىي جەنۇبىنى ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە تەۋە، ئوتتۇرا قىسمىنى "توقۇنۇشنى پەسەيتكۈچى رايون" قىلىپ ئايرىدى؛ روسىيە ئافغانىستاننى ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە دەپ ئېتىراپ قىلدى. كېلىشىمىزنىڭ تېرىتورىيىسى بولغان شزاڭ مەسىلىسى ئۇستىدىمۇ گەپ بولۇپ، ئىككى تەرەپ ساختىلىق بىلەن، شزاڭغا "ئاربىلاشماسلىق"، شزاڭنىڭ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلىش، شزاڭ بىلەن ئالاقە قىلىشقا توغرا كەلسە، جۇڭگو هوكۇمىتى ئارقىلىق بولۇش كېرەكلىگىنى ئېيتىشتى. ئەمىلىيەتتە هەر ئىككى تەرەپ

شزاك ئۇستىدىكى كۇرەشنى ۋاقتىنچە پەسەيتىشنى مەقسەت قىلدى، شزاگنى بولۇۋېلىش ھەركىتىنى زادىلا توختاتمىدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە، روسىيە مۇستەملىكىلەرنى تالىشىش زىددىيىتىنى بىر قۇر تەڭشىگەندىن كېيىن، ئىلگىرىكى تالاشلار ۋاقتىنچە توختىدى. ئۇچ دولەت كېلىشمى ئاخىرقى ھىساپتا مەيدانغا كەلدى، ئۇ بىرلىشىپ گېرمانىيىگە بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇشنى مەقسەت قىلدى. ئىككى جاھانگىرلىك تاجاۋۇزچىلىق گۇرۇھى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەربى ھازىرلىقلار مۇسابىقىسنى غالجىرلىق بىلەن ئېلىپ بېرىپ، دۇنيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش ئۇرۇشغا جىددى تەييارلىق قىلدى.

دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى جاھانگىرلىك ئۇرۇشى 1871—1898 - يىللىرى، ياۋروپا "قوراللىق تىنچلىق" ھالىتىدە تۇردى، ماھىيەتتە بىرنەچچە كاپىتالىستىك مەملىكەت "تىنچلىق" نىقاۋى ئاستىدا ھە دەپ ھەربى ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ، ھەربى ئىتتىپاق تۇزۇپ، ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، كەڭ ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى رايونىدا ھېچبىر "تىنچلىق" مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، ئۇ يەرلەردە زوراۋانلىق قىلمۇاتقان بىرنەچچە چوڭ دولەت مۇستەملىكىلەرنى غالجىرلىق بىلەن تالان-تاراج قىلىپ، دۇنيانى بولۇشۇۋېلىش يولىدا كەسكىن كۇرەش ۋە مۇستەملىكىچىلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بارىدى. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پۈتۈن دۇنيا بولۇنۇپ بولدى، ياۋروپانىڭ "قوراللىق تىنچلىق" ھالىتى ئاياقلاشتى، ئۇنىڭ ئۇرنىنى جاھانگىر كۈچلۈك دولەتلەرنىڭ دۇنيا زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىش، دۇنيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش يولىدىكى جاھانگىرلىك ئۇرۇشى ئالدى. 1898 - يىلىدىكى ئامېرىكا-ئىسپانىيە ئۇرۇشى، 1899—1902 - يىللاردىكى ئىنگلىزلار-بۇرلار ئۇرۇشى،

1904 ـــ 1905 ـ يىللاردىكى ياپونىيە ـ روسىيە ئۇرۇشى ئەڭ دەسلەپكى 3 قېتىملىق جاھانگىرلىك ئۇرۇشى، جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرىشنىڭ تارىخىي ئالامىتى بولدى.

دۇنيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش يولىدىكى بىرىنچى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنى قوزغىغان باش جىنايەتچى ئامېرىكا جاھانگىرلىگى بولدى. ئامېرىكا 1893 ـ يىلى ھاۋايى تاقىم ئاراللىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن، ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان كۇبا بىلەن فىلىپپىننى تارتىۋېلىشنى جىددى پىلانلىدى. ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ نەزىرىدە، بۇ ئىككى جاي پايدىلىق سودا بازىرى ۋە مەبلەغ سېلىش ئورنى بولۇپلا قالماي، بەلكى لاتىن ئامېرىكىسىغا قاتناش، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ جۇڭگوغا ۋە يىراق شەرققە تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئىستىراتېگىيىلىك تايانچ پونكىت ئىدى. 1895 ـ يىلى كۇبا خەلقى ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى؛ 1896 ـ يىلى فىلىپپىندىمۇ ئىنقىلاپ پارتلىدى. ئامېرىكا جاھانگىرلىگى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىسىنى تارتىۋېلىش قارارىغا كەلدى.

1898 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۇنى، ئامېرىكا ھوكۇمىتى ئامېرىكا مۇھاجىرلىرىنىڭ جىسمانى ئامانلىغىنى ۋە سودا مەنپەئەتىنى قوغداشنى بانا قىلىپ، "مويىن" ناملىق ھەربى پاراخوتىنى ھاۋاناغا ئەۋەتتى. ئارىدىن ئۇزۇن ئوتمەي بۇ ھەربى پاراخوت تۇيۇقسىز پارتلاپ كەتتى. ئامېرىكا شۇ ھامان بۇ ۋەقەنى ئۇرۇش قوزغاشنىڭ بانىسى قىلدى. 4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۇنى ئامېرىكا ئىسپانىيىگە رەسمىي ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، يەرلىك قوزغىلاڭچىلارنىڭ غەلىبە مىۋىسىنى تارتىۋالدى. ئىسپانىيىنىڭ كۇبادىكى 200 مىڭ كىشىلىك ئارمىيىسـ

نىڭ كوپ قىسمىنى كۆبا قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى ئىسكەنجىلەپ تۇردى. ئاسىيادا، فىلىپپىن قوزغىلاڭچىلىرى قوزغىلىپ ئىسپانىيە تاجاۋۇزچىلار ئارمىيىسىگە زەربە بەردى. ئامېرىكا ئۇزىنىڭ دېڭىز-دىكى ئۇستۇنلۇقىدىن پايدىلىنىپ، دېڭىزدا ئىسپانىيىنىڭ پىلوتىنى تېزلا مەغلۇپ قىلدى. ئۇرۇش ئىسپانىيىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياقلاشتى. 12-ئاينىڭ 10-كۈنى، ئامېرىكا بىلەن ئىسپانىيە پارىژدا سۆھبەت شەرتنامىسى ئىمزالندى، سۆھبەت شەرتنامىسە: 1. ئىسپانىيە كۆبانىڭ "مۇستەقىللىغى"نى ئېتىراپ قىلىش؛ 2. ئىسپانىيە پۇرتو-رىكو، گۇئام ئارىلىنى ۋە فىلىپپىن تاقىم ئارال-لىرىنى ئامېرىكىغا ئوتۇنۇپ بېرىش؛ 3. ئامېرىكا "تولەم" ئۈرنىدا ئىسپانىيىگە 20 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بېرىش بەلگىلەندى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئامېرىكا جاھانگىرلىگى ئۇزىنىڭ ۋەدىسىگە پۇتۇنلەي ئاسىن-لىق قىلىپ، مۇستەقىللىقنى تەلەپ قىلغان فىلىپپىن خەلقىنى قانلىق قىرغىن قىلدى، كۆبانىڭ مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى باستۇردى، فىلىپپىن بىلەن كۆبانى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئۇزىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ۋە ھامىلىغدىكى دولەتكە ئايلاندۇرۇۋالدى.

ئامېرىكا-ئىسپانىيە ئۇرۇشى ئامېرىكا جاھانگىرلىگى بىلەن ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى دۇنيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش مەقسىدىدە ئېلىپ بارغان بىرىنچى قېتىملىق جاھانگىرلىك ئۇرۇشى، ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ دۇنيا زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىش يولى-دىكى ئىستراتېگىيىلىك ئۇرۇنلاشتۇرۇشىدىن ئىبارەت. لېنىن ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئالىمى ھوبسوننىڭ مۇنۇ سوزىنى نەقىل كەلتۈرگەن ئىدى: "كۆبا، فىلىپپىن ۋە ھاۋايى كاتتا تاماقدىن ئىلگىرىكى ئىشتەي

ئېچىش 'زاكۇسكىسى'دىن باشقا نەرسە ئەمەس."①

ئامېرىكا-ئىسپانىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، 1899—1902-يىللىرى يەنە ئەنگلىيە، بۇر مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ جەنۇبىي ئافرىقا زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش، ئافرىقىدىكى مۇستەملىكىلەرنى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىشنى مەقسەت قىلغان ئىنگىلىزلار-بۇرلار ئۇرۇشى باشلاندى.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئەنگلىيىنىڭ ئافرىقىغا قاراتقان تاجاۋۇزى بىر يېڭى باسقۇچقا كىردى، ئۇ ئۇزاقتىن بېرى ئافرىقىدا قولغا كىرگۈزۈۋالغان مۇستەملىكىلەرنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ، سېسىل نامى پۈر كەتكەن «كاپ—قاھىرە» پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. 90-يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئەۋلادى بولغان بۇرلار ئافرىقىنىڭ جەنۇبىدا قۇرغان ترانسۋال ۋە ئورانژ جۇمھۇرىيەتلىرى ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىنىڭ ئافرىقىنى جەنۇبتىن شىمالغىچە بىر تۇتاش ئىدارە قىلىش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئاخىرقى توسالغۇسى بولۇپ قالدى. ئەنگلىيە ۋە گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ توقۇنۇشى مۇقەررەر بولۇپ قالدى، ئەنگلىيە ئۇرۇش تارقىلىق بۇ توسالغۇنى تۇگىتىش قارارىغا كەلدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ترانسۋال بىلەن ئورانژ دۆنيا بويىچە ئالماس ۋە ئالتۇننىڭ ئەڭ چوڭ كانى بولۇپ، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇنى ئەنگلىيە پۇل-مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرى ئىگەللىۋالغان

---

① لېنىننىڭ «جاھانگىرلىك توغرىسىدىكى خاتىرىلەر» دىگەن ئەسىردە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 39-توم، 460-بەت.

ئىدى. ئەنگلىيە قاراقچىسى. ئافرىقا خەلقىنىڭ ئەشەددى دۈشمىنى شېشىر رودېس ئەنە شۇ كانىغا تايىنىپ ئۇستىلىق بىلەن بۇلاڭ-تالاڭ، ئۇچقانىدەك تېز بېيىغان ئىدى. ئۇ ئۇيۇشتۇرغان جەنۇبىي ئافرىقا ئالتۇن كانى شىركىتى شۇ زاماندا پۈتۈن دۇنيا بويىچە مەھسۇلاتنىڭ 90 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان ئالماس كانىنى مونوپول قىلىۋالدى. ئەنگلىيە بۇ ئىككى جايىنى گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، دىپلوماتىيە جەھەتتە تۈرلۈك تەييارلىقلارنى قىلدى. گېرمانىيىنىڭ تىرانسۋال ۋە ئورانجژ جۇمھۇرىيەتلىرىدە مەلۇم تەسىرى بار ئىدى، گېرمانىيىنىڭ كەلگۈسىدىكى ئىنگلىزلار-بۇرلار ئۇرۇشىغا قول سېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە 1899-يىل 3-ئايدا رودېسنى بېرلىنغا سوھبەتكە ئەۋەتتى. نەتىجىدە، ئەنگلىيە گېرمانىيىنىڭ يېقىن شەرقتىكى كېڭەيمىچىلىگىنى جۇملىدىن باغدات تومۇرىيولىنى ياسىشىنى قوللاش شەرتى بىلەن، گېرمانىيە ئەنگلىيىنىڭ جەنۇبىي ئافرىقىدىكى كېڭەيمىچىلىگىگە ئارىلاشماسلىققا ماقۇل بولدى.

ئىنگلىزلار-بۇرلار ئۇرۇشى 1899-يىل 10-ئايدا باشلىنىپ، 1902-يىل 5-ئايدا ئاياقلاشتى. بۇ جەنۇبىي ئافرىقىنى يېڭىۋاشتىن بولۇۋېلىش يولىدىكى جاھانگىرلىك ئۇرۇشى بولدى، ئۇرۇش ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن ھەققانىيەتسىز ئۇرۇش ئىدى. ئۇرۇش نەتىجىسىدە بۇرلار مەغلۇپ بولدى، ئىككى تەرەپ ئىمزالىغان سۈلھى شەرتنامىسى بويىچە، تىرانسۋال بىلەن ئورانجژ ئەنگلىيە ئىمپېرىيەسىگە بولۇپ بېرىلدى، ئەنگلىيە بۇرلارغا 3 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭ "تولەم" بەردى. 1910-يىلى، تىرانسۋال ۋە ئورانجژ ئەنگلىيىنىڭ جەنۇبىي ئافرىقىدىكى تەۋەلىگى بولغان كاپ مۇستەملىكىسى ۋە ناتال

ئىشتاتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، "جەنۇبىي ئافرىقا قوشما ئىشتاتى" تەشكىل قىلىنىپ، ئەنگلىيىنىڭ دومىنونى قىلىندى.

ئىنگلىزلار-بۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئافرىقىدىكى مۇستەملىكىلەرنى تالىشىش ئۇرۇشى ئايالقىشپ ئۆزاق ئوتمەي، 1904-يىلى يەنە چارروسىيە بىلەن ياپونىيە جاھانگىرلىرىنىڭ شەرقىي ئاسىيادا زومىگەرلىك هوقۇقى تالىشىشنى مەقسەت قىلغان ياپونىيە-روسىيە ئۇرۇشى پارتلىدى.

19-ئەسرىنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسرىنىڭ باشلىرىدا، ياپونىيە جاھانگىرلىگىنىڭ سىرتقا تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئاساسىي نىشانى چاۋ-شيەن بىلەن جۇڭگو بولدى، مەقسەت تىچ ئوكيانىدا زومىگەرلىك هوقۇقىنى ئورنىتىش ئىدى. جۇڭگو-ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشى مۇشۇ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ بىرىنچى قەدىمى بولدى. روسىيە، فرانسىيە، گېرمانىيىلەر جياۋۇ ئۇرۇشىدا سۇلهى قىلغىنىدا، ئۇزلىرى-نىڭ مۇستەملىكىچىلىك مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن، ياپونىيىنىڭ بەك كوپ زىمىنىنى تارتىۋېلىشىنى خالىمىدى، شۇڭا ئوتتۇرىغا چىقىپ ئارىلىشىپ، ياپونىيىنى لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. ياپونىيە بۇنىڭدىن ئىنتايىن نارازى بولۇپ، داۋاملىق تاجاۋۇز قىلىش نىيىتىدە بولدى. جياۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياپونىيە يەنىلا جىددى تۇردە هەربىي هازىرلىقلارنى كېڭەيتتى. 1896-يىلى، پارلامېنت ناھايىتى زور هەربىي خامچوت لايىهىسىنى ماقۇللىدى، هەربىي خراجەت جۇڭگو-ياپونىيە ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا بىر هەسسە ئاشۇرۇلۇپ، دولەتنىڭ پۇتۇن چىقىمىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلدى. قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى 6 شىدىن 10 شىغا كېڭەيتىلدى، دېڭىز ئارمىيىسى پىلوتى

80 مىڭ تونناندىن 270 مىڭ تونناغا يەتكۈزۈلدى.

چارروسىيە ئىزچىل تۈردە جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشنى ئۇزىنىڭ يىراق شەرقتە خوجايىنلىق قىلىشىنىڭ ئاساسى قىلىپ كەلدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، چارروسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى كۇروپاتكىن چارپادىشاغا ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىنى قوشۇۋېلىش-نىڭ ئاتالمىش 10 چوڭ "پايدىسى"نى ئېيتتى ھەمدە تومۇرىيول ياساش ۋاستىسى بىلەن جۇڭگو زېمىنىنى ئىگەللىۋېلىش، ئاھالە كوچۇ-رۇش ۋە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئېچىش يولى بىلەن جۇڭگوغا قارىتا كېڭەيمچىلىك قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. روسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئىگناچېۋ چارپادىشاغا: "مەجبۇرلاش ۋاستىسىنى ئىشقا سېلىش ۋە چېگرىدا ئەسكەر توپلاشقا ئوخشاش تەدبىرلەرنى ئوز تەلەپلىرىمىز ئۇچۇن ئارقا تىرەك قىلايلى" دەپ پىلان كورسەتتى. جاھانگىر دولەتلەر يېخىتۇەن ھەركىتىنى بىرلىكتە تۇنجۇقتۇر-غان جەريانىدا، روسىيە پۇرسەتىنى غەنىمەت بىلىپ، ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى 3 ئولكىنى ئىشغال قىلدۇالدى. چارپادىشا نىكولاي II ئاتالمىش "سېرىق رۇسلار" پىلانىنى تۇزۇشكە كىرىشتى، بۇنىڭ بىلەن ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونىنى مەڭگۈگە ئىشغال قىلىۋالماقچى بولدى، شۇنداقلا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ شىنجياڭ، موڭ-غۇلىيە ۋە شىمالىي جۇڭگونى ئىگەللىۋالماقچى بولدى.

شىنخۇ (1901 ـ يىلى) سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن كېيىن، چارروسىيە يەنە نەيرەڭۇازلىق قىلىپ، ھە دەپ ئىككى يۇزلىملىك قىلدى، ئاغزىدا ھەرقايسى ئەللەر قوشۇنلىرىنىڭ بېيجىڭدىن تېز-رەك چىقىپ كېتىشىنى قەتئى تەشەببۇس قىلدى، ئوزى بولسا شەرقىي شىمالدىن ئەسكەرلىرىنى چېكىندۇرۇپ چىقىپ كېتىشنى رەت

قىلدى. روسىيەنىڭ شەرقىي شىمالىنى تەنها ئىگەللەش قارا نىيەتى ئالدى بىلەن ياپونىيە بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى، شۇنداقلا باشقا جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودىكى مەنپەئەتىگە بىرىپ تاقىلىپ، ئۇلارنىڭ نارازلىقىنى قوزغىدى. ئەنگلىيە روسىيەنىڭ يىراق شەرقتىكى تەسىرىنىڭ بەك كۈچىيىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ياپونىيەنى يولەپ روسىيەگە قارشى تۇرۇش قارارىغا كەلدى. 1902 - يىل 1 - ئايدا، ئەنگلىيە بىلەن ياپونىيە ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى ئىمزالىدى، شەرتنامىدە، كېلىشىم تۈزۈشكەن بىر تەرەپ ئۈچىنچى بىر دولەت بىلەن ئۇرۇش قىلىپ قالغاندا، يەنە بىر تەرەپ دۇستانە بىتەرەپلىكنى ساقلاش؛ ئەگەر كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەت باشقا ئىككى دولەت بىلەن ئۇرۇش قىلىپ قالسا، يەنە بىر تەرەپ ھەربى ياردەم بېرىشى كېرەك، دەپ بەلگىلەندى. ئەنگلىيە ئەگەر ياپونىيە - روسىيە ئۇرۇشى بولۇپ قالسا، ياپونىيەگە مالىيە جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى ۋەدە قىلدى. ئەنگلىيە - ياپونىيە ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسىنىڭ ئىمزالىنىشى ياپونىيەنىڭ روسىيەگە قارشى ئۇرۇش قىلىشىنىڭ دىپلوماتىيە تەييارلىغى ئىدى. ئامېرىكا ھوكۈمىتى گەرچە ئەنگلىيە - ياپونىيە ئىتتىپاقىغا قاتناشمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ شەرتنامىنى پۈتۈنلەي قوللىدى. گېرمانىيە، بىر تەرەپتىن، ياپونىيىنى روسىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ئىلھاملاندۇردى ھەمدە ياپونىيەگە: مۇبادا ئۇرۇش بولۇپ قالسا، ئۇزىنىڭ ئاقكۆكۈللۈك بىلەن بىتەرەپ تۇرىدىغانلىغىنى ۋەدە قىلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، روسىيە ئارمىيىسىنى ئاسىيا بىلەن بەنت قىلىپ قويۇپ، ئۇزى فرانسىيەگە تاقابىل تۇرۇش غەرىزىدە، روسىيىنى شەرقتىكى تاجاۋۇزىنى جىددىلەشتۈرۈشكە تۈرلۈك يوللار بىلەن قۇتراتتى.

1904 ـ يىل 2 ـ ئايدا، ياپونىيە ھەربى پاراخوتلىرى لۈيشۈنكۈدىكى روسىيە پىلوتىغا ئۇششۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ياپونىيە ـ روسىيە **ئۇرۇشى** باشلاندى. بۇ ئۇرۇش ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن ھەققانىيەتسىز، بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى جاھانگىرلىك ئۇرۇشى ئىدى. ئۇرۇش مەيدانى ئاساسەن جۇڭگو زېمىنىدە بولۇپ، خەلقىمىز مىسلىسىز بالايى ـ ئاپەتكە ئۇچرىدى. ئۇرۇش كەڭ روسىيە خەلقىغىمۇ ئېغىر ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "چارپادىشا ھوكۇمىتى روسىيە خەلقىنى ياپونىيىگە قارىتىلغان تەلۈلەرچە ئۇرۇشقا ئاپىرىپ تىقتى.....نېمە ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىنىدۇ؟ بۇلاڭچىلىققا تولغان چارپادىشا ھوكۇمىتى جۇڭگودىن تارتىۋالغان مانجۇرىيە ئۈچۈن! باشقا دولەتنىڭ زېمىنىنى دەپ رۇسلار قان توكۈۋاتىدۇ، دولىتىمىز ۋەيران بولۇۋاتىدۇ."① ئۇرۇشتا، چارروسىيە قۇرۇقلۇقتا ۋە دېڭىزدا ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. 1905 ـ يىل 5 ـ ئايدا، دۇيما بوغىزىدا بولغان دېڭىز ئۇرۇشىدا، روسىيىنىڭ تېچ ئوكيان پىلوتى ئۇنىڭ قارا دېڭىزدىن يوتكىگەن پىلوتىي بىلەن قوشۇلۇپ پۈتۈنلەي دېگۈدەك ياپونىيە تەرىپىدىن بېتچەت قىلىندى. بۇ چاغدا روسىيىدە 1905 ـ يىل ئىنقىلاۋى باشلانغان ئىدى، چار ـ روسىيە ھوكۇمىتى كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ مەملىكەت ئىچىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئۇرۇشنى ئايىقلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئامېرىكا جاھانگىرلىگىمۇ ياپونىيىنىڭ بەك كۈچىيىپ

① لېنىن. «1 ـ ماي بايرىمى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 8 ـ توم، 319 ـ بەت.

كېتىپ ئوزىگە پايدىسز بولۇپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئوتتۇ-رىغا چىقىپ كېلىشتۈردى. 1905 - يىل 9 - ئايدا، ياپونىيە بىلەن روسىيە ئامېرىكىنىڭ پورتسموت دېگەن يېرىدە سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالدى. ياپونىيە جۇڭگونىڭ لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىغا ۋە كۇيېداۋ ئارىلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ئىگە بولۇۋالدى، روسىيە چاۋشيەننى ياپونىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە دەپ ئېتىراپ قىلدى.

ياپونىيە - روسىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياپونىيە مەملىكىتىمىزگە قارىتا يېڭى تاجاۋۇز قىلىش ئۈچۈن جىددى تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى. 1906 - يىلى قۇرۇلغان "جەنۇبىي مانجۇرىيە تومۇريول شىركىتى" (قىسقارتىپ "مانجۇرىيە تومۇريولى" دەپ ئاتىلىدۇ) ياپو-نىيە جاھانگىرلىگىنىڭ ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىغا تاجاۋۇز قىلىش سىلىكىۋىسى ئىدى؛ يېڭىدىن قۇراشتۇرۇلغان "كانتون ئارمىيىسى" مەخسۇس جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشقا ئىشلىتىلدى. 1907 - يىلى، ياپونىيە جاھانگىرلىگى جەنۇبىي مانجۇرىيە تومۇريولىنى "ساقلاش"نى بانا قىلىپ، مۇھاپىزەتچى قوشۇن تۇرغۇزۇشنى تەلەپ قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە شەرقىي شىمالدا بىر شتۇمنى دائىملىق تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا ياپونىيە كانتون ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى بىۋاستە قوماندان-لىق قىلىدىغان بولدى. ياپونىيىنىڭ كېڭەيمىچىلىگى بىلەن ئامېرىكا جاھانگىرلىگى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا بولۇپ، ئىككى تەرەپ-نىڭ مۇناسىۋىتى بىر مەھەل جىددىلىشىپ، ئۇرۇش پەيدا بولغىلى تاس قالدى. ياپونىيە ئامېرىكىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، يەنە روسىيە بىلەن يېقىنلاشتى، ئىككى تەرەپ بىرنەچچە قېتىم مەخپى كېلىشىم تۈزۈپ، جۇڭگو بىلەن چاۋشيەننى بولۇشۇۋېلىشنى قەستلىدى. 1910 - يىلى، ياپونىيە جاھانگىرلىگى نەيزىنى ۋاستە قىلىپ، قانلىق

تۇردىكى "ياپونىيە بىلەن چاۋشىيەننىڭ قوشۇلۇشى"نى ئىشقا ئاشۇرۇپ، چاۋشيەننى رەسمىي يۇتۇۋېلىپ، ئۇنى ياپونىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇۋالدى.

1905 ـ 1912 ـ يىللاردىكى ئۇرۇش كىرىزىسى ياپونىيە ـ روسىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، خەلقارا كىرىزىس ۋە قىسمەن ئۇرۇشلار ئۇزلۇكسىز بولۇپ تۇردى. ئىككى چوڭ جاھانگىرلىك ھەربى گۇرۇھىنىڭ تالىشىش مەركىزى ئافرىقا بىلەن بالقان رايونى بولدى. 1905 ـ يىل ئەتىيازدا، گېرمانىيە ھوكۇمىتى فرانسىيىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان روسىيىنىڭ ياپونىيە ـ روسىيە ئۇرۇشىدا ئاجىزلاشقانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئوزىنىڭ فرانسىيىنىڭ ماراكەشكە بولغان ئىشغالىيىتىنى ئېتىراپ قىلمايدىغانلىغىنى جاكالاپ، خەلقارا يىغىن ئېچىپ، ئەنگلىيە، فرانسىيىلەرنىڭ ماراكەش توغرىسىدىكى كېلىشىمىنى يېڭىۋاشتىن قاراپ چىقىشنى تەلەپ قىلدى ھەم ئۇرۇش بىلەن تەھدىت سالدى. بۇ ھال بىرىنچى قېتىملىق ماراكەش كىرىزىسىنى پەيدا قىلدى. فرانسىيە بۇ چاغدا ئۇرۇش بولۇپ قالسا ئوزىگە پايدىسىز بولىدىغانلىغىنى نەزەرگە ئېلىپ، يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. 1906 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا، ئىسپانىيىنىڭ ئالگېسىراس شەھىرىدە خەلقارا يىغىن چاقىرىلدى. يىغىن ماراكەشنى "مۇستەقىل" دولەت دەپ ئېتىراپ قىلدى، ئەمما ماراكەشنىڭ مالىيىسىگە خەلقارا نازارەت قىلىنىدىغان بولدى، ئۇنىڭ ساقچى تەشكىلاتى ۋە "ئامانلىقنى ساقلاش" ئىشلىرىنىڭ كوپ قىسمىنى فرانسىيە باشقۇرىدىغان بولدى. كىرىزىس ئوتۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن گېرمانىيە بىلەن فرانسىيە ھەر ئىككىلىسى ماراكەشنى ئىشغال قىلىۋېلىش قارا نىيىتىدىن يانمىدى.

1908 ـ يىل كۆزده، ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى 1878 ـ يىلدىن كېيىن بېسىۋالغان سېربىيىنىڭ ئىككى ئولكىسى: بوسنىيە بىلەن ھېرزېگوۋىنانى رەسمىي ئوزىگە قوشۇۋالدى. ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى سېربىيە خەلقىنىڭ ئىنتايىن قاتتىق غەزىۋىنى قوزغىدى، ئۇلار مونتېنېگرو (كىرا ـ گورا) بىلەن بىللە قوراللىق كۆچلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بالقان ھەرقايسى جاھانگىرلىك كۈچ ـ لىرى ئىرماش ـ چىرماش بولۇپ كەتكەن جاي بولغاچقا، ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى ئۇلارنىڭمۇ مەنپەئەتىگە نۇقسان يەتكۈزدى. روسىيە سېربىيىنىڭ ئاۋستىرىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشىنى قوللىماقچى بولدى. ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيىمۇ چېگرىغا ئەسكەر توپلىدى، گېرمانىيە ئوتتۇرىغا چىقىپ ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيىنى قوللىدى ۋە 1909 ـ يىل 3 ـ ئايدا روسىيىگە ئۇلتىماتوم تاپشۇرۇپ، ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيىنىڭ بوسنىيە بىلەن ھېرزېگوۋىنانى بولغان ئىشغالىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشىنى تەلەپ قىلدى، بولمىسا سېربىيىگە قارىتا ئۇرۇش باشلايدىغانلىقىنى ئېيتتى. 1908 ـ 1909 ـ يىللاردىكى بوسنىيە كىرىزىسى گويا ئىككى جاھانگىرلىك گۇرۇھىنىڭ قوراللىق توقۇنۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغاندەك بولۇپ قالدى. روسىيە ئوبدان ئۇرۇش تەييارلىغى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ۋاقتىنچە يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش كېچىكتۈرۈلدى.

1911 ـ يىلى ئەتىيازدا ئىككىنچى قېتىملىق ماراكەش كىرىزىسى يەنە پەيدا بولدى. شۇ يىلى 4 ـ ئايدا، ماراكەشتە پادىشاغا ۋە فرانسىيە جاھانگىرلىگىگە قارشى خەلق قوزغىلىڭى پارتلىدى. فرانسىيە

"تەرتىپ"نى ساقلاش ۋە مۇھاجىرلارنى قوغداشنى بانا قىلىپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ ماراكەشنىڭ پايتەختى فېسنى ئىشغال قىلىۋالدى. گېرمانىيە فرانسىيىنىڭ ماراكەشنى يالغۇز يۇتتۇۋېلىشىغا ھەرگىز تاقەت قىلىپ تۇرالماي، 7-ئايدا "يىلپىز" ناملىق توپچى پاراخوتنى ماراكەشنىڭ ئاگادىر پورتىغا ئېلىپ كىردى. "يىلپىزنىڭ قىمىرلىشى" گېرمانىيە-فرانسىيە ئۇرۇشنى تېگىپ كەتسىلا پارتلاپ كەتكۇدەك ھالغا كەلتۈرۈپ قويدى. ئەنگلىيە گېرمانىيىنىڭ ئاتلانتىك ئوكيانىدا دېڭىز ئارمىيىسى بازىسغا ئىگە بولۇۋېلىشنى خالىمايى، فرانسىيىنى قوللاش قارارىغا كەلدى. ئەنگلىيە مۇبادا فرانسىيە ھۆجۇمىغا ئۆچ-راپ قالسا، ئۆزىنىڭ فرانسىيە تەرەپتە تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىدىغان-لىغنى جاكالىدى. گېرمانىيىمۇ ئۇبدان ئۇرۇش تەييارلىغى بولمە-غانلىغى ئۈچۈن ۋاقتىنچە يول قويدى. 9-ئايدا، فرانسىيە-گېرمانىيە كېلىشىمى تۈزۈلدى، گېرمانىيە ماراكەشنى فرانسىيىنىڭ ھامىلىغىدىكى دولەت دەپ ئېتىراپ قىلدى، فرانسىيە ئوزىگە تەۋە بولغان كونگو-نىڭ بىر قىسمىنى گېرمانىيىگە بولۇپ بەردى. گېرمانىيە بۇ كېلىشىم-نى ئوزى ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىسىز دەپ ھىساپلىدى، شۇڭا ئىككىنچى قېتىملىق ماراكەش كىرىزىسىدىن كېيىن، گېرمانىيە بىلەن ئەنگلىيە، فرانسىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ ئوتكۇرلەشتى.

فرانسىيە بىلەن گېرمانىيە ماراكەش مەسىلىسى ئۈستىدە سوھبەت ئوتكۇزۇۋاتقان چاغدا، ئىتالىيە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۈركىيىنىڭ شىمالىي ئافرىقىدىكى تەۋەلىك يېرى بولغان تىرپولىغا بېسىپ كىردى، شۇنىڭ بىلەن، 1911—1912-يىللاردىكى ئىتالىيە-تۈركىيە ئۇرۇشى باشلانىدى. ئىتالىيە گەرچە تۈركىيە قوشۇنلىرىنى تېزلا يەڭگەن بولسىمۇ، لېكىن تىرپولىدىكى ئەرەپلەر داۋاملىق تۈردە قەيسەرلىك

بىلەن قارشىلىق كورسەتتى. 1912 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، ئىتالىيە بىلەن تۇركىيە سۇلھى شەرتنامىسى تۈزدى، تۇركىيە ترىپولى بىلەن كىرىنائىكا (كېيىن بىرلىشىپ لىۋىيە دەپ ئاتالدى)نى ئىتالىيىگە ئوتۇنۇپ بەردى.

ئىككى قېتىملىق بالقان ئۇرۇشى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بالقان يېرىم ئارىلىدىكى يەنىلا تۇركىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدا تۇرۇۋاتقان سېربىيانلار، بۇلغارلار، مونتېنېگرولار ۋە گىرىكلارنىڭ مىللى ھەركىتى يەنە تەرەققى قىلىشقا باشلىدى، ئۇلار ئوزلىرىنىڭ مۇستەقىل بولغان ۋەتىنىگە قوشۇلۇشنى، فېودالىلىق قالدۇقلارنى يوقىتىشنى تەلەپ قىلىشتى. ئىتالىيە ـ تۇركىيە ئۇرۇشى بالقان ئەللىرىنىڭ تۇركىيىگە قارشى كۇچلىرىنىڭ بىرلىشىشىنى تېزلەتتى. 1912 ـ يىل 3 ـ ئايدا، سېربىيە بىلەن بۇلغارىيە تۇركىيىگە قارشى ئىتتىپاق تۈزدى، ئۇنىڭدىن كېيىن گرېتسىيە بىلەن مونتېنېگرومۇ ئۇنىڭغا قاتنىشىدىغانلىغىنى جاكالىدى، شۇنداق قىلىپ بالقان ئىتتىپاقى ئاخىرقى ھىساپتا مەيدانغا كەلدى. 1912 ـ يىل 10 ـ ئايدا، مونتېنېگرو ئالدى بىلەن تۇركىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى، ئۇرۇشقا بۇلغارىيە، سېربىيە ۋە گرېتسىيىمۇ قاتناشتى. بالقان ئەللىرىدىكى پۇرولېتارىياتنىڭ سانى ئازراق بولغانلىغى، بۇرژۇئازىيىمۇ ناھايىتى ئاجىز بولغانلىغى ئۈچۈن، بۇ قېتىمقى مىللى مۇستەقىللىق ھەركىتىگە شۇ مەملىكەتلەردىكى پادىشالارلا رەھبەرلىك قىلدى.

بالقاندىكى مىللى بىرلىك ھەركىتى، جاھانگىر كۇچلۇك دولەتلەرنىڭ قول تىقىشى بىلەن مۇرەككەپلىشىپ كەتتى. گېرمانىيە ئوزىنىڭ تۇركىيىدىكى مەنپەئەتىنى قوغداشنى كوزدە تۇتۇپ، ئاۋسترىيە ـ ۋېنگرىيە تەرەپتە تۇرۇپ، تۇركىيىنى قوللاپ، بالقاندىكى مىللى

بىرلىك ھەركىتىنى توسۇشقا كۇچەپ ئۇرۇندى. چارروسىيە بالقان ئۇرۇشى ئارقىلىق تۇركىيىنى ئاجىزلىتىش، داردانېللى بوغىزىنى تارتىۋېلىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە بالقان ئىتتىپاقىنى گېرمانىيە، ئاۋستىرىيىگە قارشى قورال قىلىش غەرىزىدە، بالقان ئىتتىپاقى تەرەپتە تۇردى. ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە گېرمانىيە، ئاۋستىرىيىنىڭ تەسىرىنىڭ بالقاندا داۋاملىق كېڭىيىپ كېتىشىنى خالىماي، مەلۇم دەرىجىدە روسىيىنى قوللىدى. ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن، بالقان ئىتتىپاقى ئارمىيىسى بىرنەچچە ھەپتە ئىچىدىلا تۇركىيە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، تۇركىيىنىڭ ياۋروپادىكى يەرلىرىنىڭ كوپ قىسمىنى ئىشغال قىلىپ، ئىستامبۇلغا قىستاپ كەلدى. 12 ـ ئايدا، تۇركىيە نائىلاج سۇلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ۋەزىيەت بالقان ئەللىرى ئۇچۇن ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى. لېكىن سۇلھى شەرتنامىسىنى تۇزگەن چاغدا، جاھانگىر كۇچلۇك دولەتلەر ئوزىنىڭ مەنپەئەتىنى دەپ يولسىزلىق بىلەن ئارىلىشىپ، ئىختىلاپ پەيدا قىلغانلىغى ئۇچۇن، سۇلھى شەرتنامىسى 1913 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئاران ئىمزالاندى. لوندون شەرتنامىسىدە: تۇركىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىدا ئىستامبۇلنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئازغىنا يەرلەرنى ساقلاپ قالغاندىن تاشقىرى، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى بالقاندىكى 4 ئىتتىپاقداش دولەتكە بولۇپ بېرىش بەلگىلەندى.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئالبانىيىنىڭ تۇركىيىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغىغا قارشى تۇرۇش، مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۇرۇش يولىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەركىتىمۇ دولقۇنغا كوتىرىلدى. 1905 ـ يىل 11 ـ ئايدا، بىر تۇركۇم بۇرژۇئا ۋەتەنپەرۋەرلىرى ماناستىردا "ئالبانىيە ئازاتلىغى كومىتېتى" قۇرۇپ، ئىنقىلاپ يولى

بىلەن ۋەتەننىڭ ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. 1906 ـ يىلى، ئۇلار كورسا رايوندا بىر قوراللىق قوشۇن قۇردى، كېيىن باشقا جايلاردىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى ھەمدە 1908 ـــ 1909 ـ يىللاردىكى تۈركىيىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتكە ئاكتىپ كىرىشتى، ياش تۈركىيىچىلەر پارتىيىسىگە قوراللىق كۈچ بىلەن يارىدەم بەردى. تۈركىيە ئىنقىلاۋى ھەرقايسى ئېزىلگۈچى مىللەتلەر ـ نىڭ قاتىنىشىشى بىلەن غەلىبە قازاندى. لېكىن، ياش تۈركىيىچىلەر پارتىيىسى باشقا بۇرژۇئا پارتىيىلىرىگە ئوخشاشلا، ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىۋالغاندىن كېيىن، دەرھال مىللەتنىڭ ئۈچىنى بۇراپ، ئىشچى ـ دېخانلار ئاممىسىنى ۋە مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنى باستۇرۇشقا ئۆتتى. ئالبانلار ياش تۈركىيىچىلەر پارتىيىسىنىڭ زوراۋانلىق ھەرىكىتىگە ئۈزلۈكسىز تۇرده قوزغىلاڭ كوتىرىشى بىلەن جاۋاپ قايتۇردى، ئۇلار 1910 ـــ 1911 ـ يىللىرى ئۈدا كەڭ كولەملىك قوراللىق قوزغىلاڭ كوتەردى ھەمدە بۇ قوزغىلاڭلار تەرەققى قىلىپ 1912 ـ يىلى ئومۇمى قوزغىلاڭغا ئايلاندى. مۇشۇ قېتىمقى ئىنقىلاپ دولقۇنىدا، 1912 ـ يىل 11 ـ ئايىنىڭ 28 ـ كۈنى، ئالبانىيە رەسمىي مۇستەقىل دولەت دەپ جاكالاندى.

بىرىنچى قېتىملىق بالقان ئۇرۇشى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، غەنىمەت بولۇشۇش ۋاقتىدا، بۇلغارىيىنىڭ بولۇۋالغىنى ھەممىدىن كوپ بولدى، شۇنىڭ بىلەن بالقان ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا توقۇنۇش كېلىپ چىقتى. سېربىيە بىلەن گرېتسىيە ماكېدونىيىنى تالىشىپ، بۇلغارىيىگە قارشى ئىتتىپاق قۇردى، كېيىن رۇمىنىيىمۇ بۇ ئىتتىپاققا قاتناشتى. بۇلغارىيە ئاۋال قول سېلىش قارارىغا كېلىپ، 1913 ـ يىل 6 ـ ئايىنىڭ 29 ـ كۈنى سېربىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى.

تۈركىيە بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇلغارىيىنىڭ قولىدىن بىر قىسىم يېرىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈيغۇ بىلەن، بۇلغارىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى. مونتېنېگرومۇ سېربىيە تەرەپتە تۇردى. ئىككىنچى قېتىملىق بالقان ئۇرۇشى بىرىنچى قېتىمقىسىغا ئوخشمايتتى، بۇ زامان تالىشىدىغان، ھەقانىيەتسىز بولغان سۇلالىلەر ئۇرۇشى ئىدى. بۇلغارىيە كوپ ئوتەمەي سېربىيە، گرېتسىيە، رۇمىنىيە، مونتېنېگرو، تۈركىيىلەرنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ئىككى تەرەپ بۇخارېستتا سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالدى. بۇلغارىيە دوبرۇدجا رايونىنىڭ شىمالىنى رۇمىنىيىگە ئايرىپ بەردى؛ سېربىيە ماكېدونىيىنىڭ كوپ قىسمىغا ئىگە بولۇۋالدى، گرېتسىيە ماكېدونىيىنىڭ جەنۇبىغا، كرېت ئارىلىغا ۋە تراسېنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ئىگە بولۇۋالدى. تۈركىيە ئادرىانوپول (بۈگۈنكى كۈندىكى ئەدرنې)غا يېڭىۋاشتىن ئىگە بولۇۋالدى.

بالقان ئۇرۇشى بالقان يېرىم ئارىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى تۈركىيىنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، مۇستەقىللىق ۋە بىرلىكە ئىگە قىلدى. ئۇرۇش بوسنىيىلىكلەر بىلەن ھېرزېگوۋىنىيىلىكلەرنىڭ مىللى ھەركىتىنى ئىلگىرى سۈردى، ئۇلار ئاۋستىرىيە - ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىن قۇتۇلۇپ، سېربىيە بىلەن بىرلەشمەكچى بولدى. بۇخارېست سۇلھى شەرتنامىسىدىن كېيىن، بالقاننىڭ ۋەزىيىتى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتى. بۇلغارىيە بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، سۇلھى شەرتنامىسىنى تۈزىتىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە گۇرۇھىغا پائال تۇردە يېقىنلىشىپ، "ئوچ ئىتتىپاق" قا ھازىرلاندى. ئاۋستىرىيە - ۋېنگرىيەمۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن بۇلغارىيىنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇنى سېربىيىنى ئاجىز -

لاشتۇرۇش، ئۇزىنىڭ بالقاندىكى كېڭەيمەچىلىك سىياسىتىنى يولغا قويۇشتىكى قورالى قىلماقچى بولدى. سېربىيە، گرېتسىيە، رۇمىنىيە- لەر پائال تۈرده بۇخارېست سۇلھى شەرتنامىسىنى قوغدىماقچى بولدى، شۇنداق قىلىپ 3 دولەتنىڭ مۇناسىۋىتى كۇنىدىن-كۇنگە زىچلاشتى. چارروسىيە بولسا ئۇزى تىزگىنلەپ پايدىلانماقچى بولدى. 1914-يىلى بالقان جاھانگىرلىك زىددىيەتلىرىنىڭ مەركىزى ۋە ياۋروپانىڭ ئوق-دورا ئامبىرى بولۇپ قالدى.

ئون ئىككىنچى باپ

لېنىنىزمنىڭ دۇنياغا كېلىشى، 1905 - يىلدىكى روسىيە ئىنقىلاۋى، لېنىننىڭ خەلقارا سەھنىدە شېۋجېڭجۇيغا قارشى قىلغان كۈرەشلىرى

لېنىنىزم جاھانگىرلىك شارائىتىدا ۋۇجۇتقا كەلدى ۋە راۋاجلاندى. جاھانگىرلىك دەۋرىدە كاپىتالىزمنىڭ تۈرلۈك زىددىيەتلىرى ئىنتايىن كەسكىنلەشتى، بۇ زىددىيەتلەر پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنى بۇاستە ئەمەلىي مەسىلە قىلىپ قويدى. كۇچ توپلاپ، ئىنقىلاپقا تەييارلىنىشنىڭ ئۇرنىنى كاپىتالىزمغا بۇاستە سوقتا بېرىش ئالدى. چارروسىيە ئۇ ۋاقىتتا جاھانگىرلىكنىڭ ھەممە زىددىيەتلىرىنىڭ توپلانغان نۇقتىسى ئىدى، ئۇ يەردە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاپ ۋەزىپىسى بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋەزىپىسى گىرەلىشىپ كەتكەن ئىدى. بۇ قوش ۋەزىپىنى پەقەت روسىيە پۈرولېتارىياتىلا زىممىسىگە ئالالايتتى، شۇڭا روسىيە لېنىنىزمنىڭ بوشۇگى بولۇپ قالدى.

لېنىن ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئىنقىلاۋىي تەلىماتىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى قوغدىدى، ھەرخىل ئاغمچىلىققا ۋە شېۋجېڭجۇيغا قارشى كۈرەشلەردە پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى نەزىرىيىسى ۋە لۇشىيەننىي يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ

شەرھىلىدى، شۇنىڭ بىلەن ماركسىزىمنى راۋاجلاندۇرۇپ لېنىنىزىم باسقۇچىغا يەتكۈزدى. ستالىن كورسىتىپ ئوتكەندەك: "لېنىنىزىم — جاھانگىرلىك ۋە پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى دەۋرىدىكى ماركسىزىم."①

لېنىنىزىم بايرىغى ئاستىدا 1905 - يىلدىكى روسىيە ئىنقىلاۋى پارتلىدى. بۇ ئىنقىلاپ جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى تۇنجى خەلق ئىنقىلاۋى ئىدى، ئۇ روسىيىدىكى مۇستەبىتلىك تۇزۇمگە قاتتىق زەربە بېرىش بىلەنلا قالماي، غەرپ ۋە شەرقتىكى ھەممە ئېزىلگۈچى مىللەتلەر ۋە خەلقلەرنىمۇ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش قىلىشقا رىغبەتلەندۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، كاپىتالىزىم دۇنياسىنىڭ پارىژ كوممۇنىسىدىن بۇيانقى "تېچ" راۋاجلىنىش دەۋرى ئاياقلىشىپ، دۇنيا ئىنقىلاۋى بورىنىنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى.

لېنىن ئېقىمغا قارشى جەسۇرانە روھ بىلەن، ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونال شيۇجېڭجۇيىچىلىرىنىڭ ماركسىزىمغا قىلغان غالجىرانە ھۇجۇمىغا قايتۇرما زەربە بېرىپ، ھەرقايسى ئەل سولچىلىرىنىڭ بۇ شيۇجېڭجۇيىلىق تەتۇر ئېقىمغا قارشى دەلمۇ - دەل كۈرەش قىلىشىغا رەھبەرلىك قىلىپ، ماركسىزىملىق ئىنقىلاۋىي لۇشيەننى قەتئى تۇردە قوغدىدى، ماركسىزىملىق ئىنقىلاۋىي نەزىرىيىنى زور دەرىجىدە بېيىتتى، روسىيىدە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشقا يول ئېچىپ بەردى.

---

① ستالىن. «لېنىنىزىم ئاساسلىرى توغرىسىدا»، 1976 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 4 - بەت.

1 - بولۇم لېنىنزىمنىڭ دۇنياغا كېلىشى

19 - ئەسىرنىڭ 60 — 80 - يىللىردا روسىيده ئىنقىلاۋىي هەرىكەتنىڭ راۋاجلىنىشى لېنىن روسىيه ئىنقىلاپچىلىرى ئىنقىلاپ هەقىقىتىنى ئىزلىگەن ئۇزاق جەريانىنى ئەسلەپ كېلىپ مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "روسىيه يېرىم ئەسىر داۋامىدا، هەقسقەتەنمۇ قاتتىق جاپا - مۇشەققەت چېكىپ ۋە قۇربانلار بېرىپ، مىسلى كورۇلمىگەن ئىنقىلاۋىي قەهرىمانلىق، ئاجايىپ زور غەيرەت ۋە پىدا - كارلىق بىلەن ئىزدىنىپ، ئۇگىنىپ ۋە تەجرىبىدىن ئوتكۈزۈپ، ئۇمتىزلىنىش، سىناپ كورۇشلەرنى باشتىن ئوتكۈزۈپ، ياۋروپا تەجرىبىلىرىدىن پايدىلىنىپ، **ئاخىر** ماركسىزىمدىن ئىبارەت بۇ بىردىن - بىر توغرا ئىنقىلاۋىي نەزىرىيىنى **تاپتى** ."①

19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرى ۋە 70 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا روسىيده ئىنقىلاپ ئالامەتلىرى كورۇلۇشكه باشلىدى، ئۇ ۋاقىتتا ناروددنىك ئىنقىلاپچىلار پائال ئىنقىلاۋىي پائالىيەت ئېلىپ باردى. ناروددنىكلار، ئاساسلىغى، ئاددى خەلقتىن كېلىپ چىققان زىيالىلار ئىدى. چارىزىمنىڭ زۇلمى ئۇلارنى قاتتىق غەزەپلەندۇردى. ئۇلار ئۇزىنى "سوتسىيالىزىمچى" دەپ ئاتايتتى، لېكىن ماركس تەلىماتىنى روسىيىنىڭ ئەمىلىيىتىگە "ئۇيغۇن كەلمەيدۇ" دەپ قوبۇل

---

① لېنىن. «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، 1977 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 123 - بەت.

قىلمايتتى. ئۇلار، روسىيە كاپىتالىزمى بىر تاسادىپى ھادىسە، ئۇ تەرەققى قىلالمايدۇ، دەپ قارىسىغا ھوكۇم قىلىشتى. ئۇلار پۇرولېتارىياتنىڭ جەمىيەتتىكى ھەممىدىن ئىنقىلاۋىي، ھەممىدىن ئىلغار سىنىپ ئىكەنلىگىنى ئىنكار قىلدى، خاتا ھالدا دېخانلارنى سوتسىيالىزمنى ئەملگە ئاشۇرۇشتىكى ھەممىدىن مۇھىم ئىنقىلاۋىي كۈچ دەپ قارىدى. ئۇلار، زىيالىلار رەھبەرلىك قىلغان دېخانلار "توپىلاڭ"لىرى ئارقىلىقلا چارپادىشانى ۋە پومىشىكلار ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋەتكىلى، ئۇنىڭدىن كېيىن پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى دېخانلار يېزا جامائەسى ئارقىلىق سوتسىيالىزمغا ماڭغىلى بولىدۇ، دەپ ھىساپلىدى. 70-يىللاردىكى نارودنىكلار ــ ئۇششاق بۇرژۇئا خىيالىي سوتسىيالىزمچىلىرى ئىدى.

1873-يىلى نارودنىكلار "خەلق ئارىسىغا بېرىش" يەنى دېخانلار ئارىسىغا بېرىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، نارودنىك دىگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىقتى. نۇرغۇن زىيالىلار دېخانچە كىيىنىپ، يېزىلارغا بېرىپ ئىشلىدى. ئۇلار، دېخانلار ئارىسىدا تەرغىبات ئېلىپ بېرىلدىغانلا بولسا، ئىككى-ئۈچ يىل ئىچىدىلا پۈتۈن روسىيىدە "ئىجتىمائى ئۆزگىرىش" پارتلايدۇ، دەپ ھىساپلىدى. ئۇلار بارلىق يەرنى دېخانلارغا ــ دېخانلار يېزا جامائىلىرىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. "خەلق ئارىسىغا بېرىش" ھەركىتى 1874-يىلى يازدا دولقۇنغا كوتىرىلدى.

لېكىن بۇ ھەرىكەتنىڭ مەغلۇپ بولۇشى چوقۇم ئىدى، چۈنكى ئۇلار دېخانلارنى ئالغا يېتەكلىمەي، ئارقىغا سوۋېتتى. نارودنىكلارنىڭ دۇنياقارىشى يەنىلا بۇرژۇئا دۇنياقارىشى ئىدى، ئۇلار ئۇزىنى نىجاتچى ھىساپلاپ، ئۇزىنى ئاممىنىڭ ئۈستىگە قويغان ئىدى.

دىخانىلار ئۇلارغا ئەگەشمىدى. نارودنىكىلارنىڭ نۇرغۇنى ساقچىلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، نارودنىكىلارنىڭ كوپچىلىگى خەلقتىن ۋازكېچىش قارارىغا كەلدى، خەلقنى "قارا ئاخلىق" دەپ پەس كوردى، ئامما ئارىسىدا ئىنقىلاۋىي خىزمەت ئېلىپ بېرىشنى رەت قىلىدى ۋە شەخسى تېرورلۇقتىن ئىبارەت كۇرەش ۋاستىسىنى قوللىنىشقا بۇرۇلۇپ، 1881 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۇنى چار ـ پادىشا ئالېكساندىر II نى بومبا بىلەن پارتلىتىپ ئولتۇردى. لېكىن بىر چارپادىشا ئولتۇرۇلگىنى بىلەن، يەنە بىر چارپادىشا يەنى ئالېكساندىر III يەنە ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىدى. شەخسى تېرورلۇق تاكتىكىسى پەقەت خەلقنىڭ كۇرەشتىكى دىققەت ـ نەزىرىنىلا بۇرىدى، ھوكۇمران سىنىپلار بولسا بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەكسىيەتچىل زىيانكەشلىگىنى كۇچەيتتى، نارودنىكىلارنىڭ تەشكىلاتلىرى پۈتۈنلەي چارپادىشا ھوكۇمىتى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىۋېتىلدى.

نارودنىكىلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەپ شۇكى، ئۇلار ئىنقىلاۋىي كۇرەشتە ماركسىزمنى قىبلىنامە قىلمىدى، پۇرولېتارىيات ـ نىڭ ئاۋانگارتىلىق رولىنى ئىنكار قىلدى. ئۇلارنىڭ لۇشىيەنى خاتا ئىدى.

روسىيىدە ئىنقىلاۋىي ھەركەتنىڭ ھەقىقى رەھبىرىي كۇچى پۇرولېتارىيات ئىدى. روسىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىگى بار ئىدى ـ ئۇ ئىنتايىن مەركەزلەشكەن ئىدى. 1902 ـ يىلدا، مىڭدىن ئوشۇق ئىشچىسى بار چوڭ كارخانىلارغا توپلانغان ئىشچىلار پۈتۈن زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ 47.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، گېرمانىيىدە بولسا (1907 ـ يىلى) ئاران 15 پىرسەنتىنى، ئامېرىكىدا (1909 ـ يىلى) 17 پىرسەنتىنى تەشكىل

قىلاتتى.

19 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا روسىيە پۇرولېتارىياتى ئويغىنىپ، كاپىتالىستلار بىلەن كۈرەش قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار غەربىي ياۋروپا ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل ئۆگەندى، ئىشچىلار ئامىسى ئىچىدە ئىنقىلاۋىي ئىدىيىنى تەشۋىق قىلدى، ئىشچىلارنى تەشكىللەش بىلەن تەشكىللىدى ھەمدە ئىشچىلارنىڭ كۈرىشىنى سىياسى كۈرەش يولىغا سالدى. 1875 - يىلى ئودېسادا "جەنۇبىي روسىيە ئىشچىلار جەمئىيتى" قۇرۇلدى. 1878 - يىلى پېتېربۇرگدا "روسىيە شىمال ئىشچىلار جەمئىيتى" قۇرۇلدى. بۇ روسىيەدىكى ئەڭ بۇرۇنقى پۇرولېتارىياتچە سىياسى تەشكىلات ئىدى، بۇ تەشكىلاتلاردا گەرچە تېخى ماركسىزمچە نەزەرىيىنىڭ يېتەكچىلىگى بولمىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار چارپادىشا ھوكۇمىتى تەرىپىدىن ناھايىتى تېزلا نابۇت قىلىۋېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار روسىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ ئويغانغانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى.

80 - يىللاردا، روسىيە ئىشچىلىرىنىڭ كاپىتالىستلارغا قارشى قوزغىغان كۈرەشلىرى 500 قېتىمدىن ئارتۇقراق بولدى. ئىش تاشلاش بارغانسېرى ئاساسىي كۈرەش شەكلى بولۇپ، ئىشچىلارنىڭ سىنىپىي ئىتتىپاقلىغىنى ئىلگىرى سۈردى. 1885 - يىلى ئورېخوۋو - زۇيېۋو شەھىرىدىكى موروزوۋ فابرىكىسىدا بولغان 8 مىڭ كىشىلىك چوڭ ئىش تاشلاش غايەت زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. ئىشچىلار بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، روسىيە تارىخىدىكى تۇنجى زاۋۇت - فابرىكىلار قانۇنىغا ئىگە بولدى، ئۇنىڭدا زاۋۇت ئىگىسى ئىشچىلارغا ئۆزى بىلگەنچە جەرىمانە قويماسلىغى، جەرىمانە پۇلىنىڭمۇ پەقەت ئىشچىلارغىلا ئىشلىتىلىدىغانلىغى بەلگىلەندى.

ئىشچىلار ھەركەتىنىڭ راۋاجلىنىشى ماركسزىمنىڭ روسىيەدە تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىنقىلاۋىي زىيالىلار نارودنىكلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ئارقىسىدا تىت-تىت بولۇپ، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى تەپسىقا، چىقىش يولى ئىزدەشكە كىرىشتى. ئۇلار ئىشچىلار ھەرىكىتىدىن كۈچ-قۇۋۋەت ئالدى. ئۇلار ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئىنتايىن تەشنالىق بىلەن ئوقۇدى، شۇنداق قىلىپ: ماركسزىمنى قوبۇل قىلىش ھەمدە ماركسزىمنى تەتبىق قىلغان ھالدا روسىيەدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى تەھلىل قىلىپ، ئىنقىلاپ ۋەزىپىلىرىنى بەلگىلەش كېرەك، دېگەن بىردىن-بىر توغرا يولنى تاپتى.

لېكىن ئىنقىلاپقا ھىسداشلىق قىلغۇچى زىيالىلار ئارىسىدا نارودنىكلىقنىڭ زەھىرى يەنىلا ساقلاندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، 80-يىللاردىن كېيىنكى نارودنىكلار ئۆزگىرىپ قالدى، يەنى كوپ ساندىكى نارودنىكلار چارپادىشا ھوكۇمىتىگە قارشى ئىنقىلاۋىي كۈرەشتىن ۋاز-كېچىپ، چارپادىشا ھوكۇمىتى بىلەن مۇرەسسەلىشىشنى تەشەببۇس قىلدى، ئۇلار باي دېخانلار مەنپەئەتىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ قالدى. ئۇلار ماركسزىمغا جېنىنىڭ بېرىچە بايقۇت قىلىپ، پۇرولېتارىيات ئىشلىرىنى بۇزدى. شۇڭا، ئۇ ۋاقىتتا روسىيەدىكى ماركسزىملىق ھەرىكەت پەقەت نارودنىكلىقىغا قارشى كۈرەش قىلغاندىلا ئوسۇپ يېتىلەلەيتتى.

1883-يىلى 9-ئايدا، پلېخانوۋ (1856—1918) نىڭ رەھبەرلىگىدە شۇبتسارىيىدە قۇرۇلغان ئەمگەكنى ئازات قىلىش جەمئىيتى بىرىنچى بولۇپ نارودنىكلىقىغا قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇردى. پلېخانوۋ ئىلگىرى نارودنىك ئىدى، كېيىن روسىيەدىكى ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ

تەسىرى بىلەن، خۇسۇسەن چەتئەللىدە مۇھاجىر بولۇپ تۇرغان (1880 — 1917) دەسلەپكى مەزگىللەردە ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ، غەربىي ياۋروپا پۇرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆرەش تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، نارودنىكلىقنىڭ خاتالىغىنى چۈشەندى. پلېخانوۋنىڭ ئەسەرلىرىدە، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «بىر مەنبەچىلىك تارىخ قارىشىنىڭ تەرەققىياتى» (1895 - يىل) دىگەن ئەسىرىدە ماركسىزمنىڭ نۇرغۇن ئاساسىي قائىدىلىرى ئۈممىباپ قىلىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىلدى، نارودنىكلىق سەپسەتىلىرى ۋە ئۇنىڭ تاكتىكا جەھەتتىكى خاتالىقلىرى ئېچىپ تاشلانىدى، نارودنىكلىققا قاتتىق زەربە بېرىلدى.

ئەمگەكنى ئازات قىلىش جەمئىيتى ماركسىزمنى روسىيدە تارقىتىش جەھەتتە غايەت زور رول ئويناندى. بۇ جەمئىيەت ماركس، ئېنگېلس يازغان «كوممۇنستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»، «يالىلانما ئەمگەك ۋە كاپىتال»، «سوتسىيالىزمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى» دىگەنگە ئوخشاش كىتاپلارنى رۇسچىغا تەرجىمە قىلىپ، چەتئەلدە باسترۇپ، روسىيدە مەخپى ھالدا تارقاتتى. چوڭ شەھەرلەردە ماركسىزملىق گۇرۇپپىلار ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. پېتېربۇرگ بىلەن موسكۋا ماركسىزمنى تارقىتىدىغان مەركەز بولدى.

لېكىن مەيلى ئەمگەكنى ئازات قىلىش جەمئىيتى ياكى ئەينى ۋاقىتتىكى ماركسىزملىق گۇرۇپپىلار بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئىشچىلار ھەركىتى بىلەن باغلانمىدى، ئۇلار تېخى تەشۋىقات پائالىيىتى بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان تار دائىرىلىك تەشكىلاتلار ئىدى، ئەمگەكنى ئازات قىلىش جەمئىيتى پەقەت نەزىرىيە جەھەتتىلا سوتسىيال دېموـ

كىراتىزملىق ھەركەتنى دەسلەپكى قەدەمدە بەرپا قىلدى. ئەمگەكنى ئازات قىلىش جەمىيتىنىڭ ئۇزىدىمۇ ئېغىر خاتالىقلار بار ئىدى. جەمىيەت ئۇزىنىڭ پۈروگراممىسىدا نارودنىكلىق كوزقاراشلىرىنىڭ ئىزلىرىنى ساقلاپ قالدى، شەخسى تېرورلۇق تاكتىكىسىنى قوبۇل قىلدى. پلېخانوۋ دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىيلىغىنى توۋەن مولچەرلىدى، پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاپ جەريانىدا دېخانلارنى ئالغا يېتەكلەپ ماڭالايدىغانلىغى، بەلكى يېتەكلەپ مېڭىشى لازىملىغىنى، پۈرولېتارىيات پەقەت دېخانلار بىلەن ئىتتىپاق تۇزگەندىلا ئاندىن چارىزىمنى مەغلۇپ قىلالايدىغانلىغىنى كورەلمىدى. يەنە بىرتەرەپتىن، ئۇ لىبرال بۇرژۇئازىيىنىڭ رولىنى كوپتۇرۇۋەتتى. پلېخانوۋنىڭ بۇ خاتا كوزقاراشلىرى دەل ئۇنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا مېنشېۋىك شيۇجېڭجۇيىچى بولۇپ كېتىشىنىڭ مەنبەسى بولدى.

شۇنداق قىلىپ، نارودنىكلىقنى ئىدىيە جەھەتتىن ئۇزۇل-كېسىل تارمار قىلىش، ماركسىزمنى رۇسىيەدىكى ئىشچىلار ھەركىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇش ھەمدە ئەمگەكنى ئازات قىلىش جەمىيتىنىڭ تۇرلۇك خاتالىقلىرىنى تۇزىتىشتەك ۋەزىپە لېنىننىڭ زىممىسىگە چۇشتى.

لېنىننىڭ ئىنقىلاۋي پائالىيىتىنىڭ باشلىنىشى، پېتېربۇرگ ئىشچىلار سىنپى ئازاتلىق كۇرىشى جەمىيىتى لېنىنىزم ئۇزىچە تېپ-تېچلا بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان ئەمەس، بەلكى ھەر رەڭ-ھەر شەكىلدىكى ئاغمىچىلىق، شيۇجېڭجۇيىلىق لۇشيەنلەر بىلەن بولغان كۇرەش جەريانىدا بارلىققا كەلدى ۋە راۋاجلاندى.

ۋلادىمىر ئىلىچ لېنىن (1870—1924) 1870-يىل 4-ئايىنىڭ 22-كۇنى ۋولگا دەرياسى بويىدىكى سىمبىرىنىڭ (ھازىرقى ئۇلىيانوۋسكى)دا دۇنياغا كەلدى. لېنىن 17 يېشىدىلا ماركسنىڭ «كاپىتال»

دىگەن ئەسىرى ۋە باشقا بەزى ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى ھەمدە ئىنقىلاۋىي كۆزقاراشقا ئالاقىدار نۇرغۇن مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزدى. 1887 ـ يىلى، لېنىننىڭ ئاكىسى ئالېكساندىر ئىلئىچ تېرورلۇق تەشكىلاتىنىڭ چارپادىشانى قەستلەپ ئولتۇرۇشىگە قاتناشقانلىغى ئۈچۈن چارپادىشا جالالاتلىرى تەرىپىدىن پاجىەلىك

لېنىن (1897 ـ يىل)

تۇردە ئولتۇرۇلدى. بۇ ۋەقە لېنىننىڭ ئىنقىلاۋىي كەيىپىياتىنى تېخىمۇ كۆچەيتتى، ئۇنىڭ چارىزىمغا قارشى باشقا بىر خىل ئۇسۇل بىلەن كۈرەش قىلىش ئىرادىسىنى تېخىمۇ چىڭىتتى. لېنىن شۇ چاغدا: "ياق، بىز بۇ يول بىلەن ماڭمايمىز، بۇ يول بىلەن ماڭماسلىغىمىز كېرەك" دېگەن ئىدى.

1887-يىلى لېنىن قازان داشۇېگە ئوقۇشقا كىردى، لېكىن ئۇزاق ئوتمەيلا، ئوقۇغۇچىلار هەركىتىگە قاتناشقانلىغى ئۈچۈن قولغا ئېلىندى. ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىغى لېنىننىڭ سوراق قىلىپ: "نېمىشقا ئىسيان كوتىرىسەن؟ ئالدىڭدا بىر تام تۇرغانلىغىنى بىلىپ قويۇ" دېگەندە، لېنىن مەنىستىمگەن هالدا: "ئۇ پەقەت بىر ئەسكى تام، ئىشتىرىۋەتسىلا ئورۇلۇپ چۈشىدۇ" دەپ جاۋاپ بەردى. لېنىن قازاندا ماركسىزىمچى بولۇشقا باشلىدى. ئۇ ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇدى. كېيىن لېنىن ساماراغا كوچۇپ بېرىپ، سامارادىكى تۇنجى ماركسىزملىق گۇرۇپپىنى قۇرۇپ چىقتى. لېنىن ماركسىزمنى قارىلارچە تەتقىق قىلىشقا قارشى ئىدى. ئۇ ماركسىزىم ئەزەلدىنلا ئىنقىلاۋىي هەرىكەتنىڭ قىبلىنامىسى دەپ قارايتتى، ئۇ سامارادا ماركسىزىم نەزىرىيىسىنى تەتبىق قىلىپ روسىيىنىڭ سىياسى-ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى، بولۇپمۇ دېخانلار مەسىلىسىنى تەتقىق قىلدى.

1893-يىلى لېنىن روسىيىدىكى ئىنقىلاۋىي هەرىكەتنىڭ مەركىزى — پېتېربۇرگقا كەلدى. لېنىن پېتېربۇرگدىكى ماركسىزملىق گۇرۇپپىدا قىلغان دەسلەپكى بىرقانچە قېتىملىق سوزى بىلەن ئاڭلىغۇچىلاردا: ماركسىزمنى پىششىق بىلىدىكەن، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئىشلىرىنىڭ چوقۇم غەلبە قىلىدىغانلىغىغا قاتتىق ئىشەنچ

قىلىدىكەن، ماركسزىمنى تەتبىق قىلغان ھالدا روسىيىنىڭ ئىنقىلاپ ئەملىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىشنى بىلىدىكەن، دىگەن تەسىراتىنى قالدۇردى. گۇرۇپپىنىڭ بىر ئەزاسى ئوزلىرىنىڭ لېنىننى قانچىلىك سۆيۈنۈش ھىسسىياتى بىلەن قارشى ئالغانلىقلىرىنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: "ھەممىمىز 'مانا بۇ بىزنىڭ داھىمىز، يولباشچىمىز، نەزەرىيىچىمىز، ئۇنىڭغا ئەگەشسەك خاتالاشمايمىز' دەپ ئويلايتتۇق".

ئۇ ۋاقىتتا ماركسزىمچىلار نارودنىكلار بىلەن قاتتىق بەس-مۇنازىرە قىلۇاتاتتى. مىخايلوۋسكى باشچىلىغىدىكى نارودنىكلار چارپادىشا ھوكۇمىتى بىلەن مۇرەسسەلىشىشنى تەرغىب قىلىپ، ماركسزىمچىلارغا ھە دەپ ھۇجۇم قىلدى. نارودنىكلىقنى ئىدىيە جەھەتتىن ئۇزۇل-كېسىل تارمار قىلىش ۋەزىپىسىنى لېنىن زىممىسىگە ئالدى. 1894 - يىلى لېنىن «خەلق دوستلىرى» دىگەن نىمە ۋە ئۇلار سوتسىيال دېموكراتزىمچىلارغا قانداق ھۇجۇم قىلىدۇ؟» دىگەن كىتاۋىدا "خەلق دوستلىرى" بولۇۋالغان، ئەملىيەتتە خەلقنىڭ دۈشمىنى بولغان نارودنىكلارنىڭ ھەقىقى قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلىدى. لېنىننىڭ كورسەتكىنىدەك، 90 - يىللاردىكى نارودنىكلار چۈشكۈنلىشىپ باي دىخانلار مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان لىبرالىلارغا ئايلىنىپ كەتتى، ئۇلار يېزىلاردىكى كەمبەغەللەر تۈرمۈشىنىڭ قىيىن ئىكەنلىگىنى، يېزىلاردىكى سىنىپىي كۈرەشنى ۋە باي دىخانلارنىڭ كەمبەغەللەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋاتقانلىغىنى قەستەن يوقىتا چىقاردى، ھەق-ناھەقنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىپ، ماركسزىمچىلار "كاپىتالزىمنى سۈنئىي يول بىلەن يېتىشتۈرۈۋاتىدۇ"، يېزىلارنىڭ ۋەيران بولۇشىنى ئۈمىت قىلىۋاتىدۇ، "ھەر بىر دىخانىنى زاۋۇت ئوچىغىغا ئايلىرىپ ئۆكلەش" نى ئويلاۋاتىدۇ دەپ دەۋا قىلدى. لېنىن نارودنىكلارنىڭ

زەھەرخەندىلىك بىلەن قىلغان بۇ ھۆجۇمنى پاش قىلىپ كېلىپ، گەپ ماركسزىمچىلارنىڭ "ئۇمىدى" دە ئەمەس، بەلكى روسىيىدە كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، پۈرولېتارىيەتنىڭ سانىنىڭ مۇقەررەر كۆپىيىدىغانلىغى، ئولارنىڭ كاپىتالىزىمنىڭ گورکارى بولىدىغانلىغىدا ئىكەنلىگىنى كورسىتىپ بەردى. لېنىن پومىشىك ۋە كاپىتالىستلارنىڭ زۇلمىنى، چارىزمنى يوقتىشنى خالايدىغان ھەقىقى خەلق دوستلىرى نارودنىكلار ئەمەس، بەلكى ماركسزىمچىلار ئىكەنلىگىنى كورسىتىپ بەردى.

لېنىن نارودنىكلارغا قارشى بۇ كۆرەش جەريانىدا روسىيىدىكى ماركسزىمچى پارتىيىنىڭ پۈروگرامما پىرىنسىپلىرىنى تۆزۈپ چىقىپ، پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركەتىنىڭ ئاۋانگارتلىق رولىنى ئەتراپلىق بايان قىلدى، ئۇنىڭدا ئىشچى-دېخانلار ئىتتىپاقى ئىدىيىسى تۆنجى قېتىم ۋۇجۇتقا كەلدى، پارتىيە قۇرۇلۇشىدىكى ۋەزىپىلەر ئېنىق كورسىتىپ بېرىلدى. لېنىن مۇنداق دەپ يازدى: "ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىلغار ۋەكىللىرى ئىلمىي سوتسىيالىزىم ئىدىيىسىنى، روسىيە ئىشچىلىرىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسى توغرىسىدىكى ئىدىيىلەرنى چۈشەنگەن ۋاقىتتا، بۇ ئىدىيىلەر كەڭ تارالغان ۋە ئىشچىلار ئارىسىدا ئۇلارنىڭ ھازىرقى تارقاق ئىقتىسادىي جەڭلىرىنى ئاڭلىق سىنىپىي كۆرەشكە ئايلاندۇرىدىغان مۇستەھكەم تەشكىلاتلارنى پەيدا قىلغان ۋاقىتتا، ئاندىن روسىيە **ئىشچىلىرى** بارلىق دېموكراتلارغا باشچىلىق قىلىپ، مۇستەبىتلىك تۆزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلىيالايدۇ ھەمدە **روسىيە پۈرولېتارىياتىنى (دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر** پۈرولېتارىياتى بىلەن بىر قاتاردا تۇرۇپ) **ئاشكارا سىياسى كۆرەشنىڭ داغدام يولى بىلەن غالىبانە كوممۇنىستىك ئىنقىلابقا**

ئېلىپ باردۇ."①

نارودنىكلارنى تەنقىد قىلىش لېنىننىڭ روسىيە ئىجتىمائى ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردىكى ئۆزگىرىشلەرنى چوڭقۇر بايان قىلىش ئۈچۈن كەڭ تۈردە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ تۈرتكە بولدى. 1896 ــ 1899 ـ يىللىرى لېنىن «روسىيىدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى» دېگەن ئىنتايىن مۇھىم ئىلمىي ئەسەرنى يېزىپ، نارودنىكلىقنى ئىدىيە جەھەتتىن تارمار قىلىش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا لېنىن "قانۇنىي ماركسزىمچىلار"غا قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى. "قانۇنىي ماركسزىمچىلار" دېيىلگەنلەر نارودنىكلارغا قارشى كۈرەشتە بۇرژۇئا خاھىشىغا ۋەكىللىك قىلغان ھەمرالار ئىدى. ئۇلار ماركسزىم بايرىغىنى كوتىرىۋېلىپ، ھەمىشە چارپادىشا ھوكۇمىتى يول قويغان قانۇنىي مەتبۇئاتلاردا ماقالا ئېلان قىلاتتى، شۇڭا "قانۇنىي ماركسزىمچىلار" دەپ ئاتالغان ئىدى. ئۇلارمۇ نارودنىكلارنى "تەنقىت" قىلاتتى، لېكىن بۇنىڭ ئىنقىلاۋىي ماركسزىمچىلارنىڭ قىلغان تەنقىدى بىلەن ھېچبىر ئورتاقلىغى يوق ئىدى. ئۇلار بۇرژۇئازىينى كۆچمىنىڭ بىرىچە پەدەزلەيتتى؛ كاپىتالىزمنىڭ ھامىسى ستروۋې ئەيمەنمەستىن كوپچىلىكنى "مەدەنىيەتسىزلىگىمىزنى ئېتىراپ قىلىپ، كاپىتالىزمدىن تەلىم ئېلىشقا"، كاپىتالىزمغا قارشى ئىنقىلاۋىي كۈرەش ئېلىپ بارماسلىققا دەۋەت

① لېنىن. «"خەلق دوستلىرى" دېگەن نېمە ۋە ئۇلار سوتسىيال دېموكراتىزمچىلارغا قانداق ھۇجۇم قىلىدۇ؟». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسزىم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 146 ـ بەت.

قىلدى. لېنىن "قانۇنىي ماركسىزمچىلار"نىڭ بۇرژۇئا ماھىيىتىنى ئىنتايىن كەسكىن تۇردە پاش قىلىپ، ماركسىزمنىڭ پاكلىغىنى قوغدىدى، دۇنياغا كېلىش ئالدىدا تۇرغان پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنى ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىنىڭ چىرىتىشىدىن ساقلاپ قالدى.

1894 — 1895 - يىللىرى لېنىن پېتېربۇرگنىڭ بىرمۇنچە زاۋۇت-لىرىدىكى ماركسىزملىق ئىشچىلار گۇرۇپپىلىرىغا رەھبەرلىك قىلدى، كەڭ ئىشچىلار ئاممىسى ئىچىگە بېرىپ سىياسى تەرغىبات ئېلىپ باردى. بىرمۇنچە زاۋۇتتا ئىش تاشلاش پارتلىغاندا، ماركسىزملىق ئىشچىلار گۇرۇپپىلىرى دەرھال تەشۋىقات ۋاراقلىرى، سوتسىيالىستىك خىتاپنامىلەر بىلەن تارقىتىپ ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى. 1894 - يىلى لېنىن ئىشچى بابۇشكىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن مۇشۇنداق تۇنجى تەرغىبات ۋاراغىنى ۋە پېتېربۇرگنىڭ سىمياننىكوۋ زاۋۇدىدىكى ئىش تاشلىغان ئىشچىلارغا قارىتىلغان خىتاپنامىنى يازدى. ئاممىغا تەرغىبات ئېلىپ بېرىش جەھەتتىكى بۇرۇلۇش نەتىجىسىدە، روسىيىدە ماركسىزم تۇنجى قېتىم ئىشچىلار ھەركىتى بىلەن بىرلەشتى. مۇشۇ ئاساستا ماركسىزملىق ئىشچىلار گۇرۇپپىلىرى مۇستەھكەملەندى. 1895 - يىلى لېنىن مۇشۇنداق يىگىرمىچە گۇرۇپپىنى بىرلەشتۇرۇپ، "ئىشچىلار سىنىپى ئازاتلىق كۈرىشى جەمىيىتى"نى قۇردى. لېنىن "كۈرەش جەمىيىتى" ئالدىغا ئاممىا بىلەن تېخىمۇ زىچ ئالاقىدا بولۇش ھەمدە ئۇلارغا سىياسى جەھەتتىن رەھبەرلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى قويدى. "كۈرەش جەمىيىتى" ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ ئەڭگەك شارائىتىنى ياخشىلاش، ئىش ۋاقتىنى قىسقارتىش ۋە ئىش ھەققىنى ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلىدىغان ئىقتىسادىي كۈرىشىنى چارىزمغا قارشى سىياسى كۈرەش بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، ئىشچىلارنى سىياسى جەھەتتىن

تەربىيىلىدى.

پېتېربۇرگ ئىشچىلار سىنىپى ئازاتلىق كۇرىشى جەمىيىتى پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي پارتىيىسىنىڭ بىخى ئىدى. روسىيىنىڭ موسكۋا، كىبۋ، ئىۋانوۋۇ ــ ۋوزېنسېنسكى قاتارلىق شەھەرلىرىدىكى ماركسىزىملىق ئىشچىلار گۇرۇپپىلىرىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن پېتېربۇرگ ئىشچىلار سىنىپى ئازاتلىق كۇرىشى جەمىيىتىنى ئۇلگە قىلغان ھالدا شۇنداق جەمىيەت بولۇپ بىرلەشتى. بۇ جەمىيەتلەر ئاممىنىڭ ئىش تاشلاش كۇرەشلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ ۋە رەھبەرلىك قىلىپ، روسىيە ئىشچىلار ھەركىتىنى بىر يېڭى يۇكسەكلىككە كوتەردى. سانلىق مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، 1895 ــ 1899 ـ يىللىرى ئىش تاشلىغان ئىشچىلارنىڭ سانى 221 مىڭغا يېتىپ، ئالدىنقى 5 يىلدىكىدىن بىر ھەسسىدىن كوپرەك ئېشىپ كەتتى.

لېنىننىڭ ئىقتىساتۋازلارغا قارشى كۇرىشى 1898 ـ يىلى پېتېربۇرگ ۋە باشقا جايلاردىكى كۇرەش جەمىيەتلىرى پارتىيە قۇرۇش سىنىغىنى ئېلىپ باردى. ئۇلار روسىيە سوتسىيال ـ دېموكىراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ 1 ـ قۇرۇلتىيىنى چاقىردى. لېنىن بۇ قۇرۇلتايغا قاتناشمىدى، چۈنكى ئۇ 1895 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا چارپادىشا ھوكۇمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىنغان ئىدى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان ۋەكىللەر قانداق پارتىيە قۇرۇش كېرەكلىگىنى ئېنىق بىلمەيتتى، ھەتتا پارتىيە قۇرۇشنىڭ مۇھىملىغىنىمۇ چۈشەنمەيتتى. نەتىجىدە، بۇ قۇرۇلتاي پەقەت پارتىيىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى جاكالاپلا قويدى، پارتىيىنى ھەقىقى تۇردە قۇرالمىدى.

بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىغا شۇ چاغدا روسىيە ئىشچىلار ھەركىتىدە ئىقتىساتۋازلاردىن ئىبارەت بىر مەزھەپنىڭ پەيدا بولغان-

لىغى سەۋەپ بولدى، ئۇلار، سىياسى كۆرەش—لىبرال بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىشى، سىياسى كۆرەشتە رەھبەرلىك ھوقۇقى لىبرال بۇرژۇئازىيىگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك، ئىشچىلار زاۋۇت ئىگىلىرىگە قارشى ئىقتىسادىي كۆرەش ئېلىپ بارسلا بولىدۇ، دەپ قاراپ، ئىشچىلارنى سىياسى كۆرەشتىن ۋازكېچىشكە ئۈندىدى. لېنىن قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، بۇ مەزھەپ كۆرەش جەمىيىتىدە رەھبەرلىك ئورۇنىغا ئىگە بولۇۋالدى. 1898—1900-يىللىرى بۇ مەزھەپنىڭ تەسىرى ئىنتايىن كەڭ بولدى.

ئىقتىساتۇازلار—روسىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىدە ئەڭ دەسلەپ پەيدا بولغان بىر شىۋجېڭجۇيىچى گۇرۇھ ئىدى. 1899-يىلى ئىقتىساتۇازلار ختاپنامە ئېلان قىلىپ، ماركسزىمغا ئاشكارا قارشى تۇرۇپ، پۇرولېتارىياتنىڭ سىياسى كۆرىشىدىن ۋازكېچىش، پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنى قۇرۇش ئىشىدىن ۋازكېچىشنى تەلەپ قىلدى.

لېنىن ئىقتىساتۇازلارنىڭ بۇ ئاغمىچىلارچە ھوججىتىنى كورۇپلا بۇنىڭ بىر شىۋجېڭجۇيىلىق تەتۇر ئېقىم ئىكەنلىگىنى بايقاپ، ئۇنىڭغا دەرھال قايتۇرما زەربە بەردى. لېنىن، ئىقتىساتۇازلىقنى تارمار قىلماي تۇرۇپ، ئۇنى ئىشچىلار ھەرىكىتىدىن قوغلىماي تۇرۇپ، بىرلىككە كەلگەن پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنى قۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، دەپ ھىساپلىدى. لېنىن: "بىرلىشىشتىن ئاۋال ھەمدە بىرلىشىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن چەك-چېگرىنى قەتئى ۋە ئېنىق ئايرىشىمىز لازىم"① دەپ ئېنىق كورسەتتى. ئۇ يېقىن ئەتراپتىكى جايلاردا

---

① لېنىن. «ئۈچقۇن» گېزىتى تەھرىر بولۇمىنىڭ ئاخباراتى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 316-بەت.

سۆرگۈنده تۇرۇۋاتقان ماركسزمچىلارنى يىغىپ، بۇ توغرىلىق مەسلىھەتلەشتى. لېنىن باشچىلىغىدىكى 17 يولداش ئىقتىساتۇزلار-نىڭ كوزقارىشىنى پاش قىلىدىغان بىر كەسكىن ئېتىرازنامە ماقۇللا-دى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزلىرىنىڭ مونۇ پىرىنسىپال مەيدانىنى بايان قىلدى: پەقەت ماركسزىم نەزىرىيىسىلا ئىشچىلار سىنىپى ھەركىتىنىڭ بايرىغى بولالايدۇ؛ پەقەت مۇستەقىل ئىشچىلار پارتىيە-سىلا مۇستەبىتلىككە قارشى كۈرەشتە مۇستەھكەم قورغان بولالايدۇ؛ پۈرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي كۈرىشىگە تايانغاندا، پارتىيە چوقۇم يېڭىلمەس كۆچ بولالايدۇ.

1900-يىلى لېنىن سۆرگۈندىن قايتىپ كېلىپ، روسىيىده ماركسزىم ئىدىيىسىنى ۋە ماركسزىملىق پارتىيىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، بىر زور كولەمدىكى پۈتۈن روسىيە خاراكتېرلىق ماركسزىملىق مەخپى ئورگان گېزىت تەسىس قىلىپ، ئۇنى تەشۋىقات بازىسى قىلىش نىيىتىگە كەلدى. لېنىن بۇ گېزىتنى چەتئەلدە تەسىس قىلىش قارارىغا كەلدى. پۈتۈن روسىيە خاراك-تېرلىق ماركسزىملىق ئورگان گېزىت ــ «ئۇچقۇن» گېزىتىنىڭ 1-سانى 1900-يىل 12-ئايدا چەتئەلدە چىقىرىلدى، لېنىن بۇ گېزىتنىڭ غايىت زور شامالدۇرغۇچىنىڭ بىر بولۇگى بولىدىغانلىغىنى، "بۇ شامالدۇرغۇچ سىنىپىي كۈرەش ۋە خەلقنىڭ ھەققانى غەزىپىنىڭ ھەر بىر ئۇچقۇنىنى ئۇلغايتىپ كۆچلۈك يالقۇنغا ئايلاندۇرالايدۇ"① غانلىغىنى ئىشىنەتتى.

لېنىن «ئۇچقۇن» گېزىتىده بىر قاتار ماقالىلارنى ئېلان قىلىپ،

① لېنىن. «نىمە قىلىش كېرەك؟»، 1978-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 328-بەت.

ئىقتىساتۇازلىقنى تەنقىت قىلدى، ئەينى ۋاقىتتا پارتىيىنىڭ مەقسىدى ھەم ۋەزىپىلىرىنى بايان قىلدى. ئاخىردا، لېنىن 1902 ـ يىلى يازغان «نىمە قىلىش كېرەك؟» دېگەن كىتابىدا ئىقتىساتۇازلارغا ھەل قىلغۇچ زەربە بەردى. لېنىن مۇنۇلارنى كۆرسەتتى: ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كۆرەش ۋەزىپىسىنى ئىقتىسادىي كۆرەش بىلەنلا چەكلەپ قويۇش ئىشچىلارنى مەڭگۈ قۇللۇقتا قالدۇرۇش بولىدۇ؛ ئىقتىسادىي كۆرەش پەقەت ئەمگەك كۆچىنى سېتىش شارائىتىنىلا ياخشىلايدۇ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىلا ئىشچىلار سىنىپىنى ئازاتلىققا ئېرىشتۈرەلەيدۇ. پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي پارتىيىسى پۈرولېتارىياتقا ۋە خەلق ئاممىسىغا رەھبەرلىك قىلىپ، پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىش ۋە كاپىتالىزىم تۈزۈمىنى يوقىتىش ئۈچۈن كۆرەش قىلىشى كېرەك؛ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپقا بارىدىغان يولنى ئېچىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن چارپادىشانىڭ ھوكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كېرەك. لېنىن روسىيە پۈرولېتارىياتىغا مۇنداق دەپ كورسەتتى: "تارىخ ھازىر بىزنىڭ ئالدىمىزغا باشقا ھەرقانداق ئەلدىكى پۈرولېتارىياتنىڭ **نوۋەتتىكى** ۋەزىپىسىدىنمۇ **ئىنقىلاۋىي بولغان** ۋەزىپىنى قويماقتا. بۇ ۋەزىپىنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇلۇشى يەنى ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭلا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا (ھازىر مۇشۇنداق دەپ ئېيتالايمىز) ئاسىيادىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ بۇ ئەڭ كۈچلۈك قورغىنىنىڭ پاچاقلاپ تاشلىنىشى روسىيە پۈرولېتارىياتىنى خەلقارا ئىنقىلاۋىي پۈرولېتارىياتنىڭ ئاۋانگارتىغا ئايلاندۇرىدۇ."①

①لېنىن. «نىمە قىلىش كېرەك؟»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 51 ـ 52 ـ بەتلەر.

لېنىن ئىقتىساتۇازلىقىنىڭ ئىدىيۇي مەنبەسىنىڭ، ئالدى بىلەن، ئىستىخىيىلىك ئىشچىلار ھەركىتىگە چوقۇنۇش، ئىشچىلارغا سوتسىيالىستىك ئىدىيىسىنى سىڭدۈرۈشنىڭ زورۇرلۇقىنى ۋە پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك رولىنى ئىنكار قىلىش ئىكەنلىگىنى پاش قىلدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ ئىستىخىيىلىكلىگىگە چوقۇنۇش پۈتۈنلەي خاتا، ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ ئۆزىدىن ئىلمىي سوتسىيالىزم ئىستىخىيىلىك ھالدا پەيدا بولمايدۇ، ئىلمىي سوتسىيالىزم ئىدىيىسىنى ئىشچىلارغا سىڭدۈرۈش كېرەك؛ ئىنقىلاۋىي نەزىرىيىنى تەشۋىق قىلىشقا سەل قاراش بۇرژۇئا ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ ئىشچىلارغا بولغان تەسىرىنى كۈچەيتكەنلىك بولىدۇ. لېنىن: "ئىنقىلاۋىي نەزىرىيە بولمىسا، ئىنقىلاۋىي ھەركەتمۇ بولمايدۇ"① دىگەن مەشھۇر ھوكۇمنى ئوتتۇرىغا قويدى.

لېنىن پارتىيىنىڭ ئىنقىلاپتىكى رەھبەرلىك رولىنى چوڭقۇر بايان قىلىپ بەردى. ئۇ مۇنداق دىدى: "بىزگە بىر ئىنقىلاپچىلار تەشكىلاتى بېرىڭلار، بىز روسىيىنى تۆپتىن ئۆزگەرتىۋېتىمىز."② "پۇرولېتارىياتنىڭ ئىستىخىيىلىك كۈرىشى مۇستەھكەم ئىنقىلاپچىلار تەشكىلاتىنىڭ رەھبەرلىگىسىز پۇرولېتارىياتنىڭ ھەقىقى 'سىنىپىي كۈرىشى' بولالمايدۇ."③

لېنىن ئىقتىساتۇازلارنى تەنقىت قىلىش ئارقىلىق پارتىيىنىڭ

---

① لېنىن. «نىمە قىلىش كېرەك؟»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 44 ـ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 242 ـ بەت.

③ يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 258 ـ بەت.

قۇرۇلۇشى ئۇچۇن ئىدىيەۋى ئاساس سېلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «ئۇچقۇن» گېزىتىنىڭ پۇتۇن مەملىكەتتە تارقىلىشى نەتىجىسىدە ھەرقايسى جايلاردىكى سوتسىيال دېموكراتىك تەشكىلاتلار ئۇيۇشتى. پارتىينى قۇرۇشتا زورۇر بولغان ئاساسىي شەرتلەر ھازىرلاندى.

بولشېۋىكلەر پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى لېنىننىڭ پارتىيە قۇرۇش لۇشيەنى باشتىنلا ناھايىتى ئېنىق بولدى: روسىيە پارتىيىسى ئەينى ۋاقىتتا 2-ئىنتېرناتسونالنى تەشكىل قىلغان ھەرقايسى ئەل پارتىيىلىرىدىن پەرقلىق بولۇشى كېرەك. ئۇ پارتىيىلەرنىڭ پۇرۇگرامىسىدا زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلاپ ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى زادىلا تىلغا ئېلىنمىغان ئىدى، پارتىيە ئېچىدە بىرلىككە كەلگەن ئىنتىزام يوق ئىدى، پارتىيە تەشكىلاتى ئەملىيەتتە پەقەت پازلامېنتتىكى چارتىيە ئومىگىنىڭ بېقىندىسىدىن ئىبارەت ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ياڭزىمۇ-ياڭزا ئادەملەر پارتىيىگە كىرىۋالغانلىقتىن، ئاغىمچىلىق ئوسۇپ قالغان ئىدى. بۇنداق پارتىيىنىڭ پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا رەھبەرلىك قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. روسىيىدىكى پارتىيە يېڭى تېپتىكى جەڭگىۋار، ئىنقىلاۋىي پارتىيە بولۇشى كېرەك ئىدى.

1903-يىل 7-ئايدا روسىيە سوتسىيال-دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ 2-قۇرۇلتىيى لوندوندا چاقىرىلدى، روسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ماركسىزمچىلار قۇرۇلتايغا ۋەكىل ئەۋەتىپ قاتناشتۇردى. قۇرۇلتايغا قاتناشقانلار ئېچىدە ئاغىمچىلارمۇ بار ئىدى، ئۇلار شيۇجېڭجۇيىلىق پارتىيە قۇرۇش لۇشيەنىنى يولغا قويۇپ، پارتىيىنى تۆيۈق يولغا سېلىشقا ئۇرۇندى. لېنىن باشچىلىغىدىكى

ئىنقىلاپچىلار قۇرۇلتايىدا ئۇلارغا قارشى جەددى كۆرەش ئېلىپ باردى.

كۆرەش، ھەممىدىن ئاۋال مەركەزلىك ھالدا، پارتىيە پۈروگرامىمىسدا پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇش كېرەكمۇ، يوق دېگەن تۆپ مەسىلىدە بولدى. قۇرۇلتاي چاقىرىلىشتىن بۇرۇن، پارتىيە پۈروگرامىمسى لايىھىسىنى تۈزۈش ۋاقتىدىلا پلېخانوۋ پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى تىلغا ئالمىغانلىقتىن لېنىننىڭ قاتتىق رەددىيىسىگە ئۇچرىغان ئىدى، لېنىننىڭ چىڭ تۇرۇشى ئارقىسىدىلا پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى پۈروگرامىمىغا يېزىلغان ئىدى. قۇرۇلتايدا پارتىيە پۈروگرامىمسى لايىھىسىنى مۇزاكىرە قىلغاندا ئاغىمچىلار يەنە ئوتتۇرىغا چىقىپ: چەتئەللەردىكى سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىلىرىنىڭ پۈروگرامىمسىدا بۇ ماددا يوق، ئۇنى روسىيە پارتىيىسىنىڭ پۈروگرامىمسىغىمۇ كىرگۈزمەسلىك كېرەك دەپ قارشى چىقتى. ئۇلار 2-ئىنتېرناتسونالنىڭ شيۇجېڭجۇيلىق لۇشيەنىنى روسىيە سوتسىيال-دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىگە تېڭىشقا ئۇرۇندى. لېنىن بۇ سۇيىقەستنى قەتئى تۇردە تارمار قىلدى. قۇرۇلتاي ماقۇللىغان پارتىيە پۈروگرامىمسىدا پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش پارتىيىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قىلىپ ئېنىق بېكىتىلدى، پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئورنىتىلىشتىن بۇرۇن چارپادىسا مۇستەبىتلىگىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش، 8 سائەتلىك ئىش كۈنىنى يولغا قويۇش، يەرلەرنى دېخانلارغا ئېلىپ بېرىش لازىم ئىدى. بۇ پارتىيىنىڭ توۋەن پۈروگرامىمسى بولدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، پارتىيە پۈروگرامىمسىدا مىللەتلەرنىڭ ئوز تەقدىرىنى ئوزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى پىرىنسىپىمۇ

ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

پارتىيە نىزامنامىسى مۇزاكىرە قىلىنغاندا، تېخىمۇ جىددى كۆرەش بولدى. لېنىن "پارتىيە پۈروگراممىسىنى ئېتىراپ قىلدىغان، پارتىيىگە ماددى جەھەتتىن ياردەم بېرىدىغان ھەمدە **پارتىيە-نىڭ بىرەر تەشكىلاتىغا قاتنىشىدىغان**"① كىشىلەرلا پارتىيە ئەزاسى بولالايدۇ دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. مارتوۋ بولسا پارتىيە ئەزاسى پارتىيىنىڭ بىرەر تەشكىلاتىغا قاتناشمىسىمۇ بولىدۇ دېگەننى تەشەببۇس قىلدى، ھەتتا ھەرقانداق ئىش تاشلىغۇچى ئۇزىنى ئوزى پارتىيە قاتارىغا "كىرگۈزۈشى" مۇمكىن دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. بۇ، پارتىيە ئەزاسىنىڭ پارتىيە ئىنتىزامىغا بوي سۇنۇشى، پارتىيە ئۆچۈن ئىشلىشى شەرت ئەمەس، ھەرقانداق كىشى كىرىۋەرسە بولىدۇ دېگەنلىك ئىدى. مارتوۋ باشچىلىغىدىكى كىشىلەر مەركەزنىڭ مەركەزلەشكەن بىر تۈتاش رەھبەرلىگىگىمۇ قارشى چىقىپ، "ئوز ئوزىنى ئىدارە قىلىش تۈزۈمى"نى، يەرلىك تەشكىلاتلار مەركەزنىڭ قارارىغا بوي سۇنمىسىمۇ بولىدۇ دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلارنىڭ مەقسىدى پارتىيىنى بۇرژۇئازىيە كۈلۈبىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش ئىدى. لېنىن ۋە ئۇنىڭ ھىمايىچىلىرى مارتوۋ قاتارلىقلارنىڭ ئاغمچىلىق لۇشيەنىگە قارشى قەتئى كۈرەش قىلدى.

قۇرۇلتاي پۈتۈن پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنىنى سايلاش ۋاقتىدا ئاغمچىلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. لېنىن مەركىزىي كومې-

---

① لېنىن. «روسىيە سوتسىيال ـ دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ 2 ـ قۇرۇلتىيى خاتىرىلىرى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 7 ـ توم، 11 ـ بەت.

تېتقا قەتئى، ئۇزۇل-كېسىل ئىنقىلابچىلارنى سايىلاش كېرەك دەپ قارىدى. سايلامدا لېنىن باشچىلىغىدىكى ئىنقىلابچىلار كوپ ئاۋازغا ئېرىشتى، ئاغمچىلار ئازغىنا ئاۋازغا ئېرىشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئىنقىلابچىلار بولشېۋىكلەر (كوپ سانلىقلار) دەپ، ئاغمچىلار مېنشېۋىكلەر (ئاز سانلىقلار) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. روسىيە سوتسىيال-دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسى ئەنە شۇنداق تۆپتىن قارىمۇ-قارشى بولغان ئىككى مەزھەپكە بولۇنۇپ كەتتى.

لېنىنىڭ قۇرۇلتايىدىكى پېرىنسىپال مەيدانى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەقىقى ماركسىزىمچىلارنىڭ ھمايىسى ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى. يوسۇف ۋىسسارىونوۋىچ ستالىن (1879—1953) پۈتۈنلەي لېنىن تەرەپتە تۇردى. ستالىن 1879-يىل 12-ئاينىڭ 21-كۈنى جەنۇبىي كاۋكاز-نىڭ تېغلس ئوبلاستىنىڭ گورى شەھىرىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ 1898—1900-يىللىرى تېغلىستىكى سوتسىيال دېموكراتىزىملىق تەشكىلاتنىڭ مۇھىم ئەزاسى ئىدى. «ئۇچقۇن» گېزىتى چېقىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ستالىن لېنىنىنىڭ تەشەببۇسلىرىنى پۈتۈنلەي ھمايە قىلدى. كېيىن ئۇ قولىغا ئېلىنىپ سۈرگۈن قىلىندى. ئۇ پارتىيىنىڭ 2-قۇرۇلتىيىدا بولغان كۆرەش ئەھۋالىنى ئوقۇتقاندىن كېيىن، لېنىننى پۈتۈنلەي قوللايدىغانلىغىنى بىلدۈردى ۋە بىر قاتار ئەسەر-لەرنى يېزىپ، مېنشېۋىكلەرنىڭ ئاغمچىلىق مەيدانىغا دەككە بەردى.

پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەقىقى ئىنقىلابچىلار ئۈلۈغ لېنىننى داھى، لېنىنىزمنى بايراق قىلغان ھالدا جەڭگىۋار بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئۈيۈشتى. بىر يېڭى تىپتىكى پارتىيە—بولشېۋىكلەر بارلىققا كەلدى! لېنىنىزم—جاھانگىرلىك ۋە پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى دەۋرىنىڭ

ماركسزىمى دۇنياغا كەلدى! خۇددى لېنىننىڭ كېيىن كورسەتكىنىدەك: "بولشېۋىزىم 1903 ـ يىلدىن باشلاپ سىياسى ئىدىيە ئېقىمى سۈپىتىدە، ۋە پارتىيە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلدى."①

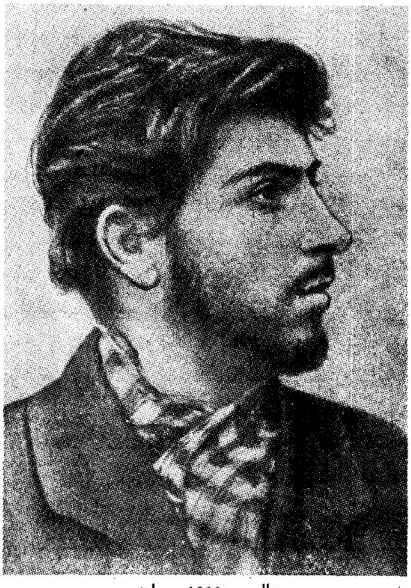

ستالىن (1900 ـ يىل)

① لېنىن. «كوممۇنىزىم ھەركىتىدىكى باللارچە "سولچىللىق" كېسىلى»، 1974 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 10 ـ بەت.

2 ـ قۇرۇلتايدىن كېيىن مېنشېۋىكلەر ئوزلىرىنىڭ ئاغمىچىلىق تەشكىلىي لۇشيەنىنى تېخىمۇ ئەزۇملەپ تەرغىپ قىلدى. ئۇلار پارتىيىنى پارچىلاش غەرىزىدە، پارتىيىدىن خۇپيانە ھالدا پارتىيىگە قارشى مەخـ ھەپچىلىك تەشكىلاتى قۇرۇپ، بولگۇنچىلىك ھەركىتى ئېلىپ باردى. پلېخانوۋمۇ بولشېۋىكلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئىككىنچى ئىنتېرناتسـو ـنالىنىڭ شيۇجېڭجۇيىچى كاتتېۋشى كائۇتسكىمۇ بولشېۋىكلەرگە زەھەر ـ خەندىلىك بىلەن بوھتان چاپلىدى. ئىككىنچى ئىنتېرناتسونال تېخى تەشكىلىي جەھەتتىن ئارىلىشىقا ئۇرۇنۇپ، بىر "كېسىم ھەيئىتى" قۇرۇپ، بولشېۋىكلەر بىلەن مېنشېۋىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشنى "كېلىشتۇرۇپ"، "بىرلىك"كە كەلتۈرمەكچى بولۇشتى. لېنىن كائۇتسكى ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئاغمىچىلىق رەزىل. ئەپتى ـ بەشىرىسىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلدى، ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالىنىڭ قوپاللىق بىلەن ئارىلىشىشغا قەتئى تاقابىل تۇردى، بولشېۋىكلەرنىڭ مۇستەـ قىللىغى ۋە پىرىنسىپال مەيدانىنى ساقلاپ قالدى.

مېنشېۋىكلەر ۋە 2 ـ ئىنتېرناتسونالىنىڭ ئاغمىچىلىق تەشكىلىي لۇشيەنىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تەنقىد قىلىش ئۇچۇن، لېنىن 1904 ـ يىلى «بىر قەدەم ئالدىغا، ئىككى قەدەم ئارقىغا» دېگەن كىتابىنى يېزىپ، يېڭى تېپتىكى پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنىڭ تەشكىلىي پىرىنـ سىپىنى ئومۇمى يۇزلۇك بايان قىلدى. لېنىن مۇنداق دەپ يازدى: پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا، ھەقىقى ئىنقىلاۋىي بولغان، ئاغمىچىلىق بىلەن پۈتۈنلەي ئادا ـ جۇدا بولغان پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنى قۇرۇش ھەممىدىن مۇھىم؛ بۇ پارتىيە پۇرولېتارىياتنىڭ ئىلغار قوشۇنى بولىدۇ، ئۇ ماركسىزىم نەزىرىيىسى بىلەن قورالىنىشى كېرەك؛ بۇ پارتىيە

پۈرولېتارياتنىڭ تەشكىللىك قوشۇنى بولىدۇ، ئۇنىڭدا مۇستەھكەم تەشكىل، بىرلىككە كەلگەن ئىرادە، بىرلىككە كەلگەن ھەركەت، بىرلىككە كەلگەن ئىنتىزام بولۇشى كېرەك؛ بۇ پارتىيە پۈرولېتارىيات تەشكىلاتلىرىنىڭ ئالى شەكلى بولىدۇ، ئۇ ئىشچىلارنىڭ باشقا ھەممە تەشكىلاتلىرىغا رەھبەرلىك قىلىشى كېرەك؛ بۇ پارتىيە كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن ئىچقويۇن-تاشقويۇن بولۇشى، ئاممىغا يولىنىشى، ئاممىنىڭ تارىخىي ئىجاتكارلىق روھىغا ئەھمىيەت بېرىشى لازىم؛ بۇ پارتىيە دېموكراتىيە-مەركەزلەشتۈرۈش پرىنسىپى بويىچە قۇرۇلۇشى، ئۇنىڭدا ئازچىلىق كوپچىلىككە بوي سۇنۇشى، تۆۋەن يۇقۇرىغا بوي سۇنۇشى، جايلار مەركەزگە بوي سۇنۇشى كېرەك. لېنىن، مۇشۇنداق جەڭگىۋار، مەركەزلەشكەن، ئىنتىزاملىق ماركسىزملىق پارتىيە قۇرغاندا پۈرولېتارىيات يېڭىلمەس كۈچ بولالايدۇ ۋە چوقۇم شۇنداق بولىدۇ، مىليونلىغان ئەمگەكچىلەرنى جەڭگىۋار ئارمىيە قىلىپ ئۈيۈشتۇرالايدۇ؛ "زەئىپلەشكەن روسىيە مۇستەبىت ھاكىمىيتى بولسۇن ياكى زەئىپلىشىۋاتقان خەلقارا كاپىتال ھاكىمىيتى بولسۇن، بۇ ئارمىيە ئالدىدا چىداشلىق بېرەلمەيدۇ"① دەپ ھىساپلىدى.

لېنىننىڭ بۇ شانلىق ئىدىيىلىرى ماركسىزمنىڭ پارتىيە قۇرۇلۇشى تەلىماتىنى ئومۇمى يۈزلۈك راۋاجلاندۇردى. لېنىن ئۇز قولى بىلەن قۇرغان بولشېۋىكلەر پارتىيىسى جاھانگىرلىك ۋە پۈرولېتارىيات ئىنقىلابى دەۋرىدە خەلقارا پۈرولېتارىياتنىڭ جاھانگىرلىكىكە ۋە شىۋجېڭجۇيىغا قارشى تۇرۇشتىكى بىر زەربىدار ئەترىدى بولدى،

---

① لېنىن. «بىر قەدەم ئالدىغا، ئىككى قەدەم ئارقىغا». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، 1977-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى. 243-بەت.

دۇنيا مقياسىدا يېڭى تېپتكى پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي پارتىيىلىرىنى قۇرۇشنىڭ ئۇلگىسى بولدى.

2 - بولۇم روسىيەدىكى 1905 - يىل ئىنقىلاۋى

ئىنقىلاپ هارپىسى 20 - ئەسىرگە كىرگەندىن كېيىن، روسىيەدە مەملىكەت ئىچىدىكى هەر خىل زىددىيەتلەر ئىنتايىن ئوتكۇرلىشىپ كەتتى. 1900 — 1903 - يىللاردىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كىرىزىس ئەنە شۇ روسىيەدىن باشلانىدى. كىرىزىس يىللىرىدا 3 مىڭدىن ئارتۇق كارخانا تاقالدى، 100 مىڭدىن ئوشۇق ئىشچى ئىشتىن بوشىتىلدى. ئىشچىلار ئىقتىسادىي ئىش تاشلاشتىن سىياسىي ئىش تاشلاش ۋە نامايىش قىلىشقا ئوتۇپ، چارپادىشا هاكىمىيىتى بىلەن كۈرەش قىلىشقا ئاتىلاندى. 1901 - يىلى پېتېربۇرگدىكى ئۇبۇخوۋ قورال - ياراق زاۋۇدىنىڭ ئىش تاشلىغان ئىشچىلىرى باستۇرۇش ئۇچۇن كەلگەن چارپادىشا قوشۇنلىرىغا تاش ۋە تومۇر كالتەكلەر بىلەن قارشىلىق بىلدۇردى. 1902 - يىلى دون دەرياسى ۋادىسىدىكى روستوۋدا يەنە چوڭ سىياسى ئىش تاشلاش بولدى. ئىش تاشلىغان 30 مىڭ ئىشچى كۈرەشنى 3 هەپتە داۋاملاشتۇردى هەمدە ئەكسىيەتچى ئارمىيە ۋە ساقچىلار بىلەن قانلىق ئېلىشتى. روسىيە پۇرولېتارىياتى تۇنجى قېتىم بىر سىنىپ سۈپىتىدە چارپادىشا هوكۇمىتى بىلەن قارشىلاشتى. 1903 - يىلى ئىش تاشلاش كۈرىشى تېخىمۇ كېڭەيدى، 7 — 8 - ئايلاردا ئۇكرائىنا ۋە جەنۇبىي كاۋكازدىكى يىرىك سانائەت رايونلىرىدا 200 مىڭچە كىشى قاتناشقان ئومۇمى ئىش تاشلاش

بولدی. لېنىن شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنى يەكۈنلەپ: "كوچا ئىستە-كاملىرى جېڭىنىڭ ھارپىسدا تۇرۇۋاتقانلىغىمىزنى ھىس قىلىمىز"① دېگەن ئىدى.

دېھقانلار ھەركىتىمۇ كوتىرىلدى. 1902 - يىلى ئۈكرائىنا، ۋولگا دەريالىرى ۋادىلىرى ۋە گروزىيىدە دېھقانلار پومىششىكلارنىڭ قورۇق-لىرىنى ۋەيران قىلىپ، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋالدى. ئىشچىلار ۋە دېھقانلارنىڭ قوزغىلىشلىرى روسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ كۈنسايىن پىشىۋاتقانلىغى ۋە يېقىنلىشىۋاتقانلىغىنى كورسەتتى.

1904 - يىلى باشلانغان ياپونىيە - روسىيە ئۇرۇشى روسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى تېزلەتتى. چارپادىشا ھوكۈمىتى ئەسلىدە بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى ئەكسىيەتچى ھوكۈمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئىنقىلاپ ئوتىنى ئوچۇرۇش ئۈمىدىدە بولغان ئىدى. لېكىن ئۇ خاتالاشتى. ئۇرۇش خەلقنىڭ قىينىچىلىغىنى ئىنتايىن ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى سەپىتە ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇشى كەڭ خەلقنى چارزىمىنىڭ چىرىكلىگىنى كورسىتىپ بەردى. خەلق چارزىمىنى تېخىمۇ ئوچ كورىدىغان بولدى؛ چارزىم لېگىشىپ قالدى.

ئېغىر سىياسى كرىزىس جەمىيەتتىكى ھەرقايسى سىنىپلارنى ھەركەتكە كەلتۈرۈۋەتتى. نارودنىكلارنىڭ قالدۇقلىرى 1902 - يىلى سوتسىيال ئىنقىلابچىلار پارتىيىسى بولۇپ ئۇيۇشتى. ئۇلار يەرنى ئىجتىمائىلاشتۇرۇش دېگەن نىمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پۈتۈن يەرنى

---

① لېنىن. «دەسلەپكى برقانچە ساۋاق». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 8 - توم، 117 - بەت.

ئەسلىيەتتە باي دىخانلارنىڭ چاڭگىلدىكى يېزا جامائەلىرىنىڭ باشقۇرۇشغا ئوتكۈزۈپ بېرىپ، ئەمگەك نورمىسى بويىچە تەڭ پايدىلىنىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار "سوتسيالىزىم" دېگەن مانا شۇ دەپ دىخانلارنى ئالدىدى.

لىبرال بۇرژۇئازىيە ئوز تەقدىرىدىن ناھايىتى ئەنسىرىدى. ئۇلار چارپادىشا ھوكۇمىتىنىڭ ئىقتىدارسىزلىغىدىن ئاغرىنىدى. ئۇلار ئىنقىلابتىن قورقاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە چارپادىشانى ئىنقىلاپ ئارقىلىق قورقۇتاتتى، ئىنقىلابقا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلار چارپادىشادىن ئىسلاھات قىلىشنى، ئوزلىرىنى دولەتنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. 1904-يىلنىڭ ئاخىرىدا ئۇلار "زىيادەت ھەركىتى" دېگەن نامنى ئېلىپ بېرىشتى، ئۇنىڭغا قاتنىشىدىغانلارنىڭ تولىسى بۇرژۇئا زىيالىلىرى ئىدى. ئۇلار زىيادەتتە ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يۇزىسىدىن تەبرىك سوزلىرى قىلىشىپ، "خەلق ۋەكىللىرى"نىڭ دولەتنىڭ قانۇن چىقىرىش ئىشلىرىغا قاتنىشىشنىڭ زورۇرلۇقىنى توغرىسىدا ھە دەپ گەپ سالتى.

مېنشېۋىكلەر ئىشچىلارنى لىبرال بۇرژۇئازىيىنىڭ چارپادىشادىن "ئوتۇنۇش" سورىشىنى قوللاشقا دەۋەت قىلدى. ئۇلار، روسىيىنىڭ سىياسى سەھنىسىدە پەقەت ئىككىلا ئاساسىي كۈچ بار، ئو بولسىمۇ مۇستەبىتلىك تۇزۇم ۋە لىبرال بۇرژۇئازىيە دەپ دەۋا قىلىشتى. ئۇلار كەڭ ئاممىنى لىبرال بۇرژۇئازىيىگە ئىشەندۈرمەكچى، لىبرال بۇرژۇئازىيىگە خەلق نامىدا ھەركەت قىلىش ھوقۇقىنى بەرگۈزمەكچى بولدى.

بولشېۋىكلەر چارپادىشا ھوكۇمىتىگە قارشى ھەمىمە ھەركەتنى

قوللىدى، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوتسيال ئىنقىلابچىلار-نىڭ ئالدامچىلىغىغا دەككە بەردى، لىبرال بۇرژۇئازىيىنىڭ سۈيىقەستىنى پاش قىلدى، ھېنشېۋىكىلەرنىڭ ئاسىلىغىنى قاتتىق سوكتى. بولشېۋىكلەر كەڭ خەلق ئاممىسىغا چارپادىشا ھوكۇمىتىنى بۇ قېتىمقى بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىدا مەغلۇپ قىلىشنىڭ پايدىسى بارلىغىنى، چۈنكى شۇنداق قىلغاندا چارىزىمنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئىنقىلابنى كۆچەيتكىلى بولىدىغانلىغىنى چۈشەندۈردى. ئۇلار ئىشچىلار ۋە دېخانلارنىڭ ئېڭىنى تېرىشىپ ئوستۇرۇش، ئۇلارنى ئىنقىلاپ يولىغا يېتەكلەش ئۈچۈن، زاۋۇت ۋە يېزىلاردا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

1904 - يىل 12 - ئايدا، بولشېۋىكلەرنىڭ باكۇ كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىگىدە 50 مىڭ ئىشچى قاتناشقان چوڭ ئىش تاشلاش بولدى. بولشېۋىكلەر ئىشچىلارنى ئۇرۇشىنى توختىتىشنى، ئوموم خەلق ئاۋاز بېرىپ سايلايدىغان ئاساسىي قانۇن يىغىنىنى دەرھال چاقىرىشنى، مەتبۇئات ۋە ئېتىقات ئەركىنلىگى، يىغىلىش ۋە تەشكىلات قۇرۇش ئەركىنلىگىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى، 8 سائەتلىك ئىش كۈنىنى يولغا قويۇشنى، دولەت يەرلىرىنى تەدرىجى ھالدا خەلقتە بولۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشقا چاقىردى. ئىش تاشلىغان ئىشچىلار بىلەن ئارمىيە ھەم ساقچىلار ئوتتۇرىسىدا قانلىق توقۇنۇش بولدى. بولشېۋىكلەر كوپچىلىكنى قولغا قورال ئېلىپ، مۇستەبىتلىك تۈزۈمىنى يوقىتىشقا چاقىردى.

باكۇ ئىشچىلىرىنىڭ چوڭ ئىش تاشلىشى زور ئىنقىلاپ بوراندا يېتىپ كېلىش ئالدىدىكى چاقماقتەك، پۈتۈن روسىيە بويىچە ئىنقىلابىي قوزغىلىشقا سىگنال بولدى.

ئىنقىلاپنىڭ باشلىنىشى، بولشېۋىكلەر پارتىيىسىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاپتىكى لۇشىيەنى پۈتۈن روسىيە بويىچە ئىنقىلاۋىي قوزغىلىش 1905 ـ يىل رۇس كالىندارى① بويىچە 1 ـ ئايىنىڭ 9 ـ كۈنى (22 ـ كۈنى) پېتېربۇرگدا بولغان ۋەقەدىن باشلانىدى.

1905 ـ يىل 1 ـ ئايىنىڭ باشلىرىدا، پېتېربۇرگدىكى ئەڭ چوڭ زاۋۇت بولغان پوتىلوۋ زاۋۇدىدا 4 ئىشچىنىڭ ئىشتىن چىقىرىۋېتىلگەنلىگى سەۋىبىدىن ئىش تاشلاش بولدى، بۇ تېزلا ھەممە چوڭ زاۋۇتلارغىچە كېڭەيدى، ھەتتا ئىشخانىلارمۇ ئىش تاشلىدى. گېزىت، ئېلېكتىر، سۇ توختاپ كەتتى، پۈتۈن سودا ـ سانائەت پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. لېنىنىڭ ئېيتقىنىدەك، پايتەختتە "پۇرولېتارلار سىنىپى بىلەن ئۇنىڭ دۈشمىنىنىڭ ئۇزاقىچە تەسىر كورسىتىدىغان ئۇلۇغ توقۇنۇشى"② باراقتا كەلەكتە ئىدى.

چارپادىشا ھوكۇمىتى ھەركەتىنى باشلىنىشى بىلەنلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش قارارىغا كەلدى. ھوكۇمەت باش قاتۇرۇپ چوڭ قىرغىن قىلىش سۈيىقەستىنى پىلانلىدى. پوپ گاپون ساقچىلارنىڭ يولبورغىغا بىنائەن ئىشچىلارغا: سىلەر تېچ سەپ بولۇپ چارپادىشاغا ئۈزەڭلارنىڭ دەرت ـ ئەلىمى بىلدۈرۈلگەن تەلەپنامىنى سۇنۇش ئۈچۈن قىشلىق سارايغا بېرىڭلار دېگەن تەكلىپنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چارپادىشا ھوكۇمىتى ئىشچىلار قىشلىق سارايىنى ۋەيران

---

① رۇس كالىندارىدا ۋاقىت 20 ـ ئەسىردە ئومۇمى يۇزلۈك قوللىنىلىدىغان مىلادىدىن 13 كون كېيىن ھىساپلىنىدۇ. تۇۋەندە، ئىزاھات بېرىلمىگەنلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئومۇمەن رۇس كالىندارى كوزدە تۇتۇلىدۇ.

② لېنىن. «پېتېربۇرگدىكى ئىش تاشلاش». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 8 ـ توم، 71 ـ بەت.

قىلماقچى دەپ توھمەت قىلىپ، زور قوشۇن توپلاپ، ئىشچىلارنى ئوققا تۇتۇشقا تەييارلاندى.

بولشېۋىكلەر بۇ خەتەرلىك ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسىنى ئىشچىلارغا ئېيتتى. ئۇلار ئاممىنى ئالدامچىلارنىڭ گېپىگە كىرمەسلىككە دەۋەت قىلدى. ئۇلار ئىشچىلارغا: ئەركىنلىككە ھەرگىز چارپادىشاغا تەلەپ قويۇش يولى بىلەن ئېرىشكىلى بولمايدۇ، ئۇنى قولغا قورال ئېلىش ئارقىلىق قولغا كەلتۇرۇش كېرەك، دەپ ئېنىق كورسەتتى. لېكىن ئېڭى يۇقۇرى بولمىغان خېلى زور بىر قىسىم ئىشچىلار شۇ چاغدا، چارپادىشا بىزگە ياردەم بېرىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى. 1-ئاينىڭ 9-كۇنى (يەكشەنبە كۇنى) ئىشچىلار چارپادىشا بىلەن كورۇشكىلى بارىمىز دەپ، ئائىلىسىدىكى ئەر-ئايال، قېرى-ياش ھەممىسىنى باشلاپ، چارپادىشانىڭ سۇرىتىنى كوتىرىپ، 140 مىڭدىن ئارتۇق كىشىلىك قوشۇن بولۇپ، قىشلىق سارايغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇلار-نىڭ قولىدا تومۇرنىڭ سۇنىغىمۇ يوق ئىدى، ئاقىۋەتتە ئاتلىق ئەسكەرلەر تەرىپىدىن دەسسىتىلىپ ۋە پىيادە ئەسكەرلەر تەرىپىدىن قاتىرىسىغا ئوققا تۇتۇلۇپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئولتۇرۇلدى، 2 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم يارىدار قىلىندى. پېتىرىبۇرگ كوچىلىرى ئىشچىلارنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن بويالدى. 9-يانۋار شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن "قانلىق يەكشەنبە" دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

ئىشچىلار قانلىق ساۋاققا ئىگە بولدى. ئىشچىلار چارىزىمنىڭ ئوزلىرى ئۇچۇن ئەڭ ئەشەددى دۇشمەن ئىكەنلىگىنى، ئۇنى زورلۇق كۇچ بىلەن ئاغدۇرۇش كېرەكلىگىنى چۈشەندى. ئۇلار چارپادىشانىڭ رەسىمىنى يىرتىپ تاشلىدى، شۇنىڭ بىلەن، بولشېۋىكلەرنىڭ "مۇستەبىتلىك تۇزۇمنى يوقىتايلى"، "قوراللىنايلى" دىگەن شوئارلىرى

مليونلىغان ئاممىنىڭ شوئارىغا ئايلانىدى. پېتېربۇرگ ئىشچىلىرى كوچا ئىستېكاملىرى قۇرۇشقا باشلىدى، ئارقىدىنلا كوچا ئىستېكاملىرى جەڭلىرى باشلىنىپ كەتتى. چارپادىشا ھوكۇمىتى ئەسلىدە قىرغىن قىلىش چارىسى بىلەن ئىنقىلابنى يوقاتماقچى بولغان ئىدى، لېكىن ئەمىلىيەت بۇ سۇبېكتىپ ئەكسىيەتچىل ئارزۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقتى، ئىنقىلاۋىي كۈچلەر تېخىمۇ زورايدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "1905 ـ يىل 22 ـ يانۋارنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى دەل شۇ يەردىكى، كەڭ خەلق ئاممىسى سىياسى ئاڭغا ئىگە بولۇشقا ھەمدە قوزغىلىپ ئىنقىلاۋىي كۈرەش ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى."①

پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئىشچىلار سىنىپى ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىردەك قوزغىلىپ، چارپادىشانىڭ زوراۋانلىغىغا نارازىلىق بىلدۈردى. ئىشچىلار ھەركىتى راۋاجلىنىپ مىسلى كورۈلمىگەن دەرىجىگە يەتتى. 1 ـ ئاي ئىچىدە ئىش تاشلىغان ئىشچىلارنىڭ سانى 440 مىڭغا يېتىپ، ئوتكەنكى توپ ـ توغرا 10 يىلدا ئىش تاشلىغانلار ـ نىڭ ئومۇمى سانىدىن ئېشىپ كەتتى.

ستالىن بولشېۋىكلەرنىڭ كاۋكاز ئىتتىپاقى كومىتېتىغا ۋاكالىتەن، پۈتۈن ئىشچىلارغا: ئىشچىلار، ئوچ ئالدىغان ۋاقىت كەلدى! "چار ـ پادىشا ھوكۇمىتىنى چوقۇم **ئاغدۇرۇپ تاشلايلى!**"② دەپ چاقىرىق قىلدى.

---

① لېنىن. «1905 ـ يىل ئىنقىلاۋى توغرىسىدا دوكلات». «لېنىن ئەسەر ـ لىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ توم، 243 ـ بەت.

② ستالىن. «كاۋكاز ئىشچىلىرى، ئوچ ئالدىغان ۋاقىت كەلدى!» «ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 68 ـ بەت.

روسیه ئىنقىلاۋى باشلاندى.

ئىنقىلاپ روسیه سوتسیال-دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىدىن بىرده‌ك ئىنتىپاقلىشىپ، ئۇزىنىك تاكتىكىسى ۋه لۇشىيه‌نىنى تۇزۇپ چىقىشنى ئه‌لەپ قىلاتتى. بولشېۋىكلەر بۇ ۋەزىپىنى هەل قىلىش ئۈچۈن، پارتىيىنىك 3-قۇرۇلتىيىنى چاقىرىش قارارىغا كەلدى. قۇرۇلتاي 1905-يىل 4-ئايدا لوندوندا چاقىرىلدى. پۈتۈن پارتىيه بويىچه چوڭ يەرلىك تەشكىلاتلارنىك هەمىسى ۋەكىل ئەۋەتىپ قاتناشتۇردى، لېنىن قۇرۇلتايىنىك ئىشغا ئۇزى رەھبەرلىك قىلدى، قۇرۇلتايىنىك هەممه مۇهىم قارارلىرىنى يېزىپ چىقتى.

قۇرۇلتاي مۇنداق دەپ هىساپلىدى: روسىيده هازىر بولۇۋاتقان ئىنقىلاپ-بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋى؛ ئۇنىڭ مەقسىدى چار-پادىشا مۇستەبىتچىلىكىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، يانچىلىق تۇزۇمىنىڭ قالدۇقلىرىنى تۈگىتىش، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش؛ لېكىن بۇ ئىنقىلاپقا پۈرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلىشى كېرەك، بۇرژۇئازىيه رەھبەرلىك قىلسا بولمايدۇ؛ پۈرولېتارىيات دېخانلار بىلەن ئىتتىپاق تۇزۇپ، چارپادىشا هوكۇمرانلىغىنى قورالسىزلاندۇرۇپ تاشلاپ، ۋاقتىلىق ئىنقىلاۋىي هوكۇمەت قۇرۇپ، پۈرولېتارىيات بىلەن دېخانلارنىك ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك دىكتاتۇرىسىنى يولغا قويۇپ، ئىنقىلاپنى ئاخىرغىچه ئېلىپ بېرىشى كېرەك.

قۇرۇلتاي قورالسىز قوزغىلاڭ توغرىسىدا قارار ماقۇللىدى. قارارىدا ئەينى ۋاقىتتا: ئاممىۋى خاراكتېرلىق سىياسى ئىش تاشلاش قوزغىلاڭنى تەييارلاشنىمۇ ۋه قوزغىلاڭ داۋامىدىمۇ مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە دەپ كۆرسىتىلدى. قۇرۇلتايدا ۋاقتىلىق ئىنقىلاۋىي هوكۇمەت مەسىلىسى توغرىلىق قارار ماقۇللىنىپ، ئۇنىڭدا: چارىزىم ئاغدۇرۇپ

تاشلانغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت ۋاقتىلىق ئىنقىلاۋىي ھوكۇمەتكە مەنسۇپ بولىدۇ، دەپ كورسىتىلىدى. ئىنقىلاپنى پۈرولېتارىيات بىلەن دېخانلار ئورۇنلايدىغان بولغاچقا، ۋاقتىلىق ئىنقىلاۋىي ھوكۇمەتنىمۇ ئۇلار ئىگەللىشى كېرەك ئىدى. پۈرولېتارىيات بۇ ھوكۇمەتتىن پارتىيە ئوتتۇرىغا قويغان سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتـ لەردىكى بارلىق يېقىنقى ۋەزىپىلەرنى (ئەڭ تۇۋەن پۈروگرامىنى) ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئەكسىلئىنقىلاپقا رەھىمسىز تۇرده زەربە بېرىش، پۈرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي مەنپەئەتىنى قوغداشنى تەلەپ قىلاتتى.

قۇرۇلتاي لېنىننىڭ دېخانلار مەسىلىسى توغرىسىدىكى دوكلادىغا ئاساسەن مۇناسىپ قارار ماقۇللاپ، دېخانلارنى قوزغىلاڭ كوتىرىشكە چاقىردى. قۇرۇلتاي پارتىيىنىڭ ھەرقايسى تەشكىلاتلىرىغا دېخانلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، دېخانلار ئىنقىلاۋىي كومىتېتى قۇرۇشنى، دېموـ كىراتىك ئىسلاھاتنى ئىنقىلاۋىي ۋاستە بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى جۈملىدىن پومىشىكلارنىڭ، ھوكۇمەت مەھكىمىلىرىنىڭ، چېركاۋلارـ نىڭ، مۇناستىرنىڭ ۋە پادىشا جەمەتىنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىر قىلىشنى تاپشۇردى.

قۇرۇلتاي يەنە نۇرغۇن مۇھىم قارارلارنى ماقۇللىدى. قۇرۇلتايـ نىڭ ھەممە قارارلىرىدا: پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاپىتىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىدا چىڭ تۇرۇش، بۇرژۇئازىيىنى يېتىم قالدۇرۇش، چارىزىمنى ئۆزۈل-كېسىل قومۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت تۈپ لۇشيەن باشتىنـ ئاخىر ئىزچىللاشتۇرۇلدى.

مېنشېۋىكلەر بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايغا قاتنىشىشنى رەت قىلىدى ۋە ئەينى بىر ۋاقىتتا جەنۇبده ئوزلىرىنىڭ بولگۇنچىلىك ئاساسىدىكى ۋەكىللەر يىغىنىنى چاقىرىپ، بىر شيۇجېڭجۇيىلىق لۇشيەن تۈزۈپ

چىقتى. ئۇلار پۇرولېتارىياتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىغا قارشى چىقتى، بۇرژۇئا ئىنقلاۋىغا پەقەت بۇرژۇئازىيىلا رەھبەرلىك قىلالايدۇ دەپ قارىدى. ئۇلار ئىشچىلارنى دېخانلارغا يېقىنلاشماسلىققا، ئۇزىنىڭ ئىنقلاۋىي ھەرىكىتى ئارقىلىق بۇرژۇئازىيىنى "ئۇركىتىپ" قويماسلىققا ئۇندىدى. ئۇلار ئىسلاھاتچىلىقنى تەرغىپ قىلدى، چارپادىشا ھوكۈمرانلىقىنى قوراللىق قوزغىلىڭ ئارقىلىق ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا، ئىشچى-دېخانلار ئىنقلاۋىي دېموكراتىك دېكتاتۇرىسىغا قارشى تۇردى. بۇ ئىنقلاپقا ئۇزۇل-كېسىل ساتقۇنلۇق قىلدىغان لۇشېەن ئىدى.

مېنشېۋىكلەرنىڭ بۇ شېۋجېڭجۇيىلىق لۇشېەنى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئالقىشىغا، ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونال شېۋجېڭجۇيىچىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. بۇ شېۋجېڭجۇيىچىلار 18-، 19-ئەسىرلەردىكى غەربىي ياۋروپا بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ فورمىلىسىنى 20-ئەسىردىكى جاھانگىرلىك دەۋرىدە باشلانغان روسىيە ئىنقىلاۋىغا ئولۇك ھالدا كوچۇرۇپ كېلىپ، قانداقتۇ: غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەل بۇرژۇئا ئىنقلاپلىرىدا رەھبەرلىك ھوقۇقى باشتىن-ئاياق بۇرژۇئازىدە يىدە بولدى، دېخانلار بۇرژۇئازىيىنىڭ زاپاس ئارمىيىسى ئىدى، پۇرولېتارىيات پەقەت بۇرژۇئازىيىنىڭ ياردەمچىسلا بولىدۇ، دېيىشتى. ئۇلار ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ تەلىماتىنى ئوچۇقتىن-ئوچۇق ئوزگەرتتى، ھوكۈمەت ئارمىيىسى يېڭى تېخنىكا بىلەن قوراللانغان ئەھۋال ئاستىدا، پۇرولېتارىياتنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭى مۇمكىن بولمايدىغان بولۇپ قالدى، دەپ جويلىدى. ئۇلار دېموكراتىك ئىنقىلاپ بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنقلاپ ئارىلىغىدا ئۇزاققا سوزۇلغان بۇرژۇئا ھوكۈمرانلىق دەۋرى بولىدۇ دەپ قارىدى، چۈنكى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ دېخانلارنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولالمايدىكەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە

پۇرولېتارىياتنىڭ سانى ئاز، كۆچى ئاجىز بولغاچقا، پەقەت كاپىتالىزم يەنمۇ راۋاجلىنىپ، پۇرولېتارىيات ئاھالىسىنىڭ كوپچىلىگىنى تەشكىل قىلغان چاغدىلا، كاپىتالىزم تۈزۈمى ئۆزلۈكسىدىن ھالاك بولۇپ كېتىدىكەن.

لېنىن 3-قۇرالتاي يېپىلىپ ئىككى ئاي ئوتكەندىن كېيىن، 1905-يىل 7-ئايدا «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىتىكى ئىككى خىل تاكتىكىسى» دېگەن كىتابىنى يېزىپ، ھېنىشۇئىكلەرنىڭ تاكتىكىسىنى ۋە ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونال شيۇجېڭجۇيىچىلىرىنىڭ سەپسەتىلىرىنى ئەتراپلىق تەنقىت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بولشېۋىكلەرنىڭ تاكتىكىسىنى ناھايىتى جايىدا دەللىلەپ بەردى. ئۇ ماركسزىمنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرى ۋە دۇنيادىكى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، ماركسزىم تەرەققىياتى تارىخىدا جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئالاھىدىلىگى، ئىنقىلابنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، يولى ۋە ئىستىقبالىنى تۇنجى قېتىم شەرھلەپ بەردى.

بىرىنچى، پۇرولېتارىيات دېموكراتىك ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلالايدۇ بەلكى رەھبەرلىك قىلىشى كېرەك.

لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: روسىيە پۇرولېتارىياتى 18-، 19-ئەسىرلەردىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابىي دەۋرىدىكى غەربىي ياۋروپا پۇرولېتارىياتىغا ئوخشىمايدۇ، ئۇ بۇرژۇئازىيەگە قارشى غايەت زور سىنىپىي كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىشتا نۇرغۇن تەجرىبىلەرگە ئىگە، ئۇزۇنلۇق مۇستەقىل سىنىپىي پارتىيەسىگە ئىگە. روسىيە بۇرژۇئازىيىسى بولسا ئىشچى-دېخانلار ئاممىسىدىن قورقىدىغانلىغى ئۈچۈن، ئىنقىلاپ قىلىشنى خالىمايدۇ، ئىسلاھات ئارقىلىق چارپادىشا

هوكۇمىتى بىلەن مۇرەسسەلىشىپ، ھاكىمىيەتىنى قولغا كىرگۈزۈشكە تىرىشىدۇ. بۇنداق تارىخىي شارائىتتا پۇرولېتارىياتنىڭ ۋەزىپىسى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئوز قولىدا تۇتۇشتىن ئىبارەت.

پۇرولېتارىيات ئىنقىلابىتىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، دېخانلار بىلەن بىرلىشىش، دېخانلارنى ئوزىنىڭ ئىشەنچلىك ئىتتىپاقدىشى قىلىش لازىم. لېنىن دېخانلارنىڭ پۇرولېتارىياتنىڭ رەھبەرلىكىنى ئوزلۇكىدىن قوبۇل قىلىدىغان ئىتتىپاقداش ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بەردى. پۇرولېتارىيات ئوزىنىڭ پارتىيىسى ئارقىلىق، فېودالىق تۈزۈمىنى ئۈزۈل-كېسىل يوقىتىدىغان يەر پۇروگراممىسىنى تۈزۈپ، دېخانلارغا بولغان تەربىيىنى داۋاملاشتۇرۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ دېخانلارغا بولغان تەسىرىنى تۈگىتىدىغانلا بولسا، دېخانلارنى كەڭ كولەمدە قوزغاپ ۋە ئۈلار بىلەن بىرلىشىپ، بىرلىكتە كۈرەش قىلالايدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ يازدى: "پەقەت پۇرولېتارىياتلا دېموكراتىيە ئۈچۈن ئۈزۈل-كېسىل كۈرەشكۈچى جەڭچى بولالايدۇ. پەقەت دېخانلار ئاممىسى پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرىشىگە قاتناشقاندىلا، پۇرولېتارىيات دېموكراتىيە ئۈچۈن كۈرەشكۈچى غالىپ جەڭچى بولالايدۇ."①

ئىككىنچى، خەلق قورالىق قوزغىلىڭى ۋە ئىشچى-دېخانلار ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك دىكتاتۇرىسى ئارقىلىق ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك.

---

① لېنىن. «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابتىكى خىل تاكتىكىسى»، 1974-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 84-بەت.

لېنىن پۈرولېتارىياتقا ئاساسىي قانۇن خام خىيالى بىلەن گاڭگىراپ قالماسلىق كېرەك دەپ تەلىم بەردى. "ھەرقايسى مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ ھاياتىدىكى چوڭ مەسىلىلەرنى پەقەت كۆچ بىلەنلا ھەل قىلغىلى بولىدۇ. بارلىق ئەكسىيەتچىل سىنىپلار ئادەتتە ئالدى بىلەن ئۆزى زورلۇق كۆچ ئىشلىتىدۇ، ئېچكى ئۇرۇش قوزغايدۇ، 'ئەيزىنى كۆن تەرتىپكە قويىدۇ' روسىيە مۇستەبىت ھوكۈمىتى مۇشۇنداق قىلغان، بەلكى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن باشلاپ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىزچىل تۇرده ۋە جاھىللىق بىلەن مۇشۇنداق قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ."① شۇنىڭ ئۈچۈن، بولشېۋىكلەر پارتىيىسى "قورالىنى قوزغىلاڭ كوتىرىش، ئىنقىلاۋىي ئارمىيە ۋە ئىنقىلاۋىي ھوكۈمەت قۇرۇش ۋەزىپىلىرىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشى كېرەك، بۇ ـ خەلقنىڭ چارىزىم ئۈستىدىن تولۇق غەلبە قىلىشنى كاپالەتلەندۈرىدىغان، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ۋە ھەقىقى سىياسى ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىدىغان بىردىن ـ بىر يول."②

لېنىن پۈرولېتارىيات بىلەن دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك دىكتاتۇرىسىنى يولغا قويۇشنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. چۈنكى قورالنى قوزغىلاڭ غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئىنقىلاپ تېخى ئورۇنلانغان بولمايدۇ، ئىنقىلاپنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. پەقەت قۇدرەتلىك دىكتاتۇرا بولغاندىلا دېموكراتىك ئىسلاھاتقا

---

① لېنىن. «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاپىتىكى ئىككى خىل تاكتىكىسى»، 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 219 ـ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 198 ـ بەت.

كاپالەتلىك قىلغىلى، ئىنقىلاپ نەتىجىلرىنى مۇستەھكەملىگىلى، ئەكسىلئىنقىلاپىنىڭ قارشىلىغىنى باستۇرغىلى بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، لېنىن: "ئىنقىلاپنىڭ ئۆزۈل-كېسىل غەلبە قازىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان بىردىن-بىر شوئار — پۈرولېتارىيات بىلەن دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك دىكتاتۇرىسى دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز"① دەپ يازدى.

ئۈچىنچى، دېموكراتىك ئىنقىلاپ غەلبە قازانغاندىن كېيىن توختاپ قالماستىن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپقا ئوتۇش كېرەك.

لېنىن مۇنداق دەپ يازىدۇ: "ھازىرقى بۇ ئىنقىلاپنىڭ تولۇق غەلبە قازىنىشى دېموكراتىك ئىنقىلاپنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ئۈچۈن قەتئى كۆرەش قىلىشنىڭ باشلىنىشى بولىدۇ."② سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ، ھەرگىز ئىككىنچى ئىنتېرناتسونال شيۇجېڭجۇيېچىلىرى تەسۋىرلىگەندەك، دېموكراتىك ئىنقىلاپتىن ئوتكىلى بولمايدىغان ھاڭ بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئىنقىلاپ ئەمەس. لېنىن، بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋى قانچە تولۇق ئىشقا ئاشۇرۇلسا، پۈرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋى شۇنچە تېز، شۇنچە كەڭ قانات يايىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ پۈرولېتارىياتنىڭ نامرات دېخانلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان يېرىم پۈرولېتارلار ئاممىسىغا يەنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى مىليونلىغان ئەمگەكچى ئاممىغا رەھبەرلىك قىلىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ.

---

① لېنىن. «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاپتىكى ئىككى خىل تاكتىكىسى»، 1974 — يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 225 — بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 214 — بەت.

ئىشچى ـ دېخانلار ئىتتىپاقى ھەم دېموكراتىك ئىنقىلاپنىڭ ئاساسىي كۈچى، ھەم سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپنىڭ ئىشەنچلىك كاپالىتى بولىدۇ. لېنىن كېيىن يازغان «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ دېخانلار ھەركىتىگە تۈتىدىغان پوزىتسىيىسى» دىگەن ماقالىسىدا مۇنداق دەپ كورسەتتى: "بىز دېموكراتىك ئىنقىلاپىتىن دەرھال سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپقا ئوتىمىز ھەمدە دەل ئوز كۈچىمىز ئاساسىدا، ئاڭلىق، تەشكىللىك پۈرولېتارىياتنىڭ كۈچى ئاساسىدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپقا ئوتىمىز، بىز ئۇزلۇكسىز ئىنقىلاپ قىلىشنى تەشەببۇس قىلىمىز. بىز ھەرگىز يېرىم يولدا توختاپ قالمايمىز."①

لېنىن مېنشېۋىكلەر ۋە خەلقارادىكى شېۋېجىكجۇيىچىلارنىڭ تاكتىكا لۇشيەنىنى تارمار قىلىپ، روسىيە پۈرولېتارىياتىنى قوراللاندۇرۇپ، چارىزىمغا قەتئىي ھۇجۇم قىلىشقا ئاتىلاندۇردى ھەم ئۇلارغا ئىستىقبالنى كورسىتىپ بەردى.

روسىيە بويىچە ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلاشتىن دېكابىر قوراللىق قوزغىلىڭىغىچە بولشېۋىكلەر لېنىن بەلگىلىگەن ماركسىزملىق لۇشيەنىگە ئاساسەن، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پائال ئىش ئېلىپ باردى. روسىيە ئىنقىلاۋى تېزدىن يۇقۇرى ئورلىدى.

ئىنقىلاپنىڭ ئورلىشى "1ـماي" ئىش تاشلىشىدىن باشلانىدى. 1905ـيىل 5ـــ6ـ ئايلاردا ئىش تاشلىغوچىلارنىڭ سانى 360 مىڭدىن

---

① لېنىن. «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ دېخانلار ھەركىتىگە تۈتىدىغان پوزىتسىيىسى». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1ـ توم، 634ـ بەت.

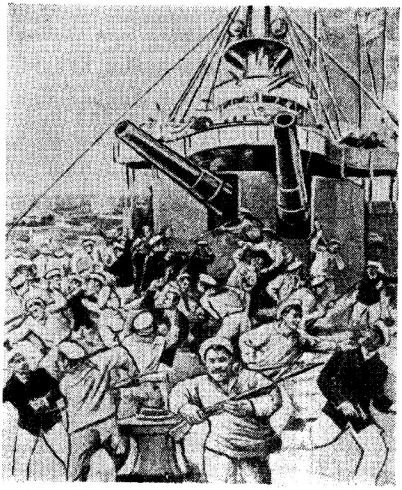

"پوتیومکىن" ناملىق پولات قاپلىمىلىق كاراپتىكى قوزغىلاڭ

ئېشىپ كەتتى. روسىيىدىكى ئەڭ چوڭ توقۇمىچىلىق سانائىتى مەر-كەزلىرىدىن بىرى بولغان ئىۋانوۋۇ-ۋوزنىسنسكى شەھىرىدە ئىشچىلار ئىش تاشلاشقا رەھبەرلىك قىلدۇرۇش ئۈچۈن روسىيە بويىچە ئەڭ دەسلەپكى ئىشچى ۋەكىللەر سوۋېتىنى قۇردى. پولشانىڭ مۇھىم سانائەت مەركىزى بولغان لودز شەھىرىدە قوراللىق ئىسيان ئىش تاشلاش بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى. ئىشچىلار كوچىلاردا نەچچە ئونلىغان ئىستىھكاملارنى قۇرۇپ، چارپادىشا قوشۇنلىرى بىلەن 3 كۈنگىچە كوچا جېڭى قىلدى.

يېزىلاردىمۇ شەھەرگە ئەگىشىپ قوزغىلىش بولدى. ياز پەسلىگە كەلگەندە دىخانلار ھەركىتى روسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىدىكى 501 ناھىيىدىن 104 ىگە يېيىلدى. نۇرغۇن جايلاردا دىخانلار گۇرۇپپىسى، دىخانلار كومىتېتى قۇرۇلدى.

ئىشچى، دىخانلارنىڭ قوزغىلىشلىرىغا ئارمىيە ئاۋاز قوشتى، بۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەر قوزغىلاڭلىرى كېلىپ چىقتى. 1905 ـ يىل 6 ـ ئايدا قارا دېڭىز پىلوتىدىكى "پوتيومكىن" ناملىق پولات قاپلىمىلىق كاراپتا كوتىرىلگەن قوزغىلاڭ ھەممىدىن مەشھۇر قوزغىلاڭ بولدى. بۇ كاراپ ئودېسساغا يېقىن بىر يەردە تۇراتتى، ئودېسسا شەھىرىدە ئومۇمى ئىش تاشلاش بولۇۋاتاتتى، قوزغىلاڭ كوتەرگەن ماتروسلار ئوزلىرى تازا ئوچ كورىدىغان كوماندىرلارنىڭ جاجىسىنى بەرگەندىن كېيىن، قىزىل بايراق چىقىرىپ، پولات قاپلىمىلىق كاراپنى ئودېسساغا ھەيدەپ كەلدى، قوزغىلاڭ كېيىن گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ ئارمىيىنىڭ ئىنقىلاپ تەرەپكە ئوتۇشىنىڭ باشلىنىشى بولدى. چارپادىشانىڭ بۇ ئەڭ ئاخىرقى يولەنچۇگى ـــ ئارمىيە لىڭشىپ قالدى.

چارپادىشا ئىسلاھات توغرىلىق ۋەدە قىلىش يولى بىلەن ئاممىنى ئالداشقا، ئىنقىلاپقا بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا ئۇرۇندى. 1905 ـ يىل 8 ـ ئايدا چارپادىشا دولەت دۇماسى تىپىدا پارلامېنت تەشكىل قىلىدىغانلىغى، لېكىن پارلامېنتقا ھىچقانداق قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى بېرىلمەيدىغانلىغى، پەقەتلا مەسلىھەتلىشىش ـ كېڭىشىش ھوقۇقى بېرىلىدىغانلىغى توغرىلىق خىتاپنامە ئېلان قىلدى. بۇرژۇئازىيە، مېنشېۋىكلەر ۋە سوتسىيال ئىنقىلاپچىلار چارپادىشا ئىنئام قىلغان بۇ "سوغا"نى ئىككى قوللاپ قوبۇل قىلىشقا تەييارلاندى. ئەمما

بولشېۋىكلەر بۇ ئىنتىلمانىڭ ھەقىقى ماھىيىتىنى بايقىدى. ئۇلار ئوز ۋاقتىدا: مەسلىھەت خاراكتېرلىق دۇمانى يوقىتايلى! دۇماغا بايقۇت قىلمىز! روسىيە بويىچە تۇنجى قېتىملىق ھەقىقى خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنى چاپپادىشا ئەمەس، ۋاقتىلىق ئىنقىلاۋىي ھوكۇمەت چاقىرىشى كېرەك! ئىنقىلاۋىي كۇرەشنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىپ، چاپپادىشا ھوكۇمىتىنى يوقىتايلى! دىگەن شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

1905 ـ يىل كۇزدە، ئىنقىلاپ تېخىمۇ ئورلىدى ھەمدە روسىيىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىغا كېڭەيدى. موسكۇا ھەل قىلغۇچ جەڭنىڭ ئاساسىي مەركىزى بولۇپ قالدى. ئىنقىلاپنىڭ يېڭى دولقۇنى موسكۇادا بولغان سېنتەبىر ئىش تاشلىشىدىن باشلاندى، بۇ موسكۇا پۇرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلاپ داۋامىدا تۇنجى قېتىم جەڭگە قاتنىشىشى بولدى. 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا تومۇرىيول ئىشچىلىرى موسكۇا زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ ئىش تاشلىشىغا قاتناشتى. ئالدى بىلەن موسكۇا ـ قازان تومۇرىيولى ئۇزۇپ تاشلاندى، شۇنىڭدىن كېيىن بىر-قانچە كۇن ئىچىدىلا پۇتۇن مەملىكەت بويىچە 40 مىڭ كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 14 تومۇرىيول لىنىيىسىدە 750 مىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچى ئومۇمى ئىش تاشلاش جاكالىدى. تومۇرىيول ئىشچىلىرى باشلىغان ئىشقا پۇتۇن روسىيىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىكى ئىشچىلار ئاۋاز قوشتى. مېنسكتىن ۋلادىۋوستوكقىچە، ياكۇتسكىدىن ئاشخابادقىچە بولغان رايونلاردىكى زاۋۇت ـ ئارقا ـ ئارقىدىن ئىش تاشلاشقا قوشۇلدى، ئىش تاشلىغان ئىشچىلارنىڭ سانى بىر مىليوندىن ئېشىپ كەتتى، پۇتۇن روسىيە بويىچە ئومۇمىي سىياسىي ئىش تاشلاش باشلاندى. باشقا كەسىپتىكىلەرمۇ ئىش توختىتىش قارارىغا كەلدى. توۋەن دەرىجىلىك خىزمەتچىلەر، ئوقۇغۇچىلار، زىيالىلار، مەسلەن،

ئادۇۋكاتلار، ئېنژىنېرلار ۋە دوختۇرلارمۇ ئىش تاشلىغان ئىشچىلارغا ئاۋاز قوشتى. مەملىكەت ئىچىدە ھەممە تۇرمۇش توختىدى، ھوكۇمەت كۆچلىرى ئۆزۈل-كېسىل پالەچ بولۇپ قالدى.

پۈتۈن روسىيە بويىچە بولغان ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلاش روسىيە پۇرولېتارىياتى كۆچمىنىڭ مىسلىسز چوڭ نامايىش قىلىنىشى بولدى. جېنى چىقىۋاتقان قورقۇپ كەتكەن چارپادىشا ۋاقىتنىچە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى ھەمدە 17-ئوكتەبىر خىتاپنامىسىنى جاكالاپ، قانۇن چىقىرىش دۇماسىنى چاقىرىش، «ئوزگەرمەس پۇقرالار ئەركىنلىگى پىرىنسىپى»نى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، خەلق ئىچىدىكى ھەممە سىنىپلارنى سايلامغا قاتناشتۇرۇشقا ماقۇل بولدى. بۇ چارپادىشا ئىشلەتكەن ھىلە-نەيرەڭ ئىدى. چارپادىشا ئامما-نى بىخۇتلاشتۇرۇش، ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈپ، كۈچ توپلاپ، ئاندىن ئىنقىلابقا ئېتىلىش ئۈچۈن، دەم ئېلىۋېلىش پۇرستىگە مۇھتاج ئىدى.

بۇرژۇئازىيە، مېنشېۋىكلەر ۋە سوتسىيال ئىنقىلابچىلار پۈتۈن كۈچى بىلەن خەلقنى ئالداپ، "چارپادىشا تەسلىم بولدى، مۇستەقىل بىتىلىك تۈزۈم ئەمدى مەۋجۇت ئەمەس، ئىنقىلاپ قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىدى" دەپ خەلقنى ئىشەندۈرمەكچى بولدى. 17-ئوكتەبىردىن كېيىن بۇرژۇئازىيە پارتىيىلىرى ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلدى. چوڭ سودا-سانائەت بۇرژۇئازىيىسى ۋە چوڭ پومىششكلار "17-ئوكتەبىر ئىتتىپاقى"نى تەشكىل قىلدى، ئۇلار ئوكتەبىرچىلەر دەپ ئاتالدى. بىر قىسىم لىبرال پومىششكلار ۋە شەھەر ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيىسى "ئاساسىي قانۇنچى دېموكراتلار پارتىيىسى"نى قۇردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى چارپادىشا مۇستەبىتلىك تۈزۈمىنى پادىشالىق-ئاساسىي قانۇن شەكلى بىلەن ساقلاپ قېلىشقا كۆچەپ ئۇرۇندى.

بولشېۋىكلەر چارپادىشا خىتاپنامىسىنىڭ ئالدامچىلىق خاراكتېرىنى رەھىمسىز تۇرده ئېچىپ تاشلىدى، بۇرژۇئازىيە، مېنشېۋىكلەر ۋە سوتسىيال ئىنقىلاپچىلارنىڭ چارپادىشاغا ساداقەتمەن بولغانلىغىدەك رەزىل قىلمىشىغا دەككە بەردى. ئىنقىلابنى ھەقىقى، تولۇق غەلىبىگە ئېرىشتۇرۇش ئۈچۈن، بولشېۋىكلەر ئىشچىلارنى قوراللىنىپ، قوراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلىنىشقا چاقىردى. چارپادىشا خىتاپنامىسى ئېلان قىلىنىپ ئىككىنچى كۈنى ستالىن «بارلىق ئىشچىلارغا مۇراجەت» تە: "ئىنقىلابىي ئارمىيە ۋە ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھوكۈمەت قۇرۇلۇش، — روسىيە پۇرولېتارلىرىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە ئىنتىلىدىغان نىشانى ئەنە شۇ"① دەپ يازدى.

پۇرولېتارىيات ئىزچىل تۇرده ئىنقىلابىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا ماڭدى. ئوكتەبىردىكى پۈتۈن روسىيە بويىچە بولغان ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلاشتىن كېيىن، پېتېربۇرگ ئىشچىلىرىنىڭ نويابىر ئومۇمى ئىش تاشلىشى بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىنلا پۈتۈن روسىيە بويىچە پوچتا-تېلېگراف ئىشچى-خىزمەتچىلىرىنىڭ ئومۇمى ئىش تاشلىشى بولدى. ئىش تاشلاش كۈرىشى يالقۇنىدا ئىشچىلار ئاممىسى قۇدرەتلىك يېڭى قورال — ئىشچى ۋەكىللەر سوۋېتىنى ياراتتى. بۇ پۇرولېتارىياتنىڭ ھەرقايسى زاۋۇتلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەركىپ تاپقان ئاممۋى خاراكتېرلىق سىياسى تەشكىلاتى ئىدى. 10 — 12 - ئايلار ئىچىدە پېتېربۇرگ ۋە موسكۋادىلا ئەمەس، بەلكى بىرمۇنچە چوڭ شەھەرلەردە ھەم سانائەت مەركەزلىرىنىڭ ھەممىسىدە

---

① ستالىن. «بارلىق ئىشچىلارغا مۇراجەت». «ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 172 - بەت.

دىگۈدەك ئىشچى ۋەكىللەر سوۋېتى قۇرۇلدى. بەزى جايلاردا ئىشچى-ئەسكەر ۋەكىللەر سوۋېتى ۋە ئىشچى-دىخان ۋەكىللەر سوۋېتىمۇ ئۈيۈشتۇرۇلدى.

سوۋېتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوزغىلىپ چارىزىمغا قارشىلىق كورستىشتىكى ئىنقىلاۋىي تەشەببۇسكارلىغىنىڭ روشەن ئىپادىسى ئىدى. بولشېۋىكلەر، ئومۇمىي سىياسى ئىش تاشلاشنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئومۇمى خەلق قوراللىق قوزغىلىڭىغا ئايلىنىشى مۇقەررەر بولغىنىدەك، سوۋېتلەرنىڭمۇ ئىش تاشلاش كۆرۈشى ئورگىنىدىن قوراللىق قوزغىلاڭ ئورگىنىغا، يېڭى ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەتنىڭ بىخىغا ئايلىنىشى مۇقەررەر، دەپ ھىساپلىدى، بولشېۋىكلارنىڭ رەھبەرلىگىدە، بىرمۇنچە جايلاردىكى سوۋېتلەرمۇ شۇنداق رولنى ئويناندى.

موسكۋا ئىشچى ۋەكىللەر سوۋېتى ئىنقىلابتا ئالاھىدە گەۋدىلىك رول ئويناندى. ئۇ موسكۋادىكى 100 مىڭ ئىشچىغا ۋەكىللىك قىلدى، ئۇ بولشېۋىكلەرنىڭ موسكۋا كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىگىدە، باشتىلا قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنى بولۇپ، ئىشچىلارنى پائال قوراللاندۇردى، ئىشچىلار ئارىسىدا ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئېلىپ باردى، ئۇ يەنە يېڭى ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەتلىك رولنى جارى قىلىپ، قاتناش ۋە سودىنى تىزگىنلىدى، تۇرلۇك زوراۋانلار ۋە لۇكچەكلەرنى باستۇردى، جەمىيەتتە ئىنقىلاۋىي تەرتىپ ئورنىتىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى قوغىدىدى. ئىشچىلار ئېتىخار بىلەن: "ئوزىمىزنىڭ ھوكۇمىتىگە ئىگە بولدۇق" دېيىشتى.

1905-يىل 11-ئايغا كەلگەندە ئىنقىلاپ قوراللىق قوزغىلاڭغا تازا يېقىنلىشىپ قالدى. بۇ سوۋېتلەر پائالىيىتىنىڭ قوزغىلاڭنى ئىلگە-

رىلەتكەنلىگىدىنلا ئەمەس، بەلكى چارپادىشا ھوكۇمىتىنىڭمۇ ئىنقىلاپقا قارشى ھۇجۇمىغا ئوتكەنلىگىدىن بولىدى. بۇ ھوكۇمەت تۈرلۈك باندىتلارچە ساقچى تەشكىللىرىنى قۇرۇپ، ئىنقىلاپىي ئامىنى قىردى، خەلق ئۆلارنى "قارا گۇرۇھ" دەپ ئاتىدى. بۇ ھوكۇمەت دىخانلار ھەركىتى راۋاجلانغان رايونلاردا ھەربى ھالەت ئېلان قىلىپ، "شۇ يەرنىڭ ئوزىدە چارە كورۇلسۇن"، "ئوقنى ئايىماسلىق كېرەك" دىگەن قاباھەتلىك پەرماننى جاكالىدى ھەمدە ئىنقىلاپىي ھەركەتكە رەھبەرلىك قىلغۇچىلارنى قولغا ئېلىش، ئىشچى ۋەكىللەر سوۋېتىنى تارقىتىۋېتىش توغرىلىق بۇيرۇق چۈشۈردى.

شۇنداق قىلىپ، قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ بولۇشى مۇقەررەر بولۇپ قالدى. 11 ـ ئايىنىڭ 16 ـ كۈنى لېنىن پۈتۈن پارتىيىگە: "كۆرەش ئۈمۈمى ھەل قىلىش پەيتىگە يېقىنلاشتى، ئەمىلىي ھوقۇق يەنىلا چارپادىشا ھوكۇمىتى قولىدا قېلىۋېرەمدۇ دىگەن مەسىلىنى ھەل قىلىش ۋاقتى يېقىنلاشتى"① دەپ ئۈقتۇردى. قوراللىق قوزغىلاڭ تەييارلىغىغا بېۋاستە رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن لېنىن روسىيىگە قايتىپ كەلدى.

1905 ـ يىل 12 ـ ئايدا قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلىدى.

12 ـ ئاينىڭ بېشىدا چارپادىشا ھوكۇمىتى پېتېربۇرگ پۇروليتارىياتىغا ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، پېتېربۇرگ سوۋېتىنىڭ 260 ۋەكىلىنى قولغا ئالدى. بۇ خەۋەر موسكۋاغا يېتىپ كەلگەندە بارلىق ئىشچىلار قوزغىلىپ كەتتى. 12 ـ ئايىنىڭ 5 ـ كۈنى

① لېنىن. «ئۈمۈمى ھەل قىلىش پەيتى كېلەي دەپ قالدى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 9 ـ توم، 437 ـ بەت.

موسكۆادىكى بولشېۋىكلەر كومىتېتى ۋە ئىشچى ۋەكىللەر سوۋېتى دەرھال ئومۇمى ئىش تاشلاش جاكالاش، شۇنىڭدەك كۆرەش داۋامىدا ئۈنى قوزغىلاڭغا ئايلاندۇرۇشنى قارار قىلدى. 7-كۈنى چۈشتە، موسكۆادىكى ھەممە زاۋۇتلار ئىش تاشلاش گۈدۈگىنى ياڭراتتى، ھەممە يەردە ئاممۋى يىغىنلار ئوتكۈزۈلدى، خەلق قورال تەلەپ قىلدى. ئۇ ۋاقىتتا موسكۆا پۈرولېتارىياتنىڭ ئۇزۇنىڭ جەڭگىۋار تەشكىلاتى بار ئىدى، ئۇنىڭدا تەخمىنەن مىڭچە جەڭگىۋار ئەزا بار ئىدى، ئۇلارنىڭ تەڭدىن تولىسى بولشېۋىك ئىدى. بىر-ئىككى كۈن ئىچىدىلا جەڭگىۋار ئەترەت ئەزالىرى بىر ھەسسە كوپەيدى. 9-كۈنى كەچتە، ئىشچى جەڭگىۋار ئەترەت ئەزالىرى باستۇرۇش ئۇچۇن كەلگەن چارپادىشا قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشتى. ئارمىيە دەھشەتلىك تۇردە ئۇلارنى توپقا تۇتتى، نۇرغۇن جەڭگىۋار ئەترەت ئەزالىرى قۇربان بولدى، خەلق غەزەپكە كەلدى. دېكابىر قوراللىق قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق باشلاندى.

پۈتۈن موسكۆا شەھىرىدىكى ئاساسلىق مەركىزىي جايلارنىڭ ھەممىسى كوچا ئىستىھكاملىرى بىلەن تولدى، نەچچە مىڭ قوراللىق ئىشچى ئۇدا 9 كۈن باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى. ئۇلار ئۇزۇندىن نەچچە ھەسسە كوپ بولغان دۇشمەننى پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئۇسۇلى بىلەن رەسۋا قىلىۋەتتى، تولىسى 3-4 كىشىدىن تەركىپ تاپقان كىچىك گۇرۇپپىلار ئارمىيىنىڭ پۈتۈن-پۈتۈن قوشۇننىنى قۇيرۇغىنى خادا قىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى. لېكىن جەڭ باشلىنىش ھارپىسىدا بولشېۋىكلەرنىڭ موسكۆا كومىتېتى قولغا چۈشۈپ قېلىپ، بىرمۇنچە رەھبەرلەر قولغا ئېلىنىپ كەتكەنلىكتىن، قوزغىلاڭ كوتەرگەن ئىشچىلار بىر تۇتاش رەھبەرلىكتىن ئايرىلىپ قالدى، بىرلىككە

كەلگەن جەڭ پىلانى بولمىدى. ئۇلار مۇداپىەلىنىش بىلەنلا چەكـ
لەندى، ئۇلاردا قورالمو بەك ئاز ئىدى، 5 تىن 8 گىچە كىشىگە ئاران
بىر مىلتىق ياكى ناگان توغرا كېلەتتى. ئۇلار مودا پىە ئارمىيىسىنىڭ
قوللىشىغا ئىرىشىشتىن ئۈمىت كۈتىكەن ئىدى، لېكىن بۇ
موۋەپىەقىيەتسىز بولۇپ چىقتى، چارپادىشا ھوكۈمىتى مۇداپىە
ئارمىيىسىنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرۇۋەتتى. مېنشېۋىكلەر ۋە سوتسىيال
ئىنقىلاپچىلارنىڭ ئاسىلىغى تۆپەيلىدىن نىكولايېۋ پويىز ئىستانىسى
چارپادىشا دائىرىلىرىنىڭ قولىدا قېلىۋەردى ھەمدە ئۇلار بۇ ئىستانسا
ئارقىلىق پېتېربۇرگدىن ئەسكەر يوتكەپ، قوزغىلاڭنى باستۇردى.
نەتىجىدە موسكۇا قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولدى. 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى
چارپادىشا ئارمىيىسى قوزغىلاڭنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تايانچ نۇقتىسى
بولغان پرېسنىيە رايونىنى ۋەيران قىلدى. پرېسنىيە رايونى قوزغـ
لاڭنىڭ ئاساسىي ئىستېھكامى ۋە مەركىزى ئىدى، بۇ يەرگە بولشېۋىكـ
لەر رەھبەرلىك قىلغان 300 دىن ئارتۇق ئەڭ خىلالانغان جەڭگىۋار
ئەترەت ئەزاسى توپلانغان ئىدى، جەڭ ئاجايىپ قەيسەرلىك بىلەن
ئېلىپ بېرىلدى، چارپادىشا ئارمىيىسى ئۇلارغا زەمبىرەك بىلەن
ھۇجۇم قىلدى. پۈتۈن رايون كوچىلىرى قانغا بويالدى، ئوي ـ
ئىمارەتلەر كولگە ئايلاندى.

دېكابىر قوراللىق قوزغىلىڭى بولغان كۈنلەردە قوزغىلاڭ موس ـ
كۇادىلا بولغىنى يوق، گروزىيە، ئۇكرائىنادا، بالتىق دېڭىزى
بويىدىكى لاتۋىيىدە، سىبىرىيىدىكى چىتا، كراسنويارسكلاردىمۇ
ناھايىتى زور كولەمدىكى، كورەش قەيسەرلىك بىلەن ئېلىپ بېرىلغان
قوزغىلاڭلار بولدى، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى باستۇرۇۋېتىلدى.

1905 ـ يىلدىكى دېكابىر قوراللىق قوزغىلىڭى روسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ

ئورلەش سىزىغىدىكى ئەڭ يۇقۇرى نۇقتا بولدى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان چاغدىن باشلاپ، ئىنقىلاپ چىكىنىشكە باشلىدى.

1906 ــ 1907 ـ يىللاردىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەر، ئىنقىلاپ-نىڭ يەكۈنى ئىنقىلاپ ئاستا ـ ئاستا چېكىنىدى، چېكىنگەندىمۇ جەڭ قىلغاچ چېكىنىدى. تولۇق بولمىغان سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1905 ـ يىلى 2 مىليون 863 مىڭ ئىشچى ئىش تاشلىغان بولسا، 1906 ـ يىلى 1 مىليون 108 مىڭ ئىشچى، 1907 ـ يىلى 740 مىڭ ئىشچى ئىش تاشلىدى. 1907 ـ يىلى ئىش تاشلىغان ئىشچىلارنىڭ سانى زور دەرىجىدە ئازايغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ سان شۇ ۋاقىتتىكى ھەرقانداق بىر كاپىتالىستنىڭ مەملىكەتتىكى ئىش تاشلاش ھەرىكىتى تازا ئورلىگەن يىللاردىكى ئىش تاشلىغان ئىشچىلار سانىدىن يەنىلا ئارتۇق ئىدى، ئىنقىلاپتىن بۇرۇنقى روسىيەدىكى ئىش تاشلاش ھەرىكىتىنىڭ سەۋىيىسىدىنمۇ يۇقۇرى ئىدى. باتۇر روسىيە پۇرولېتارىياتى داۋاملىق كۈرەش قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى يېڭى ئىنقىلاۋىي ھۇجۇمغا ئوتۇشكە نەچچە قېتىم تىرىشىپمۇ كوردى. ئۇلار "قانۇنلۇق يەكشەنبە"نى ۋە "1 ـ ماي" بايرىمىنى خاتىرىلىگەن كۈنلەردە قۇدرەتلىك سىياسى نامايىشلار ئوتكۈزدى.

1906 ـ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا دېخانلار ھەرىكىتى روسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىدىكى ناھىيىلەرنىڭ يېرىمىغا دېگۈدەك يېيىلدى، كېيىنكى يېرىم يىلدا ھەرىكەت بولغان ناھىيىلەر يەنىلا ناھىيىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ بەشتىن بىرىنى تەشكىل قىلدى، ئارمىيىدىمۇ توپىلاڭلار ئۈزلۈكسىز يۈز بەردى. 1906 ـ يىل يازدا بالتىق دېڭىزى پىلوتىدا قوزغىلاڭ پارتىلىدى.

روسىيىدىكى ئىجتىمائى زىددىيەتلەر شۇ قەدەر كەسكىنلەشتىكى،

چارپادىشا هوكۇمىتى دېكابىر قوراللىق قوزغىلىڭنى باستۇرۇۋەتكەن بولسىمۇ، مەملىكەت ئىچىدىكى ئىنقىلاپ كۈچىنىڭ قۇتۇلۇشقا ئۇنىڭمۇ ئامالى يوق ئىدى، 1906 ــ 1907 ــ يىللاردىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت بۇنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. كۆرەشنىڭ ۋاقتىلا ئارقىغا سۈرۈلگەن ئىدى، خالاس.

ئىنقىلاۋىي كۆرەشنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، چارپادىشا هوكۇمىتى غالىجىرلارچە تەتۈر ھىساپ ئېلىشقا ئوتتى، ئۇنىڭ جازا ئەتىرەتلىرى پۈتۈن مەملىكەتتە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىپ، ئىشچىلار ۋە دېخانىلارنىڭ ئىنقىلاۋىي تەشكىلىرىگە زەربە بەردى، تۈرلۈك ئىنقىلاۋىي ۋە دېموكراتىك مەتبۇئاتلارنى پىچەتلىدى، ئىنقىلاپچىلارنى سوراق قىلماستىنلا ئاتتى ياكى دارغا ئاستى.

1906 ــ يىل 4 ــ ئايدا 1 ــ نۆۋەتتىلىك دۇما چاقىرىلدى. ئاساسىي قانۇنچى دېموكراتلار، مېنشېۋىكلەر ۋە سوتسىيال ئىنقىلاپچىلار دېخانىلارنى ئالداپ، ئۇلارنى ئىنقىلاپ قىلماستىنمۇ، دۇما ئارقىلىق يەرگە ئېرىشكىلى بولىدۇ دەپ ئىشەندۈرمەكچى بولدى. لېكىن بۇ خام خىيالنى چارپادىشا هوكۇمىتىنىڭ ئوزى بۇزۇپ تاشلىدى. دۇمادىكى دېخان ۋەكىللەر بارلىق يەرلەرنى دېخانىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تەقسىم قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، بۇ چوڭ پوميىشىكلارنىڭ يەر ئىگىدارچىلىغىنى ئۈزۈل-كېسىل يوقىتىش دېگەن سوز ئىدى. چارپادىشا دۇمانى ئوكتەملىك بىلەن تارقىتىۋەتتى. 1907 ــ يىل 1 ــ ئايدا يەنە 2 ــ نۆۋەتتىلىك دۇما چاقىرىلدى. دۇما سايلىمى ۋاقتىدا چارپادىشا هوكۇمىتى تېررورلۇق ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسىنى قوللىنىپ، نۇرغۇن سايلىغۇچىلارنى سايلامنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ، قارا گۇرۇھتىكىلەرنىڭ دۇمادىكى ئورنىنى كېڭەيتتى،

شۇنداق قىلساق دۇمانى ئوزىمىزنىڭ ئىتائەتسىمەن قورالى قىلالايمىز دەپ ھىساپلىدى.

بولشېۋىكلەر 1-نوۋەتلىك دۇماغا بايقۇت قىلدى، لېكىن 2-نوۋەتلىك دۇمانىڭ سايلىمىغا قاتناشتى. لېنىن بولشېۋىكلەرگە: ئوزىنىڭ تاكتىكىسىنى ئوبېكتىپ ۋەزىيەتكە قاراپ بەلگىلەشكە ماھىر بولۇش؛ ئىنقىلاپ ئورلىگەن چاغدا، ھوجۇم قىلىشقا ماھىر بولۇش، ئىنقىلاپ دولقۇنى پەسەيگەن چاغلاردا، چېكىنىشكە ماھىر بولۇش توغرىلىق تەلىم بەردى. بولشېۋىكلەر شۇ ۋاقىتتىكى ئىنقىلاپ دولقونى پەسەيگەن شارائىتىنى ھىساپقا ئېلىپ، توغرا چېكىنىپ، كېچىككىنا ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ كادىرلارنى ساقلاپ قېلىش، كۈچ توپلاپ، ئاندىن دۇشمەنگە يەنە ھوجۇم قىلىشنى كوزدە تۇتۇپ 2-قېتىملىق دۇما سايلىمغا قاتناشتى.

2-قېتىملىق دۇما چارپادىشا ھوكۇمىتىنىڭ كۈتكىنىدەك بولمىدى، ئۇ 1-قېتىملىق دۇمادىنمۇ سولراق بولدى، ئۇنىڭغا بولشېۋىكلەرنىڭ 15 ۋەكىلى قاتناشقان ئىدى. يەر مەسىلىسى يەنىلا دۇمادا تالاش-تارتىش بولغان ئاساسىي مەسىلە بولدى. لېنىن بولشېۋىكلەرنىڭ يەر پۇروگراممىسىنى تۇزۇپ چىقىپ، ئۇنىڭدا دىخانلارنىڭ مەنپەئەتىنى قەتئى قوغدىدى، پومىشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش، دولەت ئىختىيارىغا ئېلىشنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بولشېۋىكلەر دۇمادىكى سولغانلار گۇرۇھ بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، دۇمانى ئىنقىلابنى تەشۋىق قىلدىغان مۇنبەرگە ئايلاندۇردى. لېكىن، ئىنقىلاپ چېكىنگەنلىگى، ئەكسىيەتچىلەر كوچەيگەنلىگى سەۋەپلىك، 2-قېتىملىق دۇما 1-قېتىملىق دۇمادىنمۇ ئاجىز بولدى. چارپادىشا ھوكۇمىتى كورەكلەپ، ئاتالمىش 3-ئىيۇن

سیاسی ئوزگىرىشىنى قىلدى. 1907 - يىل 6 - ئايىنىڭ 3 - كۈنى چارپادىشا 2 - قېتىملىق دۇمانى تارقىتۇەتتى، روسىيە سوتسىيال - دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ دۇمادىكى پارتىيە ئومىگى قولغا ئېلىنىپ، سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىندى. چارپادىشا ۋەزىرى ستولىپىن ئىشچى - دېخانلار ئاممىسىغا قانلىق ۋاستىلەر بىلەن تاقابىل تۇرۇشنى جىددىلەشتۈردى. پايلاقچىلار شۇ چاغدا ئىنقىلابىي پوشۇرۇن تۇرۇۋاتقان لېنىنىنى جان تىكىپ ئىزدىدى. 1907 - يىل 12 - ئايدا، لېنىن ئىنتايىن زور خەۋپكە قارىماي، ياۋۇزلار قولىدىن قۇتۇلۇپ، يەنە چەتئەلگە چىقىپ كەتتى.

شۇنداق قىلىپ، 1905 - يىلدىكى روسىيە ئىنقىلاۋى مەغلۇپ بولدى. روسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەبلەر مۇنۇلار:

بىرىنچىدىن، ئۇ چاغدا ئىنقىلاپ تەرەپتە تېخى كۆچلۈك ئىشچى - دېخانلار ئىتتىپاقى يوق ئىدى. دېخانلار گەرچە قوزغىلىپ پومىشچىكلار بىلەن كۈرەش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ناھايىتى زور بىر قىسمى چارپادىشا ۋە ئۇنىڭ يالالىنما قورالى بولغان دۇما بىزگە يەر بېرىدۇ دېگەن خام خىيالدا ئىدى. دېخانلاردىكى بۇ روھىي ھالەت ئارمىيىدىمۇ ئەكس ئەتتى، چۈنكى ئارمىيىنىڭ تولىسى ھەربىي كىيىم كىيگەن دېخان پەرزەنتلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان ئىدى. شۇڭا دېخانلار ھەركىتىدىمۇ، ئەسكەرلەر قوزغىلاڭلىرىدىمۇ تولۇق تەشكىلچانلىق بولمىدى، زور كۈچ بىلەن ھۇجۇمغا ئوتۇش بولمىدى. ئىنقىلاپ مەزگىلىدىكى دېخانلار ھەرىكىتى پۈتۈن پومىشچىكلار جاڭ - زىلىرىنىڭ پەقەت 15 تىن بىرىنلا يوق قىلالىدى. بۇ — ئىنقىلاپنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى بىر تۈپ سەۋەپ.

ئىككىنچىدىن، پۈرولېتارىياتنىڭ قوشۇنى بىرلىككە كەلمىدى،

هەرکىتى بىردەك بولمىدى. چوڭ سانائەت مەركەزلىرىدىكى ئىلغار ئىشچىلار 1905 ـ يىلى باتۇرانە كۈرەش قىلىدى، لېكىن كېچىك كارخانىلاردىكى تارقاق قاتلام 1906 ـ يىللا يېتىشچ چقتى، ھالبۇكى، ئىشچىلارنىڭ ئىلغار قوشۇنى بۇ چاغدا كوپ ئاجىزلاپ كەتكەن ئىدى. مېنشېۋىكلەرنىڭ ئاسلىغى تۆپەيلىدىن پۈرولېتارىيات قوشۇنى پارچىلىنىپ كەتتى، زور بىر قىسىم ئىشچىلارنىڭ ئېڭى قالايمىقانلىشىپ كەتتى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەش ئېلىپ بېرىش يولىدىكى بىر تۇتاش ھەركىتى بۇزۇلدى.

ئۇچىنچىدىن، چارپادىشا ھوكۇمىتى مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدىكى بۇرژۇئازىيىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. روسىيە بۇرژۇئازىيىسى چارپادىشا ھوكۇمىتى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىنقىلاپقا ساتقىنلىق قىلدى. غەربىي ياۋروپادىكى جاھانگىرلار چارپادىشا ھوكۇمىتىنىڭ ئىنقىلاپنى باستۇرۇشى ئۈچۈن قەرز پۇل بەردى. ئۇلار چارپادىشا ھوكۇمىتىگە 2 مىليارت 500 مىليون فرانك پۇل بېرىپ، ئۇنى مالىيە ژەيرانچىلىغىدىن قۇتۇلدۇردى ھەمدە ئۇنى 1907 ـ يىلدىكى 3 ـ ئىيۇن سىياسى ئوزگىرىشىنى قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

ئىنقىلاپ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى زور بولدى. روسىيىدىكى 1905 ـ يىل ئىنقىلاۋى مەملىكەت بويىچە ئومۇمىي مانىۋېر بولدى. ئىنقىلاپ پۈرولېتارىيات بىلەن دېخانلارنى چىنقتۇرۇپ، ئۇلارنى تېچلىق مەزگىلىدە نەچچە ئون يىلدىمۇ ئېرىشكىلى بولمايدىغان تەجرىبە ـ ساۋاقلارغا ئىگە قىلدى. ئىنقىلاپتىن كېيىنكى روسىيە خەلقى ئەمدى ئىنقىلاپتىن بۇرۇنقى خەلق ئەمەس ئىدى. دېكابىر قوراللىق قوزغىلىڭدا پۈرولېتارىيات زور بىر تۈركۈم جەڭچىلەرنى يېتىشتۈردى. دېخانلارنىڭ ئاساسىي

قانۇنچىلىق خام خىيالى بەربات بولدى. لېنىن: "1905 ـ يىلدىكى 'ئومۇمى مانىۋېر' بولمىغان بولسا، 1917 ـ يىلدىكى ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى بولمايتتى"① دەپ كورسەتتى.

ئىنقىلاپ چارپادىشا مۇستەبىتلىك تۇزۇمىگە قاخشاتقۇچ زەربە بەردى، ھەرقايسى سىنىپلارنى ئوزىنى كورسىتىشكە مەجبۇر قىلدى: بۇرژۇئازىيە، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە مېنشېۋىك ئاغمىچىلار ئوزلىرىنىڭ ھەقىقى قىياپىتىنى كورسەتتى. قاتتىق كۇرەش سىناقلىرى پەقەت بولشېۋىكلەر رەھبەرلىگىدىكى پۇرولېتارىياتنىڭلا ھەقىقى ئىنقىلاۋىي سىنىپ ئىكەنلىگى، پەقەت لېنىن تۇزگەن ئىنقىلاۋىي لۇشيەننىڭلا ھەقىقى ماركسىزىملىق لۇشيەن ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلىدى.

3 ـ بولۇم لېنىن ۋە ھەرقايسى ئەللەردىكى سولچىلارنىڭ شيۇجېڭجۇيىغا قارشى كۇرەشلىرى

شيۇجېڭجۇيىنىڭ پەيدا بولۇشى روسىيىدىكى 1905 ـ يىل ئىنقىلاۋى ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونال شيۇجېڭجۇيىچىلىرى "ئىجتىمائى تېچىلىق"نى ھە دەپ مەدھىيىلەۋاتقان، "دېموكراتىك تۇزۇم" شارائىتىدا ئىنقىلاپ بورانلىرىدىن ساقلىنىش مۇمكىن دىگەننى ھە دەپ تەرغىپ قىلىۋاتقان چاغدا پارتلىدى، بۇ شيۇجېڭجۇيىچىلار 1895 ـ يىلى ئېنگېلس ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئاشكارا سەكرەپ چىقىپ

---

① لېنىن. «كوممۇنىزىم ھەركىتىدىكى بالىلارچە "سولچىللىق" كېسىلى». 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 15 ـ 16 ـ بەتلەر.

ماركسزمغا هۆجۇم قىلىپ، ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ رەھبەرلىك هوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا، ماركسزمنىڭ زورلۇق كۆچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلاپ ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتورىسى توغرىسىدىكى نەزىرىسىنى "تۈزىتىش"كە، خەلقارا كومۇنىزم هەرىكىتىنىڭ ئىنقىلاۋىي لۇشىيەننىي "تۈزىتىش"كە، تارىخ ئېقىمىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسۇشقا ئۇرۇنىدى. ئۇلار پۈرولېتارىيات قوشۇنىدىكى ئەڭ خەتەرلىك دۇشمەن ئىدى.

بۇ شيۇجېڭجۇيىلىق تەتۇر ئېقىمنىڭ ۋەكىلى گېرمانىيىلىك سوتسيال دېموكرات ئېدۋارد بېرنشتېين ئىدى.

بېرنشتېين (1850 — 1932) — ماركسزمنىڭ خائىنى، شيۇجېڭجۇيىنىڭ بوۋىسى. ئۇنىڭ ئاتىسى ئەسلى قوغۇشۇن تۇرۇبا ئىشچىسى بولۇپ، كېيىن تومۇرىيول تېخنىكى مەرتىۋىسىگە كوتىرىلگەن. بېرنشتېيننىڭ ئوزى بېرلىندىكى بىر بانكىدا خىزمەتچى بولۇپ ئىشلىگەن، ئۇ ئوز ۋاقتىدا لاسسال ۋە دېموكراتلارنىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغان. ئېنگېلسنىڭ دېموكراتىك ئۇستىدىن ئېلىپ بارغان ئەجەللىك تەنقىدى پۈتۈن پارتىيىنى تەربىيىلەپ، كەڭ پارتىيە ئەزالىرىنىڭ جىڭ ماركسزىم بىلەن جا ماركسزمنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىنى ئوستۈردى. بېرنشتېين ئىشنىڭ ئەپلەشمىگەنلىگىنى كورۇپ هە دەپ ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىپ، دەرهال ئېنگېلسقا خەت يېزىپ توۋە قىلغانلىغىنى بىلدۈرۈپ، قانداقتۇ: «دېموكراتلار قارشى» دېگەن كىتابىنىڭ ماڭا تەربىيىسى ئىنتايىن زور بولدى، چوڭقۇر تەسىر قىلدى، "مانا شۇ كىتاپ مېنى بىر ماركسزمچىغا ئايلاندۇردى" دېدى. لېكىن ئۇ ئوزىنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي شيۇجېڭجۇيىلىق ئىشنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى. گېرمانىيىدە "پەۋقولئاددە قانۇن"غا

قارشى كۆرەش ئېلىپ بېرىلغان مەزگىلىدە بېرنشتېينىن توزىنى تولۇق ئاشكارىلىدى.

ئېنگېلس ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بېرنشتېينىنىڭ بىردىنلا خورىگى ئوسۇپ قالدى، ئۇ "ماركسزىمنى راۋاجلاندۇرۇش" نىقاۋى ئاستىدا، ئەنگلىيىدىكى فابىانچىلاردىن، گېرمانىيىدىكى كانىت ۋە دىۋرىڭلاردىن تېرىۋالغان "ئەقىل"لەردىن شىۋجېڭجۇيىلىق نەزىرىيە سېستىمىسىنى قۇراشتۇرۇپ، ماركسزىمغا غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلدى. 1899 - يىلى ئۇ سېسىق نامى پۈر كەتكەن «سوتسىيالىزىمنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ۋەزىپىسى» دېگەن كىتابىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى، بۇ ئۇنىڭ ماركسزىمغا ھۇجۇم قىلغان ۋە ئۆنى ئوزگەرتكەن، شىۋجېڭجۇيىلىق نۇقتىسىنەزەرلەرنى بازارغا سالغان تۇنجى سېستىمىلىق ئەسىرى ئىدى. ئۇ ئاشكارا ھالدا، ماركسزىمنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىغا "تۇزىتىش كىرگۈزۈش"نى ئوتتۇرىغا قويدى. پەلسەپە جەھەتتە، ئۇ ئارقىغا قايتىشنى، "كانتقا قايتىش"نى تەشەببۇس قىلىپ، جەڭگىۋار ماتېرىيالىزىمنىڭ ئورنىغا كانتىزىمنى دەسستىكە ئۈرۈندى ھەمدە ئىنقىلاۋىي دىيالېكتىكنىڭ ئورنىغا چاكىنا تەدرىجى تەرەققىياتچىلىقنى دەسستىنى تەشەببۇس قىلدى، "سوتسىيالىزىمنى ئوبېكتىپ تارىخىي مۇقەررەرلىك بويىچە دەلىللەش"كە قارشى تۇردى. سىياسى ئىقتىسات جەھەتتە، ئۇ "ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىدىكى يېڭى ماتېرىيالىلار"غا ئاساسلىنىپ، ماركسزىمنىڭ قوشۇمچە قىممەت تەلىماتى ۋە ئىقتىسادىي كرىزىس توغرىسىدىكى نەزىرىيىسىگە قارشى چىقتى، كاپىتالىزىمنىڭ يىمىرىلىشىنىڭ مۇقەررەرلىگىنى ئىنكار قىلدى. سىياسى جەھەتتە، ئۇ ماركسزىمنىڭ سىنىپىي كۆرەش نەزىرىيىسىگە قارشى چىقتى،

پۈرولېتارىيات ئىنقلاۋى ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئىنكار قىلدى، قانداقتۇ "سوتسيال دېموكراتلار پارتىيىسى ئۇزىنىڭ پۈتۈن خىزمىتىنى بۇرژۇئازىيە يول قويغان قانۇنىي كۆرەش دائىرىسىدە چەكلىشى كېرەك" دەپ، سىنىپىي مۇرەسسەنى تەشۋىق قىلدى، "سوتسيالىزىمغا تېچ ئوسۇپ كىرىش"نى تەشەببۇس قىلدى. بېرنشتېين: "ھەركەت ــ ھەممە، ئاخىرقى مەقسەت ھېچنىمە"دىگەن قىپ يالىڭاچ بىر شيۇجېڭجۇيلىق فورمۇلىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ سوز خائىن بېرنشتېيىننىڭ شيۇجېڭجۇيلىق ئەكسىيەتچى قىياپىتىنى ئەڭ تىپىك ھالدا كورسىتىپ بەردى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "بېرنشتېيىننىڭ بىر مەھەل دەۋر سۈرگەن بۇ سوزى شيۇجېڭجۇيىنىڭ ماھىيىتىنى ۋاراق-ۋاراق يېزىلغان گەپ-سوزلەردىنمۇ ئېنىقراق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئوز پەيلى-ھەركىتىنى ئاندا-ساندا بەلگىلەپ قويۇش، كۆندىلىك ۋەقەلەرگە، سىياسى جەھەتتىكى ئەرزىمەس ئوز-گىرىشلەرگە ماسلىشىش، پۈرولېتارىياتنىڭ تۈپ مەنپەئەتىنى ئۇنتۇش، پۈتكۈل كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ، پۈتكۈل كاپىتالىزمنىڭ تەدرىجى ئوزگىرىشىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇنتۇش، بىر دەملىك ئەملي ياكى خىيالىي مەنپەئەتنى دەپ، پۈرولېتارىياتنىڭ تۈپ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىش ــ مانا بۇ شيۇجېڭجۇيلىق سىياسەت."①

«سوتسيالىزمنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە سوتسيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ۋەزىپىسى» دىگەن كىتابىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا گېرمانىيە پارتىيىسىدە بېرنشتېين باشچىلىغىدىكى شيۇجېڭجۇيىلىق

---

① لېنىن. «ماركسىزىم ۋە شيۇجېڭجۇيى». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزىم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 388 ــ 389 ـ بەتلەر.

مەزھەپنىڭ ئاخىرقى ھىساپتا شەكىللەنگەنلىگىنى كورسەتتى. بۇ شيۇجېڭجۇيلىق گۇرۇھ ئاستا-ئاستا پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگەللىۋېلىپ، گېرمانىيە پارتىيىسىنى ئاينىتىپ بىر شيۇجېڭجۇيچى پارتىيىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى.

بېرنشتېين خەلقارا كوممۇنىزم ھەركىتى تارىخىدا تۇنجى قېتىم ماركسىزم بايرىغىنى كوتىرىۋېلىپ ماركسىزمغا قارشى تۇرغان خائىن. لېنىن مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "ماركسىزمنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى غەلبىسى ئۇز دۈشمەنلىرىنى ماركسىزمچى **قىياپىتىگە كىرىۋېلىشقا** مەجبۇر قىلىدۇ، تارىخىنىڭ دىيالېكتىكىسى ئەنە شۇنداق."① شيۇجېڭجۇيى يالغۇز گېرمانىيىگە خاس ھادىسە بولماستىن، بەلكى بىر خىل خەلقارا ھادىسە ئىدى. فرانسىيىدە "سوتسىيالىزمچى" مېللېران 1899 ـ يىلى ئۇياتماستىن بۇرژۇئا ھوكۇمىتىگە قاتنىشىپ، پارىژ كوممۇنىسىنى باستۇرغان جالات گاللىفېنى بىللە مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ كەتمىنىنى چېپىپ، بېرنشتېينچىلىقنى ئەملىيەتتە كورسەتكۈچى "ئۇلگە" بولدى. روسىيەدىكى "قانۇنىي ماركسىزمچىلار" ۋە ئىقتىساتۇازلارمۇ بېرنشتېينچىلىقنىڭ ئوزگەرگەن تۇرى ئىدى. ئاۋسترىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە، ئىتالىيە ۋە ئەنگلىيىلەردىمۇ بىر تۇركۈم شيۇجېڭجۇيچىلار بار ئىدى، ئۇلار ئوزئارا ئېغىز يالىشىپ، بىرلىشىپ، ماركسىزمغا غالجىرلىق بىلەن ھوجۇم قىلدى.

ئۇلۇغ داھىمىز ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "ماركسىزم-

---

① لېنىن. «ماركس تەلىماتىنىڭ تارىخىي تەقدىرى». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 115 ـ بەت.

ئىك تۆپ پىرىنسىپلىرىنى ئىنكار قىلىش، ماركسىزىم ئومۇمى ھەقىقەتىنى ئىنكار قىلىش — شيۇجېڭجۇيى، شيۇجېڭجۇيى بىر خىل بۇرژۇئا ئىدىيەسى. شيۇجېڭجۇيېچىلار سوتسيالىزىم بىلەن كاپىتالىزىمنىڭ پەرقىنى يوقاتا چىقىرىدۇ، پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى بىلەن بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىنىڭ پەرقىنى يوقاتا چىقىرىدۇ. ئۇلارنىڭ تەشەببۇس قىلىدىغىنى، ئەمەلىيەتتە، سوتسيالىزىم لۇشيەنى ئەمەس، بەلكى كاپىتالىزىم لۇشيەنى."① شيۇجېڭجۇيېچىلار — بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىشچىلار ھەركىتى ئىچىدىكى گۇماشتىسى ۋە ئالاھىدە ئەترىدى، ئۇلار پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئىشلىرىنىڭ خائىنى، خەلقارا كومموئىزىم ھەرىكىتىدىكى ئاساسىي خەۋپ. پۇرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولىدىكەن، شيۇجېڭجۇيغا قەتئى قارشى تۇرۇشى كېرەك. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، شيۇجېڭجۇيغا قارشى تۇرۇش زورۇر، شيۇجېڭجۇيغا قارشى تۇرماي تۇرۇپ، ئىنقىلابتىن ئىبارەت ئاچقىلى بولمايدۇ.

شيۇجېڭجۇيىنىڭ پەيدا بولۇشى تاسادىپى ھادىسە ئەمەس، ئۇ جاھانگىرلىك ۋە بۇرژۇئازىيە سىياسىتىنىڭ مەھسۇلى. مونوپول كاپىتالىزمنىڭ تېز راۋاجلىنىشى ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنى كوپلەپ ۋەيران قىلدى، نۇرغۇن كىشىلەر پۇرولېتارىيات قوشۇنىغا تاشلاندى. شۇڭا، بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە دۇنياقارىشى ئىشچىلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ، پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنى ئىبغىر تەسىرگە

---

① ماۋزېدۇڭ. «جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ مەملىكەتلىك تەشۋىقات خىزمىتى يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق». «ماۋجۇشىنىڭ بەش پارچە پەلسەپە ئەسىرى»، 1970 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 452 — 453 ـ بەتلەر.

ئۇچراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، مونوپول كاپىتالىستلارنىڭ يۇقۇرى مونوپول پايدىسىنى بىر قىسىم بىلەن ئىشچىلار ئارىسىدىكى يۇقۇرى قاتلام ئۇنسۇرلار ۋە تۇراقسىز ئۇنسۇرلارنى سېتىۋېلىشى ئارقىسىدا، ھەرقايسى مەملىكەتلەردە ئومۇمىي يۈزلۈك ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسى شەكىللەنىدى، ئۇلار ئوزلىرى ئېرىشكەن مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن، پۈرولېتارىياتقا ئاسلىق قىلىپ، بۇرژۇئازىيىگە بېقىنىش بىلەن، شيۇجېڭجۇيىنىڭ ئىجتىمائى ئاساسى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، شيۇجېڭجۇيىنىڭ بارلىققا كېلىشى بۇرژۇئازىيىنىڭ تاكتىكىسى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك، بۇرژۇئازىيە ئىشچىلار سىنىپىغا تاقابىل تۇرۇشتا ھامان زورلۇق كۈچ ئارقىلىق باستۇرۇش بىلەن سىياسى جەھەتتىن ئالداشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ۋاستىنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىپ كەلدى. بۇرژۇئازىيە "تېچ" راۋاجلانغان نەچچە ئون يىل ئىچىدە، ئۇلار ئاساسەن ئازغىنا ئىسلاھاتلارنى قىلىش ئارقىلىق ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىنقلاۋىي ئىرادىسىنى بىخۇتلاشتۇردى. مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا، ئىشچىلار ھەركىتىدىكى تۇراقسىز ئۇنسۇرلار ۋە ھەمرالار ئارىسىدا بۇرژۇئازىيە "دېموكراتىيە"سىگە قارغۇلارچە چوقۇنۇش يامراپ كەتتى. ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت تۇرمۇشى بەزى ئىشچى يولباشچىلاردا "قانۇنىيلىق"نى ئوستۇرۇپ قويدى، ئۇلار كوپىنچە پارلامېنتتىن پايدىلىنىپ قانۇنىي كۈرەش ئېلىپ بېرىشتىن بۇرژۇئازىيە پارلامېنت تۈزۈمىگە خۇراپىلارچە ئىشىنىشكە ئوتۇپ كېتىپ، پۈرولېتارىيات ئىنقلاۋى ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت تۇپ چوڭ تەدبىرنى ئۇنتۇپ قالاتتى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "بۇرژۇئازىيە تاكتىكىسىنىڭ ئوزگىرىپ تۇرۇشى ئىشچىلار ھەركىتى ئىچىدە شيۇجېڭجۇيىنىڭ كۈچىيىشىگە

سەۋەپ بولىدۇ، كوپىنچە، ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپلارنى ئاشكارا بولۇنۇشكە ئېلىپ بارىدۇ".①

سولچىلارنىڭ بېرنىشتېين شيۇ-جېڭجۇيىسىغا قارشى كۈرەشلىرى

بېرنىشتېيىننىڭ شيۇجېڭجۇيىسى ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەنلا گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىدىكى كەڭ ئىشچى پارتىيە ئەزالىرى

روزا لىۋكسېمبۇرگ

ۋە ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى، ئۇلار بېرنىشتېينگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىشنى تەلەپ قىلدى. گېرمانىيە پارتىيىسىدىكى سولچىلارنىڭ ۋەكىلى ئا.بېبېل، روزا لىۋكسېمبۇرگ (1871—1919)، كارل لىبكنېخت (1871—1919)، كىلارا سېتكىن (1857—1933) قاتارلىقلار پارتىيە قۇرۇلتىيىدا بېرنىشتېين

كارل لىبكنېخت

① لېنىن. «ياۋروپا ئىشچىلار ھەركىتىدىكى ئىختىلاپلار». «ماركس، ئېنگېلىس ۋە ماركسىزىم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 448 ـ بەت.

شیۇجىڭجۇيسىنى قاتتىق تەنقىت قىلدى. 1899 ـ يىلى لیۇكسىمبۇرگ «ئىجتىمائى ئىسلاھاتمۇ ياكى ئىجتىمائى ئىنقىلاپمۇ؟» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، بېرنشتېيىننىڭ "سوتسىيالىزىمغا تېچ ئوسۇپ كىرىش" توغرىسىدىكى سەپسەتىسىنى قاتتىق سوكۇپ، ماركسىزىمنىڭ پۈرولېتارىيات زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلاپ ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى كېرەك دېگەن پىرىنسىپىنى قەتئى قوغدىدى. لیۇكسىمبۇرگ بېرنشتېيىننىڭ بازارغا سېلىۋاتقىنى بىر خىل "چۈشكۈنلەشكەن نەزەرىيە"، بۇ نەزەرىيە سوتسىيالىزىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئەمەس، بەلكى كاپىتالىزىم تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ دەپ كۆرسەتتى. ئۇ: بېرنشتېين بىلەن بولغان كۆرەش "ئىككى خىل دۇنياقاراش ۋە ئىككى سىنىپ ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش" دەپ ئېنىق كۆرسەتتى. گېرمانىيە پارتىيىسىدىكى سولچىلارنىڭ كۆرىشى شیۇجىڭجۇيىنىڭ غالجىرانە ھۇجۇمغا قاتتىق دەككە بەردى. لېكىن پارتىيىنىڭ رەھبەرلىرى شیۇجىڭجۇيغا قارشى بۇ جىددى كۆرەشنى پەقەت ئىدىيىۋى كۆرەش دەپلا قاراپ، بېرنشتېين ئېقىمىدىكىلەر بىلەن سىياسى جەھەتتىن ۋە تەشكىلىي جەھەتتىن چېگىرا ئاجراتماي، "ئىتتىپاقلىق"نى ساقلاش شوئارى ئاستىدا ئۇنى يەنىلا پارتىيىدە قالدۇردى، نەتىجىدە بۇ تۈگمەس بالا بولدى.

ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي ئۇستاز لېنىن بېرنشتېين شیۇجىڭجۇيىسى باش كوتىرىشى بىلەنلا ئۇنىڭغا قاتتىق دەككە بەردى. 1899 ـ يىلى لېنىن سۈرگۈن قىلىنغان يەردە بېرنشتېيىننىڭ «سوتسىيالىزىمنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ۋەزىپىسى» دېگەن كىتاۋنى كورگەندىن كېيىن، غەزەپ بىلەن بېرنش-

تەپىنچىلىقىنى "ئۇچىغا چىقىقان ئاغمىچىلىق"① دەپ ئەيىپلىدى، بىرنىشتېينىنىڭ "دوگمىچىلىققا قارشى تۇرۇش" دىگىنىنىڭ ماركسزىمغا ھۇجۇم قىلىشتىكى بىر خىل ۋاستىدىنىلا ئىبارەت ئىكەنلىگىنى، ئۇ تەرغىپ قىلغان "يېڭىلاش"، "تۇزىتىش"ــماركسزىمنىڭ ئىنقىلاۋىي روھىنى پۈچەكلەشتۇرۇش ئىكەنلىگىنى، ئۇنىڭ مەقسىدى ــ پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا قارشى تۇرۇپ، ئىنقىلاۋىي ئىشچىلار پارتىيىسىنى ئىسلاھاتچى پارتىيىگە ئايلاندۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن جاھانگىرلىكنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى قوغداش ئىكەنلىگىنى پاش قىلدى. لېنىن: "ئۇنىڭ پاجىەلىك تۇردە مەغلۇپ بولۇشى شۇبھىسىز بولسا كېرەك"② دىدى.

ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش مەسىلىسىدىكى ئىككى لۇشيەن كۇرىشى شيۇجېڭجۇيى خەلقارا ھادىسە بولۇپ قالغاچقا، گېرمانىيە پارتىيىسىدىكى بىرنىشتېين شيۇجېڭجۇيىلىق لۇشيەنگە قارشى كۇرەشمۇ 2ـ ئىنتېرناتسونالغىچە كېڭەيدى. 1899ـيىلى فرانسىيە "سوتسيالىزىمچى"سى مىللېرانىنىڭ بۇرژۇئازىيە ھوكۇمىتىگە قاتنىشىشى خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىدىكى ئىككى لۇشيەن كۇرىشىنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. 1900ـيىلى 2ـ ئىنتېرناتسونالنىڭ پارىژدا چاقىرىلغان 5ـ قۇرۇلتېيىدا مىللېران ۋەقەسىنى چوڑىدىگەن ھالدا، دولەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشنىڭ يولى ۋە بۇرژۇئا پارتىيىلىرى بىلەن بىرلىشىش قاتارلىق مەسىلىلەردە كەسكىن لۇشيەن كۇرىشى بولدى ھەمدە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سول، ئوتتۇرا، ئوڭدىن ئىبارەت 3

---

① لېنىن. «م. ئا. ئولىيانوۋاغا». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 37 ـ توم، 241 ـ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 241 ــ 242 ـ بەتلەر.

گۇرۇھ بارلىقىقا كەلدى. لىۇكسىمبۇرگ ۋەكىللىگىدىكى سولچىلار بېرىنشتېيىنىڭ شيۇجېڭجۇيىلىق - تەسلىمچىلىك لۇشىيەنىنى قاتتىق ئەيىپلىدى. مېللېراننىڭ ساتقىنلىق قىلمىشىغا جازا بېرىشنى قەتئى تۇردە تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار: پۇرولېتارىيات بۇرژۇئازىيە ھوكۇمىتىگە قاتنىشىش ئارقىلىق ئۇزىگە يول ئاچالمايدۇ؛ سوتسىيالىستلارنىڭ بۇرژۇئازىيە ھوكۇمىتىگە قاتنىشىشى پەقەت ئۇز قوشۇنىنى چىرىتىش ۋە قالايمىقانلاشتۇرۇش بىلەنلا نەتىجىلىنىدۇ، دەپ كورسەتتى. ئۇلار، پۇرولېتارىيات ئازاتلىققا ئېرىشىش ئۈچۈن، زورلۇق كۈچ بىلەن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى يولغا قويۇشى كېرەك، دەپ جاكالىدى. بېرىنشتېين ۋەكىللىگىدىكى ئوڭچىلار مېللېراننىڭ ساتقىنلىغىنى كۈچىنىڭ بېرىچە ئاقلىدى. بېرىنشتېين ئوچۇقتىن - ئوچۇقلا، مېللېراننىڭ بۇرژۇئازىيە ھوكۇمىتىگە قاتنىشىشىنى پۇرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشىنىڭ بىرىنچى قەدىمى دىدى. فرانسىيە ئاغمىچىلىرىنىڭ كاتتىۋېشى ژورېس مېللېراننىڭ ھوكۇمەتكە قاتنىشىشى ۋەزىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى، ئۇنىڭغا پۇرولېتارىياتنىڭ مەنپەئەتى سەۋەپ بولدى، بۇ سوتسىيالىزىمچىلارنىڭ بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىدىن پايدىلىنىشىنىڭ باشلىنىشى، دەپ ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى. ئۇ ھەتتا: ھوكۇمەت ئەزاسى بولغان سوتسىيالىزىمچىلار ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش، بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيىتىنىڭ خاراكتىرىنى پەيدىن - پەي ئۇزگەرتىش ئۈچۈن، يۇقۇرىدىن توۋەنگە قارىتا بەزى ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويالايدۇ، بۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىزىمغا تېچ ئوتكىلى بولىدۇ، دىدى. گېرمانىيە سوتسىيال دېموكىراتلار پارتىيىسىدىكى ئاۋئېرنىڭ مېللېراننىڭ ھوكۇمەتكە قاتناشقىنىغا ئىنتايىن زوقى

كېلىپ، گېرمانىيەنىڭمۇ "پات ئارىدا مۇشۇ دەرىجىگە يېتىشى"نى ئۈمىت قىلدى.

پارتىز قۇرۇلتىيىدا ئىككى لۇشيەن ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەش داۋام قىلىۋاتقان چاغدا، 2-ئىنتېرناتسونال رەھبەرلىرىدىن بىرى، گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ "نەزىرىيىچى"سى بولغان كائۇتسكى "ئىنتېرناتسونالنىڭ بىرلىگى"نى قوغداش نامى بىلەن، كېلىشتۈرمىچىلىك ئاساسىدىكى بىر قارار لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ كۆرەشنى كېلىشتۈرۈشكە ئۇرۇندى. لايىھىدە گەرچە سوتسىيالىستلارنىڭ بۇرژۇئازىيە ھوكۇمىتىگە قاتنىشىشى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنىڭ "نورمال باشلىنىشى" ئەمەس دەپ قارالغان بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە مېللېرانىڭ ساتقىنلىغى ئاقلاندى. كائۇتسكى مۇجمەل ھالدا: سوتسىيالىستلارنىڭ بۇرژۇئازىيە ھوكۇمىتىگە قاتنىشىشى "پىرىنسىپال مەسىلە ئەمەس، پەقەت بىر تاكتىكا مەسىلىسى، ئىنتېرناتسونال قۇرۇلتىيى بۇنىڭغا ئىپادە بىلدۈرمىسىمۇ بولىدۇ"دەپ، ئوڭچىلارنىڭ ئاسىلىق ھەرىكەتلىرىگە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بەرمەكچى بولدى. "رېزىنكە قارار لايىھىسى"① دەپ ئاتالغان بۇ كېلىشتۈرمىچىلىك ئاساسىدىكى لايىھە ئاخىرى قوبۇل قىلىندى. كائۇتسكى باشچىلىغىدىكى "ئوتتۇرا گۇرۇھ" شەكىللىنىشكە باشلىدى. "ئوتتۇرا گۇرۇھ" دىكىلەرمۇ سېپى ئۈزىدىن بولغان شيۇجېڭجۇيچىلار ئىدى، ئۇلارنىڭ پەرقى شۇنىڭدا ئىدىكى، ئۇلار ئىنقىلاۋىي سوز-ئىبارىلەر چۈمپەردىسى

① نېمىسچىدە رېزىنكە دېگەن سوز Kautschuk دېيىلىدۇ، بۇ كائۇتسكى — Kautsky نىڭ نامىنىڭ ئاھاڭىغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ، كىشىلەر مۇشۇ ئارقىلىق كائۇتسكىنىڭ لايىھىسىنى "رېزىنكە قارار لايىھىسى" دەپ مەسخىرە قىلىشىدۇ.

ئاستىدا بۇرژۇئا تەسلىمچىلىگىنى بازارغا سالاتتى، شۇڭا ئۇنىڭ خەۋپى تېخىمۇ زور ئىدى.

1904 ـ يىلى 2 ـ ئىنتېرناتسىونال گوللاندىيىنىڭ ئامستېردام شەھىرىدە 6 ـ قۇرۇلتىيىنى ئوتكۇزدى. بۇ قۇرۇلتاي ئامېرىكا ـ ئىسپانىيە ئۇرۇشى ۋە ئىنگلىزلار ـ بۇرلار ئۇرۇشى ئەمدىلا ئاياقلاشقان، ياپونىيە ـ روسىيە ئۇرۇشى ئەمدىلا باشلانغان، ھەرقايسى ئەللەردە ئىنقىلاۋىي ئاممىۋى ھەركەتلەر كۇندىن ـ كۇنگە ئورلەۋاتقان، بولۇپمۇ روسىيە 1905 ـ يىل ئىنقىلاۋى پارتلاش ئالدىدا تۇرغان چاغدا چاقىرىلدى. روسىيە بولشېۋىكلەر پارتىيىسى ئىنتېرناتسىونالنىڭ قۇرۇلتىيىغا تۇنجى قېتىم ۋەكىل ئەۋەتىپ قاتناشتۇردى. لېنىن بۇ قۇرۇلتايغا ئوزى قاتناشمىغان بولسىمۇ، لېكىن بولشېۋىك ۋەكىللەرنىڭ پائالىيىتىگە پائال رەھبەرلىك قىلدى. ئامستېردام قۇرۇلتىيى 1900 ـ يىلدىكى پارىژ قۇرۇلتىيىنىڭ داۋامى بولدى. ھەرقايسى ئەل ئىنقىلاۋىي سولچىلىرى شيۇجېڭجۇيىچىلار بىلەن بىر قاتار زور مەسىلىلەردە جىددى كۇرەش ئېلىپ باردى. قۇرۇلتاي "رېزىنكە قارار لايىھىسى"نى قايتىدىن قاراپ چىقىپ، ئىنقىلاپچىلارنىڭ قەتئى كۇرەش قىلىشى ئارقىسىدا يېڭى قارار ماقۇللىدى، قاراردا: سوتسىيال دېموكىراتلار پارتىيىسى ئىنقىلاۋىي تاكتىكا قوللىنىشى، شيۇجېڭجۇيىغا قارشى كۇرەش قىلىشى، ئوز ئەزالىرىنى بۇرژۇئا ھوكۇمىتىگە قاتناشتۇرماسلىغى لازىم، دەپ كورسىتىلدى. بۇ قارار پارىژ قۇرۇلتىيى قارارىدىن بىر قەدەم ئىلگىرىلىدى. لېكىن قۇرۇلتايدا شيۇجېڭجۇيىچىلارغا قارشى كۇرەش تازا تەل ـ توكۇس بولمىدى، قۇرۇلتاي ھەم شيۇجېڭجۇيىچىلار بىلەن تەشكىلىي جەھەتتىن ئادا ـ جۇدا بولمىدى، ھەم پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى

توغرىسىدىكى تۈپ مەسىلىدىن چەتلەپ ئوتۇپ كەتتى. پارتىيىنىڭ بىرلىگى مەسىلىسىدە، قۇرۇلتاي ھەرقايسى ئەلىلەر بىرلىككە كەلگەن سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى قۇرۇشىنى تەلەپ قىلغان خاتا قارارنى ماقۇللىدى. ئۇنىڭ خاتالىغى شۇنىڭدىكى، بۇنداق بىرلىك ماركسزىمنىڭ ئىنقلاۋىي پىرىنسىپلىرى ئاساسىغا قۇرۇلۇشى لازىملىغى، پۇرولېتارىيات ئىنقلاۋىي پارتىيىسى ماركسزىمنىڭ ئىنقلاۋىي پىرىنسىپلىرى ئاساسىدىكى بىرلىكتە چىڭ تۇرمىسا، بۇ ئەمەلىيەتتە ئىنقلاۋىي پىرىنسىپلاردىن ۋاز كېچىپ، ئاغمچىلىققا تىز پۈكۈش بولۇپ دېغانلىغى ئېنىق كورستىلمىدى. فرانسىيە سوتسىيالستلار پارتىيىسىدىكى ئىككى گۇرۇھ (گېدچىلار بىلەن ژورېسچىلار) مۇشۇ قارارغا بىنائەن پىرىنسىپسىز بىرلىشىشنى يولغا قويۇپ، بىرلىككە كەلگەن سوتسىيالستلار پارتىيىسىنى قۇردى، نەتىجىدە ژورېسچى ئاغمچىلار پارتىيىدە ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىدى.

2 ـ ئىنتېرناتسونالنىڭ بىرنەچچە قۇرۇلتىيى كاپىتالىزىم جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرگەن، "تېچ" راۋاجلىنىش دەۋرى ئاياقلاشقان، پۇرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش يولىدىكى ئىنقلاۋىي كۈرىشى كۇنتەرتىپكە قويۇلغان بۇرۇلۇش پەيتىدە، 2 ـ ئىنتېرناتسونالنىڭ ئەمىلىي رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئاغمچىلار ۋە شيۇجېڭجۇيېچىلار قولغا ئېلىۋالغانلىغىنى كورستىپ بەردى. ئۇلار بۇرژۇئازىيىگە تەسلىم بولۇپ، ئىنقلاۋىي پىرىنسىپلاردىن ۋاز كېچىپ، خەلقارا ئىشچىلار ھەرىكىتىنى تۇرلۇك ئامالالار بىلەن تۇيۇق يولغا باشلىدى. شيۇجېڭجۇيىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار قىلىپ، پۇرولېتارىيات ئىنقلاۋىنىڭ يونۇلۇشىنى توغرىلاشتەك بۇ مۇشكۇل ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ئۈلۈغ لېنىنىنىڭ زىممىسىگە چۈشتى.

روسیيەدىكى 1905 - يىل ئىنقىلاۋىنى چوڕىدىگەن ھالدا بولغان ئىككى لۇشيەن كۇرىشى روسيىەدىكى 1905 - يىل ئىنقىلاۋىغا دۇنيادىكى ئىزىلگۈچى خەلقلەر ۋە ئىزىلگۈچى مىللەتلەر ئاۋاز قوشتى. ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەل پۇرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۇرىشى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ئاسىيا ئويغاندى، ئىران، تۇركىيە، جۇڭگولاردا جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزىمغا قارشى بۇرژۇئا ئىنقىلاپلىرى كەينى - كەينىدىن پارتلىدى. لېنىن ئاسىيا خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ جۇڭگو خەلقىنىڭ باتۇرانە كۇرەشلىرىگە قىزغىن تەنتەنە قىلىپ مۇنداق دەپ كورسەتتى: "ئاسىيانىڭ ئويغىنىشى ۋە ياۋروپادىكى ئىلغار پۇرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتۇۋېلىش يولىدىكى كۇرىشىنىڭ قانات يېيىشى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشلانغان پۈتۈن دۇنيا تارىخىدىكى بىر يېڭى دەۋردىن دېرەك بېرىدۇ."①

ئىنقىلاپ ۋەزىيىتى ياخشى ئىدى. لېكىن ئىنقىلاپ ۋەزىيىتى قانچە ياخشى بولغانسېرى، جاھانگىر بۇرژۇئازىيە شۇنچە جان تالاشتى. 2 - ئىنتېرناتسونال شيۇجېڭجۇيېچىلىرىمۇ جاھانگىرلارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، ماركسىزىمغا قارشى ھەركەتلىرىنى جىددىلەشتۇرۇپ، ھەممىلا يەردە ئىنقىلاپقا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئىككى سىنىپ، ئىككى لۇشيەن كۇرىشى تېخىمۇ ئوتكۇرلىشىپ كەتتى.

1905 - يىلدىكى روسىيە ئىنقىلاۋى پۇرولېتارىياتنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاپىنىڭ رەھبىرى بولۇشتەك تارىخىي رولىنى ھەركەت جەھەتتە تۇنجى قېتىم نامايەن قىلدى. روسىيە ئىنقىلاۋى پۇرولېتارىيات ئاممىسى

---

① لېنىن. «ئاسىيانىڭ ئويغىنىشى». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 448 - بەت.

ئىچىدە غايەت زور كۇچ يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىغىنى، پۇرولېتارىياتنىڭ پۇتۇن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئوز كۇچى بىلەن ئوزىنى ئازات قىلىشىغا پۇتۇنلەي رەھبەرلىك قىلالايدىغانلىغىنى دۇنياغا كورسىتىپ بەردى. روسىيە ئىنقىلاۋى ئىنقىلاپ ۋاقتى باشلانغان دەۋردە، پارلامېنت پائالىيىتىدىن ئىبارەت بۇ كونا سىياسى كۇرەش ئۇسۇلىغىلا تايىنىش يارىمايدىغانلىغىنىمۇ دۇنياغا كورسىتىپ بەردى. پارىژ كوممۇنىسى مەغلۇپ بولۇپ 34 يىلدىن كېيىن، روسىيە پۇرولېتارىياتى يېڭى تاكتىكا بىلەن كوچا ئىستىھكاملىرى ئۇرۇشىنى يېڭىۋاشتىن قوزغاپ، ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلاشنى ئاممىنى قوراللىق قوزغىلاڭغا سەپەر-ۋەر قىلىش ۋە ئۇيۇشتۇرۇشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى قىلىپ، خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ تەجرىبىلىرىنى بېيىتتى.

ياۋروپا ئەللىرىدىكى ئىلغار ئىشچىلار پائال قوزغىلىپ روسىيە ئىنقىلاۋىنى قوللىدى، روسىيە ئىنقىلاۋى نەمۇنىسىدىن ئۇگەندى. ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىق كەيپىياتى كۇندىن-كۇنگە كۇچەيدى، ئۇلار 2-ئىنتېرناتسىونالدىكى شيۇجېڭجۇيىچى كاتتىۋاشلار 10 يىل داۋامىدا يېتىشتۇرگەن "ساپ قانۇنىيلىق" ئەنئەنىسى بىلەن ئالاقىنى ئۇزۇش ئۇچۇن، ئاشكارا ئىنقىلاۋىي كۇرەش يولىغا ماڭدى.

روزا لىيۇكسېمبۇرگ باشچىلىغىدىكى گېرمانىيە سولقانات سوتسىيال دېموكراتلىرى "روسىيىنىڭ كۇرەش ئۇسۇلى"نى قوللاپ قۇۋۋەتلىدى، ئۇلار گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنى ئاممىنىڭ ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلىشىنى قوللاش يۇزىسىدىن قارار ماقۇللاشقا مەجبۇر قىلدى. 1906-يىل 1-ئايدا ھامبۇرگدا 100 مىڭ ئىشچى قاتناشقان چوڭ ئىش تاشلاش پارتلىدى. بۇ گېرمانىيە تارىخىدىكى مەشھۇر ئاممىۋى خاراكتىرلىق ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلاش بولۇپ،

بۇنىڭ بىلەن ئومۇمى سايىلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش دولقۇنى كوتىرىلدى.

ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىدە، 1905-يىل 10-ئايدا روسىيىدە ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلاش بولغانلىغى ۋە چارپادىشانىڭ قانۇن چىقارغۇچى دۇمانى چاقىرىشقا مەجبۇر بولغانلىغى توغرىسىدىكى خەۋەر ۋېنىغا يېتىپ كېلىش بىلەن، ئىشچىلار كوتىرىلىپ كەتتى. ئۇلار: "بىزگە ئومۇمى سايلام ھوقۇقى بېرىلسۇن!" "روسىيە قىلالىغانىنى بىزمۇ قىلىشىمىز كېرەك" دېگەن شوئارلارنى توۋلاپ، كۆرەشنى پارلامېنتتىن كوچىلارغا يوتكىدى. ۋېنا كوچىلىرىدا بىرنەچچە كۈن ئۇدا كەڭ كولەملىك نامايىشلار بولدى. پراگادىمۇ كوچا ئىستىھكاملىرى پەيدا بولدى. ئاۋستىرىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئومۇمى سايىلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرىشى ئاخىر غەلىبىگە ئېرىشتى.

فرانسىيە، ئەنگلىيە، گوللاندىيە، ئىتالىيە قاتارلىق مەملىكەتلەردە ئاممۇي خاراكتېرلىق ئىشچىلار ھەرىكىتى دولقۇنى كوتىرىلدى. سىنىپىي كۈرەش ئىنتايىن كەسكىن بولدى، بۇ كۈرەشلەر كەينى-كەينىدىن ئاممۇي خاراكتېرلىق كوچا توپىلاڭلىرىغا ئايلىنىپ، ئارمىيە ۋە ساقچىلار بىلەن ئېلىشىشلار بولدى.

لېكىن، ئۇ چاغدا ماركسىزىم-لېنىنىزملىق ئىنقىلابىي پارتىيىنىڭ بولمىغانلىغى غەربىي ياۋروپا ئىشچىلىرىنىڭ ئەجەللىك ئاجىزلىغى ئىدى. سولقانات سوتسىيال دېموكراتلارنىڭ سانى ناھايىتى ئاز، كۆچى ئاجىز ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار پۈرولېتارىيات كۈرىشىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەردە تەۋرىنىپ تۇراتتى. ئۇلار سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئەڭ يۇقۇرى شەكلى بولغان قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ ئەھمىيىتىنى

يېتەرلىك مولچەرلىمىدى، ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلاشنى پەقەت مۇداپىە خاراكتېرلىق نەرسە دەپ قاراپ، روسىيە ئىنقلاۋىدا زور رول ئوينىغان بۇ كۆرەش ۋاستىسىنى چاكىنىلاشتۇرۇپ قويدى.

ئوك قانات سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيە ئىچىدە، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىدا ۋە ئىشچىلارنىڭ باشقا ئاممىۋى تەشكىلاتلىرىدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىۋالدى. ئۇلار ئوزى ئىنقلاپ قىلمايتتى، باشقىلارنىڭ ئىنقلاپ قىلىشىغمۇ يول قويمايتتى. ئۇلار روسىيە ئىنقلاۋىنى ھەم ئوچ كوردى، ھەم ئۇنىڭدىن قورقتى، تۇرلۇك ئاماللار بىلەن ئىنقىلاپنى كەم سۇندۇردى، ئۇنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئىنكار قىلدى، ئۇنىڭ ھەرقايسى ئەل ئىشچىلار ئاممىسى ئارىسىدا پەيدا قىلغان غايەت زور تەسىرىنى يوقىتىشقا ئۇرۇندى. ئۇلار ئومۇمى سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئاساسىي شوئار قىلمۇپلىپ، ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋي كەيپىياتىنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش يولىدىكى ئىنقلاۋي كۆرەشكە قاراپ بۇرۇلۇشىغا كۆچىسىنىڭ بىرىچە توسقۇنلۇق قىلدى. ئۇلار ئوچۇقتىن ئوچۇقلا: ئوزلىرىنى ئىش تاشلاشنىڭ "ئەشەددى دۇشمىنى" دېيىشتى، چۇنكى ئىش تاشلاش ئىنقلاپقا ئېلىپ باراتتى. ئۇلار ئاممىغا قانداقتۇ: ئىنقلاپ قىلىپ كوچىغا چىقىپلا قالىدىكەنسىلەر، "قايتىپ كېلەلمەي قالىسىلەر" دەپ تەھدىت سالدى.

روسىيە ئىنقلاۋىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بارلىق شىۋجىكجۇيىچلارنىڭ تېخىمۇ قىپ-يالىڭاچ ھالدا ئاشكارا ئاسىلىق قىلىشى يولىغا قاراپ مېڭىشىغا سەۋەپ بولدى. كائوتسكى: روسىيە ئىنقلاۋىنىڭ ئۈسۈلى غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئۈچۈن ئۈلگە بولالمايدۇ، غەربىي ياۋروپا سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى پارلامېنتنا كوپ سانغا ئىگە بولۇش، پۇرولېتارىيات ئىنقلاۋى "ملتق ۋە زەمـ

بىرەككە تايىنىپ ئەمەس، بەلكى بىلەت ساندۇغىدىكى سايلام بىلىتىگە تايىنىپ ئاخىرىغا يەتكۈزۈلدۇ" دەپ خىتاپ قىلدى.

روسىيە مېنشېۋىكلىرى ئىنقىلابنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنى نومۇسسىزلىق بىلەن قوراللىق قوزغىلاڭغا دوگدەپ قويىدى. پلېخانوۋ ھېچ ئۇيالماستىن: 1905 ـ يىلدىكى قوراللىق قوزغىلاڭ ھاجەتسىز ئىدى، "قولغا قورال ئېلىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى" دىدى.

بۇ لېنىننىڭ ئىنقىلاۋىي لۇشىيەنىگە قىلىنغان ئىغۋاگەرچىلىك ئىدى. لېنىن بۇنداق خائىنلارچە گەپ ـ سوزلەرگە رەددىيە بېرىپ مۇنداق دەپ كورسەتتى: "دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، تېخىمۇ قەتئىلىك، تېخىمۇ دادىللىق ۋە تېخىمۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن قولغا قورال ئېلىش كېرەك ئىدى، ئاممىغا يالغۇز تېچ نامايىشقىلا تايانغان بىلەن بولمايدىغانلىغى، باتۇرانە ۋە قىلىچە رەھىمسىز قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بېرىش لازىملىغىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈش لازىم ئىدى."① لېنىن مېنشېۋىكلەرنىڭ ئىنقىلاپقا قارشى مەيدانىنى كوزدە تۇتۇپ، تەنتەنە بىلەن مۇنداق دەپ جاكالىدى: "ئارىسالدا بولۇپ تەۋرىنىپ تۇرغان ۋە ئىرادىسى بوشىشىپ كەتكەن كىشىلەر ساۋاق ئالسۇن ئۇچۇن، سوتسىيالىزىمدىن يۈز ئورۈگەن ۋە چەتلىگەن كىشىلەر ئىزا تارتسۇن ئۇچۇن، بىز مونۇنى ئاشكارا جاكالايمىز: ئىشچىلار پارتىيىسى شۇنداق دەپ ھىساپلايدۇكى، ئاممىنىڭ بىۋاستە ئىنقىلاۋىي كۈرىشى، 1905 ـ يىل 10 ـ ئايىدىكى كۈرەش ۋە 12 ـ ئايىدىكى كۈرەش پارتز كوممۇنىستىدىن كېيىنكى ئۇلۇغ پۈرولېتارىيات ھەركىتى، پەقەت مۇشۇنداق

---

① لېنىن. «موسكۋا قوزغىلىڭىنىڭ ساۋاقلىرى». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 666 ـ بەت.

كۇرەشلەرنى راۋاجلاندۇرغاندىلا كەلگۇسىدىكى ئىنقىلاپتا غەلىبىنى قولغا كەلتۇرۇشكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ، بۇ كۇرەشلەرنىڭ نەمۇنىسى بىزنىڭ يېڭى ئەۋلات جەڭچىلەرنى تەربىيىلەش ئىشىمىزدا ماياك بولۇشقا تېگىشلىك."①

شۇنداق قىلىپ، 1905 ـ يىلدىكى روسىيە ئىنقىلاۋى خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىدىكى ماركسىزىمچى ئىنقىلاپچىلار بىلەن ئاغمىچى ئىسلاھاتچىلارنىڭ چەك ـ چېگرىسىنى تېخىمۇ ئېنىق ئايرىدى. لېنىن باشچىلىغىدىكى روسىيە بولشېۋىكلىرى خەلقارا پۇرولېتارىياتنىڭ ئاۋانگارت قوشۇنى بولۇپ قالدى. 2 ـ ئىنتېرناتسىونال شيۇجېڭجۇيىسىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تەنقىت قىلىش لېنىننىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

1908 ـ يىلى، ماركسنىڭ ۋاپاتىغا 25 يىل تولغان ۋاقىتتا، لېنىن «ماركسىزىم ۋە شيۇجېڭجۇيى» دىگەن ماقالىنى يېزىپ، شيۇجېڭجۇيىچىلارنىڭ ماركسىزىمنىڭ پۇتكۇل ئىنقىلاۋىي تەلىماتىغا قانداقسىگە رەزىللىك بىلەن "تۇزىتىش" كىرگۇزگەنلىگىنى پاش قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى كورسىتىپ بەردى. لېنىن دۇنيا ئىنقىلاۋىنى ئىلگىرى سۇرۇش مەقسىدىدە، "دۇشمەنگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىش ئۇچۇن، دوست بىلەن دۇشمەننى ئېنىق ئايرىش، يامان ئىتتىپاقداشلارنى ئارىدىن چىقىرىپ تاشلاش"②نى چاقىرىق قىلدى.

---

① لېنىن. «روسىيە ئىنقىلاۋى ئۇستىدىكى باھالار توغرىسىدا». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15 ـ توم، 43 ـ بەت.

② لېنىن. «ماركسىزىم ۋە شيۇجېڭجۇيى». «ماركس ـ ئېنگېلس ۋە ماركسىزىم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 392 ـ بەت.

لېنىننىڭ پەلسەپە سېپىدە شيۇجېڭجۇيىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۇرىشى، «ماتىرىيالىزىم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىگى» ئىشچىلار ھەركىتىدىكى ئىككى لۇشيەن كۇرىشى پەلسەپە سېپىدىمۇ كەسكىن ھالدا ئەكس ئەتتى، شيۇجېڭجۇيىچىلار پۇرولېتارىياتنىڭ دىيالېكتىك ماتىرىيالىزىملىق پەلسەپىسى ئورنىغا خىلمۇ-خىل بۇرژۇئا ئىدىيالىزىملىق پەلسەپىسىنى دەسسىتىشكە ئۇرۇندى. ماخىزىم ئەنە شۇنىڭ بىر خىلى ئىدى.

ماخىزىم 19-ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدا پەيدا بولغان بولۇپ، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە غەربىي ياۋروپادىكى بۇرژۇئا پەيلاسوپلىرى ئارىسىدا تولىمۇ كەڭ تارالدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان ئېرىنىست ماخ ئاۋستىرىيىلىك فىزىك ۋە ئىدىيالىست پەيلاسوپ ئىدى. ماخىزىم "تەجرىبە" ئۇقۇمىنى ئىدىيالىستىك تۇردە بۇرمىلاپ چۈشەندۇرۇشنى ئاساس قىلاتتى. مارىكسچە ماتىرىيالىستىك پەلسەپە: تەجرىبە كىشىلەر بىلەن تاشقى ماددى دۇنيانىڭ ئوزئارا تەسىر كورسىتىشى جەريانىدا، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۇرىشى، سىنىپىي كۇرەش ۋە ئىلمىي تەجرىبىدىن ئىبارەت ئەمىلىيىتى جەريانىدا ۋۇجۇتقا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ، ماخىزىمچىلار بولسا تەجرىبە دىگەن سۇبېكتىپ ھالدا ئوزلۇگىدىن پەيدا بولىدىغان نەرسە، كىشىلەر ئوز مىڭىسىدىن ئويلاپ چىقىرىدىغان نەرسە دەپ قارايدۇ. ئۇلار، تاشقى ماددى دۇنيا مەۋجۇت ئەمەس، بارلىق شەيئىلەر كىشىلەرنىڭ سۇبېكتىپ تۇيغۇسىنىڭ قوشۇلمىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس دەپ دەۋا قىلىدۇ. ئۇلار ماتىرىيالىزىمنىڭ تەجرىبە ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنى تەنقىت قىلىش كېرەك دەپ بىلجىرلايدۇ. شۇڭا، ماخىزىم تەجرىبە تەنقىتچىلىگى دەپ ئاتىلىدۇ.

ماخىزىمچىلارمۇ باشقا نۇرغۇنلىغان بۇرژۇئا ئىدىيالىستىك پەلسەپە ئېقىملىرىغا ئوخشاشلا "يېڭى دەلىللىگۇچى پەن" بايرىغىنى كوتەرگەن ھالدا ئوتتۇرىغا چىقىپ، بىزنىڭ نەزىرىيىمىز "ئابىستىراكت ئەقلىي خۇلاسە"نى ئەمەس، بەلكى پۇتۇنلەي "چىن" پاكىتلارنى ئاساس قىلىدۇ دىيىشتى. ئۇلار قۇۋلۇق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، "پەن" تونىغا ئورىنىۋېلىپ، بەزى مۇجىمەل سوز-ئىبارىلەر ئارقىلىق ئىدىيالىزىملىق ماھىيىتىنى يوشۇرۇپ، بىزنىڭ پەلسەپىمىز "ھازىرقى زامان تەبىى پېنى پەلسەپىسى" دەپ لاپ ئۇردى. ئۇلار ئوز پەلسەپىسىنىڭ بۇرژۇئازىيىلىك ماھىيىتىنى ساختا بولغان "پارتىيىۋىلىكتىن خالى"لىق دىگەن نىمە بىلەن يېپىپ، ئۇنى ماتىرىيالىزىم بىلەن ئىدىيالىزىمنىڭ ئۇستىدە تۇرىدىغان پەلسەپە قىلىپ كوز-كوز قىلدى، بۇ پەلسەپىنى "ئوتتۇرىدىكى پەلسەپە" دەپ جاكالىدى.

ھەر خىل-ھەر ياڭزا شيۇجېڭجۇيىچىلارنىڭ ھەممىسى ماخىزىمنى ماركسىزىم پەلسەپىسىگە قارشى ئەبجىغى چىققان قورال قىلىۋېلىپ، "قىپ يالىڭاچ پەلسەپە ئەكسىيەتچىلىرىنى ۋە ئېتىقاتچىلىقنى تەرغىپ قىلغۇچىلارنى ماخىزىم ئارقىلىق تارتىپ كېلىپ، ئىشچىلارغا ئۇستاز قىلدى!"① كائۇتسكى مەسئۇل مۇھەررىرلىگىدىكى «يېڭى دەۋر» ژورنىلى ماخىزىمنىڭ دۇمباقچىسى بولدى. روسىيىدىكى شيۇجېڭجۇيىچىلارمۇ ماخىزىمدىن پايدىلىنىپ لېنىنىزىمغا ھۇجۇم قىلدى.

ئۇ ۋاقىتتا روسىيە ستولىپىن (1906—1911-يىللاردىكى زۇڭلى) ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغى دەۋرىدە بولۇپ، قاراگۇرۇھنىڭ تېرور-

---

① لېنىن. «ماتىرىيالىزىم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىگى». 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى. 398-بەت.

لغى غالجىرلىشىپ چېكىنگە يەتكەن، پۈتۈن مەملىكەت دار بىلەن تولغان، چارپادىشا ھوكۇمىتى ئىنقىلابنى تۇنجۇقتۇرۇۋېتىشنى خام خىيال قىلغان ئىدى. 1907 ـ يىلىدىن 1909 ـ يىلغىچە بولغان 3 يىل ئىچىدە 5 مىڭدىن ئارتۇق ئىنقىلابچى دارغا ئېسىپ ئولتۇرۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا ئىدىيە ساھەسىدىمۇ بىر ئەكسىيەتچىل تەتۇر ئېقىم پەيدا بولدى. لىبرال بۇرژۇئازىيىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر تۈركۈم ئاساسىي قانۇنچى دېموكراتلار "بەلگچىلەر" گۇرۇھى بولۇپ ئۇيۇشتى، ئۇلار «بەلگە» سەرلەۋھىلىك ماقالىلار توپلىمىنى نەشر قىلىپ ئاشكارا ھالدا ماركسزىمغا قارشى چىقتى، ئىنقىلابنى قاغىدى، ئىنقىلابنى مەسخىرە قىلدى، كەيپ ـ ساپا ۋە دىنىي ئېتىقادىنى تەرغىپ قىلدى، ئاسىلىقنى ماختىدى. ئۇلار چارپادىشاغا بۇرژۇئازىيىنى "خەلقنىڭ غەزەپ ئوتى ئىچىدىن ئوزىنىڭ نەيزە ۋە تۈرمىلىرى بىلەن" قوتقۇزۇۋالدى دەپ تەشەككۇر ئېيتتى، خەلقنى چارپادىشا ھوكۇمىتى ئالدىدا "توۋە قىلىش"، "ئىستىغپار ئېيتىش" ۋە "بوي سۇنۇش" قا ئۈندىدى.

بۇ زۇلمەتلىك ئەكسىيەتچىلىك يىللىردا، لېنىن باشچىلىغىدىكى بولشېۋىكلەر پۈرولېتارىيات ئىنقىلابۋي ئىشلىرىنى قەتئى تەمكىنلىك بىلەن داۋاملاشتۇردى. ئۇلار تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، پارتىيىنى يەر ئاستى ھالەتكە كوچۇردى، تۈرلۈك قانۇنىي ۋە يېرىم قانۇنىي بولغان ئامىلىرىنى تەشكىلاتلاردىن پايدىلىنىپ ئوزلىرىنىڭ ئامما بىلەن بولغان ئالاقىسىنى كۈچەيتتى. ئۇلار يېڭى ئىنقىلاپ دولقۇنىنىڭ كوتىرىلىشىگە چوڭقۇر ئىشىنەتتى، شۇنىڭدەك پارتىيە ۋە خەلقنىڭ 1905 ـ يىل ئوكتەبىر ۋە دېكابىر دېكىدىنمۇ قاتتىقراق ھەل قىلغۇچ جەڭ تەييارلىغى بىلەن يېڭى ئىنقىلابنى

كۆتۈبلىشغا ئىشەنچى كامىل ئىدى.

لېكىن مېنشېۋىكلەر ۋە ئىنقلاپقا قاتنىشىپ قالغان بەزى زىيالىلار ئاق تېرورلۇقتىن جېنى چىققۇدەك قورقۇپ، يېغا-زارە ئېچىدە چۈشكۈنلىشىپ "ئەمەلدىن قالدۇرغۇچى" بولۇپ كەتتى. ئۇلار ئىنقلاپنىڭ يېڭۈاشتىن يۈقۇرى دولقۇنغا كوتىرىلىشىگە زادىلا ئىشەنمىدى. ئۇلار يا ئۆگدىن چىقىپ پارتىيىنىڭ پۈروگرامىمىسىدىن ۋازكېچىش، مەخپى ھالدىكى سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدى، پارتىيىنى ستولىپىننىڭ شەپقەتسىگە يولىنىپ جان باقىدىغان ئىسلاھاتچىلىق تەشكىلاتىغا ئايلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى؛ يا شەكىلدە "سول"، ماھىيەتتە ئوڭ قىياپەتتە چىقىپ، پارتىيىنىڭ قانۇنىي ئاممۇي تەشكىلاتلاردىن پايدىلىنىپ ئامما ئېچىدە ئېلىپ بېرىۋاتقان خىزمىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدى. ئۇلار ماركسىزىمغا غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىمنى تۆپتىن ئىنكار قىلدى. لېكىن ئۇلار ماركسىزىمغا ئاشكارا، راستچىللىق بىلەن ئەمەس، بەلكى ماركسىزىمنى "ھىمايە قىلىش" نىقاۋى ئاستىدا قارشى تۇردى. ئۇلار ئۆزلىرىنى "ئاساسىي جەھەتتىن" ماركسىزىمچىلارمىز، بىراق ماركسىزىمنى "ياخشىلاش"نى ئىستەيمىز، ئۇنى بەزى ئاساسىي پېرىنسىپلاردىن خالاس قىلماقچىمىز دېيىشتى. "تىز پۈكۈپ ئىسيان كوتەرگۈچى" بۇ سىياسى جەھەتتىكى ئىككى يۈزلىمچىلەر ماخىزىمدىن ئىبارەت بۇ "ئوتتۇرىدىكى پەلسەپە"نى قالقان قىلىشقا مۇھتاج ئىدى. 1908-يىلى ئۇلار كەينى-كەينىدىن 4 كىتاپ چىقىرىپ، ماخىزىمنى تەرغىب قىلىپ، ماركسىزىمنىڭ نەزىرىيىۋى ئاساسىنى ۋەيران قىلماقچى بولدى.

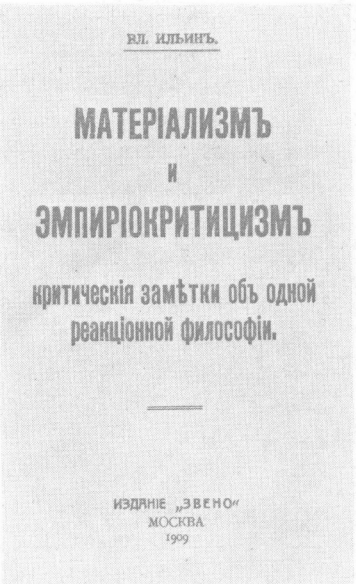

«ماتىريالىزم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىگى»نىڭ بىرىنچى
نەشرىنىڭ مۇقاۋىسى (1909 ـ يىل)

شۇنىڭ بىلەن، پەلسەپە سېپىدىكى كۆرەش ھەممىدىن مۇھىم
ئورۇنغا قويۇلدى. شيۇجېڭجۇيىنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىش،
ماركسزىملىق پەلسەپىنى، پۈرولېتارىيات دۇنياقارىشىنى قوغداش
ماركسزىمچىلار ئالدىدىكى بىر جىددى ۋەزىپە بولۇپ قالدى.
لېنىننىڭ 1909 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ماتىريالىزم ۋە تەجرىبە

تەنقىتچىلىگى» دېگەن كىتاۋى بۇ ۋەزىپىنى غەلىبىلىك ئورۇنلىدى.

لېنىن بۇ ئەسىردە ئېنگېلس ۋاپات بولغاندىن بۇيان ئىلىم-پەن جەھەتتە قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇھىم مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنى يەكۈنلەپ، ئىلىم-پەن جەھەتتىكى يېڭى كەشپىياتلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ماخىزمىنىڭ "تۈيغۇ—بردىن-بر مەۋجۇدىيەت" دېگەن سەپسەتىسىنى ئىنكار قىلغانلىقى، ماتېرىيالىزمنىڭ ماددىنىڭ ئوبېكتىپ چىنلىغى ۋە بىرلەمچىلىگى توغرىسىدىكى قائىدىسىنى دەللىلىگەنلىگىنى كورسىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، لېنىن جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى بۇرژۇئا ئىدىيالىستىك پەلسەپىسىنىڭ تۈرلۈك ئېقىملىرىنى: كانتىزىمچىلار، دەللىلچىلەر، نېيزەيلۇنچىلار ۋە سۈيى ئىستىمالچىلارنىمۇ تەنقىت قىلدى.

لېنىن ماخىزمىنىڭ ئوزىنى "ھازىرقى زامان تەبىئى پېنى پەلسەپىسى" دەۋالغان تونىنى يىرتىپ تاشلاپ، بۇنداق پەلسەپە ھەجىپىر "ھازىرقى زامان"نىڭ نەرسىسى ئەمەس، پەقەت 18-ئەسىردىكى ئەنگلىيە ئېمپىرىكوپى ببركلىنىڭ سۇبېكتىپ ئىدىيالىزمىلىق كونا مېلىدىن باشقا نەرسە ئەمەسلىگىنى كورسىتىپ بەردى. يېڭى بوتولكىغا كونا ھاراقنى قاچىلاپ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭغا "پارتىيۋللىكىتىن خالى" دېگەن ماركىنى چاپلاپ قويۇش سىنىپىي كۈرەشنىڭ يېڭى ئالاھىدىلىگى، بۇرژۇئا ئىدىيالىستىك پەلسەپىسىنىڭ تۈگىشىپ كېتىۋاتقانلىغىنىڭ ئىپادىسى، ئۇنىڭ ماركسىزمنىڭ كەينى-كەينىدىن قىلىۋاتقان غەلىبىسى ئالدىدىكى جان تالىشىشى ئىدى.

لېنىن، پەلسەپە ئەزەلدىن روشەن پارتىيۋللىكە ئىگە بولۇپ كەلدى، ماخىزمىمۇ پارتىيۋللىككە ئىگە دەپ تەلىم بېرىدۇ. ماخىزىم-چىلارنىڭ ھۆجۇمى دەل پەلسەپە سەپىدىكى پارتىيە-گۇرۇھلار

كۆرىشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، "بۇنداق كۆرەش، تېگى-تەكتىدىن ئالغانلىدا، ھازىرقى زامان جەمئىيەتىدىكى بىر بىرىگە دۈشمەن سىنىپلارنىڭ خاھىشلىرىنى ۋە ئىدىيە سېستېمىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇنىڭدىن 2 مىڭ يىل بۇرۇن پەلسەپە پارتىيەۋىلىككە ئىگە بولغىنىغا ئوخشاش، ئەڭ يېڭى پەلسەپىمۇ پارتىيەۋىلىكىكە ئىگە."① ماخىزىم ئاممىنى ئېزىقتۇرۇپ ئىنقىلاپتىن چەتلىتىشكە ئۇرۇناتتى، ئۇ جاھانگىرلىك دەۋرىدە مونوپول بۇرژۇئازىيىسىنىڭ قورالى بولۇپ قالغان ئىدى.

لېنىن بۇرژۇئازىيىگە ۋە شيۇجېڭجۇيىلىق پەلسەپىگە قارشى كۆرەشتە بىلىش نەزىرىيىسى مەسىلىسىگە ئالاھىدە دىققەت قىلدى. چۈنكى جاھانگىرلىك دەۋرىدە پۈرولېتارىيات ئازاتلىق كۆرىشىنىڭ تەرەققىياتى ئىنقىلاۋىي خەلقنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىپ، ئىنقىلاپ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلاپنى ئاخىرغىچە ئىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلاتتى. بۇرژۇئازىيە ۋە شيۇجېڭجۇيىچىلار بولسا پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆرىشىنى "ھەركەت ھەممە، ئاخىرقى مەقسەت ھېچنىمە" دەيدىغان ئاغمىچىلىق يولىغا باشلاش قەستىدە، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى كۆچەنىڭ بېرىچە ئىنكار قىلىپ، بىلگىلى بولماسلىق نەزىرىيىسىنى تارقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىلىش نەزىرىيىسى مەسىلىسى ماتېرىيالىزىمنىڭ ئىدىيالىزىم بىلەن بولغان كۆرىشىدە تۈگۈنلۈك مەسىلە بولۇپ قالدى.

---

① لېنىن. «ماتېرىيالىزىم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىگى»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 664 ـــ 665 ـ بەتلەر.

ماخزىمچىلار ــ بىلگىلى بولماسلىق نەزىرىيىسى تەرەپدارى ئىدى. ئۇلار بىلىشنى سۇبېكتىپ ھالدا ئوز ئوزىدىن ھاسىل بولىدىغان نەرسە دەپ قاراپ، ئوبېكتىپ ھەقىقەت ۋە مۇتلەق ھەقىقەتنى ئىنكار قىلاتتى. لېنىن بۇنداق سەپسەتىگە رەددىيە بېرىپ، بىلىش ــ ئوبېكتىپ رىيالىلىقنىڭ سۇبېكتىپ ئىنكاسى، ئوبېكتىپ رىياللىقنى بىلگىلى بولىدۇ؛ بىلىش ــ بىلىمەسلىكتىن بىلىشكە، تولۇق بولمىغان، جايىدا بولمىغان بىلىمدىن بىرقەدەر تولۇق ۋە بىرقەدەر جايىدا بولغان بىلىمگە ئوتىدىغان بىر دىيالېكتىك تەرەققىيات جەريانى؛ ئەمىلىيەت ــ بىلىشنىڭ ئاساسى، ھەقىقەتنى سىناىيدىغان ئولچەم، كىشىلەر ئەمىلىيەت ئارقىلىق ھەقىقەتنى تاپىدۇ، شۇنداقلا ئەمىلىيەت ئارقىلىق ھەقىقەتنى دەللىلەيدۇ ۋە راۋاجلاندۇرىدۇ، دەپ كورسەتتى، لېنىن بايان قىلغان بۇ پىرىنسىپلار دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىملىق بىلىش نەزىرىيىسىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇردى. بۇ پىرىنسىپلار ئىدىيالىزم ۋە بىلگىلى بولماسلىق نەزىرىيىسىدىن قەتئى چەك ــ چېگرا ئايرىش بىلەنلا قالماستىن، بىزگە يەنە بىلىشنىڭ ئوزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەسلىگى، پەننىي يارىماس دوگمىغا ۋە ئولۇك نەرسگە ئايلاندۇرۇپ قويماسلىق كېرەكلىگىنى ئوگىتىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئەمىلىيەتى ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىدۇ، بىلىشنىڭ چېكى بولمايدۇ، "بىلىممىزنىڭ ئوبېكتىپ، مۇتلەق ھەقىقەتكە يېقىنلىشىش **چېگرىلىرى** تارىخىي شەرت ــ شارائىتنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ، لېكىن بۇ ھەقىقەتنىڭ مەۋجۇتلۇغى **شەرتسىز** بولىدۇ، بىزنىڭ ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشىمىزمۇ شەرتسىز بولىدۇ."①

① لېنىن. «ماتېرىيالىزم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىگى». 1972 ــ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 231 ــ 232 ــ بەتلەر.

دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم ــ پۈرولېتارىياتنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە دۇنيانى ئۆزگەرتىشتىكى قۇدرەتلىك ئىدىيەۋى قورالى. لېنىن مەردا-نىلىق بىلەن: "ئادەمنىڭ ئەقىل-پاراسىتى تەبىئەت دۇنياسىدا نۇرغۇن ئاجايىپ نەرسىلەرنى كەشپ قىلىدى ھەمدە يەنە تېخىمۇ نۇرغۇن نەرسىلەرنى كەشپ قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ تەبىئەت دۇنيا-سىغا بولغان ھوكۇمرانلىقىنى كېڭەيتىدۇ"① دەپ ئالدىنالا ئېيتقان ئىدى.

لېنىننىڭ «ماتېرىيالىزىم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىگى» دېگەن بۇ مەشھۇر ئەسىرى ماركسىزىملىق پەلسەپىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر يېڭى باسقۇچنىڭ بەلگىسى. بۇ ئەسەر پارتىيىنى ۋە ھەرقايسى ئەل پۈرولېتارىياتىنى ئوبېكتىپ تەرەققىيات قانۇنىيىتى توغرىسىدىكى پەن بىلەن قوراللاندۇردى، ئۇلارغا ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ مەنزىلىنى كورسىتىپ بەردى، ئۇلارنى يېڭى غەلبىلەر يولىدا كونا دۇنياغا شىد-دەتلىك ھۇجۇم قىلىشقا يېتەكلىدى.

جاھانگىرلىك ئۈرۈشىغا بولغان مۇئامىلە مەسىلىسىدىكى ئىككى لۇشەن كۈرىشى 1904 ــ 1905 ــ يىللاردىكى ياپونىيە-روسسىيە ئۈرۈشىدىن كېيىن خەلقارا ۋەزىيەت تېخىمۇ جىددىلىشىپ كەتتى. 1907 ــ يىلى ياۋروپا ئاخىر بىر بىرىگە دۇشمەن بولغان ئىككى جاھانگىرلىك گۇرۇھىغا ــ گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە، ئىتالىيىلەردىن تەركىپ تاپقان ئىتتىپاقداش دولەتلەر گۇرۇھى ۋە ئەنگلىيە، فرانسىيە، روسىيىلەردىن تەركىپ تاپقان كېلىشىم تۈزۈشكەن

---

① لېنىن. «ماتېرىيالىزىم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىگى»، 1972 ــ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 518 ــ بەت.

دولەتلەر گۇرۇھىغا بولۇنۇپ كەتتى. ھەرقايسى جاھانگىر دولەتلەر ئۇرۇش تەييارلىغىنى تېخىمۇ غالجىرلىق بىلەن كېڭەيتىپ، بىر قاتار خەلقارا توقۇنۇشلارنى پەيدا قىلدى. بۇ بىر قاتار كىرىزىسلار دۇنيانى ئۇرۇش گىرداۋىغا ئېلىپ كەلدى. دۇنيا ئۇرۇشى كۇندىن-كۇنگە يېقىنلاشماقتا ئىدى، بۇ جاھانگىر دولەتلەرنىڭ زومىگەرلىك ھوقۇقى ۋە مۇستەملىكە تالىشىش يولىدىكى زىددىيىتىنىڭ ئوتكۇرلەشكەنلىگىنىڭ نەتىجىسى ئىدى، شۇنداقلا جاھانگىر بۇرژۇئازىيىنىڭ ئوزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغىنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن، شوۋىنىزىم تەلۋىلىگى ئارقىلىق پۇرولېتارىيات ئاممىسىنى بىخۇتلاشتۇرۇش، ئىنقىلاپ كۇچلىرىنى پارچىلاش جەھەتتىكى بىر خىل ۋاستىسى ئىدى.

خەلقارا كوممۇنىزىم ھەركىتى قاش بىلەن كىرپىك ئارىلىغىدا تۇرغان دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ خاراكتىرى، مەقسىدى ۋە ئۇنىڭغا قانداق ئۇسۇل بىلەن قارشى تۇرۇش مەسىلىسىگە جاۋاپ بېرىشى، پۇرولېتارىيات ئۇچۇن بىر توغرا لۇشيەن تۇزۇپ بېرىشى لازىم ئىدى. 1907-يىلى 2-ئىنتېرناتسىونال شتۇتگارتتا قۇرۇلتاي چاقىردى. ئۇرۇش ۋە ئىنقىلاپ مەسىلىسى قۇرۇلتاي كۇنتەرتىۋىدىكى مەركىزىي مەسىلە بولدى.

2-ئىنتېرناتسىونالنىڭ ئەمىلىي رەھبەرلىك ھوقۇقىنى بۇ چاغدا بېرنىشتېين، كائۇتسكى، ژورېس دىگەن كاتتا كىشىلەر ئىگىلىۋالغان ئىدى. 2-ئىنتېرناتسىونال شيۇجېڭجۇيىچىلىرى جاھانگىرلارنىڭ مۇستەملىكىلەرنى تالان-تاراچ قىلىشتىن ئالغان يۇقورى پايدىسىدىن ئاجراتقان يۇندا بىلەن بېقىلغان ئىدى، ئۇلار قىپ-يالىڭاچ بىر ئوڭچىل ئاغمىچىلىق لۇشيەنىنى تەرغىپ قىلىپ، ئوز مەملىكىتىدىكى

بۇرژۇئا ھوكۇمىتى ئىجرا قىلىۋاتقان مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى قوللىدى، ئۇ مەملىكىتىدىكى بۇرژۇئا ھوكۇمىتىنىڭ دۇنيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇش ئۈچۈن تەييارلاۋاتقان تالان-تاراج قىلىش ئۇرۇشىنى قوللىدى، ئۇلار بۇ قۇرۇلتايىدا مۇستەملىكە تالىشىش ئۇرۇشىغا ھەم ۋەھشيانە قىلمىشلارغا ھامىلىق قىلىپ، "پىرىنسىپ جەھەتتە ۋە ھەرقانداق ۋاقىتتا مۇستەملىكىچىلىك سىياستىنىڭ ھەرقانداق شەكلىنى ئەيىپلەش" لازىم ئەمەس دەپ جار سالدى. ئۇلار، "مۇداپىە" ئۇرۇشىدا "تەھدىت" كە ئۇچرىغان مەملىكەتتىكى پۇرولېتارىيات ئۈچۈن قوزغىلىپ "ۋەتەننى قوغداش" زورۇر، دېگەن بىر پىرىنسىپنى جاكالىدى. لېكىن ھەرقانداق جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنىڭ "مۇداپىە" ئۇرۇشى نىقاۋىغا كىرىۋېلىشى مۇمكىن ئىدى، ھەرقانداق جاھانگىر تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى قوزغىغانىدا ئۇزىنى "تەھدىت"كە ئۇچرىدىم دەۋېلىشى مۇمكىن ئىدى. بۇ شىئوجېڭجۇيېچىلارنىڭ يامان نىيىتى بىلەن پۈتۈن دۇنيا پۇرولېتارىياتىنى ئۇزئارا قىرغىن قىلىشقا سالماقچى بولغانلىغى ئېنىق ئىدى.

ئوڭچىل ئاغمىچىلىق يېرىم ھوكۇمەتسىزلىك گۇرۇھىنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەپ بولدى. ئۇلار ھەممىلا ئۇرۇشنى ئەيىپلىدى، ئۇرۇش پارتلايدىغانلا بولسا، ئۇنىڭ قانداق ئۇرۇش بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇرۇشقا قارشى خەلقارا ئىش تاشلاش ۋە قوزغىلاڭ ئۈيۇشتۇرۇش زورۇر دەپ ھىساپلىدى. ئۇلار "ئۇرۇش—كاپىتالىزىمنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئۇرۇشقا قاتنىشىشنى رەت قىلمايدۇ"① دېگەننى پۈتۈنلەي بىلمەيتتى.

① لېنىن. «خەلقارا سوتسىيالىستلار پارتىيىلىرىنىڭ شتۇتگارت قۇرۇلتىيى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 13 — توم، 63 — بەت.

شتۆتگارت قۇرۇلتيىدا بېبىل بىر قارار لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭدا: مىلىتارىزىم ــ كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلى، ئۇرۇش پەقەت كاپىتالىزم تۈزۈمى يوقىتىلغاندىن كېيىنلا يوقىلىدۇ، دەپ توغرا كورسىتىلدى. لېكىن ئۇنىڭدا مىلىتارىزىمغا قارشى تۇرۇشتىكى ئەمىلىي كۈرەش ئۇسۇلى كورسىتىپ بېرىلمىدى، بەلكى، مىلىتارىزىمغا پارلامېنت كۇرسىدىن ئىبارەت تىنچ ئۇسۇل بىلەن قارشى تۇرۇش تەكىتلەندى ھەمدە ئۇرۇش پارتلاپ قالسا، ئۇنى تېزدىن ئاياقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، قورال تۇتالايدىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى مۇداپىە تەشكىللىرىگە قاتنىشىشى كېرەك دەپ قارالدى. لېنىن بۇنى "دوگمىچە، بىر تەرەپلىمە ۋە ئولۇك" قارار لايىھەسى دەپ ھىسابلىدى.① بۇ لايىھىدە پارلامېنت كۈرىشى كوككە كوتىرىلىدى، ئەمىلىيەتتە كاپىتالىزم زىددىيەتلىرىنى تېنچ ئۇسۇل بىلەن يېڭىشكە بولىدۇ دەپ ئېتىراپ قىلىندى. بۇ لايىھىدە "ھەقىقانى" ئۇرۇش ۋە "ھەققانى بولمىغان" ئۇرۇش دىگەن ئۇقۇملار ئورنىغا "مۇداپىە" ئۇرۇشى ۋە "ھۇجۇم" ئۇرۇشى دىگەن ئۇقۇملار قويۇلۇپ، شۇجېڭجۇيىچىلارنىڭ "دولەتنى ھىمايە قىلىش" مەسلىگى مەيدانغا ئوتۇپ كېتىشىگە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىلدى.

لېنىن بولشېۋىكلەر ۋەكىللەر ئومىگىنى باشلاپ شتۇتگارت قۇرۇلتىيىغا قاتناشتى، بۇ لېنىننىڭ 2 ــ ئىنتېرناتسونال قۇرۇلتىيىغا تۇنجى قېتىم قاتنىشىشى ئىدى. لېنىن گەرچە ئاز سانلىق بولۇپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن سوتسىيال شوۋىنىزمدىن ئىبارەت بۇ تەتۇر ئېقىمغا

---

① لېنىن. «خەلقارا سوتسىيالىستلار پارتىيىلىرىنىڭ شتۇتگارت قۇرۇلتىيى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 13 ــ توم، 75 ــ بەت.

قەتئى قارشى تۇردى. قۇرۇلتاي ئېچىلىۋاتقان مەزگىلدە، لېنىن خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىدىكى سولچىلارنىڭ يىغىنىنى بىرنەچچە قېتىم ئاچتى. بۇ يىغىنلار ئىنقىلاۋىي ماركسىزىمچىلارنى خەلقارا سەھنىدە بولشېۋىكلەرنىڭ ئىدىيىۋى يېتەكچىلىگىدە ئىتتىپاقلاشتۇرۇشنىڭ بىرىنچى قەدىمى بولدى. لېنىن بولشېۋىكلەر مەيدانىغا ۋەكىللىك قىلغان ھالدا، قۇرۇلتايغا سۇنۇلغان قارار لايىھىلىرىنىڭ ھەممىسىگە پىرىنسىپال تەنقىت بەردى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "مىلىتارىزىم سىنىپىي زۇلۇمنىڭ ئاساسىي قورالى".① ھازىرقى ئۇرۇش جاھانگىرلىك ئۇرۇشى، پۇرولېتارىيات بۇ ئۇرۇشقا ئەڭ ئۇنۇملۇك چارىلەر بىلەن قارشى تۇرۇشى لازىم. لېكىن "بۇ كۇرەشتە ئۇرۇشنىڭ ئورنىغا تېچلىقنى دەسسىتىش ئەمەس، بەلكى كاپىتالىزىمنىڭ ئورنىغا سوتسىيالىزىمنى دەسسىتىش مەقسەت قىلىنىشى كېرەك. مەسىلىنىڭ ماھىيىتى نوقۇل ھالدا ئۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەمەس، بەلكى ئۇرۇش پەيدا قىلغان كىرىزىستىن پايدىلىنىپ بۇرژۇئازىيىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش."② ئاخىردا لېنىننىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن، لىۇكسېمبۇرگ بولشېۋىكلەرگە ۋە پولشا سوتسىيال دېموكىراتلار پارتىيىسىگە ۋاكالىتەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، قۇرۇلتايغا بېبېلنىڭ قارار لايىھىسىگە تۇزىتىش كىرگۇزۇلگەن لايىھىنى قويدى.

بۇ تۇزىتىش كىرگۇزۇلگەن لايىھە بېبېلنىڭ ئاۋالقى قارار لايىھىسىنى يېڭى تۇسكە كىرگۇزدى. تۇزىتىش كىرگۇزۇلگەن لايىھىدە نوۋەتتىكى ئۇرۇشنىڭ جاھانگىرلىك خاراكتىرى ئېنىق كورسىتىلدى، ياشلارنى سوتسىيالىستىك روھ بىلەن تەربىيىلەش، ئىشچىلارنى

---

①② لېنىن. «خەلقارا سوتسىيالىستلار پارتىيىلىرىنىڭ شتۇتگارت قۇرۇلتىيى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 13 ـ توم، 64 ـ بەت.

جاھانگىرلىك ئۇرۇشى مەزگىلىدە پايدىلىنىپ كېتىلمەيدىغان قىلىش چاقىرىق قىلىندى. تۆزىتىش كىرگۈزۈلگەن لايىھىدىكى ئەڭ مۇھىم بىر نۇقتا شۇكى، ئۇنىڭدا ئۇرۇش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئىقتىسادىي ۋە سىياسى كىرىزىستىن پايدىلىنىپ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ئېلىپ بېرىپ، جاھانگىرلىكنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش چاقىرىق قىلىندى. لېنىندىن بۇرۇن ھېچقايسى ماركسىزىمچى بۇنى ئوتتۇرىغا قويمىغان ئىدى. بۇ لېنىننىڭ پارتىز كوممۇنىسى تەجرىبىسى ۋە روسىيەدىكى 1905 ـ يىل ئىنقىلاۋى تەجرىبىسىنى ئىجادىي ھالدا يەكۈنلىگەنلىگىنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

شتۇتگارت قۇرۇلتىيى لېنىن ۋە لىۋكسېمبۇرگ قاتارلىق كىشىلەر ئوتتۇرىغا قويغان تۆزىتىش كىرگۈزۈلگەن لايىھىگە ئاساسەن، مىللىتىرىزىمغا قارشى قارارنى بىرەڭ ماقۇللىدى. بۇ قارارنىڭ مەركىزىي مەزمۇنى كېيىن 1910 ـ يىلى چاقىرىلغان كوپىنھاگېن قۇرۇلتىيىدىمۇ، 1912 ـ يىلى چاقىرىلغان بازىل قۇرۇلتىيىدىمۇ شۇنى كەلتۈرۈلدى. بازىل قۇرۇلتىيى جاھانگىرلىكنىڭ زىددىيەتلىرى چېكىگە يەتكەن، ئىككى جاھانگىرلىك گۇرۇھى بالقاندا زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىۋاتقان مەزگىلدە چاقىرىلغان جىددى قۇرۇلتاي بولدى. قۇرۇلتايدا بىرلا مەسىلە ـ "خەلقارا ۋەزىيەت ۋە ئۇرۇشقا قارشى بىرلىككە كەلگەن ھەرىكەت" مەسىلىسى قارالدى. قۇرۇلتاي مەشھۇر بازىل خىتاپنامىسىنى ماقۇللاپ، ھەرقايسى ئەل پۇرولېتارلىرىنى ئۇرۇش تەھدىدىگە قەتئىي قارشى تۇرۇشقا، مۇبادا ئۇرۇش پارتلاپ قالسا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئىنقىلاپ مەقسىدىگە يېتىشكە چاقىردى. خىتاپنامىدە مۇنداق دەپ يېزىلدى: "ھەرقايسى ئەل ھوكۇمەتلىرىنىڭ مەڭگۈ ئىسىدە بولسۇنكى، ھازىرقى ياۋروپا ۋەزىيىتى ۋە ئىشچىلارنىڭ غەزەپلىك كەيپىياتى

ئاستىدا، ئۇلار ئۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ ئالۋاستىنى باغلاقتىن قويۇۋېتىدىكەن، ئۇلارنىڭ ئوزلىرىگىمۇ خەۋپ يەتمەي قالمايدۇ. پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشىنىڭ پارىژ كوممۇنىسى ئىنقىلاۋىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەپ بولغانلىغىنى، ياپونىيە-روسىيە ئۇرۇشىنىڭ روسىيە خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتىنى كەلتۇرۇپ چىقارغانلىغىنى ئۇلار ئويلاپ قويسۇن."

بۇ خىتاپنامىنىڭ ماقۇللىنىشى لېنىننىڭ ئىنقىلاۋىي لۇشيەنىنىڭ غەلىبىسى بولدى. شۇ ۋاقىتتا ھەممىدىن جىددى، ھەممىدىن، كەسكىن مەسىلە ھىساپلانغان مىلىتارىزىمغا قارشى تۇرۇش مەسىلىسىدە لېنىن 2-ئىنتېرناتسىونالدىكى سولچىلارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قولغا كەلتۇردى ھەم ئۇلارنى ئىنتىپاقلاشتۇردى. مەسىلەن، لىۇكسېمبۇرگ بۇرۇن كاپىتالىزىم ئوزلۇگىدىن يىمىرىلىدۇ دەيدىغان خاتا مەيداندا تۇرغان ئىدى، بۇ نوۋەت ئۇ لېنىننىڭ كاپىتالىزىمنىڭ يىمىرىلىشىنى ئۇرۇش پەيدا قىلغان كىرىزىستىن پايدىلىنىپ تېزلىتىش توغرىسىدىكى ئىدىيىسىگە قوشۇلۇپ، بولشېۋىكلەر مەيدانىغا يېقىنلاشتى.

شيۇجېڭجۇيىچىلار شتۇتگارت قۇرۇلتىيى ۋە بازېل قۇرۇلتىيىنىڭ قارارلىرىنى ھەم ئوچ كوردى، ھەم ئۇنىڭدىن قورقتى. ئۇلار ئوزىنىڭ ئابرويىنىڭ توكۇلۇپ كەتمەسلىگى ئۇچۇن، ئىنتېرناتسىونال قۇرۇلتايلىرىدا يالغاندىن مىلىتارىزىمغا قارشى قارارنى قوللىغان قىياپەتكە كىرىۋالدى، لېكىن قۇرۇلتايدىن كېيىن بۇ قارارغا يەنە جېنىنىڭ بېرىچە بۇزغۇنچىلىق قىلدى ۋە ئۇنى بۇرمىلىدى. فرانسىيە بىرلەشكەن سوتسىيالىستلار پارتىيىسىدىكى شيۇجېڭجۇيىچىلارنىڭ كاتتىۋېشى ژورېس "مۇداپىە خاراكتىرىدىكى" ئۇرۇشقا يول قويسا بولىدۇ دەپ

دەۋا قىلدى ھەمدە ئاقسلىغۇچى ئادۇوكاتسلىق سالاھىيتى بىلەن، كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەرنى "تېچلىقنىڭ كاپالىتى" دەپ تەشۋىق قىلدى. گېرمانىيەدىكى شيۇجېڭجۇيىچلار سولچىلارنىڭ بولشېۋىكلەر بىلەن تۈزگەن ئىتتىپاقىغا ئىنتايىن ئوچمەنلىك قىلدى، چۈنكى بۇ ئىتتىپاق ئۇلارنىڭ قوماندا كالتىگىنى كارغا كەلمەس قىلىپ قويغان ئىدى، شۇڭا ئۇلار بۇ ئىتتىپاققا تۈرلۈك ئامالار بىلەن بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئۇلار ئاشكارا ھالدىلا: سىلتاربزىمغا قارشى كۈرەش قىلمىقا بولمايدۇ، چۈنكى، بۇنداق قىلساق سايلامدا ئاۋازغا ئېرىشىممىزگە توسالغۇ بولىدۇ، دېيىشتى. بېلگىيە ئىشچىلار پارتىيىسى ۋە ئەنگلىيە مۇستەقىل ئىشچىلار پارتىيىسىدىكى شيۇجېڭجۇيىچلارنىڭ قىلمىشىمۇ تامامەن ئوخشاش بولدى.

لېنىننىڭ خەلقارا سەھنىدە شيۇجېڭجۇيىغا قارشى قەتئى كۈرەش قىلغانلىغى ئارقىسىدا، لېنىن باشچىلىغىدىكى بولشېۋىكلەر خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىدە ئەملىي رەھبەرلىك ئورنىدا تۇردى، ئۇلار سولچى كۆچىلەرنىڭ يادروسى، خەلقارا ئىنقلاۋىي ھەركەتتىكى ماركسزىملىق لۇشيەننىڭ ۋەكىلى بولدى.

1910 - يىلدىن باشلاپ، خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىدە قايناملاشقىنلىق چوڭ ياخشى ۋەزىيەت پەيدا قىلىشتىن بارلىقنى كەلدى. فرانسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە، ئىسپانىيە، ئامېرىكا قاتارلىق مەملىكەتلەردە ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلاش كۈرىشى كەڭ قانات يېيىپ كەتتى، نۇرغۇن جايلاردا بۇ تەرەققى قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ ئارمىيە ۋە ساقچىلارغا قارشى كوچا ئىستىھكاملىرى ئۇرۇشقا ئايلاندى. ھەتتا ئەزەلدىن بىر قەدەر تېچ بولۇپ كەلگەن شۋېتسىيەمۇ داۋالغۇشقا باشلىدى.

روسىيىدە، ستولىپىننىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغىمۇ لىڭشىپ قالدى؛ 1911 ـ يىل 9 ـ ئايدا ستولىپىن ئولتۇرۇلدى. 1912 ـ يىل 1 ـ ئايدا، روسىيە سوتسىيال ـ دېموكىراتىك ئىشچىلار پارتىيىسى پراگادا ۋەكىللەر يىغىنى چاقىرىپ، مېنشېۋىكلەرنى پارتىيىدىن قوغلاپ چىقىرىشنى قارار قىلدى. بولشېۋىكلەر ئاخىر تەشكىلىي جەھەتتىن بىر مۇستەقىل پارتىيە ـــ روسىيە سوتسىيال ـ دېموكىراتىك ئىشچىلار پارتىيىسى (بولشېۋىكلەر) بولۇپ ئۇيۇشۇپ، ئىنقىلاپنىڭ يېڭى دولقۇنى يېتىپ كەلگەن چاغدا، ئىشچى ـ دىخانلار ئاممىسىغا رەھبەرلىك قىلىپ تېخىمۇ ئۇلۇغ جەڭلەرنى قىلىشقا تەييارلاندى.

ئون ئۇچىنچى باب

19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى — 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئافرىقا ۋە ئافرىقا خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەشلىرى

يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ ئىككىنچى دەۋرى (1871 — 1917) دە، جاھانگىر دولەتلەر ئىغىر ئازاپ - ئوقۇبەت چەككەن ئافرىقىغا قارىتا ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ۋەھشىيانە تاجاۋۇزىنى ئېلىپ باردى. ئۇلار كولىمى 30 مىليون كۋادىرات كىلومېتىر كېلىدىغان بۇ مۇنبەت قۇرۇقلۇقنى ئۆزلىرى خالىغانچە بولۇشۇۋېلىپ، نەچچە ئونلىغان دولەتنى مۇنقەرز قىلدى (پەقەت ئىككىلا دولەت ئوز مۇستەقىللىغىنى ئاران ساقلاپ قالدى)؛ ئۇلار تارىختا شەكىللەنگەن رايونلارنى خالىغىنىچە پارچىلاپ، ئىرقى ۋە تىلى ئوخشاش بولغان مىللەتلەرنى ئوزى بىلگەنچە بولۇپ تاشلاپ، ئافرىقىدا مىللى دولەتلەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانىغا ئىغىر دەرىجىدە بوزغۇنچىلىق قىلدى.

ئافرىقا خەلقى جاھانگىرلىك ھوكۇمرانلىغىغا تىز پوكمەي، جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەشنى نەچچە ئون يىل باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ، زوراۋانلىققا قارشى تۇرۇشقا جۇرئەت قىلدىغان ئۇلۇغ جاسارىتىنى كورسەتتى. ئافرىقا خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە

قارشى كۆرەش ۋەزىپىسى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. سەھرايى كەبىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا نەچچە ئەسىر قۇل "سودىسى" بىلەن دەپسەندە قىلىنىدى، ئۇنىڭ ئاھالىسى ئازىيىپ كەتتى، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى ۋەيران قىلىندى؛ كوپچىلىك رايونلاردا جەمىيەت تەرەققىياتى توۋەن باسقۇچتا توختاپ قالدى، بۇ جايلار جاھانگىرلارنىڭ بولۇشۇۋېلىش تەھدىدىگە دۇچ كەلگەندە، مىللى كۆچلەر ھەتتا قەبىلە ئىتتىپاقلىرىمۇ تەشكىللىنىشكە ئۇلگۈرەلمىدى. ئافرىقىدىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەر جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۈرلۈك باسقۇچلىرىدا بولغانلىقتىن، جاھانگىرلىككە قارشى كۆرەشنىڭ تەشكىلىي شەكىللىرىمۇ تۈرلۈك تىپلاردا بولدى، ئىنقلاۋىي كۆرەشنىڭ تەرەققىياتىدا كوزگە كورۈنەرلىك تەكشىسىزلىك بولدى. پەقەت شىمالىي ئافرىقىدىكى ئايرىم مەملىكەتلەردىلا جاھانگىرلىككە قارشى كۆرەش مەملىكەت خاراكتىرلىق مىللەتپەرۋەر تەشكىلات ۋە بۇرژۇئا پارتىيىلىرى رەھبەرلىگىدە بولدى؛ شۇنىڭدەك ئاز سانداىكى مەملىكەتلەردىلا جاھانگىرلىككە قارشى كۆرەش فېئودال دولەت ياكى فېئودالىلار رەھبەرلىگىدە، پۈتۈن مەملىكەت كولىمىدە بولدى؛ كوپ سانداىكى مەملىكەتلەر ۋە رايونلاردا جاھانگىرلىككە قارشى كۆرەش، قوزغىلاڭ ياكى توپىلاڭلارغا دەسلەپكى دولەت شەكلىنى ئالغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ياكى قەبىلە ئاقساقاللىرى رەھبەرلىك قىلدى.

ئافرىقا دولەتلىرىنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك مۇستەملىكە ۋە ۋاسىلىقتىكى دولەتكە ئايلىنىپ قالغانلىقتىن، ئافرىقا دولەتلىرىدە ئاساسىي زىددىيەت ئافرىقىدىكى ھەرمىللەت خەلقى بىلەن جاھانگىرلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ ئىپادىلەندى، شۇڭا ئافرىقا خەلقىنىڭ ھەر قېتىملىق كۆرىشىدە تىغ ئۇچى ھامان بىۋاستىلا جاھانگىر-

لىككە قارىتىلىپ كەلدى، بۇ كورەشلەرنىڭ ھەممىسى جاھانگىرلىككە زەربە بەردى، ھەر قېتىمقى كۇرەشنى جاھانگىر دولەتلەر بىۋاستە ئوتتۇرىغا چىقىپ باستۇردى. شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتتا، جاھانگىرلار ۋاقتىنچە ئۇستۇنلۇكتە بولغاچقا، يېقىنقى زامان تارىخى دەۋرىدە ئافرىقا خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى قورالىلىق كۇرەشلىرىنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئوڭۇسسىزلىققا ۋە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى (ئېفىوپىيە — بىردىن - بىر مۇستەسنا). "كۇرەش قىلىش، مەغلۇپ بولۇش، يەنە كۇرەش قىلىش، يەنە مەغلۇپ بولۇش، يەنە كۇرەش قىلىش، ئاخىر بېرىپ غەلىبە قازىنىش — بۇ خەلقىنىڭ مەنتىقى"①. ئافرىقا خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۇرىشىمۇ ئەنە شۇ مەنتىق بويىچە تەرەققى قىلدى.

1 - بولۇم جاھانگىرلارنىڭ ئافرىقىغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ئۇنى بولۇشۇۋېلىشى

ياۋروپادىكى مۇستەملىكىچى دولەتلەرنىڭ 1876 - يىلدىن ئىلگىرى ئافرىقىغا قىلغان تاجاۋۇزى 19 - ئەسىردىكى سانائەت ئىنقىلاۋى غەرپ بۇرژۇئازىيىسىگە ئەرزان تاۋارلاردىن ئىبارەت "ئېغىر توپ" تەييارلاپ بەردى، ئۇلار بۇ "ئېغىر توپ"لار ئارقىلىق بىرمۇنچە ئاسىيا مەملىكەتلىرىنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقان چاغدا، ئۇلار-

① ماۋ زېدۇڭ. "خام خىياللارنى تاشلاپ، كۇرەشكە تەييارلىنايلى". «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 684 - بەت.

نىڭ توپىنىڭ ئاغزى ئافرىقا قۇرۇقلۇغىغمۇ قارىتىلغان ئىدى.

17 ـ ، 18 ـ ئەسىرلەردە ئۇزۇنىڭ مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ كەلگەن مىسىر، ماراكەش، تۇنىس، ئالجىرىيە ۋە ئېفىوپىيە قاتارلىق دولەتلەر 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا كەينى ـ كەينىدىن مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە بولۇپ قالدى. فرانسىيە 1830 ـ يىلى ئالجىرىيەگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئافرىقىدا ئۇزۇنىڭ ئەڭ زور مۇستەملىكىسىنى بەرپا قىلدى. 1836 ـ يىلى ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە ماراكەشنى تەڭسۈ شەرتنامە تۈزۈشكە مەجبۇرلاپ، زىمىن سىرتى ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى ھەمدە ماراكەشنىڭ چېگرا بېجى جەھەتتىكى ئۇزۇنگە خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. ئەنگلىيە ئېفىوپىيىدە قورچاق ھوكۈمەتنى تۇرغۇزۇپ، تاۋار كىرگۈزگەندە باج تولىمەسلىك ھوقۇقىغا ۋە پاختا، كوفې، نىل بويىغا قاتارلىقلارنى تېرىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالدى. غەرپ تاۋارلىرى ۋە كاپىتالى تۇنىسقىمۇ كۆپلەپ كىرگۈزۈلدى.

سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا زىمىنىنىڭ ياۋروپانىڭ تاۋار بازىرى ۋە خام ئەشيا بازىسىغا ئايلىنىشى شىمالىي ئافرىقىدىن خېلىلا كېيىن بولدى، چۈنكى بۇنىڭدا تۇرلۇك توسالغۇلار بار ئىدى. ئۇنىڭ بىرى ـ قۇل سودىسى. نەچچە ئەسىر داۋاملاشقان قۇل سودىسى تۇركۈم ـ تۇركۈم ئافرىقلىقنىڭ جېنىغا زامىن بولدى ھەمدە ئافرىقا ئەمگەك كۈچلىرىنى ئامېرىكىغا ئېلىپ باردى، شۇنىڭ بىلەن ئافرىقىدا ئاھالە ئازىيىپ كەتتى ۋە ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىگى ئېغىر بولدى، نەتىجىدە سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقىدا تۇركۈملىگەن ياۋروپا تاۋارلىرىنى سېتىۋالغۇدەك كۈچمۇ قالمىدى، ياۋروپا سانائىتىگە كېرەكلىك خام ئەشيالارنى ئىشلەپچىقىرىشقا

يەتكۈدەك ئەمگەك كۈچىمۇ قالمىدى. قۇل سودىسى بۇ ۋاقىتتا سانائەت كاپىتالىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇشنىڭ توسالغۇسى بولۇپ قالدى. ماشىنا سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ياۋروپالىق كوچمەنلەر-نىڭ كوپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئامېرىكا قىتئەسىدە ئەركىن يالالايدىغان ئەمگەك كۈچلىرى ھەسسىلەپ كوپەيدى، قۇل ئەمگىكىدىن پايدىلىنىش بۇرۇنقىدەك نەپ بەرمەيدىغان بولۇپ قالدى، ھەتتا يالالانما ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانچىلىك پايدا بەرمەيدىغان بولۇپ قالدى. ياۋروپا ۋە ئامېرىكا بۇرژۇئازىيەسىمۇ ئافرىقا بايلىغىنى ئېچىشتا قۇل سېتىۋالغاندىن كۆرە ئافرىقا خەلقىنى ئىشقا سېلىش كۆپرەك نەپ بېرىدىغانلىقىنى بارا-بارا بايقاپ قالدى. ئافرىقىدىن بىر پاراخوت پالما يېغى توشۇشتىن كېلىدىغان پايدا بىر پاراخوت قۇل توشۇشتىن تاپىدىغان پۇلدىن ئېشىپ كەتتى. شۇڭا، بۇرژۇئازىيە ئەمگەك كۈچىنى ئافرىقىدا قالدۇرغانىدا، ھەم ياۋروپا ئۇچۇن سانا-ئەتكە كېرەكلىك خام ئەشيا ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپ-چىقارغىلى بولىدىكەن، ھەم ياۋروپا تاۋارلىرىنى ساتقىلى بولىدىكەن، بۇ بىزگە تېخىمۇ پايدىلىقكەن دېگەن تونۇشقا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن، ھوكۇمەتتىن قۇل ئېلىپ سېتىشنى مەنئى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن ئۇلار ئىنتايىن ساختىلىق بىلەن: بىز "ئىنسانپەرۋەرلىك مەقسىدى" دە قۇل سودىسىنى مەنئى قىلىمىز دەپ جاكالىدى. ئەنگلىيە 1807-يىلى قۇل سودىسىنى مەنئى قىلىش بۇيرۇغىنى جاكالىدى، لېكىن ئەملىيەتتە قۇل سودىسى تولۇق توختىغىنى يوق، شەرقىي ئافرىقا بارا-بارا قۇل ئالىدىغان مەركىزىي رايون بولۇپ قالدى ھەمدە يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت داۋاملاشتى.① يەنە

① ئۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيە "قۇل سودىسىنى مەنئى قىلىش" نىقاۋى

بىر توسالغۇ شۇ ئىدىكى، سەھىرايى كەبرىنىڭ جەنۇبىدىكى قويۇق ئىسسىق بەلۋاغ ئورمانلىرى، خەتەرلىك تېز ئېقىنلىرى ۋە ئەگىمى ناھايىتى ئاز بولغان دېگىز بويى لىنىيىسى شۇنىڭدەك ئەينى ۋاقىتتا ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش قىيىن بولغان ئىسسىق بەلۋاغ كېسەللىكلىرى ئافرىقىنى كرىش ئەڭ تەس بىر قۇرۇغلۇققا ئايلانىدۇرۇپ قويغان ئىدى. تاكى 19-ئەسرىنىڭ باشلىرىغىچە، ئافرىقا ياۋروپالىقلار ئۆچۈن "بىر قۇرۇغلۇق ئەمەس، بەلكى بىر دېگىز ياقىسى" ئىدى، ئافرىقىنىڭ 90 پىرسەنت رايونى ئافرىقا سىرتىدىكى كىشىلەر ئۈچۈن نامەلۇم ئىدى. شۇ ۋاقىتتىنا ياۋروپادا نەشر قىلىنغان ئافرىقا خەرىتىلىرىدە ئاساسىي دەريالارنىڭ باشلانغان يېرى ھەم دەريا يوللىرىنىڭ تارماقلىرىمۇ يوق ئىدى، چوڭ كوللەر ۋە تاغ تىزمىلىرىمو يوق ئىدى. ياۋروپا سودىگەرلىرىنىڭ ئافرىقىدىكى بازىرىمۇ پەقەت دېگىز بويىدىكى تار رايونلاردىنلا ئىبارەت ئىدى، ئافرىقادىن ياۋروپاغا پەقەت دېگىز بويى رايونلىرىدىن چىقىدىغان تەبىئى مەھسۇلاتلار: مايلىق پالما، ياۋا كاۋچۇك، پىل چىشى، ئېسىل ياغاچ ماتېرىياللىرى قاتارلىقلارلا توشۇلاتتى.

ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق مەملىكەتلەر بۇرژۇئازىيىسى ئافرىقىنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇغىغا كىرىشنى پىلانلاپ، 18-ئەسرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ بەس-بەس بىلەن "ئىلمىي تەكشۈرۈش جەمئىيتى"،

بىلەن، ئافرىقىدا مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمىچىلىگىنى ھەدەپ يولىغا قويىدى. ئەنگلىيە غەربىي ئافرىقا دېگىز بويلىرىدا ھەرقايسى ئۇششاق مەملىكەتلەردىكى قۇل بىدىكلىرىنى تۇتۇش ۋە شەرقىي ئافرىقا ئىچكى قۇرۇقلۇغىدا قۇل سودىسىنىڭ مەنئىي قىلىنىشىنى تەكشۈرۈش بانىسى بىلەن، كەڭ رايونلاردا ئوزىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۈمرانلىغىنى ئورناتتى.

"جۇغراپىيە ئىلمىي جەمىيىتى" دىگەنگە ئوخشاش "ئىلىم"نى ۋىۋىسكا قىلىۋالغان مۇستەملىكىچىلىك ـ تاجاۋۇزچىلىق تەشكىلاتلىرىنى قۇردى، بۇ تەشكىلاتلار "ئىلمىي تەكشۇرۇش" نامى بىلەن ئىچكى قۇرۇقلۇققا ئارقا ـ ئارقىدىن ئادەم ئەۋەتىپ، بۇلاش ـ تالاش ئالدىدىكى "يول تېپىش" ھەركەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ تەشكىلاتلار نامدا خۇسۇسى تەشكىلات بولغىنى بىلەن، ئەمىلىيەتتە ئۇلاردىن ھوكۇمەت ياردەم پۇلىنى ئالمايدىغىنى يوق ئىدى، كېيىن ئۇلارنىڭ كوپچىلىگىنى ھوكۇمەت ئاشكارىلا ئوتكۇزۇۋالدى. بۇ ئاپاراتلارنىڭ باشقۇرۇشى بىلەن، ئافرىقىغا بېرىپ "تەكشۇرۇش" بارغانسېرى كوپەيدى، ئۇنىڭ كولىمىمۇ بارغانسېرى كېڭەيدى. "تەكشۇرۇش" 1801 — 1870 ـ يىللار ئارىلىغىدا 77 قېتىم بولغان بولسا، 1870 — 1880 ـ يىللار ئارىلىغىدىلا 41 قېتىم بولدى. بىر كىشى ھەم خىرىستىيان دىنىنى تاراتقۇچى، ھەم تەكشۇرگۇچى بولۇشتەك قوش ۋەزىپىنى ئوتەيتتى، ئۇلار قەبىلىلەرگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، "ئىنجىلنى تەشۋىق قىلىش" "جاننى قۇتۇلدۇرۇش" نامى بىلەن، ئاخبارات توپلاش، قەبىلە يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرىنى سېتىۋېلىپ، قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىغىنى بۇزۇش، خەلقنى ئالداش ۋە بىخۇتلاشتۇرۇشتەك جىنايى شۇملۇقلارنى قىلاتتى. بۇ تەكشۇرگۇچى ۋە دىن تاراتقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى مۇستەملىكىچىلىكنىڭ گۇپپاڭچىلىرى ۋە قورالى بولۇپ، مۇستەملىكىچىلىك ـ تاجاۋۇزچىلىق ئۇچۇن كەتمەن چاپاتتى، مۇستەملىكىچى چاپارمەنلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئايىغى نىل دەرياسى، كونگو دەرياسى، نىگېر دەرياسى، سېنېگال دەرياسى، زامبېزى دەرياسى، ئوراندژ دەرياسى ۋادىلىرى ھەم چوڭ كوللەر رايونى (ۋىكتۇرىيە كولى، تانگانىكا كولى، نىياسا كولى ۋە باشقىلار)

غىچە يەتتى، ئۇلار ھەممىلا يەردە خەرىتە سىزىپ، يەر شەكلىنى كۆزىتىپ، ئىچكى قۇرۇقلۇق ماتېرىياللىرىنى توپلىدى، يەرلىك ئاقساقاللارغا تەھدىت سېلىپ ۋە ئۇلارنى ئالداپ، ئالدامچىلىق خاراكتېرىدىكى توختام ۋە شەرتنامىلەرنى تۈزۈپ، غەرپتىكى مۇستەملىكىچى دولەتلەرنى ئىچكى قۇرۇقلۇقنى بېسىۋېلىشتا بىرىنچى قول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى ھەمدە ئافرىقا زېمىنى ۋە بايلىغىنى تالان-تاراج قىلىش يولىدىكى مۇستەملىكىچىلىك پىلانىنى تۈزۈشكە قاتناشتى.

تەكشۈرگۈچىلەر ۋە دىن تاراتقۇچىلارنىڭ كەيىنىدىن مۇستەملىكىچى سودىگەرلەر، ئەمەلدارلار ۋە ئارمىيە كەلدى. ئۇلار تەكشۈرگۈچىلەر ۋە دىن تاراتقۇچىلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، دېڭىز بويىدىكى مۇستەملىكە تايانچى نۇقتىلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئەتراپتىكى رايونلارغا ئىچكىرىلەپ، ئوكتەملىك بىلەن قورالنى ھۇجۇم قىلىپ، تېخىمۇ كوپلىگەن يەرلەرنى ئىگىلىۋالدى، شۇنداق قىلىپ ئوز بازارلىرىنى ۋە خام ئەشيا تالان-تاراج قىلىدىغان دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئەنگلىيە 1808-يىلى سېررالېون دېڭىز بويلىرىدا مۇستەملىكە بەرپا قىلدى؛ 1844-يىلى ئالتۇن قىرغاق (بۇگۈنكى گانا) دېڭىز بويلىرىدىكى ئاقساقاللارنى مەجبۇرلاپ، بۇ رايونلارنى ئەنگلىيە مۇستەملىكىسى قىلىپ بېرىش توغرىسىدا كېلىشىم تۈزگۈزدى؛ 1851-يىلى يەنە بۇگۈنكى نېگىرىيەنىڭ دېڭىز بويىدىكى لاگوسنى ئىگىلىۋالدى، 1861-يىلى لاگوسنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى ئەنگلىيە ۋاسسالىغا ئىلىۋالدى. شەرقىي ئافرىقىدا، ئەنگلىيە زانزىبار ۋە كېنىيەگە سىڭىپ كىرىدى ھەمدە زانزىبارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشتى، زانزىبارنى پۈتۈنلەي ئەنگلىيەنىڭ چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى.

جەنۇبىي ئافرىقىدا، ئەنگلىيە 1806 ـ يىلى گوللاندىيىنىڭ ئورنىغا ئوتۇپ، مۇستەملىكە جاي كاپتىن قەدەممۇ ـ قەدەم شىمالغا ۋە شەرققە قاراپ كېڭەيدى؛ 1843 ـ يىلى ئۇ زۇلۇلارنىڭ ماكانى بولغان ناتالنى ئىشغال قىلىۋالدى. 1835 ـ 1837 ـ يىللىرى بۇر مۇستەملىكىچىلىرى شىمالغا قاراپ كېڭىيىپ، بانتۇ مىللىتىدىن بولغان باسۇتولار ۋە بېچونالاندلار قولىدىن بۇگۇنكى ئوراندژ ۋە تىرانسىۋال رايونلىرىنى تارتىۋالدى، كېيىن "ئوراندژ ئەركىن ئىشتاتى" ۋە "تىرانسىۋال جۇمھۇرىيىتى"نى قۇردى. ئەنگلىيە ۋە بۇر مۇستەملىكىچىلىرى جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ئەڭ مۇنبەت يەرلەرنى قولغا چۇشۇرۇش يولىدا تالاش ـ تارتىش قىلدى. 1868 ـ يىلى ئەنگلىيە باسۇتولېند (بۇگۇنكى رېسوتو)گە ۋاسىلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئەنگلىيىنىڭ جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى مۇستەملىكىلىرى بىر پۇتۇن بولۇپ ئۇلىشىپ كەتتى.

فرانسىيە 50 ـ يىللاردىن باشلاپ سېنېگالغا كەڭ كولەمدە قوراللىق تاجاۋۇز قىلىپ دەريا ئېغىزى رايونىنى ئىشغال قىلىۋالدى ھەمدە قۇرۇقلۇققا ئىچكىرىلەپ كىرىپ مىدىنلىبۇرگ تايانچ بازىسىنى قۇردى. 1843 ـ يىلى ئۇ پىل چىشى قىرغىغىدىكى ئاقساقاللارغا تەھدىت سېلىپ "ۋاسىلىق"نى قوبۇل قىلدۇردى، 1848 ـ يىلدىن باشلاپ گۋىنىيە دېڭىز بويى رايونلىرىنى پىلە قۇرۇتىدەك يالماپ، 1865 ـ يىلى فرانسىيىگە قاراشلىق گۋىنىيە مۇستەملىكىسىنى بەرپا قىلدى، 1863 ـ يىلى داخومىيە ساھىللىرىنىڭ ئوزىنىڭ "ۋاسىلىغى"دا بولىدىغانلىغىنى جاكالىدى.

ئامېرىكا مۇستەملىكىچىلىرى 1817 ـ يىلى ئازغىنا بەدەل تولەپ غەربىي ئافرىقا ساھىللىرىدىكى ئاقساقاللاردىن بىر بولۇك يەر

"سېتۇالدى"، 1822 ـ يىلى مىللوۋىيە مۇستەملىكىسىنى بەرپا قىلدى (كېيىن ئۇنىڭ نامىنى لىبېرىيىگە ئۆزگەرتتى)، ئازات قىلىنغان ئامېرىكا نېگىر قۇللىرىنى داۋاملىق تۇردە كوچىۇرۇپ كېلىپ، بىر تەرەپتىن، بۇنىڭ بىلەن مەملىكەت ئىچىدىكى ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتكەن "نېگىرلار مەسىلىسى"نى يۇمشاتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئامېرىكا ئۇچۇن غەربىي ئافرىقىدا مۇستەملىكە تايانچ نۇقتىلىرى بەرپا قىلدى. 1847 ـ يىلى ئامېرىكا مۇستەملىكىچى كۈچلىرى ئەنگلىيىنىڭ تاماسغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۇن، لىبېرىيىنى "مۇستەقىل" دەپ جاكالاپ، ئامېرىكا باش ۋالىسىنى ئۇنىڭغا "زۇڭتۇڭ" قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن لىبېرىيە نامدا مۇستەقىل دولەت بولۇپ، ئەمىلىيەتتە ئامېرىكىنىڭ ئىگىدارلىغىدا بولۇپ كەلدى. ئامېرىكىدىن كەلگەن بىر قىسىم كوچمەنلەر ناھايىتى تېزلا شۇ يەردىكى خەلقىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ۋە ئەزگۈچىلەرگە ئايلاندى.

قىسقىسى، 1876 ـ يىلدىن بۇرۇن، غەرپ دولەتلىرى ئافرىقىدا يەرلەرنى "ئەركىن ئوزلەشتۇرۇش" ئۇسۇلىنى قوللىنىپ كېڭەيمچىلىك قىلىش بىلەن، ئاساسلىغى دېگۈدەك بويى رايونلىرىنى پىلە قۇرۇتىدەك يەپ، ئارىلىغى ناھايىتى يىراق بولغان مۇستەملىكە تايانچ نۇقتىلىرىنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ، دېگۈدەك بويى مۇستەملىكىلىرىنى بەرپا قىلدى؛ ئۇلار جەنۇبىي ئافرىقا (ئەنگلىيە ۋە بۇرلار ئىشغال قىلغان)، ئالجىرىيە، سېنېگال (ھەممىسىنى فرانسىيە ئىشغال قىلغان) قاتارلىق ئۇچ رايوندىلا ئىچكى قۇرۇقلۇققا زور كولەمدە ئىچكىرىلەپ كىردى. ئۇ چاغدا غەرپتىكى مۇستەملىكىچى دولەتلەر پۈتۈن ئافرىقا زېمىنىنىڭ پەقەت 10 پىرسەنتىنىلا ئىگەللىگەن ئىدى.

جاھانگىر دولەتلەرنىڭ ئافرىقىنى بولۇشۇۋېلىشى پۈتۈن

ئافرىقىنىڭ جاھانگىرلار تەرىپىدىن بولۇۋېلىنىشى ۋە ئىشغال قىلىنىشى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 25 يىلى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بولدى. بۇ دۇنيا كاپىتالىزمىنى جاھانگىرلىك باسقۇچىغا ئوتىۋاتقان مەزگىل ئىدى. ئىسسىق بەلۋاغ تاۋار زىرائەتلىرى (كاكاۋۇ، شېكەر قومۇچى، ئۈچلۈق كەندىر، خاسىڭ، كۆمەز، كوفې قاتارلىقلار)نىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن ئافرىقىدا مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۈستۈرۈلۈشى، شۇنىڭدەك گۈللىنىپ قولىتۇغى ۋە جەنۇبىي ئافرىقىدا مول ئالتۇن كانلىرىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن تېپىلىشى ئافرىقا بارغانسېرى يېڭى ۋە مۇھىم خام ئەشيا كانى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى ئافرىقىدا شۇ يەردىكى كوپلىگەن ئەمگەك كۈچلىرىنى مەجبۇرى ھەتتا ھەقسىز تۇردە ئىشقا سېلىپ خام ئەشيا ئىشلەپچىقىرالايتتى ۋە كان بايلىقلىرىنى قازالايتتى، مانا بۇ ھال ياۋروپا مونوپول كاپىتالىنى بەس ـ بەستە ئافرىقىغا ئىنتىلدۇردى. كەڭ ۋە مۇنبەت ئافرىقا قۇرۇقلۇغى بارلىق جاھانگىر دولەتلەر تاما قىلىدىغان ئورتاق نىشان بولۇپ قالدى. ھەرقايسى جاھانگىر دولەتلەر ئافرىقىنى تالىشىشتا يەنە "بالدۇر ئىشغال قىلۇېلىش" دەيدىغان قاراقچىلىق ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلدى. گەرچە شۇ ۋاقىتتا ئافرىقىنىڭ نۇرغۇن ئىچكى جايلىرى قاتنىشى ئىنتايىن قىيىن خىلۋەت رايونلار بولۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تووەن، ئىشغال قىلغانىدىن كېيىن دەرھال يۇقۇرى پايدا ئالغىلى بولمايدىغان ئەھۋالدا بولسىمۇ، لېكىن لېنىننىڭ كورسەتكىنىدەك: پۇل ـ مۇئامىلە كاپىتالى "ئىگە بولۇشى مۇمكىن بولغان خام ئەشيا مەنبەلىرىنىمۇ مولچەرلەپ، دۇنيادا تېخى بولۇشۇۋاتلىنمىغان ئاخىرقى بىرنەچچە پارچە يەرنى تالىشىش ياكى بولۇشۇۋاتلىنىۋاتقان بەزى يەرلەرنى قايتا

بولۇشۇۋېلىش يولىدىكى غالجىرانە كۆرەشلەردە باشقىلارنىڭ ئارقىسىدا قېلىشتىن ئەنسىرەپ، ھامان ئىمكان قەدەر كوپىرەك يەر ئىگەللىۋېلىش كويىدا بولىدۇ، ئۇ يەرلەرنىڭ قانداق يەر بولۇشىدىن، قەيەردە بولۇشىدىن ۋە قانداق ۋاستىلەرنى قوللىنىش كېرەكلىكىدىن قەتئىي نەزەر."① "ئاۋال ئىشغال قىلىۋېلىش" دىگەن باشقا دولەتنى ئىشغال قىلىۋېلىش پۈرستىدىن مەھرۇم قىلىش دىگەن سوز بولۇپ، بۇنداق قىلىش ھەم ئوزىنى كېيىنكى بولۇشۇۋېلىشلەردە پايدىلىق ئورۇندا تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، شۇنداقلا ئوزىنى كەلگۈسىدە مۇستەملىكىلەرنى بىر بىرىگە توتاشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. مانا مۇشۇ قاراقچىلىق مەنتىقىسىنىڭ ھوكۈمرانلىغىدا، ئافرىقا تۇپرىغىنى تالاش ۋە بولۇشۇش قۇيۇنى كوتىرىلدى.

جاھانگىر دولەتلەرنىڭ ئافرىقىنى تالىشىش ۋە بولۇشۇشى ئاساسەن ئۇچ باسقۇچقا بولۇندى.

1876 ــ 1884 ـ يىللاردىكى (بېرلىن يىغىندىن ئىلگىرىكى) ئافرىقىنى تالىشىش كۆرىشى 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن كېيىن، گېرمانىيە، ئىتالىيە ۋە بېلگىيىلەر ئافرىقىنى تالاشقۇچىلار قاتارىغا قوشۇلۇپ، بۇ كۆرەشنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى ۋە مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى ھەمدە ئافرىقىنى بولۇشۇۋېلىشنى زور دەرىجىدە تېزلەتتى.

1874 ــ 1877 ـ يىللىرى مۇستەملىكىچى تەكشۈرگۈچى، ئامېرىكا تەۋەلىگىدىكى ئىنگلىز ستانلى ئېكۇاتور ئافرىقىسىنى شەرقتىن غەربكە قاراپ كېزىپ چىقىشتىن ئىبارەت "تەكشۈرۈش"نى تاماملاپ، كونگو

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 145 ـ بەت.

دەریاسی یولنی ۋە دەریا ئېغزىنى تاپتى، ستانلىسلىك ئافرىقىدىن ئەۋەتكەن، مۇنبەت ۋە گۈزەل كونگو دەریاسی ۋادىسى تەسۋىرلەنگەن خەۋىرى ياۋروپا بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ناھايىتى زور ھەۋىسىنى قوزغىدى. بېلگىيە چوڭ بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ۋەكىلى، لېئوپولد "سودىگەر، پۈل مۇئامىلىچى، مەككار سودىگەر" دەپ ئاتىغان پادىشا لېوپولد II زور قارا نىيەت بىلەن كونگو دەریاسی ۋادىلىرىدىكى جايلارنى يۇتۇۋالماقچى بولدى، ئۇ 1876 ـ يىلى بېلگىيە، گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، روسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دولەتلەر قاتناشقان، كونگو مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلىدىغان خەلقارا يىغىن چاقىردى. يىغىن "ئوتتۇرا ئافرىقىنى تەكشۈرۈش ۋە ئېچىش خەلقارا جەمىيىتى" قۇرۇشنى ھەمدە ھەرقايسى مەملىكەتلەردە شوبە جەمىيەتـلەر قۇرۇشنى قارار قىلدى. بېلگىيىدىكى شوبە جەمىيەتكە لېوپولد بۇاستە قوماندانلىق قىلدى، كېيىن ئۇنىڭ نامى "خەلقارا كونگو جەمىيىتى" دەپ ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭ پائالىيىتى تازا ئەدەپ كەتتى. بېلگىيە كىچىككىنە بىر جاھانگىر دولەت بولسىمۇ، ھىلىگەر لېوپولد "خەلقارا جەمىيەت" ۋەتۇىسكىسىنى كوتىرىۋېلىپ، چوڭ دولەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ تالىشىشقا كىرىشتى. ئۇستانلىنى كونگوغا يەنە بىر قېتىم يوشۇرۇن ئەۋەتىپ، تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى ئېلىپ باردى. ستانلى 1879 ـ 1884 ـ يىللىرى كونگو دەریاسی ۋادىسىدا 22 ئىش پونكتى قۇرۇپ، كونگو ئاقساقاللىرىنى ئالداش ۋە ئۇلارغا قورال كۆچى ئىشلىتىش ۋاستىسى بىلەن 450 نەچچە «ۋاسىلىق شەرتنامىسى» تۈزۈپ، "جەمىيەت" (ئەملىيەتتە شەخسەن لېوپولد)نى كونگو دەریاسی ۋادىسىدىكى كەڭ جايلارغا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

"جەمىيەت"نىڭ كەڭ كونگو دەريا‌سى ۋادىسىنى ئىشغال قىلىشى ئۇنىڭ بىلەن فرانسىيە، پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئېغىر توقۇنۇش پەيدا قىلدى. كونگو دەريا‌سىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلدىغان يېرىنى قولغا ئېلىۋالغاندا، پۈتۈن دەريا ۋادىسىنى قامال قىلغىلى بولاتتى، شۇڭا بۇ رايون ھەرقايسى دولەتلەر قاتتىق تالىشىدىغان نىشان بولۇپ قالدى. فرانسىيىنىڭ ئارقىدا قالغۇسى كەلمەي، 1879 - يىلى براززانى ئىككىنچى قېتىم كونگو دەريا‌سى ۋادىسىنى "تەكشۈرۈش"كە ئەۋەتتى. ستانلى دەريا ئېغىزىغا فرانسۇزلاردىن بۇرۇن يېتىۋېلىشقا ئىنتايىن تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن براززا 1880 - يىلى ستانلىدىن بىرنەچچە ئاي بۇرۇن كونگو دەريا‌سى ئېغىزىنىڭ ئوڭ قىرغىغىغا (شىمالىي قىرغىغىغا) يېتىپ بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئاقساللار بىلەن «ۋاسلىق شەرتنامىسى» تۈزدى، نەتىجىدە "جەمىيەت" ئىنتىلىپ كەلگەن دېڭىزغا قۇيۇلۇش ئېغىزىنى تارتىۋالدى. ستانلى براززا تۈزگەن شەرتنامە "قۇرۇق قەغەز" دەپ ئېلان قىلدى ھەمدە شۇ يەردىكى ئاقساقاللار بىلەن شۇنىڭغا ئوخشاش شەرتنامە تۈزدى. "جەمىيەت" بىلەن فرانسىيە ئوتتۇرىسىدا قاتتىق تالاش بولدى. ئانگولانى بېسىپ ياتقان پورتۇگالىيەمۇ ستانلىنىڭ ئىشغال قىلىش ھەرىكىتىگە قارىتا نارازىلىق بىلدۈرۈپ، بىزنىڭ كونگو دەريا‌سى ئېغىزىنىڭ ئىككى يېقىدىكى جايلارغا نىسبەتەن "تارىخىي ھوقۇق"نىمز بار دەپ ئېلان قىلدى. ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دولەتلەرمۇ بۇ تالاش-تارتىشقا قاتنىشىپ، بىر بىرىگە خىرىس قىلىشتى.

كونگو دەريا‌سى ئېغىزىنى تالىشىش يولىدىكى كۆرەش پەقەت جاھانگىر دولەتلەرنىڭ ئافرىقىنى تالىشىش جەھەتتىكى زىددىيىتىنىڭ

بىر تەرىپىنىلا ئەكس ئەتتۈرەتتى، 80 ـ يىللاردا كاپىتالىستىك سانائىتى ئۇچقانىدەك تەرەققى قىلغان گېرمانىيە "كاپىتالىزم داستىخىنىغا كەلگەندە، بوش ئورۇن قالمىغان ئىدى". ئۇ ھە دىگەندە ئافرىقىدا شىددەتلىك تۈردە مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمىچىلىگى بىلەن شۇغۇللىنىپ، "قۇياش نۇرى ئاستىدىكى زىمىن"لارنى ئىگەللىمەكچى بولدى. 1883 ـ يىلى گېرمانىيە سودىگەرلىرى 80 فۇنت ئىستېرلىڭ پۇل ۋە 200 تال كونا مىلتىق بەدىلىگە غەربىي جەنۇبىي ئافرىقا (نامىبىيە) ئاقساقاللىرى قولىدىن چوڭ بىر بولۇك يەرنى ئالداپ ئېلىۋالدى. 1884 ـ يىلى گېرمانىيە بۇ جايلارنى بىز ۋاسىلىق قىلىدىغان يەر دەپ ئېلان قىلدى، گېرمانىيە ھەربىي پاراخوتلىرى قىرغاقتا دولەت بايرىغىنى چىقاردى، شۇنىڭدەك يېنىدىكى جايلارغا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە باشلىدى. شۇ يىلى گېرمانىيە مۇستەملىكىچى كۆچىلىرى شەرقىي ئافرىقىغا بېسىپ كىرىپ، تانگانىكا رايونىدىكى ئاقساقاللار بىلەن "ۋاسىلىق" شەرتنامىسى تۈزۈپ، كوپلىگەن يەرنى ئېلىۋالدى. غەربىي ئافرىقىدا، گېرمانىيە تەكشۈرگۈچىلىرى بىسمارىكنىڭ يول كورستىشى بىلەن، يوشۇرۇن ھالدا توگو ۋە كامېرونغا كىرىپ، دېڭىز بويىدىكى بىرنەچچە ئورۇندا دولەت بايرىغىنى چىقىرىپ، بۇ يەرلەرگە "ۋاسىلىق" قىلىدىغانلىغىنى جاكالىدى. گېرمانىيىنىڭ ئافرىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا توساتتىن ئوتتۇرىغا چىقىپ، شىددەت بىلەن كېڭەيمىچىلىك قىلىشى ئارقىسىدا، مۇستەملىكىچى دولەتلەرنىڭ ئوزىگە خوشنا ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونلىرىنى تالىشىش كۆرىشى ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتتى. ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە نىگېر دەريياسى قاتارلىق مۇھىم دەريا ئېغىزلىرىنى تالىشىش يولىدا قاتتىق كۆرەش قىلدى.

جەنۇبىي ئافرىقىدا، ئەنگلىيە بىلەن بۇر مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ زىددىيىتى كۈندىن-كۈنگە ئوتكۈرلەشتى. 1867-يىلى ۋە 1884-يىلى جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ئورانژ ۋە ترانسۋائال رايونلىرىدا ئىلگىر-كېيىن بولۇپ زاپاسى ئىنتايىن مول ئالماس كانى ۋە ئالتۇن كانى تېپىلدى، بۇرلار زورلۇق بىلەن ئىگەللىۋالغان، ئەسلىدە بانتۇلارغا تەۋە بولغان بۇ ئىكىكى كان رايونىنى ئەنگلىيە ئىگەللەۋىلىشقا تىرىشتى. 1871—1878-يىللىرى ئەنگلىيە ئالماس كان رايونى بولغان گرىكۋالېندنى يۇتۇۋالدى، 1877-يىلى سۇيىقەستلىك ھەرىكەت ئارقىلىق بۇرلارنىڭ ترانسۋائال جۇمھۇرىيىتىنى بىكار قىلدى. 1881-يىلى بۇرلار ئېغىزدىكى لوخ گوشنى قايتۇرۇۋىلىش مەقسىدىدە بىرىنچى قېتىملىق ئىنگلىزلار-بۇرلار ئۇرۇشىنى قوزغىدى، نەتىجىدە ئەنگلىيە قوشۇنى مەغلۇپ بولدى، 1884-يىلى لوندون ئەھدىنامىسى تۈزۈلۈپ، ئەنگلىيە ترانسۋائال جۇمھۇرىيىتىنىڭ "مۇستەقىل"لىغىنى ئېتىراپ قىلدى، لېكىن ترانسۋائال جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھەرقايسى چوڭ دولەتلەر بىلەن شەرتنامە تۈزۈش ھوقۇقى يوق دەپ بەلگىلەندى. لوندون ئەھدىنامىسى ئىنگلىز-بۇر مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئۇرۇشنى ۋاقىتلىق توختىتىپ تۇرۇش كېلىشىمىدىنلا ئىبارەت بولدى.

شىمالىي ئافرىقىدا، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە خېلى تېزلا ئولجا بولۇشۇش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ شىمالىي ئافرىقىدىكى ھەرقايسى دولەتلەرگە قىلغان كوپ يىللىق تاجاۋۇزى ۋە سىڭىپ كىرىشى بۇ ئىككى دولەتنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۇستۇنلۇكتە تۇرغانلىغىنى روشەن ھالدا نامايان قىلدى. تۇنس ئوتتۇرا دېڭىزدىكى تار بىر جايغا جايلاشقان بولۇپ، مالتا ئارىلى ۋە

سىلى ئارىلى بىلەن بۇلۇڭ ھاسىل قىلىپ، ئوتتۇرا دېڭىز زومىگەر-لىگىنى تالىشىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. 1878 - يىلىدىكى بېرلىن يىغىنىدا، فرانسىيە بىلەن ئەنگلىيە مۇرەسسەلەشتى، ئەنگلىيە فرانسىيىنىڭ تۇنىسنى ئىگىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلماسلىقتا ۋەدە بەردى، بۇنىڭدا ئەنگلىيىنىڭ سېپروس ئارىلىنى ئىگىلىشى شەرت قىلىندى. گېرمانىيە ۋەزىرى بىسمارك قىپ-يالىڭاچ ھالدا فرانسىيىگە: "تۇنىس — پىشقان نەشپۈت، ئۇ ئۆزلىرىنىڭكى" دىدى. فرانسىيە ئەنگلىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دولەتلەرنىڭ "كەچۈرۈشى"گە ئېرىشكەندىن كېيىن، 1881 - يىلى ئوكتەبىلىك بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ تۇنىسنى ئىشغال قىلدى، تۇنىسنى ۋاسىلىق شەرتنامىسىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلىپ، ئۇنى ۋاسىلىق قىلىنىدىغان دولەتكە ئايلاندۇردى. 1882 - يىلى فرانسىيە ئەنگلىيىنىڭ مىسرنى "ۋاقىتلىق" ئىگەللىشىگە "سۈكۈت قىلدى"، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مىسر ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى.

1884 — 1899 - يىللاردىكى (بېرلىن يىغىنىدىن كېيىنكى) ئافرىقىنى بولۇشۇۋېلىش كۈرىشى بۇرۇن ياۋروپادىكى مۇستەملەكچى دولەتلەر ئافرىقىنىڭ دېڭىز ياقىلىرىدا تايانچ نۇقتىلارنى ئىگەللىگەنىدە، ئومۇمەن قاتتىق خەلقارا توقۇنۇشلار يۈز بەرمىگەن ئىدى، تاسادىپى يۈز بەرگەن توقۇنۇشلار ئىككى تەرەپنىڭ سودىلىشىشى بىلەن كېلىشتۈرۈلەتتى. تېخىمۇ نۇرغۇن جاھانگىر دولەتلەر تالاش-تارتىشقا قاتناشقاندىن كېيىن، زىددىيەتلەرنى خەلقارا يىغىن چاقىرىپ ھەل قىلىش ياكى يۈمشىتىش زورۇر بولۇپ قالدى. 1884 - يىل 11 - ئايدىن 1885 - يىل 2 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا كونگونى تالىشىش ھەم ئافرىقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بولۇشۇش مەسە-

لىسنى ھەل قىلىش ئۇچۇن، بىسمارك‌نىڭ رىياسەتچىلىگىدە بېرلىن ئولجا بولۇشۇش يېغىنى چاقىرىلدى، بۇنىڭغا ئەنگلىيە، فرانسىيە، بېلگىيە، گېرمانىيە، پورتۇگالىيە، ئامېرىكا، روسسىيە قاتارلىق 15 دولەت قاتناشتى. يېغىن 104 كۇن ئېچىلىپ، جىددى تالاش-تارتىش بولدى. چوڭ دولەتلەرنىڭ ھەممىسى كونىگوغا چاڭ سېلىشتا بىر بىرىدىن قېلىشمىدى، نەتىجىدە مۇرەسسە قىلىش ئۇسۇلى سۇيىتىدە، پادىشا لېوپولدنىڭ شەخسەن نامى بىلەن، كونىگونى ۋە كونىگو دەريالىق ئېغىزىنى كىچىك دولەت بېلگىيە ئىگەللەيدىغان بولدى. لېوپولد ئايرىم-ئايرىم ھالدا مۇناسىۋەتلىك دولەتلەر بىلەن كېلىشىم تۈزدى، ھەرقايسى دولەتلەر ئۇنىڭ كونىگودىكى "ئىگىلىك ھوقۇقى"نى ئېتىراپ قىلدى. بېرلىن يېغىنى ئومۇمى پېرىنسىپلارنى يەنى ھەرقايسى جاھانگىر دولەتلەرنىڭ ئافرىقىغا قانداق بىرلىكتە تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ئۇنى بولۇشۇۋېلىشى توغرىسىدىكى پېرىنسىپلارنى مۇزاكىرە قىلدى ھەمدە 36 ماددىنى ئوز ئىچىگە ئالغان نەق 60 مىڭ سوزلۇك توختامنى ئىمزالدى. يېغىن كونىگو ئويمانلىغىنىڭ سودا ئەركىنلىگى، كونىگو دەريالىق ۋە نىگېر دەريالىرىدا كېمە قاتناش ئەركىنلىگىنى ئېتىراپ قىلدى ھەم كونىگو دائىرىسىدە مونوپول خاراكتېرلىق ھوقۇقنى ئوتۇنۇپ بېرىشنىڭ بولماسلىغى بەلگىلەندى. بۇ بەلگىلىمىلەر جاھانگىرلىكنىڭ مونوپوللۇق، باشقىلارنى چەتكە قېقىش خاراكتېرىغا زىت كېلەتتى، شۇڭا دەسلەپتىلا ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىنمايدىغانلىغى ئايىن بولۇپ قالدى. بېرلىن يېغىنىدا: 1. بۇنىدىن كېيىن ھەرقانداق دولەت ئافرىقىدا زېمىن ئىگەللىسە، باشقا دولەتلەرگە ئۇقتۇرۇشى كېرەك؛ 2. "ئىگەللەش" دېگەن "ئۇنۇملۇك ئىشغال قىلىش" بولۇشى كېرەك، دېگەن ئىككى پىرىنسىپ بەلگىلەن-

دى. ئەملىيەتتە، جاھانگىرلار مۇستەملىكە ئىگىلەشتە پۈتۈنلەي "كۈچ"نى ئاساس قىلاتتى، لېنىننىڭ كورسەتكىنىدەك: "كاپىتالىزم شارائىتىدا، تەسىر دائىرە بولۇۋېلىش، **مەنپەئەتتىن** تەڭ بەھرىمەن بولۇش، مۇستەملىكىلەرنى بولۇۋېلىش ۋە باشقىلاردا بولۇۋالغۇچىلارنىڭ **كۈچىنى** يەنى ئومۇمەن ئىقتىسادىي، پۈل-مۇئامىلە، ھەربىي جەھەتتىكى ۋە باشقا جەھەتلەردىكى كۈچىنى ئاساس قىلماي باشقا نەرسىنى ئاساس قىلىدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن **ئەمەس**."① بېرلىن يىغىنى توختىمىدىكى ئاساسىي ماددىلار-نىڭ ھەچقايسى ئەملىگە ئاشۇرۇلمىدى، لېكىن بۇ قېتىمقى يىغىن جاھانگىرلارنىڭ ئافرىقىدا ھاسىل قىلغان كۈچ سېلىشتۇرمىسىنى كورسىتىپ بەردى، ئۇ ئافرىقىنى غالجىرلىق بىلەن تالىشىشنىڭ يېڭى باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالدى.

بېرلىن يىغىنىدىن كېيىن، جاھانگىر دولەتلەر ئافرىقا زېمىنىنى ئىگەللەش پىلانىنى تېخىمۇ كېڭەيتتى، غالجىرانە تالاش-تارتىش جەريانىدا، ئەنگلىيە "كاپتىن قاھىرەگىچە" دېگەن ئاتالمىش "ئىككى C پىلانى"نى تۈزۈپ چىقىپ، ئافرىقىنىڭ شىمال ۋە جەنۇپ قۇرۇقلۇغىنى ئۆزۈنىسىغا كېسىپ ئوتىدىغان مۇستەملىكە ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشقا ئۇرۇندى. فرانسىيە سېنېگالدىن سومالىلاندگىچە بولغان جايلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان ئاتالمىش "ئىككى S پىلانى"نى تۈزۈپ، ئافرىقىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قۇرۇقلۇغىنى توغرىسىغا كېسىپ،

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 211 ـ بەت.

ئاتلانتىك ئوكيانىدىن ھندى ئوكيانغىچە، شىمالىي ئافرىقىدىن كونگو ۋادىلىرىغىچە سوزۇلغان مۇستەملىكە ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشقا ئۇرۇندى.① گېرمانىيە شەرقىي ئافرىقىدىن غەربىي جەنۇبىي ئافرىقا (نامىبىيە) غىچە بولغان، ئافرىقا قۇرۇقلۇغىنى يانتۇسىغا كېسىدىغان پىلانىنى تۈزۈپ، جەنۇبىتىكى لىمپوپو دەرياسىدىن شىمالدىكى تانگانىكاغىچە بولغان كەڭ رايونلارنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشنى ئالدىن بەلگىلىدى. پورتۇگالىيە شەرقىي دېڭىز بويىدىكى مۇزامبىك بىلەن غەربىي دېڭىز بويىدىكى ئانگولانى تۇتاشتۇرۇپ، زامبېزى دەرياسىدىن تانگانىكا كولىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى زېمىنىنى قولغا كەلتۈرۈش خام خىيالىدا بولدى. بېلگىيىنىڭ خىيالى "ئەركىن كونگو دولىتى" زېمىنىنى كېڭەيتىشتە ئىدى. ئىتالىيە شىمالىي ئافرىقىدىكى لۇبىيە ۋە شەرقىي شىمالىي ئافرىقىدىكى ئېغوپىيە ۋە سومالىنى ئىشغال قىلىش قەستىدە بولدى، جاھانگىر دولەتلەرنىڭ ئافرىقىنى بولۇشۇۋېلىشتا ھەرقايسىسىنىڭ كۆڭلىدە بىر دەت بار ئىدى، بۇ كېڭەيمىچىلىك پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا قاتتىق توقۇنۇشنىڭ بولۇشى مۇقەررەر ئىدى.

شەرقىي ئافرىقىدا، بەس-بەستە شىددەت بىلەن كېڭىيىۋاتقان ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيە ۋېكتورىيە كولى بويىدا ئېلىشىشقا تەييارلاندى. بىسمارك بېرلىن يىغىنى بولۇۋاتقان مەزگىلدە مۇستەملىكىچى ئاۋانگارت پېتېرسنى شەرقىي ئافرىقىغا ئەۋەتىپ، 1885-يىلى 2-

① كاپ (Cape) ۋە قاھىرە (Cairo) نىڭ بىرىنچى ھەرپىي "C"؛ سېنېگال (Senegal) ۋە سوماللاند (Somaliland) نىڭ بىرىنچىھەرپى "S".

ئايدا "گېرمانىيە شەرقىي ئافرىقا شىركىتى"نى قۇرۇپ، تانا دەرياسىدىن دېلگادۇ تۇمشۇغىغىچە بولغان، ئۇزۇنلۇغى مىڭ كىلومېتىردىن ئارتۇق كېلىدىغان دېڭىز بويى رايونىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى، شۇنىڭدەك ۋىتۇ رايونىنى ئوزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالدى. گېرمانىيىنىڭ كېڭەيمىچىلىگى شۇ زامات ئەنگلىيىنىڭ ئىچىنى ئېچىتتى. ئەنگلىيە، بىر تەرەپتىن، ئوزى تىزگىنلەپ تۇرغان زانزىبار سۇلتانىنى نارازىلىق بىلدۇرۇشكە كۇشكۇرتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، "شەرقىي ئافرىقا شىركىتى" نامى بىلەن تېزلىكتە زىمىن ئىگەللەپ، گېرمانىيە ئىشغال قىلىۋالغان جايلار بىلەن گېرەلەشتۇرۇۋەتتى. فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىمۇ شەرقىي ئافرىقىدا پائال ھەركەت قىلدى. 1886 ـ يىلى ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيىلەر ۋاقىتلىق مۇرەسسەگە كەلدى. 3 دولەت ئوز ئالدىغا يولسىزلىق بىلەن زانزىبار دولىتى چېگرىسىنى بەلگىلەپ، پەقەت زانزىبار ئارىلى بىلەن پېمبا ئارىلىنى ۋە قۇرۇقلۇقنىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى رۇۋۇما دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئۇزۇنلۇغى بىر مىڭ 600 كىلومېتىر، كەڭلىگى 16 كىلومېتىر كېلىدىغان تار بىر سوزۇنچاق يەرنىلا زانزىبار سۇلتانلىغىغا ئايرىپ بەردى، بۇ جايدىكى قۇرۇقلۇقنىڭ جەنۇپ ۋە شىمال قىسىملىرىنى (ھازىرقى تانگانىكا ۋە كېنىيىنى) ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا گېرمانىيە، ئەنگلىيىلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايرىپ بەردى، فرانسىيە بولسا ماداگاسكاردا "ئەركىن ھەركەت قىلىش ھوقۇقى"غا ئىگە بولۇۋالدى.

بۇ ۋاقىتلىق مۇرەسسە جاھانگىرلارنىڭ نەپسىنى قاندۇرالمىدى. گېرمانىيە ئوز مۇستەملىكىسىدىن ھىندى ئوكيانغا چىقىدىغان يولنىڭ ئەنگلىيىنىڭ تىزگىنلىشىدىكى زانزىبار دولىتى زىمىنى تەرىپىدىن ئۇزۇۋېتىلىشىنى خالىمايتتى، ئەنگلىيىمۇ گېرمانىيە ئىگىلىگىدىكى

زىمىن بولغان ۋىتۇنىڭ ئوزىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىگە قىستۇرۇ-لۇۋېلىشىدىن نارازى ئىدى. بۇ ئىككى دولەت بىر بىرىدىن قېلىشمىغان ھالدا تېخى ئايرىۋېلىنمىغان رايونلارغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. گېرمانىيە نىل دەرياسى بويىدىكى ئويمانلىققا بارىدىغان يولىنى ئېچىش ئۈچۈن، ھە دەپ ئۇگانداغا قاراپ كېڭەيدى؛ ئەنگلىيە بولسا ۋىكتورىيە كولىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلىپ، گېرمانىيىنىڭ شىمالغا بارىدىغان يولىنى كېسىپ تاشلىدى. 1890-يىلى، گېرمانىيە ياۋروپادىكى فرانسىيە-روسىيە گۇرۇھىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئافرىقىدا ئەنگلىيىگە يول قويدى. 7-ئايدا «ئەنگلىيە-گېرمانىيە كېلىشىمى» تۈزۈلدى: گېرمانىيە شەرقىي ئافرىقىنىڭ مافىيە ئارىلىنى ئوز ئىچىگە ئالغان دېڭىز بويى رايونلىرىنى ئىگەلىدى؛ رۇئاندا-بۇرۇندىمۇ گېرمانىيىگە قاراشلىق شەرقىي ئافرىقا مۇستەملىكىسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى؛ گېرمانىيە بولسا ۋىتۇنى ئەنگلىيىگە ئوتۇنۇپ بەردى، شۇنىڭدەك ئەنگلىيىنىڭ زانزىبارغا بولغان "ۋاسىلىق ھوقۇقى"نى ئېتىراپ قىلىپ، ۋىكتورىيە كولىدىن ئوتۇپ ئۇگاندا ۋە نىل دەرياسى ۋادىلىرىغا قاراپ كېڭىيىشتەك ئىشنى ئەمدى قىلماسلىققا ۋەدە بەردى. 1894-يىلى ئەنگلىيە ئۇگاندانى ۋاسىلىق قىلىنىدىغان دولەتكە ئايلاندۇرۇۋالدى. 1895-يىلى ئەنگلىيە ئەسكەر چىقىرىپ ماداگاسكارنى بېسىۋېلىپ، ئۇنى فرانسىيىنىڭ ۋاسىلىغىدىكى دولەت دەپ ئېلان قىلدى.

فرانسىيە ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيىنىڭ يېقىنلىشىشىدىن قورقۇپ، ئوزىنىڭ ئەنگلىيە بىلەن بولغان زىددىيىتىنى موتىدىللەشتۇرۇپ، ئەنگلىيە-فرانسىيە مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاشقا تىرىشتى. 1890-يىلى ۋە 1898-يىلى ئىمزالانغان ئىككى «ئەنگلىيە-فرانسىيە كېلىشىمى»

ئىككى دولەتنىڭ غەربىي ئافرىقىدىكى مۇستەملىكىلىرىنىڭ چېگرىسى مەسىلىسىدىكى تالاش-تارتىشنى يۇمشاتقان، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا غەربىي نېگرىيىنى تالىشىش تۈپەيلىدىن ئۇرۇش پارتىلىمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئەنگلىيىنىڭ ئافرىقا قۇرۇقلۇغىنىڭ جەنۇپ ۋە شىمالىنى تۇتاشتۇرماقچى بولۇشى، فرانسىيىنىڭ شەرق بىلەن غەربنى ئۇلىماقچى بولۇشى، بۇنىڭ ئارقىسىدا كېلىپ چىققان نىل دەرياسىنىڭ يۇقۇرقى ئېقىمىدىكى رايونلارنى تالىشىشتەك ئىنتايىن ئوتكۇر زىددىيەت يەنىلا ھەل بولمىدى.

سۇدان چېگرىسى ئىچىدىكى نىل دەرياسىنىڭ يۇقۇرقى ئېقىمىدىكى رايونلارنى بېسىۋېلىش فرانسىيىنىڭ "سېنېگال-سوماللاند پىلانى"نى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىدا ھالقىلىق مەسىلە ئىدى. فرانسىيە بۇ رايونىنى ئىگەللەش ئارقىلىق نىل دەرياسىنىڭ سۇ مەنبەسىنى تىزگىنلەپ، بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيىنىڭ مىسىر (نىل دەرياسىنىڭ توۋەنكى ئېقىمى)دىكى ئورنىغا تەھدىت سېلىشنى ئويلايتتى. 90-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فرانسىيە قىزىل دېڭىز بويىغا جايلاشقان سوماللىدا بىرقانچە تايانچ نۇقتىنى ئىگەللىدى ھەمدە ئېفوپىيىنى قورال-ياراق بىلەن تەمىنلەپ، جىبۇتىدىن ھارارغىچە بولغان تومۇرىيولنى ياساش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈردى. 1896-يىلى فرانسىيە مارشان شاۋېنى يېتەكلىگەن ئۇزاققا يۈرۈش قىلىش ئەترىدىنى فرانسىيىگە قاراشلىق كونگودىن نىل دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىغا قاراپ يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. فرانسىيە قوشۇنى شەرقىگە قاراپ ئىلگىرىلەپ، يول بويى ئوت قويۇپ، ئادەم ئولتۇرۇپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، خەلقنى مەجبۇرى ھاشارغا سېلىپ، ئىككى يىلنى ئوتكۈزدى. 1898-يىلى 7-ئايدا سۇدانىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى، ئاق نىل دەرياسى

بويىدىكى فاشودا (هازىرقى كىدۇك) كەنتىگە يېتىپ كېلىپ، فرانسە-يىنىك ئۇچ رەڭلىك بايرىغىنى چىقاردى. شۇ يىلى 9-ئايدا ئەنگلە-يىنىك گىنىرال كىتچېنېر يېتەكلىگەن ئۇزاقتا يۈرۈش قىلىش قوشۇنىمۇ سۇداندىكى مەھدى قوزغىلىڭىنى قانلىق تۇردە باستۇرغان-دىن كېيىن، جەنۇبقا ئەگىپ ئوتۇپ، فاشودا كەنتىگە يېتىپ كېلىپ، فرانسىيە ئارمىيىسى بىلەن قارشىلاشتى. ئەنگلىيە فرانسىيە قوشۇن-لىرىنىڭ دەرھال چېكىنىشىنى تەلەپ قىلدى، فرانسىيە مۇستەملىكە-چىلىرى، بىز نىل دەرياسىنىڭ يۇقۇرقى ئېقىمىدىكى رايونلارغا قارىتا ئىككى ئايدىن كويرەك داۋاملىشىدىغان "ئۇنۇملۇك ئىشغال قىلىش"نى يولغا قويىدۇق، بىرلىن يىغىنى پىرىنسىپلىرىغا بىنائەن بۇ جايلار بىزنىڭ ئىگىدارلىغىمىزدا بولۇشقا تېگىشلىك، دىدى. ئەنگلىيە قىلىچىنى قىنىدىن چىقىرىپ، ئۇرۇش بىلەن تەھدىت سالدى. فرانسىيە خەلقارا ۋەزىيەتنىڭ ئوڭىغە پايدىسىز ئىكەنلىگىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇرۇش باشلىنىپ قالسا گېرمانىيىنىڭ ياۋروپادا ئوزىگە ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئەنگلىيىگە يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. مارشان يىراقتا يۈرۈش قىلىش ئەترىدى ئېفوپىيىگە چېكىندى. ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە سوھبەت ئارقىلىق، 1899-يىلى 3-ئايدا "كېلىشىم" تۈزۈپ، نىل دەرياسى بىلەن كونگو دەريا-سىنىڭ سۈيىنى ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ شەرقىي سۇدان رايونىدىكى مۇستەملىكىلىرىنى ئايرىپ تۇرىدىغان چېگرا قىلىپ بەلگىلىدى، فرانسىيە سۇدانىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى چېگرا جايلارنى ئىگەللەپ، غەربىي ئافرىقا ۋە شىمالىي ئافرىقىدىكى مۇستەملىكىلىرىنى بىرتۇتاش قىلىپ ئۇلاشتۇردى؛ ئەنگلىيە شەرقىي سۇدانىنى ۋە پۈتكۈل نىل دەرياسى ۋادىسىنى ئىگەللەپ، مىسىر، سۇدانلارنى

ئۇگاندا، ئەنگلىيەگە قارشىلىق شەرقىي ئافرىقا (كېنىيە) قاتارلىق مۇستەملىكىلەر بىلەن برتۇتاش قىلىپ ئۇلاشتۇردى. 1899 ـ يىل كېلىشىمى ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ ئافرىقىدىكى تالاش ـ تارتىشىنى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىپ، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ ئوز ـ ئارا تىل برىكتۇرۇشگە ئاساس سالدى. شۇنىڭ بىلەن، ئەنگلىيىنىڭ "كاپ ـ قاھىرە يولانى"نى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ شىمالدىكى توسالغۇسى تۇگىتىلدى، لېكىن جەنۇبىي ئافرىقىدا زور توسالغۇ يەنىلا مەۋجۇت ئىدى.

ئەنگلىيىنىڭ جەنۇبىي ئافرىقىدىكى رىقابەتچىسى ئاساسەن گېرمانىيە ۋە بۇرلار ئىدى. 1884 ـ يىلى گېرمانىيە غەربىي جەنۇبىي ئافرىقىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئىچكى جايلارغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، تېزدىن بۇرلارنىڭ فرانسۇائال جۇمھۇرىيىتى چېگرىسىغا يېقىنلاپ بېرىپ، بۇر مۇستەملىكىچىلىرىدىن پايدىلىنىپ جەنۇبىي ئافرىقىغا قىسىلىپ كىرىشكە ئۇرۇندى. ئەنگلىيە گېرمانىيە مۇستەملىكىلىرىنىڭ بۇرلار جۇمھۇرىيىتى بىلەن ئۇلىشىپ كېتىپ، جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ شىمالىي قىسمىنى قاپسۇيالىشتەك ۋەزىيەتىنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، تاقەتسىزلىك بىلەن ئالدىنالا قول سېلىپ، 1885 ـ يىلى بېچۇەنناليندنى ئوزىنىڭ ۋاسلىغدىكى دولەت دەپ جاكالىدى، بۇ ئارقىلىق ترانسۋائال بىلەن غەربىي جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئالاقىسىنى غەربىي شىمال تەرەپتىن ئۇزۇپ تاشلاپ، گېرمانىيە بىلەن بۇرلار ئوتتۇرىسىغا شىنا قېقىپ قويدى. 1890 ـ يىلى ئەنگلىيە ئەڭ تەلۇە جاھانگىر رودېسنى كاپ مۇستەملىكىسىگە باش ۋالى قىلىپ بەلگىلىدى. رودېس ئوزى چوڭ "ونوپول كاپىتالىست بولۇپ، جەنۇبىي ئافرىقىدا دۇنيا بويىچە ئالماس مەھسۇ ـ

لاتىنىڭ 92 پىرسەنتىنى ئىگەللىگەن ئالماس كانچىلىغىنى ئىگەللۇالـ دى، لېنىن ئۇنى "جاھانگىرلىكىنى ئوچۇقتىن-ئوچۇق تەرغىپ قىلىغان ۋە جاھانگىرلىك سىياسىتىنى ئەڭ شەرمەندىلىك بىلەن يۈرگۈزگەن" "ئەنگلىيىلىك داڭلىق شەخس"① دەپ ئاتىدى. رودېس "كاپ-قاھىرە پىلانى"نى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بېرىلىپ كەتتى. ئۇ بېچۇەننالېندنى يۇتۇۋالغاندىن كېيىن، داۋاملىق ھالدا شىمالغا قاراپ كېڭەيدى، 1888-يىلى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئالدامـ چىلىق ئۇسۇلى ئارقىلىق، مادابىلى ئاقساقاللىرى بىلەن «دوستلۇق شەرتنامىسى» تۈزۈپ، مادابىللار ۋە ماشونالارنىڭ زېمىنى (بۇگۇنكى رودىزىيە ۋە زامبىيىنىڭ بىر قىسمى)نى يۇتۇۋالدى ھەم كېڭىپىپ كونگو چېگرىسىغچە باردى. 1891-يىلى ئەنگلىيە نياسالەند (بۇگۈنـ كى مالاۋى)نى ئىشغال قىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن، ئەنگلىيىنىڭ ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى مۇستەملىكىلىرى ئاساسەن ئۇلىشىپ بىر توتاش بولدى، ئەنگلىيىنىڭ شىرىن ئارزۇسى—"كاپ-قاھىرە" پىلانىنىڭ جەنۇپتكى بولۇگىسى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بىردىن-بىر توسالغۇ سۇپىتىدە، بۇرلارنىڭ گېرمانىيە قوللاۋاتقان ئىككى جۇمھۇرىـ يىتىلا قالدى. ئەنگلىيە ھوكۇمىتى بۇرۇندىنلا ترانسۋائالنىڭ يىلدىنـ يىلغا مەھسۇلاتى ئېشىپ بېرىۋاتقان ئالتۇن كانلىرىنى ئوز ئالدىغا ئىگەللەش كويىدا ئىدى (1895-يىلى ئېلىنىغان ئالتۇن مىقدارى 62 مىڭ 700 كىلوگىرامغا يەتكەن ئىدى)، رودېس جەنۇبىي ئافرىقا ئالتۇن كان شىركىتى ئالتۇن ئېلىش ئىشىنى پۈتۈنلەي مونوپول

---

① لېنىن. "جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1974-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 135-بەت.

قىلىۋېلىشقا ئۇرۇندى. ئەنگلىيە ئالتۇن چىقىدىغان جايلارنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈنمۇ بۇرلارنىڭ ئىككى جۇمھۇرىيىتىنى يۇتتۇرىۋېلىشقا تەھەززا ئىدى.

90-يىللاردا گېرمانىيىنىڭ بۇرلار جۇمھۇرىيىتىگە شىددەت بىلەن سىڭىپ كىرىشى ئارقىسىدا ئەھۋال تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتى ۋە جىددىلەشتى. 1886-1896-يىللىرى گېرمانىيىنىڭ ترانسۋائالغا ھەر يىلى چىقىرىدىغان تاۋارلىرىنىڭ سوممىسى 300 مىڭ فۇنت ئىستېرلىڭدىن شىددەت بىلەن كوپىيىپ 12 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭغا يەتتى. 1893—1894-يىللىرى گېرمانىيە ترانسۋائال جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى پرېتورىيىدىن پورتۇگالىيىگە قاراشلىق مۇزامبىكنىڭ لورېنسو-ماركىش تومۇرىيولىنى ياساشقا كاپىتال سېلىپ، ئەنگلىيىنىڭ بۇرلار جۇمھۇرىيىتىدىكى جەنۇپ، شىمال ۋە غەرپ تەرەپلەردىن قىلغان مۇھاسىرىسىنى بۇزۇۋەتتى ھەمدە ترانسۋائالنىڭ پۇتۇن تاشقى سودىسىنى تىزگىنلەۋالدى. گېرمانىيە مونوپول كاپىتالىستلىرىنىڭ ترانسۋائالغا سالغان كاپىتالى 500 مىليون مارکقا يەتتى. گېرمانىيە تەشۋىقات ماشىنىلىرى: گېرمانىيە—بۇرلار جۇمھۇرىيىتىنىڭ "ئەڭ سادىق دوستى" ۋە ئۇنىڭ "مۇستەقىللىغىنى قوغدىغۇچى" دەپ توختىماستىن تەشۋىق قىلدى. گېرمانىيە ئالتۇن چىقىدىغان ترانسۋائالنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە قوشۇۋېلىشقا ئۇرۇندى.

ئەنگلىيە بۇرلار جۇمھۇرىيىتىنى قورالىق كۈچ ئارقىلىق قوشۇۋېلىپ، ئەنگلىيە بىلەن بۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى، ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى بىراقلا ھەل قىلىش قارارىغا كەلدى. 1895-يىل 12-ئاينىڭ ئاخىرى رودېس پىلىمۇت ۋە توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللانغان 800 كىشىنى جامىسوننىڭ يېتەكچى-

لىگدە غەرپ تەرەپتىن تىرانسۋائالغا ئوغرىلىقچە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇلار بۇرلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، جامسونىنىڭ پۇتۇن ئەتىردى ئەسىر ئېلىندى. گېرمانىيە پادىشاسى ۋىلىيام II ئىغۋاگەرچىلىك قىلىپ، بۇرلارغا تەبرىك تېلېگىراممىسى يوللىدى ھەم ئەنگلىيىنى مۇستەملىكە مەسلىسىدە گېرمانىيىگە تېخىمۇ چوڭ يول قويىدىغان قىلىش ئۈچۈن. فرانسىيە بىلەن بىرلىشىپ ئەنگلىيىگە بىسىم ئىشلىتىش كويىدا بولدى. ئەنگلىيە گېرمانىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ بىرلىشىپ ئۇزۇگە قارشى تۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ھىلىگەرلىك بىلەن گېرمانىيىگە: گېرمانىيە ھوكۇمىتىنىڭ بۇرلار جۇمھۇرىيىتىنى قوللىشىنى توختىتىش شەرتى بىلەن، ئىككى دولەت پورتۇگالىيە مۇستەملىكىلىرىنى بولۇشۇۋېلىش تەكلىۋىنى قويدى. 1898 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيە شەرتنامە تۈزۈپ، ئەگەر پورتۇگالىيە "مالىيە جەھەتتىكى ياردەم"گە مۇھتاج بولسا، ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيە بىرلىكتە قەرز بېرىپ، پورتۇگالىيە مۇستەملىكىسىنى رەنگە ئېلىش، ئەنگلىيە مۇزامبىكنىڭ جەنۇبى ۋە ئانگولا ـ نىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئىگىلىۋالىش، گېرمانىيە بولسا مۇزامبىكنىڭ شىمالىي قىسمى، ئانگولانىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسمىنى ئىگىلەشنى بەلگىلىدى. چارروسىيە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جەنۇبىي ئافرىقىغا قىسىلىپ كىرىپ، ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندىكى ئورنىغا تەھدىت سالدى.

1899 ــ 1917 ـ يىللىرى ئافرىقىنى بېگىۋالىشتىن بولۇشۇۋېلىش يولىدا بولغان كۈرەشلەر 1898 ـ يىلدىكى ئەنگلىيە ـ گېرمانىيە كېلىشىمى جاھانگىرلىكنىڭ ئافرىقىنى بېگىۋالىشتىن بولۇشۇشتىن ئىبارەت بېگى باسقۇچقا ئوتكەنلىگىدىن دېرەك بېرەتتى. لېنىن مۇنداق دەپ

كورسەتتى: "ياۋروپادىكى كۆچلۈك جاھانگىر دولەتلەرنىڭ ئافرىقىدىكى مۇستەملىكىلىرى ئافرىقا يەر كولىمىنىڭ ئوندىن بىرىنى تەشكىل قىلغان چاغدا (بۇ تېخى 1876 ـ يىلدىكى ئەھۋال)، مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنىڭ مونوپولىيىلىك بولمىغان ئۈسۈل بىلەن يەنى ئاتالمىش 'ئەركىن ئىشغال قىلىش' ئۈسۈلى بىلەن تەرەققى قىلىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن ئافرىقىنىڭ يەر كولىمىنىڭ ئوندىن توققۇزى ئىشغال قىلىنغان (1900 ـ يىلىغا كەلگەندە)، پۈتۈن دۇنيا بولۇنۇپ بولغان چاغدا، مۇستەملىكىلەرنى مونوپولىيە قىلىش ئاساسىدا ئىگىلەش دەۋرى، شۇنىڭ بىلەن دۇنيانى بولۇشۇش ۋە دۇنيانى قايتىدىن بولۇشۇش يولىدىكى كۆرەش ئىنتايىن كەسكىنلەشكەن دەۋر مۇقەررەر رەۋىشتە پېيتىپ كەلدى".①

1896 ـ يىلى جامىسون تۈيۈقسىز ھۇجۇمى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەنگلىيەمۇ، بۇرلارمۇ ئۇرۇشقا پائال تەييارلىق كوردى. ئەنگلىيە بولسا 1898 ـ يىلى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا فرانسىيە، گېرمانىيەلەر بىلەن سۇدانىنى ھەم پورتۇگالىيە مۇستەملىكىلىرىنى بولۇشۇۋېلىش توغرىسىدا كېلىشىم تۈزۈپ، بۇ ئىككى دولەتنىڭ "چۈشىنىشى"نى ـ ئۇلارنىڭ بۇرلارنى قوللىماسلىغىنى قولغا كەلتۈرۈۋالدى، بۇر مۇستەملىكىچىلىرى يېتىم بولۇپ قالدى. 1899 ـ يىلى ئەنگلىيە بىر تەرەپتىن بۇرلار بىلەن سوھبەت ئوتكۈزۈپ، بىر تەرەپتىن جەنۇبىي ئافرىقىغا ياۋروپادىن توختىماي ئەسكەر يوتكىدى. شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ئىنگلىزلار ـ بۇرلار ئۇرۇشى پارتلىدى، چارروـ

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1974 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 221 ـ بەت.

سیه گېرمانىيەگه بىرلىشىپ مۇداخله قىلىش تەكلىۋىنى بەرگەن بولسىمۇ، بۇ تەكلىپ رەت قىلىندى. ئۇرۇشنىڭ دەسلىۋىدە بۇرلار ئۇستۇنلۇكىكە ئېرىشىپ، ئەنگلىيىنىڭ ناتال، كاپ، بېچۇەنىنالبند قاتارلىق مۇستەملىكىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇر مۇستەملىكىچىلىرى قارا نىيەتلىك قىلىپ، ئۇزلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدا بولىدىغان، زامان-زامانلاردىن بۇيان بانتۇلار ئولتۇراقلاشقان ناتال، بېچۇەنىنالبند، باسۇتولېند، رودېزىيىلەرنى ۋە باشقا رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان "بۇرلار ئافرىقىسى" قۇرۇشنى پىلانلىدى. لېكىن بۇر مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ كۆچى ئۇزلىرىنىڭ بۇ قارا نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا يەتمەيتتى. 1900-يىلى ئەنگلىيە قوشۇنى يارىدەمگە ئېرىشىپ 250 مىڭغا يېتىپ، بۇرلار قوشۇنىدەك 3 ھەسسە بولغانلىغى نەتىجىسىدە ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە ئەنگلىيىگە پايدىلىق ئۆزگىرىش پەيدا بولدى. ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ناتال قاتارلىق مۇستەملىكىلەرنى قايتىدىن ئىشغال قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ترانسۋائال ۋە ئورانژغىمۇ ھۇجۇم قىلدى. 1902-يىل 4-ئايدا بۇرلار ئۇرۇشنى توختاتتى، 5-ئايدا ئىككى تەرەپ سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالىدى. ئىنگلىز ۋە بۇر مۇستەملىكىچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جەنۇبىي ئافرىقا قىدا مۇستەملىكىچىلىك-زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش جەھەتتىكى زىددىيەت يەنىلا كەسكىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئافرىقا خەلقىغە تاجاۋۇز قىلىش، ئۇلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىشتەك ئورتاق مەقسەت بىلەن ئۇزئارا مۇرەسسەگە كېلىشى مۇمكىن ئىدى. گەرچە بۇر مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئىككى "جۇمھۇرىيىتى" نىڭ مۇستەقىل شەكىلدە بولمايدىغانلىغى بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەنگلىيە بۇر مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئافرىقا خەلقىنى ئېكسپىلا-

تاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىش جەھەتتە ئىنگلىزلار بىلەن باراۋەر ھوقۇققا ئىگە بولۇشنى، شۇنىڭدەك "ئەھۋال يار بەرسىلا، ئوزىنى ئوزى ئىدارە قىلىشقا يول ئاچىدىغان ۋاكالەتلىك ئورگان قۇرۇش"نى ۋەدە قىلدى، بۇنىڭدا بۇر قوشۇنلىرىنىڭ پۇتۇن قورالىنى تاپشۇرۇشى، "ئۇلار ئېتىراپ قىلغان قانۇنىي پادىشا (ئەنگلىيە پادىشاسى) ئېدۋارد VII ھاكىمىيىتىگە قارشىلىق بىلدۇرۇش"كە يول قويماسلىق شەرت قىلىندى. 1910 ـ يىلى ترانسۋائال، ئوراندژلار كاپ، ناتال ئولكىلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ "جەنۇبىي ئافرىقا فىدراتىيىسى" ـ ئاق تەنلىك ئىنگلىز ـ بۇر مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئافرىقا خەلقىنى بىرلىشىپ ئېزىدىغان ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتى تەشكىل قىلىندى.

فرانسىيە "فاشودا توقۇنۇشى"دا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، مارا-كەشتىن "تولۇقلىما"غا ئېرىشمەكچى بولدى. 1904 ـ يىلى فرانسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئافرىقىنى بولۇشۇش يۇزىسىدىن بىر "ئومۇمى" سودا قىلىشتى: فرانسىيە مىسىرنىڭ پۇتۇنلەي ئەنگلىيىگە تەۋە بولۇشىنى ئېتىراپ قىلدى، ئەنگلىيە بولسا فرانسىيىنىڭ ماراكەشنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىككى قېتىملىق ماراكەش كىرىزىسى (1905 ـ 1906 ـ يىللار ۋە 1911 ـ 1912 ـ يىللار) ئارقىلىق، گېرمانىيە فرانسىيىنىڭ مارا-كەشكە بولغان "ۋاسىلىق قىلىش" ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى؛ فرانسىيە بولسا ئوزىگە قاراشلىق كونگونىڭ 275 مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىر يېرىنى گېرمانىيىگە "تولۇقلىما" قىلىپ ئوتۇنۇپ بەردى. 1912 ـ يىلى فرانسىيە ماراكەشنى ئوزىنىڭ ۋاسىلىغىدىكى دولەت دەپ ئېلان قىلدى.

ئىتالىيە 1896 ـ يىلى ئېفىوپىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ مەغلۇپ بولغان-

دىن كېيىن، ماراكەش كىرىزىسىدىن ئىبارەت مالماتاڭچىلىق پۈرسەتىدىن پايدىلىنىپ، سۇئى لېيىتىپ بېيلىق تۇتماقچى بولدى، 1911-يىلى 9-ئايدا ئەسكەرلىرىنى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ جەنۇبىي قىرغىغدىكى تىرىپولىسىدىن قۇرۇقلۇقىغا چىقىرىپ، لۇئېيىنى بىر يولىلا ئىشغال قىلماقچى بولدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، 1900-يىلى ئىتالىيە فرانسىيىنىڭ ماراكەشنى ئىشغال قىلىشىغا قوشۇلۇش شەرتى بىلەن، ئوزنىڭ تىرىپولىنى ئىشغال قىلىشىغا فرانسىيىنىڭ رازىلىغىنى ئېلىۋالغان ئىدى. ئەنگلىيە پەقەت گېرمانىيىگىلا قارشى تۇرۇپ، ئوزىنىڭ مىسىردىن ئىبارەت مۇستەملىكىسىنىڭ غەربىي خوشنىسى بولغان ئاجىزراق ئىتالىيىگە قارشى تۇرمىدى. تۇركىيىنىڭ لۇئېيىدە تۇرۇشۇلۇق قوشۇنىدا پەقەت 7 مىڭ كىشىلا بار ئىدى، شەرقىي ئوتتۇرا دېڭىزنى ئىتالىيە پىلوتى تىزگىنلەپ تۇرغانلىغى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنگلىيىنىڭ تۇرك قوشۇنلىرىنى مىسىر تەۋەسىدىن ئوتكۈزمىگەنلىگى ئۈچۈن، تۇركىيىنىڭ يارەمگە كەلگەن قوشۇنلىرى لۇئېيىگە كىرەلمىدى. 11-ئايدا ئىتالىيە تىرىپولى بىلەن گىرىنايىكانى ئوزىگە قوشۇۋالغانلىغىنى ئېلان قىلدى، لۇئېيە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىتالىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى.

1876-يىلدىكى كونگو مەسلىسى مۇزاكىرە قىلىنغان كەلگارا يىغىندىن 1912-يىلى فرانسىيە ماراكەشنى، ئىتالىيە لۇئېيىنى ئىشغال قىلىۋالغانغىچە بولغان ئارىلىقتا جاھانگىرلارنىڭ ئافرىقىنى بولۇشۇۋېلىشى ۋە قايتىدىن بولۇشۇۋېلىشى ئاساسەن بىر يەرگە باردى. 30 يىلدىن كوپرەك ۋاقىت ئىچىدە، ئافرىقىدىكى دولەتلەر ۋە رايونلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك جاھانگىرلارنىڭ مۇستەملىكىسىگە ۋە ئۇلارنىڭ ۋاسىلىغىدىكى دولەتكە ئايلىنىپ قالدى. پەقەت ئېفوپىيە بىلەن

لىبېرىيىلا ئوز مۇستەقىللىغىنى ئارانلا ساقلاپ تۇرالىدى.

ئەنگلىيە ئافرىقا زىمىنىدىن 8 مىليون 800 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن كوپرەك يەرنى ئىگىلىۋالدى، بۇ ئافرىقا يەر كولىمىنىڭ 29 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇ يەرلەردە 40—50 مىليون ئاھالە بار ئىدى، بۇ ئىگىلىۋېلىنغان يەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى ھەممىدىن يۇقۇرى بولۇپ، شىمال بىلەن جەنۇپ كاپتىن قاھىرىغىچە بىر تۇتاش دېگۈدەك بولۇپ كەتتى، پەقەت گېرمانىيىگە قاراشلىق تانگانىكىلا بىر كاۋاك بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ غەربىي ئافرىقىدىكى مۇستەملىكىسىنىڭ كولىمى چوڭ بولمىغىنى بىلەن، ئاھالىسى ھەممىدىن كوپ ئىدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە ھەممىدىن باي ئىدى. ئەنگلىيىگە قاراشلىق مۇستەملىكىلەردە ئالتۇن، ئالماس، مىس، ئالىيومىن، سىنىك قاتارلىق ئىنتايىن مول كان بايلىقلىرى بار ئىدى، پاختا، كاكاۋۇ، شياڭجياۋ، دەرەخ يېلىمى قاتارلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى دۇنيا بازىرىدا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى.

فرانسىيە جەمئى 10 مىليون 900 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇقراق يەرنى ئىگىلىۋالدى، بۇ ئافرىقا يەركولىمىنىڭ 35.9 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇ يەرلەردە 30 مىليوندىن كوپرەك ئاھالە بار ئىدى، غەربىي ئافرىقىنىڭ كوپ قىسمى فرانسىيىگە قاراشلىق ئىدى. فرانسىيىگە قاراشلىق مۇستەملىكىلەردە فوسفور، تومۇر، مانگان ۋە نېفت قاتارلىق مول كان بايلىقلىرى بار ئىدى، كوفې، كاكاۋۇ، خەنجەر يوپۇرماق كەندىر، گۈرۈچ، پاختا، كاۋچۇك قاتارلىق مەھسۇلاتلار كوپلەپ چىقاتتى.

بېلگىيە ئىگىلىۋالغان كونگونىڭ كولىمى 2 مىليون 300 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇقراق بولۇپ، ئافرىقا يەر كولىمىنىڭ

7.5 پرسەنتنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇ يەردە 15 مىليونىدىن ئارتۇق ئاھالە بار ئىدى، ئۇران، ئالتۇن، مىس، ئالماس، سىنىك قاتارلىق ئىنتايىن مول كان بايلىقلىرى بار ئىدى. كاۋچۇك، ياغلىق پالما دەرىخى قاتارلىق يېزا ئىگىلىك مەھسولاتلىرى چىقاتتى.

گېرمانىيە ئىگەللىگەن مۇستەملىكىلەر ئافرىقىنىڭ 4 رايونىدا تارقاق ھالدا بولۇپ، كولىمى 2 مىليون 500 مىڭ كۋۋادىرات كىلومېتردىن ئارتۇق ئىدى، بۇ ئافرىقا يەركولىمىنىڭ 8.2 پرسەنتنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇلاردا 10 مىليون ئاھالە بار ئىدى، ئىستېراتېگىيە جەھەتتىكى مۇھىملىغى جەھەتتىنمۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇھىملىغى جەھەتتىنمۇ ئەنگلىيە، فرانسىيە بېلگىيىلەرگە قاراشلىق مۇستەملىكىلەرگە يەتمەيتتى.

پورتۇگالىيە ئىگەللەپ تۇرغان ئانگولا، مۇزامبىك قاتارلىقلارنىڭ كولىمى 2 مىليون 80 مىڭ كۋۋادىرات كىلومېتىر بولۇپ، ئافرىقا يەر كولىمىنىڭ 6.8 پرسەنتنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇلاردا 5 مىليون ئاھالە بار ئىدى، پاختا، كوفې بەك كوپ چىقاتتى.

ئىتالىيىنىڭ مۇستەملىكىسى جەمئى 2 مىليون 250 مىڭ كۋۋادىرات كىلومېتىر بولۇپ، ئافرىقا يەر كولىمىنىڭ 7.4 پرسەنتنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇلاردا بىر مىليوندىن كوپرەك ئاھالە بار ئىدى. بۇ چاغدا ئامېرىكا نۇقتىلىق ھالدا غەربىي يېرىم شارغا ۋە يىراق شەرقىقە قاراپ كېڭىيۋاتاتتى، ئافرىقىدا مۇستەملىكە بۇلاشقا ئۇلگۈرەلمىگەن ئىدى. نامدا مۇستەقىل بولغان لىبېرىيە ئامېرىكىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە ئىدى.

1914 ـ يىلى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، گېرمانىيىنىڭ ئافرىقىدىكى مۇستەملىكىلىرىنى ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق

دولەتلەر ئارقا-ئارقىدىن ئىگەللىۋالدى: 1914-يىلى 8-ئايدا ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ئايرىم-ئايرىم هالدا توگۇنمەك غەربىي قسمى ۋە شەرقىي قسمىنى ئىگەللىۋالدى؛ 1915-يىل 7-ئايدا ئەنگلىيەنمەك جەنۇبىي ئافرىقا دومىنوندىكى قوشۇنلىرى غەربىي جەنۇبىي ئافرىقىنى ئىگەللىۋالدى؛ 1916-يىلى ئەنگلىيە-فرانسىيە قوشۇنلىرى يەنە كامېرۇننى ئىگەللىۋالدى، شۇنمەك بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەنگلىيە، بېلگىيە قوشۇنلىرى رۇئاندا-بۇرۇندى ۋە تانگانىكاغا كىرىۋالدى. ئەنگلىيە تانگانىكاسىنى ئىگەللەپ، "كاپ-قاهىرە پىلانى"دىكى كاۋاكىنى تولدۇردى، ئافرىقا قۇرۇقلۇغىنى جەنۇپتىن شىمالغىچە تىنمەك كېسىپ، غايەت زور بولغان ئافرىقا مۇستەملىكە ئىمپېرىيەسىنى قۇردى. شۇنداق قىلىپ، جاهانگىرلار ئاخىر دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىبارەت چوڭ قىرغىن ئارقىلىق ئافرىقىنى قايتىدىن بولۇشۇۋالدى.

ۋەهشىيانە مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانلىقى، دەهشەتلىك ئىقتىسادىي تالان-تاراج ياۋروپادىكى مۇستەملىكىچى دولەتلەرنىڭ ئافرىقىدا قوللانغان هوكۇمرانلىق ۋاستىلىرى پەرقلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ هەممىسى ئافرىقا دولەتلىرىنىڭ سىياسى مۇستەقىللىقىنى بىكار قىلىپ، ئافرىقا خەلقىنى هەممە سىياسى هوقۇقتىن مەهرۇم قىلىپ، ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل بولغان مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانلىقىنى يولغا قويدى. ئەنگلىيە ئۇمۇمەن قۇل قىلىنغان دولەتلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ كونا تۈزۈملىرى ۋە قانۇنلىرىنى ساقلاپ قېلىپ، يەرلىك يۇقۇرى قاتلام هوكۇمرانلارنى ئەنگلىيەنىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان قىلىپ سېتىۋېلىپ، شۇلار ئارقىلىق هوكۇمرانلىق قىلدى. فرانسىيە ئۇمۇمەن قەبىلە كۆچلىرىنى يىمىرىپ تاشلاپ، ئاقساقاللارنى هوقۇق-

ئىن مەھرۇم قىلىپ، فرانسىيە ھوكۇمىتى تەرىپىدىن باش ۋالىي ۋە مەمۇرى ئەمەلدارلارنى تەينىلەش ئارقىلىق بىۋاستە ھوكۇمرانلىق قىلدى. گېرمانىيە بولسا پرۇسسىيىنىڭ بىر يۇرۇش بىيۇروكىرات ئاپارا-تىنى ئافرىقىغا كوچۇرۇپ بېرىپ، مىلىتارىزىم ھوكۇمرانلىقىنى يولغا قويدى. پورتۇگالىيە ئافرىقىدىكى مۇستەملىكىلەرنى ئۆز دولىتىنىڭ مەمۇرى ئولكىسى قىلىپ ئايرىپ، ئاتالمىش "قوشۇۋېتىش سىياسىتى"نى يولغا قويدى. ئىنگلىز ۋە بۈر مۇستەملىكىچىلىرى جەنۇبىي ئافرىقىدا تولىمۇ ئەكسىيەتچىل بولغان ئىرقىي كەمسىتىش ۋە ئىرقىي ئايرىمچىلىق سىياسىتىنى يولغا قويدى، ئۇلار ئافرىقىلىقلار "پەۋ-قۇلئاددە جاي"دا ئولتۇراقلىشىشى كېرەك، "پەۋقۇلئاددە جاي"نىڭ سىرتىدىن يەر ئىگەللەشكە بولمايدۇ دەپ چەك قويدى؛ يەنە «يول خېتى قانۇنى» دېگەن نامنى يولغا قويۇپ، ئافرىقىلىقلار "پەۋقۇلئاددە جاي"دىن سىرتقا چىقسا، سالاھىيەت خېتى، كوچۇش خېتى، باج خېتى قاتارلىقلارنى ئېلىپ يۇرۇشنى بەلگىلىدى، گۇۋاناملىرى تولۇق بولمىغانلارنى زورلۇق بىلەن قولغا ئېلىپ، كانلار ۋە دېخان-چىلىق مەيدانلىرىغا ئەۋەتىپ، ئېغىر ئەمگەككە سالدى.

جاھانگىرلار ئافرىقىدا مۇستەملىكىچىلىك ئېكسپىلاتاتسىيىنى تۇرلۇك شەكىللەر بىلەن ئېلىپ باردى:

بىر خىلا زىرائەت ئۇستۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. غەربىي ئافرىقىدا ئەنگلىيە، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى شۇ يەردىكى ئۇششاق دېخان ئىگىلىگىدىن پايدىلىنىپ، دېخانلارنى بىرخىلا زىرائەت تېرىشقا مەجبۇر قىلدى، مەسىلەن، ئالتۇن قىرغاق (گانا)دا كاكاۋۇ ئوستۇرۇش، گامبىيە ۋە سېنېگالدا خاسلىق ئوستۇرۇش، نىگېرىيەدە پېزى يېغى ئىشلەپچىقىرىشقا مەجبۇر قىلدى. مونوپولىيەچى

شىركەتلەر، بىر تەرەپتىن، ۋاستىچىلەر ئارقىلىق باھانى توۋەنلىتىپ بۇزىرائەتلەرنى مەجبۇرى سېتىۋالدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىمپورت قىلىنغان كۆندىلىك زوروز بۇيۇملارنى دېخانلارغا باھاسىنى ئوستۇروپ سېتىپ، "قايچا پەرقى" ــ قوشلاپ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتىن كەلگەن پايدىنى شىلۋالدى. مونوپولىيىچى شىركەتلەر يەنە قۇل قىلىش خاراكتېرىدىكى توختام، پۈتۈملەر ئارقىلىق دېخانلارنى چەتئەل كاپىتالىغا بېقىندۇرۇۋالدى.

"يەرلىكلەر پەۋقۇلئاددە جايى"نى ئايرىپ قويدى. ئىنگلىز-بۇر مۇستەملىكىچىلىرى جەنۇبىي ئافرىقىدا 95 مىليون گېكتار يەرنى تارتىۋېلىپ، ئۇنى ئېكىنزارلىق ۋە چارۋىچىلىق مەيدانى قىلىپ، مىليونلىغان ئافرىقا خەلقىنى ئاران 9 مىليون 500 مىڭ گېكتار كېلىدىغان "يەرلىكلەر پەۋقۇلئاددە جايى"غا سۈرۈپ چىقاردى. ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى جەنۇبىي ئافرىقا ئاھالىسىنىڭ پەقەت 21 پىرسەنتىنىلا تەشكىل قىلاتتى، پۈتۈن يەرنىڭ بولسا 90 پىرسەنتىنى ئېگەللىدى، بۇ يەر ئافرىقىلىقلار يېرىنىڭ 9 ھەسسىگە تەڭ ئىدى. "پەۋقۇلئاددە جاي"لارنىڭ تولىسى سۇيى يوق-ئۇنۇمسىز قاقاسلىق ئىدى، بەزى يەرلەر قۇملۇق ئىدى، ئوتتۇرا ھساپ بىلەن 250 مو يەردىن ئاران بىر مو تېرىلغۇ يەر چىقاتتى، بۇنىڭ بىلەن شۇنچە كوپ ئافرىقا يېزا ئىگىلىك ئاھالىسىنى بېقىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئافرىقىلىقلار "پەۋقۇلئاددە جاي"دىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، يا مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئېكىنزارلىغىغا بېرىپ "ئىشلەمچى يالانما دېخان" بولاتتى-دە، مۇستەملىكىچىلەرنىڭ بىر پارچە يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئىشلەيتتى، بۇنىڭ بەدىلىگە ھەر يىلى 3 ئايدىن 6 ئايغىچە ئىشلەپ بېرىشى كېرەك ئىدى؛ ياكى كانلارغا، يول قۇرۇلۇشلىرىغا بېرىپ

ئەمگەك كۈچىنى ساتاتتى. بۇنىڭ بىلەن مۇستەملىكىچىلەر زور تۇر-كۈمدىكى ئەرزەن ئەمگەك كۈچىگە ئىگە بولدى. 20 ـ ئەسىردىن كېيىن، ئىنگلىز مۇستەملىكىچىلىرى شەرقىي ئافرىقىدا، فرانسۇز مۇستەملىكىچىلىرى ئېكۋاتور ئافرىقىسىدىمۇ چوڭ ئىكىنزارلىقلارنى قەدەمـمۇ ـ قەدەم قۇرۇشقا كىرىشىپ، دىخانلارنى يەردىن مەھرۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئىكىنزارلىققا بېرىپ ئىشلەشكە مەجبۇر قىلدى.

ماددى نەرسە بىلەن تولىنىدىغان مەجبۇرى باجنى يولغا قويدى. كونگو، كامېرۇنلاردا ۋە فرانسىيەگە قاراشلىق ئېكۋاتور ئافرىقىسىدا، مۇستەملىكىچى ھوكۇمەت دائىرىلىرى ئافرىقا خەلقىدىن مەجبۇرى ھالدا ماددى نەرسە بىلەن باج ئالدى. لېئوپولد II، كونگو ئاھالىسىنىڭ قەرەللىك تۇرمە بەلگىلىك مىقداردا كاۋچۇك ۋە پىل چىشى تاپشۇرۇشىنى، باجگىرلار ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئوز قەرەلىدە تاپشۇرمىغانلارنىڭ قولىنى، پۇتىنى ۋە قۇلغىنى كېسىشنى ھەم مۇستەملىكىچى ھوكۇمەت دائىرىلىرىنىڭ تەكشۇرۇشىگە تاپشۇرۇشنى بەلگىلىدى. باج تولەشكە قىستاپ ئۇرۇپ ئولتۇرۇش ياكى ھېچنىمىدىن ھېچنىمە يوقلا دىخان ئائىلىسىنى پۈتۈنلەي كويدۇرۇۋېتىشتەك قەبىھ زوراۋانلىق دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى. كونگودىكى مۇستەملىكىچى ھوكۇمەت دائىرىلىرى قانلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق، كونگونىڭ يىلىق پىل چىشى ئېكسپورت قىممىتىنى، 1891 ـ يىلدىن 1900 ـ يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە، 2 مىليون 800 مىڭ فرانكتىن ئاشۇرۇپ 5 مىليون 350 مىڭ فرانكقا، كاۋچۇكنىڭكىنى 300 مىڭ فرانكتىن ئاشۇرۇپ 3 مىليون 990 مىڭ فرانكقا يەتكۈزدى. لېئوپولد II نىڭ شەخسەن ئوزى 10 يىل (1896 ــ 1905) ئىچىدە كونگودىن 71 مىليون فرانك سۈمۈرۈۋالدى، شۇ ۋاقىتنىڭ ئوزىدە كونگو ئاھالىسى 25 مىليوندىن

ئازىيپ 10 مىليونغا چۈشۈپ قالدى.

مەجبۇرى ئەمگەككە سالدى. مۇستەملىكچى ھوكۇمەت دائىرىلىرى يول ياساش ۋە كان ئېچىشتا قەبىلىلەردىن ھەقسىز ئەمگەك كۈچى ئالاتتى. ئىشچىلار ئوتۇش قىيىن بولغان ئافرىقا ئىسسىق بەلۋاغ ئورمانلىرىدا، سازلىقلاردا يول ياساپ، رېلىس ياتقۇزۇشقا؛ ياكى ئوت يالقۇنجاپ تۇرغان كانلاردا مۇستەملىكچىلەر ئۈچۈن ئالماس، ئالتۇن ۋە مىس قېزىشقا مەجبۇر ئىدى. ئەمگەك شارائىتى ئىنتايىن يامان ئىدى، كوپىنچە ئىشچىلارنىڭ پىرىمى ئولۇپ تۈگەيتتى، پەقەت ئاز سانداكىلەرلا كېسەلمەن ياكى مەجرۇھ بولۇپ يۇرتىغا قايتاتتى. ئېكۋاتور ئافرىقىسىدا، ئوتتۇرا ھىساپ بىلەن بىر كىلومېتىر تومۇر-يول ياساش جەريانىدا 200 ئافرىقىلىق ئولەتتى، ھەر بىر شېپال ئاستىدا بىر ئولۇك قالاتتى. 1899-يىلى پورتۇگالىيە «ئەمگەك قانۇنى» ئېلان قىلىپ، ئافرىقىلىقلارنىڭ ئاق تەنلىكلەرگە 5 يىل ئىشلەپ بېرىشىنى مەجبۇرى ھالدا بەلگىلەپ، ئافرىقىلىقلارنى "پۇتۇشكەن ئىشلەمچى" بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. پورتۇگالىيە ھوكۇمىتى "پۇتۇشكەن ئىشلەمچى" دېگەن نام بىلەن، ئافرىقىدىكى باشقا مۇستەملىكىلەرگە ئەمگەك كۈچى چىقىرىپ، كوپىلەپ پايدا ئالدى، ھەر يىلى "ۋىزا ھەققى"دىنلا 80 مىڭ فۇنت ئىستېرلىڭ شىلىڭ ۋالدى. "پۇتۇشكەن ئىشلەمچى" دېگەن ئەمىلىيەتتە قۇلنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى ئىدى. موزامبىكتىن 1905—1912-يىللاردىلا جەنۇبىي ئافرىقىغا 418 مىڭ ئىشلەمچى چىقىرىلدى، ئولۇش نىسبىتى بەك يۇقۇرى بولغاچقا، 87 مىڭ كىشى قايتىپ كېلەلمىدى. بۇنداق "پىرىم قوللۇق تۈزۈمى"دىكى مەجبۇرى ئەمگەك ئېكۋاتور ئافرىقىسى ۋە جەنۇبىي ئافرىقىدىكى مۇستەملىكىلەرنىڭ ھەممىسىدە ئەۋج ئالدى،

بۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئافرىقا ئاھالىسىنىڭ ئازلاپ كېتىشىدىكى مۇھىم سەۋەپ ئىدى.

جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ئىنگلىز مۇستەملىكىچى كان ئىگىلىرى ئەرزەن ئەمگەك كۈچلىرىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ، يۇقۇرى پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، 1904 ــ 1910 ـ يىللىرى جۇڭگودىن كوپلىگەن "پۈتۈشكەن ئىشلەمچى"لەرنى ئالداپ ئېلىپ بارغان ئىدى. 1906 ـ يىلى ترانسۋائال ئالتۇن كېنىدىكى جۇڭگولۇق ئىشچىلار 50 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. جۇڭگولۇق ئىشچىلارمۇ ئافرىقىلىق ئىشچىلارغا ئوخشاشلا، ئىنگلىز مۇستەملىكىچى كان ئىگىلىرىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمىغا ئۇچرىدى، ئۇلارنىڭ ئەمگەك ۋە تۇرمۇش شارائىتى قۇللارنىڭكىدەك ئىدى، بىرقانچە يىل ئىچىدە ئۇلاردىن نەچچە مىڭى ئولۇپ كەتتى. جۇڭگولۇق قەھرىمان ئىشچىلار قوزغىلىپ جەڭ قىلدى، ئىشقا چىقماسلىق، قېچىپ كېتىش، توپىلاڭ كوتىرىشتەك كۈرەشلەرنى شەكىللەر ئارقىلىق كاپىتالىستلارغا ۋە مۇستەملىكىچى ھوكۇمەتكە قارشى كۈرەش قىلدى. ئىنگلىز مۇستەملىكىچىلىرى "جۇڭگو ئىشچىلىرى بەك سوقۇشقاق" ئىكەن دەپ قاراپ، ئۇلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن، جۇڭگوغا قايتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئاخىرقى بىر تۈركۈم جۇڭگو ئىشچىلىرى 1910 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى.

ئافرىقا خەلقىنىڭ قارشىلىق كۈرىشى ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزى ۋە دەھشەتلىك تۈرده تالان ـ تاراج قىلىشى ئافرىقا خەلقىنىڭ جىددى قارشىلىغىنى قوزغىدى. 1889 ــ 1894 ـ يىللىرى، غەربىي ئافرىقىدا غالىجىرلارچە كېڭەيمىچىلىك قىلىۋاتقان فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى داخومىيە خەلقىنىڭ بېخانزىن

(1844 — 1906) رەھبەرلىگىدە جان تىكىپ قىلغان قارشىلىغىغا ئۇچرىدى. چىك تەشكىللەنگەن داخومپىيە قوشۇنلىرى مۇستەملىكىچى قوشۇنغا بىرنەچچە قېتىم ئېغىر تالاپەت يەتكۈزدى. چاد كولى بويىدا راباخ (؟ — 1900) رەھبەرلىگىدىكى سۇلتانلىق 1899 — 1900 - يىللىرى فرانسىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنلىرى بىلەن ئىككى يىل قانلىق جەڭ قىلدى. شەرقىي ئافرىقىدا، ئەرەپلەر ۋە بانتۇلار گېرمانىيە مۇستەمىلىكىچى ئەمەلدارلىرىنىڭ دەھشەتلىك تۇزدە تالان - تاراج قىلىشىغا چىداپ تۇرالماي، 1888 - يىلى بۇشىرى رەھبەرلىگىدە بىرلىشىپ قوزغىلاڭ كوتىرىپ، بىر مەھەل مۇستەملىكىچىلەرنى ئىچكى قۇرۇقلۇق - تىن قوغلاپ چىقاردى. 1905 - يىلى نياسا كولىنىڭ شەرقىدە گېرمانىيىگە قارشى قوزغىلاڭ — مەشھۇر ماج ماج قوزغىلىڭى پارتلىدى. "ئافرىقا تۇمشۇغى" دىكى سۇمالىدا مۇھەممەد ئابدۇللا ھەسەن (1864 — 1920) خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ ئەنگلىيىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى، بۇ كۈرەش 1901 - يىلىدىن 1920 - يىلىغىچە داۋاملاشتى. ماداگاسكار ئارلىدىكى مالىگاچ خەلقى فرانسىيىگە قارشى ئىككى قېتىملىق (1883 — 1885 يىللاردىكى؛ 1895 - يىلىدىكى) ئۇرۇشتا فرانسىيە قوشۇنلىرىغا باتۇرلۇق بىلەن زەربە بەردى، يەنە 1895 - يىلى مەملىكەت بويىچە قوزغىلاڭ كوتىرىپ، فرانسىيە تاجىغان "ۋاسسلىق" شەرتنامىسىگە قارشى تۇردى. قوزغىلاڭ ئوتى 1905 - يىلغا قەدەر قىسمەن جايلاردا يالقۇنجاپ تۇردى. غەربىي جەنۇبىي ئافرىقىدا (نامىبىيە)، بانتۇلاردىن بولغان خوللولار ۋە خوتتېنتوتلار ئەينى ۋاقىتتا گېرمانىيە مۇستەملىكىچىلىگىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى، 1904 — 1907 - يىللار ئارلىغىدا يۈزلىگەن چوڭ - كىچىك جەڭلەرنى قىلىپ، گېرمانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنىدىن 5 مىڭدىن

ئارتوق ئادەمنى ئولتۇردى ۋە ياردار قىلدى. جاھانگىرلار ئافرىقىنى بولۇشكەن يىللاردا، ئافرىقا خەلقىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش يولىدىكى كۆرەشلىرى ئۆلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىغا تىز پۈكەيدەغان قەيسەر قارشىلىق كۆرسىتىش روھىنى تولۇق ئىپادىلىدى. بۇنى توۋەندە رايونلار بويىچە نۇقتىلىق بايان قىلىمىز.

2 - بولۇم ئالجىرىيە خەلقىنىڭ فرانسىيەگە قارشى كۆرىشى

فرانسىيىنىڭ ئالجىرىيەگە قىلغان قوراللىق تاجاۋۇزى 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئالجىرىيە نامىدا ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق بولغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل دولەت بولۇپ كەلگەن ئىدى. بۇ ئوتتۇرا دېڭىز دولىتىنىڭ شىمالىدىكى دېڭىز ياقىسى موتەدىل ۋە كوپ يېغىن بولىدىغان، تۇپرىغى مۇنبەت جاي بولۇپ، قەدىمدىن بۇيان شىمالىي ئافرىقىنىڭ "ئاشلىق كانى" دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. فرانسىيە ئالجىرىيىنىڭ مۇنبەت تۇپرىغىغا بۇرۇنلا تامادا بولۇپ كەلگەن ئىدى. 1830 - يىلى تىرىلدۇرگۈچىلەر سۇلالىسى (1814 — 1830) مەملىكەت ئىچىدىكى ئىنقلاپ دولقۇنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، لېگىشپ قالغان ئىدى. چارلىس X چەتكە قارىتا بوي سۇندۇرۇش خاراكتېرىدا ئۇرۇش قوزغاش يولى بىلەن مەملىكەت ئىچىدىكىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى بۇراپ، ئۆز ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملىمەكچى بولدى. ئۇ 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئالجىرىيىگە قارىتا قوراللىق ھۇجۇم قوزغىدى. فرانسىيە قوشۇنىدىن 42

مىڭ ئادەم ئالجىرىيەدە قۇرۇقلۇققا چىقتى، ئالجىرىيىنىڭ فېودالىق سۇلالىسىنىڭ چىرىك ـ ئىقتىدارسىزلىغى ئارقىسىدا، 7 ـ ئايدا پايتەخت ئالجىر ئىشغال قىلىۋېلىندى. فرانسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى خۇددىنى يوقاتقان هالدا، 15 كۈن ئىچىدە "پۈتكۈل پادىشالىق بىزگە تىز پۈكۈپ تەسلىم بولدۇ" دەپ لاپ ئۇردى. تاجاۋۇزچىلار هەمىشە ئوز كۆچىنى تولىمۇ يۇقىرى، خەلقنىڭ كۆچىنى تولىمۇ تۆۋەن مولـچەرلەيدۇ، فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئالجىرىيىنىڭ كەڭ زېمىنىدا ئالجىرىيە خەلقىنىڭ ئىنتايىن قەيسەرلىك بىلەن قىلغان قارشىلىغىغا ئۇچرىدى. 15 كۈندە ئەمەس، بەلكى توپ ـ توغرا 75 يىلدا، فرانسىيە ئىنتايىن زور بەدەل بېرىپ، ئاندىن ئالجىرىيىنى ئاران ئىگەللىدى.

لۇئى فىلىپپىنىڭ ئىيۇل سۇلالىسى (1830 ـ 1848) قۇرۇلغانـدىن كېيىـن، پۈل ـ مۇئامىله كاپىتالىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان فرانسىيە هوكۇمىتى، كاپىتالىزىمنىڭ راۋاجلىنىش ئېهتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئەسكىرىنى ئۆزلۈكسىز كوپەيتىپ، ئالجىرىيىگە قاراتقان تاجاۋۇزىنى كېڭەيتتى.

فرانسىيگە قارشى قادىر رەهبەرلىگىدىكى قوزغىلاڭ ئالجـىرىيە خەلقى فرانسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا ئىنتايىن باتۇرلۇق ۋە قەيسەرـلىك بىلەن قارشىلىق كورسەتتى. ئالجىرىيە مىللىتى ئۈلۈغ مىللەت، ئېنگېلسنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئۇ "مۇستەقىللىقنى گوھەر دەپ بىلەتتى، يات مىللەتنىڭ هوكۇمرانلىغىغا بولغان ئوچمەنلىكنى جاندىن ئەلا بىلەتتى"①. فرانسىيگە قارشى مىللى قوزغىلاڭلار ئۆزۈلمەستىن

---

① ئېنگېلس. «ئالجىرىيە». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 14 ـ توم، 104 ـ بەت.

قادىر

دىنگىزدەك ئارقا-ئارقىدىن كوتىرىلىپ تۇردى. قوزغىلاڭ پۈتۈن مەملىكەتكە-غەربىتىكى تىلمىسىندىن تاكى شەرقتىكى ئىستامبۇلغىچە ھەتتا قۇملۇقتا يېقىن بولغان جەنۇبقىچە يېيىلدى. قوزغىلاڭغا قاتناشقۇچىلارنىڭ سانى ئىنتايىن كوپ ئىدى. بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ تولىسىغا قەبىلە يولباشچىلىرى رەھبەرلىك قىلغان بولۇپ، ئەسكىرىي كۈچى تارقاق، قوماندانلىغى بىرلىككە كەلمىگەن ئىدى. بۇ ئەھۋال شۇ چاغدا ئالجىرىيەدىكى كوپچىلىك ئاھالىنىڭ (شەھەر-دىكىلەر ۋە شەھەر ئەتراپىدىكىلەرنى ھىساپقا ئالمىغاندا) تېخىچە ئۇرۇق، قەبىلە ياكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسى بولۇپ تۇرغانلىغىدىن ئىبارەت ئىجتىمائى ئالاھىدىلىگىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى.

فرانسىيەگە قارشى ھەرىكەت داۋامىدا ئابدىل قادىر (1808 — 1883) رەھبەرلىك قىلغان غەرپ تەرەپتىكى كۈرەشنىڭ كولىمى ھەممىدىن كەڭ بولىدى، جەڭ ھەممىدىن قاتتىق بولدى، ۋاقىت جەھەتتىن ھەممىدىن ئۇزاق داۋاملاشتى. فرانسىيە قوشۇنلىرى ئورانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، ئىنگىلىس تەرىپىدىن ئالجىرىيىنىڭ "ھارمايدىغان-تالمايدىغان ۋە ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان يولباشچىسى"① دەپ

① ئىنگىلىس. «ئالجىرىيە». «ماركس-ئىنگىلىس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 14-توم، 108-بەت.

ئاتالغان قادىر جاسارەت بىلەن خەلقنى "مۇقەددەس جەڭ"گە ئاتلىنىپ، دۇشمەننى قوغلاپ چىقىرىشقا چاقىردى. دەسلۈدە ئۇ ئادەم سانى ئانچە كوپ بولمىغان بىر توركۈم ئاتلىق ئەسكەرگە يېتەكچىلىك قىلىپ، يېتىپ بارغان يېرىدە گازارما قۇرۇپ، دۇشمەنگە تېز زەربە بېرىپ، غەرپتكى رايونلاردا تېز ئىلگىرىلىدى. فرانسىيە ئىككى قېتىم — 1834 — يىلى ۋە 1837 — يىلى قادىر بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ، ئۇنىڭ غەرپتكى رايونلاردىكى ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. فرانسىيە قوشۇنلىرى غەرپتە پەقەت دېگۈدەك بويسۇنمىغان بىرنەچچە يازىنلا ساقلاپ تۇرالمىدى. قادىر ماسكارانى مەركەز قىلغان مۇستەقىل "ئەمىرلىك" قۇرۇپ، مۇنتىزىم ئارمىيە تەربىيىلىدى، قورال — ياراق زاۋۇتىنى قۇردى، مۇداپىە لىنىيىسى ياساتتى. ئۇ كەڭ دېخان، چارۋىچىلارغا تايىنىپ، ئۇششاق فېئوداللار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، شەرق ۋە جەنۇپ تەرەپلەرگە تەسىرىنى كېڭەيتىپ، ھەرقايسى مەمۇرى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە، فېئوداللىق بولۇنمە ھالەتنى تۈگىتىپ، مىللى دولەتنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملەشكە ھەركەت قىلدى.

1841 — 1847 — يىللىرى قارشىلىق كورىستىش ھەركىتى جاپالىق باسقۇچقا ئوتتى. بۇ چاغدا شەرقىي رايونىدىكى ئەھمەد رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىستامبۇلدىن چېكىنىپ، جەنۇپ تەرەپتىكى ئورېس تاغلىق رايونىغا بېرىشقا مەجبۇر بولدى. قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ كۆچى ئاجىزلاپ كەتكەنلىكتىن، قادىر شەرقتىكى فرانسىيىگە قارشى كۈچىنىڭ ياردەمىدىن ئايرىلىپ قالدى. فرانسىيە قادىر بىلەن سۈلھى قىلىش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇز مەملىكىتى فرانسىيىدىن ياردەمچى قوشۇنلارنى ئۈزلۈكسىز يوتكەپ كەلدى، ئەڭ كوپ بولغان چاغلاردا بۇ 108 مىڭ كىشىگە يەتتى. 1839 — يىلىدىن كېيىن،

مۇستەملىكىچى قوشۇن پۇتۇن كۇچىنى مەركەزلەشتۇرۇپ يېڭىۋاشتىن هۇجۇمغا ئوتۇپ، ئىچكى جايلارغا بېسىپ كىردى، بارغانلا يېرىدە ۋەهشىلەرچە "ئورتەش سىياستى"نى يولغا قويۇپ، خەلقنى قانلىق قىرغىن قىلدى، ئاشلىق ۋە چارۋا ماللارنى بۇلاپ تالىدى، ئىشلەپچىقىرىشقا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، دىخانلار ۋە چارۋىچىلارنى تېرىقچىلىق قىلالمايدىغان، هوسۇل ئالالمايدىغان ۋە مال باقالمايدىغان قىلىپ قويۇپ، ئۇلارنى ئاچارچىلىق بىلەن ئولتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق قارشىلىق كورسىتىش هەركىتىنى ئۇجۇقتۇرماقچى بولدى. ئالجىرىيە خەلقى تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ زوراۋانلىغىغا قاتتىق قايتۇرما زەربە بېرىپ، فرانسىيە قوشۇنىدىن 40 مىڭدىن كوپرەك ئادەمنى ئولتۇردى ۋە يارىدار قىلدى. لېكىن كۇچ سېلىشتۇرمىسى ئىنتايىن پەرقلىق بولغان (قادىرنىڭ ئاران 30 مىڭ ئادىمىلا قالغان) ئەهۋال ئاستىدا، فرانسىيە قوشۇنلىرى مۇهاسىرە دائىرىسىنى قەدەممۇ-قەدەم تارايتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قادىر قارشىلىق كورسىتىش هەركىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كەمچىلىكلەرنى يېڭەلمەي، بارا-بارا يامان ئەهۋالغا چۇشۇپ قالدى. 1841-يىلى پايتەخت ماسكارا قولدىن كېتىپ، ۋەزىيەت تېخىمۇ پايدىسىز بولدى. 1844-يىلى قادىر ماراكەشكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. 1845-يىلى غەرپتىكى تاغلىق رايوندا يەنە قوزغىلاڭ كوتىرىلگەندە، ئۇ قايتىدىن ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ، فرانسىيىگە قارشى ئۇرۇشقا تاكى 1847-يىلى ئاخىر مەغلۇپ بولغانغا قەدەر رەهبەرلىك قىلدى.

لېكىن ئالجىرىيە خەلقى تىز پۇكمەس خەلق ئىدى، ئۇلار "غەيرىتىنى زادىلا بوشاشتۇرمىدى، بوي سۇندۇرغۇچىلارنى بەك يامان

كورەتتى". ① ئۇلار فرانسىيەگە قارشى داۋاملىق قوزغىلاڭ كوتەردى، كېيىنكى 60 يىلدا كۆرەش يالقۇنى زادى ئوچمىدى، ئۇنىڭ ئىچىدە 1871 ـ يىلى شەرقتىكى ئىستامبۇل تەرەپتە كوتىرىلگەن قوزغىلاڭنىڭ كولىمى ھەممىدىن زور بولدى. پارىژ كوممۇنىسىنىڭ غەلبە قىلغانلىغى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كېلىش بىلەن، بۇ يەردىكى خەلق 280 نەچچە قەبىلىنى بىرلەشتۈرگەن ھالدا فرانسىيەگە قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى، بۇنىڭغا 200 مىڭدىن ئارتۇق دىخان، چارۋىچى قاتناشتى، قوزغىلاڭچى قوشۇن مۇستەملىكىچىلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇز زىمىنىنى قايتۇرۇۋالدى. فرانسىيىلىك كوچمەنلەرنىڭ چوڭ قورۇقلىرىنى بىتىجىت قىلدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن بىر يىل ۋاقىت ئىچىدە موستەملىكىچى قوشۇن بىلەن 300 قېتىمدىن كوپرەك چوڭ ـ كىچىك جەڭ قىلىپ، فرانسىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىغا قاتتىق زەربە بەردى. قوزغىلاڭ يالقۇنى كابىلىيە تاغلىق رايونىدىن ئوتۇپ، سەھرايى كەبىر ئەتراپلىرىغىچە تۇتاشتى. فرانسىيە ھوكۇمىتى پارىژ كوممۇنىسىنى باستۇرغاندىن كېيىن، "جازا يۇرۇشى قوشۇنى"نى 85 مىڭ كىشىگە يەتكۈزۈپ، ئىنتايىن قەبىھ تاكتىكا قوللىنىپ، ھەممىلا يەردە يېزا ـ كەنتلەرنى كويدۇرۇپ، قۇدۇقلارنى تىندۇرۇپ، ئايالىلار ۋە بالىلارغا زىيانكەشلىك قىلىپ، قوزغىلاڭنى قانىلىق تۇردە ئۇجۇقتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئالجىرىيىنىڭ ھەرقايسى جايىلىرىدا يەنە داۋاملىق قوزغىلاڭلار كوتىرىلدى. 1900 ــ 1905 ـ يىللىرى فرانسىيە قوشۇنلىرى سەھرايى كەبىر رايونىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئال ـ

---

① ئېنگېلس. «ئالجىرىيە». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 14 ـ توم، 109 ـ بەت.

جەريە ئاندىن پۈتۈنلەي فرانسىيەنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندى.

فرانسىيەنىڭ ئالجىرىيەدىكى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغى ۋە تالان-تاراجى فرانسىيە ئالجىرىيەنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، تېرورلۇق ھەربى ھوكۇمرانلىقنى يولغا قويدى. دەسلىۋىدە، فرانسىيە پادىشاسى ئالجىرىيەنى "فرانسىيەگە قاراشلىق يەر" دەپ ئېلان قىلدى، ئۇنى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى مىنىستىرلىگى ئىدارە قىلدى؛ 1870-يىلدىن كېيىن ئۇنى فرانسىيەنىڭ بىر ئولكىسى قىلىپ، فرانسىيەنىڭ "ئايرىلماس بىر بولۇگى" دەپ ھىساپلاپ، ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىگىگە ئوتكۈزۈپ بەردى. ئالجىرىيە خەلقىدە قىلچىمۇ سىياسى ھوقۇق يوق بولۇپ، «يەرلىك قانۇنلار»نىڭ ھوكۇمرانلىغىدا ئىدى، مۇستەملىكىچى دائىرىلەر خەلقنى ئەدلىيە رەسمىيەتلىرىدىن ئوتكۈزمەيلا ئوزى بىلگەنچە جازالاۋېرەتتى. مەمۇرى ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى فرانسىيە ھەربىلىرىدىن بولاتتى، ئۇلار مەخپىلۇق ھوكۇمران ئىدى، زورلۇق-زومبۇلۇق چېكىگە يەتكەن ئىدى.

فرانسىيە ھوكۇمىتى نۇرغۇنلىغان فرانسۇزلار ۋە ياۋروپالىقلارنى ئالجىرىيەگە كوچۇرۇپ كېلىپ، مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى كۈچەيتتى، پەقەت جەنۇبىي ئافرىقىدىلا كېيىن تۇرىدىغان، ئافرىقا بويىچە ئىككىنچى ئەڭ چوڭ ئاق تەنلىكلەر مۇستەملىكە رايونىنى بەرپا قىلدى. ياۋروپالىق كوچمەنلەر ھەرىدەك يوپۇرلۇپ كېلىۋەردى، 1833-يىلى ئاران 3 مىڭلا كىشى كەلگەن ئىدى، 1860-يىلى كوپىيەپ 200 مىڭ كىشىگە يەتتى، 1876-يىلى يەنە كوپىيەپ 340 مىڭ كىشىگە يەتتى، 1911-يىلى تېخىمۇ كوپىيەپ 750 مىڭ كىشىگە يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە 560 مىڭى فرانسۇز ئىدى). فرانسىيە مۇستەملىكىچى ھوكۇمىتى مۇسادىرە قىلىش، قوشۇۋېلىشتەك ۋاستىلەر ئارقىلىق سۇ

مەنبەسى ھەممىدىن ئوبدان چوڭ-چوڭ مۇنبەت يەرلەرنى ئوزى خالغىنىچە تارتىۋالدى. 1860-يىلى 360 مىڭ گېكتار يەرنى ئىشغال قىلىۋالغان ئىدى، 1970-يىلى ئۇنى كوپەيتىپ 765 مىڭ گېكتارغا يەتكۈزدى، قوزغىلاڭلارنى باستۇرغانلىقىدىن كېيىن، يەنە 450 مىڭ گېكتار ئەڭ مۇنبەت يەرنى مۇسادىرە قىلىۋالدى، 1910-يىلى يەنە كوپەيتىپ بىر مىليون 847 مىڭ گېكتارغا يەتكۈزدى، بۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى 6 مىليون 800 مىڭ گېكتار تېرىلغۇ يەرنىڭ 28 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى. يەرلەرنى كەڭ كولەمدە تالان-تاراج قىلىش نەتىجىسىدە ئالجىرىيىلىك 3 مىليون دېخان يەردىن مەھرۇم بولۇپ، ئوتاقچى ئىجارىكەش دېخانلارغا ئايلىنىپ قالدى. فرانسىيە ھوكۇمىتى تارتىۋالغان يەرلەرنى فرانسىيىنىڭ چوڭ شىركەتلىرى، مۇستەملىكىچى ئەمەلدارلار، ئەپتسەرلەر، ھايانكەش سودىگەرلەر ۋە كوچمەنلەرگە بولۇپ بەردى، ئۇنىڭ كوپ قىسمى چوڭ پومىشىكلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. قىسمەن مۇستەملىكىچىلەر كاپىتالىستىك ئۇسۇل بىلەن دېخانچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇپ، يەردىن مەھرۇم بولغان ئالجىرىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. لېكىن تولاراغى ئالجىرىيىدىكى ئورتاقچى ئىجارىكەش دېخانلارنى فېئوداللىق ئۇسۇل بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى، بۇ ئىجارىدەكەش دېخانلارنىڭ ئالدىغىنى ھوسۇلنىڭ 5 تىن بىرىنىلا تەشكىل قىلاتتى، ھەتتا ئۇنىڭ 10 دىن بىرىگىمۇ يەتمەيتتى. ئالجىرىيە خەلقى بىلەن فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەر مەسىلىسىدە ھەممىدىن كەسكىن ئىپادىلەندى. يۈز يىلدىن كوپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، ئالجىرىيە دېخانلىرى كېپىنكىلىرى ئالدىنقىلارنىڭ ئورنىنى باسقان ھالدا، مىللى ئازاتلىق كۈرىشى سېپىگە

پائال ئاتلىنىپ، ھەم مىللى مۇستەقىلىق ئۈچۈن جەڭ قىلدى، ھەم ئوز يېرىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن جەڭ قىلدى.

ئالجىرىيە فرانسىيىنىڭ "سېغىن كالىسى" دەپ ئاتىلاتتى، مۇستەملىكىچىلەر بۇ مۇنبەت زېمىندا كوپلەپ ئۈزۈم، كوكتات، مۇۋە، تاماكا قاتارلىقلارنى ئوستۇرۇپ، فرانسىيە ۋە ياۋروپا بازارلىرىنى تەمىنلەيتتى. ئالجىرىيە فرانسىيىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇستەملىكىسى ئىدى، ئۇ فرانسىيە كاپىتالىستىك سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشىنى كوپلىگەن خام ئەشيا ۋە كەڭ بازار بىلەن تەمىنلىدى. فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تالان-تارىچى ۋە دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسى ئالجىرىيە خەلقىنىڭ ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز بالايى-ئاپەت كەلتۈردى، يېزىلاردا يىلمۇ-يىل قەھەتچىلىك بولۇپ تۇردى. خەلق ئاچارچىلىق ۋە نامراتلىق ئازاۋىغا پاتتى، 1868—1870-يىللاردىكى قەھەتچىلىك ھەم ۋابا 500 مىڭ كىشىنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

فرانسىيە ئالجىرىيىنى يوي سۈندۈرۈش ۋە باستۇرۇش يولىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇش داۋامىدا، خەلقنىڭ قارشىلىغىنى قانلىق تېرورلۇق ۋاستىسى بىلەن باستۇرۇش جەھەتتە ئەكسىلئىنقىلاۋىي تەجرىبە توپلىدى، ئالجىرىيە "فرانسىيە گېنىراللىرى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربى مەكتىۋى بولدى"①. ئالجىرىيىدە قىرغىنچىلىقتا ئادەتلىنىپ كەتكەن تاجاۋۇزچى قوشۇن كاتتىۋاشلىرى (كاۋنياك، مېكماھۇن قاتارلىقلار) مەملىكىتىگە قايتقاندىن كېيىن، شۇ تەقلىتتە ئىش كۆرۈپ، 1848-يىلدىكى فرانسىيە ئىيۇن قوزغىلىڭىنى ۋە 1871-

① ئېنگېلس. «ئالجىرىيە». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 14-توم، 107-بەت.

يىلدىكى پارىژ كوممۇنىسى ئىنقىلاۋىنى باستۇرغان جاللاتلار بولۇپ قالدى.

3 - بولۇم مىسر ۋە سۇدان خەلقىنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى قىلغان قوراللىق كۈرەشلىرى

مىسردا يېرىم مۇستەملىكىچىلىكنىڭ كۈچىيىشى 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، مۇھەممەد ئەلى ھوكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، مىسر مىللى مۇستەقىللىقنى قوغداش ۋە مىللى ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتلىرىدە بەلگىلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. مۇھەممەد ئەلى ئولگەن (1849 - يىل) دىن كېيىن، ئەنگلىيە، فرانسىيە كاپىتالىزىم كۈچلىرى مىسرغا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، مىسرنىڭ يېرىم مۇستەملىكىلىشىش جەريانىنى تېزلەتتى. مىسر بارا - بارا مەخسۇس پاختىلا تېرىيدىغان مەملىكەتكە ئايلىنىپ، ئەنگلىيە پاختا توقۇمچىلىغىنى خام ئەشيا بىلەن تەمىنلىدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە كاپىتالى مىسر ئىگىلىكىنىڭ بىر تەرەپلىمە تەرەققى قىلىشىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى تېخىمۇ بەك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى ۋە تىزگىنلىدى. ئېكسپورت قىلىنىدىغان خام ئەشيالارنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان زاۋۇتلارنى ۋە تومۇرىيول قۇرۇش ھەمدە ئوردىنىڭ كەيپ - ساپاسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، مىسر ھەمىشە ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق دولەتلەردىن يۇقۇرى ئوسۇم بىلەن (يىللىق ئوسۇمى كوپىنچە 7 پىرسەنت بولاتتى) قەرز ئالاتتى. 1844 - يىلى فرانسىيە

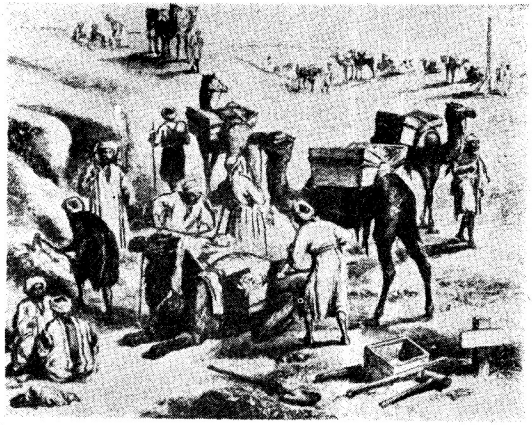

سۆۋەيش قانلىنى ئېچىش

كۆچلىرى مسرنىڭ مالىيە تارماقلىرىغا سىڭىپ كىردى. 1851 ـ يىلى ئەنگلىيە يەنە تومۇرىيول سېلىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالدى. ئۇزاق ئوتمەي، ئەنگلىيە نىل دەريا‌سى دېلتىسىنى كېسىپ ئوتتىدىغان تومۇرىيولىنى سالدى، شۇنداقلا تېلېگراف لىنىيىسى ئورناتتى، سودا كېمىلىرى ئەترىدى قوردى. ئەنگلىيە كۆچمەنلىك كۆچەيتىلمىشى نەتىجىسىدە ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت كۆچەيدى.

فرانسىيە ئوتتۇرا شەرقتىكى سىپىنى كۆچەيتىپ، ھىندى ئوكيانىدىكى زومىگەرلىك ئورنىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئوتتۇرا دېڭىز بىلەن قىزىل دېڭىزنى تۇتاشتۇرىدىغان سۆۋەيش قانلىنى ئېچىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش ئۈستىدە باش قاتۇردى. 1854 ـ يىلى فرانسىيە

مسىر ھوكۈمرانلىرىدىن قانال قېزىش ئىمتىيازىنى ئالدى ۋە "سۈۋەيىش قانىلىنى قېزىش ۋە ئىشلىتىش توغرىسىدىكى ئىجارە توختىمى"نى ئىمزالدى ھەمدە "سۈۋەيىش قانىلى شىركىتى"نى تەشكىل قىلدى. توختامدا مىسرىنىڭ بۇ شىركەتكە قانال قېزىلىدىغان زېمىننى ھەقسىز بېرىشى، شۇنىڭدەك ئۇنى نەچچە ئون مىڭ ئىشچى بىلەن تەمىنلىشى بەلگىلەندى. ئەنگلىيە ئوزىنىڭ ئوتتۇرا دېڭىز ۋە ھىندى ئوكيان-دىكى زومىگەرلىك ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قانالنىڭ قېزىد-لىشىغا كۈچىنىڭ بېرىچە قارشى تۇردى ۋە توسقۇنۇلۇق قىلدى. 1859 - يىلى سۈۋەيىش قانىلى قۇرۇلۇشى باشلاندى. شىركەت ئىنتايىن توۋەن ئىش ھەققى بىلەن مىسرلىق 60 مىڭ ئىشچىنى يالاپ ئىش-لەتتى، 4 مىڭ يىلنىڭ ئالدىدا پرائون قۇللارنى ئىشقا سېلىپ قانال قازغۇزغان ئۈسۈل بويىچە، توپا ئىككى قول بىلەن قېزىلدى، سۈۋەت بىلەن توشۇلدى، مىسر دېخانلىرى فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ بېسىمى بىلەن، ئىسسىق بەلۋاغ ئاپتىۋىغا ۋە ئاچلىققا بەرداشلىق بېرىپ، توپ - توغرا 10 يىل ئىشلىدى. ئاچارچىلىق ھەم ۋابا 120 مىڭ دېخاننىڭ جېنىغا زامىن بولدى. قانالنىڭ ئىككى قىرغىغىدىكى قۇملۇقلاردا ئۇلارنىڭ سوغەكلىرى دوۋلىنىپ كەتتى. مىسر خەلقى ئىككى قولى بىلەن قازغان قانالدا 1869 - يىلى قاتناش باشلاندى. شۇنىڭ بىلەن سۈۋەيىش قانىلى ياۋروپا، ئاسىيا ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت 3 قىتئەنى تۇتاشتۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم خەلقارا قاتناش يولىغا ئايلىنىپ، ياۋروپادىن ھىندىستانغا بارىدىغان مۇساپىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك قىسقاردى.① قانالدا قاتناش باشلانغاندىن كېيىنكى

① لوندۇندىن بومبايغا بارىدىغان مۇساپە 4 مىڭ 840 كىلومېتىر قىسقاردى؛ مارسىلدىن بومبايغا بارىدىغان مۇساپە 5 مىڭ 940 كىلومېتىر قىسقاردى.

بىرىنچى يىلى بۇ يەردىن پاراخوتلار 500 مىڭ تونىا يۈك ئوتكۈزگەن بولسا، 5 يىلدىن كېيىن كوپەيىپ يىلىغا 2 مىليون تونىا يۈك ئوتكۈزىدىغان بولدى، شىركەتنىڭ يىللىق كىرىمى 12 مىليون فرانكقا يەتتى. ئەنگلىيىنىڭ قانالغا قارىتا نەپسى بەك تاقىلداپ كەتتى-دە، مىسرنىڭ قانالدىكى پاي ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈستىدە تازا باش قاتۇردى. مىسر ھوكۈمىتى قانالنى قېزىشقا 12 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭ مەبلەغ سەرپ قىلىپ، قەرزگە بوغۇلۇپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن، 1875-يىلى سۈۋەيىش قانىلى شىركىتىنىڭ 44 پىرسەنت پاي چېكىنى سېتىشقا مەجبۇر بولدى. ئەنگلىيە مىسرنىڭ بۇ پاي چېكىنى فرانسىيىگە سېتىلىشىغا بارلىق ئامالالار بىلەن توسقۇنلۇق قىلىپ، ئاخىرى ئۈستىلىق بىلەن ۋاقىتى-سوقىتى قىلىش ئارقىسىدا، مىسرنى 400 مىليون فرانك قىممىتىدىكى پاي چېكىنى پەقەت 100 مىليون فرانكلىق ئەرزەن باھا بىلەن ئەنگلىيىگە سېتىپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئەنگلىيە سۈۋەيىش قانىلى شىركىتىنى تىزگىنلەپ، مىسرنى ھەربى كۈچ بىلەن ئىشغال قىلىشقا يول تەييارلىدى.

مىسرنىڭ تاشقى قەرزى بارغانسېرى كوپەيدى: 1876-يىلى ئۇنىڭ تاشقى قەرزى 91 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭغا يەتتى، بۇنىڭ يىللىق ئوسۇمى 8 پىرسەنت ئىدى، ھەر يىلى بۇنىڭ ئوسۇمى ئۈچۈنلا دولەتنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ 2/3 قىسمىنى سەرپ قىلىشقا توغرا كېلەتتى. 1863-يىلدىن 1875-يىلغىچە بولغان 12 يىل ئىچىدە دىخانلارنىڭ باج سېلىغى 4 ھەسسە كوپەيدى، 1876-يىلى مىسر مالىيىنىڭ ۋەيران بولغانلىغىنى جاكالاشقا مەجبۇر بولۇپ، قەرز تولەشنى توختاتتى، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق دولەتلەر مىسرنىڭ مالىيە ھوقۇقىنى

ئوتكۈزۈۋېلىپ، "قوش نازارەت" نى يولغا قويدى، ئەنگلىيە مىسرنىڭ دولەت كىرىمنى باشقۇردى، فرانسىيە ئۇنىڭ چىقىمنى باشقۇردى. ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە كوپلەپ كاپىتال كىرگۈزۈپ، مىسردا بانكا، زاۋۇت، جامائەت كارخانىلىرى ۋە سۇ تىرانسپورت شىركەتلىرىنى قۇرۇپ، مىسرنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلىۋالدى.

1878 ـ يىلى، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىينىڭ پىلانلىشى ئارقىسىدا، مىسردا "ياۋروپا ئىچكى كابىنىتى" دەپ مەسخىرە قىلىنغان ھوكۇمەت قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ مالىيە مىنىستىرى ئىنگلىزدىن، جامائەت قۇرۇلۇشى مىنىستىرى فرانسۇزدىن، ماۋاۋىن مىنىستىرلىرى ئىتالىيانلار ۋە ئاۋستىرىيىلىكلەردىن بولدى. بۇ ھوكۇمەتتە ئەملىي ھوقۇقنى ئىنگلىز ۋە فرانسۇزدىن بولغان ئىككى مىنىستىر تىزگىنلىدى، مىسرلىق باش ۋەزىر قورچاقتەك بىرنىمە ئىدى. بۇ ھوكۇمەتتە ياۋروپالىق خىزمەتچىلەرنىڭ سانى بىر مىڭ 300 دىن ئارتۇق ئىدى. "ياۋروپا ئىچكى كابىنىتى" دىكى مىنىستىرلار پەقەتلا ئەنگلىيە، فرانسىيە ھوكۇمەتلىرىنىڭ بۇيرۇغىغا ۋە مىسردىكى ئەنگلىيە، فرانسىيە كاپىتالىستلىرىنىڭ تەلۈنگە بوي سۇناتتى.

ئەنگلىيىنىڭ مىسرغا قوراللىق تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ئەنگلىيىگە قارشى ئارابى رەھبەرلىكىدىكى كۈرەش "ياۋروپا ئىچكى كابىنىتى" نىڭ قۇرۇلۇشى مىسر جەمىيىتىدىكى ھەرقايسى قاتلام-دىكىلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىغىنى قوزغىدى. "ياۋروپا ئىچكى كابىنىتى" ئەنگلىيە، فرانسىيە ھەقدارلىرىنىڭ جازانە پۇلىنىڭ قايتۇرۇلوشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مىسر دىخانلىرىغا زورلۇق بىلەن ئالۋاڭ ـ سېلىق سېلىپ، ئىككى يىللىق باجنى ئالدىن تولتۇرۇپ، دىخانلارنىڭ

يەرنى رەنسگە قويۇش ئاساسىدىكى قەرزىنى 7 يىل ئىچىدە 16 ھەسسە كوپەيتىۋەتتى. ئەنگلىيە، فرانسىيە زوراۋانلىرى تىزگىنلەپ تۇرغان "مىسر قەرز ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھەيئىتى" مىسىردىكى تومۇريوللار، پورتلار ۋە تاموژنىنى ئوتكۇزۇۋېلىپ، مىسر مىللى بۇرژۇئازىيىسىنى تۇرلۇك چەكلىمىلەرگە ئۇچراتتى، ئىغىر بولغان مال بېجىنى ئۇلارغا يۈكلىدى. "ياۋروپا ئىچكى كابىنىتى" ھوكۈمەت ۋە كارخانا تاراقلىرىغا بارغانسېرى كوپلىگەن ياۋروپالىق خىزمەتچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، مىسر زىيالىلىرىنى چەتكە قاقتى، ئۇلارغا پەرقلىق تەمىناتنى يولغا قويدى، بۇ زىيالىلارنىڭ مائاشى ياۋروپالىق خىزمەتچىلەر مائاشىنىڭ پەقەت 10 دىن بىرىگىلا توغرا كېلەتتى، بۇنىڭدىن زىيالىلار ئىنتايىن نارازى بولدى. بولۇپمۇ "ياۋروپا ئىچكى كابىنىتى" نىڭ ئوكتەملىك بىلەن مىسرلىق 2 مىڭ 500 ئەپەندىسىنى ھەربى ۋەزىپىدىن ئېلىۋەتكەنلىگى ياش ئەپەندىلەرنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى.

پۈتۈن مەملىكەت خەلقى "ياۋروپا ئىچكى كابىنىتى" غا قارشى تۇرۇۋاتقان ۋەزىيەتتە، 1879-يىلى مىسردا تۇنجى مىللەتپەرۋەر تەشكىلات—ۋەتەن پارتىيىسى قۇرۇلدى. ۋەتەن پارتىيىسىنىڭ ئاساسلىق تايانچلىرى پومىششىك، بۇرژۇئازىيىدىن كېلىپ چىققان زىيالىلار ھەم ۋەتەنپەرۋەر ئەپەندىلەر ئىدى. ۋەتەن پارتىيىسى "مىسر—مىسرلىقلارنىڭ" دىگەن ياڭراق شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دولەتنى مۇستەقىل قىلىش، مىسرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش، ئاساسىي قانۇنلۇق ھاكىمىيەتنى يولغا قويۇش ۋە "ياۋروپا ئىچكى كابىنىتى"غا قارشى كۈرەش قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ۋەتەن پارتىيىسى خەلقنىڭ كەڭ كولەملىك قارشىلىق كورىستىش ھەرىكىتى داۋامىدا،

خدىۋ① ئىسمائىلنى ھوكۈمەتنى ئۇزگەرتىپ تەشكىل قىلىشقا، ئىنگلىز، فرانسۇز مىنىستىرلارنى ئىستىپا بېرىشكە مەجبۇر قىلدى ھەمدە 1879 ـ يىلدىكى ئاساسىي قانۇننى ماقۇللاپ، پارلامېنت ھوقۇقىنى كۈچەيتتى. خدىۋىمۇ پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئەنگلىيىنىڭ يېتىلەپ مېڭىشغا بوي سۇنمايدىغان بولدى. ئەنگلىيە ھوكۈمىتى كۈندىن ـ كۈنگە ئورلەپ بېرىۋاتقان مىسىرداكى مىللى ھەرىكەت ئالدىدا "ئاتنى يەڭگۈشلەش" قارارىغا كەلدى ـ دە، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىسمائىلنى ئەملىدىن قالدۇرۇشنا ھەيدەكچىلىك قىلىپ، يېڭى خدىۋە تەيىنلەتتى. يېڭى خدىۋ تۇنجى ئەنگلىيىنىڭ ئىنتايىن سادىق قورالى بولۇپ، ئۇ ئاساسىي قانۇننى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلدى ھەمدە ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ "قوش نازارەت تۈزۈمى"نى ئەسلىگە كەلتۈردى، پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىپ، ۋەتەن پارتىيىسى ئەزالىرىنى قولغا ئالدى.

خدىۋ باشچىلىغىدىكى ۋەتەن ساقچى كۈچلەرنىڭ ھۇجۇمىغا قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈچۈن، ۋەتەن پارتىيىسى ئەزاسى ئارابى (1839 ـــ 1911) رەھبەرلىگىدىكى مىسىر قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى ھەرىكەتكە كەلدى، ئۆلار 1881 ـ يىل 1 ـ ئايدا ۋە 9 ـ ئايدا ئوردىنى ئىككى قېتىم قورشۇۋلىپ، خدىۋىنى ئەكسىيەتچىل ئىچكى كابىنىتنى تارقىتىۋېتىشكە مەجبۇر قىلدى. قاھىرە خەلقى ھەيۋەتلىك نامايىش ئوتكۈزۈپ ئارابىنى قوللىدى. ئەنگلىيە بۇنىڭغا ئوز ئالدىغا مۇداخىلە

---

① ئىسمائىل ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان مەزگىلدە (1863 ـــ 1879)تۇرك سۇلتانىغا نۇرغۇن پارا بېرىپ "خدىۋ" دېگەن نامغا ئىگە بولغان، خدىۋلىق ئورنى پادىشاغا تەۋە كېلىدۇ، ئۇنىڭغا چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىدۇ.

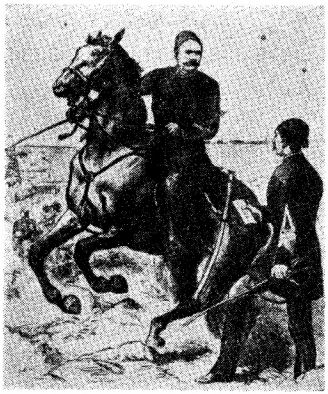

تارابى جەڭ مەيدانىدا

قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، فرانسىيە ۋە باشقا دولەتلەر ئەنگلىيىنىڭ مىسرنى ئوز ئالدىغا ئىگەللىۋىلىشىغا قارشى تۇرغانلىغى ئارقىسىدا توسۇلۇپ قالدى. نەچچە قېتىملىق ئوڭۇشسىزلىقتىن كېيىن، 1882 ـ يىل 2 ـ ئايدا ۋەتەن پارتىيىسى ئەزالىرىدىن تەركىپ تاپقان يېڭى ئىچكى كابىنىت تەشكىل قىلىندى، ئارابى قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرى بولدى، 1879 ـ يىلدىكى ئاساسىي قانۇن قايتىدىن ماقۇللىنىپ، ئەنگلىيە، فرانسىيىلەرنىڭ "قوش نازارەت تۈزۈمى"گە خاتىمە بېرىلدى، ئەنگلىيە مىسرنى خىدىۋ ۋە ئىچكى كابىنىت ئارقىلىق تىزگىنلەشنىڭ مۇمكىن بولماي قالغانلىغىغا كوزى يېتىپ، ئوزىنىڭ سۇۋەيش قانىلىنى ئىشغال قىلىش ھەم مىسرنى ئوزىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ ئۇزۇندىن بېرى كوڭلىگە پۈكۈپ كەلگەن قارا نىيىتىنى ياۋۇزلۇق بىلەن، قورالىق مۇداخىلە قىلىش يولى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇش قارارىغا كەلدى. مىسردىكى كۆندىن ـ كۆنگە كۈچىيىپ بېرىۋاتقان مىللى ھەرىكەت ئالدىدا، ئەنگلىيە فرانسىيە بىلەن ۋاقىتلىق مۇرەسسەگە كەلدى. 1882 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ

پىلوتلىرى ئىسكەندىريە پورتىغا كىردى (8-ئايدا، فرانسيە ئەنگلىيە بىلەن زىددىيەت تۈغۈلغانلىغى ئارقىسىدا ئۇزىنىڭ پىلوتىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى). ئەنگلىيە پاراخوتلىرى 7-ئاينىڭ 11-كۈنى ئىسكەندىريە پورتىنى توپقا تۇتۇپ، قورغانىنى ۋەيران قىلىۋەتتى ھەمدە 25 مىڭ كىشىلىك قۇرۇقلۇقتا جەڭ قىلغۇچى قوشۇننىنى قۇرۇقلۇققا چىقىرىپ، قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. مىسر ئارمىيىسى ۋە خەلقى باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كورسىتىپ، ئۇز سەپىنى چىڭ تۇرۇپ قوغدىدى. ئارابى خەلقىگە مۇراجەت ئېلان قىلىپ، مىسردا "پۈتۈن مىللەت ئەنگلىيە بىلەن مۇرەسسەسىز ئۇرۇش قىلىدۇ" غانلىغىنى جاكالىدى؛ شۇنىڭدەك دىخانلارنىڭ چەتئەللىكلەرگە بوغۇلغان قەرزلەرنى بىكار قىلىش توغرىسىدىكى تەلىۋىگە ماقۇل بولدى. مىسر خەلقى ئارابىنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى ھەركىتىنى قوللاپ-قۇۋۋەتلىدى، قاھىرە قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە تاجاۋۇز-چىلارغا قارشى نامايىشلارنى ئوتكۈزۈپ، خىدىۋنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، چەتئەل پىلوتلىرىنى قوغلاپ چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى. دىخانلار مىللى ھوكۇمەتنى قوللاپ، بەس-بەس بىلەن ئارمىيىگە قاتناشتى. 150 مىڭ ئارمىيە ۋە خەلق ئارابىغا ئەگىشىپ، ئەنگلىيە زەمبىرەكلىرى ۋەيران قىلىۋەتكەن ئىسكەندىريە پورتىدىن چېكىنىپ چىقتى.

ئىسكەندىريە پورتى قولدىن كەتكەندىن كېيىن، ئارابى قاھىرىنى قوغداش جېڭىنى پائال تۈردە ئورۇنلاشتۇردى. شىمالدىكى ئۇرۇش سەپلىرىدە مىسر قوشۇنلىرى 3 ھەپتە ئىچىدە ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنىڭ نەچچە-نەچچە قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىنىدۇرۇپ، ئۇز سەپلىرىنى مەھكەم ساقلىدى، ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنى نىل دەرياسى تاشقان

مەزگىللەردە قاھىرەگە شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلالمايدىغان قىلىپ قويىدى. شەرقتىكى ئۇرۇش سەپلىرىدە ئارابى ئىستراتېگىيە جەھەتتىن ئېغىر خاتالىق ئوتكۈزدى. ئۇ جاھانگىر قاراقچىلارنىڭ سۈۋەيىش قانىلىنى بىتەرەپ رايون قىلىش توغرىسىدىكى ۋەدىسىگە ئىشىنىپ، مۇداپىەنى بوشاشتۇرۇپ قويىدى، ئۇنىڭغا پەقەت ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىسى بولمىغان، قوراللىرى ناچار بولغان. كوچمەن چارۋىچى قەبىلىلەردىن كەلگەن ئاز سانىدىكى يېڭى ئەسكەرلەرنىلا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدى. ئەنگلىيە قوشۇنلىرى دەل قانال رايونىدىكى ئاجىزلىقتىن پايدىلىنىپ شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئوتتى. 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئەنگلىيە قوشۇنلىرى شىمالدىكى ئاساسىي كۆچىنى مەخپى ھالدا شەرقىي سەپكە يوتكەپ كەلدى. ئەتىسى قانال رايونىدىكى 3 چوڭ پورتنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئىشغال قىلىۋالدى ھەمدە ئۇنى تايانچ نۇقتا قىلىپ تۇرۇپ، شەرقتىن غەربكە قاراپ ئۇدۇل بوسۇپ كىرىپ، قاھىرەگە ھۇجۇم قىلدى. مىسىر ئارمىيىسى ۋە خەلقى تېل ـ ئېل ـ كەبىرىدە جان تىكىپ جەڭ قىلىپ، ئۇ يەرنى 2 ھەپتە ساقلاپ تۇردى. ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ئالغا ئىلگىرىلىيەلمىگەنلىكتىن تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ كوچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ فېودال ئاقسۆڭەك ئاقساقاللىرىنى سېتىۋېلىپ، ئىچكى جەھەتتىن ماسلاشتۇرۇپ، ئاخىرى شەرقتىكى مۇداپىە لىنىيىسىنى بوسۇپ ئوتتى. ئارابى قاھىرىدىن چېكىنىپ چىقىپ، نىل دەرياسى سۈيىنىڭ تېشىشىدىن پايدىلىنىپ پايتەختىنى قەتئىي قوغداش قارارىغا كەلدى. لېكىن شەھەر ئىچىدىكى فېودال يۇقۇرى قاتلام گۇرۇھى تەۋرىنىپ يۈز ئورۇپ، ئارابىنىڭ شەھەر ئەتراپى رايونىدا مۇداپىە كورۇڭاتقانلىغىدىن پايدىلىنىپ، دەرۋازىنى قاراقچىلارغا ئېچىپ بەردى، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ئاخىر 9 ـ ئاينىڭ

15 ـ كۇنى قاھىرەنى ئىشغال قىلىۋالدى، ئارابى يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشتى. ئەنگلىيىگە قارشى قاينام ـ تاشقىنلىق قەھرىمانانە ئۇرۇش مەغلۇپ بولدى.

ئەنگلىيە مىسىرنى ئىگەللىۋالغاندىن كېيىن، روسىيە، فرانسىيە ۋە ئاۋسترىيىلەرنىڭ ئۇنى دوراپ، ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق باشقا جايلارنى بولۇشۇۋېلىپ، ئوزىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتىكى بىر تۇتاش مۇستەملىكىچىلىك مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزۈشىدىن ئەنسىرىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوزىنىڭ مىسىردىكى ئەڭ زور رىقابەتچىسى فرانسىيىنىڭ تاپا ـ تەنىسىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، مىسىرنى ئەنگلىيە ۋاسىلىغىدىكى دولەت دەپ ئاشكارا ئېلان قىلىشقا پېتىنالمىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، ساختىلىق قىلىپ، مىسىرنى پەقەت "ۋاقىتلىق ئىگەللىدۇق"، "تەرتىپ ئەسلىگە كەلگەن" ھامان، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى چېكىنىپ چىقىدۇ، دىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، باش ۋالى ئەۋەتىپ، "كونسول" نامىدا مىسىرغا ھوكۇمرانلىق قىلدى. مىسىر خىدىۋى پۇتۇنلەي ئەنگلىيىگە قورچاق بولۇپ قالدى. 1914 ـ يىلى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندا ئەنگلىيە ساختا چۈمپەردىسىنى ئېلىپ تاشلاپ، مىسىرنى ئوز ۋاسىلىغىدىكى دولەت دەپ جاكالىدى.

ئەنگلىيە مىسىرنى قوراللىق ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، مىسىرنىڭ ئەسلىدىكى مىللى سانائىتىنى خالىغىنىچە ۋەيران قىلدى. ئاجىز مىسىر مىللى بۇرژۇئازىيىسى ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنىڭ قاتتىق بېسىمى ئاستىدا، سىياسى جەھەتتىن چىقىش يولى تېپىشقا ھەركەت قىلىپ كوردى. لېكىن ئۇلار "ئارابىچە" قوراللىق كۇرەشتىن قورقاتتى، ئۇلار پەقەت پادىشالىق ـ ئاساسىي

قانۇن بولۇش، نامۇۋاپىق چېگرا بېجى تۇزۇمىگە قارشى تۇرۇش دېگەندەك مۇتەدىل تەشەببۇسلارنىلا ئوتتۇرىغا قويىدى، شۇنىڭدەك مىللى "مۇستەقىللىق" قا "ماتارىپنى ئىسلاھ قىلىش"، "مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش" تەك تەدبىرلەر ئارقىلىق يەتمەكچى بولدى. 1907 - يىلى قۇرۇلغان ئىككىنچى "ۆتەن پارتىيىسى" ئاساسەن زىيالىلار دائىرىسىدە ھەركەت قىلدى، ئۇلار تېچ، "قانۇنىي" كۆرەش بىلەنلا چەكلىنىپ كەلدى. شۇڭا 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مىسر مىللى ھەركىتى تەرەققى قىلىپ بۇرژۇئا ئىنقىلابۇغا ئايلىنالمىدى. ۆتەن پارتىيىسى مەملىكەت ئىچىدە كۆندىن - كۆنگە دەھشەتلىك بېسىمغا ئۇچرىغانلىقتىن، 1910 - يىلدىن باشلاپ مەملىكەت سرتىدىلا پائالىيەت ئېلىپ بارالىدى.

ئەنگلىيە بىلەن مىسرنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىكى سۇدان سۇدان ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، مىسرنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلەتتى، كولىمى 2 مىليون 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئافرىقىدىكى ئەڭ چوڭ مەملىكەت ئىدى. سۇداننىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئاھالە ئاساسەن ئەرەپلەر، جەنۇبىي قىسمىدىكىلەر نېگىرلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى تېخىچە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى باسقۇچىدا ئىدى. 1819 — 1821 - يىللىرى مۇھەممەد ئەلى سۇدانىنى بۇيۇ سۇندۇردى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سۇدان مىسرنىڭ ھوكۇمرانلىغىدا بولدى (نامىدا سۇدان يەنىلا ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق ئىدى). ئەنگلىيە بۇرۇندىنلا سۇدانىنى بېسۇۋلىش نىيىتىدە بولۇپ كەلگەن ئىدى، ئۇ 19 - ئەسرنىڭ 70 - يىللىرىدا مىسرنى تىزگىنلۇالغاندىن كېيىن، ئىزچىل ئىشلىتىپ كەلگەن مۇستەملىكىچىلىك مەككارلىغى ۋە ئۇستىلىغىنى ئىشقا سېلىپ، مىسرنىڭ نامىدا ئوزى -

نىڭ سۇداندىكى مۇستەملىكىچى كۇچلىرىنى تولۇقلىدى. سۇدان قوش زۇلۇمغا ئۇچرىدى. مىسىردىكى فېودال ھوكۇمرانلار سىنىپى سۇداندا قەبىلىلەر ۋە جامائەلەرنىڭ يەرلىرىنى ئوزى بىلگەنچە تارتىۋېلىپ، سۇدان دىخانلىرىنى يانچىلارغا ئايلاندۇرۇپ قويدى؛ قۇل سودىسىنى مونوپول قىلىش، ئېغىر باج-سېلىق سېلىش ئارقىلىق سۇدانىنى مىسىرنىڭ قەرزىنى تولىشىپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى مىسىر ھوكۇمىتىنىڭ سۇداندىكى ئەمەلدارى دىگەن نام بىلەن، قەدەممۇ-قەدەم مىسىرلىقلارنىڭ ئورنىدا ھەرقايسى ئولكىلەرگە ئولكە باشلىغى ھەتتا پۇتۇن سۇدانغا باش ۋالى بولۇۋالدى. نىل دەرياسىنىڭ يۇقۇرقى ساھىللىرىدا ھەركەت قىلىپ يۇرگەن ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تەكشۇرگۇچىسى بېكېر سۇداندا ئىكۋاتور ئولكىسىنىڭ باشلىغى بولۇۋېلىپ، شۇ ۋەزىپىدە بولغان 4 يىل ئىچىدە سۇداننىڭ جەنۇبىي يېرىمىنى قورال كۇچى بىلەن بوي سۇندۇردى. 1874-يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا جۇڭگودا تەيپىڭ تىيەنگو قوزغىلىڭىنى باستۇرغان جاللات گوردون ئولكە باشلىغى ھەم باش ۋالى بولدى. گوردون ۋە ئۇنىڭ شىرىكلىرى قۇل سودىسىنى تەكشۇرۇپ مەنئى قىلىش نامى بىلەن، سۇداننىڭ جەنۇپ تەرەپتىكى خوشنىسى بولغان ئۇگاندا رايوندا تېرىتورىيىسىنى ھە دەپ كېڭەيتىپ، نىل دەرياسى سۇيىنىڭ مەنبەسىنى تىزگىنلەش يولى بىلەن مىسىرنى كونتورول قىلىشقا ھەمدە سۇداننى ئەمىلىيەتتە ئەنگلىيىگە تەۋە قىلىشقا ئۇرۇندى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى يەنە سۇداننىڭ پىل چىشى سودىسىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، ئۇنىڭدىن كوپلەپ پايدا ئالدى.

70-يىللاردىلا ئەنگلىيە بىلەن مىسىرنىڭ دەھشەتلىك ھوكۇمرانـ

مۇھەممەد ئەمىد

لىغى سۇدان دىخانىلىرى ۋە چارۋىچىلىرىنىڭ كوپ قېتىم قوزغىلاڭ كۆتىرىشىگە سەۋەپ بولغان ئىدى. غەرپتىكى دارفۇر ئولكىسى بىلەن جەنۇبىتىكى جازالى ئولكىسىدە قوزغىلاڭ ھەممىدىن كوپ بولدى. كولىمى ئەڭ چوڭ بولغان، شۇنىڭدەك ئافرىقا تارىخىدا مۇستەملىكىچىلىكىگە قارشى ئەڭ زور قوزغىلاڭ ھىساپلانغان ئۇمۇمى خەلق خاراكتېرىدىكى قوزغىلاڭ 1881-يىلى پارتلىدى.

ئەنگلىيىگە قارشى مەھدى چوڭ قوزغىلىڭى بۇ قوزغىلاڭ قويۇق دىنىي تۈستە بولدى. قوزغىلاڭ رەھبىرى مۇھەممەد ئەھمەد (1844—1885) كەمبەغەل دىخان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ ئىسلام دىنى دىنداري ئىدى. ئۇ گودەكلىك دەۋرىدە نىل دەريا-سىنىڭ يۇقۇرقى ساھىللىرىدا سەرگەردانىلىق تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈرگەن، ئۇ خەلق ئىچىدىكى جەۋرى-جاپانى ۋە خەلقنىڭ چەتئەل ھوكۇمرانلىرىغا بولغان ئۇچمەنلىگىنى چوڭقۇر چۈشىنەتتى. ئۇ خەلق ئارىسىدا: ئاللانىڭ ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر، دىگەن ساددا تەڭ-لىك قارىشىنى تەشۋىق قىلىدى. ئۇ بايلار ۋە چەتئەل ئەمەلدار-لىرىنىڭ ئاچكوزلۇگىنى ئەيىپلىدى. خەلقنى باج تولەشىنى رەت

قىلىشقا، چەتئەل ئەزگۈچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىشقا دەۋەت قىلدى. ئۇ ئۇزىنى ئىسلام دىنىدىكى "نىجاتچى" — مەھدى دەپ ئېلان قىلىپ، بۇ دۇنيادا ئىسلامغا ھەقىقى ئېتىقادتىنى تىكلىمەكچى ۋە كىشىلەر ئارىسىدا ھەققانىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. مەھدىنىڭ ساددا دىنىي ئەقىدە تەشۋىقاتى ۋە قوزغىلاڭ كوتىرىش توغرىسىدىكى شوئارى ئازاپ-ئوقۇبەت ئىچىدە ياشاۋاتقان سۇدان دېخانلىرىغا نىسبەتەن غايەت زور جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. 1881-يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەھدى خەلقنى "غازات" قىلىپ، دىنىدىن يۈز ئۇرۇگەنلەر (تۈركلەر ۋە مىسرلىقلار) ھەم كاپىرلار (ئىنگلىزلار ۋە ياۋروپالىقلار) نى ۋەتەنىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، "ئىسلام دىنىنىڭ پاكلىغىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش" كە چاقىردى. قوزغىلاڭ خەلقىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشتى، نۇرغۇن جايلاردا قەبىلىدىكى پۈتۈن خەلق قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قاتناشتى، قوزغىلاڭ كەڭ كولەمدە بولدى.

قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا نامرات دېخانلار قوزغىلاڭنىڭ ئاساسىي كۈچى بولدى، "مىڭلاپ جان بېرىمزكى، بىر تىيىنلىك باج تاپشۇرمايمىز" دېگەن شوئار پۈتۈن مەملىكەتتە ياڭرىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن جەڭدە ئىنتايىن باتۇرلۇق قىلدى، ئىلگىرىلەش ئىنتايىن تېز بولدى. ئېنگېلس بۇ "ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىنى ھىلىمۇ ساقلاپ قالغان — ياۋروپادىكى ھەرقانداق قوشۇن قىلالمايدىغان ئىشنى قىلغان قەبىلىلەر"① نى قىزغىن مەدھىيىلىدى. ئەنگلىيە-مىسىر

---

① ئېنگېلس. «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21-توم، 112-بەت.

هوکۈمرانلىرى ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىنتايىن كوپ ھەربى كۈچ توپلىدى. 1881 ـ يىل 12 ـ ئاي ۋە 1882 ـ يىل 6 ـ ئايدا، ئەنگلىيەنىڭ كورسەتمىسى بىلەن باستۇرۇشقا كەلگەن دۇشمەن قوشۇنلىرىنى قوزغىلاڭچىلار 2 قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، نۇرغۇن ئوق ـ ياراق غەنىمەت ئالدى ۋە ئازات رايونلارنى كېڭەيتتى. 1883 ـ يىلى قوزغىلاڭچى قوشۇن پۈتۈن كاردوۋان ئولكىسىنى ئازات قىلىپ تايانچ بازا قىلدى. ئەنگلىيە قوشۇنلىرى مىسرنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭنى بىر يولىلا تۈنجۇقتۇرۇش ئۈچۈن، گېنىرال ھىكسىنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئون مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن سۇدانغا تاجاۋۇز قىلىشقا ئەۋەتىلدى. 11 ـ ئايدا، تاجاۋۇزچى قوشۇن ئەل ـ ئوبىيد ئەتراپىدا قوزغىلاڭچى قوشۇن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، پۈتۈنلەي دېگۈدەك يىمىرىلدى، ھېكس ئۆتىپ ئولتۇرۇلدى. شۇنىڭ ـ دىن كېيىن قوزغىلاڭچى قوشۇن غەرپ ۋە جەنۇپ تەرەپلەرنى قاپسىدى، 1884 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا جەنۇپتىكى جايلارنىڭ تامامەن ئازات بولغانلىقى جاكالاندى. 2 ـ ئايدا قوزغىلاڭچى قوشۇن قىزىل دېڭىز بويىلىرىغا قاراپ يۈرۈش قىلغانىدا يەنە ئەنگلىيە ـ مىسىر قوشۇنلىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، قىزىل دېڭىزغا يېقىن بولغان رايونلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تىزگىنلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار شىمالغا قاراپ ئاتلىنىپ تېغ ئۈچىنى توغرىدىن ـ توغرا خارتۇمغا قاراتتى.

قوزغىلاڭىنىڭ ئۈچقۇنلىرى يانغىنىغا ئايلانىدى، "جازا يۈرۈش قوشۇنى" يېڭىلۇمەردى. ھىلىگەر ئەنگلىيە ھوكۈمىتى قاتتىق ۋاستىنىڭ ئۇنۇم بەرمىگەنلىگىنى كورۇپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنغا يۇمشاق ۋاستە ـ لەر ئارقىلىق تاقابىل تۇرماقچى بولدى. ئۇلار 1884 ـ يىلى گوردوننى

يەنە ئىشقا سېلىپ، ئۇنى باش ۋالىلىققا تەيىنلىدى. گوردون مەككارلىق قىلىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن ئىدى، ئۇ خەلقنىڭ غەزىۋىنى بېسىش غەرىزىدە، ئالدى بىلەن، مىسىر قوشۇنلىرىنى چېكىندۇرىمەن دەپ مەيدىسىگە ئۇردى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن مەھدىنى "سۇلتان"لىق ئاتىغى بىلەن ئالداپ، مىسىردىن ئايرىلغان، ئەنگلىيە پەرەس قورچاق دولەت قۇرماقچى بولدى؛ ئاخىردا، ئارىغا بولگۇنچىلىك سېلىش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننى پارچىلاش قەستىدە بولدى. بۇ سۇيىقەست ۋە ھىلە-مىكىرلەرنىڭ ھىچقايسىسى ئەمەلگە ئاشمىدى. 1884-يىلى 3-ئايدا، قوزغىلاڭچى قوشۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئايلىنىپ شىمالىي سەپكە ئوتۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىدى، 5-ئايدا بېر بېر رايونىنى ئىگەللەپ، ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنىڭ شىمالغا بارىدىغان يولىنى كېسىپ تاشلىدى، 8-ئايدا ئۇلار باش ۋالى مەھكىمىسى جايلاشقان خارتۇمنى 40 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇن بىلەن مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇ چاغدا ئەنگلىيىنىڭ ياردەمگە كېلىدىغان چوڭ قوشۇنى تېخى يىراقتا بولۇپ، ئۇلگۇرۇپ كېلەلمىدى. 1885-يىل 1-ئاينىڭ 26-كۇنى قوزغىلاڭچى قوشۇن خارتۇمنى ئىشغال قىلدى. تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلاۋىنى باستۇرغان جاللات گوردون قوزغىلاڭچى قوشۇن تەرىپىدىن باش ۋالى مەھكىمىسى ئالدىدا نەيزە بىلەن ئولتۇرۇلۇپ، تېگىشلىك جاجىسىنى يىدى. ئىككى كۇندىن كېيىن، ئەنگلىيىنىڭ ئىككى پاركېمىسى ئاق نىل دەرياسىنى بويلاپ، ئالدىن يۇرگۇچى قىسىملارنى ئېلىپ خارتۇمغا يېقىن كەلگەندە، شەھەردە ئەنگلىيە-مىسىر بايراقلىرى ئەمەس، بەلكى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ يېشىل بايرىغىنىڭ لەپىلدەپ تۇرغانلىغىنى دۇربۇن بىلەن كورۇپ، دەرھال كېمىنىڭ بېشىنى ئارقىغا

بۇراپ، بەدەر تىكىۋەتتى. 1885-يىل يازغىچە قوزغىلاڭچى قوشۇن دېڭىز ياقىسىدىكى سۇئاكىن پورتىدىن باشقا پۈتۈن سۇدان زېمىنىنى ئازات قىلىپ بولدى.

مەھدى دولىتىنىڭ بەرپا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇشى

مەھدى قوزغىلىڭى دىنىي تۈسىتىكى ئاممىۋى خاراكتېرلىق ئىنقىلابىي ھەرىكەت بولۇپ، سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقىرىشنى، مەملىكەت ئىچىگە قارىتا ئىجتىمائى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى مەقسەت قىلدى. بۇ قوزغىلاڭ ئەنگلىيە بىلەن مىسىر ھوكۈمرانلىق قىلغان چاغدىكى باج تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خەلقنىڭ سېلىغىنى يەڭگىللەتتى، چەتئەللىكلەر ئىشغال قىلىۋالغان يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ قەبىلىلەردىكى خەلققە بەردى. مەھدىنىڭ ئوزى دائىم ئەسكەرلەر ۋە ئامما بىلەن ئۇچرىشىپ تۇراتتى، ھەربىي ـ دېموكراتىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ غەنىمەت ئالغان نەرسىلەرنى دولەت غەزنىسىگە تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى، ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولۇشىغا بولمايتتى. بۇ سىياسەتلەر سۇدان خەلقىنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئاممىنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرىكەت تېز ئۇلغايدى.

1885-يىل 6-ئايدا مەھدى كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئۇنىڭ سەپدىشى ئابدۇللا تەيىنلىنىپ، خەلىپە دەپ ئاتالدى. سۇدان تەدرىجى ھالدا قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن بىرلىكىگە كەلگەن فېئودال ئىلاھىي ھاكىمىيەت دولىتىگە ئوتتى. ھەربى تەشكىلى خەلق ئەسكىرىي تۈزۈمىدىن مۇنتىزىم ئارمىيىگە ئوتتى. يۇقۇرى دەرىجىلىك ھەربى ئەمەلدارلار ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرى فېئودال ئاقسوڭەكلەرگە ئايلاندى. ئۇلار ئىسلام دىنى ئاخۇنلىرى ۋە مەمۇرى ئەمەلدارلار بىلەن

بىرلىكتە ئالى فېودال ھوكۇمرانلار گۈرۇھى بولۇپ، كوپلىگەن يەر-لەرنى ئىگەللىۋالدى، دېخانلارنى دېخانچىلىق قوراللىرى ۋە ئۇلاق-لىرى بىلەن كېلىپ بۇ كىشىلەر ئۈچۈن تېرىقچىلىق قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. ئەنگلىيە بىلەن مىسىر ھوكۇمرانلىق قىلغان چاغدىكى تورىچە-لىك ئاساسىدىكى ئاپارات ۋە باج تۈزۈمىمۇ ئاساسەن ئەسلىگە كەلتۈ-رۈلدى. مەھدى ئوتتۇرىسىغا قويغان باراۋەرلىك پىرىنسىپى ئەمەلگە ئاشۇرۇلمىدى. چىدىغۇسىز ئېغىر باج-سېلىق يېڭىۋاشتىن خەلق-نىڭ يەلكىسىدىن باستى. ئېنگېلسنىڭ كورسەتكىنىدەك: "دىنىي تۈستە ئېلىپ بېرىلغان بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىقتىسادىي سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان؛ بىراق بۇ ھەرىكەتلەر غەلىبىگە ئېرىشكەن ئەھۋال-دىمۇ ئەسلىدىكى ئىقتىسادىي شەرت-شارائىت ئەسلى پېتىچە ساقلاپ قېلىنىدى. شۇنداق قىلىپ، ھەممە نەرسە يەنىلا بۇرۇنقىدەك قېلىۋەردى، توقۇنۇش دەۋرىي خاراكتېرلىق نەرسە بولۇپ قالدى."① سىنىپىي بولۇنۇش ۋە قەبىلىلەر ئارىسىدىكى زىددىيەت قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئىنقىلاۋىي ئىنتىپاقلىغىنى بۇزدى. ھوكۇمران گۈرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كۈندىن-كۈنگە جىددىلەشتى، ئىچكى جىدەل-ماجرا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ دۇشمەنگە قارشى كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. 1885—1889-يىللىرى ئەنگلىيە ئېغىر سۇدانغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى، ئىككى تەرەپ كوپلەپ ئەسكەر توپلاپ قاتتىق جەڭ قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىدى،

---

① ئېنگېلس. «دەسلەپكى چاغلاردىكى كاتولىك دىنىنىڭ تارىخى توغرى-سىدا». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22-توم، 526-بەتتىكى بەت ئاستى ئىزاھ ①.

ياش سۇدان دولىتى زور دەرىجىدە ئاجىزلىدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا جاھانگىرلار ئافرىقىنى ئاساسەن بولۇشۇپ بولىدى، سۇدان شۇ ۋاقىتتا ئافرىقىدا ساقلىنىپ قالغان 3 مۇستەقىل دولەتنىڭ بىرى بولۇپ قالدى، ئۇ ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا قەد كوتىرىپ تۇراتتى، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە، بېلگىيىلەردىن ئىبارەت جاھانگىرلار مۇستەملىكىلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدە تۇراتتى. ئەنگلىيە كاپ ـ قاھىرە يولىنى ئېچىپ، ئوزىنىڭ مۇستەملىكە ئىمپېرىيىسى پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش

مەھدى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ئاتلىق ئەسكىرى

ئۇچۇن، مەھدى دولتىنى يوقىتىشقا تىرىشتى. 1896 ـ يىلى، ئەنگلىيە سۇدانىدىن قوغلاپ چىقىرىلغىنىغا 11 يىل بولغان چاغدا سۇدانغا يەنە يېڭىۋاشتىن ھۇجۇم قىلدى، 19 ـ ئەسىردە جاھانگىرلار ئافرىقىغا تاجاۋۇز قىلىشتا قوللانغان ھەربىي پائالىيەتلەردىكى ھەممىدىن چوڭ بولغان تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى ئۈيۈشتۇرۇپ ــ يېڭىدىن كەشپ قىلىنغان ماكسىم پىلىموتلار بىلەن قوراللانغان 25 مىڭ كىشىلىك يىراقتا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇن ۋە 7 مىڭدىن ئارتۇق ئات ۋە توگىدىن تەركىپ تاپقان تىرانسپورت ئەترىدى بىلەن، كىتچېنىر قوماندانلىغىدا، بارغانلا يەردە ئىستېھكام قۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنى قوللىنىپ، شىمالىدىن جەنۇپقا قاراپ يالماپ ماڭدى. ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ئارقا سەپ ھەربى تەمىناتىنى ۋاقتىدا يەتكۈزۈشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، تومۇرىيولىنى ياسىغاچ بۇلغىرىلەپ، ئىككى يىلدا ــ 1898 ــ يىلى ئاران بىر بىر رايونغا يېتىپ باردى. 4 ـ ئايدا مەھدى قوشۇنى بۇ يەردە بۇ تاجاۋۇزچى قوشۇن بىلەن تۇتۇشتى، بۇ چاغدىكى مەھدى قوشۇنى دەسلەپكى قوزغىلاڭچى قوشۇنىدەك ئەمەس ئىدى، قوشۇن ئىچىدە سىنىپىي بولۇنۇش ئېغىر، زىددىيەت كەسكىن بولۇپ، جەڭگىۋارلىققا تەسىر يەتكەن ئىدى، ئۇلار بۇ قېتىمقى جەڭدە بەختكە قارشى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. مەھدى قوشۇنلىرى خارتۇم رايونىغا چېكىنىدى. 9 ـ ئايدا ئىككى قوشۇن ئومدۇرمان شەھىرى يېنىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلدى، قوزغىلاڭچى قوشۇنىدىكى جەڭچىلەر پايتەختنى قوغداش ئۈچۈن باتۇرانە جەڭ قىلدى، ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنىڭ ماكسىم پىلىموتلىرىنىڭ ئوت كۈچى ئالدىدا ھېچنىمىگە قارىماي ئاتاكىغا ئوتتى. ئەنگلىيە «كۇندىلىك پوچتا» گېزىتىنىڭ ئارمىيىدىكى مۇخبىرى ئوز خەۋىرىدە: "بۇ مەھدى مەسلىگىنى دەپ بىز بىلەن جەڭ

قىلىغان ئەڭ زور، ئەڭ ياخشى ۋە ئەڭ باتۇر قوشۇن ئىدى. ئۇلار مەھدى مەسلىگى بەرپا قىلغان ۋە شۇنچە ئۇزاق داۋام قىلغان زور ئىمپېرىيە ئۈچۈن شەرەپلىك ھالدا جەڭ قىلىپ ئولىدى. ئۇلارنىڭ مەرگەنلىرى ئىنتايىن جاپا چەكتى، ھېرىپ ھالدىن كەتتى، ئوق-دورىسى قالمىدى، شۇنداقتىمۇ ھېچ قورقماستىن قارا-يېمشىل رەڭلىك تۇغنى قوغداپ تۇردى" دەپ يازدى. مەھدى قوشۇنلىرى بۇ ھەل قىلغۇچ خاراكتىرلىق جەڭدە ئېغىر تالاپەتكە يولۇقتى، ئۇلارنىڭ 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى زىيانغا ئۇچرىدى. ئەنگلىيە قوشۇنى ئومدۇرمانىغا كىرىپ، كىشىنى چوچۇتكۇدەك قاتتىق قىرغىنچىلىق قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مەھدى قوشۇنلىرى پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىشقا ئوتتى، ئابدۇللا ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى ئىلگىر-كېيىن بولۇپ جەڭدە ئولدى ياكى قولغا ئېلىندى، ئۇلار 1900-يىل قىشقىچە چىڭ تۇرۇپ، ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. كىتچېنېر ئومدۇرمانىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، تېزلىكتە جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرلەپ نىل دەرياسىنىڭ يۇقۇرقى ۋادىلىرىنى ئىگىلىدى، فاشودا كەنتىدە فرانسىيە قوشۇنى بىلەن قاتتىق توقۇنۇشتى. 1899-يىلى، سۇدان "ئەنگلىيە بىلەن مىسرنىڭ ئورتاق باشقۇرۇشىدا" دېگەن نام بىلەن ئەنگلىيىنىڭ ئاقرىقدىكى ئەڭ چوڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندى. ئەنگلىيە سۇدانىدا "بولۇپ ئىدارە قىلىش" پىرىنسىپىنى يولغا قويدى، بۇنىڭدا جەنۇبىي سۇدانلىقلار بىلەن شىمالىي سۇدانلىقلار ئارىسىدىكى مىللى زىددىيەتتىن پايدىلانىدى ۋە ئۇنى ئەتەي كېڭەيتتى.

سۇداندىكى مەھدى قوزغىلىڭى 20 يىلغا يېقىن داۋام قىلدى ھەمدە مۇستەقىل دولەت قۇردى، بۇ ئافرىقىنىڭ يېقىنقى زامان

تارىخدا ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ئافرىقىدا كولىمى ئەڭ زور، تەشكىلى ئەڭ چىڭ، ئەڭ ئۇزاق داۋام قىلغان، ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىگە ئەڭ قاتتىق زەربە بەرگەن بىر قېتىملىق مۇستەملەكىچىلىككە قارشى قوراللىق كۈرەش بولدى. بۇ قوزغىلاڭ جاھانگىرلىكىنىڭ سۇدانىنى قۇل قىلىشىنى 20 يىل ئارقىغا سۈردى، ئۇ جاھانگىرلارنىڭ قاتمۇقات مۇھاسىرىسى ئىچىدە، مۇستەقىل دولەت بولۇشتەك قەھرىمانە قىياپىتى بىلەن نىل دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا يۇقۇرى ۋادىلىرىدا 14 يىل قەد كوتىرىپ تۇردى. ئۇ ئوز ۋاقتىدا ھەممىدىن كۈچلۈك دەپ ئاتالغان جاھانگىر دولەتلىرىنى نەچچە قېتىم يېڭىپ، ئافرىقا خەلقىنىڭ جاھانگىرلىكىگە قارشى كۈرىشىگە غايەت زور ئىلھام بەردى. ئۇنىڭ غەلىبىسى ئۇچۇن ئۇگاندا، نىگېرىيە ۋە مەغرىپتىكى دولەتلەر تەنتەنە قىلدى.

سۇداندىكى مەھدى قوزغىلىڭىنىڭ ئاخىر مەغلۇپ بولغانلىغى جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش يولىنىڭ ئەگرى-توقاي بولىدىغانلىغىنى، كولىمى غايەت زور بولغان خەلق قوزغىلاڭلىرىمۇ، ئىلغار ئىشچىلار سىنىپىنىڭ رەھبەرلىگى بولمىسا، جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەشنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرەلمەيدىغانلىغىنى، قولغا كەلتۈرگەن ھالەتتىمۇ، غەلىبە نەتىجىلىرىنى مۇستەھكەملىيەلمەيدىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

4 - بولۇم ئېفوپىيىنىڭ ئىتالىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ۋەتەن ئۇرۇشى

دولەتنىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە مۇستەملىكىچىلەرنىڭ بېسىپ كىرىشى ئېفوپىيە (ھەبەشستان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قەدىمىي فېودال يانچىلىق تۈزۈمىدىكى دولەت ئىدى. ئۇ ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىگىگە جايلاشقان بولۇپ، دوڭلۇكلەر پۈتۈن مەملىكەت ئۈمۈمى يەر كولىمىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى، قاتناش ئىنتايىن قۇلايسىز بولغاچقا، سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى كوپ ئەمەس ئىدى.

19 - ئەسىردىكى ئېفوپىيە فېودالىق مۇناسىۋەتلەر بىرقەدەر تەرەققى قىلغان مەملىكەت بولۇپ، پومىشىكلار پادىشادىن ياكى موتىۋەر فېوداللاردىن يەرگە خۇسۇسى ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئالاتتى، دىخانلار پومىشىكلارنىڭ يېرىنى تېرىيتتى، ئۈنىڭغا نەرسە بىلەن ئىجارە تولىشى، ھاشارغا بېرىشى ۋە فېودالىلارنىڭ جازا يۈرۈشلىرىگە قاتنىشىشى زورۇر ئىدى. كوپتى دىنىي جەمئىيەتلىرى① چوڭ پومىشىكلار پۈتۈن مەملىكەتتىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ ئۈچتىن بىرىنى ئىگەللىگەن ئىدى. قۇلۇق تۈزۈم قالدۇقلىرى ئىگىلىك ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا

---

① خرىستىيان دىنىنىڭ بىر تارمىقى. ئۇ مىلادى 5 - ئەسىردە ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى دائىرىسىدىكى بىر خرىستىيان مەزھىبىدىن پەيدا بولغان.

كەلگەندە مەملىكەت ئوز ئالدىغا هوكۇم سۇرىدىغان بىرقانچە بەگلىككە① بولۇنۇپ كېتىپ، بىر بىرى بىلەن جەڭ قىلىشتى، مەركىزىي هاكىمىيەت مەۋجۇت بولماي قالدى.

ئەنگلىيە 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا نىل دەرياسى تارمىغىنىڭ مەنبەسىنى تېپىش بانىسى بىلەن ئېفىوپىيىگە سىڭىپ كىرىشكە باشلىغان ئىدى. 1839 ـ يىلى ئەنگلىيە ئادېننى ئىگەللىۋېلىپ، قىزىل دېڭىزغا چىقىدىغان ئېغىزنى تىزگىنلىۋالغاندىن كېيىن، قىزىل دېڭىزنىڭ جەنۇبىي قىرغىغىدىكى ئېفىوپىيىنىڭ شىمالىي قىسمىغا كىرىۋالدى هەمدە 1849 ـ يىلى ئامخارادىكى چوڭ فېودالىلار بىلەن "سودا كېلىشىمى" تۇزۇپ، ئۇلارنى قورال بىلەن تەمىنلىدى. ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تەهدىدىنىڭ كۇچىيىشى ئېفىوپىيىنىڭ مىللى مۇستەقىللىقنى قوغداش ئۇچۇن هوقۇق مەركەزلەشكەن بىرلىككە كەلگەن دولەت قۇرۇش قەدىمىنى تېزلەتتى. فېودال راسكاسا جايلاردىكى ئۇششاق فېوداللارنىڭ قوللىشى بىلەن، ئامخارانى ئىگەللەپ پۇتۇن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۇرۇپ، ئوزىنى پادىشا قىلىپ، فېودور II (1855 ـ 1868) دەپ ئاتىدى. ئۇ فېوداللىق بولۇنمە كۇچلىرىنى تۇگىتىپ، هوقۇق مەركەزلەشكەن دولەت قۇرۇش ئۇچۇن، بىر قاتار ئىسلاهاتلارنى ئېلىپ باردى: بىرلىككە كەلگەن ئارمىيە تەشكىل قىلىپ، ئۇنى فېوداللارنىڭ قوراللىق قوغدىنىش ئەترەتلىرىنىڭ ئورنىغا قويىدى؛ باج تۇزۇمىنى ئىسلاھ قىلىپ، مالىيە كىرىمىنى مەركەز ئىگەللەيدىغان قىلدى؛ قۇل سودىسىنى مەنئى

---

① ئاساسىي بەگلىكلەر: شوئا، تىگرې، ئامخارا. گودجام قاتارلىقلار ئىدى.

قىلدى؛ ياۋروپادىن تېخنىكلارنى تەكلىپ قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇردى. فېودور ئىسلاھاتى مەملىكەت ئىچىدىكى فېودال كۈچلەرنىڭ قارشىلىغىغا ۋە ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى كۈچلىرىنىڭ توسقۇنلۇغىغا ئۇچرىدى. ئەنگلىيە ئىداره قىلىشقا ئاسان بولۇشنى كوزده تۇتۇپ، ئېفوپىيىنىڭ فېودالىق بولۇنمە هالىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇندى. 1867 ـ يىلى ئەنگلىيە كونسولنى تۇتتى دېگەننى بانا قىلىپ، ئوكتەملىك بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ تاجاۋۇز قىلدى، ئەنگلىيىنىڭ 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى زېيلا پورتىدىن قۇرۇقلۇققا چىقتى. فېودور قوشۇننى باشلاپ قەھرىمانلىق بىلەن قارشىلىق كورسىتىپ، ماگدالا قورغىنىنى چىڭ ساقلىدى. 1868 ـ يىلى، چوڭ فېودالالارنىڭ كەينى ـ كەينىدىن ئاسلىق قىلىشى ئارقىسىدا فېودور ئەنگلىيە قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يېڭىلدى، ئۇ 16 جەڭچى بىلەن بىرلىكتە ئەڭ ئاخىرقى بىر پوتەينى چىڭ تۇرۇپ قوغدىدى، ئاخىرى هەممەيلەن قۇربان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئېفوپىيە يەنە 4 يىللىق مالىماتاڭچىلىقىنى باشتىن كەچۈردى، ئەنگلىيە قورچاق ئىيوخان IV نى تەختكە چىقاردى.

1869 ـ يىلى سۇۋەيش قانىلىدا قاتناش باشلانغاندىن كېيىن، قىزىل دېڭىزنىڭ سودا ۋە ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ قالدى. قىزىل دېڭىز ساھىلىدىكى ئېفوپىيە ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيىلەر تالىشىدىغان نىشان بولۇپ قالدى. بۇ ئۇچ دولەت ئېفوپىيىنىڭ فېودالىق پارچىلىنىش هالىتىدىن تازا پايدىلىنىپ، يەرلىك بەگلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئوزلىرى ئۈچۈن مەنپەئەت ئىزدىدى. ئەنگلىيە، بىر تەرەپتىن، ئىيوخان IV نى قىستاپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن بىرمۇنچە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋالدى،

يەنە بىر تەرەپتىن، 1875 ـ يىلى مىسىرنى ئېفىوپىيىگە تاجاۋۇز قىلىشقا كۇشكۇرتۇپ، ئۇنىڭ دېڭىزغا چىقىدىغان يولىنى كېسىپ تاشلىدى؛ 1889 ـ يىلى يەنە ئىيوخان IV نى سۇدانىدىكى مەھدىگە ھۇجۇم قىلىشقا كۇشكۇرتتى، ئەنگلىيە بۇنىڭ بىلەن سۇنى لېيىتىپ بېلىق تۇتتى. فرانسىيىمۇ ئوبوكنى تايانچ نۇقتا قىلىپ تۇرۇپ، فرانسىيىگە قاراشلىق سۇمالى مۇستەملىكىسىنى قۇردى ۋە ئۇ يەردىن غەرپكە ـ ئېفىوپىيىگە سىڭىپ كىردى. ئىتالىيە 1882 ـ يىلى ئېرىترېيىدىكى ئاسسابنى ئىگەللىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن غەرپكە ـ سۇدانغا تاجاۋۇز قىلىدىغان يولىنى ئەنگلىيە توسۇۋالغانلىقتىن، ئۇ ھە دەپ ئېفىوپىيىنى يۇتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. ئىتالىيىنىڭ قارا نىيىتىنى ئەنگلىيە قوللىدى. ئەنگلىيە ئىتالىيىنىڭ نىل دەرياسى ۋادىسىدىكى ئويمانلىقلارغا قاراپ كېڭىيىشىنى توسقىنى بىلەن، ئۇنىڭ ئەنگلىيىگە قاراشلىق مىسىر ۋە سۇدانلارنىڭ "ئاجىز خوشنىسى" بولۇشىنى خالايتتىكى، فرانسىيىنىڭ ئۇلارغا "كۇچلۇك خوشنا" بولۇشىنى خالىمايتتى. 1885 ـ يىلى، ئەنگلىيە ئىتالىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى زىددىيىتىنى كۇچەيتىش ئۇچۇن، ماسساۋا شەھىرىنى ئىتالىيىگە ئوتۇنۇپ بەردى. ئىتالىيە ماسساۋانى ئىگەللىگەندىن كېيىن، داۋاملىق تۇردە ئېفىوپىيىنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇقتىكى زىمىنىنى يالماۋەردى. 1887 ـ يىلى ئىتالىيە قوشۇنى تىگرې ئولكىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، مىسىر قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، پۇتۇن قوشۇنى ھالاك بولۇپ، شەرمەندىلەرچە مەغلۇپ بولدى، شۇنىڭدىن كېيىن، ئىتالىيە شوئا بەگلىگىنىڭ بېگى مېنېلىكنىڭ پادىشالىق ئورۇنغا ئىگە بولۇشىنى قوللاش ئارقىلىق ئوزىنىڭ ئۇنى ئىشغال قىلىش مەقسىدىگە يېتىشكە ئۇرۇندى.

مەنبلىك

ئېفوپىيە خەلقىنىڭ ئىتالىيىگە قارشى ۋەتەن ئۇرۇشى 1889 — يىلى ئىيوخان IV سۇدانىدىكى مەھدىگە ھۇجۇم قىلغاندا، جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ ئولگەندىن كېيىن، مەنبىلىك (1889 — 1911) ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇردى. ئۇ جاھانگىر قاراقچىلارنىڭ ئېفوپىيىگە ياۋۇزلارچە خىرىس قىلىۋاتقانلىغىنى بايقاپ، دولەتنىڭ مۇستەقىللىغىنى قوغداش ئۈچۈن، دەرھال ئىچكى جەھەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە كىرىشتى. مەنبىلىك مەركىزىي ھەربى كۈچىنى تازا كۈچەيتىپ، ھەرقايسى ئولكىلەردىكى فېئودالارنىڭ توپلىڭىنى تېنىجتىپ، ئېفوپىيىنىڭ كوپ يىللار داۋام قىلىپ كەلگەن بولۇنۇش، ئۇرۇشۇش

هالتسگه خاتسمه ببرىپ، هوقۇق مەركەزگه مەركەزلەشتۈرۈلگەن، بىرلىككه كەلگەن دولەت قۇردى. مىنىلىكسىنىڭ بىرلىكسكه كەلتۈرۈش يولىدا قوللانغان تەدبىرلىرى خەلقنىڭ فېودالىلىق ئىچكى ماجسرانى توختىتىپ، دولەتنى بىرلىككه كەلتۈرۈش ئارزۇسسغا ئۈيسغۇن ئىدى، شۇڭا خەلقنىڭ قوللىشغا ئېرىشتى.

ئىتالىيە مىنىلىكنى قوللاشتا ئېفوپىيسنى يۇتۇۋېلىشسنى مەقسەت قىلدى. 1889 ـ يسلى ئىتالىسيە مىنىسلىك بىلەن تۈزگەن ئۈشسالى شەرتنامسىنىڭ 17 ـ ماددىسسدا: ئېسفوپىيە باشسقا دولەتسلەر بىلەن ئالاقە قىلغاندا "ئىتالىيە پادىشاسى ئالىلىرسىنىڭ ھوكۈمىتى يارەملەشىشى مۇمكىن" دەپ بەلگىلەنسگەن ئىدى. ئىتالىيە شەرتنامسىنىڭ ئىتالىيانچىسدا "مۇمسكىن" دىسگەن سوزنى "شەرت" دەپ ئۈزگەرتسۋالدى ھەمدە 1890 ـ يىلى شەرتنامىنىڭ ئىتالىيانچە تولۇق تېكىستىنى ئېلان قىلسدى؛ ئىتالىسيە بېرلىن يىغىنىنىڭ بەلگىلىمسىگە ئاساسەن، ئىمزا قويغان دولەتسلەرگە ئېسفوپسيە ئىتالىيسسنىڭ "ۋاسسلىغى"نى قوبۇل قىلسدى دەپ ئۇقستۇردى. شۇ چاغدا فرانسسيىگە قاراشسلىق سۇمالىدىن ئېفوپىيە تۈپرىغى ئارقىلىق سۇدانسنىڭ جەنۇبسغا قاراپ كېڭىيىشكە ئالدىراۋاتقان فرانسسيە ئەھۋالسنى دەرھال مىنىلىكسكە ئۇقتۇردى. مىنىلىك ئېفوپىيە بىلەن ئىتالىيە ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئۈشسالى شەرتنامسىنى بىكار قىلغانلىسغىنى جاكالسدى، شۇنىڭسدىن ئېتسۋارەن، ئىتالسيە بىلەن بولغان مۇرەككەپ ئالاقە باشسلانسدى. ئىتالىيە 2 مىليون پاي ئوق "تەقسدىم قىلىش" ئارقىلىق ئېفوپىيىگە ئۈزگەرتسۋالغان شەرتنامىنى ئېتىراپ قىلدۇرماقچى بولدى، ئېفوپىيە ئىتالىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تەلۈبىنى قەتسئى رەت قىلدى، فرانسسيە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئېفوپىيىنى قورال ـ ياراق بىلەن تەمىنلىدى

ۋە ھەربى مۇئەللىملەر ئەۋەتتى. چارپادىشانىڭ "ئىلمىي تەكشۈرۈش ئومىگى"مۇ شۇ ۋاقىتتا يېتىپ بېرىپ، ھە دەپ ھەركەت ئېلىپ باردى. 1891 ـ يىلى ئەنگلىيە بىلەن ئىتالىيە ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمالىنى بولۇشۇۋېلىشقا كېلىشتى: ئەنگلىيە ئېرىترىيە بىلەن سۇمالىنىڭ زور قىسمىنى ئىتالىيە مۇستەملىكىسى دەپ، ئېفوپىيىنى ئىتالىيە ۋاسلىغىدىكى دولەت دەپ ئېتىراپ قىلدى؛ ئىتالىيە نىل دەريياسىنىڭ يۇقۇرى ۋادىلىرىغا تاجاۋۇز قىلماسلىققا ۋەدە بەردى، مىسر بىلەن سۇدانىنى ئەنگلىيە سۇستەملىكىسى دەپ ئېتىراپ قىلدى. ئىتالىيە ئەنگلىيىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئېفوپىيىنى قوراللىق كۈچ بىلەن يۇتۇۋېلىش قارارىغا كەلدى. 1895 ـ يىلى ئۇ ئېفوپىيىگە ئولتۇماتۇم سۇندى. ئىتالىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنىڭ كاتتۇبشى بالاتبر: ماڭا بىرنەچچە يىڭ ئەسكەر بىلەن بىر مىناموت ئوتتۇرا ئەتىردى بېرىلسە، مېنىلىكنى ئەسىرگە ئالىمەن ھەمدە پادىشانى قەپەزگە سولاپ رىمغا ئاپىرىپ بېرىمەن، دەپ تەلۇبلەرچە لاپ ئۇردى.

1895 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى مېنىلىك مەملىكەت خەلقىگە مۇراجەت چىقىرىپ، خەلقنى دولەتنىڭ مۇستەقىللىغىنى قوغداش يولىدىكى كۈرەشكە قاتنىشىشقا چاقىردى. ئېفوپىيە خەلقى ئىتالىيىگە قارشى ئۇرۇشقا ئوز كۆچىنى تەقدىم قىلدى، ئاشلىق ئىنئام قىلدى، پەۋقۇلئاددە باج تاپشۇردى، ياشلار ئارمىيىگە پائال قاتناشتى. مېنىلىك پۈتۈن مەملىكەتنىكى ھەر تەبقە ئاھالىسىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەت بولغان گېيلالارنىڭ ئاتىلىقلىرىنمۇ ئوز ئىچىگە ئالغان 110 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن تەشكىل قىلدى. 12 ـ ئايدا ئېفوپىيە قوشۇنلىرى ئىتالىيىنىڭ ئىككى تۈركۈم قوشۇنىنى مەغلۇپ

قىلىپ، ئىتالىيە قوشۇنلىرىنىڭ ماكالىي قورغىنىنى ئالدى. ئىتالىيە قوشۇنلىرى ھەممىلا يەردە قەبىلە پارتىزان ئەترەتلىرىنىڭ تۈيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچراپ، ھەممە تەرەپتىن قورشالغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. 1896 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئېفوپىيە بىلەن ئىتالىيە ئوتتۇرىسىدا ئادوۋادا ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى. سەھەردە باشلانغان 3 سائەتلىك قاتتىق جەڭدە ئېفوپىيە قوشۇنلىرى ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچ (60 مىڭ كىشى)نى ئىشقا سالغانلىقى، توغرا ئىستراتېگىيە قوللانغانلىقى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ روھى كوتىرەڭگۈ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىتالىيىنىڭ 17 مىڭ كىشىلىك تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى. تاجاۋۇزچىلار تېرى ـ پېرەڭ بولۇپ كەتتى، 11 مىڭ كىشى تالاپەتكە ئۇچرىدى، 4 مىڭ كىشى ـ جۈملىدىن ئىككى قوماندان ۋە 300 ئەپتسەر ئەسىرگە چۈشتى، توپ ـ زەمبىرەكلىرى ۋە لازىمەتلىكلىرى ـ نىڭ ھەممىسى زىيانغا ئۇچرىدى. 10 ـ ئايدا ئىتالىيە مەغلۇبىيەت سۇلھى شەرتنامىسغا ئىمزا قويۇشقا مەجبۇر بولدى، ئېفوپىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى شەرتسىز ئېتىراپ قىلدى، ئىشغال قىلىۋالغان زېمىنلاردىن ۋاز كەچتى، ئېرىترىيىنى باشقا دولەتكە بەرمەسلىككە كېپىللىك قىلدى ھەمدە 10 مىليون لىرا چېقىم تولدىدى. ئىتالىيىنىڭ ئالدامچىلىق قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، سۇلھى شەرتنامىسىدە ئېفوپىيە قوللىنىۋاتقان ئامخارا يېزىغى بىلەن فرانسۇزچە يېزىقتىكى نۇسخا ئولچەم قىلىنىدىغانلىقى بەلگىلەندى. ئىتالىيە قوشۇنلىرى ئوزى ئىگە للۇالغان شىمالىي ئولكىلەردىن چېكىنىپ چىقتى.

ئېفوپىيە خەلقىنىڭ ئىتالىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى ئافرىقا خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا غەلىبىگە ئېرىشكەن بىردىن ـ بىر مىللى ۋەتەن ئۇرۇشى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ قېتىمقى غەلىبە ئىتالىيىنىڭ ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمالىغا تاجاۋۇز قىلىش پىلانىنى بۇزۇۋەتتى، ئېفىوپىيە دولىتىنىڭ مۇستەقىللىغىنى قوغداپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئافرىقىدا ئاران ساقلىنىپ قالغان ئىككى مۇستەقىل دولەتنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئېفىوپىيىنىڭ غەلىبىسى كىچىك دولەتنىڭ چوڭ دولەتنى، ئاجىز دولەتنىڭ كۇچلۇك دولەتنى يېڭەلەيدىغانلىغىنىڭ باتۇرانە نەمۇنىسى بولۇپ، ئافرىقا خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۇرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بەردى.

لېكىن جاھانگىرلىك دەۋرىدە مېنېلىك ياۋروپادىكى ئوزئارا رىقابەتلىشىۋاتقان چوڭ دولەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئۇ دولەتنىڭ ھەقىقى مۇستەقىللىغىنى يەنىلا ساقلاپ قالالمايتتى. ئېفىوپىيە ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيىلەرنىڭ مۇستەملىكىلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدە ئىدى. فرانسىيە جىبۇتى-ھارار تومۇريولىنى ياساش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى. چارروسىيە ئېفىوپىيە بىلەن بولغان دىنىي ئېتىقات جەھەتتىكى يېقىنلىغىدىن پايدىلىنىپ، پائال ھەركەت ئېلىپ باردى، ئەپىتسەرلىرىنى ئېفىوپىيە قوشۇنلىرى ئىچىگە كىرگۇزدى ھەمدە ئىكۋاتور ئولكىسىنىڭ ئولكە باشلىقلىغىنى قولغا كىرگۇزۇۋالدى. چارپادىشانىڭ ئېفىوپىيىگە قارىتا زور قارا نىيىتى بار ئىدى، ئۇنىڭ جەنۇپقا قاراپ تاجاۋۇز قىلىشتىكى غەرىزى. قىزىل دېڭىز بويىدا ۋە ھىندى ئوكياندا ئوبدان بازىغا ئىگە بولىۋېلىپ، ئەنگلىيىنى ھىندىستان چېگرىسىغا ئاپىرىۋېتىش، ئوزىنىڭ پاراخوتلىرىنىڭ يىراق شەرقتىكى دېڭىزدا ئەركىن يۇرۇشىنى كاپالەتلەندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. 1899-يىلى ئامېرىكا كاپىتالىمۇ سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. 1906-يىلى ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيىلەر لوندون كېلىشىمىدە ئېفىوپىيىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بولۇشۇش پىلانىنى تۇزدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇرۇشقۇچى ھەر ئىككى تەرەپ ئېغىرچىلىقنى تىزگىنلەشكە ئۇرۇندى. گېرمانىيە جەنۇپ تەرەپتىكى ئىتتىپاق دۆلەتلىرىنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى بۇ يەرگە يۆتكەشكە باشلىدى. مېنىلىكنىك ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئىككىنچى نىكولاي تەختكە چىقتى. 1916-يىلى ئېغىرچىلىققا ئۇچرىغان قاتلام كىشىلىرى سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، ئىياسۇنى ئېلىۋېتىپ، مېنىلىكنىك قىزىنى ئايال پادىشا قىلدى، شاھزادە تافالى ماكانىنى (ھايلې سېلاسسىې I) ھاكىمىيەتكە يۆرگۈزدى.

5-بۆلۈم غەربىي ئافرىقا خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى قوراللىق كۈرىشى

فرانسىيەگە قارشى ئۇمەر، سامورىلار رەھبەرلىگىدىكى قورال-لىق كۈرەش غەربىي ئافرىقا—سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقىدا ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت ئېگە تەرەققى قىلغان رايونلار ئىدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى بۇ يەردە يەرلىك خەلقنىڭ ئەكسىيەتچى قارشىلىغىغا ئۇچرىدى.

19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى غەربىي ئافرىقىدا پەقەت سېنېگال ۋادىلىرىدىلا ئىچكى قۇرۇقلۇققا ئېچكىرىلەپ كىرگەن ئىدى. بۇ يەردە فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى سېنېگالنى بازا قىلغان ھالدا ئىچكى قۇرۇقلۇققا قاراپ كېڭەيگەندە ۋولوفلار، فولبىلار ۋە ماندىنگېلارنىڭ قاتتىق قارشىلىغىغا ئۇچرىدى.

ئومەر (1797ـــ1864) فولب مىللىتىدىن بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى، مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلغان ئىدى. ئۇ ھەرقايسى ئۇششاق بەگلىكلەر ۋە قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئىسلام دىنىدىكى بىر ئىلغار مەزھەپتىن پايدىلاندى. ئۇ 1850ـيىلى ۋوتاـتولودا تايانچ بازا قۇردى، شۇنىڭدىن كېيىن سېنېگال دەرياسى بىلەن نېگىرىيە دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، توكول دولتىنى بەرپا قىلدى. 1857ـيىلى ئومەر 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى يېتەكلەپ، فرانسىيە قوشۇنلىرىنىڭ سېنېگال دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان مىدىلبۇرگ بازىسىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، غەرپتىكى فرانسىيە ئىشغال قىلىۋالغان رايونلارنى قايتۇرۇۋېلىشقا ھەرىكەت قىلدى. مۇھاسىرە ئىككى ئاي داۋام قىلدى، فرانسىيە قوشۇنلىرى داۋاملىق ئەسكەر كوپەيتىپ تۇردى، فرانسىيىنىڭ سېنېگالدىكى باش ۋالىسى فولب مىللىتىنىڭ ئىتتىپاقىغا بولگۇنچىلىك سېلىپ، قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىنى ئازدۇرۇپ ئاسىلىق قىلدۇرۇپ، ئومەرنىڭ مۇھاسىرىسىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئومەر شەرققە قاراپ ـــ باكىتۇغا قەدەر كېڭىيىپ، فرانسىيىنىڭ داۋاملىق تۇرە شەرقىقە قاراپ كېڭىيىش يولىنى توستى، بۇ غەربىي ئافرىقا قۇرۇقلۇغىنىڭ ئىشغال قىلىنىش ۋاقتىنى كېچىكتۈرۈشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى.

1864ـيىلى ئومەر ۋاپات بولۇپ، ئەھمەدۇ ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ توكول دولتىگە رەھبەرلىك قىلىپ، 80ـ، 90ـيىللاردا فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ داۋاملىق شەرققە قاراپ كېڭىيىشىگە 30 يىل قارشىلىق كۆرسەتتى. كېيىن ئىچكى زىددىيەتنىڭ كۈپەيگەنلىگى ۋە ئۇنىڭدىن فرانسىيىنىڭ پايدىلانغانلىغى ئارقىسىدا، پايتەخت

ساموری دۇر

سېگۇ شەھىرى 1890-يىلى ئىشغال قىلىنىپ كەتتى، 1891-يىلى ئۇلار يەنە نورو جېڭىدە مەغلۇپ بولدى، فرانسىيە قوشۇنلىرى نېگىرىيە دەرياسىنى بويلاپ ھوجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا ئېقىمدىكى دېلتىنى ئىشغال قىلىۋالدى. 1893-يىلى ئەھمەدۇ مەغلۇپ قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن فرانسىيە كۇچىنى مەركەزلەشتۇرۇپ ساموريغا ھوجۇم قىلدى.

ماندىنگې مىللىتىنىڭ يولباشچىسى ساموری دۇر (1840—1900) 1870—1875-يىللىرى گىۋىنىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بىسانىدۇگۇنى مەركەز قىلغان ھالدا، ئەتراپتىكى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، غەرپتە نىگېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقۇرقى ۋادىسىدىن شەرقتە سىكاسو-غىچە بولغان ئاسورو دولىتىنى قۇردى. ئۇ ئاتالىق ئەسكەرلىرى بار بىر قوشۇن تەشكىل قىلدى، ئۇ پۈتۈن مەملىكەتنى 10 ئولكىگە بولدى، ھەر بىر ئولكە 10 مىڭ ئەسكەر چىقاردى ۋە ئۇلار بىر زۇڭدۇي قىلىنىپ، ئايرىم-ئايرىم تۇرە دولەت چېگرىسىنى ساقلاشقا قويۇلدى، پايتەختكە ئەڭ خىلالانغان بىر قوغدىغۇچى قوشۇن قويۇلدى. ئۇ فرانسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ زىددىيەتتىدىن پايدىلانىدى، ئىنگلىزلاردىن قورال سېتىۋالدى ھەمدە تومۇرچىلەرنى يېغىپ ھەربى قورال-ياراق كارخانىسى قۇرۇپ، فرانسىيە تېز ئاتار ملتىق-

لىرىنى تەقلىت قىلىپ ياسىدى. 1881 ــ 1886 ـ يىللىرى ساموري قوشۇننى باشلاپ فرانسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى بىلەن بىرنەچچە قېتىم جەڭ قىلىپ، فرانسىيە قوشۇنلىرىنى بىر مەھەل مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، فرانسىيىنى سۇلھى قىلىشقا مەجبۇر قىلىدى. ئىككىنچى قېتىملىق فرانسىيىگە قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇ 1892 ـ يىلى مىرو دەريياسى جېڭىدە بىر يولىلا فرانسىيە قوشۇنىدىن ئىككى يۈز ئادەمنى يوقىتىپ، فرانسىيىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى. ساموري قوشۇنلىرى جەڭدە ئىنتايىن باتۇرلۇق كورسەتتى، ئۇلار "ئەسكەرلەر تارقاق سەپلەردە داۋاملىق ئاتاكىغا ئوتۇش" تاكتىكىسىنى قوللىنىپ دۇشمەننى يەڭدى. فرانسىيە قوشۇنلىرى ھەربى قورال ـ ياراق جەھەتتە ئۇستۇن بولغانلىقتىن، كېيىن بۇ تاكتىكا بىلەن غەلىبە قازانغىلى بولمىدى، ساموري قوشۇنلىرى چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. كېيىن ئۇ تاكتىكىنى ئۇزگەرتىپ، قوشۇننى بولۇپ 3 بولەككە ئايىردى، فرانسىيە قوشۇنلىرى بىلەن جېنىدى ئۇرۇشى قىلىشتىن ساقلانىدى. قوشۇنىنىڭ بىرىنچى بولىگى فرانسىيە قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىشكە سېلىش ئۈچۈن، تېز ئاتارمىلتقىلىق خىلانغان قوشۇن قىلىپ سەپلەندى، پارتىزانلىق ئۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، فرانسىيە قوشۇنلىرىنىڭ تايانچ نۇقتىلىرى ۋە قاتناش لىنىيىسىگە ھۇجۇم قىلىندى؛ ئىككىنچى بولەك قوشۇن خەلقىنىڭ چېكىنىشىنى قوغداشقا سېلىندى، چېكىنگەندە ئىشنى پۈختىلاپ تالا ـ تۇزنى يوقىتۇرۇۋېتىش، دۇشمەنگە ھېچنىمە قالدۇرماسلىق يولغا قويۇلدى؛ ئۈچىنچى بولەك قوشۇن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ كېڭىيىپ، چېكىنىپ باردىغان ئارقا سەپنى ئېچىشقا قويۇلدى. ساموري بۇ يېڭى تاكتىكىنى قوللىنىپ، فرانسىيە قوشۇن ـ

لىرى بىلەن 7 يىل ئېلىشىپ، دۇشمەنگە قاتتىق زەربە بەردى، فرانسىيە قوشۇنلىرىنى ئىتايىن پاسسىپ ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. فرانسىيە قوشۇنلىرى پايتەخت بىسانىدۇگۇنى بىر مەھەل ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەچنىمگە ئېرىشەلمەي، شۇ كۈنى چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى.

1890 ـ يىلى ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە «ئەنگلىيە ـ فرانسىيە شەرتنامىسى»نى ئىمزالاپ، غەربىي ئافرىقىدا ئۆزئارا تىل بىرىكتۈردى، سامورى ئەنگلىيىدىن ئالىدىغان قورال مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق كۈچلىرىنىڭ بىر قىسمى شەرقىگە يوتكىلىپ يۇقۇرقى ۋولتىغا بارىدى، يەنە بىر قىسمى جەنۇبقا يوتكىلىپ، پىل چىشى قىرغىغىدىكى ئورمانلىقلارغا بارىدى، لېكىن ئاتلىق ئەسكەرلەر رولىنى يوقاتتى. فرانسىيە قوشۇنلىرى غەرپ ۋە جەنۇب تەرەپىلەردىن ھۇجۇم قىلىپ، سامورىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىن زەربىگە ئۇچراتتى. سامورى قوشۇنلىرى ئورمانلىقتا مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ ناھايىتى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغىنىغا قارىماي، يەنىلا باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى. كېيىن خائىنلارنىڭ ساتقۇنلۇق قىلغانلىغى ئاڭقىسدا، سامورى 1898 ـ يىلى ئەسكەرلىرى يېڭىلگەن ئەھۋالدا ئەسىرگە چۈشتى. سامورى فرانسىيىگە قارشى ئۇرۇشنى 16 يىل داۋاملاشتۇرۇپ، فرانسىيە قوشۇنلىرىنى نەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي ئافرىقا خەلقىنىڭ جاسارىتىنى ئوستۇردى. غەربىي ئافرىقا دولەتلىرىگە مۇستەملىكىچىلەر بىلەن كۈرەش قىلىشقا جۇرئەت قىلىش جەھەتتە ئۈلگە تىكلەپ بەردى. گۋىنىيە خەلقى بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر سامورىغا مىللى قەھرىمان دەپ ئېتىقات قىلىدۇ.

ئاسانتى خەلقىنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى كۈرىشى ئەنگلىيە

غەربىي ئافرىقىدا ئالداش، ئازدۇرۇش ئۇسۇللىرىنى تېخىمۇ كوپلەپ قوللىنىپ، شەرتنامە تۈزۈش ئارقىلىق فېودال يۇقۇرى قاتلامدىكىلەرنى سېتىۋېلىپ، بىرمۇنچە دولەتلەر ۋە رايونلارنى ئۆزىنىڭ ۋاسىلىغا ئېلىۋالدى. لېكىن ئالتۇن قىرغاقتا ئەنگلىيە ئاساسىي خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىغا ئۇچرىدى.

ئالتۇن قىرغاق تەرەپلەردە ياشايدىغان ئاساسىتلار 17-ئەسىردە گۈنىيە بوغىزىدىكى ئەڭ چوڭ دولەت بولغان ئىدى. 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇنىڭ تېرىتورىيىسى دېڭىز بويلىرىغىچە كېڭەيىپ، تازا گۈللىنىپ، تەرەققى قىلىپ بىر مىللى دولەت بولۇپ شەكىللىنىۋاتاتتى، لېكىن بۇ نورمال تەرەققىيات جەريانى ئەنگلىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى بىلەن ئۈزۈلۈپ قالدى. ئەنگلىيە قەدەممۇ-قەدەم قىرغاقتىكى جايلاردىن كېڭەيىپ، ئاساسىتلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى. ئاساسىتلار ئۆزىنىڭ زېمىنى ۋە ئەركىنلىگىنى قوغداش ئۈچۈن، 1805—1900-يىللىرى ئارىلىغىدا ئەنگلىيە بىلەن 8 قېتىم جەڭ قىلدى. 1824-يىلى ئەنگلىيە قوشۇنلىرى بىلەن يالىلانما قوشۇنلار ئاساسىتلار تەرىپىدىن زەربىگە ئۇچراپ، پۈتۈنلەي دىگۈدەك تۈگەشتى. تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ كاتتىۋېشى—ئەنگلىيىنىڭ سېررالېئونىدىكى باش ۋالىسى ھاكاسي ئولتۇرۇلدى. 1872-يىلى گوللاندىيە ئەلچىسنا قاتارلىق قورغانلىرىنى ئەنگلىيىگە ئوتۇنۇپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە ئالتۇن قىرغاقنى ئۆز ئالدىغا ئىگەللىۋالدى، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن ئاساسىتى دولىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. 1873-يىلى ئەنگلىيە تېخىمۇ زور كولەمدە ھۇجۇم قوزغىدى. ئاساسىتى قوشۇنلىرى ھۇجۇم بىلەن ھەربى يۇرۇش قىلىۋاتقاندا بەختكە قارشى تولغاق ۋە چىچەك كېسىللىرىگە گىرىپتار

بولۇپ، ئەسكىرىي كۈچ جەھەتتىن غايەت زور زىيانغا ئۇچراپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. 1874 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئەنگلىيە قوشۇنلىرى پايتەخت كۇماسىنى ئىشغال قىلىپ، ئاشانتىنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلماقچى بولدى. لېكىن كۇماسى ئاھالىسى بىر كىچىدىلا ھەممە ئوزۇق ـ تۆلۈكنى ئېلىپ پۈتۈنلەي چېكىنىپ چىقىپ، قۇرۇق شەھەرنى تاشلاپ بەردى. ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنىڭ 4 كۈنلۈكلا ئوزۇق ـ تۆلۈگى بار ئىدى، ئۇلار يېتىم ھالەتكە چۈشۈپ قېلىپ، يوقىتىلىشتىن قورقۇپ، ئەتىسلا ئالاقزادە ۋە رەسۋا بولغان ھالدا كۇماسىدىن چېكىنىپ چىقتى، چېكىنىشتىن بۇرۇن پۈتۈن شەھەرنى ئوت قويۇپ كويدۇرۇۋەتتى. ئۇرۇش تاماملانغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە ئاشانتىنى ھاقارەتلىك شەرتنامە تۈزۈپ، 50 مىڭ سەر ئالتۇن تولەم تولەش ھەم دېگىز بويى رايونلىرىغا بولغان تېرىتورىيە ئىگىلىك ھوقۇقىدىن ۋازكېچىشكە قىستىدى، لېكىن ئەنگلىيە ئاشانتىنى مۇستەقىل دولەت دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. 1874 ـ يىلى ئەنگلىيە دېگىز بويىدىكى رايونلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەنگلىيىگە قاراشلىق ئالتۇن قىرغاق مۇستەملىكىسىنى تەشكىل قىلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن، ئاشانتى دولىتى ئۇرۇش جاراھەتلىرىنى ساقايتىپ، تولەم تولەشنى رەت قىلىپ، دېگىز بويىدىكى بەزى رايونلارنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئەنگلىيىنىڭ شىمالغا قاراپ كېڭىيىشىنى 24 يىل توستى.

1884 ـ يىلى گېرمانىيە دوگا، كامىرونلارنى بېسۋالغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە ئالتۇن قىرغاقنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئالدىراشلىق بىلەن بېسۋېلىپ، ئاشانتى دولىتىنى يوقىتىشقا ئۇرۇندى. 1890 ـ يىلى ئەنگلىيە ئاشانتى دولىتىنى ئوزىنىڭ ۋاسىلىغىدىكى دولەت قىلىشتەك

يولسز تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدى، بۇ قەتئى رەت قىلىندى. ئەنگلىيە بىرنەچچە قېتىملىق سوھبەت ئارقىلىق ئوز مەقسىدىگە يېتەلمىگەندىن كېيىن، ئۇنى قورال كۈچى بىلەن بوي سۇندۇرۇش قارارىغا كەلدى. 1896 ـ يىلى، ئەنگلىيە ئاسانتىلار 1874 ـ يىلدىكى شەرتنامىنى ئىجرا قىلمىدى دېگەننى باناً قىلىپ، تۈيۈقسىزلا ئەسكەر چىقىرىپ كۇماسنى ئىشغال قىلىۋالدى، پادىشانى ئەسىرگە ئالدى. پادىشا دولەتنى مۇنقەرز قىلىدىغان شەرتنامىگە قول قويۇشنى رەت قىلدى. ئاسانتى خەلقى ئىككى ئەسىردىن بۇيان ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە مىللى ئىتتىپاقلىقنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن ئالتۇن كۈسىنى كومۇپ قويۇپ، ئەنگلىيىنىڭ بۇلاپ كېتىشىگە يول قويمىدى①. ئەنگلىيە ئوز ئالدىغلا ئاسانتىنى ۋاسىلىق قىلىنىدىغان دولەت دەپ جاكالىدى. 1900 ـ يىلى ئەنگلىيىنىڭ ئالتۇن قىرغاقىتا تۇرۇشلۇق باش ۋالىسى ئاسانتى ئاقساقاللىرىنى ئالتۇن كۈسىنى تاپشۇرۇشقا قىستىدى، ئاسانتىلار دولەتنى مۇنقەرز قىلىشتەك ھاقارەتكە چىدىمايى، ئەنگلىيىگە قارشى 8 ـ قېتىملىق ئۇرۇشنى ئېلىپ باردى. ئاسانتىلار ئەنگلىيە ئىگەللەپ

---

① ئاسانتى مىللىتى ئىچىدە ئالتۇن كۈسا توغرىسىدا نۇرغۇن رىۋايەتلەر تارقالغان: خان ئوسەي دۇدۇ تەختتىكى چاغدا (1697 ــ 1730)، بىر كۈنى خان ۋە كېچىك كىنەزلىكلەرنىڭ كىنەزلىرى كۈماسى شەھرىنىڭ سىرتىغا بىغىلىپ-تۇ، تۈيۈقسىزلا جاھانىي قاراڭغۇلۇق بېسىپ، گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپتۇ، ئاسمان-دىن بىر ئالتۇن كۈسا ئۇچۇپ كېلىپ، خانىنىڭ ئالدىغا چۈشۈپتۇ. مۇشاۋىر دەرھال: ئالتۇن كۈسا ئاسانتى مىللىتىنىڭ جېنى ۋە كۈچىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئامانلىغى مىللەتنىڭ ئامانلىغى دېمەكتۇر، دەپ جاكالاپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئاسانتى خەلقى ئالتۇن كۈسىنى دولەت ئەمگۈشتىرى دەپ بىلىپ، چىن دىلىدىن قوغدايدىغان بوپتۇ.

ياتتان كۆماسى قورغىنىنى مۇھاسىرىگە ئالدى، ئەنگلىيە ياردەم ئۇچۇن ئەسكەر يوتكەپ كەلدى، 9 ئايلىق قاتتىق جەڭدىن كېيىن، ئاساتتىلار ئاخىر ئەنگلىيىنىڭ ياردەمگە كەلگەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، مىللى مۇستەقىللىغىدىن مەھرۇم بولدى. لېكىن مىللى ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ سىمۇولى بولغان ئالتۇن كۆسىنى زادىلا تاپشۇرۇپ بەرمىدى، بۇنىڭ بىلەن مىللى ئىپتىخارىنى قوغدىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەنگلىيە كوپ يىل ھەپىلىشىپ، فېۋدال ئاقساقاللار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق، ئاندىن ئالتۇن قىرغاقنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئوز ھوكۈمرانلىغىنى ئورناتتى.

6 - بولۇم جەنۇبىي ئافرىقا خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەشلىرى

زۇلۇلارنىڭ ئىنگىلىزلار ۋە بۇرلارغا قارشى ئۇرۇشلىرى زۇلۇلار بىلەن كۆسالار جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ شەرقىدىكى بانتۇلارنىڭ بىر تارمىغى بولۇپ، باتۇر، ئۇرۇشقا ماھىر خەلق ئىدى. زۇلۇلار مۇستەملىكىچىلىككە قارشى كۈرەشتە ناھايىتى چىڭ تەشكىللەنگەن ئىدى. بۇرلارنىڭ ھە دەپ بېسىپ كىرىپ، قەبىلە يەرلىرىنى پىلدەك يالماۋاتقان قاتتىق تەھدىدى ئالدىدا، ناتال تەرەپىلەردە ئولتۇراقلاشقان زۇلۇلار مىللەتنىڭ ھاياتىنى قوغداش ئۈچۈن، قەبىلە يولباشچىسى چاكا (تەخمىنەن 1787 — 1828)نىڭ رەھبەرلىگىدە تېزدىن ئۈيۈشۈپ، كۈچلۈك قەبىللەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلىپ، قەدەممۇقەدەم دولەت تەشكىلىي شەكلىگە ئوتتى. چاكا قەبىلىلەر چەك-

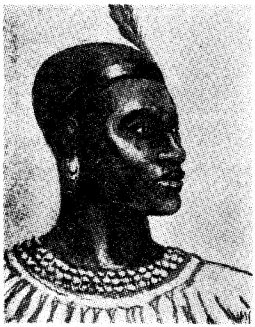

چاكا

چېگرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، جەڭ قىلىش كۆچىگە ئىگە بولغانلىكى ئەرلەرنىڭ يېشىغا قاراپ ھەربىگە قوبۇل قىلىنىپ، گازارمىدا تەربىيىلىنىدىغانلىقى، تۆەن قىلىپ تۇزۇلىدىغانلىقى، يەرلىك شۆبلەر ئورنىغا زۇلۇ تىلى قوللىنىلىدىغانلىقى ۋە ئەسكەرلەر بۇرۇنقى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولمايدىغانلىغىنى بەلگىلەپ، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن قۇردى. چاكا يەنە زۇلۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇرۇش تاكتىكىسىنى ئۇزگەرتىپ، بۇرۇنقى نوقۇل ئاتار نەيزە ۋە پالتا بىلەن ئىش كۆرىدىغان ھەم شەخس ئوز ئالدىغا ئېلىشىدىغان قالاق ئۇرۇش تاكتىكىسى ئورنىغا نەيزە بىلەن ئاتاكىغا ئوتۇپ، قالقان بىلەن مۇداپىەلىنىش ھەمدە زىچ سەپ تۇزۇشتەك چاقماق سەپ بولۇپ ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى قوللانىدى، شۇنىڭدەك پورتۇگالىيەدىن قورال-ياراق سېتىۋالدى. چاكا رەھبەرلىك قىلغان مەزگىلىدە زۇلۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىغى زور دەرىجىدە كۆچەيىپ، ئەينى ۋاقىتتا جەنۇبىي ئافرىقا خەلقىنىڭ ھەممىدىن كۆچلۈك بىر قوراللىق كۆچى بولۇپ قالدى؛ زۇلۇلار دولىتىگىمۇ شۇنىڭ بىلەن ئاساس سېلىندى.

1828-يىلى چاكا بەختكە قارشى بالدۇرلا ئولۇپ كەتتى، ئۇنىڭ ئورۇندالمىغان ئىشلىرىغا ئىنىسى دىنگائان ۋارىسلىق قىلدى. 1838-يىل 2-ئايدا بۇر مۇستەملىكىچىلىرى ناتالغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى،

دىنگائان ئەسكەر باشلاپ تۈيۈقسز زەربە بېرىپ، مۇستەملىكچىلەرنى يوقاتتى ھەمدە بۇرلارنىڭ يارەمگە كەلگەن قوشۇنلىرىغا زەربە بەردى، كەينىدىنلا يەنە ناتالىنىڭ دېڭىز بويلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، دېڭىز بويى رايونلىرىنى تىزگىنلىدى. ئىنگلىز-بۇر مۇستەملىكچىلىرى تىل بىرىكتۈرۈپ، زۇلۇلارغا ئىككى ياقتىن دۈشمەنلىك قىلدى. 12-ئايدا بۇرلار يېنىك توپ ئوت كۆچى ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن قوغلاپ زەربە بېرىپ، زۇلۇلارنى مەغلۇپ قىلدى، ئۇلاردىن 3 مىڭ كىشى چېقىم بولدى. بۇرلار تولەم پۇلى ئۈندۈرۈۋالغاندىن كېيىن، 1840-يىلى يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قوزغىدى، شۇنىڭدىن كېيىنكى 30 يىل ئىچىدە زۇلۇلارنىڭ كۆچى ئىچكى ماجىرالار نەتىجىسىدە ئاجىزلاشتى، يەرلەر ئۈزلۈكسىز تۈردە ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ناتالنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

70-يىللاردا، زۇلۇلار كېتىۋايونىڭ رەھبەرلىگىدە، چاكا بەرپا قىلغان ھەربىي تۈزۈم بويىچە، يېڭىۋاشتىن باتۇر ۋە ئۈرۈشقا ماھىر 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىل قىلدى، مۇزامبىكىتىن قورال-ياراق سېتىۋالدى. كېتىۋايو جەنۇبىي ئافرىقا خەلقى زىمىنىنىڭ مۇستەملىكچىلەر تەرىپىدىن ئۈزلۈكسىز ئىگىلىنىپ كېتىۋاتقانلىقى، قەبىلىلەر ھاياتىنىڭ قاتتىق تەھلىكىدە قالغانلىغىغا قاتتىق ئېچىنىپ، قولدىن كەتكەن يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىش قارارىغا كەلدى. 1878-يىلى ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرى زۇلۇلارغا ئۇلتۇماتۇم تاپشۇرۇپ، زۇلۇلاردىن قوشۇننى تارقىتىۋېتىشنى، ئەنگلىيە تەينىلىگەن ئەمەلدارلارنى قوبۇل قىلىشنى يولسزلىق بىلەن تەلەپ قىلدى. كېتىۋايو

بۇنىڭغا جاۋاپەن بەرمەي، ئۇرۇشقا پائال تەييارلىق كوردى. 1879-يىل 1-ئايدا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنلىرىدىن 20 مىڭ كىشى زۇلۇلارنىڭ قوراللىق كۆچىنى بىر يولدا يوقىتىش قەستىدە، 4 يولغا بولۇنۇپ توگىلا دەريادىن ئوتۇپ، زۇلۇلەنگە ھۇجۇم قىلدى. زۇلۇ قوشۇنلىرى دۇشمەنگە باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كورسىتىپ، ھەر بىر جەڭدە غەلبە قىلىپ، ئەنگلىيە قوشۇنلىرىغا قاتتىق زەربە بەردى. ئىسانداۋانىي تېغىدىكى جەڭدە ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي كۆچى زۇلۇ قوشۇنلىرىنىڭ شىددەتلىك زەربىسىگە ئۇچرىدى، ئوق-دورىسى تۈگىگەنلىكتىن، يېڭى قورال-جابدۇقلىرىمۇ كېرەككە كەلمەي قالدى. زۇلۇ قوشۇنلىرى ئەنگلىيە قوشۇنلىرى بىلەن قوشاق-لاشما جەڭ قىلدى. بىر مەھەل كورەڭلىگەن ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى تېگىشلىك جازاسىنى تارتتى، بىر مىڭ 300 دىن ئارتۇق ئادەمى ئولتۇرۇلدى. زۇلۇلار ناتالنىڭ قولدىن كەتكەن يەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قايتۇرۇۋالدى، ئېنگىلىس كۇسالار بىلەن زۇلۇلارنىڭ جەڭدىكى باتۇرلۇغىنى قىزغىن مەدھىيىلەپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "كاپىرلار—زۇلۇلار..... ياۋروپادىكى ھېچقايسى قوشۇنىنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغان ئىشنى قىلدى. ئۇلاردا ملىتىق ۋە زەمبىرەك يوق ئىدى، پەقەت نەيزە ۋە ئاتار نەيزە بىلەنلا قوراللانغان ئىدى، ئۇلار زىچ دۇي بولۇپ جەڭ قىلىش جەھەتتە دۇنيادا بىرىنچى دەپ ھىساپلانغان ئەنگلىيە پىيادە ئەسكەرلىرىنىڭ قوندىغىدىن ئوقىلىنىدىغان ملىتىقلىرىدىن يېغىۋاتقان ئوقلار ئالدىدا ئۇدۇل ئىلگىرىلەپ، نەيزىلىشىپ، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى سېپىنى نەچچە قېتىملاپ بۇزۇ-ۋەتتى، ھەتتا ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۈردى، گەرچە ئۇلار قورال-ياراق جەھەتتىن ئىنتايىن پەرقلىق، ھېچقانداق ھەربى تەلىم-

تەربىيە كورمىگەن، سەپ تۇزۇشنىڭ نىمىلىگىنىمۇ ئۇقمايدىغان بولسىمۇ. ئىنگلىزلار: كاپىرلار ئاتتىنمۇ ئىشتىك ماڭىدۇ، بىر كېچە ـ كۈندۈزدە ئاتتىنمۇ ئۇزاپ كېتىدۇ، دەپ شىكايەت قىلىشىدۇ، مانا بۇ ئاشۇ ياۋا خەلق (ئەسكەرتىش: ئۇرۇقداشلىق جامائەسىدە تۇرۇۋاتقان مىللەتلەرنى دىمەكچى)نىڭ قابىلىيىتى ۋە جاسارىتىنى ئىسپاتلايدۇ."①

ئەپسۇسكى كېتىۋايو غەلىبىسىرى قوغلاپ زەربە بەرمەي، ۋاقىتنى ئەنئەنىۋى دىنىي مۇراسىم (جەڭ مەيدانىنى تازىلاش)گە سەرپ قىلىۋېتىپ، ئەنگلىيە قوشۇنىنى ياردەمچى قوشۇن يوتكىۋالىدىغان يېتەرلىك پۇرسەتكە ئىگە قىلىپ قويدى. 3 ـ ئايدا ئەنگلىيىنىڭ ئېغىر زەمبىرەكلەر ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر سەپلەنگەن ياردەم بەرگۈچى قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىپ، يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قوزغىدى. 3 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە بولغان 100 كۈنچە ۋاقىت ئىچىدە زۇلۇلار قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ، ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنى بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى، لېكىن تالاپەت ئېغىر بولغانلىقتىن ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. ئىنگلىزلار بولۇپ ئىدارە قىلىش ۋاستىسىنى ئىشقا سېلىپ، زۇلۇلارنى 13 "ئۇششاق ئاتامانلىق"قا بولۇۋەتتى ھەمدە 3 يىل داۋام قىلغان قەبىلىلەر ئۇرۇشىنى قوزغىدى. 1897 ـ يىلى ئەنگلىيە زۇلۇلار ئاتامانلىقلىرىنى مۇستەملىكە ناتال قىلىپ بىرلەشتۈرگەنلىگىنى جاكالىدى.

زۇلۇلارنىڭ قارشىلىق كورسىتىشى زادىلا توختىمىدى. 1906 ـ

---

① ئېنگېلس. «ئائىلە، خوسۇسى مۇلۇكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21 ـ توم، 111 ـ 112 ـ بەتلەر.

يىلى ئەنگلىيىنىڭ يېڭىدىن ئەسكەرلىك بېجى ئېلىشىغا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن زۇلۇلار بىلەن ساقچىلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش بولدى. كۆرەش شىمالدا پارتلىغان بولسىمۇ، باشقا رايونلارغا يېيىلىپ، مۇستەملىكىچىلىك هوكۈمرانلىغىغا قارشى ئىستىخىيىلىك قوزغىلاڭغا ئايلاندى. ئەنگلىيە مۇستەملىكچى هوكۈمران دائىرىلىرى 5 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم قوشۇننى ئىشقا سېلىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ، زۇلۇلارنى قورالسىزلاندۇردى.

مادابىللارنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى كۈرىشى مادابىللارمۇ، ماشاۋنالارمۇ بانتۇلارنىڭ بىر تارمىغى ئىدى. ماشاۋنالار ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى جەنۇبىي ئافرىقىغا بېسىپ كىرىشتىن بۇرۇنلا لىمپوپو دەريا‌سى بىلەن زامبېزى دەريا‌سىنىڭ ئارىلىغىدىكى رايونلارغا (هازىرقى رودىزىيىگە) ئورۇنلاشقان ئىدى. مادابىللار 19-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدىكى زۇلۇلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقىغا قاتناشقان ئىدى، كېيىن موسىلىكاتسېنىڭ① يېتەكچىلىگىدە دراكىنسبېرگ تاغلىرىدىن ئېشىپ ترانسۋائال رايونىغا كىرگەنىدە، يەنە بۇ رايونىنى ئىشغال قىلىۋالغان بۇر مۇستەملىكىچىلىرى تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى، 30-يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئىككى دەريا ئارىلىغىدىكى رايونىغا كوچۇپ بېرىپ، ئۇ يەردىكى ماشاۋنالار بىلەن قوشۇلۇپ، بۇلاۋايودا پايتەخت قۇردى. مادابىللار—زۇلۇلارنى ئورنەك قىلىپ مۇستەهكەم هەربى تەشكىل قۇردى، جەڭدە باتۇر هەم ماهىر بولدى.

لىمپوپو دەريا‌سى بىلەن زامبېزى دەريا‌سىنىڭ ئارىلىغى زىمبابۇ-

---

① موسىلىكاتسې ئۇزىنىڭ جەڭدىكى باتۇرلۇغىغا بىلەن چاكا تەرىپىدىن ئەتىۋالانغان، كېيىن چاكا بىلەن چېقىشالمىغان.

ۋىدىن ئىبارەت مەشھۇر ئالتۇن چىقىدىغان جاي ئىدى، ئۇنىڭ تۈپرىغى مۇنبەت بولۇپ، دىخانچىلىققا لايىق ئىدى، ئەنگلىيە "كاپ-قاھىرە پىلانى"نى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا تالاشماي قويمايدىغان يەر ئىدى. ئەنگلىيە، بۇر، گېرمانىيە ۋە پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھەممىسى بۇ يەرنى دەپ شولگەيلىرىنى ئېقىتاتتى. 1888-يىلى ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئالدى بىلەن قول سالدى، بېچۇەنناليندىن كېسىپ ئوتۇپ دەريالار ئارىلىغدىكى رايونغا بوسۇپ كىردى، تەھدىت سېلىش، ئازدۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن، مادابىلىلار باشلىغى لوبېنگۇلا (؟—1894، موسىلىكاتسېنىڭ ئوغلى)نى توختام تۈزۈشكە مەجبۇر قىلىپ، ئەنگلىيىنىڭ رۇخسىتسىز لوبېنگۇلا ھەرقانداق كىشى بىلەن تەنپەن ئوتكۈزمەيدۇ، ھەرقانداق يەرنى ساتمايدۇ ۋە كېسىپ بەرمەيدۇ، دەپ بەلگىلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيىلىك مۇستەملىكچى قاراقچى رودېس يەنە كىشىنى چوچۈتكۈدەك ئالدامچىلىق چارىسى بىلەن، مىڭ تال ئەسكى ملىتىق، بىر ئەبجىغى چىققان ماتورلۇق كېمە ۋە ھەر ئايدا يۈز فۇنت ئىستېرلىڭ قوشۇمچە يارىدەم بېرىش بەدىلىگە لوبېنگۇلادىن پۈتۈن تەۋەلىك دائىرىسىدە ئالتۇن قېزىش ئىمتىيازىنى ئېلىۋالدى. ئەنگلىيە ھوكۇمىتى بۇنىڭغا ئاساسەن رودېسىنىڭ جەنۇبىي ئافرىقا شىركىتىگە تىرانسۋائالنىڭ شىمالىدىن مۇزامبېكنىڭ غەربىگىچە بولغان كەڭ يەرلەرنىڭ چەكسىز ھوقۇقىنى (جۈملىدىن مەۋرى، قانۇن چىقىرىش، ئېچىش، ئارمىيە ۋە ساقچى قۇرۇش، يەرلەرنى تەقسىم قىلىش قاتارلىق ئىمتىيازنى) بەردى، لوبېنگۇلا ئۇزىنىڭ ئالدام خالتىغا چۈشكەنلىگىنى بىلگەندىن كېيىن بۇ توختامنى رەل ئالمىدى. نەتىجىدە ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرى زورلۇق كۈچ بىلەن تارتىۋې-

لوبېنگۇلا

لمش چارىسنى قوللاندى. 1890 - يىلى رودېس قوراللىق كوچمەنلەر ئەترىسدىنى قۇراشتۇرۇپ، ماشاۇنالار ئورۇنلاشقان يەرلەرگە بېسىپ كىردى. مۇستەملىكىچىلەر يېڭىدىن ئىگەللىگەن يەرلەردە، يارلانغان قاۋاندەك، ھەممە ئەسكىلىكنى قىلدى، يەرلىك ئاھالىنى ئولتۇردى، ياۋۇزلۇق بىلەن ئىغۋاگەرچىلىك قىلدى. 1893 - يىلى جەنۇبىي ئافرىقا شىركىتىنىڭ قوشۇنلىرى 3 يولغا بولۇنۇپ، ماشاۇنالار تۇرۇۋاتقان جايدىن لوبېنگۇلانىڭ پايتەختى بۇلاۋايوغا بېسىپ كىرىپ، ئۇ بازارنى شۇ زامات ئىشغال قىلىۋالدى. مادابىللار بۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي، يەرلىرى ۋە ياشاش ھوقۇقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، ھەممەيلەن بىردەك كۈرەشكە ئاتلاندى. ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ئۈرۈشتا يېڭىدىن كەشپ قىلىنغان پىلىموتلارنى ئىشقا سېلىپ، پەقەت نەيزە بىلەنلا قوراللانغان مادابىللارنى ھە دەپ قىردى. مادابىللار ئىنتايىن باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى، قۇربان بولۇشتىن قورقمىدى، پىلىموتتىن يامغۇردەك ئېتىلىۋاتقان ئوقلار ئالدىدا، ئالدىنقىسى يىقىلسا كېيىنكىلىرى ئىز بېسىپ ئاتاكىغا ئوتتى. لوبېنگۇلا مۇستەملىكىچىلەر ھوكۇمرانلىغىغا تىز پۈكۈشنى خالىمايى، "خارابە ئۈستىدە دۇشمەنگە قارشىلىق كۇرىستىش"نى يولغا قويۇپ، قوشۇننى باشلاپ شىمالغا چېكىنىدى. 1894 - يىل 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى

نياسا كولى بويدا بەختكە قارشى چىچەك بىلەن ئولۇپ كەتتى.

ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ماداىللار ۋە ماشاۋنالارنىڭ يەرلەرنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، نومۇسسىزلىق بىلەن بۇ يەرگە مۇستەملىكىچى قاراقچى رودېسنىڭ نامىنى بېرىپ، رودېزىيە دەپ ئاتىدى، مۇستەملىكىچىلەر زورلۇق كۈچ ۋاستىسى بىلەن بانتۇلارنىڭ مالۇرىنى ۋە يەرلىرىنى تارتىۋالدى، شۇنىڭدەك "يەرلىكلەرنىڭ ئالاھىدە ئولتۇراق جايى"نى ئايرىپ چىقتى، ئافرىقىلىقلارنىڭ بۇرۇنقى جايلىردا ئولتۇراقلىشىشغا يول قويمىدى، ئافرىقىلىقلارنى كانىلارغا چۈشۈپ چاپالىق ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇرلىدى. 1896 ـ يىل 3 ـ ئايدا، ئېغىر مۇستەملىكىچىلىك زۇلمى تۈپەيلىدىن ماداىللارنىڭ قوزغىلىڭى كوتىرىلدى. 6 ـ ئايدا ماشاۋنالارمۇ قوزغىلاڭ كوتەردى. ئافرىقا خەلقىنىڭ زەربىسى بىلەن، مۇستەملىكىچىلەر رەسۋا بولۇپ قاچتى، ئۇلار بۇلاۋايوغا بېكىنىۋېلىپ، يارەمچى قوشۇنلارنىڭ كېلىشىنى كۈتتى. ماداىللار چىڭ تەشكىللەنگەن ھالدا مۇستەملىكىچىلەرنى 3 ئايغىچە مۇھاسىرە قىلدى، 6 ئايلىق جىددى جەڭ ئارقىلىق ماداىللار مۇستەملىكىچى دائىرىلەرنى ئۇزلىرىنىڭ بۇرۇنقى جايلىرىدا ئولتۇرۇش ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. ماشاۋنالارنىڭ تەشكىلى ئاجىزراق بولۇپ، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ئۇنى بىر ـ بىرلەپ تارمار قىلىۋەتكەچكە، تاغلىق رايونغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. مۇستەملىكىچى قوشۇن ئۇلارنى ئىزىدىن قوغلاپ بېرىپ، ماشاۋنالار ئورۇنلاشقان ئوڭكۇرلەرنى پارتلاتقۇچ دورا بىلەن پارتلىتىپ، ئادەم قېلىپىدىن چىققان زور قىرغىنچىلىقنى قىلدى. 1897 ـ يىل 9 ـ ئايدا، ئەنگلىيە مۇتلەق ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، قوزغىلاڭنى قانىلىق تۇردە باستۇردى. ماداىللار

جەنۇبىي ئافرىقىدىكى بانتۇ خەلقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مۇستەقىل قورغىنى ئىدى. ئۇلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ پۈتۈنلەي ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقى ئاستىغا چۈشكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

جەنۇبىي ئافرىقىدىكى بانتۇ خەلقى مۇستەقىللىق ۋە ئەركىنلىكنى بەك سۆيىدىغان، قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىش روھىغا ئىگە مىللەت ئىدى. ئەنگلىيە ۋە بۇر مۇستەملىكىچىلىرى ئۇلارنى ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ھىندىيانلارنى يوقاتقاندەك قۇرۇتۇۋەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن بانتۇ خەلقى قەيسەرلىك بىلەن جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش ئارقىسىدا، قۇرۇپ كەتمەيلا قالماستىن، بەلكى جەنۇبىي ئافرىقا ئاھالىسى ئىچىدە مۇتلەق زور كوپچىلىكنى تەشكىل قىلىدى. ئۇلار مۇنبەت جەنۇبىي ئافرىقا زېمىنىنىڭ ھەقىقى خوجايىنى، بۈگۈنگە قەدەر، جەنۇبىي ئافرىقىدىكى پۈتۈن ئاھالە ئىچىدە بانتۇلار 15 مىليون، ئاق تەنلىكلەر پەقەتلا 3 مىليوندىن ئارتۇقراق. ئاق تەنلىك مۇستەملىكىچىلەرنىڭ "جەنۇبىي ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى" ئافرىقا خەلقلىرى ئۈچۈن مىللى تۈرمە. جەنۇبىي ئافرىقىدىكى بانتۇ خەلقى مۇستەملىكىچىلىك زۇلمىنى تازا تارتتى، ئېغىر ئازاپ چەكتى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۆرىشىنى زادىلا توختاتمىدى، ئۇلار ئاخىر جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ئاق تەنلىكلەر ھاكىمىيىتىنىڭ تىزگىنىدىن قۇتۇلۇپ، ھەقىقى مۇستەقىللىققا ئېرىشىپ، ئازانىيە ئافرىقىلىقلىرىنىڭ مۇستەقىل جۇمھۇرىيىتىنى قۇرىدۇ.

ئون توتىنچى باپ

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزىمغا قارشى كۈرەشلىرىنىڭ ئورلىشى

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئاسىيا بىر يېڭى تارىخىي دەۋرگە — بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋى دەۋرىگە يەنى ئاسىيانىڭ ئويغىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ پارتلىشى، جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ۋاقتىنچە مەغلۇپ بولۇشى — بۇ دەۋردىكى ئاسىيا تارىخىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى. ئاسىيانىڭ ئىنقىلاۋىي ۋەزىيىتىدە شۇنچە چوڭقۇر ۋە غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئوبېكتىپ تارىخىي شەرت - شارائىتى بار ئىدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: "دۇنيا كاپىتالىزمىنىڭ 1905 - يىللىدىكى روسىيىدە كۆتۈرىلگەن ھەرىكەت ئاسىيانى ئۆزۈل - كېسىل ئويغاتتى. ئېزىلگەن، ئۆتمۈشتا ئەسىر تۆرغۇنلۇق ھالىتىدە ياتقان يۈز مىليونلىغان خەلق ئويغاندى، ئۇلار يېڭى تۈرمۇشنى تەلەپ قىلدى، ئادەمنىڭ ئەقەللى ھوقۇقىنى، دېموكراتىيىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى تەلەپ

قىلدى."①

1 - بولۇم ئاسىيانىڭ ئويغىنىشى

ئاسىيادا كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشى "جاھانگىرلىكنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇ ئەڭ قالاق مەملەكەتلەردە كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، مىللىي زۇلۇمغا قارشى كۈرەشنى كېڭەيتىۋېتىدۇ ۋە كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ."② جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغانىدىن كېيىن، تاۋارلارنى توكمە قىلىپ سېتىش ۋە خام ئەشيانى تالان-تاراج قىلىشتىن باشقا، چەتكە كاپىتال چىقىرىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالدى. جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى ئومۇمى يۈزلۈك كۈچەيتىلىپ، مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەرنى تالىشىش ۋە دۇنيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش يولىدىكى كۈرەشلەر ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتتى. ئاسىيادىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەر دۇنيا كاپىتالىزىمى قاينىمىغا تېخىمۇ چوڭقۇر كىرىپ كەتتى. جاھانگىرلىكنىڭ ئاسىيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش ۋە ئېزىشنى كۈچەيتكەنلىگى ئاسىيا خەلـ

---

① لېنىن. «ئاسىيانىڭ ئويغىنىشى». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 448 - بەت.

② لېنىن. «پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ ھەربىي پروگراممىسى». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسزىم توغرىسىدا»، 1977 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 577 - بەت.

قىنىك يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قارشىلىق كۆرسىتىشىنى قوزغاپ، ئاسىيا خەلقىنىڭ ئويغىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. دېخانلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان يېخېتۆەنچىلەرنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى داغدۇغىلىق ۆەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى پەقەت جۇڭگو خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا ۆە بولۇشۇۋېلىشقا قارشى قەھرىمانانە كۆرىشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ يەنە يېقىنقى زامان شەرق تارىخىدا جاھانگىرلىككە قارشى كۆرەشنىڭ يېڭى دولقۇنىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگىنىڭ بەلگىسى بولدى.

بۇ دەۋردە، ئاسىيادىكى نۇرغۇنلىغان مەملىكەتلەرنىڭ مىللى كاپىتالىزمى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلدى. مىللى بۇرژۇئازىيە مەيدانغا كەلدى. ھىندىستاننىڭ مىللى سانائىتىدە، پاختا توقۇمچىلىق سانائىتى داۋاملىق تەرەققى قىلغاندىن باشقا، 1907 ـ يىلى ناتا پولات ـ تومۇر شىركىتى قۇرۇلدى، بۇ ھىندىستان كاپىتالىزمىنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋردە، جۇڭگونىڭ مىللى سانائىتىدىمۇ يېڭى ئىلگىرىلەشلەر بولدى، پاختا توقۇمچىلىق، يېپەكچىلىك، ئۇنچىلىق، سەرەڭگىچىلىك قاتارلىق سانائەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ئەڭ تېز بولدى. سودىگەرلەر قۇرغان زاۋۇت ـ كانلارنىڭ كاپىتالى 1908 ـ يىلى 1900 ـ يىلىدىكىدىن 4 ھەسسە ئاشتى. بازار ـ بۇرژۇئازىيىنىڭ مىللەتپەرۋەرلىكىنى ئۆگىنىدىغان بىرىنچى مەكتىۋى ئىدى. ئاسىيا مىللى بۇرژۇئازىيىسى دەسلەپكى تەرەققىياتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، چەتئەل كاپىتالىنىڭ رىقابىتى ۆە تەھلىكىسىگە قارىتا ئىنتايىن سەگەك بولدى، ئۇلار مىللى كاپىتالىزم ئىقتىسادىنىڭ تەرەققى قىلىشى ئۈچۈن يول ئېچىش ۆە يول تازىلاشنى جىددى تەلەپ قىلدى. غەرپ بۇرژۇئا-

زىيىسى پۇتۇنلەي چىرىكلىشىپ ئەكسىيەتچىلىككە يۇزلەنگەن چاغدا، شەرق مىللى بۇرژۇئازىيىسى بۇرژۇئا دېموكىراتىك ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش ۋە مۇستەقىل مىللى دولەت قۇرۇش يولىدا كۇرەش قىلىشقا باشلىدى.

بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق ھەركىتى بۇ دەۋردە، ئاسىيادىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەردە خېلى ساندىكى بۇرژۇئا زىيالىلىرى بارلىققا كەلگەن ئىدى. ئۇلار مىللى بۇرژۇئازىيىنىڭ تىلى سۈپىتىدە يېڭى ئاسىيانىڭ دۇنياغا كېلىشى ئۇچۇن ئىنقىلاۋىي جامائەت پىكرى تەييارلىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئاسىيادىكى نۇرغۇنلىغان مەملىكەتلەردە پومىششىك، بۇرژۇئازىيە زىيالىلىرىنى يادرو قىلغان بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق ھەركىتى پەيدا بولدى. جۇڭگودىكى ۋۇشۇي يېڭىلىق ھەركىتى، ھىندىستاندىكى مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسى ھەركىتى، ئىراندىكى پادىشالىق ـ ئاساسىي قانۇنچىلىق ھەركىتى، تۇركىيىدىكى يېڭى ئوسمانچىلارنىڭ ئاساسىي قانۇنچىلىق ھەركىتى، فىلىپپىندىكى "تەشۋىقات ھەركىتى" قاتارلىق ھەركەتلەر مۇشۇنداق ھەركەتلەر ئىدى. مىللى بۇرژۇئازىيىنىڭ زەئىپلىگى تۇپەيلىدىن، بۇ ھەركەتلەر ئىشچى ـ دىخانلار ھەركىتى بىلەن بىرلەشمىدى، ھەتتا ئىشچى ـ دىخانلار ھەركىتىگە قارىتا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە دۇشمەنلىك پوزىتسىيە تۇتتى، شۇڭا ئۇنۇمى زور بولمىدى. ئەمما بۇ ھەركەتلەر مىللى ئاڭنى قوزغاپ، ئاسىيادىكى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ۋە بۇرژۇئا مىللى ھەركىتىنىڭ يول باشلامچىسى بولدى.

لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئىنقىلاۋىي دېموكىراتىك ھەركەتلەر ھازىر يەنە 40 مىليونغا يېقىن ئاھالىسى بولغان گوللاندىيە ھىندىستانىغا ـ ياۋا ئارىلى قاتار ـ

لىق گوللاندىيە مۇستەملىكلىرىگە يېيىلماقتا.»① 1908 - يىل 5 - ئايدا، جاكارتىدا تۇنجى بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق تەشكىلاتى — ئاقىللار جەمىيتى قۇرۇلدى. ئاقىللار جەمىيتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پۈروگراممىسى: ياۋا مىللىتنىڭ ئىناق - ئىتتىپاقلىغى ئۈچۈن تىرىشىپ، ياۋا مىللىتى ئىتتىپاقىنى قۇرۇپ، گوللاندىيە قاتارلىق شەرقىي ھىندى مەملىكەتلىرى ۋە خەلقلىرىنىڭ ئالغا بېسىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن، مائارىپنى ئىسلاھ قىلىشنى، سودا - سانائەتنى تەرەققى قىلدۇرۇشنى، ياۋا مىللىتنىڭ سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتىنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈشنى، ئىنسانپەرۋەرلىك غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىشنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. ئاقىللار جەمىيىتى "قانۇنىيلىق"نى تەكىتلەيدىغان ئىسلاھاتچىلىق تەشكىلاتى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى ھىندۇنېزىيىنىڭ مىللى ئېڭىنى ئويغىتىشتا ناھايىتى زور رول ئويناندى، ئۇ ھىندۇنېزىيە مىللى ھەرىكىتىدە مۇھىم نامايەندە بولدى. 1912 - يىلى قۇرۇلغان ئىسلام ئىتتىپاقى — ھىندۇنېزىيەدە يېڭىدىن كۆتىرىلگەن سودا سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ سىياسى تەشكىلاتى ئىدى. ھىندۇنېزىيە مىللى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ زەئىپلىگى تۆپەيلىدىن، بۇ تەشكىلات قويۇق ئىسلاھاتچىلىق تۇسىنى ئالغان ئىدى. ئىتتىپاقنىڭ رەئىسى چوكرو ئامنوتو: ئىسلام ئىتتىپاقى ئىنقىلاپقا ياكى قورالىق قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىدىغان پارتىيە ئەمەس، ئۇ گوللاندىيىنىڭ مۇستەم-

---

① لېنىن. «ئاسىيانىڭ ئويغىنىشى». «لېنىن تالانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 447 - بەت.

لىكچىلىك ھوكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى ئەمەس، دەپ قايتا-قايتا جاكالىدى. لېكىن، ئىشچى-دېخانلار ئاممىسىنىڭ زور تۈركۈملەپ قاتنىشىشى نەتىجىسىدە، ئىسلام ئىتتىپاقى تېزلىكتە راۋاج-لىنىپ غايەت زور تەسىرگە ئىگە ئاممىۋى خاراكتېرلىق تەشكىلات بولۇپ قالدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ھىندىستاندىكى مىللى دېموكراتىك ھەرىكىتىنىڭ ئۇلغىيىشىنى توسۇۋې-لىش مۇمكىن ئەمەسلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئېيتنامىدىمۇ بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى مەيدانغا كەلدى. 1904-يىلى فەن پېيجۇ يېڭىلاش ئۇيۇش-مىسىنى قۇرۇپ، پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنىلۇق تۈزۈم ئورنىتىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مىڭجۈنىڭ يېڭىلاش يولىدا مېڭىشىنى تەرغىپ قىلدى. كېيىن، فەن پېيجۇ ئۆزۈن يىللىق ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى-نىڭ مەغلۇبىيەتلىرىدىن ساۋاق ئېلىپ، پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم ئورنىتىش ئىدىيىسىدىن ۋازكېچىپ، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىسلاھاتچىلىقتىن ئىنقىلاپ يولىغا قاراپ ماڭدى. 1912-يىلى فەن پېيجۇ ۋېيتنامنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈش ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇپ، "فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ۋېيتنامنىڭ مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈش، ۋېيتنام خەلق جۇمھۇرىيىتى دولىتى قۇرۇش" دېگەن سىياسى پۈرو-گىراممىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. 1914-يىلى، قايتىدىن گۈللەن-دۈرۈش ئۇيۇشمىسى قورالىق قوزغىلاڭ كوتىرىشكە تەمشەلگەن ئىدى، لېكىن بەختكە قارشى مەخپىيەتلىك ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى.

بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ھەرىكىتى جاھانگىرلىك تاجاۋۇزىنىڭ

كۆچەيتىلىشى، مىللى كىرىزىسنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، ئىشچى-دىخانلار ئامىمىسنىڭ كۈرەشلىرىنىڭ كۈندىدىن-كۈنگە ئۇرلىشى ۋە 1905-يىلدىكى روسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى تەدرىجى يوسۇندا ئاسىيادىكى نۇرغۇنلىغان مەملىكەتلەردىكى مىللى بۇرژۇئازىيىسنىڭ ئىسلاھاتچىلىقتىن ئىنقىلاپ يولىغا مېڭىشىغا تۈرتكە بولدى، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ئاسىيادىكى يېڭى مەسىلە بولۇپ قالدى. فىلىپپىن مىللى بۇرژۇئازىيىسى خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەنلىگى، بۇرژۇئا زىيالىلىرى ئىسپانىيە ۋە غەرپ مەملىكەتلىرى بۇرژۇئازىيىسنىڭ دېموكراتىك ھەركەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىغى نەتىجىسىدە، 1898-يىلى، ھەمىدىن ئاۋال بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى خاراكتېرىدىكى مىللى مۇستەقىلىق ئۈرۈشىنى قوزغاپ، ئىسپانىيىنىڭ ئىنتايىن چىرىك ۋە دەھشەتلىك مۇستەملىكىچىلىك ھوكۈمرانلىغىغا قارشى تۇردى. ئۇنىڭغا ئۇلىشىپلا روسىيەگە خوشنا بولغان ئىرانىدا، روسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ كۆچلۈك تەسىرى ئارقىسىدا، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى پارتلىدى (1905—1911). 1908—1909-يىللىرى تۈركىيىدىمۇ بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى يۈز بەردى. 1911—1912-يىللىرىدىكى جۇڭگونىڭ شىنخەي ئىنقىلاۋى ئاسىيا بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ يۇقۇرى دولقۇنى بولدى. ئاسىيا مەملىكەتلىرىنىڭ كونكرېت تارىخىي شەرت-شارائىتى ئوخشاش بولمىغانلىغى، ھەرقايىسى مەملىكەتلەردىكى مىللى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسى كۆچلىرىنىڭ كۆچلۈكلۈگى ۋە زەئىپلىگى ئوخشاش بولمىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۆتتۈرىغا قويغان سىياسى پۈروگراممىلىرىمۇ پەرقلىق بولدى. ئۇلار يا مىللى مۇستەقىللىقنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى (مەسىلەن، فىلىپپىن)؛ يا فېئودال پادىشالىق ھاكىمىيەتنى تۈپتىن ئاغدۇرۇپ

تاشلاشنى تەلەپ قىلدى (مەسىلەن، جۇڭگو)؛ يا پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنىلۇق تۈزۈم شەكلى بىلەن بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيىتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى (مەسىلەن، ئىران، تۈركىيە).

بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاپ قىلماقچى بولىدىكەن، ئۇنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ئىشچى-دېخانلار ھەركىتىنىڭ كۈچىگە تايانماسلىغى مۇمكىن ئەمەس. ئاسىيادىكى بۇرژۇئا پارتىيىلىرى دەسلەپتە تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق ئىشچى-دېخانلار بىلەن بىرلەشتى. مەسىلەن، فىلىپپىن بۇرژۇئازىيىسى ئىنقىلاۋىي تەشكىلات بولغان كاتىپۇنانىنىڭ كۈچىدىن پايدىلاندى؛ ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى دېخانلارنىڭ پارتىزانلىق ھەركىتى بىلەن ئالاقە باغلىدى ۋە باشقىلار. دەل ئاسىيا بۇرژۇئازىيىسى جۇش ئۇرۇپ ئورلەۋاتقان ئىشچى-دېخانلار ھەركەتىنىڭ تۈرتكىسى ۋە مەدىتىگە ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈنلا، بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسى ھەركىتىنى ئىنقىلاپقا راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ئاسىيا بۇرژۇئازىيىسى خەلقىنىڭ تەلۋىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۈيغۇن كېلىدىغان سىياسى پروگرامىلارنى ئوتتۇرىغا قويدى (مەسىلەن، فېۋدالىق ھوكۇمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇش؛ يەر ھوقۇقىنى باراۋەر قىلىپ، ئىكىنچىلەرنى يەرگە ئىگە قىلىش؛ مىللى مۇستەقىللىق ۋە باشقىلار)، شۇڭا ئىشچى-دېخانلار ئاممىسىنىڭ ھمايىسىگە ۋە مەدەت بېرىشىگە ئىگە بولدى. ئاسىيا مەملىكەتلىرىدىكى ئىشچى-دېخانلار ھەركىتىمۇ ئىستىخىيىلىك كۆرۈشتىن بارا-بارا ئاڭلىق كۆرۈشكە ئوتتى. لېكىن ئاسىيا مىللى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئۆزىگە خاس زەئىپلىگى تۈپەيلىدىن، بۇ سىياسى پروگرامىمدا زور ۋە تۈپ خاراكتېرلىق ئاجىزلىقلار بار ئىدى. بۇ پروگرامىمدا بەزى زور رىيال مەسىلىلەر، مەسىلەن، جاھانگىرلىككە

قارشى تۈرۈش مەسلىسى، دىخانلارنىڭ يەر مەسلىسى ئىنتايىن مۇجمەل قويۇلدى، ھەتتا قويۇلمىدى، بۇ ناھايىتى زور ئۆزۈل-كېسىلسزلىكنى ئىپادىلىدى. ئىجرا قىلىش جەريانىدا، ئاسىيا بۇرژۇ-ئازىيىسىدە پۈروگراممىدىكى مۇھىم بەلگىلىمىلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش جاسارىتى ۋە ئىرادىسى تېخىمۇ بولمىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، مىللى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنى ئۇزاققىچە ئوز ئەتراپىغا ئۈيۈشتۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇلار كوپ ھالىلاردا ئىنقىلاپ باشلىنىپ ئۇزۇن ئوتمەي، كۆرەش بىر ئاز ئىلگىرىلەش بىلەنلا ئىشچى-دىخانلار ئاممىسىنى تاشلىۋېتەتتى ھەتتا كەينىگە يېنىپ ئىشچى-دىخانلار ھەركىتىنى ۋەيران قىلاتتى. شۇ ۋاقىتتىكى ئاسىيادا ئىنقىلاپىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى بۇرژۇئا ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ قولىدا بولىدى، لېكىن جاھانگىرلىك دەۋرىگە قەدەم قويۇلغانلىقتىن، بۇرژۇئازىيىنىڭ بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىغا رەھبەرلىك قىلىپ ھەقىقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. نەتىجىدە، بۇ دەۋردىكى بۇرژۇئا ئىنقىلاپىلىرىنىڭ ھەممىسى مەغلۇ-بىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى.

ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ كوتىرىلىشى مىللى بۇرژۇئازىيە جاھانگىرلىكىگە، فېئودالللىقا قارشى كۈرەشلەردە ئوزىنىڭ زەئىپ، كۆچسز ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەپ، مىللى دېموكراتىك ئىنقىلاپىنى ئۆزۈل-كېسل غەلىبىگە ئېلىپ بارالمايۋاتقان چاغدا، بىر يېڭى كۈچ—ئىشچىلار سىنىپى ئاسىيانىڭ سىياسى سەھنىسىدە پەيدا بولدى. ئاسىيا ئىشچىلىرىنىڭ تارىخى ئاسىيا بۇرژۇئازىيىسىنىڭكىدىن ئۇزۇن ئىدى. 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جۇڭگو، فىلىپپىن، ھىندو-نېزىيە، ھىندىستان قاتارلىق مەملىكەتلەردىكى ئىشچىلار سىنىپى

بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرىنى قۇرۇشقا ۋە ئىش تاشلاش كۆرىشى ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ 1908 ـ يىلى ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى ھوكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان رادىكال لار يولباشچىسى تىلاكنى قۇتقۇزۇش يولىدا ھىندىستاننىڭ بومباي شەھىرىدىكى ئىشچىلار سىنىپى ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلاش ئېلىپ باردى. بۇ ئاسىيا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلىشى بولدى. بۇ دەۋردىكى ئاسىيا ئىشچىلىرىنىڭ ئادەم سانى ئاز، كۆچمە تېخى ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرىدىن تېخى قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن، ئۇزىنىڭ پارتىيىسى تېخى قۇرۇلمىغان، مىللى دېموكراتىك ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىش شەرتىنى تېخى ھازىرلىمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. دەسلەپكى چاغلاردىكى ئىشچىلار ھەركىتى ئاسىيادىكى ئەڭ ئىستىقباللىق يېڭى شەيئى ئىدى. ئاسىيادا مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىلەر ھەقىقى غەلىبىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ رەھبەرلىگىگە مۇھتاج ئىدى. ئاسىيا ئىشچىلار سىنىپى دەسلەپكى جەڭلەردە ئۇزىنىڭ قەھرىمانلىغى ۋە قەيسەرلىگىنى ئىپادىلەپ، خەلق ئاممىسى ئارىسىدا شانلىق ئۈلگە تىكلىدى.

ئاسىيانىڭ ئويغىنىشىنىڭ تارىختىكى ئورنى ئاسىيانىڭ ئويغىنىشى دۇنيانىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنىنى ئىگەللەيدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ چوڭقۇر كورسەتكەن ئىدى: "ئاسىيانىڭ ئويغانغانلىغى ۋە ياۋروپادىكى ئىلغار پۈرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش كۈرىشىنىڭ قانات يايغانلىغى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشلانغان دۇنيا تارىخىنىڭ بىر يېڭى باسقۇچىدىن دېرەك

بېرىدۇ."① لېنىن بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ مىللى دېموكىراتىك ئىنقىلا-ۋىغا ئىنتايىن يۇقۇرى باھا بەردى، ئۇ مۇنداق دەيدۇ: "جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۇرەشلىرى.....ئاسىياغا ئازاتلىق ئېلىپ كېلىدۇ، ياۋروپا بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ۋەيران قىلىدۇ"②. ئاسىيادىكى بۇرژۇئا ئىنقىلاپلىرى ۋاقتىنچە مەغلۇپ بولغان، مىللى ئازاتلىق ھەركەتلەر ۋەيران قىلىنغان بولسىمۇ، "لېكىن، دۇنيادا ھىچقانداق كۇچ ئاسىيادا كونا يانچىلىق تۇزۇمنى ئەسلىگە كەلتۇرەلمەيدۇ، ئاسىيا ئەللىرى ۋە يېرىم ئاسىيا ئەللىرىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ قەھرىمانانە دېموكىراتىك روھىنىمۇ يوقىتىۋېتەلمەيدۇ."③

جاھانگىرلىك دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، دۇنيانىڭ ئىشلىرى بىرلىشىپ كەتتى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "ئىنتايىن زور دۇنياۋى بورانىنىڭ يېڭى مەنبەسى ئاسىيادا پەيدا بولدى"، "بىز ھازىر دەل ئەنە شۇ بوران ئەۋج ئالغان ۋە ياۋروپاغا 'ئەكس تەسىر كورسىتىۋاتقان' دەۋردە تۇرماقتىمىز."④ ئاسىيادىكى

---

① لېنىن. «ئاسىيانىڭ ئويغىنىشى». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ توم، 448 ـ بەت.

② لېنىن. «روسىيە سوتسىيال ـ دېموكىراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ 6 ـ قېتىملىق («پىراگا») مەملىكەتلىك ۋەكىللەر يىغىنى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 17 ـ توم، 457 ـ بەت.

③ لېنىن. «ماركس تەلىماتىنىڭ تارىخىي تەقدىرى». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزىم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 116 ـ بەت.

④ يۇقۇرىدىكى كىتاپ. 106 ـ بەت.

مىللى ئازاتلىق ھەرىكەتلەرنىڭ كۈتىرىلىشى كاپىتال جاھانگىرلىك سىستېمىسىغا شىددەتلىك زەربە بەردى، كاپىتالىزمغا قارشى ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىۋاتقان غەرپ پۈرولېتارىياتىغا ئىنتايىن زور ئىلھام بەردى. ئۇلۇغ ئىنقىلاۋچى ئۇستاز لېنىن ئىگىزدە تۇرۇپ يېراقنى كۆرۈپ، دانالىق بىلەن ئالدىنالا مۇنداق دېگەن ئىدى: "كەلگۈسى دۇنيا ئىنقىلاۋىدىكى ھەل قىلغۇچ جەڭدە، دۇنيا ئاھالىسىنىڭ كۆپچىلىگىنى تەشكىل قىلغان خەلقلەرنىڭ ھەرىكەتلىرى دەسلەپتە مىللى ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا بولىدۇ، كەلگۈسىدە چوقۇم كاپىتالىزمغا ۋە جاھانگىرلىككە قارشى ئۇرۇشقا ئايلىنىدۇ.....دۇنيا ئىنقىلاۋىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا چوقۇم پەۋقۇلئاددە زور ئىنقىلاۋىي رولالارنى ئويناىدۇ."①

2 ـ بولۇم چاۋشيەننىڭ يېرىم مۇستەملىكە، مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشى ۋە چاۋشيەن خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشلىرى

لى سۇلالىسىنىڭ فېئوداللىق ھوكۇمرانلىغىنىڭ كىرىزىسى ۋە چاۋشيەننىڭ يېرىم مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشى 19 ـ ئەسىردە، لى سۇلالىسىنىڭ فېئوداللىق ھوكۇمرانلىغى كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىر

---

① لېنىن. «كومىمۇنىستىك ئىنتېرناتسونالىنىڭ 3 ـ قۇرۇلۇشى: رووسىيە كومپارتىيەسىنىڭ ئىستراتېگىيىسى توغرىسىدا دوكلات». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 32 ـ توم، 469 ـ بەت.

كىرىزىسكە يۈزلەندى. تاۋار ۋە پۇل ئىگىلىگۈسىنىڭ تەرەققى قىلىشى لى سۇلالىسىنىڭ فېئودالىلىق ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئاساسىنى بۇزدى. 18 ـ ئەسىردىن باشلاپ، ئاقسۆڭەكلەر، تورىلەر، يەرلىك زالىملارنىڭ يەرلەرنى قوشۇۋېلىشى ۋە يەرنى ئەركىن ئېلىپ سېتىشى تۈپەيلىدىن، يەرگە بولغان دولەت مۇلۈكچىلىگى يېمىرىلىشكە باشلىدى، يەرگە بولغان خۇسۇسى مۇلۈكچىلىك كۈندىن ـ كۈنگە راۋاجلاندى. فېئودالىلىق سالاھىيەت تۈزۈمىمۇ يېمىرىلىشكە باشلىدى. ئۈستىلار ئىدارە قىلىش تۈزۈمى يېمىرىلىپ، كانچىلىق ۋە قول سانائىتى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا يالالانغان ئەمگەك تۈزۈمى قوللىنىلىدى، كاپىتالىستىك ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى مەيدانغا كەلدى. تاۋار، پۇل ئىگىلىگۈنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئاقسۆڭەكلەر، تورىلەر، يەرلىك زالىملار ۋە جازانىخور سودىگەرلەرنىڭ دېخانلار ئۈستىدىكى فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمى كۈچەيدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئورکەشىلەپ كوتىرىلىگەن دولقۇنى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى قاپلىدى، بۇ چاۋشەن تارىخىدا ئاز كورۈلگەن ئەھۋال بولۇپ، فېئودالىلىق ھوكۇمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بەردى. يەر تۈزۈمىنىڭ دولەت مۇلۈكچىلىگىدىن خۇسۇسى مۇلۈكچىلىككە ئوزگىرىشىگە ئەگىشىپ، فېئودال ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت ئوتكۇرلەشتى، مەدرىسلەر (ھەم كۆكزىچىلىقىنى مۇھاكىمە قىلىدىغان ئورۇن، ھەم يەرلىك فېئودال كۈچلەرنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي بازىسى)نى مەركەز قىلغان يەرلىك فېئودال كۈچلەر زور دەرىجىدە كۈچەيدى، يەرلەرنى تالان ـ تاراج قىلىش ۋە ھوقۇق تالىشىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان گۇرۇھلار كۈرىشى كۈندىن ـ كۈنگە كەسكىنلەشتى، بۇنىڭ بىلەن

فېودال هوكۇمرانلىق تېخىمۇ ئاجىزلاشتى. فېودال هوكۇمرانلار سىنىپى هوكۇمرانلىق قىلىۋېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى، فېودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بىر قىسىم زىيالىلىرى فېودال هوكۇمرانلىقىنى كىرىزىستىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە قارىتا بولەندىغان ئىسلاھاتنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. دېڭ رورۇڭ (1762ـ1836) قاتارلىقلار ئىلگىرىكى ئەمىلىي ئىلىم تەرەپدارلىرى ھەركىتى هوقۇقدارلارنى پاش قىلىپ ۋە تەنقىت قىلىپ، چېڭ يى، چېڭ خاۋ، جۇشلارنىڭ ئەقلىيچىلىغىغا قارشى تۇرۇپ، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك قاتارلىق ئەمىلىي ئىلىملەر ۋە يېڭىنقى زامان مەدەنىيىتىنى تەشەببۇس قىلدى، يەرلەرنى قوشۇۋېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، يەرلەرنى تەڭ تەقسىم قىلىش، فېودالىق تەبىقە تۆزۈمىنى بىكار قىلىش، بىر خىللا باج تۆزۈمىنى يولغا قويۇش، سودا-سانائەتنى تەرەققى قىلدۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش، چەتئەلگە ئوقۇغۇچى ئەۋەتىش، تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى تەشەببۇس قىلدى. ئەمىلىي ئىلىم تەرەپدارلىرى ھەركىتى فېودالىق ئىسلاھاتچىلىق ھەركىتى بولۇپ، ئۇ فېودالىق جەمىيەتنىڭ ئاساسىغا تەگمىدى، لېكىن ئۇنىڭ فېودال هوكۇمرانلار سىنىپىنى ۋە ئەقلىيچىلىقىنى سوكۇشلىرى ھەم ئوتتۇرىغا قويغان مۇۋاپىق تەكلىپلىرى ئاقارتىش ۋە پىشۋالىق رولىنى ئويناندى، ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتتا ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

چاۋشىيەننىڭ ئىچكى كىرىزىسى كۈندىن-كۈنگە چوڭقۇرلىشىۋاتقان چاغدا، ياۋروپا-ئامېرىكا قىتئەلىرىدىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئىىلىس قولىنى چاۋشىيەنگە سوزدى، شۇنىڭ بىلەن توپە-توپىلەپ مىللىي كىرىزىس كېلىپ چىقتى.

19 ـ ئەسرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق مەملىكەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن ھەربى پاراخوتلىرىنى ئەۋەتىپ تاجاۋۇز قىلىپ، چاۋشىيەننى سودا كېلىشىمى تۈزۈشكە زورلاپ كورگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار چاۋشىيەن خەلقى تەرىپىدىن زەربە بىلەن چېكىندۈرۈلدى. 1863 ـ يىلى، ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان دايۈەنجۈن① بېكىنۈۋېلىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، چاۋشىيەننى چەت بىلەن ئالاقە قىلدۇرماي، شۇ ئارقىلىق فېودالىلىق ھوكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى. لېكىن بۇ سىياسەت مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. 1873 ـ يىلى منفېي گۇرۇھى ھاكىمىيەت تۈزۈپ، ئۇزۇن ئوتمەيلا دەرۋازىنى ئېچىۋېتىشكە مەجبۇر بولدى.

1876 ـ يىل 2 ـ ئايدا، ياپونىيە ئەۋەتكەن ھەربى پاراخوتلار جياڭخۇا ئارىلىغا يېتىپ كېلىپ، چاۋشىيەن ھوكۈمىتىنى «چاۋشىيەن ـ ياپونىيە دوستلۇق شەرتنامىسى» يەنى جياڭخۇا شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى. شەرتنامىدە: چاۋشىيەن فۇشەن پورتىدىن باشقا يەنە رېنچۈەن، يۈەنشەن پورتلىرىنى ئېچىپ بېرىدىغانلىغى؛ چاۋشىيەن بىلەن ياپونىيە "ئەركىن سودا" قىلىدىغانلىغى ياپونىيە مالليرىدىن چېگرا بېجى ئېلىنمايدىغانلىغى، ياپونىيە پۇلى چاۋشىيەن بازىرىدا ئوتىدىغانلىغى؛ ياپونىيە خەنچېڭدا ئەلچىخانە قۇرىدىغانلىغى، ھەرقايسى پورتلاردا كونسول تۇرغۇزىدىغانلىغى، ياپونلۇقلار زېمىن سېرتى ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلىغى قاتارلىقلار بەلگە ـ

---

① شەرەم تۇققاندىن پادىشالىق ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلغان پادىشانىڭ دادىسى، ئۇ ئولگەندىن كېيىن دايۈەنجۈن (ئۇلۇغ شاھ. ـ ت) دەپ ئاتالغان. كېيىن ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى نامى بولۇپ قالغان.

لەندى. جياڭخۇا شەرتنامسى تەڭسز شەرتنامە بولۇپ، چاۋشيەنـ نىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزدى، چاۋشيەننى تەدرىجى ھالدا ياپونىيەنىڭ يېرىم مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى.

ياپونىيەدىن كېيىن، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، روسىيە، ئىتالىيە، ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە قاتارلىق دولەتلەرمۇ ئارقا-ئارقىدىن چاۋشيەننى تەڭسز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، چاۋشيەن دۇنيادىكى كاپىتالىستىك دولەتلەرنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تالان-تاراج قىلىدىغان ئوبېكتى ھەم قوراللىق ئېلىشىدىغان مەيدانى بولۇپ قالدى.

ئاقارتقۇچىلارنىڭ ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى ۋە جياشېن سىياسى ئوزگىرىشى مىللى كىرىزىسنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، چاۋشيەندىكى ھوكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىسلاھات قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان ئاقارتقۇچىلار پەيدا بولدى. ئۇلار ئىنتايىن زەئىپ بولغان چاۋشيەن بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مەنپەئەتىگە مەلۇم دەرىجىدە ۋەكىللىك قىلىپ، مىنفېي باشچىلىغىدىكى كونىلىقنى ساقلىغۇچىلارغا قارشى كۈرەش قىلدى.

ئاقارتقۇچىلار ئەمىلىي ئىلىم تەرەپدارلىرىنىڭ ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىدى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى، لېكىن ئۇ ئەمىلىي ئىلىم تەرەپدارلىرىغا ئوخشمايتتى، ئۇ فېوداللىق ئىدىيە كاتېگورىيىسىدىن ھالقىپ ئوتۇپ، بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق تۈسىنى ئالغان ئىدى. ئاقارتقۇچىلار چەتئەل كاپىتالىزمى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئەزالىرى ئاساسلىغى ئاقسۆڭەكلەردىن چىققان، ھازىرقى ھالەتكە نارازى بولغان ياشلار زىيالىلار ۋە ئەمەلدارلار ئىدى.

ئۇنىڭ رەھبەرلىرى خۇڭ يىڭجۇ، جىن يۈيجۇن قاتارلىقلار ئىدى، ئۇلار ئاقسۇڭك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىقىقان ئىدى ۋە ھوكۇمەتتە مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئوتەيتتى. ئاقارتقۇچىلار چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمەتىنىڭ چاۋشىيەنىدە ئەسكەر تۇرغۇزۇشىغا ۋە چاۋشىيەنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇپ، مىڭجۇ يېڭىلىغى يولىدا مېڭىشنى، چاۋشىيەننى "ئاقارتىپ" ياپونىيىگە ئوخشاش يېقىنقى زامان مۇستەقىل دولىتى قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

1882 ـ يىل (رېنۇۋ يىلى) 6 ـ ئايدا، خەنچېڭدا ئەسكەرلەر قوزغىلاڭ كوتىرىپ، منفېي گۇرۇھىنىڭ ھەربى لاۋازىمات ئەمەلدارى منجيەنگوۋۇنىڭ ياپونىيە ھەربى تەلىم ـ تەربىيە ئەمەلدارلىرىنى تەكلىپ قىلغانلىغىنى، ھەربى قوشۇننى ياپونىيىنىڭ لايىھىسى بويىچە ئۆزگەرتىپ تۈزگەنلىگى ۋە ھەربى تەمىناتنى تۈتۈپ قالغانلىغىغا قارشى تۇردى. بۇ تارىختا رېنۇۋۇ ئەسكەرلەر ۋەقەسى دەپ ئاتالدى. ئەسكەرلەر قوزغىلىڭى چاپسانلا منفېي گۇرۇھىغا ۋە ياپونىيە تاجاۋۇز ـ چىلىرىغا قارشى خەلق قوزغىلىڭىغا ئايلاندى، قوزغىلاڭچىلار ياپونىيە ئەلچىخانىسىغا ئوت قويدى، ياپونىلارنى ئولتۇردى ھەمدە خان ئوردىسىغا بېسىپ كىرىپ، خەلق غەزىۋى ئىنتايىن زور بولغان ئەكسىيەتچى ۋەزىرلەرنى ئۆلتۈردى. منفېي گۇرۇھىنىڭ ئىلتىماسى بىلەن، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى خەنچېڭغا 3 مىڭ كىشىلىك ھەربى قوشۇن ئەۋەتىپ، قوزغىلاڭنى باستۇردى، قوزغىلاڭ جەريانىدا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھوقۇق تارتىۋالغان دايۇەنجۇننى جۇڭگوغا يالاپ ئېلىپ كېلىپ قاماقىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن منفېي گۇرۇھى يېڭىۋاشتىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. ياپونىيە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ چىرىك منفېي گۇرۇھىدىن تولەم تولتۇالدى ۋە

خەنچىڭدا ئەسكەر تۇرغۇزدى.

خەنچىڭ قوزغىلىڭدىن كېيىن، ئاقارتىقۇچىلار ھەركىتى چاپسان راۋاجلىنىپ، ئۇلار بىلەن كونىلىقنى ساقلىغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كۈندىن-كۈنگە كەسكىنلەشتى. ئەمما ئاقارتىقۇچىلارنىڭ كۈچى ئىنتايىن ئاجىز ئىدى، ئامىمۇي ئاساسى يوق ئىدى، يەنە كېلىپ ئۇلار خەلق ھەركىتىدىن قورقاتتى، شۇڭا، مەملىكەت ئىچىدە گوۋزۇڭ (1864—1907)غا تايىنىپ يۇقۇرىدىن توۋەنگە قارىتا بولىدىغان ئىسلاھاتنى ئېلىپ بېرىشقا، مەملىكەت سىرتىدا بولسا ياپونىيەدىن ياردەم تىلەشكە ئۇرۇنىدى. ئاقارتقۇچىلار بەزى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى: مەكتەپ ئاچتى، ئىككى تەبىقە (مۇلكى-ھەربى ئەمەلدارلار ۋە ئاقسۆڭەكلەر)نىڭ سىرتىدىكى ئاددى پۇقرالار تەبىقىسىدىن ياشلارنى تاللاپ ياپونىيەگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى؛ يېڭى شەكىلدىكى دىخانچىلىق مەيدانلىرىنى قۇرۇپ، دىخانچىلىق ئىلمىنى تەتقىق قىلدى؛ «خەنچىڭ 10 كۈنلۈك گېزىتى» (1883-يىلى) چىقىرىپ، ئىچكى-تاشقى ۋەزىيەتنى تونۇشتۇرۇپ، ئىچكى سىياسىنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ زورۇرلۇقىنى تەشۋىق قىلدى؛ ساقچى تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، خەنچىڭدا ساقچى ئىدارىسىنى تەسىس قىلدى؛ يوللارنى ياسىدى؛ پوچتا ئىدارىسى تەسىس قىلدى ۋە باشقىلار. بۇ ئىسلاھات تەدبىرلىرى بەلگىلىك ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

مىڭجۈ يېڭىلىغدىن كېيىن ياپونىيەنىڭ قارا نىيىتى كۆچىيىپ، چاۋشيەننى يۇتۇۋالماقچى بولۇپ، جۇڭگو-فرانسىيە ئۇرۇشىنىڭ پارتلىغانلىغى ۋە چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتىنىڭ شەرققە كوڭۈل بولۇشكە ۋاقتى يەتمىگەنلىگىدىن پايدىلىنىپ، چىڭ ئارمىيەسىنى قوغلاپ چىقىرىپ، چاۋشيەندە ياپونچەرەس ھاكىمىيەت قۇردى. ئاقارتقۇچىلار

ياپونيه تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن قايمۇقتۇرۇلدى، ئۇلار بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىگە كۆچەپ توسقۇنلۇق قىلغان مىنفېي گۇرۇھىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ياپونىيىنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى بولدى. ئاقارتقۇچىلار ياپونىيىنىڭ ئەلچىسى جۇتىيەنجىڭ يىلاڭ بىلەن مەخپى پىلان تۈزۈپ، 1884-يىل (جياشېن يىلى) 12-ئاينىڭ 4-كۈنى، پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلۇشىنىڭ پۈتكەنلىگىنى تەبرىكلەش يۇزىسىدىن ئوتكۈزۈلگەن زىياپەتتىن پايدىلىنىپ سىياسى ئۆزگىرىش قوزغىدى. ئاقارتقۇچىلار ياپونىيە ئارمىيىسىگە تايىنىپ، كونىلىقنى ساقلىغۇچىلارنىڭ ئاساسلىق ئەمەلدارلىرى يەن تىڭجۇن، مىن تەيگاۋ قاتارلىقلارنى ئولتۇردى. ئەتىسى، ئاقارتقۇچىلار يېڭى ھوكۇمەت تەشكىل قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنلىگىنى، چاۋشىيەننىڭ پۈتۈنلەي مۇستەقىل بولغانلىغىنى جاكالىدى. 6-كۈنى ئەتىگەندە يېڭى ھوكۇمەت سىياسى پۈروگراممىلىرىنى قىلىپ، تاقاقنى بىكار قىلىش، پۇقرالار باپ-باراۋەر بولۇش، ئىجارە ۋە باجنى ئىسلاھ قىلىش، ئارمىيە ۋە ساقچىنى تەرتىپكە سېلىش، مالىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، سودا ئەركىنلىگىنى يولغا قويۇش، پادىشانىڭ ھوقۇقىنى چەكلەش، ئىچكى كابىنىت يەنىنى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. 6-كۈنى چۈشتىن كېيىن، مىنفېي گۇرۇھى چىڭ ئارمىيىسىنىڭ ياردەمى بىلەن ياپونىيە ئارمىيىسىنى چېكىنىدۈرۈپ، يېڭىۋاشتىن ھوقۇق ئىگەللىدى. ئاقارتقۇچىلارنىڭ "ئۈچ كۈنلۈك ھوكۇمىتى" شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. خۇڭ يېڭجۇ قاتارلىقلار چىڭ ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى، جىن يۈيجۇن ياپونىيىگە قېچىپ كەتتى.

جياشېن سىياسى ئۆزگىرىشى بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىغى تۈسىنى

ئالغان بىر قېتىملىق سىياسى ھەرىكەت بولىدى. ئاقارتقۇچىلارنىڭ ئىسلاھات تەدبىرلىرى ۋە ئۇنىڭ سىياسى پۈروگراممىسى چاۋشيەن بۇرژۇئازىيىسىنىڭ يېقىنقى زامان مۇستەقىل دولىتى قۇرۇش ئارزۇسىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈردى، ئۇنىڭ ئىجابى تەرىپى بار. لېكىن، ئاقارتقۇچىلار يەر مەسىلىسىگە تەگمىدى، ئۇنىڭ ئاممىۋى ئاساسى يوق ئىدى، ئۇ خەلقتە تايىنىشقا جۈرئەت قىلدى، ئەكسىچە خەلق قاتتىق بىزار بولغان ياپونىيە تاجاۋۇزچىلىرىدىن ياردەم تىلەپ، كونىلىقنى ساقلىغۇچىلارغا ياپونىيىنىڭ كۇچى بىلەن قارشى تۇرماقچى بولدى، ياپونىيەمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چاۋشيەنىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئوكتەملىك بىلەن ئارىلاشتى. شۇنداق قىلىپ، ئاقارتقۇچىلارنىڭ ھەرىكىتى مىللى مەنپەئەتكە خىلاپلىق قىلىدى، شۇڭا ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇشى مۇقەررەر ئىدى.

جياشېن سىياسى ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، چاۋشيەن مەجبۇرى ھالدا ياپونىيە بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقنى يوقتىپ، دولەتكە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان خەنجىڭ شەرتنامىسى ئىمزالاپ، ياپونىيىنىڭ ئولۇپ كەتكەن ئەپتىسەرلەر، ئەسكەرلەرنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادلىرىغا بېرىلدىغان نەپىقە پۇلى ۋە ھەربى لاگىر سېلىش خراجىتى ئۈچۈن 300 مىڭ يۈەنىدىن ئارتۇق تولەم تولىدى.

جياۋۇ دىخانلار ئۇرۇشى 1876-يىلىدىكى جياڭخۇا شەرتنامىسى ۋە چاۋشيەن-ئامېرىكا، چاۋشيەن-ئەنگلىيە شەرتنامىسى قاتارلىق تەڭسىز شەرتنامىلەرنىڭ ئىمزالانغانلىغى چاۋشيەننىڭ يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالىق جەمىيەتكە ئايلانغانلىغىنى بىلدۈرەتتى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، چاۋشيەن خەلقى چەتئەل كاپىتالىزمى ۋە ئۇز مەملىكىتىدىكى فېئودالىزمنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپلاتاتـ

سىيسىدىن ئىبارەت ئىككى قەۋەت زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيەگە ئۇچرىدى، چاۋشيەندىكى مىللى زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەت كۈندىن-كۈنگە ئوتكۇرلەشتى.

كاپىتالىستىك دولەتلەر، ئاساسلىغى، ياپونىيە تاۋارلىرىنى توكمە قىلىپ سېتىش ۋە ئاشلىق، خام ئەشيا، ئالتۇن قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق، چاۋشيەننى تالان-تاراج قىلدى. ياپونىيەنىڭ چاۋشيەنگە چىقارغان تاۋارلىرىنىڭ ئومۇمى قىممىتى 1878—1882-يىللىرى ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن ھەر يىلى ئاران 700 مىڭ يۈەندىن كوپرەك بولغان ئىدى، 1892-يىلى كوپىيىپ 2 مىليارت 500 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ كەتتى. ياپونىيە چاۋشيەنىنىڭ بازارلىرىدا ئوزلىرىنىڭ ناچار توقۇمىچىلىق مالىلىرىنى يۇقۇرى باھادا سېتىپ، غايەت زور پايدىغا ئىگە بولدى. ياپونىيە سودىگەرلىرى چاۋشيەنىنىڭ پىزا-قىشلاقلىرىغىچە ئىچكىرىلەپ بېرىپ، جازانىغا مايىسىنى سېتىۋېلىش ئۈسۈلى بىلەن، گۇرۇچ، دادۇر، پاختا، كون-خۇرۇم قاتارلىق پىزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئەرزەن باھادا سېتىۋالدى. ياپونىيە كاپىتالىستلىرى چاۋشيەنىنىڭ پۇل-مۇئامىلە، تىرانسپورت، بېلىقچىلىق ئىشلىرىنى مونوپول قىلىۋالدى، چاۋشيەنىنىڭ تاشقى سودىسىنى تىزگىنلىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، چاۋشيەننى غايەت زور مىقدارىدا تولەم تولەشكە مەجبۇر قىلدى. ياۋروپا، ئامېرىكا تاجاۋۇزلىرى جۇڭگونىڭ دەللال سودىگەرلىرى ئارقىلىقمۇ چاۋشيەنگە ئۇزۇلمەي توشۇلدى. چاۋشيەنىنىڭ فېئودال ھوكۇمرانلار گۇرۇھى ۋەتەنگە ساتقىنلىق قىلىپ دۇشمەنگە تەسلىم بولدى، ئەمەلگە تايىنىپ بايلىق توپلىدى، خيانەتچىلىك قىلىپ چىرىكلەشتى، غايەت زور ئىقتىسادىنى ئىسراپ قىلدى، ھەددىدىن زىيادە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىپ،

خەلقنى ئەزدى. دىخانلار ئۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي، قورال كوتىرىپ قوزغالدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 90 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە، پۇتۇن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دىخانلار قوزغىلاڭلىرى ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇردى، بولۇپمۇ جەنۇبىي چاۋشيەندە دىخانلار قوزغىلاڭلىرى تېخىمۇ نۇرغۇن ۋە كەسكىن بولدى. بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ ئالاھىدىلىگى ئىستىخىيىلىك ۋە تارقاق بولۇشتىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ فېودالىزىمغا قارشى تۇرۇش بىلەن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئوزئارا بىرلەشتۇرۇلگەن خاراكتىرغا ئىگە ئىدى. قوزغىلاڭچى دىخانلار زومىگەر پومىششىكلارنى، خىيانەتچى ئەمەلدارلارنى، جازانىخورلارنى ۋە ياپونىيە سودىگەرلىرىنى ئۇرۇپ ئولتۇردى. دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ دولقۇنى شەرق مەسلىگى ھەركىتىگىمۇ تۇرتكە بولۇپ، ئۇنىڭ بىر قىسىم مۇرىتلىرى ئەرزشىكايەت قىلىش ھەركىتى شەكلىنى تاشلاپ، دىخانلارنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭىغا قاتنىشىشقا باشلىدى.① جياۋۇ دىخانلار ئۇرۇشى مۇشۇنداق

---

① 1860 ـ يىل 6 ـ ئايدا چىڭشياڭبېيداۋ ۋىلايىتىنىڭ چىڭجۇ دىگەن يېرىدىن بولغان سۇي جىيۇي دىگەن ئادەم شەرق مەسلىگىنى ئىجات قىلدى. ئۇ: ئىلاھتىن ماڭا ۋەھى كەلدى، مەن قەسىدە تاپشۇرۇۋالدىم، مەن دىن تارقىتىپ پۇقرالارغا ياردەم بېرىمەن دەپ جاكالىدى. ئۇ كۇڭزىچىلىق، بۇددىسلىق ۋە داۋجياۋ دىنىدىن ئىبارەت 3 مەزھەپنىڭ ئەقىدىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ 21 سوزلۇك قەسىدە تۇزۇپ چىقىپ، ئۇنى شەرق مەسلىگى دەپ ئاتاپ، ئۇنى غەرپ مەسلىگى يەنى كاتولىك دىنىغا قارشى قويدى. شەرق مەسلىگى ھەركىتى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى چاۋشيەننىڭ جاھانگىرلىككە، فېودالىزىمغا قارشى كۇرىشىنىڭ بىر خىل شەكلى بولدى.

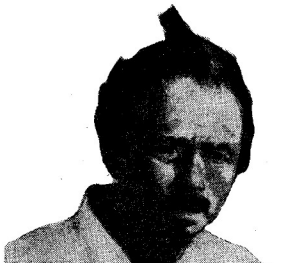

چۇەن بېكجۇن

ۇەزىيەتتە تەيىارلانىدى ۋە پارتلىدى.

1893-يىلدىكى چوڭ قەھەتچىلىك ۋە چۇەنلوداۋ ۋىلايىتى گۇفۇجۇن ناھىيىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى جاۋ بىكجىيانىڭ قانۇنسىز ھالىدا سۇ بېجى ۋە ئېغىر ئالۋاڭ-سېلىق ئالغانلىغى جياۋۇ دىخانلار ئۇرۇشى ئۇچۇن ئوت تۇتاشتۇرغۇچ پىلىك بولدى. 1894-يىل (جياۋۇ يىلى) 1-ئايىنىڭ 15-كۇنى شەرق مەسلىگى مۇردى چۇەن بېكجۇن (1854-1895) چۇەنلوداۋ ۋىلايىتى گۇفۇجۇن ناھىيىسىنىڭ دىخانلىرىغا رەھبەرلىك قىلىپ قوزغىلاڭچىلار گۇفۇجۇن ناھىيە شەھىرىنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ، قورال-ياراق ئىسكىلاتىنى تارتىۋالدى، خىيانەتچى ئەمەلدارلارنى جازالىدى، مەھبۇسلارنى ئازات قىلدى، ئامبارلارنى ئېچىپ ئاشلىقنى ئۇلەشتۇردى، يەر خېتى ۋە قۇل-دىدەكلەرنىڭ تىلخەتلىرىنى كويدۇردى. يېقىن ئەتراپتىكى دىخانلار ئارقا-ئارقىدىن ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى.

چۇەن بېكجۇن ۋە جىن كەينەنلەر بەيشەن تېغىدا قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنىڭ قوماندانلىق ئىشتاۋنى قۇرۇپ: 1. ئادەم ئولتۇرمەسلىك، نەرسە-كېرەكلەرگە زەخمە يەتكۈزمەسلىك؛ 2. پادىشاغا ۋە ئاتىغا سادىق بولۇش، پۇقرالارغا يارىدەم بېرىش، خەلقنى خاتىرجەم قىلىش؛ 3. پاكار ئالۋاستىلارنى يوقىتىپ، مۇقەددەس داۋجىياۋ

دىنىنى روشەنلەشتۈرۈش؛ 4. پايتەختكە ھەربى يۇرۇش قىلىپ، ھوقۇقدار ئىسلزادىلەرنى پۇتۇنلەي يوقىتىش دىگەن 4 ماددىلىق پۇروگرامىمنى جاكالىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خىتاپنامە ئېلان قىلىپ، چاۋشيەن خەلقىنى "ئىچكى جەھەتتە خيانەتچى ئەمەلدار-لارنىڭ كاللىسىنى ئېلىش، تاشقى جەھەتتە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلغۇچى كۈچلۈك دۈشمەننى قوغلاپ چىقىرىش" قا چاقىردى.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ پۇروگراممىسى ۋە خىتاپنامىسى دىگەندەك ئۆزۈل-كېسىل بولمىغان، فېودالىق "پادىشاغا ۋە ئاتىسا سادىق بولۇش" دىگەننى ئوتتۇرىغا قويغان، بىر "ياخشى پادىشا"نىڭ بولۇشىنى خام خىيال قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ فېودال ھوقۇقدارلار ۋە ئىسلزادىلەرنى، خيانەتچى ئەمەلدارلارنى ھەم ياپون تاجاۋۇز-چىلىرىنى يوقىتىشنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغانلىغى چاۋشيەن خەلقىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋە ئارزۇسىغا ئۇيغۇن كېلەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كەڭ ئاممىنىڭ ھمايىسىگە مۇيەسسەر بولدى. شەھەر كەمبەغەللىرى، قاچقۇن قۇللار، ۋەيران بولغان ئىكىكى تەبىقىدىكىلەر، زىيالىلار ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىگە قوشۇلدى، 1894-يىل 4-ئايدا دېخانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرى-غىچە كېڭەيدى، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى چۈەنلوداۋ ۋىلايىتى، چۇڭچىڭداۋ ۋىلايىتى ۋە چىڭشاڭداۋ ۋىلايىتىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلىدى. خەنچىڭ ھوكۇمىتى ئۇنىڭدىن ئىنتايىن قورقۇپ، ئالدىراپ-تېنەپ ھەربى قوشۇن توپلاپ، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى. قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى خۇاڭتۇجەن ئۇرۇشى ۋە چاڭچىڭ ئۇرۇش-لىرىدا ئارقا-ئارقىدىن غەلبە قىلىپ، جاسارىتىنى تېخمۇ ئوستۈردى.

4-ئاينىڭ 28-كۈنى، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى غەلىبىسىرى

ئىلگىرىلەپ، جەنۇپتىكى مۇھىم شەھەر ــ چۆەنجۇ شەھىرىنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى ھەمدە خەنچېڭغا ھەربى يۇرۇش قىلدى. ھوكۇمرانلار گۇرۇھى ئالاقزادە بولۇپ تەمتىرەپ قالدى، پادىشا جىددى يىغىن چاقىرىپ، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىدىن ياردەم تىلەشنى قارار قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىدىن سۇلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ دەم ئېلىۋالماقچى بولدى. قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى ھوكۇمەتنىڭ دامىغا چۇشۇپ سۇلھى قىلىپ، چۆەنجۇ شەھىرىدىن ئوزلۇكسىز چېكىنىپ چىقتى. ھوكۇمەتمۇ قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنىڭ 12 ماددىلىق تەلىۋىگە ئائىلاج ماقۇل بولدى، بۇ تەلەپلەر: ئىككى تەبىقىدىكى قانۇنسىز بايلارنى ۋە پاپونلار بىلەن خۇسۇسى ئالاقە قىلغۇچىلارنى قاتتىق جازالاش، يەر ـ لەرنى تەڭ تەقسىم قىلىش، ھوكۇمەت ۋە خۇسۇسلارغا تولىنىدىغان بارلىق قەرزلەر ۋە ئېغىر ئالۋاڭ ـ سېلىقلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، قۇل ـ دىدەكلەرنى ئازات قىلىش، ئاددى خەلقنىڭ تەمىناتىنى ياخ ـ شىلاش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئوز ئىچىگە ئالدى. دىخانلار ئارمىيىسى چۆەنلوداۋ ۋىلايىتىنىڭ 53 ناھىيىسىدە ھاكىمىيەت ئورگىنى ــ "پۈرو ـ گىراممىنى ئىجرا قىلىش ئورنى" تەسىس قىلدى، ئۇ بىر نەپەر پۈروگىراما ئىجراچىسى ۋە بىرنەچچە مەسلىھەتچىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇرۇش توختىتىشقا دائىر ماددىلارنى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

سۇلھى قىلىنىپ ئۇزۇن ئوتمەي، چىڭ ئەسكەرلىرى چاۋشىيەن پادىشاسىنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن، 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۇنى ياشەن دىگەن جايدا قۇرۇقلۇققا چىقتى. ياپونىيەمۇ چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قۇرۇق ـ لۇققا چىققانلىغىنى بانا قىلىپ، 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۇنى رېنچۆەندە قۇرۇق ـ

لۇقما چىقتى. 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ياپونىيە ئارمىيىسى خەنچىڭنى ئىشغال قىلىپ، ئوردا سىياسى ئۆزگىرىش قوزغاپ، جىن خۇڭجى باشچىلىغىدىكى ياپونپەرەس هوكۇمەتنى تەشكىل قىلدى. 7 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، ياپونىيە ئۇرۇش ئىلان قىلمايلا جۇڭگوغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى، 9 ـ ئايدا چىڭ ئەسكەرلىرى چاۋشيەندىن نائىلاج چېكىنىپ چىقتى، ياپونىيە تاجاۋۇزچىلىرى چاۋشيەن هوكۇمىتىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلىدى.

1894 ـ يىل 9 ـ ئايدا، ياپونىيە تاجاۋۇزچى ئارمىيىسى بىلەن چاۋشيەن هوكۇمىتى ئارمىيىسى بىرلىشىپ قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىگە جازا يۈرۈشىنى باشلىدى. بۇ چاغدا قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى 100 مىڭ كىشىدىن ئىبارەت كەتكەن، جەڭچىلىرى ئىنتايىن روھلۇق بولۇپ، كۆرەشنىڭ تىنچىنمۇ ياپونىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا بۇرىدى. لېكىن چۆەن بېگجۇن شىمالغا يۈرۈش قىلىپ خەنچىڭنى تارتىۋېلىپ، ياپونىيە ئارمىيىسىنى قوغلاپ چىقىرىش ۋە هوكۇمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ئاكتىپ تەييارلىنىۋاتقان چاغدا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەهبەرلىك گۇرۇھىدا بولۇنۇش يۈز بەردى. شەرق مەسلىگىنىڭ كاتتىۋېشى سۈي شىخېڭ تەرەپتىكىلەر شىمالغا هەربى يۈرۈش قىلىشقا ۋە زورلۇق كۈچ بىلەن هەركەت ئېلىپ بېرىشقا قارشى چىقتى، ئۇنىڭ بولگۇنچىلىك هەركىتى قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى ئىچىدە ياماق تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى. چۆەن بېگجۇن شىمالغا يۈرۈش قىلىش پىلانىدا چىڭ تۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنى باشلاپ خەنچىڭغا هەربى يۈرۈش قىلدى. 10 ـ ئايلاردا، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى چۈڭچىڭداۋ ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى گۈڭجۇغا هۇجۇم قىلىپ، ياپونىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن چاۋشيەن هوكۇمىتىنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسىگە

قارشى 6 كۈن قاتتىق جەڭ قىلدى. قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بولۇنۇپ، كۈچى ئاجىزلاپ كەتكەنلىكتىن، 11 ـ ئايدا، لۇنشەن جېڭىدە قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى ئېغىر زىيان تارتتى. چۈەن بېڭجۈن بىر قىسىم قوزغىلاڭچى ئارمىيىسىنى باشلاپ جەنۇپقا قاراپ چېكىنىپ، يېڭىۋاشتىن كۈچ توپلاپ داۋاملىق جەڭ قىلماقچى بولدى. لېكىن خائىننىڭ خەۋەر يەتكۈزۈپ قويۇشى بىلەن، 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى چۈەن بېڭجۈن سەپەر ئۈستىدە ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. 1895 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى چۈەن بېڭجۈن باتۇرلارچە قۇربان بولدى. داغدۇغىلىق جياۋۇ دېخانلار ئۇرۇشى ياپونىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى بىلەن چاۋشيەن ئەكسىيەتچى ھەربى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قانلىق باستۇرۇلدى.

جياۋۇ دېخانلار ئۇرۇشى ـ شەرق مەسلىگىنىڭ دىنىي بايرىغى ئاستىدا جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان دېخانلار قوزغىلىڭى ئىدى. چاۋشيەن دېخانلىرى ئوزلىرىنىڭ ئۇلۇغ كۆچىنى تولۇق نامايەن قىلىپ، فېئودال ھوكۈمرانلارغا ۋە ياپونىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قاتتىق زەربە بەردى. بۇ قېتىمقى دېخانلار ئۇرۇشى بىلەن ۋىيېتنامدىكى خۇاڭ خۇاتەن رەھبەرلىك قىلغان دېخانلار پارتىزانلىق ئۇرۇشى، جۇڭگودىكى يېخېتۇەن قوزغىلىڭى ئارقا ـ ئارقىدىن پارتلاپ، بىر بىرى بىلەن ماسلىشىپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئاسىيا مەملىكەتلىرى خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشلىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ قالدى. جياۋۇ دېخانلار قوزغىلاڭچى ئارمىيىسى ئەينى ۋاقىتتىكى دېخانلارنىڭ سىنىپىي چەكلىمىلىكلىگىدىن قۇتۇلالماي، بىر "ياخشى پادىشا"نىڭ بولۇشىنى خام خىيال قىلدى، فېئودال ھوكۈمرانلار سىنىپىنىڭ

ۋەدىسگە ئاساسلا ئىشىنىپ كەتتى، يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش توغرىسىدا ئېنىق پۈروگىراممىنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى. جياۋۇ دىخانلار ئۈرۈشى ئىلغار سىنىپىنىڭ رەھبەرلىگى بولمىغانلىقتىن مەغلۇپ بولدى.

ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ چاۋشيەننى يۇتۇۋېلىشى ۋە چاۋشيەن خەلقىنىڭ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرىشىنىڭ ئورلىشى

جۇڭگو-ياپونىيە جياۋۇ ئۈرۈشى (1894—1895)دا ياپونىيە چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچلىرىنى چاۋشيەندىن ھەيدەپ چىقاردى. شەرقىقە قاراپ كۆچەپ كېڭىيىۋاتقان چارروسىيە ياپونىيەنىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى كۆچلۈك دۈشمىنى بولۇپ قالدى. چارپادىشا ھوكۈمىتى جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالى، چاۋشيەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋېلىپ، ئاتالمىش "سىبىرىق روسىيە"نى قۇرۇپ، شەرقىي ئاسىيادا مۇستەملىكىچىلىك تەسىرىنى كېڭەيتىمەكچى بولدى. 1896-يىلى چارروسىيىنىڭ چاۋشيەنىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى چاۋشيەننىڭ پادىشاسى لى شىنى ئەپقېچىپ روسىيىنىڭ خەنچېڭدىكى ئەلچىخانىسىدا بىر يىل تۇرغۇزۇۋالدى. بۇ مەزگىلدە چارروسىيە چاۋشيەننى روسىيە ئەپتىسەرلىرىنى چاۋشيەنىڭ ھەربى قوشۇنلىرىنى تەربىيىلەپ بېرىشكە "تەكلىپ قىلىش"قا، رۇسلارنى ئىنگلىزلارنىڭ ئورنىغا باج ئىشلىرى ئەمەلدارلىغىغا قويۇشقا قىستىدى ھەمدە يالۇجياڭ ئورمانلىغىنى ئىجارىگە ئېلىۋالدى. روسىيە مۇستەملىكىچىلىرى دېڭىز ياقىسى رايونلىرىدىن چاۋشيەننىڭ شىمالىي زېمىنىغا ئىچكىرىلەپ كىردى. ياپونىيە-روسىيە ئۈرۈشى (1904—1905)دا ياپون جاھانگىرلىگى چارروسىيىنى مەغلۇپ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ چاۋشيەننى يۇتۇۋېلىش قارا نىيىتى

بارغانچه چۆگايدى. 1905 ـ يىل 11 ـ ئايدا، ياپونىيەنىڭ پەۋقۇلئاددە تولۇق ھوقۇقلۇق باش ئەلچىسى يىتكىبوۋېن چاۋشىيەن ھوكۇمىتىنى قورال كۈچى بىلەن مەجبۇرلاپ ژاسلىق شەرتنامىسگە ئىمزا قويغۇزدى. شەرتنامىدە: چاۋشىيەنلىك دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا ياپونىيە ھوكۇمىتى نازارەتچىلىك ۋە يېتەكچىلىك قىلىدۇ، چاۋشىيەن ھوكۇمىتى ياپونىيە ھوكۇمىتىنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي تۇرۇپ ھېچقانداق شەرتنامىگە ئىمزا قويالمايدۇ؛ ياپونىيەنىڭ چاۋشىيەندە تۇرۇشلۇق باش تەپتىشى چاۋشىيەنلىك دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، ھەربى قوشۇنلىرىنى يوتكەشكە ۋە چاۋشىيەنلىك يەرلىك ئەمەلدارلىرىغا بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىش ھەققىدە بىۋاستە يولىيورۇق بېرىشكە ھوقۇقلۇق، دەپ بەلگىلەندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ياپونىيە چاۋشىيەنلىك ئىچكى ئىشلار، دىپلوماتىيە ئىشلىرى، ھەربى ئىشلىرى، قانۇن چىقىرىش، ئەدلىيە قاتارلىق جەھەتلەردىكى ھوقۇقلىرىنى ئىگەللىدى، شۇنداق قىلىپ چاۋشىيەن ياپونىيەنىڭ ژاسلىغىدىكى دولەتكە ئايلاندى.

جياۋۇ دىخانلار ئۇرۇشىدىن كېيىن، چاۋشىيەن خەلقى ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى داۋاملىق كۈرەش قىلدى. ياپون جاھانگىر ـ لىگىنىڭ تاجاۋۇزىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، چاۋشىيەن خەلقىنىڭ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرىشىمۇ كۈنىدىن ـ كۈنگە ئورلىدى. 1907 ـ يىلى، چاۋشىيەن خەلقى ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەشنىڭ يېڭى دولقۇننى قوزغىدى، ئۇلار قورالىلىق كۈرەش شەكلىنى ـ ھەققانىيەتچىلەر ھەركىتىنى قوللاندى. 1907 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ياپونىيە چاۋشىيەن ئارمىيىسىنى مەجبۇرى ھالدا پۈتۈنلەي تارقىتىۋەتتى. تارقىتىۋېتىشكە قارشىلىق كورسەتكۈچى ھەربى قوشۇنلار ھەققانىيەتچىلەر ھەركىتىگە قاتناشتى. ھەققانىيەتچىلەرنىڭ

سانی شددەت بىلەن كوپەيدى ھەمدە ھەربى قوماندانغا ۋە يېقىنقى زامان قوراللىرغا ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھەققانىيەتچىلەر ھەركىتى شمالغا قاراپ راۋاجلىنىپ، پۈتۈن مەملىكەت كولەملىك ھەركەت بولۇپ شەكىللەندى. ھەققانىيەتچىلەرنىڭ خۇڭ فەنتۇ، لى داشەن قاتارلىق رەھبەرلىرى ئاددى پۇقرا ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئىدى. ھەققانىيەتچىلەرنىڭ پائالىيىتى پارتىزانلىق شەكىلدە بولدى، ئۇلار ياپونىيە ئارمىيىسىگە ۋە قورچاق ھوكۈمەت ئورگانلىرىغا ھۇجۇم قىلدى، پوچتا-تېلېگراف، قاتناش-تىرانسپورتلارنى بۇزدى، چاۋشيەنگە ئاسلىق قىلغان ياپونىيەرەسىلەرنى جازالىدى. ھەققانىيەتچىلەر ھەركىتىنىڭ كولىمى كۈندىن-كۈنگە كېڭەيدى: 1907-يىلى ئۈنىڭغا قاتناشقۇچىلارنىڭ سانى 44 مىڭدىن ئارتۇق بولدى، ھۇجۇم قىلىش پائالىيىتى 300 قېتىمدىن كوپ بولدى، 1908-يىلى ئادەم سانى كوپىيىپ 69 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى، ھۇجۇم قىلىش پائالىيىتىمۇ كوپىيىپ 1 مىڭ 400 قېتىمدىن ئارتۇق بولدى. 1907—1911-يىللىرى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ھەققانىيەتچىلەر قاتاردا جەمئىگە قاتناشقانلارنىڭ سانى جەمى 140 مىڭغا، ھۇجۇم قىلىش پائالىيىتى 3 مىڭ قېتىمغا يەتتى. پۈتۈن چاۋشيەن مەملىكىتى بويىچە 240 ناھىيىنىڭ ھەممىسدە ھەققانىيەتچىلەر پائالىيىتى بولدى. 1907-يىلى ھەققانىيەتچىلەر بىر مەھەل خەنچىڭغا ھۇجۇم قىلىپ، بەختكە قارشى مەغلۇپ بولدى. ياپون جاھانگىرلىگى 2 شتۇەن ئەسكىرىي كۈچىنى يوتكەپ كېلىپ ئۇلارنى غالجىرلارچە باستۇردى ھەمدە ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ياپونىيە چاۋشيەننى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسى قىلۋېلىش ئۈچۈن، يەنە ۋەتەن ساتقۇچ باش ۋەزىر لى ۋەنيۇڭ

بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، 1910-يىل 8-ئايدا چاۋشيەن پادىشاسىنى ياپونىيە پىلانلاپ تۇزۇپ چىققان "ياپونىيە-خەنگونىڭ قوشۇلۇش شەرتنامىسى"نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلىپ، چاۋشيەننى رەسمىي يۇتۇۋالدى. ياپون جاھانگىرلىگى چاۋشيەنده ئىنتايىن دەھشەتلىك ژاندارما-ساقچى تېرورلۇق ھوكۇمرانلىغىنى ئورنىتىپ، يەرلەرنى كەڭ كولەمده تالان-تاراج قىلىپ، چاۋشيەننىڭ مىللى مەدەنىيىتىنى يوقىتىشقا، چاۋشيەن خەلقىنى دولىتى مەڭگۈ مۇنقەرز بولغان قۇللارغا ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇندى. چاۋشيەن خەلقى ئوز ۋەتەنىنىڭ مۇستەقىل لىغى ئۇچۇن ئېگىلمەي-سۇنماي قەھرىمانانە كۇرەش ئېلىپ باردى.

3-بولۇم فرانسىيىنىڭ ۋيېتنامدىكى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە ۋيېتنام خەلقىنىڭ فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۇرەشلىرى

رۇەن سۇلالىسىنىڭ فېئودالىق ھوكۇمرانلىغى رۇەن فۇيائ فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ پولىشى ئارقىسىدا شىشەندىكى دىخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندىن كېيىن، 1802-يىلى رۇەن سۇلالىسىنى ئورناتتى. رۇەن سۇلالىسى ئەڭ ئاۋال پۈتۈن كۇچ بىلەن فېئودالىق تەرتىپلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە تەرتىپكە سېلىپ، غايەت زور بىيۇروكرات ئورگانلارنى قۇرۇپ، فېئودالىق ھوقۇقىنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈش تۇزۇمىنى كۇچەيتتى. پۈتۈن مەملىكەتنى جەنۇبىي، شىمالىي ۋە ئوتتۇرا رايون دەپ 3 رايونغا بولۇپ، شۇنـ

خۇانى پايتەخت قىلدى. ھەربىر ئەمەلدارلارنى يەرلىك ئەمەلدارلىقىغا تەينلىدى، دىخانلار قوزغىلىڭى كوپرەك بولغان رايونلار ۋە مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك جايلاردا باستۇرۇش ئۇچۇن ھەربى قوشۇن تۇرغۇزدى. جيالۇڭ قانۇننى جاكالاپ، خەلق ئۇستىدىن دەھشەتلىك جازا قانۇنى بىلەن ھوكۇمرانلىق قىلدى. ئەمەلدارلار ۋە باي مۇتتەھەملەر جامائەت يەرلىرىنى خالىغانچە ئىشغال قىلۋالدى، خۇسۇسى يەرلەر چاپسان كوپەيدى، دىخانلار ماددى نەرسىلەر بىلەن يەر ئىجارىسى تولىگەندىن باشقا، جان بېجى قاتارلىق ئېغىر ئالۋاڭ-سېلىقلار ئۇچۇنمۇ پۇل تولەشكە مەجبۇر بولدى. دىخانلار يا خۇسۇسى يەرلەرنىڭ ئىجارىكەشلىرىگە ئايلاندى، يا سەرگەردان بولۇپ يۇردى. ئەمەل ئاشكارا ئېلىپ-سېتىلىدىغان بولدى، ئەمەل سېتىۋالغانلار خەلقنى خالىغانچە شىلىپ يەيدىغان بولدى. رۇەن سۇلالىسى مەملىكەت ئىچىدىكى سودا-سانائەتنى تىزگىنلىۋالدى. پۇل قۇيۇش، قورال-ياراق ياساش، كېمىسازلىق قاتارلىق ئىشخانىلارنى پۈتۈنلەي رۇەن سۇلالىسى مونوپول قىلۋالدى، كانلارنىڭ كوپ قىسمىنمۇ ھوكۇمەت باشقۇردى. خۇسۇسىلار باشقۇرىدىغان ئاز سانداكى كانلار ۋە قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىن ئېغىر باج ئېلىندى. مىس، قەلەي، ئالىيۇمىن، سىنىك، گۈڭگۈرت ۋە سېلىترا قاتارلىق كوپلىگەن سانائەت خام ئەشيالىرىنى دولەت مەخسۇس سېتىشنى يولغا قويدى، تاشقى سودىنىمۇ دولەت تىزگىنلىدى. چېگرا بېجى ۋە تۇرلۇك ئېغىر ئالۋاڭ-سېلىقلار سودا پائالىيىتىنى چەكلەپ قويدى. 1834-يىلى، ھوكۇمەت خەلق توپلىشىپ ئىسيان كوتەرمەكچى بولدى دېگەننى بانا قىلىپ، نۇرغۇن جايلاردىكى بازارلارنى تاقىۋەتتى. رۇەن سۇلالىسى ماددى نەرسە-

سلەر بىلەن باج تولەشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، خەلقنى ئېزىشنى كۈچەيتتى. بۇ تەدبىرلەر تاۋار، پۇل ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئېغىر توسالغۇ بولدى.

رۇەن سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىن باشلاپلا دىخانلار فېودال پومىشىكلارنىڭ تۇرلۇك يوللار بىلەن ئېزىشىگە چىداپ تۇرالماي، ئۇزلۇكسز تۇرده قوزغىلاڭ كوتىرىپ تۇردى. شىمالدا، 1825 ـ يىلى فەن بورۇڭ، رۇەن شىڭلار رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭنىڭ كولىمى بىرقەدەر زور بولدى؛ تاغلىق رايونلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ كوپ قېتىم قوزغىلاڭ كوتىرىپ، شەھەرلەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. ئوتتۇرا قىسىمدا، 1812 ـ يىلدىكى لى يىڭ، لى دىڭلار رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭنىڭ داغدۇغىسى ناھايىتى زور بولدى. جەنۇبتا، 1833 ـ يىلىدىكى لى ۋېنجۇنىڭ رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭ بېيەنخې، دېڭ شياڭ، يۈڭلۇڭ، ئەنرېن، خېشەن قاتارلىق كەڭ رايونلارنى ئىشغال قىلدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا رۇەن سۇلالىسىنىڭ فېودالىق ھوكۈمرانلىغى كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىر كىرىزىسقا يۈزلەندى.

فرانسىيىنىڭ ۋېيتنامدىكى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۈمرانلىغىنىڭ ئورنىتىلىشى رۇەن سۇلالىسى "پورتلارنى تاقۇېتىش" سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ دىن تارقىتىشى ۋە سودا قىلىشىنى مەنئى قىلدى. لېكىن فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى رۇەن فۇياڭنىڭ شىمالىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ پادىشالىق ئورنىنى تارتىۋېلىشىغا يارەملەشكەنلىگى ئۈچۈن، ۋېيتنامدا ئالاھىدە ئېتىۋارغا ئېرىشىپ، كۈندىن كۈنگە كۈچەيدى.

فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ دىن تار ـ

قىتىش، سودا قىلىش، زەمبىرەكلىك پاراخوت سىياسىتىنى قوللـ
ىش ئارقىلىق، قورال كۆچىگە تايىنىپ ۋېيتنامنى ۋە پۈتۈن ھىند-
دەچىنى يېرىم ئارىلىنى ئىشغال قىلىپ، جۇڭگوغا قاراتقان تاجاۋۇزـ
نى تېزلەتمەكچى بولدى. 19-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا فرانسىيە
ۋېيتنامغا كوپ قېتىم تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغاپ، جەنۇبىي
رايوندىكى تۆلۈن، شىمۇڭ قاتارلىق جايلارغا قايتا-قايتا تاجاۋۇز
قىلدى. 1860-يىلىنىڭ ئاخىرىدا فرانسىيە يەنە بىر قېتىم ئەسكەر
ئەۋەتىپ جەنۇبىي رايونغا ھۇجۇم قىلدى، 1861-يىلى ئەتىيازدا،
فرانسىيە تاجاۋۇزچى ئارمىيىسى دېڭ شياڭ، جيادىڭ، بىيەنخې
قاتارلىق 3 ئولكىنى ئىشغال قىلىۋالدى. جەنۇبىي رايون خەلقى
قوزغىلىپ ئۇلارغا قارشى جەڭ قىلغان ۋە كۆرەش قىلىشتا چىڭ
تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن رۇەن سۇلالىسى چىرىك، قورقۇنچاق
ۋە زەئىپ بولغانلىقتىن، باش ئېگىپ تەسلىم بولدى. 1862-يىل
6-ئايدا، رۇەن سۇلالىسى ئىگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ، دولەتكە
ھاقارەت كەلتۈرىدىغان بىرىنچى قېتىملىق شىمۇڭ شەرتنامىسىنى
ئىمزالاشقا مەجبۇر بولۇپ، جەنۇبىي رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى
دېڭ شياڭ، جيادىڭ، بىيەنخېدىن ئىبارەت 3 ئولكىنى ۋە كۆڭلۇن
ئارىلىنى بولۇپ بەردى؛ تۆلۈن، بالى، گۇاڭئەنىدىن ئىبارەت 3
پورتنى سودا پورتى قىلىپ ئاچتى؛ ئۇرۇش چىقىمى ئۈچۈن 4 مىلـ
يون پېزىتا (ئىسپانىيە كۈمۈش پۇلى) تولەم تولىدى؛ فرانسىيە
سودىگەرلىرىنىڭ ئەركىن سودا قىلىشىغا كاپالەت بەردى؛ ۋېيتنام
فرانسىيىنىڭ ماقۇللۇغىنى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن باشقا دولەتلەر
بىلەن ئالاقە قىلالايدىغان بولدى. قۇل قىلىش خاراكتېرىدىكى
شىمۇڭ شەرتنامىسى فرانسىيىنى ۋېيتنامنىڭ ئىچكى ئىشلىرى ۋە

دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى تىزگىنلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، بۇ ۋەيىتنامنىڭ فرانسىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قېلىشقا باشلىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. 1867-يىلى، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى يەنە قورال كۈچى ئارقىلىق جەنۇبىي رايونىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى يۆگلۈڭ، جاۋجيەن، خېشەن قاتارلىق 3 ئولكىنى بېسىۋالدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن پۈتۈن جەنۇبىي رايون فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى.

فرانسىيە جەنۇبىي رايونىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇز كۆچىنى داۋاملىق ھالدا پۈتكۈل ۋيېتنامغا قاراپ كېڭەيتتى. 1874-يىل 3-ئايدا، فرانسىيە ۋيېتنامنى 2-قېتىملىق شىگۈڭ شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلىپ، ۋيېتنامنى دىپلوماتىيە جەھەتتە فرانسىيەنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىشقا ماقۇل قىلدى، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى جەنۇبىي رايونىنى ئىگەللىدى؛ ۋيېتنامدا زېمىن سىرتى ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى؛ خۇكىخې دەرياسىنى ۋە خېنېي، خەيفاڭ، گۈيىرېندىن ئىبارەت 3 پورتنى ئاچقۇزدى. 1883-يىل 8-ئايدا، فرانسىيە رۇمەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى سى دې ئولگەندىن كېيىنكى ھوكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پادىشالىق ئورۇننى تالىشىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ شۇنخۇاغا ھۇجۇم قىلدى، چىرىك رۇمەن سۇلالىسىنى يەنە شۇنخۇا شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلىپ، فرانسىيەنىڭ ۋيېتنامغا ۋاسىلىق قىلىش ھوقۇقىنى، فرانسىيەنىڭ ۋيېتنامنىڭ بارلىق دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى تىزگىنلىشىنى ئېتىراپ قىلدۇردى. فرانسىيە پۈتكۈل ۋيېتنامغا بولغان ھوكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ھەقىقى ئورنىتىش ئۈچۈن، يەنە ئاخىرقى بىر شەرتنامىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى ئىلگىرى ۋيېتنام بىلەن ئىمزالىغان بارلىق شەرتنامە ۋە كېلىشىملەرنىڭ

ئورنىغا دەسسەتمەكچى بولدى. 1884-يىل 6-ئايدا، رۇەن سۇلالىسى بۇ ئاخىرقى ۋەتەن ساتقۇچ شەرتنامە بولغان باتنو شەرتنامىسىگە ئىمزا قويدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ۋيېتنام پۈتۈنلەي فرانسىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى.

فرانسىيە ۋيېتنامغا قىلغان تاجاۋۇزى ۋە ۋيېتنام ئارقىلىق جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە ئۈرۈنۈشى 1883—1885-يىللىرىدىكى جۇڭگو-فرانسىيە ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشىغا ئېلىپ باردى. فرانسىيە ئارمىيىسى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، خۇڭخې دەريياسى دېلتىسىدا تۇرۇۋاتقان چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى، تەيۋەن، گۇاڭشى ۋە يۈننەنلەرگە تاجاۋۇز قىلدى. تەيپىڭ تيەنگو قالدۇق قوشۇنلىرىدىن بولغان، لىيۇ يۈڭفۇ رەھبەرلىك قىلغان قارا تۇغلۇق ئارمىيە ۋيېتنام خەلقى بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلىپ، فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرتاق كۈرەشتە چوڭقۇر جەڭگىۋار دوستلۇق ئورناتتى، جېنىنەنگۇەن (ھازىرقى يۈيېگۇەن) جېڭى، لياڭشەن جېڭى قاتارلىق جەڭلەردە فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قاتتىق زەربە بەردى. تەيۋەنگە تاجاۋۇز قىلغان فرانسىيە ئارمىيىسىمۇ ئېلىمىز ئارمىيىسى ۋە خەلقى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. لېكىن چىرىك چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتى غەلبە ئالدىمۇ تىز پۈكۈپ ئۇرۇشنى خورلۇق بىلەن ئاخىرلاشتۇردى. 1885-يىل 6-ئايدا، جۇڭگو بىلەن فرانسىيە تيەنجىن شەرتنامىسىنى تۈزدى.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىردا، فرانسىيە پۈتكۈل ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىنى ئىشغال قىلىپ ۋيېتنام، كامبودژا، لائوس ۋە گۇاڭجۇ قولۇتۇغى (ھازىرقى شىمالىي قولۇتۇق)نى قوشۇپ "ھىندىچىنى قوشما ئىشتاتى" قىلىپ، شىگۈڭدا تۇرۇشلۇق فرانسىيە باش ۋالىسىنىڭ

هوكۇمرانلىغا تاپشۇردى. فرانسيه ئوزىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانلىغىنى مۇستەهكەملەش ئۈچۈن، "بولۇپ ئىداره قىلىش" سياسىتىنى قوللىنىپ، ئوخشاش بولمىغان رايونلاردا ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانلىق تۈزۈمىنى قوللاندى. ۋيېتنامنىڭ جەنۇبىي رايونىنى "بۈاسته قاراشلىق غوجىلىق يەر" قىلىپ ئايرىپ، ئەسلىدىكى ئورگانلارنى بىكار قىلدى، ئۇنىڭغا فرانسيه ئەمەلدارلىرى بۈاسته هوكۇمرانلىق قىلىدىغان بولدى. ئوتتۇرا رايون، شىمالىي رايون، كامبودژا، لائوسلارنى "ۋاسلىق قىلىنىدىغان يەر" قىلىپ ئايرىپ، نامدا رۇەن سۇلالىسى، كامبودژا سۇلالىسى ۋە لائىبولاباڭ سۇلالىسىنىڭ فېودال هوكۇمرانلىق ئورگانلىرى ساقلاپ قېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمىلىي هوقۇق فرانسيه باش ۋالىسىنىڭ قولىدا بولدى. فېودال پومىشىكلار سىنپىي فرانسيىنىڭ هىندىچىدىكى هەرقايسى مەملىكەتلەردىكى مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانلىغىنىڭ مۇهىم تۈۋرۈگى بولدى. فرانسيه، ۋيېتنام، كامبودژا، لائوس ئوتتۇرىسىدا ۋە هىندىچىنىدىكى هەرقايسى مەملىكەتلەردىكى كوپ سانلىق مىللەتلەر بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۈزلۈكسىز تۇرده زىددىيەت پەيدا قىلىپ، ئۇلارنىڭ بىرلىشىپ فرانسيه تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئالدى.

فرانسيه ۋيېتنامدىكى مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانلىغىنى هەقىقى ئورناتقاندىن كېيىن، ۋيېتنامغا قارىتا ئىقتىسادىي تالان-تاراج قىلىشنى باشلىدى. يەرلەرنى تالان-تاراج قىلىش 19-ئەسرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسرنىڭ باشلىرىدىكى فرانسيه مۇستەملىكىچىلىك سياسىتىنىڭ خۇسۇسىيىتى ئىدى. فرانسيه مۇستەملىكىچىلىرى تۇرلۈك نامىلار بىلەن دېخانلارنىڭ خۇسۇسى يەرلىرىنى ۋە يېزا جامائە-

سنىڭ يەرلىرىنى خالىغانچە تالان-تاراج قىلدى. 1890-يىلى، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى 10 مىڭ 900 گېكتار يەر ئىگىللىۋالدى، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ھارپىسىغا كەلگەندە 470 مىڭ گېكتارغا يەتتى. بۇ يەرلەردە، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى يا ئىقتىسادىي زىرائەتلەر ئىكىنىزارلىغى ئاچتى، يا ئۇزلىرىنىڭ يېزىلاردىكى گۈماشتىلىرى، ئادەتتە، باي دىخانلار ياكى ئۇششاق پومىشىكلار ئارقىلىق فېئودال جازانىخورلۇق ئېكسپىلاتاتسىيە ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، يەرلەرنى ئىجارىكەش دىخانلارغا بېرىپ، ئۇلاردىن ئىجارە ئېلىپ، كوپلەپ پايدا ئالدى. ئېغىر ئالۋاڭ-سېلىق ۋە ھاراق، تۇز، ئەپيۇن قاتارلىقلارنى مەجبۇرىي سېتىش تۈزۈمى فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ كۈندىن-كۈنگە كوپىيىۋاتقان ھەربىي، مەمۇرىي خىراجەتىنى ھەل قىلىشتىكى مۇھىم ۋاستىسى بولدى. فرانسىيە جاھانگىرلىگى جازانىخور جاھانگىرلىك ئىدى. فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسى 1875-يىلى قۇرۇلغان، ۋېيتنامنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلەپ، غايەت زور مىقدارداكى پايدىغا ئىگە بولدى. 1885-يىلى، شەرق خۇيلى بانكىسى 393 مىڭ ئالتۇن فرانك پايدا ئالغان بولسا، 1905-يىلىغا كەلگەندە 2 مىليون 666 مىڭ ئالتۇن فرانك پايدا ئالدى. فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى يەنە ۋېيتنامنىڭ تاشقى سودىسىنى مونوپول قىلىش، تاۋارلارنى توكمە قىلىپ سېتىش، گۈرۈچنى ئەرزان باھادا بۇلاپ سېتىۋېلىش قاتارلىق چارىلەر بىلەن ۋېيتنام خەلقىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى.

ۋېيتنام خەلقىنىڭ فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرىشى

فرانسىيىنىڭ ۋېيتنامدىكى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغى ھە دېگەندىلا ۋېيتنام خەلقىنىڭ قەتئىي قارشىلىغىغا ئۇچرىدى. فرانسىيە

جەنۇبىي رايونىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، قەھرىمان جەنۇبىي رايون خەلقى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ قولى بولۇشنى خالىمايدۇ، قوزغىلىپ فرانسىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىغا قارشى تۇردى، 1860 — 1885 - يىللىرىغىچە كۆرەشنى 25 يىل داۋاملاشتۇردى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ۋېيتنام خەلقى فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۆرەش دولقۇنى قوزغىدى، پادىشاغا ساداقەتلىك بىلدۇرۇش ھەرىكىتى ۋە دېخانلارنىڭ پارتىزان- لىق ئۇرۇشلىرى بۇ دەۋردىكى فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۆرەشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولدى.

فرانسىيە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ۋېيتنام فېئودال ھوكۇمرانلار گۇرۇھى تەسلىمچىلەر ۋە ئۇرۇش قىلمىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارغا بولۇندى. رۇەن سۇلالىسى تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ كوپچىلىگى ساتقىنلىق قىلىپ تەسلىم بولدى، ئۇرۇش قىلمىشنى قەتئى تەشەببۇس قىلغۇچى ئاز ساندىكىلەرلا كۆرەشنى داۋاملاشتۇردى. 1885 - يىل 7 - ئايدا، زۇن شىشو شۇنخۇادا قوزغىلاڭ كوتىرىپ، فرانسىيە تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. شىيەنيىدى "مۇلكى ئەمەلدارلار"نى پادىشاغا ساداقەتمەن بولۇشقا چاقىردى، بۇ تاريختا "پادىشاغا ساداقەتلىك بىلدۇرۇش ھەر- كىتى" دەپ ئاتالدى. 1885 — 1896 - يىللىرى ھەرقايسى جايلاردىكى فېئودال ئەمەلدارلار، زالىم - زومىگەرلەر ئارقا - ئارقىدىن "پادىشاغا ساداقەتلىك بىلدۇرۇش" قوشۇنىغا قوشۇلدى، ئۇنىڭ ئىچىدە مەن يەنفېڭ رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭ ھەممىدىن ئاۋال پارتلاپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئاياقلاشتى. 1885 - يىلى، مەن يەنفېڭ خېجلىك دىگەن يەردە قوزغىلاڭ كوتەردى، قوزغىلاڭ بارا - بارا يەن،

خۇاڭ خۇاتەن

گۇاڭپىڭ ۋە چىڭخۇا قاتارلىق ئولكىلەرگىچە كېڭەيدى. ئۇ خەلق ئاممىسىغا تايىنىپ، پارتىزانلىق تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا ئۆزلۈكسىز زەربە بەردى، 1896 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاندىن مەغلۇپ بولدى. پادىشاغا ساداقەتلىك بىلدۈرۈش ھەركىتىنىڭ تەركىبىي مۇرەككەپ بولغانلىقى، تەشكىلىي ئالاقىسى چوڭ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئۇنى پارچىلاپ، بىر ـ بىرلەپ تارمار قىلدى.

مۇلكىي ئەمەلدارلار رەھبەرلىك قىلغان پادىشاغا ساداقەتلىك بىلدۈرۈش ھەرىكىتى بارا ـ بارا ئاجىزلاۋاتقان چاغدا، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۆرەشنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان دىخانلار پارتىزانلىق ئۇرۇشلىرى داۋاملىق راۋاجلاندى. 1887 ـ 1913 ـ يىللىرى خۇاڭ خۇاتەن (1845 ـ 1913) رەھبەرلىك قىلغان ئەنشى دىخانلىرىنىڭ پارتىزانلىق ئۇرۇشىنىڭ كولىمى ئەڭ زور، داۋام قىلغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە ئەڭ قاتتىق زەربە بەردى. دىخان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان خۇاڭ خۇاتەن 1878 ـ يىلى شىمالىي رايوندىكى تاغلىق ـ ئورمانلىق رايون بولغان ئەنشىدا تايانچ بازا قۇرۇپ، ئەنشى رايونىدىكى دىخانلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، جانلىق پارتىزانلىق تاكتىكىسىنى قوللىنىپ،

فرانسیه مؤسته‌ملىكچىلىرىگه قارشى كۆرەش قىلدى.

1889 ـ يىلدىن باشلاپ، شمالىي رايونـدا كەسكىن تازىلاش ۋە تازىلاشقا قارشى تۈرۈش كۆرىـشى بولـدى. 1892 ـ يىل 3 ـ ئايدا، فرانسيه ئارمىيىسى ئېغىر تېپتكى قوراللار بىلەن قوراللانغان نۇرغۇن ھەربى قوشۇننى توپلاپ، ئەنشى رايونغا ھۇجۇم قىلدى. قوزغىلاڭ‌چىلار قوشۇنى تېزلىكته ئورمانلىقتا كىرىۋالدى، فرانسيه ئارمىيىسى بىرنەچچه قۇرۇق پوتەينى ئىشغال قىلغاندىن باشقا ھېچنەرسىگه ئىگه بولالمىدى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنلىرى ئەنـشى رايونـدا گاھ پەيدا بولۇپ، گاھ غايىپ بولۇپ ھەركەت قىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى تۇزلەڭلىك رايونلاردىمۇ فرانسيه قوشۇنـلىرىغا ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. 1894 ـ يىلى پارتىزانلار قوشۇننىڭ پائالىيىتى خېنېـدىن لياڭشەنگه بارىدىـغان تومۇرىول بويلىرىغىچه كېڭىيىپ، ھەمـشه پويىزلارنى توسۇپ زەربه بېرىپ، بۇزۇپ تۇردى. فرانـسيه ئارمـىيىسى كوپ قېتىم تازىلاشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، مۇستەملىكىچى دائىرىلەر تاغلىق ـ ئورمانلىقلاردا ئەپـلىك يەر شارائىتىغا تايانـغان قوزغىلاڭچىلار قوشۇننى بىر يولـلا يوقىتالمايدىغانلىغىغا كۆزى يېتىپ، سۈيىقەست ئىشلىتىپ، سوھبەت ئوتـكۈزۈپ سۇلھى قىلىشـنى تەلەپ قىلدى. 1894 ـ يىل 10 ـ ئايدا، فرانسيه مۇستەملىـكىچىلىرى بىلەن خۇاڭ خۇاتەن ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالـدى، فرانسيه قوشۇنلىرى ئەنشى رايونـدىن چېكىـنىپ چىقـتى، يانەن، مۇشەن، ئەنلى ۋە يۈشاڭدىن ئىبارەت 4 رايون خۇاڭ خۇاتەننىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى.

فرانسيه مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئۇرۇش توختـتىش كېلىـشىمىنى ئىمزالاشتىكى مەقـسىدى ۋاقتـىنى قولغا كەلـتۈرۈپ، پوتەيـلىرىـنى

كوپەيتىپ ۋە تۈزەشتۈرۈپ، مۇھاسىرە چەمبىرىگىنى كۈچەيتىپ، يېڭى قايتۇرما ھۇجۇمغا تەييارلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. 1895 ـ يىل 11 ـ ئايدا، فرانسىيە قوشۇنلىرى كېلىشىمنى يىرتىپ تاشلاپ، كەڭ كولەمدە ھۇجۇمغا ئوتۇپ، تېز ھەل قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىش بىلەن غەلىبە قازانماقچى بولدى. خۇاڭ خۇاتەن قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ بۈرۈنلا تەييارلىغى بولغاچقا، بولۇنۇپ ـ بولۇنۇپ ئورمانلىقلارغا ۋە مەھەللىرگە تارقىلىپ كەتتى. ئىككى يىللىق پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئارقىلىق قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى فرانسىيە قوشۇنلىرىنىڭ تېز ھەل قىلىش جېڭى ئېلىپ بېرىش پىلانىنى مەغلۇپ قىلدى. 1897 ـ يىل 12 ـ ئايدا، فرانسىيە ئارمىيىسى يەنە بىر قېتىم خۇاڭ خۇاتەن بىلەن سۆلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئىككى تەرەپ ئىككىنچى قېتىم ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالدى.

1909 ـ يىل 1 ـ ئايدا، فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئۇستۇن ئەسكىرىي كۈچ توپلاپ ئەنشى پارتىزانلىق رايونىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرى شۇنخۇادىكى خان ئوردىسى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خەلققە قارىتا تېرورلۇق تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، خەلقنىڭ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. مۇھاسىرە ئىچىدە قالغان پارتىزانلار قوشۇنى ھەرىكەتلىك ئۇرۇش تاكتىكىسىدىن ۋازكېچىشكە مەجبۇر بولۇپ، لاگېرنى رايونىدا تايانچ بازا قۇردى. 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى لاگېرنى جىددى جەڭ بولۇپ، پارتىزانلار قوشۇنى ئېغىر زىيانغا ئۇچىرىدى، قالغان ئازراقلا قوشۇن تارقاق ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. 1913 ـ يىل 2 ـ ئايدا، خۇاڭ خۇاتەن فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن سېتىۋېلىنغان خائىن تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى.

خۇاڭ خۇاتەن ــ ژيېتنامنىڭ مىللى قەھرىمانى، ئۇ فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۈرەشنى 30 يىلغا يەقىن داۋاملاشتۇردى، ئەڭ ئاخىرىدا مىللى مۇستەقىللىق ئىشى يولىدا ئۆز ھاياتىنى تەقدىم قىلدى. خۇاڭ خۇاتەن رەھبەرلىك قىلغان ئەنشى دىخانلىرىنىڭ پارتىزانلىق ئۇرۇشى ژيېتنامنىڭ مىللى ئازاتلىق كۈرىشى تارىخىدا شانلىق سەھىپە قالدۇردى.

4 ـ بولۇم ھىندىستاندا كاپىتالىزمنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ھىندىستان خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرىشىنىڭ ئورلىشى

ھىندىستاندا كاپىتالىزمنىڭ شەكىللىنىشى ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ھىندىستانىنى ئىشغال قىلىۋېلىشتىن بۇرۇنلا، ھىندىستاندا كاپىتالىزمنىڭ بەزىلىرى پەيدا بولغان ئىدى. ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغى ھىندىستان ئىگىلىگىنىڭ مۇستەقىل تەرەققى قىلىش جەريانىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ھىندىستانىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان كاپىتالىزم بەزىلىرىنى نابۇت قىلدى. ئەمما، خۇددى لېنىن كورىستېپ ئوتكەندەك: "كاپىتالىنىڭ چەتكە چىقىرىلىشى كاپىتال كىرگۈزگۈچى مەملىكەتلەردە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ھامان تەسىر قىلىپ، ئۇ يەرلەردە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە چاپسانلاشتۇرىدۇ."① 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەنگلىيە

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى». 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 111 ـ بەت.

هندىستانغا كاپىتال چىقىرىشقا باشلىدى. ئەنگلىيە كاپىتالى ئاساسەن توقۇرىيول قۇرۇلۇشىغا سېلىندى. توقۇرىيول لىنىيىسى 1860-يىلى 1 مىڭ 300 كىلومېتىر، 1870-يىلى 7 مىڭ 700 كىلومېتىر بولغان بولسا، 1896-يىلى كوپىيىپ 39 مىڭ 800 كىلومېتردىن ئېشىپ كەتتى. ئەنگلىيە كاپىتالى يەنە ئەنگلىيە تاۋارلىرىنى توكىمە قىلىپ سېتىش ۋە ھندىستانىنىڭ خام ئەشيالىرىنى تالان-تاراج قىلىشقا زىچ ئالاقىدار بولغان سودا پورتلىرى، تېلېگراپ، دېڭىز قاتناشى، سۇ ئىنشائاتلىرى، كومۇر كانلىرى، ئىكىنزارلىقلار، كېمەسازلىق زاۋۇتلىرى، پىرىستان، كەندىر فابرىكىسى، توقۇمچىلىق فابرىكىسى قاتارلىقلارغا مەركەزلىك ھالدا سېلىندى. 19-ئەسرىنىڭ 50-يىللىرىدىن باشلاپ، يېقىنقى زامان كاپىتالىزمى ئاساسىدا، ھندىستانىنىڭ مىللى كاپىتالى شەكىللىنىشكە ۋە تەرەققى قىلىشقا باشلىدى.

ھندىستانىنىڭ يېقىنقى زامان مىللى سانائىتى ئەڭ ئاۋال بومباي، مادراس، كالكوتتا قاتارلىق دېڭىز ياقىسى رايونلىرىدا دەللال سودىگەرلەر ۋە جازانىخورلار تەرىپىدىن قۇرۇلدى. 1851-يىلى بومبايدا ھندىستان كاپىتالى بىلەن قۇرۇلغان تۇنجى توقۇمچىلىق فابرىكىسى دۇنياغا كەلگەندىن تارتىپ 1895-يىلغىچە ھندىستان كاپىتالىستلىرىنىڭ بومبايدىكى توقۇمچىلىق فابرىكىسى 70 كە يەتتى. 1900-يىلى ھندىستان بويىچە جەمئى 193 توقۇمچىلىق فابرىكىسى بارلىققا كەلدى، ئۇ فابرىكىلاردا 4 مىليون 950 مىڭ ئۇرچۇق، 40 مىڭ رەخت توقۇش ماشىنىسى بار ئىدى، 161 مىڭ ئىشچى يالاپ ئىشلىتىلەتتى. بۇ توقۇمچىلىق كارخانىلىرىنىڭ زور كۆپچىلىگى ھندىستان بۇرژۇئازىيىسىگە تەۋە ئىدى. 19-ئەسرىنىڭ ئاخىرىدىن

20 ـ ئەسرىنىڭ باشلىرىغىچە، ھىندىستان كاپىتالىستلىرىنىڭ يەنە بانكا ئامانەت ـ قەرز ئورگىنى، پولات ـ تومۇر زاۋۇدى، سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى، سىمونت زاۋۇدى، شۇنداقلا باسمىچىلىق، قەغەزچىلىك، ياغ تارتىش قاتارلىق كىچىك تېخنىكا كارخانىلىرىمۇ بارلىققا كەلدى.

يېقىنقى زامان ھىندىستان كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ھىندىستان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ شەكىللىنىش شارائىتى ھىندىستان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى بەلگىلىدى. ھىندىستان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ زور كۆپچىلىگى دەلال سودىگەرلەر، جازانخورلار، پومىششكلار ۋە فېئودال خان ـ خوجىلار ئىدى، پەقەت ئاز بىر قىسمىلا ئۇششاق سودىگەرلەر ۋە قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىن خوجايىنلىردىن شەكىللەنگەن ئىدى. ھىندىستانىنىڭ مىللى سانائىتى مەبلەغ ۋە تېخنىكا ـ ئۇسكۇنىلەر جەھەتتە پۈتۈنلەي ئەنگلىيىگە تايىناتتى، شۇڭا، ھىندىستان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئەنگلىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەزەلدىنلا ئىنتايىن قويۇق ئىدى، بولۇپمۇ چوڭ بۇرژۇئازىيە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەنگلىيە كاپىتالىغا بېقىناتتى، سىياسى جەھەتتە ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ۋە ئوز مەملىكىتىدىكى چوڭ پومىششكلار بىلەن ئەكسىيەتچىل ئىتتىپاق تۈزگەن ئىدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى ھوكۇمىتى ئەنگلىيە پاختا توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ ھىندىستانغا كىرگۈزۈلۈشىدىكى ئېكسپورت باجلىرىنىڭ ھەممىسنى ئېلىپ تاشلاش، مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى توشۇش باھاسىنى ئوستۇرۇش، مەملىكەت ئىچىدىكى مالالارنىڭ ئايلىنىشىغا توسالغۇ بولۇش قاتارلىق چارىلەر ئارقىلىق، مىللى سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ، ھىندىستان كاپىتالىنىڭ جازانخورلىق كەسپىگە ۋە يەر سېتىۋېلىش جەھەتكە كوپلەپ سېلىنىـ

شىنى ئىلگىرى سۈردى. تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ھىندىستاننىڭ مىللى سانائىتى ناھايىتى ئاجىز پېتىچە قېلىۋەردى. ھىندىستان بۇرژۇئازىيىسى ھەم ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىگە بېقىناتتى، ھەم ئۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بار ئىدى، مانا بۇ ھىندىستان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىگىنى بەلگىلىدى.

بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى ۋە مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە ئۇزۇنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ھىندىستاندا قۇل قىلىش تەرىپىسىنى يولغا قويۇپ، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچى ھوكۇمىتىگە سادىق زىيالىلارنى پېتىشتۇرۇشكە باشلىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ھىندىستاندا خېلى مىقداردا براخمان ئىرقىدىكىلەر، پومىششىكلار ۋە بۇرژۇئازىيە ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان زىيالىلار تەبىقىسى بار ئىدى. بۇ زىيالىلارمۇ ھىندىستان بۇرژۇئازىيىسىگە ئوخشاش ئىككى يۈزلىمىلىكىگە ئىگە ئىدى. ئۇلار، بىر تەرەپتىن، مەنىۋى جەھەتتە ئەنگلىيە بىلەن زىچ باغلانغان، يەنە بىر تەرەپتىن، ھىندىستاندىكى لىبرال پومىششىكلار ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىغىنى تەشەببۇس قىلاتتى.

رام موھان روي (1772 ــ 1833) دەسلەپكى مەزگىلدىكى بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ۋەكىلى ھىساپلىنىدۇ. ئۇ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مەدەت بېرىشىگە تايىنىپ ئىجتىمائى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى، مەسىلەن، ئىرقچىلىق تۈزۈمىگە ۋە تۇل قالغان خوتۇنىنى ئېرىگە قوشۇپ دەپنە قىلىش ئادىتىگە قارشى تۇرۇش، ياۋروپالىقلارغىمۇ ئوخشاش سودىيىلىك ھوقۇقنى يۈرگۈزۈش، قانۇن

چىقىرىشتا ھىندىستان خەلقى بىلەن كېڭىشىش، مۇستەملىكىچى ئورگانلارغا ھىندىستانلىقلارنى كوپلەپ قاتناشتۇرۇش قاتارلىقلارنى خام خىيال قىلاتتى. 1828 - يىلى رام موھان روي براخمان دىنىي جەمئىيىتىنى قۇردى. گوۋىند رانادې ۋە دادابھاي نائوروجىلار 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ۋەكىلى بولدى. ئۇلار زورلۇق كۈچ ئىشلەتمەسلىكنى تەشەببۇس قىلىپ، دىخانلار كورىشىگە قارشى تۇرۇپ، خان - غوجىلار ۋە پومىشچىكلارنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ھوقۇقىنى قوغداپ، ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى دائىرىسى ئىچىدە مۇستەملىكە ئاپتونومىيىسىنى يولغا قويۇش، يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە بولىدىغان ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنى قەدەممۇ - قەدەم ئىشقا ئاشۇرۇش، ياۋروپاچە مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە مىللى سانائەتنى تەرەققى قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇرژۇئازىيە ئوزىنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن تەرەققى قىلىشى ئۈچۈن جامائەت پىكرى تەييارلاش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئارقا - ئارقىدىن تۈرلۈك تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، تەسىرىنى كېڭەيتىشكە تىرىشتى. 1851 - يىلى، ئەنگلىيە - ھىندىستان جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغى جاكالانىدى، ئۇ باج ئېلىنىش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش، مىللى سانائەتنى تەرەققى قىلدۇرۇش، مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش، ھىندىستانلىقلار كەڭ كولەمدە قاتناشقان مەسلىھەت كېڭىشى قۇرۇلۇشىنى تەلەپ قىلدى. 1875 - يىلى، سۇرنېدرا نات بانېرجى ھىندىستان جەمئىيىتىنى قۇردى.

بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى ناھايىتى زور چەكلىمىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ فېودال پومىشچىكلار سىنىپى بىلەن قويۇق ئالاقىسى بار ئىدى، ئۇ دىخانلار كۈرىشىدىن قورقاتتى، ئەنگلىيىگە تايىنىپ

سیاسی، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن تەرەققى قىلىشنى خام خىيال قىلاتتى. لېكىن ئۇنىڭ جەمىيەتتىكى ئوتتۇرا ئەسىرچە ئادەتلىرىگە قارشى تۇرۇش، مىللى سانائەتنى تەرەققى قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىش، مىللى باراۋەرلىكنى قولغا كەلتۈرۈش يىللىرىدىكى پائالىيەتلىرى ئەينى ۋاقىتتا ھىندىستان بۇرژۇئا مىللى ھەرىكىتىنىڭ ئورلىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

ھىندىستان ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تارىخى ھىندىستان بۇرژۇئازىيەسىنىڭكىدىن ئۇزۇن ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ھىندىستاندا 500 مىڭدىن ئارتۇق سانائەت ئىشچىسى بار بولۇپ، ئۇلار سانائەت كارخانىلىرى توپلاشقان بومباي، كالكوتتا، مادراس قاتارلىق بىر-نەچچە دېگىز ياقىسىدىكى شەھەرگە مەركەزلەشكەن ئىدى. ئۇ يەرلەردە، كاپىتالىستلىك ئېكسپلاتاتسىيە بىلەن مىللىي زۇلۇم بىرلىشىپ كەتكەن ئىدى، ھىندىستان ئىشچىلىرى ئىقتىسادىي كۆرەش ۋە سىياسى كۆرەشلەرنى خېلى بۇرۇنلا باشلىۋەتكەن ئىدى. 1882 — 1890 ـ يىللىرى، ھىندىستاندا تەخمىنەن 25 قېتىم ئىش تاشلاش يۈز بەردى. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياستىنىڭ ھىندىستان يېزىلىرىدىكى بۇزغۇنچىلىق رولى تېخىمۇ ئېغىر بولدى، پەقەت 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 25 يىلى ئىچىدە 18 قېتىم ئېغىر ئاچارچىلىق يۈز بەردى، ئاچارچىلىقتا ئولۇپ كەتكەنلەر 15 مىليونغا يەتتى. مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تالان-تاراج قىلىشى ۋە ئۇدا يۈز بەرگەن قەھەتچىلىك 1782 ـ يىلىدىن 1882 ـ يىلىغىچە 10 يىل داۋام قىلغان دېخانلار قوزغىلىڭىغا سەۋەبچى بولدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئىشچىلار ھەرىكىتى، دېخانلار قوزغىلىڭى ۋە بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا

ئىنتايىن زور قورقۇنچ بىلەن نەزەر سالماقتا ئىدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى دائىرىلىرى بۇ 3 ھەرىكەتنىڭ بىرلىشىپ غايەت زور ئېقىمغا ئايلىنىپ، مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقىنى گۇمران قىلىپ تاشلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، خەلق قوزغىلاڭلىرىنى قاتتىق باستۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن، ھىندىستان پومىشىك، بۇرژۇئازىيە يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرىنى ئۆزىگە تارتىپ، بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنى قانۇنىي يولغا كىرگۈزۈشكە كۈچەپ ئۇرۇندى.

1885 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچى ئەمەلدارى يۇمنىڭ رىجسورلۇغىدا، بومبايدا ھىندىستان مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسى قۇرۇلدى. بۇ پارتىيە پومىشىك، بۇرژۇئازىيىنىڭ مىللى ئىسلاھاتچى پارتىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ كۆپچىلىگى بۇرژۇئا زىيالىلىرى، سانائەت كاپىتالىستلىرى، پومىشىك ۋە سودىگەرلەردىن بولغان جازانىخورلار بولۇپ، ئاساسلىغى شۇ چاغدىكى ھىندىستان پومىشىكلىرى ۋە يۇقۇرى قاتلام بۇرژۇئازىيىسىنىڭ تەلىۋىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسى ئۇزىنىڭ ئەنگلىيىگە سادىق ئىكەنلىگىنى، ئەنگلىيىنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا دائىرىسى ئىچىدە مىللى باراۋەرلىك ھوقۇقى، ھوكۇمەتكە قاتنىشىش ھوقۇقى، مەمۇرى ئىسلاھات ۋە چېگرا بېجىنى قوزغاش قاتارلىقلارنى قولغا كەلتۈرىدىغانلىقىنى جاكالىدى. مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا، ئۇنىڭ پائالىيىتى گېزىت ـ ژۇرناللار ـ دىكى تەشۋىق ـ تەرغىباتچىلىق، ئەنگلىيە پارلامېنتىغا تەلەپنامە سۇنۇش ۋە نوۋەتتىكى يىللىق يىغىنىنى چاقىرىش قاتارلىقلار بىلەنلا چەكلەندى. تەشۋىقاتنىڭ مەزمۇنى ئاساسلىغى ئەنگلىيە ئەمەلدارلىـ

رىنك زورلۇق-زومبۇلۇقلىرىنى پاش قىلىش، مىللى باراۋەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە مىللى ئىگىلىكنى تەرەققى قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىش ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت بولدى. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئېتىراز ۋە مۇراجەتلەر ھىندىستان خەلقىنىڭ مىللى ئويغىنىشىنى قوزغاشتا ئاكتىپ رول ئويناندى.

مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسى قۇرۇلۇپ ئۆزۈن ئوتمەي، ئۇنىڭغا بىر تۈركۈم رادىكاللار قاتناشتى، پارتىيە ئىچى بارا-بارا ئىككى گۇرۇھقا بولۇنۇپ كەتتى. سۈنبدرا نات بانېرجى باشچىلىغىدىكى موتىدىللەر رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگەللەپ، پومىشىكلار ۋە يۇقۇرى قاتلام بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئەنگلىيە بىلەن مۇرەسسەلىشىش ھەمكارلىشىشنى تەشەببۇس قىلدى. بال گەنگىدار تىلاك (1856—1920) باشچىلىغىدىكى رادىكاللار ئۇششاق بۇرژۇئازىيە، باي دېخانلار، ئۇششاق پومىشىكلار ۋە ئەركىن كەسپىتىكىلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، موتىدىللەرنىڭ مۇرەسسەچىلىك ۋە ھەمكارلىشىش لۇشىەنگە ھۇجۇم قىلدى، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك قۇللۇغى ھىندىستاننىڭ قالاق ۋە نامرات بولۇشىنىڭ مەنبەسى دەپ ھىساپلىدى، شۇڭا زورلۇق كۈچ ئارقىلىق ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىكىنى ھوكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ مىللى مۇستەقىللىقنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى، لېكىن تىلاك تار ھىندى دىنى مىللەتچىلىگىنى تەرغىب قىلىپ، ھىندى دىنىنى مىللى ھەرىكەتنىڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى قىلىۋالدى، كەڭ ئىسلام دىنى مۇرىتلىرى بىلەن ئىتتىپاقلاشمىدى، يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش پۈروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى، مىللى ھەرىكەتنى فېئودالزىمغا قارشى كۈرەش بىلەن بىرلەشتۈرەلمىدى. شۇنداق بولسىمۇ، دېموكىـ

راتىزىمچى تىلاك ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى قەتئى كۆرەش قىلىپ، كەڭ ئۇششاق بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشتى، ئۇنىڭ ئىشى ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى تىلاكىنى ئۇزىنىڭ ئەشەددى دۇشمنى دەپ قاراپ، 1897 ـ يىلى يولسزلىق بىلەن بۇنىڭغا قاماق جازاسى ھوكۇم قىلدى، لېكىن ھىندىستان خەلقىنىڭ ئېتىراز بىلدۇرۇشى ئارقىسىدا، مۇستەملىكىچى دائىرىلەر ئۇنى مۇددەتتىن بۇرۇن قويۇۋېتىشكە مەجبۇر بولدى.

1905 ــ 1908 ـ يىللاردىكى ھىندىستان خەلقىنىڭ جاھانگىر ـ لىككە قارشى كۆرىشىنىڭ ئۇرلىشى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئەنگلىيە جاھانگىرلىگى سانائەتتىكى مونوپولىيىلىك ئۇرنىدىن ئايرىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇزىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇستەملىكىسى بولغان ھىندىستاننى ھەددىدىن زىيادە تالان ـ تاراج قىلدى. باش ۋالى كورزۇن ھوكۇمرانلىق قىلغان مەزگىل (1899 ــ 1905) دە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىگى ھىندىستانغا چىقارغان كاپىتالىنى چاپسان كۆپەيتىپ، ھىندىستاندىن تالان ـ تالاچ قىلىدىغان سانائەت خام ئەشيالىرى ۋە ئاشلىقنىڭ مىقدارىنى زور دەرىجىدە ئاشۇردى. ئەنگلىيە جاھانگىرلىگى فۇنت ئىستېرلىڭنى روبلىغا يۇقۇرى قىممەتتە ئايرىۋاشلاش نىسبىتىنى بەلگىلەش قاتارلىق چارىلەر ئارقىلىق ئەنگلىيە كاپىتالى ۋە تاۋارلىرىنىڭ ھىندىستانغا كىرگۈزۈلۈشىگە ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ، ھىندىستاننىڭ مىللى سودا ـ سانائىتىنى ئاجىزلاشتۇرماقچى بولدى. ئەمما، ئەنگلىيىنىڭ ئەمەلىيەتتە، ھىندىستان كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىنى پۈتۈنلەي چەكلىيەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. 1907 ـ يىلى، ھىندىستان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ تاتا پولات ـ تومۇر زاۋۇدىنى

قۇرغانلىغى ھىندىستان كاپىتالىزمىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققى قىلغانلىغىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، توقۇمىچىلىق سانائىتى، كومۇر سانائىتى قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىياتىمۇ خېلى چاپسان بولدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ھىندىستان بۇرژۇئازىيىسى ئۆسۈپ يېتىلدى، ھىندىستان پۇرولېتارىياتىمۇ ئوزى ئۈچۈن سىنىپقا ئايلىنىشقا باشلىدى، 1905 ـ يىللىرىدىن كېيىنكى ھىندىستان مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ ئورلىشى ئۈچۈن يېڭى مەزمۇنلارنى قوشتى.

ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىگە ھىندىستاننى ئاسىيادىكى ھەممە مەملىكەتلىرىگە تاجاۋۇز قىلىشتىكى بازىسىغا ئايلاندۇردى، شۇنداقلا ئاسىيادا ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىنىش ۋە مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇش قوزغاشتىكى ئېغىر ھەربىي يۈكنى ھىندىستان خەلقىنىڭ شىللىسىگە ئارتتى. ئېغىر قەھەتچىلىك مەزگىللەردە ئەنگلىيە جاھانگىرلىگى داۋاملىق ھالدا ھىندىستاندىن چەتكە ئاشلىق چىقىرىپ تۇردى، ھىندىستان خەلقى ئۇستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىسىنى قىلچە يەڭگىللەتمىدى. ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىنىڭ دەھشەتلىك ھوكۇمرانلىغى ھىندىستان خەلقىنىڭ غەزىۋىنى ۋە قارشىلىغىنى قوزغىدى.

ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىر تەرەپتىن، يۇقۇرى بېسىم ۋاستىسىنى قوللىنىپ ھىندىستان خەلقىنىڭ قارشىلىغىنى باستۇرۇپ، ھىندىستان مىللەتپەرۋەرلىرىگە زىيانكەشلىك قىلدى، ئالى مەكتەپلەرگە ۋە ھىندىستان مەتبۇئاتىغا بولغان نازارەتچىلىكنى كۈچەيتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، زەھەرلىك بولغان "بولۇپ ئىدارە قىلىش" سىياسىتىنى يەنە بىر قېتىم ئىشقا سېلىپ، بېنگال ئولكىسىنى بولۇۋېلىش ئارقىلىق ھىندىستانىنىڭ مىللى ھەرىكىتىنى نابۇت قىلىشتىن ئىبارەت

جسنایی مەقسەتدىگە يەتمەكچى بولدى. بېنگال ئولكسى 80 مليون ئاھالىگە ئىگە بولۇپ، ھىندىستانىنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي، سىياسى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى، ھىندىستان مىللى ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ مۇھىم مەنبەسى ئىدى، ئۇ يەردە سانائەت بىرقەدەر تەرەققى تاپقان ئىدى. مىللى بۇرژۇئازىيە ۋە پۇرولېتارىياتنىڭ كۈچى بىرقەدەر كۈچلۈك ئىدى. 1905 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى ھوكۈمىتى بېنگالنى بولۇش پەرمانىنى جاكالاپ، بېنگال ئولكسىنى ئوكتەملىك بىلەن شەرقىي بېنگال ۋە غەربىي بېنگال قىلىپ بولۇ- ۋەتتى. شەرقىي بېنگالدا ھىندى دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان پومىشىكـ لار، سودىگەرلەر، جازانىخورلار قاتارلىق يۇقۇرى قاتلامدىكىلەر ھوكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگەللىدى، ئاھالىنىڭ زور كۆپچىلىگىنى تەشكىل قىلغان ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان دېخانلار بولسا قۇللۇق ئورنىدا تۇراتتى؛ غەربىي بېنگالدا ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، ئۇ يەردە يۇقۇرى قاتلام ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئىسلام دىنىنىڭ مۇرتلىرى ئىدى، كەڭ ئاھالىنىڭ تولىسى ھىندى دىنىنىڭ مۇرتلىرى ئىدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ سىنىپىي زىددىيەت ۋە دىنىي ئىختىلاپلاردىن پايدىلىنىپ، شەرقىي بېنگالدا ھىندى دىنىدىكى پومىشىكلارغا قارشى تۇرغۇچى، ئىسلام دىنىدىكى دېخانلارنى قوغدىغۇچى قىياپەتكە كىرىۋې- لىپ، دىنىي ماجرالارنى تۇغدۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق بېنگال خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىغىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى پارچىلىدى.

ھىندىستان خەلقى ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىنىڭ بېنگالنى بولۇۋېتىش سۇيىقەستىگە قەتئى قارشى تۇردى. مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسىنىڭ

رەھبەرلىگىدە، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى پۈتۈن مەملىكەت خاراكتىرلىق ھەرىكەت قوزغالدى. بېنگالنى بولۇۋېتىش توغرىسىدىكى قانۇن لايىھىسى تەستىقلىنىدىغان كۈنى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا دولەتنى دەپىن قىلىشقا ئېتىراز بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن داغدۇغىلىق ھەرىكەت ئېلىپ بېرىلدى، ئىش تاشلاش، بازار تاشلاش دولقۇنى پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىدى، سودا-سانائەت ۋە قاتناش-تىرانسپورت پۈتۈنلەي پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. ھەرىكەت داۋامىدا، "ئاپتو-نومىيە"، "ئوزى ئىشلەپچىقىرىش" شوئارى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، لېكىن ھىندىستان مىللى ھەرىكىتىدە ھەرقايسى گۇرۇھتىكى كۆچلەر بۇ ئىككى شوئارنى تۆرلۈكچە چۈشەندۈردى. مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسىدىكى موتىدىللەر ئاپتونومىيە دېگەننى ئۇلۇغ بىرتانىيە ئىمپېرىيىسى دائىرىدىكى چەكلىك ئوز ئوزىنى ئىدارە قىلىش دەپ، ئوزى ئىشلەپچىقىرىش دېگەننى قوغدىنىش چېگرا بېجىنى يولغا قويۇپ، مىللى سودا-سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدا يەتكۈزۈش دەپ چۈشەندى؛ ئۇلار تېچ تەلەپىنامە سۇنۇش ۋە ئېتىراز بىلدۈرۈش ئارقىلىق يۇقۇرىدىكى مەقسەتكە يېتىشنى ئۇمىت قىلدى. مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسىدىكى رادىكاللار بولسا، ئاپتونومىيە دېگەننى ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، تولۇق مىللى مۇستەقىللىقنى ئىشقا ئاشۇرۇش، قوشما ئىشتاتلىق جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلىش دەپ؛ ئوزى ئىشلەپچىقىرىش دېگەننى مىللى سودا-سانائەتنى تولۇق تەرەققى قىلدۇرۇش دەپ چۈشەندى. ھەرىكەت باشلانغان چاغدا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۈرەش تېخى تېچ خاراكتىردا بولغان ئىدى: ئېتىراز بىلدۇ-رۇپ تەلەپنامە سۇنۇش، چارلاش ئەتىردى تەشكىل قىلىش، ئەنگلىيە

مالليرغا بايقۇت قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرقەتلەر بولغان ئىدى. لېكىن كۆرەشنىڭ ئۇلغىيىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشغا ئەگىشىپ، ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلاش ھەرىكىتى ۋە دېخانلار ھەرىكىتى ئورلەشكە باشلىدى، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسىدىكى موتىدىللەر بەلگىلىگەن رامكىلارنى تېزلىكتە بوسۇپ تاشلىدى. ئۇ چاغدا تېخى پۈرولېتارىياتنىڭ ئوز سىياسى تەشكىلاتى يوق ئىدى، ئۇ تېخى رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگەللىمىگەن ئىدى، لېكىن ئۇ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۆرەشنىڭ ئاساسىي كۆچى ۋە ئاۋانگارت جەڭچىلىرىگە ئايلىنىشقا باشلىدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ پارچىلاش، بولگۇنچىلىك قىلىش سىياستى مىللى ھەرىكەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئىختىلاپلارنى بارغانسېرى كېڭەيتىۋەتتى.

1906 ـ يىلى، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى پۈتۈن ھىندىستان مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى ۋە ھىندى دىنى يېتەكچىلىرىنىڭ ئىبارەت ئىككى ئەكسىيەتچى دىنىي تەشكىلاتىنى ئوز قولى بىلەن پىلانلاپ قۇرۇپ، بۇ ئىككى چوڭ دىنىي گۇرۇھنى يەنمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا توقۇنۇشقا سېلىپ، ھىندىستان خەلقىنىڭ كۇرىشىنىڭ يونۇلۇشىنى بۇرۇۋەتمەكچى بولدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى "قانۇن چىقىرىشنى ئىسلاھ قىلىش"، پۈتۈن ھىندىستان قانۇن چىقىرىش يېغىنىنىڭ قانۇن چىقىرىش ھەيئىتىنىڭ سانىنى كۆچەيتىش دېگەندەك ئۇششاق ـ چۈششەك مېھرى ـ شەپقەتلەر ئارقىلىق، مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسىدىكى موتىدىللەرنى ئوزىگە تارتىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن موتىدىللەر ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىنىڭ ئايىغىغا باش ئېگىپ تازىم قىلىدىغان بولدى، ئاپتونومىيە ۋە ئەنگلىيە مالليرغا بايقۇت قىلىش

شوئارلىرىنى ئىككىنچى ئاغزىغا ئالمىدى. رادىكاللار بولسا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۆرەشتە چىڭ تۇردى ۋە ئۇنى كېڭەيتتى. 1907 - يىلى، ھىندىستان مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتى يېڭىۋاشتىن ئورلىدى. بۇ قېتىمقى يېڭى ئورلەشنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇكى، بېنگال ۋە پۈنجاپ قاتارلىق جايلاردىكى ئىشچى - دېخانلار ئاممىسىنىڭ كۆرىشى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى ۋە ئوز ئارا ماسلىشىپ، ئىتتايىن كەسكىن بولدى. ئىشچى - دېخانلارنىڭ بىردەك ئۇيۇشقان كۈچ - قۇدرىتى ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىنى ۋە ھىندىستاندىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى چوچۇتۇۋەتتى، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى، فېودال خان - خوجىلار، پومىششىكلار، دەللاللار سىنىپى ۋە مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسىدىكى موتىدىللەر ئەكسىيەتچىل ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۈنىدىن - كۈنگە ئورلەۋاتقان كۆرەشنى ئۇجۇقتۇرماقچى بولدى. 1907 - يىل 12 - ئايدا، مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسى ئوتكۈزگەن يىللىق يىغىندا، موتىدىللەر ساقچىلارنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا، تىلاك باشچىلىغىدىكى رادىكاللارنى پەسكەش ۋە نومۇسسىزلىق بىلەن يېغىن مەيدانىدىن ھەيدەپ چىقاردى. مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسى ئاشكارا بولۇنگەندىن كېيىن، رادىكاللار دەرھال "مىللەتپەرۋەرلەر پارتىيىسى" نى قۇرۇپ، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۆرەشكە داۋاملىق رەھبەرلىك قىلدى. بۇ پارتىيە رادىكاللاردىن تورەلگەچكە، ئۇ رادىكاللارنىڭ ئىككى ياقلىمىلىغىنى ساقلاپ قالدى، يەنى بىر تەرەپتىن، مىللەتپەرۋەرلىك ۋە دېموكراتىزم بايرىغىنى ئىگىز كوتىرىپ، ھىندىستاننىڭ تولۇق مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، دېخانلارنىڭ يەر مەسىلىسىدىن ئوزىنى چەتكە ئالدى

یاکی ئۇنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۇرئەت قىلمىدى ھەتتا يەر ئىنقىلاۋىغا قارشى تۇردى، شۇڭا ئۇنىڭ پۇختا ئاساسى كەم بولدى. ئۇنىڭ قوزغىلاڭ كوتىرىش مەخپى پىلانى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر قىسىم كىشىلىرى شەخسى تېرورلۇق ھەرىكىتىگە كىرىشىپ كەتتى.

1908 ـ يىل 6 ـ ئايدا، ئەنگىلىيە مۇستەملىكىچىلىرى تىلاكنى ئوكتەملىك بىلەن قولغا ئالدى. 7 ـ ئايدا تىلاكقا يولسىزلىق بىلەن 6 يىللىق قاماق جازاسى ھوكۇم قىلدى، بۇ ۋەقە ئەنگىلىيە مۇستەمىلىكىچىلىرىگە قارشى كۇرەشنىڭ يېڭى دولقۇننى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇيغىنىۋاتقان ھىندىستان پۇرولېتارىياتى 1908 ـ يىلىدىكى ئەنگىلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۇرەشنىڭ ئاۋانگارت قوشۇنى بولدى. 7 ـ ئايىنىڭ 23 ـ 29 ـ كۈنلىرى بومباي پۇرولېتارىياتى ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلاش ئوتكۇزۇپ، تىلاكنى دەرھال قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. 100 مىڭدىن ئارتۇق توقۇمچىلىق ئىشچىسى، تومۇر-يول ئىشچىسى، پىرىستان ئىشچىسى ۋە شەھەر تىرانسپورت ئىشچىلىرى ئىش تاشلاش كۇرىشىگە قاتنىشىپ، نامايىشلار ئوتكۇزۇپ، ھەربى ـ ساقچىلار بىلەن قانلىق توقۇنۇش پەيدا قىلدى. بومبايدا كوچا ئىستىھكاملىرى ئۇرۇشى بولدى، ئىشچىلار تاش، توقماق كوتىرىپ، ھەربى ـ ساقچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا قايتۇرما زەربە بەردى. 7 ـ ئايىنىڭ 29 ـ كۈنى ئىش تاشلاش ئاياقلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئىشچىلار بىلەن ھەربى ـ ساقچىلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئىككى ھەپتىگە يېقىن داۋام قىلدى. بومباي پۇرولېتارىياتىنىڭ ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلىشى 1905 ـ 1908 ـ يىللىرىدىكى ھىندىستان خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۇرىشىنىڭ يۇقۇرى دولقۇنى

بولدی، ئۇ هندىستان پۇرولېتارىياتنىڭ گېگىمونىستلىرىنىڭ ئەڭ ئېغىر سىياسى سەھنىگە چىقىشقا باشلىغانلىغىنى كۆرسەتتى. هندىستان پۇرولېتارىياتى تېخى ئۆزىنىڭ پارتىيەسىنى قۇرمىغان بولسىمۇ، لېكىن تۆنجى قېتىملىق جەڭدە ئۆزىنىڭ باتۇرلۇق جاسارىتىنى نامايەن قىلىپ، ئاۋانگارت رول ئويناندى، هندىستان خەلقىدە ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. لېنىن 1908 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى خوشاللىق بىلەن مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: "هندىستان پۇرولېتارىياتىمۇ ئۆسۈپ يېتىلىپ، ئاخىرى هالدا ئاممىۋى خاراكتېرلىق سىياسى كۆرەش ئېلىپ بارالايدىغان بولدى..... ياۋروپالىق ئاخىرنىڭ ئىنقىلابىنىڭ ئەمدى ئاسىيالىق يولداشلىرى بارلىققا كەلدى، ئۇلارنىڭ ئادەم سانى كۆنلەپ ئەمەس، بەلكى سائەتلەپ كۆپەيمەكتە بارىدۇ."①

5 ـ بولۈم 1896ـ1902 ـ يىللاردىكى فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشى

فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئالدىنقى شەرتى فىلىپپىن ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىرغىغىدىكى تاقىم ئارال-ئارال مەملىكىتى. قەدىمدىن تارتىپلا، ئېلىمىز ئۇزۇنىڭ خوشنىسى بولغان فىلىپپىن بىلەن بىرىش ـ كېلىش

① لېنىن. «دۇنيا سىياسىيىدىكى ئوت تۇتاشتۇرغۇچ». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15 ـ توم، 158 ـ بەت.

قىلىپ تۇرغان، تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىدە ۋە مىڭ سۇلالىسى-نىڭ باشلىرىدا مۇناسىۋەت بەك قويۇق بولغان ئىدى. 1565 - يىلىدىن باشلاپ، فىلىپپىن ئىسپانىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، فىلىپپىن تارىختا ئەڭ زۇلمەتلىك دەۋرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى. ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى فىلىپپىندا فېئودالىلىق قورۇق يەر تۈزۈمىنى مەجبۇرى يولغا قويىدى، خان جەمەتى زور كۆپچىلىك قورۇق يەرلەرنى ئىگەلەپ، قالغان يەرلەرنى ئىسپانىيە ھەربىي ئەمەلدارلىرى، ئەمەلدارلار ۋە كاتولىك دىنى مۇناستىرلىرىغا ئىنئام قىلىپ بەردى، خەلقنى ئولپان تاپشۇرۇشقا ۋە تۇرلۇك ھەقسىز مېھنەتلەرگە مەجبۇر قىلدى. ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ھوكۇمرانلىق قىلغان 300 يىلىدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، فېئودالىزىم ئومۇمى يۈزلۈك راۋاجلىنىپ، چوڭقۇر يىلتىز تارتتى. 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىسپانىيەگە قاراشلىق لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلەر مۇستەقىل بولغانىدىن كېيىن، ئىسپانىيەنىڭ فىلىپپىندىكى مۇستەملىكىچى ھوكۇمرانلىق ئورگانلىرى كۈندىن-كۈنگە زورىيىپ، زور تۈركۈمىدىكى ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى ئەمەلدارلىرى، ھەربىي ئەمەلدارلىرى فىلىپپىنغا ئېقىپ كىرىپ، ئوكتەملىك ۋە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلدى.

سىياسى بىلەن دىننى بىرلەشتۈرۈش ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىگى ئىدى. ئىسپانىيە ھوكۇمرانلىغىدىكى فىلىپپىن "موناستىر ئىمپېرىيىسى" دەپ ئاتىلاتتى. كاتولىك دىنى موناستىرى تۈرلۈك ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن ئىدى، ئۇ سىياسى، ئىقتىسات، مالىيە، سودا، ئەدلىيە، مەمۇرىيەت، مەدەنىيەت، مائارىپ قاتارلىقلارنى مونوپول قىلىۋالغان ئىدى. موناستىر

تۇرلۇك ئىقتىساتتىن تاشقىرى دىنىي ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، دېخانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى، ئىجارىكەش دېخانلار كىرىمىنىڭ كوپ قىسمىنى دىنىي جەمىيەتلەرگە تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولاتتى؛ دىنىي جەمىيەتلەر دېخانلارنىڭ دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ يەرلىردە ئوتۇن كېسىش، چارۋا بېقىش، ئوۋ ئوۋلاش، بېلىق تۇتۇش، ياۋا مۇۋلەرنى يىغىشنى مەنئى قىلدى ھەمدە يەرلەرنى ئۇزلۇكسىز تۇردە قوشۇۋېلىپ، 200 مىڭ گېكتاردىن ئارتۇق ئەڭ مۇنبەت يەرنى ئىگەللىۋېلىپ، فىلىپپىندىكى ئەڭ زور فېودالغا ئايلاندى. موناخلار بىر قولدا كىرىس بەلگىسىنى، يەنە بىر قولدا ئىشكەلنى كوتىرىۋېلىپ، خەلقنى كاتولىك دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا زورلىدى، بىگۇنا فىلىپپىن خەلقىنى خالىغانچە قولغا ئېلىپ، تۇرمىلەرگە تاشلاپ، قىينا-قىستاق قىلىپ، سۇرگۈن قىلىپ ۋە ئولتۇرۇپ، ئەڭ دەھشەتلىك ئىلاھىي ھاكىمىيەت ھوكۇمرانلىغىنى يۈرگۈزدى. بىرەر كىشىگە موناستىر تەرىپىدىن "توپىلاڭچى" دېگەن قالپاق كىيگۈزۈپ قېلىنسا، ئۇ مەڭگۈ قەد كوتىرەلمەيتتى، ھەمىشە ھاياتىدىن ئايرىلىش خەۋپى ئاستىدا تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، موناستىر ئەزەلدىنلا فىلىپپىن خەلقىنىڭ ئەشەددى دۈشمىنى بولۇپ كەلدى.

ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى فىلىپپىندا سودىنى مونوپول قىلىش سىياستىنى يولغا قويۇپ، فىلىپپىننىڭ باشقا مەملىكەتلەر بىلەن سودا قىلىشىنى قاتتىق مەنئى قىلدى، پەقەت مانىلا بىلەن مېكسىكىنىڭ ئاكاپۇلكو شەھىرى ئوتتۇرىسىدا چەكلىك بولغان چوڭ يەلكەنلىك كېمە سودىسى قىلىشغىلا رۇخسەت قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، تاماكىچىلىق، ھاراقچىلىق قاتارلىق كەسىپلەردىمۇ مونوپولىيىلىك مەخسۇس سېتىش تۇزۇمىنى يولغا قويدى. فىلىپپىننىڭ ئىگىلىگىگە

قارىتا قوللىنىلغان بۇ خىل چەكلەش ۋە مونوپول قىلىش سىياستى فىلىپپىننىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ئېغىر توسقۇنلۇق قىلدى، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، ئىسپانىيە مانىلانى رەسمىي ئېچىۋېتىپ، ئەركىن سودا سىياستىنى يولغا قويدى.

مۇستەملىكىچىلىك سىياستىدىكى بۇ ئۆزگىرىش فىلىپپىنغا قارىتا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. فىلىپپىننىڭ ئېچىۋېتىلىشىگە ئەگىشىپ، بولۇپمۇ 1869 ـ يىلى سۈۋەيىش قانىلىدا قاتناش باشلانغاندىن كېيىن، فىلىپپىن دۇنيا بازىرىغا كىردى، ئۇ ئەسلىدە، ئامېرىكا قاتارلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاۋارلارنى سېتىش بازىرى، خام ئەشيا تەمىنلەش ئورنى ۋە مەبلەغ سېلىش مەيدانىغا ئايلاندى. 1871 ــ 1875 ـ يىللىرى فىلىپپىننىڭ تاشقى سودىسى شىددەت بىلەن 15 ھەسسە ئاشتى. ئېكسپورت ـ ئىمپورت سودىسىنىڭ كۆندىن ـ كۈنگە ئاۋاتلىشىشى ئىقتىسادىي زىرائەتلەر، پىشىقلاپ ئىشلەش سانائىتى، قاتناش ـ تىرانسپورت ئىشلىرى ۋە يەرلەرنى ئېلىش ـ سېتىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى.

ئىجتىمائى ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشى فىلىپپىن جەمىيىتىنىڭ سىنىپىي تۈزۈلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ 70 ـ يىللىردا فىلىپپىن مىللى بۇرژۇئازىيىسى تەدرىجى يوسۇندا شەكىللەندى. باي مىسىدىسولار يەنى ئىسپانىيىلىكلەر ياكى جۇڭگو ـ لۇقلار بىلەن فىلىپپىنلىقلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن تورەلگەن شالغۇتلار يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ يادروسى بولۇپ قالدى. ئۇلار ئېكسپورت قىلىنىدىغان زىرائەتلەر، تېرىلىدىغان ئىكىنزارلىقلارنى باشقۇرۇش بىلەن باي بولغانلار ئىدى، ئۇلار يەنە ئەينى ۋاقىتتا

سودا جازانسخورلۇغى، تۇرلۇك كىچىك تىپتىكى قول سانائىتى، يەلكەنلىك كىمە ياساش، ئارالار ئارا سودا قىلىش قاتارلىقلار ئۇقەتلەرنىمۇ قىلاتتى. قاتناش-تىرانسپورتنىڭ راۋاجلىنىشى فىلىپپىن-دىكى ھەر مىللەت خەلقنىڭ ئوز ئارا چۇشىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئورتاق ئىقتىسادىي تۇرمۇش ۋە مىللى ئاڭنىڭ شەكىللىنىشىگە پايدىلىق بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ بۇرژۇئا زىيالىلىرىنىڭ ياۋروپاغا بېرىپ ئوقۇشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت-شارائىت يارىتىپ، غەرپ بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ئىدىيىسىنىڭ فىلىپپىنغا كىرىشىنى تېزلەتتى.

ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى فىلىپپىننى ئىشغال قىلۋالغان بولسىمۇ، لېكىن فىلىپپىن خەلقى ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە ھېچ باش ئېگىپ باقمىدى، فىلىپپىن خەلقى دەھشەتلىك زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە چىداپ تۇرالماي، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى نۇرغۇن قېتىم قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ئالدىنقىلىرى يېقىلسا كەينىكىلىرى ئىز بېسىپ، باش ئەگمەي باتۇرلۇق كورسەتتى. 1872-يىل 1-ئايدا، كاۋىتىدىكى فىلىپپىن ئەسكەرلىرى، قورال-ياراق زاۋۇتىنىڭ ئىشچىلىرى قوزغىلاڭ كوتەردى، يېقىن ئەتراپتىكى دېخانلار ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى، قوزغىلاڭ ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قانلىق باستۇرۇشىغا ئۇچرىدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭدىن كېيىن، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئىسلاھات قىلىشنى ۋە دىنىي جەمىيەتلەرنى فىلىپپىنلاشتۇرۇشنى كۆچەپ تەشەببۇس قىلغان بۇرگوس، گومبس، زامورا قاتارلىق 3 نەپەر فىلىپپىنلىق دىندارلارنى ئولتۇرۇۋەتتى ھەمدە فىلىپپىن بۇرژۇئازىيىسىنىڭ بىر تۇركۈم ۋەكىللىرىنى سۈرگۈن قىلدى. كاۋىتى قوزغىلىڭى فىلىپپىن جەمىيىتىدىكى ھەرقايسى سىنىپلار ۋە قاتلاملارنى ئويغاتتى،

هوسې ريسال

ئۇ ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن فىلىپپىن خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ مىسلىسىز ئوتكۇرلەشكەنلىگىنى كورسەتتى، ياڭراق سىگنال بولۇپ، كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇرىدىغان ئىنقىلاپ بورىنىنىڭ پات ئارىدا يېتىپ كېلىدىغانلىغىدىن بىشارەت بەردى.

1872 ـ يىلىدىن كېيىن، بۇرژۇئا زىيالىلىرى "تەشۋىقات ھەركىتى"نى قوزغاپ، ئىسلاھاتچىلىقنى تەرغىب قىلدى. بۇ ھەركەتنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى لوفىس ھائېنا (1856 ــ 1896). ماسلو دېر بىلار (1850 ــ 1896) ۋە ھوسې ريسال (1861 ــ 1896)لار ئىدى. ئۇلار ئىسپانىيىدە «ئىتتىپاق» گېزىتىنى چىقىرىپ، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ، بولۇپمۇ موناستىرنىڭ تۇرلۇك جىنايەتلىرىنى پاش قىلدى ۋە سوكىتى، فىلىپپىنىڭ مىللى غۇرۇرىنى تەرغىب قىلدى، مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، ئىسپانىيە پارلامېنتىغا ۋەكىل ئەۋەتىپ قاتناشتۇرۇش، موناخلارنى قوغلاپ چىقىرىش، دىنىي جەمىيەتلەرنى فىلىپپىنلاشتۇرۇش، سوز ۋە مەتبۇئات، يىغىلىش، تەشكىلاتلارغا ئۆيۈشۈش ئەركىنلىگى قاتارلىق تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. 1892 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ريسال فىلىپپىندا «فىلىپپىن ئىتتىپاقى»نى قۇرۇپ، قانۇنىي يوللار ئارقىلىق بىرلىككە كەلگەن مىللى دولەت قۇرۇش ۋە مىللى

ئىگىلىكنى تەرەققى قىلدۇرۇش خام خىيالىدا بولدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن رىسال قولغا ئېلىنىپ سۈرگۈن قىلىندى. 1894-يىلنىڭ باشلىرىدا ئىچكى قىسىمدىكى ئىختىلاپلار ۋە ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى دائىرىلىرىنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشىدىن قورقۇش تۇپەيلىدىن، ئىتتىپاق ئوزلۇگىدىن تارقىلىپ كەتتى. 1896-يىلى ھائېنا بىلەن بىلار ئاچلىق ۋە كېسەللىك تۇپەيلىدىن ئولدى. "تەشۋىقات ھەركىتى"مۇ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى.

فىلىپپىن بۇرژۇئازىيىسى ئەكسىيەتچىل، چىرىك ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ۋە موناستىرنىڭ بېسىشىغا ۋە زىيانكەشلىگىگە قاتتىق ئۇچرىدى، ھەتتا ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى تەرىپىدىن "ئالتۇن يۇدۇۋالغان ھايۋان" دەپ ھاقارەتلەندى، شۇڭا ئۇلار ئىسلاھاتچىلىق ھەركىتىنى قوزغىدى. ئەمما، فىلىپپىن بۇرژۇئازىيىسى چەتئەل كاپىتالى ۋە فېودالىلىق كۇچلەر بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ئىدى، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى ئىنتايىن ئاجىز ئىدى، ئۇلار بىر تەرەپتىن، چەتئەل كاپىتالىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىن قۇتۇلۇپ، مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۇرۇپ، مىللى ئىگىلىكنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا تىرىشتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچى-دىخانلار ھەركىتىدىن ئايرىلىپ ۋە ئۇنىڭدىن قورقۇپ، ئىسلاھاتچىلىق ۋە چەتئەل مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن مۇرەسسەلىشىش چارىسى ئارقىلىق ئوز سىنىپىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش خام خىيالىدا بولدى. "تەشۋىقات ھەركىتى" ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى ئىسلاھاتچىلىق يولىنىڭ ئاقمايدىغانلىغىنى، ھەرقانداق ئىسلاھاتچىلىق ھەركىتى جەزمەن مەغلۇپ بولىدىغانلىغىنى چۈشەندۇرۇپ بەردى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ھەركەت فىلىپپىن مۇستەقىللىق ھەركىتىنىڭ راۋاجلىنىشىنى

ئىلگىرى سۈردى.

بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى ھالاكەت گىرداۋىغا بېرىپ قالغان، ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە رەھبەرلىك قىلىشقا ئامالسىز قالغان چاغدا، ئاندېلىس بونىفاسو (1863—1897) باشچىلىغىدىكى ئىنقىلاۋىي تەشكىلات بولغان كاتىپۇنان فىلىپپىن سىياسى سەھنىسىگە چىقتى ۋە مىللى ھەرىكەتنىڭ ئالغا قاراپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1892-يىل 7-ئايدا بونىفاسو مەخپى تەشكىلات — "ئەڭ ئالى، ئەڭ ئىززەتلىك فىلىپپىن ئوغۇل-قىزلىرى جەمىيىتى"نى قۇردى، ئۇ قىسقارتىپ كاتىپۇنان دەپ ئاتالدى. كاتىپۇنان خەلق ئاممىسىغا تايىنىپ قوراللىق كۈرەش ئارقىلىق ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مىللى مۇستەقىللىقنى

بونىفاسو قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا يېتەكچىلىك قىلىپ دۈشمەننى باتۇرلارچە قىرماقتا

قولغا كەلتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. فىلىپپىن ئىتتىپاقى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، كاتىپۇنان ئىسپانىيىگە قارشى كۇرەشكە رەھبەر-لىك قىلغۇچى كۇچ بولۇپ، «ئەرك» گېزىتىنى چىقىرىپ، پائال تۇردە ئىنقىلاۋىي تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، قوراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلاندى. كاتىپۇنان بۇرژۇئازىيە رادىكاللىرىنىڭ سىياسى تەشكىلاتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېنىق ئىجتىمائى سىياسى پۇروگىراممىسى ۋە يىراقنى كوزلىگەن سىياسى غايىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئاساسىي تەلىماتى قويۇق دىنىي تۇس ئالغان ئىدى. لېكىن ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش ۋە ئىسپانىيە زالىملىرىغا قارشى تۇرۇش شوئارى كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئوزىگە جەلپ قىلدى. ئون مىڭلىغان ئىشچىلار، دىخانلار، زىيالىلار، ئەسكەرلەر، خىزمەتچىلەر، ئۇششاق ئېلىپ-ساتارلار ۋە باشقىلار ئارقا-ئارقىدىن كاتىپۇنانغا كىردى، نەتىجىدە ئۇ تېزلىكتە ئاممىۋى خاراكتىرلىق ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتقا ئايلاندى، كېيىنكى چاغلاردا فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدىكى ئاساسىي قوشۇن بولدى.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، فىلىپپىن خەلقى بىلەن ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مىللى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىن-لەشتى، بولۇپمۇ موناستىرنىڭ ھەددىدىن ئاشقان ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلىغى فىلىپپىندىكى ھەرقايسى قاتلام خەلقلىرىنىڭ ئىنتايىن زور غەزىۋىنى قوزغىدى. فىلىپپىندا كۇندىن-كۇنگە پىشىپ يېتىلىۋاتقان ئىنقىلاۋىي ۋەزىيەت مەيدانغا كەلدى، مىللى مۇستەقىللىق دولقۇنى ئوركەشلەپ ئۇلغىيىپ، توسۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى.

فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئىككى باسقۇچى مۇستە-

قىللىق ئۇرۇشى ئىككى باسقۇچقا بولۇنىدى. 1896 ـ يىل 8 ـ ئايىدىن 1899 ـ يىل 1 ـ ئايىغىچە بولغان ۋاقىت مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى بولدى.

1896 ـ يىل 8 ـ ئايىنىڭ 24 ـ كۈنى، بونىفاسىو بالىنتاۋاك دىگەن جايدا قورالـلىق قوزغىلاڭ كوتەردى. جايلاردىكى كاتىپۇنانچىلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئاۋاز قوشتى، خەلق ئامىسى قىزغىن ھىمايە قىلدى، ئىنقىلاپنىڭ غەزەپ ئوتى پۈتۈن فىلىپپىن تاقىم ئاراللىرىنى قاپلىدى. قوزغىلاڭچىلار قوللىرىغا قىلىچ، نەيزە، تاياق ـ توقماق ۋە سىدام نولۇق ملىتىق ئېلىپ، مۇستەملىكىچى ئارمىيىگە ھۇجۇم قىلىپ، ناھايىتى زور غەلىبىگە ئىگە بولدى، كاتىپۇنانچىلار نۇرغۇن جايلارنى ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى.

ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئەكسىلئىنقىلاۋىي زورلۇق كۈچ ئارقىلىق فىلىپپىن خەلقىگە تەھلىكە سالماقچى بولۇپ، مىڭلىغان فىلىپپىن خەلقىنى ئېچىنىشلىق ھالدا قىردى. 12 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغان رىسالمۇ ئولتۇرۇلـدى، نۇرغۇنلىغان بۇرژۇئا موتىدىللىرى قولغا ئېلىنىدى، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىدى. مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تېرورلۇق سىياسىتى خەلقنىڭ تېخىمۇ زور غەزىۋىنى قوزغىدى، ئىزچىل تۇردە ئارىسالدا بولۇپ كەلگەن بۇرژۇئا ئەربابلىرىنىڭ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قاتنىششىغا تۈرتكە بولدى.

ئىنقىلاپ يۇقۇرى دولقۇنغا كوتىرىلىۋاتقان چاغدا، ئىنقىلاپ لاگېرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولۇنۇش يۈز بەردى. پومىشىك، بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئېلىمو ئاگىنالدو (1869 ــ 1964) ئىشچى ـ دىخانلار ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاپ داۋامىدا

پومىشىك، بۇرژۇئازىيە بەلگىلەپ قويغان رامكىلارنى بۇزۇپ تاشلىشىدىن ئەنسىرەپ، بولۇپمۇ دىخانلارنىڭ يەر ئىنقىلاۋى تەلۈبىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدىن ئەنسىرەپ، 1897-يىل 3-ئايدا ئوتكۈزۈلگەن تېھېروس يىغىندا، سۆيىقەستلىك ۋاستىلەر ئارقىلىق، ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى، ئۇنىڭغا ئۇلاپلا كاتېپۇنانىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. 1897-يىل 5-ئايدا، ئاگىنالدو پەسكەشلىك بىلەن مەخپىي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، مىللى قەھرىمان بونىفاسيونى ئولتۇرگۈزدى. 1897-يىل 11-ئاينىڭ 1-كۈنى باك نا باتودا يىغىن چاقىرىلىپ، فىلىپپىن جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋاقىتلىق ئاساسىي قانۇن (ئادەتتە باك نا باتو ئاساسىي قانۇنى دەپ ئاتىلىدۇ) ماقۇللىنىپ، يېڭى ھوكۈمەت قۇرۇلدى. ئاگىنالدو زۇڭتۇڭ بولدى.

ئىنقىلاپ لاگىرى بولۇنۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئاگىنالدو ھوكۈمىتىنىڭ ئاممىۋى ئاساسى تارالدى، ھەربى جەھەتتە ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇپ بولدى. مۇستەملىكچىلەر ۋە دەلال بۇرژۇئازىيىنىڭ تەھدىت سېلىشى ۋە ئالدىشى ئارقىسىدا، ئاگىنالدو ھوكۈمىتى ئاخىرى ئىنقىلاپقا ئاسىلىق قىلىش يولىغا ماڭدى. بىرنەچچە قېتىملىق سودىلىشىش ئارقىلىق، 1897-يىل 12-ئاينىڭ 14-كۈنى، ئاگىنالدو ھوكۈمىتى ئىسپانىيە مۇستەملىكچىلىرى بىلەن باك نا باتو شەرتنامىسىنى رەسمىي ئىمزالدى. شەرتنامىدە: ئاگىنالدو ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر قورال تاشلاپ تەسلىم بولۇپ فىلىپپىندىن چىقىپ كېتىدۇ، ئىسپانىيە دائىرىلىرى ئاگىنالدو قاتارلىقلارغا 800 مىڭ بەسو بېرىدۇ دەپ بەلگىلەندى ھەمدە يالغانلاندىن مىللى باراۋەرلىكنى يولغا قويۇش، ئىجتىمائى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، باج تۈزۈمىنى

تەرتىپكە سېلىش، كىشىلىك ئەركىنلىگىنى قوغداش، مونوستىرنى قوغلاپ چىقىرىشقا ۋەدە بېرىلدى. شەرتنامە ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئاگىنالدو ھوكۈمەتنى تارقاتقانلىغىنى جاكالاپ، شياگىگاڭغا مۇساپىر بولۇپ كەتتى.

ئاگىنالدو يۇز ئورۇپ تەسلىم بولغاندىن كېيىن، فىلىپپىن ئىنقىلاۋى توختاپ قالمىدى. 1898-يىلىنىڭ بېشىدا، سامبالېس، سۇۋۇ، پاناي قاتارلىق جايلاردا يېڭى قوزغىلاڭ پارتلىدى. شۇ يىلى 4-ئايدا گىنىرال ماكابولوس ئوتتۇرا لۇسون ئارىلىدا ۋاقتىلىق ئىنقىلاۋىي ھوكۈمەت قۇرۇپ، ئىنقىلاۋىي ئارمىيىگە رەھبەرلىك قىلىپ، داۋاملىق ھالدا ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۈمرانلىغىغا قارشى كۈرەش قىلدى، شۇنىڭ بىلەن مىللى ئىنقىلاپ يېڭىۋاشتىن ئورلىدى.

1898-يىل 4-ئايدا، ئامېرىكا بىلەن ئىسپانىيە ئوتتۇرىسىدا مۇستەملىكىلەرنى بولۇۋېلىش ئۇرۇشى پارتلىدى. 5-ئاينىڭ 1-كۈنى ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيىسى مانىلا قولتۇغىدا ئىسپانىيە ھەربىي پاراخوتلىرىنى يوقاتتى. فىلىپپىن خەلقى ئامېرىكا، ئىسپانىيە جاھانگىرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا قوراللىق كۈرەش دولقۇنىنى قوزغاپ، ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۈمرانلىغىنى تۈپ-ئاساسىدىن تەۋرەتتى. ئىلگىرى ئىنقىلاپتىن يۈز ئورۇگەن پومىشىك، بۈرژۇئا ئۇنسۇرلار خەلق قوزغىلىڭىنىڭ يېڭىۋاشتىن جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغانلىغىنى كورۇپ، ئامېرىكىنىڭ فىلىپپىنىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يارىدەم بېرىش توغرىسىدىكى ساختا ۋەدىسىنى ئېلىپ، يەنە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كوپلەپ ئىنقىلاپ لاگىرىغا كىرىپ، ئىنقىلاپىنىڭ

رەھبەرلىك ھوقۇقىنى يەنە بىر قېتىم چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، ئاگىنالدو ئامېرىكا ھەربىي پاراخودىغا ئولتۇرۇپ فىلىپپىنغا قايتىپ كەلدى. 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى (ھازىرقى فىلىپپىن دولەت بايرىمى كۈنى)، ئاگىنالدو كاۋىتىدا فىلىپپىنىڭ مۇستەقىل بولغانلىغىنى، ئىنقىلاۋىي ھوكۈمەت قۇرۇلغانلىغىنى جاكالدى. 8 ـ ئايغا كەلگەندە، مانىلا ۋە جەنۇبىتىكى بەزى رايونلارنى ھىسابقا ئالمىغاندا، ئىسپانىيەنىڭ فىلىپپىندىكى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۈمرانلىغى پۈتۈنلەي دىگۈدەك ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

1898 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى فىلىپپىن پارلامېنتى پايتەخت مالولوستا ئىش باشلاپ، ئاساسىي قانۇن تۈزدى. 1899 ـ يىل 1 ـ ئايدا فىلىپپىن ئاساسىي قانۇنى (ئادەتتە مالولوس ئاساسىي قانۇنى دەپ ئاتىلىدۇ) رەسمىي ماقۇللىنىپ، فىلىپپىن جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغى جاكالاندى، ئاگىنالدو قەسەم بېرىپ جۇمھۇرىيەت زۇكتۇكى بولدى.

1899 ـ يىل 2 ـ ئايدىن 1902 ـ يىل 4 ـ ئايغىچە بولغان ۋاقىت مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى بولدى.

ئامېرىكىنىڭ ئىسپانىيەگە ئۇرۇش ئېلان قىلىشتىكى مەقسىدى ئىسپانىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان كۇبا، پورتو ـ رىكو ۋە فىلىپپىننى تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. دەسلەپتە، ئامېرىكا فىلىپپىن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ئىسپانىيە قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىشىدىن پايدىلىنىپ، ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇقتا چېقىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرماقچى بولدى. شۇڭا فىلىپپىنىڭ ئىسپانىيەگە قارشى قورالىق كۈرىشىنى قوللايدىغانلىغىنى بىلدۈرۈپ، فىلىپپىنىڭ پۈتۈنلەي مۇستەقىل بولۇشىغا يالغاندىن ۋەدە قىلغان بولدى.

لېكىن خەلقنىڭ ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۈرىشى ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشىپ، ئامېرىكىنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى ئۆزۈل-مەي يېتىپ كەلگەن ۋە فىلىپپىن ئارمىيىسىنىڭ ياردىمىنىڭ ھاجىتى قالمىغان چاغدا، ئامېرىكا جاھانگىرلىگى ئوزىنىڭ ئىنتايىن قەبىھ مۇستەملىكىچى ئەپتى-بەشىرىسىنى دەرھال ئاشكارىلىدى. 1898-يىل 8-ئايدا، ئامېرىكا ئارمىيىسى مانىلانى زورلۇق بىلەن بېسۋېلىپ، فىلىپپىن ئىنقىلاۋىي ئارمىيىسىنى چېكىنىپ چىقىپ كېتىشكە زورلىدى. 1898-يىل 12-ئاينىڭ 10-كۈنى، ئامېرىكا-ئىسپانىيە پارىژ سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالاندى، ئامېرىكا فىلىپپىننى رەسمىي ئوزىنىڭ قىلىۋالدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، فىلىپپىن خەلقى بىلەن ئامېرىكا جاھانگىرلىگى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئاساسىي زىددىيەتكە ئايلاندى.

پارىژ سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن كېيىن، فىلىپپىن ھوكۇمىتى دەرھال ئېتىراز بىلدۇردى ھەمدە فىلىپپىننىڭ مۇستەقىل-لىغىنى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئامېرىكا ئوكتەملىك بىلەن يولسىزلىق قىلىپ، قەتئىي رەت قىلدى. 1899-يىل 2-ئايدا، ئامې-رىكا-فىلىپپىن ئۇرۇشى پارتلىدى. بۇ ئامېرىكا جاھانگىرلىگى قوزغىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ئىدى. ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملە-كىچىلىك ھوكۇمرانلىغىدىن ئەمدىلا ئازات بولغان فىلىپپىن خەلقى مىللى مۇستەقىللىقنى قوغداش كۈرىشىگە ئاتلىنىپ، ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ تاجاۋۇزىغا باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كورسەتتى. ئامېرىكا بىر تەرەپتىن، ھەربى باستۇرۇش ئېلىپ باردى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنقىلاۋىي لاگېرنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولۇنۇش پەيدا قىلىشنى تەستىقلىدى. بودىلو پاتېرنو ۋە بۇ ئېنكامنو باشچىلىغىدىكى

پومشتشك، دەللال بۇرژۇئازىيە تەسلىمچىلىرى ئامېرىكا بىلەن مۇرەسسەلىشىشنى تەشەببۇس قىلدى؛ ئەنتونىئو لۇنا (1868 — 1899) ۋە ئابولىنالىئو مابىنى (1864 — 1903) باشچىلىغدىكى مىللى بۇرژۇئازىيە رادىكاللىرى بولسا، ئامېرىكا ئارمىيىسىگە قارشى ئاخىرغىچە قانلىق جەڭ قىلىپ، مىللى مۇستەقىللىقنى قوغداشتا چىڭ تۇردى. 1899 ـ يىل 5 ـ ئايدا، ئاگىنالدو دەللال بۇرژۇئازىيىسىنىڭ بەسىمى ئالدىدا تىز پۈكۈپ، مابىنى ئىچكى كابىنىتىنى خىزمەتتىن ئىستىپا بېرىشكە مەجبۇر قىلدى، دەللال بۇرژۇئا ئۇنسۇرلىرى، سىياسى لۇكچەك بودىلو پاتېرنونى ئىچكى كابىنىت زۇگىللىغىغا، بۇئېنكا مىنونى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگىگە تەينىلەپ، تەسلىمچىلىك لۇشىيەنىنى يۇرگۈزدى. بۇ — ئاگىنالدو ھوكۇمىتىنىڭ ئامېرىكا جاھانگىرلىگىگە تەسلىم بولۇشىدىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. ئۇنىڭ كەينىدىنلا، ئاگىنالدو شۇ يىلى 6 ـ ئايدا، گېنىرال لۇنانى ئولتۇرۇپ، ئامېرىكا جاھانگىرلىگىگە قارشى تۇرۇشتىكى بىر مۇھىم بايراقنى چېپىپ تاشلىدى.

ئامېرىكا جاھانگىرلىگى مابىنى ئىچكى كابىنىتى تەختتىن چۈشكەن ۋە گېنىرال لۇنا ئولتۇرۇلگەندىن كېيىن ئىنقىلاۋىي كۈچلەر زور دەرىجىدە ئاجىزلاشقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇزۇنلىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى ئۇزلۇكسىز كوپەيتىپ، فىلىپپىنلىك مۇنتىزىم ئارمىيىسىنى تارمار قىلدى. 1899 ـ يىل 11 ـ ئايدا، ئاگىنالدو مۇنتىزىم ئارمىيىنى، ھوكۈمەتنى ۋە پارلامېنتنى ئارقا ـ ئارقىدىن تارقىتىۋېتىپ، تاغلىق رايونلارغا قېچىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا جاھانگىرلىگىگە قارشى ئۇرۇش پارتىزانلىق ئۇرۇشىغا ئايلاندى. بۇ چاغدا، ئامېرىكا جاھانگىرلىگى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا سىياسى ھۇجۇم

قوزغاپ، باردودې تاۋېرا قاتارلىقلارنى كۆشكۈرتۇپ، 1900-يىلى قوشما ئىشتاتچى پارتىيە تەشكىل قىلىپ، فىلىپپىننى ئامېرىكىغا قوشۇۋېتىشنى تەرغىپ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئامېرىكا جاھانگىرلىگىگە قارشى كۈرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان ۋەتەنپەرۋەرلەرگە زىيانكەشلىك قىلىش، ئۇلارنى تۈرمىگە تاشلاش ۋە سۈرگۈن قىلىش-نى جىددىلەشتۈردى. 1901-يىل 3-ئايدا، ئاگىنالدو ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن تىز پۈكۈپ تەسلىم بولۇپ، ئامېرىكىغا سادىق بولۇشقا قەسەم بەردى ھەمدە فىلىپپىن خەلقىنى قارشىلىق كۆرسە-تىشنى توختىتىشقا چاقىردى. ئاگىنالدودىن كېيىن مۇتەلەق كوپ سانلىق بۇرژۇئا گېنىرالىرى ئارقا-ئارقىدىن ئامېرىكىغا تەسلىم بولدى. 1902-يىل 4-ئايغا كەلگەندە، بىرقەدەر كەڭ كولەمدىكى پارتىزانلىق ئۇرۇشلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتى. شۇ يىلى 7-ئايدا ئامېرىكا ھوكۈمىتى ئامېرىكا-فىلىپپىن ئۇرۇشىنىڭ ئاخىر-لاشقانلىغىنى جاكارلىدى. لېكىن پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئەمەلىيەتتە ئۇزۇن يىللارغىچە داۋام قىلدى.

ئامېرىكا تاجاۋۇزچى ئارمىيىسى پۈتكۈل ئامېرىكا-فىلىپپىن ئۇرۇشى جەريانىدا، بارلىق تېرورلۇق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، فىلىپپىن خەلقىنى قىردى. ئامېرىكىنىڭ بىر ھەربىي ئەمەلدارى ئۆز ئەسكەرلىرىگە مۇنداق ۋەھشى بۇيرۇق چۈشۈرگەن: "ساما ئارىلى ھەممىلا يەردە ئىگىرىغان يىغا ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان چول-جەزىرىگە ئايلاندۇرۇلسۇن. ماڭا ئەسىر ھاجەت ئەمەس، مەن سىلەرنىڭ كەڭ كولەمدە ئوت قويۇپ قىرغىن قىلىشىڭلارنى خالايـ-مەن، سىلەر قانچىكى قاتتىق ئوت قويۇپ قىرغىن قىلساڭلار، مەن شۇنچە خۇرسەن بولىمەن." پۈتكۈل ئامېرىكا-فىلىپپىن ئۇرۇشىدا،

تەخمىنەن 200 مىڭ فىلىپپىن ئەسكىرى ئولتۇرۇلدى. بىر ئامېرىكە-لىق ھەربىي كاتتىۋاشنىڭ مولچەرلىشچە، ئولتۇرۇلگەن فىلىپپىنلىقلار ئومۇمى ئاھالىسىنىڭ ئالتىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئامېرىكا جاھانگىرلىگى — قوي تېرىسىگە ئورىنىۋالغان چىلبورى، ئۇ ئاغزىدا، "دوستلۇق"، "ياردەم بېرىش" دەپ توۋلىغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە قانلىق ۋە ۋەھشى ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، فىلىپپىنىڭ مۇستەقىللىق ھەركىتىنى تۇنجۇقتۇرۇپ، فىلىپپىنىڭ تۇنجى جۇمھۇرىيىتىنى يوقىتىپ، جۇمھۇرىيەت جەسىدى ئۈستىگە ئامېرىكىنىڭ مۇستەملىكە-چىلىك ھوكۇمرانلىغىنى ئورنىتىپ، فىلىپپىننى ئاسىيادا مۇستەملىكە-چىلىك كېچەيمچىلگىنى يولغا قويۇشنىڭ كوۋرۈگى قىلدى.

فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۈرۈشىنىڭ خاراكتېرى ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۈرۈشى مۇستەملىكىچى جاھانگىرلىككە (ئاۋال ئىسپانىيىگە، كېيىن ئامېرىكىغا) قارشى ۋە فېئودال-لىزىمغا (ئاساسلىغى كاتولىك دىنى مونىستىرىغا) قارشى بۇرژۇئا مىللى دېموكراتىك ئىنقىلاۋى بولىدى. بۇ ئۈرۈش ھەل قىلماقچى بولغان ئاساسىي ۋەزىپە مىللى مۇستەقىللىقنى ۋە خەلقنىڭ ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈپ، مونىستىرنىڭ فېئودالىق ئىلاھىي ھاكە-مىيەت ھوكۇمرانلىغىنى يوقىتىپ، مونىستىرنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ ۋە يەرلەرنى دېخانلارغا قايتۇرۇپ بېرىپ، مىللى كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول تازىلاشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەمما، ئالدىنقى ئىشكەتىن بورى قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئارقا ئىشكەتتىن يولۇاس كىرىپ كەلدى. ئىنقىلاپ ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان بولسىمۇ، ئاخىردا ئۇ ئامېرىكا جاھانگىرلىگى تەرىپىدىن ئۈجۈقتۇرۇۋېتىلدى. ئىسپانىيىنىڭ مۇستەم-

لىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئورنىغا ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغى دەسسىدى، فىلىپپىن خەلقى يېڭى-ۋاشتىن مىللى مۇستەقىللىغىدىن مەھرۇم بولۇپ، يېڭىۋاشتىن مۇستەملىكىچىلەر تەرىپىدىن قۇل قىلىندى، شۇڭا، فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ئورۇنلانمىغان بۇرژۇئا ئىنقىلابى بولدى.

ئىنقىلاپ ئوتتىدا دۇنياغا كەلگەن مالولوس ئاساسىي قانۇنى بۇرژۇئا ئاساسىي قانۇنى ئىدى. ئۇ بۇرژۇئا دېموكراتىيىسىنى ۋە خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكىنىڭ دەخلىسىزلىگىنى بەرپا قىلدى، مونارستىرنىڭ سىياسى ئىقتىسادىي ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلدى. بۇ ئاساسىي قانۇندا "ئىگىلىك ھوقۇقى خەلقىلا مەنسۇپ" دەپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن سەلتەنەتلىك ئىبارلەر پومىششىك، بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت ماھىيەتنى يايالمىدى، ئىشچى-دېخانلار ئاممىسى دولەت ھاكىمىيىتىنىڭ سىرتىغا پۈتۈنلەي قېقىپ چىقىرىلدى.

فىلىپپىن جۇمھۇرىيىتى ھوكۇمىتى فىلىپپىن پومىششىك، بۇرژۇئازىيىسىگە پايدىلىق بولغان بىرقاتار تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئۇ ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ۋە مونارستىرنىڭ يەرلىرى ۋە مال-مۇلۇكلىرىنى مۇسادىرە قىلدى، بۇ يەرلەر ۋە مال-مۇلۇكلەرنىڭ كوپ قىسمىنى فىلىپپىن پومىششىك، بۇرژۇئازىيىسى ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى، بۇ يەرلەردىكى دېخانلار بولسا، ئىجارىكەش دېخان بولۇپ قېلىۋەردى. نارازى بولغان دېخانلار ئىستىخىيىلىك ھالدا قوزغىلىپ كۆرەش قىلىپ، ئىجارە تولەشنى، ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشنى رەت قىلدى، دىنىي جەمىيەتلەر ۋە قاچقۇن پومىششىكلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگەللىۋالدى. پومىششىك، بۇرژۇئازىيە ئۇنىڭدىن ئىنتايىن ئالاقزادە بولۇپ، دېخانلارنىڭ يەر

ئىنقىلاۋى تەلىۋىنى ھە دەپ باستى. ئاگىنالدو ھوكۇمىتى، بىر تەرەپ-تىن، كاتولىك دىنى موناستىرىگە قارشى تۇرۇپ، موناخىلارنى قولغا ئېلىپ ۋە قوغلاپ چىقىرىپ، دىنىي جەمىيەتلەردىكى چەتئەل كۆچلىرىنى تازىلىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، گېرىگورىو ئاگىلىپاي (1860—1940)نىڭ فىلىپپىن مۇستەقىل دىنىي جەمىيىتى (ئاگلىپاي دىنىي جەمىيىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى قۇرۇشىنى قوللاپ، دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ فىلىپپىنلاشتۇرۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، داۋاملىق تۇردە كاتولىك دىنىدىن ئەمگەكچى خەلقنى تىزگىنلەشنىڭ بىر خىل مۇھىم ۋاستىسى سۈپىتىدە پايدىلاندى. ئىسپانىيە ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردىكى بىيۇروكىرات ئورگانلار نامدا "ئوزگەرتىپ قۇرۇلدى"، ئەمىلىيەتتە بولسا، ساقلاپ قېلىندى، ئۇنىڭدا پەقەت ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئورنىغا فىلىپپىنلىقلار دەسسىتىلدى. كونا ئەدلىيە، باج تۈزۈمى قاتارلىقلارمۇ ۋاقتىنچە ساقلاپ قېلىندى. بۇ تەدبىرلەر فىلىپپىن بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئىنقىلاۋىيلىغىنىڭ ئىنتايىن ئۆزۈل-كېسىلسىزلىگىنى، ئۇنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغى دەۋرىدىن قېپقالغان كونا دولەت ماشىنىسى ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىن ھوكۇمرانلىق قىلىشقا مۇھتاج ئىكەنلىگىنى چۈشەنىدۈرۈپ بېرىدۇ. ئىنقىلاپ جەريانىدا، پومىشچىك، بۇرژۇئازىيە بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ، ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلىشى ۋە دىخانلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى يۈز بەرگەن چاغدا، ئاگىنالدو ھوكۇمىتى قىلچە ئىككىلەنمەستىن يۇقۇرى بېسىم سىياسىتىنى قوللىنىپ، ھەربىي قوشۇنلىرىنى ئىشقا سېلىپ باستۇردى، يەرلىك خەلق ئەسكەرلىرىنى تارقىتىۋەتتى، خەلقنىڭ قورال ئېلىپ يۇرۇشى ۋە كوچىلارغا چىقىپ يىغىلىش ئوتكۈزۈشىنى مەنئى قىلدى.

مەدەنى ـ مائارىپ جەھەتتە، جۇمھۇرىيەت ھوكۇمىتى فىلىپپىن مىللىتى ـ نىڭ ھەربىي، تىببى، ئەدلىيە ۋە سودا خادىملىرىنى يېتىشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بەردى. دىپلوماتىيە جەھەتتە، ئاگىنالدو ھوكۇمىتى چەتئەل ھوكۇمەتلىرىنىڭ فىلىپپىننىڭ مۇستەقىللىغىنى ئېتىراپ قىلىشىنى پائال تۈرده قولغا كەلتۈردى، لېكىن بۇنداق دىپلوماتىيە كۆرىشى ئىنتايىن ئاجىز بولدى. ئاگىنالدو ئامېرىكا تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ قايمۇقتۇرۇشى ئارقىسىدا 1898 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى «كاۋىتې مۇستەقىللىق خىتاپنامىسى»غا "كۆچلۈك ۋە ئىنسانپەرۋەر شىمالىي ئامېرىكا دولىتىنىڭ ھامىلىغىدا" دېگەن سوزنى كىرگۈزدى، ئىچكى كورسەتمىلەردە، ئاگىنالدو: ئىلاج بولمىغاندا ياكى قورالىق قارشىلىق كورستىشتە مەغلۇپ بولغان چاغدا، ئامېرىكىنىڭ ۋاسىتىلىق قىلىش ھوقۇقىنى قوبۇل قىلىدىغانلىغىنى قايتا ـ قايتا بىلدۈرۈپ، فىلىپپىن بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئاجىز، مۇرەسسەچى، ئارسالدا پوزىتسىيىسىنى ئاشكارىلىدى.

يۇقۇرىدىكى پاكىتلار شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، فىلىپپىن مىللى بۇرژۇئازىيىسى ئۇزىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئاجىزلىغى تۈپەيلىدىن، پۈتكۈل ئىنقىلاپ جەريانىدا ھەممىلا جايىدا ئىككى يۈزلىمچىلىككە يەنى ئىنقىلاۋىيلىققا ۋە مۇرەسسەچىلىك ياكى ئەكسىيەتچىلىككە ئىگە ئىكەنلىگىنى ئىپادىلىدى. فىلىپپىن مىللى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مۇرەسسەچىلىگى فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى ھىساپتا مەغلۇپ بولۇشتىكى مۇھىم ئىچكى سەۋەپ بولدى.

فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشى فىلىپپىن خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش تارىخىدىكى

شانلىق بىر سەھىپە بولدى. فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ئاسىيا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋى دەۋرىنىڭ پەردىسىنى ئاچتى. فىلىپپىن خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشتا قولغا قورال ئېلىشقا، كۆرەش قىلىشقا جۇرئەت قىلىشتەك ئىنقىلاۋىي روھى باشقا ئاسىيا مەملىكەتلىرىدىكى ئېزىلگۈچى مىللەتلەرگە ئىنتايىن زور ئىلھام بەردى. 1906-يىلى، سۇن جۇڭشەن فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا باھا بەرگەن چاغدا: "فىلىپپىندا بىرنەچچە مىليونلا ئاھالە بولسۇ، ئامېرىكىنىڭ ئۇنى مۇنقەرز قىلىشى ئۇچۇن يەنە كوپ يىللار تىركىشىشگە توغرا كېلىدۇ" دەپ يازغان ئىدى. سۇن جۇڭشەن فىلىپپىن خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆرەشلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلەپلا قالماستىن، بەلكى فىلىپپىن ئىنقىلاۋىي ئارمىيىسىگە ياردەملىشىپ ئىككى پاراخوت ھەربىي قورال-ياراق ئېلىشىپ بەرگەن ئىدى، ئەپسۇسكى بۇ قورال-ياراقلار فىلىپپىنغا يېتىپ بارالمىدى. سۇن جۇڭشەن يەنە جۇڭگونى گۇڵەندۇرۇش جەمىيىتىنىڭ ئەزالىرىنى باشلاپ بېرىپ فىلىپپىن ئىنقىلاۋىغا بۇاستە ياردەم بېرىپ، ئۇنىڭ غەلىبىسىنى تېزلىتىش، شۇ ئارقىلىق جۇڭگو ئىنقىلاۋىنى كۆچەيتىش كويىدا بولدى. فىلىپپىندىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرى بۇاستە ئارمىيىگە قاتنىشىش، ئىانە توپلاش، قورال-ياراق ۋە تۇرلۇك ھەربىي لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلەش قاتارلىق نۇرغۇن شەكىللەر بىلەن، فىلىپپىن خەلقىنىڭ مىللى ئازاتلىق ئىشلىرىغا قىزغىن ھىمداشلىق قىلدى ۋە مەدەت بەردى. فىلىپپىن ئىنقىلاپ-چىلىرىمۇ سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىك قىلغان بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ھەركىتىگە ياردەم بەردى. ئەنگلىيە قاتارلىق جاھانگىر دولەتلەر فىلىپپىن جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەسىرىنىڭ ئاسىيادىكى باشقا رايونلارغا كېڭىيىپ كېتىشىدىن قورقۇپ، ئامېرىكىنىڭ فىلىپپىن ئىنقىلاۋىنى

ئۇجۇقتۇرۇشىنى كۇچىنىڭ بېرىچە قوللىدى، ئامېرىكا فىلىپپىنىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، فىلىپپىنىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش ھەركىتىنى تېزلەتتى، يېخېتۇەن ھەركىتىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان ئامېرىكا قوشۇنلىرى فىلىپپىندىن ئەۋەتىلدى.

6 - بولۇم 1905 ـ 1911 - يىللاردىكى ئىران بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى

ئىراننىڭ يېرىم مۇستەملىكىلىشىشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى دۇنيا كاپىتالىزىمىنىڭ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويۇشىغا ئەگىشىپ، شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە كۇندىن - كۇنگە قويۇقلاشتى، ئىراننىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىستىراتېگىيىلىك ئورنى كۇندىن - كۇنگە مۇھىم بولۇپ قالدى، ئۇ ئەنگلىيە، روسىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكا قاتارلىق جاھانگىرلارنىڭ تالىشىش نىشانىغا ئايلاندى. جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىقنى تېزلەتكەنلىگى تۇپەيلىدىن ئىراننىڭ يېرىم مۇستەملىكىلىشىشى كۇندىن - كۇنگە چوڭقۇرلاشتى.

19 ـ ئەسىردە، روسىيە ۋە ئەنگلىيە ئىرانغا كوپ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ، ئىراننىڭ شىمالى ۋە شەرقىدىكى كەڭ كولەملىك زىمىنىنى كېسىۋالدى. روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىگى ئىراننى مەجبۇرلاپ نۇرغۇنلىغان تەڭسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالىتىپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇش، ئىجارىگە ئېلىش ۋە كونسوللار ھوكۇم چىقىرىش قاتارلىق ئىمتىيازلارغا ۋە تومۇريول ياساش، تېلېگىراممىا لىنىيىسى ئورنىتىش، ئىچكى دەريالاردا قاتناش، چېگرا بېجىدىن ئالاھىدە مەنپەئەت-

دار بولۇش، بانكا ئېچىش، قەغەز پۇل تارقىتىش، تاماكىچىلىقتىن مەخسۇس مەتپەئەتىدار بولۇش قاتارلىق مەنپەئەت ۋە ھوقۇقلارغا ئىگە بولۇۋالدى. ئۇلار ئىرانىنك مۇھىم سودا پورتلىرى، تامۇژنىسى، تاشقى سودىسى ۋە قاتناش-تىرانسپورت ئىشلىرىنى تىزگىنلەپلىپ، ئىرانىنى سانائەت بۇيۇملىرى بازىرى، خام ئەشيا مەنبەسى ۋە مەبلەغ سېلىش ئورنىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. جاھانگىرلار ئىران ھوكۇمىتىگە پۇل قەرز بېرىش ۋە بانكا ئېچىش ئارقىلىق، پۇل-مۇئامىلىسى ۋە مالىيە جەھەتتىن ئىرانىنك كانىيىنى بوغدى، يەنە بىۋاستە مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق پۈتۈن ئىران زېمىنىدا نېفىت ئېچىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى. ئەنگلىيە ئىرانىنك نېفىت بايلىغىنىك 4 تىن 3 نى ئىگەللۇۋېلىش بىلەن، ئىرانىنك ئاساسىي ئىقتىسادىي تارماقلىرىنى تىزگىنلىۋالدى. جاھانگىرلار سىياسى ۋە ھەربى جەھەتتىن ئىرانىنى قاتتىق تىزگىنلىدى، ئىرانىنك فېودالالار سىنىپى ئۈلارنىك ئىرانغا ھوكۇمرانلىق قىلىشتىكى تۈۋرۈگى بولۇپ قالدى. چارروسىيە ئىران پادىشاسىغا روسىيە ھەربى ئەمەلدارى لىياخوۋ قوماندانلىغىدىكى كازاكلارچە ئاتلىق ئەسكەرلەر (خان جەمەتىنى قوغدىغۇچى قوشۇن)نى قۇرۇپ بەردى، بۇ قوشۇن چارروسىيىنىك ئىران فېودال خان جەمەتىنى تىزگىنلەش ۋە ئىران خەلقىنى باستۇرۇشتىكى ۋەھشى قوراللىغا ئايلاندى. ئىرانىنك پادىشالىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى روسىيە بەلگىلەيدىغان بولدى، شىمالدىكى ئولكىلەرنىك باش ۋاللىرى روسىيە تاللىغان ئەمەلدارلار ئېچىدىن تەيىنلىنىدىغان بولدى، ئەنگلىيىنىك سىياسى كۆچى ئاساسلىغى، ئىرانىنك جەنۇبىي قىسمىدا بولۇپ، ئۇ قورال، پۇل ئارقىلىق جەنۇبتىكى كوچىمەن قەبىلىلەرنىك خانلىرىنىك مەركىزىي ھوكۇمەتكە قارشى چىقىشىغا

مەدەت بېرىپ، يەرلىك تەپرىقە كۆچلىرىنى كېڭەيتىتى. قىسقىسى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىران پۈتۈنلەي روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى. ئىران خەلقى بىلەن جاھانگىرلىك ئوتتۇرىسىدىكى مىللى زىددىيەت يېقىنقى زامان ئىران جەمئىيتىدىكى بىر ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ قالدى. ئىران جاھانگىرلىكنىڭ زۇلمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدىكى مىللى ئىنقىلاپ ۋەزىپىسىگە دۇچكەلدى.

چەتئەل تاۋارلىرى ۋە كاپىتالىنىڭ كىرىشىگە ئەگىشىپ، ئىراننىڭ ئوز ئوزىنى تەمىنلەيدىغان فېئودالىق ئىگىلىگى بۇزۇلۇپ تاشلاندى، لېكىن فېئودالار سىنىپىنىڭ دېخانلار ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيسى يەنىلا ئۇستۇنلۇك ئورۇندا تۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇ دەللالار كاپىتالى ۋە جازانىخورلار كاپىتالىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيسى بىلەن بىرلىشىپ، دېخانلارنى تېخىمۇ قاتتىق ئەزدى. دېخانلار ئوز ھوسۇلىنىڭ 10 دا 9 ئۇلۇشىنى يەر ئىجارىسى ۋە باج - سېلىق سۈپىتىدە فېئودالارغا تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى. پومىشىكلار دېخانلارنىڭ يەر - لىرىنى كوپلەپ تارتىۋېلىپ، ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ تېرىلغۇ كولىمىنى كېڭەيتتى. فېئودالار، شاھزادىلەر، ۋەزىرلەر ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلار يەرلەرنى كوپلەپ ئوزىگە قوشۇۋالدى. 20 - ئەسىرگە كەلگەندە، دېخانلارنىڭ يەرلىرى، جامائەلەرنىڭ يەرلىرى ۋە ئەسلىدىكى دولەت ئىختىيارىدىكى يەرلەرنىڭ مۇتلەق زور قىسمى چوڭ پومىشىكلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. ئىران خەلقىنىڭ فېئودالىزىم بىلەن بولغان زىددىيىتى يېقىنقى زامان ئىران جەمئىيتى - دىكى بىر تۈپ زىددىيەت ئىدى. فېئودالارنىڭ زۇلمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئىران دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ ۋەزىپىسى ئىدى.

ئىراننىڭ قول سانائەتچىلىرى ھەم چەتئەللىك ماشىنا سانائىتىنىڭ چەتكە قېقىشى، ھەم فېودال ئەمەلدارلارنىڭ ئېغىر ئالۋاڭ-سېلىق سېلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى بىلەن، ئارقا-ئارقىدىن ۋەيران بولۇپ، باشقا يۇرتلارغا سەرسان بولۇپ كەتتى. ئىران بۇرژۇئازىيىسى (زور كوپچىلىگى سودا بۇرژۇئازىيىسى)، بىر تەرەپتىن، فېودالىق يەر تۈزۈمى بىلەن زىچ باغلانغان ئىدى، ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى سودا-سانائەت كاپىتالىستى قوشۇمچە پومىشىك ئىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار يەنە چەتئەل تاۋارلىرىنىڭ توكمە قىلىپ سېتىلىشىنىڭ بېسىمىغا ۋە ئوز مەملىكىتىدىكى فېودال ھوكۇمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئېزىشىگە ئۇچرايتتى، مۇستەبىت ھوكۇمەتنىڭ ئېغىر ئالۋاڭ-سېلىق-لىرى ھەددى-ھىسابسىز ئىدى ھەمدە ئۇ مال-مۇلۇكلەرنى خالىغىنىچە مۇسادىرە قىلاتتى، ئادەمنىڭ بىخەتەرلىگى قىلچە كاپالەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى، دولەت مەنپەئەتى ۋە ھوقۇقى چەتكە ئېقىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىران مىللى سودا-سانائىتىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئېغىر توسالغۇ بولدى، بۇنىڭ ئارقىسىدا ئەمدىلا تەرەققى قىلىشقا باشلىغان مىللى سودا-سانائەت ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ داۋاملىق سۇنۇپ تۇردى، پەقەت ئەنئەنىۋى گىلەمچىلىك سانائىتىلا جان تالىشىش ھالىتىدە تۇراتتى. ئىران بۇرژۇئازىيىسى جاھانگىرلىك ۋە فېودالىزىمنىڭ ئېزىشىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلاردا جاھانگىرلىككە ۋە فېودال مۇستەبىتلىككە قارشى تۇرۇش تەلىۋى پەيدا بولدى. ئىراننىڭ بۇرژۇئازلاشقان پومىشىكلىرى (ئاتالمىش "لىبېرال پومىشىكلار")نىڭ سانى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ناھايىتى نۇرغۇن كوپىيىپ كەتتى، ئۇلار بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدا مەنپەئەت جەھەتتە ئورتاقلىق بار ئىدى، ئۇلارمۇ ئىسلاھاتنى،

مۇستەبىت پادىشا ھوقۇقىنى چەكلەشنى تەلەپ قىلاتتى.

مۇستەبىت پادىشا باشچىلىغدىكى فېئودالىلار گۇرۇھىنى ئېچكىرىگە قارىتا چىرىك فېئودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمنى ساقلاپ قېلىپ، تاشقىرىغا قارىتا مۇرەسسەچىلىك قىلىپ تەسلىم بولۇپ، دولەتنىڭ مەنپەئەتى ۋە ھوقۇقىنى سېتىپ، جاھانگىرلىكنىڭ قورالىغا ئايلىنىپ قالدى. چىرىكلىكتە ئۆچىغا چىققان پادىشا دولەتنىڭ مەنپەئەتى ۋە ھوقۇقىنى گوروگە قويۇش بەدىلىگە چەتئەللەردە تاماشا ۋە سەيلە قىلىش ھەم ياخشى كۆرىدىغان ۋەزىرلىرىگە ئىنئام قىلىشقا ئىشلەتتى. فېئودال ھوكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئېچىكى قىسمىدا، يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلار بىلەن پادىشا ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى، بۇلار پادىشانىڭ مەھكىمە شەرئىنىڭ ھوقۇقىنى چەكلەش قاتارلىق تەدبىرلىرىدىن ئىنتايىن نارازى بولۇپ، خەلقنىڭ فېئودالىزىمغا قارشى ھەرىكەتلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ئىمتىيازلىرىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى. ئۇلار پادىشا ھوقۇقىغا ئوڭ تەرەپتىن قارشى تۇردى.

ئىنقىلاپ ھارپىسىدا، ئىران جەمئىيتى گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەكەپ زىددىيەتلەر بىلەن تولغان ئىدى، ئۇنىڭ ئىچىدە فېئودال ھوكۈمرانلار گۇرۇھى بىلەن خەلق ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ قالغان ئىدى. بۇ زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىشى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ پارتلىشىغا ئېلىپ باردى. 1905-يىلىدىكى روسىيە ئىنقىلاۋى ئىرانغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى.

ئىران بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئۇيۇشۇشى 1905-يىل 12-

ئايدىن 1908 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە بولغان ۋاقىت ئىنقىلاپنىڭ بىرىنچى باسقۇچى بولدى.

تېھراندىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ سودىگەرلەرنى ۋە ئاخۇنلارنى قاتتىق ئۇرغانلىغى ۋە ئولتۇرگەنلىگى ئىران ئىنقىلاۋىنىڭ سەۋەپچىسى بولدى. جايلاردىكى ئامما ئىسلام ئاخۇنلىرىنىڭ يېتەكچىلىگىدە مۇستەبىت پادىشا ھوقۇقىغا قارشى نامايىش، بازار تاشلاش ۋە ئىش تاشلاشنى ئۇيۇشتۇردى ھەمدە مىچىتلەرگە بېرىپ "پانالىنىش" ئارقىلىق قارشىلىق بىلدۇردى. نامايىشچى ئامما دولەتنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشىنى، ئاساسىي قانۇن تۇزۇشىنى، پارلامېنت يىغىنى ئېچىشىنى تەلەپ قىلدى. ئېتىراز بىلدۇرۇش پائالىيەتلىرى 8 ئاي داۋام قىلدى. تېبرىز شەھىرىدىكى ئامما ئەڭ ئاخىرىدا، مۇبادا ئىككى كۇن ئىچىدە پادىشا ئاساسىي قانۇن تۇزىدىغانلىغىنى جاكالىمىسا، قوراللىق قوزغىلاڭ كوتىرىدىغانلىغىنى جاكالىدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، 1906 ـ يىل 8 ـ ئايدا، پادىشا نا ئىلاج ئاساسىي قانۇن تۇزۇش پارلامېنتى چاقىرىش توغرىسىدا يارلىق چۇشۇردى ھەمدە پادىشا ھوقۇقىنى تەدرىجى يوسۇندا شاھزادە مۇھەممەد ئەلىگە ئوتكۇزۇپ بەردى. 10 ـ ئايدا، بىرىنچى نوۋەتلىك پارلامېنت يىغىنى ئېچىلدى، پارلامېنت يىغىنىنىڭ مەركىزىي خىزمىتى ئاساسىي قانۇن تۇزۇشتىن ئىبارەت بولدى، 12 ـ ئايدا ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىندى. 1907 ـ يىل 10 ـ ئايدا يەنە ئىران نېگىزلىك قانۇننى تولۇقلايدىغان ماددىلار ماقۇللاندى. پۇتۇن ئاساسىي قانۇن تۇزۇش جەريانىدا، ئىراننىڭ ئىشچى ـ دىخانلار ھەركىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. جەنۇبىي ئەزەربەيجان ئولكىسى ۋە گىلان ئولكىسى قاتارلىق جايلاردا دىخانلار ھەركىتى بىرقەدەر كەڭ كولەملىك بولدى. دىخانلار

ئىستىخىيىلىك ھالدا ئىجارە ھەققى تولەشكە، باج تولەشكە، ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە قارشى تۇردى، پادىشا ھوقۇقى ئۇستىدە ئىسيان كوتەردى. ئايرىم جايلاردىكى دېخانلار ئاقسۇڭەكلەرنىڭ قورۇق يەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئاشلىقلىرىنى تارتىۋېلىپ، ئۇزلىرى بولۇ-شۇۋالدى، بۇ ھەتتا تەرەققى قىلىپ يەرلەرنى تارتىۋېلىشقىچە بېرىپ يەتتى. شەھەرلەردىكى خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي ئاكتىپلىغى تېخىمۇ ئۇستۇن بولدى. نۇرغۇن شەھەرلەردىكى سودىگەرلەر، ئاخۇنلار، قول سانائەت-چىلەر ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى قاتارلىقلار يەرلىك ئىنقىلاۋىي ھاكە-مىيەت تەشكىلىگە تەڭ كېلىدىغان تەشكىلات ــ ئانجۇمەن (كومىتېت) نى ئۇيۇشتۇردى. ئانجۇمەن دەسلەپتە پارلامېنت سايلىمىغا نازارەتچىلىك قىلىش ئىشىنى ئىشلىگەن ئىدى، كېيىن بىر قىسىم جايلاردا تەرەققى قىلىپ دېموكراتىك ئاپتونومىيە ئورگىنى ۋە ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەت ئورگىنى بولۇپ قالدى. ئانجۇمەن ئاشلىق باھاسىنى بەلگىلەش، مەككار سودىگەرلەرنى تەكشۈرۈپ جازالاش، مەككار سودىگەرلەر بىسۇالغان ئاشلىقلارنى كەمبەغەللەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىش، ئىنقىلاۋىي تەرتىپنى ساقلاش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ ئىشلىدى، ئۇنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى زور ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتى "مۇزاھىمەت" ئىنقىلاپ-نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە پىدائىلار قوشۇنى تەشكىل قىلدى، ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى دېخانلار، ئىشچىلار، شەھەر كەمبەغەللىرى ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازلار بولۇپ، بۇ تەشكىلات ئىران ئىنقىلاۋىنىڭ ئاساسىي قوراللىق كۈچى بولدى. دەل ئاساسىي قانۇن تۈزۈش جەر-يانىدا ئىراندىكى ئىنقىلاۋىي ئامىۋى ھەركەتلەر جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغانلىغى، مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپى كۈچلەر سېلىشتۇرمە-

سدا دېموكراتىك كۆچلەرگە پايدىلىق ئۆزگىرىشلەر بولغانلىغى ئۈچۈن، 1906 ــ 1907 ـ يىللاردىكى ئىران ئاساسىي قانۇنى ئاسسىيا-دىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىغا قارىغاندا، شەكىل جەھەتتە دېموكراتىيە خاراكتىرى زوررىاق بولغان بىر ئاسا-سىي قانۇن بولدى. ئاساسىي قانۇندا پادىشا ھوقۇقى خېلى زور دەرىجىدە چەكلەندى، ئۇنىڭدا، پارلامېنت يىغىنى دولەتنىڭ ئالى ھوقۇقلۇق ئورگىنى، ئۇ قانۇن ۋە خام چوتلارنى تەستىقلاش ھوقۇ-قىغا ئىگە؛ پارلامېنتنىڭ تەستىقىدىن ئوتكۈزمەي تۇرۇپ ھوكۈمەت چەتئەللەدىن قەرز ئالمايدۇ ۋە شەرتنامىلەر ئىمزالىمايدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇ ئاساسىي قانۇننىڭ ئېغىر كەمچىلىگى شۇكى، ئۇنىڭدا يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلار كومىتېتىغا ئىنتايىن چوڭ ھوقۇق بېرىلدى. بۇ ھال ئىنقىلاپنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە رەھبەرلىك ھوقۇ-قىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلارنىڭ قولىدا بولغانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئاممىسى-نىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش قاتارلىق ئىجتىمائى تەلەپلىرى ئىشقا ئاشمىدى، ئاممىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئاكتىپلىغى داۋاملىق ئورلىدى، ئۇلار ئىنقىلاپنىڭ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىشىنى تەلەپ قىلدى. لېكىن ئىنقىلاپ لاگىرىدىكى ھەرقايسى گۇرۇھتىكى كۆچلەرنىڭ سىياسى پوزىتسىيىسىدە جىددى ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئىنقىلاپنىڭ دەسـ-لەپكى مەزگىلىدىكى رەھبىرى بولغان بۇرژۇئا پادىشالىق ئاساسىي قانۇنچىلار (يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلار ۋە چوڭ سودىگەرلەر)نىڭ ئىنقىلاپقا قاتنىشىشتىكى مەقسىدى پارلامېنت يىغىنى چاقىرىپ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش ئارقىلىق پادىشانىڭ مۇستەبىتلىك ھوقۇقىنى چەك-

لەشنى تەلەپ قىلىشتىنلا ئىبارەت ئىدى. ئۇلار ئىنقىلابنىڭ بۇ دائىر-رىدىن چىقىپ كېتىشىنى خالىمايتتى ۋە ئۇنىڭغا جۇرئەتسىزلىك قىلالمايتتى، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش تەلىۋىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇشقا تېخىمۇ جۇرئەت قىلالمايتتى. پادىشالىق ئاساسىي قانۇنچىلارنىڭ قارىشىچە، پارلامېنت يىغىنى چاقىرىپ ئاساسىي قانۇن جاكالىغاندىن كېيىن ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسى ئورۇنلانغان ھىساپلىنىاتتى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپە پارلامېنت ئارقىلىق بەزى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشتىنلا ئىبارەت ئىدى. ئۇلار ئانجۇمەنىنىڭ رولىنى بارغانسېرى چەكلەپ، ئۇنىڭ سىياسى پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشغا يول قويمىدى. مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، چوڭ سودا بۇرژۇئازىيسى ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلار ئىنقىلاپ لاگىرىدىن چېكىنىپ چىقتى.

جۇش ئۇرۇپ ئورەشلەۋاتقان ئىران ئىنقىلاۋى دولقۇنى ئالدىدا، ئەنگلىيە، روسىيە جاھانگىرلىگى تىل بىرىكتۈرۈپ، 1907 ـ يىل 8 ـ ئايدا «ئەنگلىيە ـ روسىيە كېلىشىمى»نى ئىمزالىدى، ئىككى تەرەپ مۇرەسسەلىشىپ، ئىراندا تەسىر دائىرىسىنى بولۇشۇۋالدى: ئىراننىڭ شىمالىي قىسمىنى روسىيە تىزگىنلەيدىغان، شەرقىي جەنۇبىي قىسمىنى ئەنگلىيە تىزگىنلەيدىغان، ئوتتۇرا قىسمى "بىتەرەپ رايون" بولىدىغان بولدى. روسىيە بىلەن ئەنگلىيە "پىرىسىيە (يەنى ئىران.ـــ تۈزگۈچىدىن)نى بولۇشۇۋېلىشقا تەييارلىنىپ بولدى."① ئىرانغا قارىتىلغان سىياسەتنى تەڭشەش ئاساسىدا، ئىككى جاھانگىر دولەت تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىران ئىنقىلاۋىغا بىرلىكتە ئارىلاشتى.

---

① لېنىن. «دۇنيا سىياسىدىكى ئوت تۇتاشتۇرغۇچ». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15 ـ توم، 156 ـ بەت.

چارروسیه ئىران پادىشاسىنى قوللىنىلمقتىن، ئىران پادىشاسىنىڭ ئورنى كۆچەيدى. 1907 ـ يىلىغا كەلگەندە، روسىيىنىڭ 1905 ـ يىل ئىنقىلاۋى چارپادىشا تەرىپىدىن باستۇرۇلدى، روسىيىدىكى 2 ـ نوۋەتلىك دوماسۇ تارقىتۋېتىلدى، بۇ ئىران پادىشاسىنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي سىياسى ئۆزگىرىش قوزغىشى ئۈچۈن پايدىلىق خەلقارا شارائىت يارىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن پادىشا كازاك ئاتلىق ئەسكەرلەر لۈيىنى يادرو قىلغان ئەكسىيەتچى قوشۇنغا تايىنىپ، ھەرقايسى گۇرۇھتىكى ئەكسىلئىنقىلاۋىي كۆچلەرنى توپلاپ، 1907 ـ يىل 12 ـ ئايدا ۋە 1908 ـ يىل 6 ـ ئايدا ئىككى قېتىم ئەكسىلئىنقىلاۋىي سىياسى ئۆزگىرىش قوزغىدى. بىرىنچى قېتىملىق سىياسى ئۆزگىرىش بويىدىن ئاجراپ كەتتى، ئىككىنچى قېتىملىق سىياسى ئۆزگىرىش ئەملىگە ئاشتى. چارروسىيىنىڭ بۇاستە پىلانلىشى ئارقىسىدا، پادىشانى قوغدىغۇچى قوشۇن بولغان كازاكلار لۈيىنىڭ لۈيىجاڭى، چارروسىيىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى لىياخوۋ شاڭشياۋ ئەكسىيەتچى ئار-مىيىگە قوماندانلىق قىلىپ، پارلامېنت بىناسىنى توپقا تۇتۇپ، نۆر-غۇن پارلامېنت ئەزالىرىنى ۋە ئانجۇمەن ئەزالىرىنى قولغا ئالدى، ئىنقىلاۋىي ئاممىنى ئولتۇردى. پادىشا ئاساسىي قانۇنىنى بىكار قىلغانلىغىنى ۋە پارلامېنتىنى تارقىتىۋەتكەنلىگىنى جاكالىدى. باشقا شەھەرلەردىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن ئەكسىلئىنقىلاۋىي سىياسى ئۆزگىرىش يۈز بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن، يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلار ۋە چوڭ سودا بۇرژۇئازلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئەكسىلئىنقىلاۋىي لاگىرغا ئوتۇپ، ئىنقىلابقا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. لېنىن شۇ چاغدا چارروسىيە ھوكۇمىتىنىڭ ئىران ئىنقىلاۋىغا ئارىلاشقانلىغىنى قاتتىق سوكۇپ مۇنداق دەپ كورسەتتى: "پېرسىيدە، روسىيىدىكى بىرىنچى دۇمانى

تارقىتىشنى 1905 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ھەر ـ كىتى بىلەن ئوزىگە خاس ئۇسۇلدا بىرلەشتۇرگەن ئەكسىلئىنقىلاپ يۇز بەردى. پاپونلار تەرىپىدىن شەرمەندىلەرچە تارمار قىلىنغان چارروسىيە ئارمىيىسى دەسمايىسىنى قايتۇرۇۋالماقتا، ئەكسىلئىنقىلاپ ئۇچۇن قىزغىن كەتمەن چاپماقتا، كازاكلار روسىيىدە ئېتىپ ئولتۇرۇش، جازا يۇرۇشى قىلىش، ئۇرۇش ۋە تالان ـ تاراج قىلىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى كورسەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئۇلاپلا پېرسىيىدىكى ئىنقىلابنى باستۇرۇشتا خىزمەت كورسەتمەكتە. نىكولاي رومانوۋ قارا گۇرۇھچى پومىششكلار ۋە ئىش تاشلاش ھەم ئىچكى ئۇرۇشتىن قورقۇپ يۇرىگى يېرىلغۇدەك بولغان كاپىتالىستلارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، پېرسىيە ئىنقىلابچىلىرىغا غالجىرلىق بىلەن قارشى تۇرماقتا."①

ئىران ئىنقىلاۋى بۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشمىدى. 1908 ـ يىل 7 ـ ئايدىن 1909 ـ يىل 7 ـ ئايغىچە بولغان ۋاقىت ئىنقىلابنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى بولدى.

بۇرژۇئا ۋە پومىششىك ئاساسىي قانۇنچىلارنىڭ بىر قىسمى يەنىلا ئىنقىلاپ لاگىرىدا قېپقالدى. ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئۇششاق بۇرژۇئا دېموكراتىيچىلىرىنىڭ قولىغا ئوتۇپ، ئىنقىلاپ خەلق ھەركىتى شەكىلدە جەنۇبىي ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلاردا تېخىمۇ جۇش ئۇرۇپ ئورکەشلەپ راۋاجلاندى. ئىنقىلابنىڭ مەركىزى تېبرىزغا كوچتى. بۇ يەردە ساتتارخان (68 ـ 1867 ـــ 1914) باشچى ـ

---

① لېنىن. «دۇنيا سياسىسىدىكى ئوت تۇتاشتۇرغۇچ». «لېنىن ئەسەر ـ لىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15 ـ توم، 156 ـ بەت.

ساتتارخان

لىغىدىكى ئىنقىلاۋىي كۇچلەر ئەكسىلئىنقىلاۋىي كۇچلەرگە قارشى هايات ـ ماماتلىق جېڭىنى قانات يايدۇردى. 1908 ـ يىل 6 ـ ئايدىكى سىياسى ئوزگىرىشتىن كېيىن، تېبرىزدىكى ئانجۇمەن ئەمىلىيەتتە ئىنقىلاۋىي هاكىمىيەت ئورگىنىغا ئايلاندى، ئۇ: ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۇرۇش، پارلامېنت يىغىنى چاقىرىش، تېبرىزنى بېسىپ ياتقان پادىشا پەرەسلەرنى قوغلاپ چىقىرىش، چەتئەل مۇداخىلىچىلىرىنى هەيدەپ چىقىرىش، دىگەن بىرقەدەر رادىكال ئىنقىلاۋىي شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. تېبرىزدىكى ئانجۇمەن ئىنقىلاۋىي هاكىمىيەتنى مۇستەهكەملىگەن ۋە ئىنقىلاۋىي تەرتىپنى ياخشىلىغاندىن كېيىن، ئىنقىلاۋىي هاكىمىيەتنى پۇتۇن جەنۇبىي ئەزەربەيجانغا، گىلانغا ۋە ئىراننىڭ جەنۇبىي قىسمىغىچە كېڭەيتتى. پادىشا هوقۇقى نۇرغۇن جايلاردا ئىسمى بار جىسمى يوق قۇرۇق جازىغا ئايلىنىپ قالدى. پادىشا باشچىلىغىدىكى ئەكسىيەتچى كۇچلەر تېبرىزدىكى ئىنقىلاۋىي هاكىمىيەتنى كوزىگە قادالغان مىخ دەپ قارىدى. 1909 ـ يىل 2 ـ ئايدا، ئەكسىيەتچى ئارمىيە تېبرىز شەهىرىنى مۇهاسىرىگە ئالدى. ئىنقىلاۋىي پىدائىلار قوشۇنى بىلەن ئەكسىلئىنقىلاۋىي ئارمىيە شەهەر سېپىلى تۇۋىدە جىددى جەڭ قىلدى. پادىشا ئارمىيىسى تېبرىز شەهىرىنى ئالالماي تۇرغان چاغدا، روسىيە، ئەنگلىيە جاهان ـ

گىرلىگى بىۋاستە ئەسكەر چىقىرىپ ئارىلاشتى. 1909 ـ يىل 4 ـ ئايدا، روسىيە ئارمىيىسى "مۇھاجىرلارنى قوغداش" نامى بىلەن تېبرىزنى ئىشغال قىلىپ، ئىران ئىنقىلاپچىلىرىنى تۇتقۇن قىلدى. تېبرىزدىكى ئىنقىلاۋىي كۈچلەر ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئىنقىلاپنىڭ مەركىزى يەنە گىلان ئولكىسىگە يوتكەلدى. ئەنگلىيە ئارمىيىسى ئىراننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا قۇرۇقلۇقتا چىقىپ، ئابباس پورتى، بوشىر پورتى قاتارلىق جەنۇپتىكى شەھەرلەردىكى ئىنقىلاۋىي ھەركەتلەرنى باستۇردى.

1909 ـ يىل يازدا، گىلاندىكى پىدائىلار قوشۇنى (رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىنقىلاپ قوشۇنىغا كىرىۋالغان چوڭ پومىششىك سېپاھدار چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان) پادىشانى قوغلاپ چىقىرىش مەقسىدىدە تېھرانغا ھەربى يۇرۇش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىراننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغان بەختىيار قەبىلىسىنىڭ قوشۇنىمۇ پايتەختكە يۇرۇش قىلدى. 1909 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ئىككى قوشۇن بىرلا ۋاقىتتا تېھرانغا ھۇجۇم قىلىپ، پادىشا ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، پادىشا مۇھەممەد ئەلى روسىيىگە قېچىپ كەتتى.

1909 ـ يىل 7 ـ ئايدىن 1911 ـ يىل 12 ـ ئايغىچە بولغان ۋاقىت ئىنقىلاپنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچى بولدى.

سېپاھدار ۋە بەختىيار قەبىلىسىنىڭ كاتتىۋېشى ئاسساد باشچىلىغىدىكى يېڭى ھوكۇمەت، بۇرژۇئازىيە ۋە لىبرال پومىششىكلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، پادىشالىق تۇزۇمىنى بىكار قىلىشقا جۇرئەت قىلماي، يەنە ئەھمىدنى يېڭى پادىشا قىلىپ يولەپ تۇرغۇزۇپ، 2 ـ نوۋەتلىك پارلامېنت يىغىنى چاقىرىپ، خەلقنىڭ دېموكـ

راتىك هوقۇقنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چەكلىدى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي تەلەپلىرىدىن بىرسىمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى، نامراتلىق، ئاچارچىلىق، مال باھاسىنىڭ ئورلىشى شۇ پېتىچە قېلىۋەردى. يېڭى ھوكۈمەت ئامېرىكىلىق شۇستنى چىللاپ كېلىپ مالىيە باش تەپتىشى قىلىپ، باج-سېلىقنى كۆپەيتتى. خەلق يېڭى كۆرەشنى قوزغىدى. بۇرژۇئازىيە ۋە لىبرال پومىششكلار خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆرەشلىرىدىن قورقۇپ، دەرھال مەملىكەت ئىچىدىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن مۇرەسسەلەشتى. يېڭى ھوكۈمەت فېۋدال-زىمىنغىمۇ قارشى تۇرمىدى، جاھانگىرلىككىمۇ قارشى تۇرمىدى، پۈتۈن دىققىتىنى خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈچلىرىنى باستۇرۇشقا قاراتتى، پىدائىلار قوشۇنىنى بىرنەچچە قېتىم قورالسىزلاندۇردى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئەكسىلئىنقىلاۋىي كۈچلەر قايتا تىرىلدى. 1911-يىل 7-ئايدا، روسىيىگە قېچىپ كەتكەن پادىشا مۇھەممەد ئەلى 30 مىڭ كىشىلىك يالانما ئارمىيىنى باشلاپ كاسپىي دېڭىزىدىن قۇرۇقلۇقىقا چىقىپ، تېھرانغا يۈرۈش قىلدى. خەلق يەنە بىر قېتىم قوزغىلىپ ئىنقىلابىنى قوغداپ، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ تىرىلىش سۈيىقەستىنى تارمار قىلدى. شۇ يىلى كۈزدە، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە سۇنى لىيىتىپ بېلىق تۇتماقچى بولۇپ، كەڭ كولەملىك قوراللىق مۇداخىلە قىلدى. پىدائىلار قوشۇنى چەتئەل مۇداخىلىچىلىرىگە قارشى قاتتىق جەڭ قىلىۋاتقان چاغدا، 1911-يىل 12-ئايدا، چارروسىيە تېھرانداۋ ئەكسىلئىنقىلاۋىي سىياسى ئۇزگىرىش قوزغاپ، پارلامېنتنى تارقىتىپ، كاجار سۇلالىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. يېڭىدىن قۇرۇلغان روسىيە پەرەس ھوكۈمەت ئەكسىلئىنقىلاۋىي تېرورلۇق ھوكۈمرانلىغىنى يۈرگۈزدى. چارروسىيە ئارمىيىسى شىمالىي قىسمىدا ئىنقىلاپ-

چىلارنى هە دەپ قىردى. ئىران ئىنقىلاۋى ئاخىرى تۇنجۇقتۇرۇلدى.

ئىران بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەبلەر

ئىران فېئوداللىق كۈچلەر چوڭقۇر يىلتىز تارتقان يېزا ئىگىلىكى مەملىكىتى ئىدى. بۇنداق مەملىكەتتە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنى ھەقىقى غەلىبىگە ئېرىشتۇرۇش ئۈچۈن، كەڭ دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ئاكتىپلىغىنى تولۇق قوزغاش ئارقىلىق جاھىل فېئوداللىق كۈچلەرنى تارمار قىلىش كېرەك ئىدى. ماۋجۇشى جۇڭگو ئىنقىلاۋىنى مىسال كەلتۈرۈپ مۇنداق دەپ كورسەتكەن: بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى "يېزىلاردا زور ئۆزگىرىشنىڭ بولۇشىغا مۇھتاج. شىنخەي ئىنقىلاۋى ۋاقتىدا شۇنداق ئۆزگىرىش بولمىغان ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ مەغلۇپ بولدى."① ئىران ئىنقىلاۋى جەريانىدا، بۇرژۇئازىيە دېخانلارنى قوزغاپ قاتناشتۇرۇشقا جۈرئەت قىلمىدى، دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ئاكتىپلىغى جارى قىلدۇرۇلمىدى. دېخانلار ھەركىتى بىرقەدەر كەڭ قانات يايغان جەنۇبىي ئەزەربەيجان ۋە گىلان رايونلىرىدىمۇ كۆرەش ئىستىخسىلىك، تارقاق ھالدا بولدى، كۆرەش ئاساسەن باج ئېلىشقا قارشى تۇرۇش شەكلىدە بولدى. ئىراننىڭ كوپىنچە جايلىرىدا كەڭ دېخانلار تېخى ئىنقىلاۋىي ھەركەتكە قاتناشمىغان ئىدى. شۇڭا، كوپىنچە جايلاردىن ئېيتقاندا، فېئوداللىق كۈچلەر دېخانلار ھەركىتىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىمىدى. ئاساسىي قانۇن تۈزۈش، پارلامېنت يىغىنى چاقىرىش ۋە پادىشانى قوغلاپ چىقىرىشلار فېئوداللىق كۈچلەرنىڭ ئۇلۇنىنى تەۋرىتەلمىدى، بۇنىڭ بىلەن كېيىنكى چاغلاردىكى

---

① ماۋ زېدۇڭ. «خۇنەن دېخانلار ھەركىتىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 28 ـ بەت.

ئەكسىلئىنقىلاۋىي تىرىلىش ئۇچۇن ئاپەت يىلتىزى قالدۇرۇلدى. ئۇ چاغدا ئىران ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئادەم سانى ئىنتايىن ئاز، كۇچى ناھايىتى ئاجىز ئىدى، شۇنىڭ ئۇچۇن، ئىران ئىنقىلاۋىغا كەڭ ئامما (قول سانائەتچىلەر، شەھەر كەمبەغەللىرى قاتارلىقلار) قاتناشقان بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئارىسىدا تايانچلىق كۇچلەر — ئىشچى-دىخانلار ئامىمىسى ئىنقىلاپتا ئوزلىرىنىڭ تارىخىي رولىنى تېخى تولۇق جارى قىلدۇرالمىدى.

ئىنقىلاپقا رەھبەرلىك قىلغۇچى كۇچلەردىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چوڭ سودىگەرلەر ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلار مۇستەبىت پادىشا ھوقۇقىغا قارشى تۇرۇش ۋاقتىدا بىر مەھەل ئىنقىلاپ لاگىرىغا كىرىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن تېزلا ئاسىلىق قىلدى ۋە ئىنقىلاپقا قارشى تۇرۇشقا قاراپ ماڭدى. ئىران مىللى بۇرژۇئازىيىسى ئەسلىدىلا ئىنتايىن ئاجىز ئىدى، ئۇ ئىسلاھاتچىلىق ئاساسىدىكى پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۇزۇم ئورنىتىش يولىدا ئىنقىلاپ قاينىمىغا ئېلىپ كىرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ "ئىنقىلاۋىي غايىسى" پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۇزۇمنى ئورنىتىشتىن ھالقىپ كېتەلمىدى، ئۇ جۇمھۇرىيەت تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۇرئەت قىلالمىدى، دىخانلارنىڭ يەر مەسىلىسىگە تېگىشكە جۇرئەت قىلالمىدى، جاھانگىرلىكتىن ھەم قورقتى، ھەم ئۇنىڭغا نىسبەتەن خام خىيالدا بولدى. ئۇنىڭ ئىنقىلاپىنىڭ چوڭقۇرلاپ راۋاجلىنىشىدىن قورقۇشى مۇستەبىت پادىشا ھوقۇقىدىن قورقۇشىدىن كەم ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئۇ خەلق ھەركىتى بىلەن قىسقىلا ۋاقىت بىرلەشتى، ئوز سىنىپىنىڭ تەلىۋى ئورۇنلانغان ھامان خەلق ھەركىتىدىن ئايرىلىپ، فېودالىزىم ۋە جاھانگىرلىك بىلەن مۇرەسسەلىشىش يولىغا

قاراپ ماڭدى. ئۇششاق بۇرژۇئازىيە دېموكراتىيچىلىرىمۇ ئىنقىلاپ داۋامىدا ئۆزىنىڭ ناھايىتى زور چەكلىملىكلىكىنى ئاشكارىلىدى، ئۇ جاھانگىرلىككە، ھېۋدالىزىمغا قارشى تۇرۇش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى، شۇنىڭدەك ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىنىدۈرۈش يولىدا ئىشچى-دېخانلار ئىتتىپاقىنى تولۇق قوزغىمىدى. تېھرانغا ھەربى يۈرۈش قىلىش داۋامىدا، ئۇلار پىدائىلار قوشۇنىدىن ئىبارەت قوراللىق كۈچكە رەھبەرلىك قىلىشتا چىڭ تۇرماي، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى پومىششىك ئۇنسۇرلارغا تارتقۇزۇپ قويدى.

روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىنىڭ ئىنقىلابىنىڭ مۇھىم پەيتىدە بىۋاستە ئەسكەر چىقىرىپ ئىران ئىنقىلاۋىغا ئارىلاشقانلىغى ۋە ئۇنى باستۇرغانلىغى ئىران ئىنقىلاۋىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەپ بولدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "روسىيە ئەكسىلىنقىلاۋى پېرسىيىدە ھەل قىلغۇچ دىگۈدەك رول ئويناندى ھەمدە داۋاملىق شۇنداق رول ئويناماقتا."① چارپادىشا ھوكۇمىتى "روسىيىنىڭ 1849-يىلى ياۋروپادا قىلغان شۇملۇقلىرىنى ئاسىيادا تەكرارلىدى. ئۇ چاغدا، نىكولاي I ئەسكەر ئەۋەتىپ ۋېنگرىيە ئىنقىلاۋىنى باستۇرغان ئىدى"②.

ئىران بۇرژۇئازىيىسى ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئىنقىلاپقا رەھبەرلىك قىلىپ مەغلۇپ بولغانلىغى شۇنى ئىسپاتلاپ بەردىكى، جاھانگىرلىك دەۋرىدە، ئىشچىلار سىنىپىدىن باشقا ھېچقانداق سىنىپ ھېچقانداق چىن مەنىدىكى ئىنقىلاپقا رەھبەرلىك قىلىپ

① لېنىن. «بالقان ۋە پېرسىيىدىكى ۋەقەلەر». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15-توم، 194-بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 200-بەت.

ئۇنى غەلىبىگە ئېلىپ بارالمايدۇ. شەرق ئەللىرىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىغا پۇرولېتارىيات ۋە ئۇنىڭ پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلىشى شەرت، شۇنداقلا ئۇ ئۇزۇل-كېسىل غەلىبە قىلالايدۇ.

ئىران ئىنقىلاۋى، دۇنيا جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، 1905-يىلىدىكى روسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا قوزغالغان ئاسىيادىكى ئىنقىلاپ بورىنىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ئىدى. ئىنقىلاپنىڭ تەرەققىيات جەريانى ئوتكۇر، مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇنىڭغا قاتناشقان ئامما بىرقەدەر كەڭ بولدى، ئىنقىلاۋىي كۈچلەر بىلەن ئەكسىئىنقىلاۋىي كۈچلەر تەكرار-تەكرار كۈرەشلەرنى باشتىن كەچۈردى، ھەتتا تەرەققى قىلىپ ئىچكى ئۇرۇش شەكلىگە ئايلاندى. ئۇ، جۇڭگودىكى شىنخەي ئىنقىلاۋىغا ئوخشاش، ئاسىيا خەلقىنىڭ ئۇيغانغانلىغىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى. بۇ ئىنقىلاپ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىراندىكى فېئودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمىگە قاتتىق زەربە بەردى، ئەنگلىيە، روسىيە جاھانگىرلىگىنىڭ ئەكسىئىنقىلاۋىي ئەپتى-بەشىرەسىنى ئاشكارىلاپ بەردى، كەڭ ئاممىنى ئويغىتىپ سىياسى كۈرەشكە قاتناشتۇردى، ئىران تارىخىدا جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزىمغا قارشى ئىنقىلاۋىي كۈرەشنىڭ يېڭى باسقۇچىنى باشلاپ بەردى.

7-بولۇم 1908—1909-يىللاردىكى تۈركىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى

تۈركىيە جەمىيىتىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللى زىددىيەت

20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئوسمان (تۈركىيە) ئىمپېرىيىسىدىن ئىبارەت بۇ چوڭ مەخلۇق تېزلىكتە چاك-چېكىدىن پارچىلانماقتا ئىدى. ئىمپېرىيىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر قاتمۇ-قات بولۇپ، سىنىپىي زىددىيەتمۇ، مىللى زىددىيەتمۇ ئىنتايىن ئوتكۇرلىشىپ كەتكەن ئىدى.

فېودالىق تۈزۈمنىڭ قاتتىق ئېزىشى ئارقىسىدا، دېخانلارنىڭ يەر مەسىلىسى ئىنتايىن ئېغىرلاشتى، ئاھالىنىڭ 5 پىرسەنتىنلا تەشكىل قىلىدىغان فېودال ۋە پومىشىكلار تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ 3 تىن 2 قىسمىنى ئىگەللىۋالغان ئىدى. دېخانلار فېودالларنىڭ ئوتاق-چىلىق تۈزۈمىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ، فېودال دولەتكە ئېغىر ئوشرە تاپشۇراتتى (ئەملىيەتتە دېخانلار ھوسۇلنىڭ 30—40 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى)، ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان دېخانلار يەنە چەتئەل كاپىتالىنىڭ باھانى چۈشۈرۈپ سېتىۋېلىش قاتارلىق تەڭ قىممەتتە بولمىغان ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق قىلىدىغان ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايتتى. تۈركىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىدا، بولۇپمۇ ماكىدونىيىدە ھوكۈمرانلار سىنىپىدىكىلەرنىڭ زور كوپچىلىگى تۈرك مىللىتىدىن بولغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان چوڭ پومىشىكلار ئىدى، دېخانلار سلاۋيان مىللىتىدىن بولغان، خرىستىيان دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئوتاقچى ئىجارىكەش دېخانلار ئىدى، سىنىپىي زىددىيەتكە مىللى زىددىيەت ۋە دىنىي زىددىيەت ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن ئوتكۇر ۋە مۇرەككەپ ئىدى. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن، جايلاردا دېخانلار قوزغىلاڭلىرى ئۈزۈلمەي كوتىرىلىپ تۇردى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، تۈركىيە دولەت قەرزىنىڭ ئومۇمى سانى 4 مىليارت فرانكقا يەتتى. 1881 ـ يىلى قۇرۇلغان، فرانسىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دولەتلەر تىزگىنلىگەن "ئوسمان دولىتى قەرز ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى" "دولەت ئىچىدىكى دولەت" كە ئايلىنىپ، تۈركىيىنىڭ مۇھىم مالىيە كىرىم مەنبەسىنىڭ ھەممىسىنى تىزگىنلىدى. چەتئەل كاپىتالى تۈركىيىنىڭ كان ئېچىش، تومۇرىيول، دېڭىز قاتنىشى، جامائەتكە لازىمەتلىك نەرسىلەر كارخانىلىرى قاتارلىق چوڭ تىپتىكى كارخانىلىرىنى ۋە تاماكا، پاختا، مەشۇت قاتارلىقلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنى مونوپول قىلدى ھەمدە تۈركىيىنىڭ ئىچكى ـ تاشقى سودىسىنى تىزگىنلىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تۈركىيىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىلىشىشى يەنىمۇ چوڭقۇر ـ لاشتى، تۈركىيە تاموژنا، تاماكا بېجى، توز بېجى، بېلىقچىلىق بېجى، ئوشرە قاتارلىق مۇھىم باج كىرىملىرىنى گوروگە قويۇش بەدىلىگە جاھانگىرلاردىن نۇرغۇن قەرز ئالدى. تۈركىيىنىڭ 19 ـ ئەسىردە مۇستەملىكە ياكى ۋاسىلىق قىلىنىدىغان دولەت ئورنىغا چۈشۈپ قالمىغانلىغىنىڭ سەۋىۋى شۇكى، ئۇ بىرلا ۋاقىتتا فرانسىيە، ئەنگلىيە، روسىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە قاتارلىق جاھانگىر دولەتلەر تەرىپىدىن تالان ـ تاراج قىلىندى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە تالىشىش ئارقىسىدا ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇ چوڭ مەخلۇق ـ ئوسمان ئىمپېرىيىسىنى مۇستەقىل ئىشغال قىلىۋالالمىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، جاھانگىرلار دۇنيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش كۈرىشىنى باشلىدى، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق يەرلەرنى بولۇشۇۋېلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن، پۈتۈن ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ بولۇۋېلىنىش خەۋپى قاش

بىلەن كىرىشكىنىڭ ئارىلىغىدىكى ئىش بولۇپ قالدى.

تۈركىيە مەملىكىتى ئىچىدە سولتان خامىد II (1876—1909-يىللاردا تەختتە تۇردى) تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، دەرھال 1876-يىل ئاساسىي قانۇننى① بىكار قىلىپ، ئىنتايىن مۇستەبىت بولغان قوراللىق ھوكۈمرانلىقنى ھە دەپ يولغا قويدى، ئالاھىدە ئاتلىقلار قوشۇنى تەشكىل قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى قانۇنلۇق باستۇردى. ئۇ نۇرغۇن ئىشپىيون، پايلاقچىلارنى بېقىپ، ئازراقلا "گۈمانلىق" كىشىلەرنى دەرھال تۇتقۇن قىلىپ، قاتتىق قىيىن-قىستاققا ئالدى؛ گېزىت-ژورناللار ئۈستىدە قاتتىق تەكشۈرۈشنى يولغا قويۇپ، "ئاساسىي قانۇن"، "پارلامېنت"، "ئەركىنلىك"، "ئىنقىلاپ" دېگەنىدەك ئىبارىلەرنى بىردەك چېقىرىپ تاشلىدى. بىيۇروكىرات ئۈرگانلار تولمۇ كېڭىيىپ، يالغانچىلىق بىلەن ئىش بېجىرىدىغان، ئاشكارا ھالدا پارىخورلۇق قىلىدىغان بولدى. تۈركىيە سۇلتانى خەلقە قارىتا زالىم پادىشا بولدى، جاھانگىرلىك ئالدىدا بولسا تىز پۈكۈپ تەسلىم بولۇپ، دولەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ۋە مىللى مەنپەئەتنى ساتتى. بۇ خىل مۇستەبىت، ۋەتەن ساتقۇچ ھاكىمىيەتنىڭ ھوكۈمرانلىغى ئاستىدا، تۈركىيە جەمئىيتىنى تېرورلۇق قاپلاپ، ئىگىلىك خاراپلاشتى، ئائىلە قول سانائىتى، مىللى سانائەت

---

① 1876-يىل 5-ئايدا پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم ئورنىتىشنى تەشەببۇس قىلغۇچى يېڭى ئوسمانچىلار ئوردا سىياسى ئۇزگىرىشى قوزغاپ، ئابدۇل ئەزىز سۇلتانلىغىنى بىكار قىلدى. ئابدۇل خامىد II پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تەختكە ئولتۇرۇپ، ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم ئورنىتىشنى تەشەببۇس قىلغۇچى قىياپەتكە كىرىۋالدى. شۇ يىلى 12-ئايدا تۈنجى تۈركىيە ئاساسىي قانۇنى رەسمىي جاكالاندى، بۇ تارىختا 1876-يىل ئاساسىي قانۇنى دەپ

تۇنجۇقتۇرۇلدى، ئەنگەنىۋى پاختا توقۇمچىلىق، يۇڭ توقۇمچىلىق ۋە يىپەك توقۇمچىلىق كەسىپى جىددى ھالدا ۋەيران بولدى. تۈركىيە بۇرژۇئازىيىسى خامىد II نىڭ مۇستەبىت ھوكۇمرانلىغىغا ۋە دولەتنىڭ مەنپەئەت ۋە ھوقۇقىنى ساتقانلىغىغا ئىنتايىن نارازى بولدى. بۇلار فېودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پادىشالىق ـ ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى بۇرژۇئا ئىنقلاۋىنىڭ بىرىنچى ۋەزىپىسى قىلدى.

تۈركىيە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمىسى ئىدى. تۈرك مىللىتى ھوكۇمران مىللەت ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى بەزى ھوكۇمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەتلەرنىڭ كىدىن كوپ توۋەن ئىدى. تۈركىيە سۇلتانى پان ئىسلامىزمنى يولغا قويۇپ، خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان، تۈرك بولمىغان مىللەتلەرنى ھوقۇقتىن مەھرۇم قىلدى، ئەرمەنلەر، ماكىدونلار، ئالـبانلار ۋە كىرىتلارغا قارىتا زوراۋانلىق ھوكۇمرانلىغى ۋە مىللى قىرغىنچىلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكتىن، مىللى زىددىيەت ئىنتايىن ئوتكۇرلىشىپ، مىللى قوزغىلاڭلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈزۈلمەي داۋاملىشىپ تۇردى. 1896 ـ يىلى كىرىت ئارىلىدا سۇلتانىغا قارشى قوزغىلاڭ پارتلىدى. 1903 ـ يىلى ماكىدون دىخانلىرى كەڭ

ئاتالدى. ئاساسىي قانۇندا: ئىككى پالاتالىق پارلامېنت قۇرۇلىدىغانلىغى، ئىمپېرىيىنىڭ پۈقرالىرى دىنىي ئېتىقادىغا قارىماستىن قانۇنىدا باپ ـ باراۋەر بولىدىغانلىغى ۋە بىرنەچچە تۈرلۈك بۇرژۇئا دېموكراتىك ھوقۇقلىرى، سۇلتاننىڭ پارلامېنتقا ئارىلىشىش ھوقۇقى بولىدىغانلىغى، ئىسلام دىنىنىڭ دولەت دىنى بولىدىغانلىغى، تۈرك تىلى دولەت تىلى بولىدىغانلىغى ۋە باشقىلار بەلگىلەندى.

كولەملىك قوزغىلاڭ كوتەردى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تۈركىيە خۇددى پارتلاش ئالدىدا تۇرغان يانار تاغقا ئوخشاپ قالغان ئىدى.

1908 ـ 1909 ـ يىللاردىكى تۈركىيە بۈرژۇئازىيە ئىنقىلابى ئوسمان ئىمپېرىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى تۈركىيە سۇلتانىنىڭ فېئودال مۇستەبىتلىك ھوكۇمرانلىغىغا ئىنتايىن غەزەپلەنگەن، ئۇزلۇكسىز تۇردە قوزغىلاڭ، ئىسيان ۋە ئىش تاشلاش دولقۇنىنى قوزغىدى. لېكىن بۇ كۈرەشلەرنىڭ ھەممىسى ئىستىخىيىلىك، تارقاق خاراكتېردا ئىدى. تۈركىيە ئىشچىلار سىنىپى شەكىللىنىش جەريانىدا تۇراتتى، بۇ چاغدا ئاران 40 ـ 50 مىڭ كىشى ئىدى، ئۇ خەلق ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىكىنى ئۈستىگە ئالالمايتتى. تۈركىيە مىللى بۇرژۇئازىيىسى چەتئەل كاپىتالىنىڭ ۋەيران قىلىشى ۋە رىقابىتى ھەم ئوز مەملىكىتىدىكى دەللال بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېزىشى ئارقىسىدا ئىنتايىن ئاجىز ئىدى. تۈركىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنىڭ زەئىپلىگى ئۇنىڭ سىياسى جەھەتتىكى چەكلىملىكلىگىنى بەلگىلىدى. 1894 ـ يىلى ياش ھەربىي ئەمەلدارلار، تووبن دەرىجىلىك مەمۇرى ئەمەلدار، زىيالىلار ۋە بىر قىسىم پومپىششكىلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن قۇرۇلغان بۇرژۇئازىيە مەخپى پارتىيىسى ـ بىرلەشكەن تەرەققىپەرۋەرلەر كومىتېتى (ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئوزىنىڭ سىياسى پۈروگراممىسىدا پەقەت ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتۈنلۈگىنى ساقلاش، 1876 ـ يىل ئاساسىي قانۇنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە سۇلتانىنىڭ مۇستەبىتلىك تۈزۈمىگە قارشى تۈرۈشنىلا ئوتتۇرىغا قويدى. تۈركىيە سۇلتانىنىڭ دەھشەتلىك باستۇرۇشى ئارقىسىدا، 50 مىڭ سىياسى مەھبۇس تۈرمىگە تاشلاندى، 80 مىڭى سۈرگۈن قىلىندى. بۇ پارتىيە، مەملىكەت ئىچىدە پۈت

تىرەپ تۇرۇش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، چەتئەلگە مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتتى. چەتئەلدىكى ياش تۇركچىلەر ئىچىدە يەنە بولۇنۇش يۈز بەردى، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە يىمىرىلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى.

1905-يىلى روسىيە ئىنقىلاۋى ۋە ئىران ئىنقىلاۋى يۈز بەرگەندىن كېيىن، تۈركىيىنىڭ خەلق ئىنقىلاۋى ھەركىتى ئۇنىڭدىن ئىلھام ئېلىپ، جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. تۈركىيىنىڭ ئوز زىمنى ئاناتولىيە ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق جايلاردىن ئەرمەنىيە، ئالبانىيە، يەمەن، ماكىدونىيە قاتارلىق جايلاردىكى دىخانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە مىللى قوزغىلاڭلار ئارقا-ئارقىدىن پارتلىدى، ئۇنىڭ ئىچىدە ماكىدونىيەدىكى دىخانلار قوزغىلىڭى 1903-يىلى باشلىنىپ 3 يىلغىچە پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قەتئى داۋاملاشتۇردى، 1905-يىلىدىن كېيىن ئۇنىڭ كولىمى بارغانسېرى زورايدى. خەلق ئىنقىلاۋىي ۋەزىيىتىنىڭ چاپسان ئورلىشى چەتئەلدىكى ياش تۈركچىلەرنىڭ يېڭىۋاشتىن جانلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. 1906-يىلى ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى ئۇزىنىڭ مەركىزىي ئورگىنىنى پارىژدىن ماكىدونىيىنىڭ سالونىكا شەھىرىگە كوچۇرۇپ كەلدى.

شۇ چاغدا تۈركىيىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان تارىخىي ۋەزىپە — بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنى ئىلىپ بېرىپ، يەر مەسىلىسى ۋە مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىش، فېئودال مۇستەبتىلىك تۈزۈمىنى يوقىتىش، جاھانگىرلىككە بېقىندى بولۇشتىن قۇتۇلۇش ئىدى. ياش تۈركچىلەر ئوز كۈچىنىڭ ئاجىزلىغىنى چوڭقۇر ھىس قىلدى، شۇنىڭ بىلەن، ئوخشاش بولمىغان سىياسى غايىدىكى دېموكراتىك كۈچىلەرنىڭ ياش تۈركچىلەر پارتىيىسىنىڭ سىياسى پۈروگراممە-

سنى قوبۇل قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈشكە كۈچەپ تىرىشتى. 1907-يىلى، ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى ماكىدونىيە، ئالبانىيە، ئەرمىنىيە، ئەرەبىستان قاتارلىق جايلاردىكى مىللەتچەرۋەر تەشكىلاتلار بىلەن پارىژدا قۇرۇلتاي ئوتكۈزدى. قۇرۇلتايدا: ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ساقلاش؛ قانۇن ئالدىدا ھەرقايسى مىللەتلەر ۋە ھەر-قايسى دىنىي ئېتىقاتتىكىلەر باپ-باراۋەر بولۇش؛ خامىد II سۇلتان-لىغنى بىكار قىلىش؛ 1876-يىل ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق پارلامېنت تۈزۈمىنى ئورنىتىش ھەققىدە كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. يۇقۇرىدىكى نىشانغا يېتىشنىڭ ئۈسۈلى سۇلتان ھوكۈمىتىگە پاسسىپ قارشىلىق كۆرسىتىش، باج-سېلىق تاپشۇرماسلىق، ھەربىي قوشۇنلارنى قوزغىلاڭغا تەييار-لىنىشقا سەپەرۋەر قىلىشتىن ئىبارەت، دەپ بەلگىلەندى. قۇرۇلتايىنىڭ قارارى شۇنى ئۇقتۇرۇپ بەردىكى، ئېلىپ بېرىلىش ئالدىدا تۈركىيە ئىنقىلاپ ئىنتايىن چەكلىك ئىدى، ئۇنىڭ نىشانىسى پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم ئورنىتىشتىنلا ئىبارەت ئىدى، ئاخىرقى ۋاستىسى ئۆزگىرىش قىلىش ئىدى. ئىنقىلاپ كۈنتەرتىپكە قويغان باشقا مۇھىم مەسىلىلەرگە كەلسەك، ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى ئۇنى ھەل قىلماقچى ئەمەس ئىدى.

قۇرۇلتايدىن كېيىن، 1908-يىلىنىڭ باشلىرىدا، ياش تۈركچىلەر ئىنقىلاپ تەييارلىغىنى كىرىشىپ كەتتى. ئۇ بالقان رايونىدىكى بۇلغا-رىيە، ئالبانىيە ۋە گرىتسىيە پارتىزانلار قوشۇنلىرى بىلەن ئالاقە باغلىدى؛ ماكىدونىيىنىڭ چوڭ-كىچىك شەھەرلىرىدە تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان 15 مىڭ پارتىيە ئەزاسىغا ئىنقىلاۋىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىش بولۇپمۇ ماكىدونىيىدە تۈرۈشلۇق ئارمىيىگە قارىتا زور

كۆچ بىلەن قولغا كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلەش توغرىسىدا يوليورۇق بەردى. ماكىدونىيىدە تۈرۈشلۇق ئىككىنچى، ئۈچىنچى جۇنتۈەندىكى ياش ھەربىي ئەمەلدارلار ۋە كەڭ ئەسكەرلەر سۇلتانىنىڭ لەقۋا، قابىلىيەتسىز، خىيانەت قىلىپ چىرىپ كەتكەن ئەركە ئەمەلدارلىرىنىڭ ئارمىيىنى تىزگىنلەپ، ئۇزاقتىچە تەمىناتنى تۈتۈپ قالغانلىغىغا ۋە پايلاقچىلارنىڭ ھەربى قوشۇنلاردا تەپ تارتماستىن زورلۇق-زومبۇلۇق قىلغانلىغىغا ئىنتايىن نارازى بولۇپ، ئارقا-ئارقىدىن ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى تەرەپكە ئوتتى.

ياش تۈركچىلەرنىڭ ئەسلىدىكى پىلانى بويىچە، مۇبادا سۇلتان 1876-يىل ئاساسىي قانۇننىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى رەت قىلىدىغان بولسا، 1909-يىلى كۆزدە قوزغىلاڭ كوتەرمەكچى ئىدى. لېكىن 1907—1908-يىللىرى تۈركىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ ئوتى بارغانسېرى ئۆلغايدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جاھانگىرلار تۈركىيىنى بولۇۋېلىش ھەركىتىنى تېزلەشتۈردى: ئاۋسترىيە سالونىكنىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىشقا ئۇرۇندى، روسىيە، ئەنگلىيىلەر 1908-يىل 6-ئايدا ماكىدونىيىدە ئورتاق ھەرىكەت قىلىش كېلىشىمى تۈزدى. سۇلتان بولسا ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى يەنە بىر قېتىم جاھىللىق بىلەن رەت قىلدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، ياش تۈركچىلەر قەتئىي ھەرىكەت قوللىنىپ، مۇددەتتىن ئىلگىرى قوزغىلاڭ كوتىرىشنى قارار قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

1908-يىل 7-ئاينىڭ 3-كۈنى، ئۈچىنچى جۇنتۈەندىكى ئالبانىيىلىك ياش ھەربى ئەمەلدار نىيازى شياۋشياۋ 200 نەپەر پىدائىنى باشلاپ رېسنا شەھىرىدە قوراللىق قوزغىلاڭ كوتىرىپ، تاغلىق رايونغا كىرىپ، خەلقنى سۇلتانىنىڭ مۇستەبىتلىك ھوكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ

تاشلاشقا چاقىردى. ئەنۋەر (1882 ــ 1922) شياۋشياۋ قوشۇن باشلاپ قوزغىلاڭ كوتىرىپ ئۇنىڭ بىلەن بىرلەشتى. ماكسۇنىيە دىخان-پارتىزانلار قوشۇنىمۇ قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىگە قاتناشتى. قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى بارغانلا يېرىدە ماكسۇنىيە دىخانلىرىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. خامىد II ئاناتولىيە جۇنتۇەنىگە دەرھال ماكسۇنىيىگە بېرىپ ئۇلارنى باستۇرۇشقا جىددى بۇيرۇق چۈشۈردى. لېكىن سۇلتانىنىڭ بۇ قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەر ئوق چىقىرىشنى رەت قىلدى ھەمدە ئىنقىلاپچىلار تەرەپكە ئوتتۇپ كەتتى. سۇلتان يەنە ئالاھىدە كېچىرىم قىلىش، پارا بېرىش، مۇئاشىنى ۋە دەرىجىسىنى ئۇستۇرۇش، تۈتۈپ قېلىنغان ھەربى تەمىناتنى تارقىتىپ بېرىش قاتارلىق چارىلەر بىلەن ئىنقىلاۋىي قوشۇنىنى پارچىلاشقا ئۇرۇنىدى، لېكىن ئۇمۇ كارغا كەلمىدى. 7 ـ ئايىنىڭ 23 ـ كۈنى، ئىنقىلاۋىي ئارمىيە سالونىكىغا كىردى ھەمدە سۇلتانغا تېلېگىراممىا بېرىپ، ئۇنىڭغا 24 سائەت ئىچىدە ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى، ئۇنداق قىلمايدىكەن، ئىككىنچى، ئۈچىنچى جۇنتۇەن دەرھال ئىستامبولغا ھۇجۇم قىلىدىغانلىغىنى ئۇقتۇردى. بۇ چاغدا پايتەختتە تۇرۇشلۇق بىرىنچى جۇنتۇەن تەۋرىنىپ قالدى، سۇلتانىنىڭ مۇھاپىزەتچى ئارمىيىسىمۇ تۇراقسىزلىنىپ قالدى. كۆچلەر سېلىشتۇرمىسىدا جىددى ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن ئەھۋالدا، خامىد II يول قويغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ئۇزىنى "ئەزەلدىنلا ئاساسىي قانۇنچىلىق تەرەپدارى" قىلىپ كورىستېپ، 7 ـ ئايىنىڭ 24 ـ كۈنى 1876 ـ يىل ئاساسىي قانۇنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، پارلامېنت يىغىنىنى چاقىرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. تۇركىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىر مەھەل غەلبىنى تەبرىكلەش خوشاللىغا چۆمدى.

بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ دەسلەپكى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەن ياش تۈركىچىلەر بۇ چاغدا ئارمىيىنى تىزگىنلەش، پارلامېنتنى ۋە ھوكۈمەتنى ئۆگەللەش، باي بولۇشتىن ئىبارەت 3 ئىشقا ئىنتايىن كۆڭۈل بولدى. 1908 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى تېرورلۇق، سېتىۋېلىش، ئالدامچىلىق ۋە ئېزىقتۇرۇش تەشۋىقاتى قاتارلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ پارلامېنتتىكى كوپچىلىك ئورۇننى قولغا كەلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، ئوز سىنىپىمىزنىڭ مەقسىدىگە يەتتۇق دەپ ھىساپلاپ، ئىنقىلاپ ئاخىرلاشتى دەپ جاكالىدى ھەمدە شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن چاپسانىلا ئەكسىيەتچىلىككە قارشى بۇرۇلدى. بۇ چاغدا، ئاممىۋى ئىنقىلاۋىي كۈرەشلەر ئەۋج ئېلىۋاتاتتى، تومۇرىيول ئىشچىلىرى، پىرىستان ئىشچىلىرى ئىش تاشلاش ئارقىلىق ئىنقىلاپقا يارەدەم بېرىۋاتاتتى، دېخانىلار باج - سېلىق تاپشۇرۇشنى رەت قىلىپ، يەر تەقسىم قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىۋاتاتتى. ياش تۈركچىلەر ئاممىۋى كۈرەشلەرنىڭ يەنمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا ئەۋج ئېلىشىدىن قورقۇپ، ئىنقىلابنىڭ راۋاجلىنىشىنى يۇقۇرى قاتلامنىڭ ھەربىي سىياسى ئوزگىرىش قىلىشى بىلەن توسۇشقا تىرىشتى. ئۇلار ئىشچى - دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىگە قارىتا باستۇرۇش چارىسىنى قوللىنىپ، پۈتۈن پارتىزانىلار قوشۇنىغا قورال تاپشۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى؛ ماكىدونىيە دېخان پارتىزانىلار قوشۇنى بىلەن بولغان سوھبەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي تەلەپنى قاندۇرۇشنى رەت قىلدى؛ مۇستەبىت زالىم پادىشا خامىد IIنىڭ پادىشالىق ئورنىنى ساقلاپ قېلىشقا يول قويدى؛ جاھانگىرلىكنىڭ بىر تال مويىغمۇ تەگمەيدىغان ئوزىنىڭ "سادىق، ئىشەنچىلىك" ئىكەنلىگىنى بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن،

ئىنقىلاپ يېرىم يولدا نابۇت بولدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: "بۇنداق غەلىبە پەقەت يېرىم غەلىبە، ھەتتا غەلىبىنىڭ ئاز يېرىمىدىنلا ئىبارەت، چۈنكى تۈركىيىنىڭ نىكولاي IIسى سىياسى نامى پۈر كەتكەن تۈركىيە ئاساسىي قانۇنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا ۋەدە بېرىش بىلەنلا ۋاقتىنچە قۇتۇلۇپ قالدى."① ھەرقانداق ئاسانغا چۈشكەن ئىنقىلاپلارنى تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئاسانغا چۈشكىنى ئۇچۇن تېخىمۇ زور بەدەل تولەشكە توغرا كېلىدۇ.

خامىد II پەردە ئارقىسىدا تۈرۈپ قوماندانلىق قىلىدىغان ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل بولغان مۇھەممەد ئىتتىپاقى فېودال دەللالار ۋە ھەر خىل-ھەر رەڭدىكى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ چوڭ لاگىرى بولۇپ، ئۇ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تىرىلدۇرۇشنى قەستلىدى. فېودال دەللالارنىڭ يەنە بىر پارتىيىسى—لىبرال-لار ئىتتىپاقىمۇ ياش تۈركچىلەر پارتىيىسىنى غولىتۇپتشكە تىرىشتى. 1909-يىل 4-ئايىنىڭ 13-كۈنى مۇھەممەد ئىتتىپاقى بىلەن لىبرالىلار ئىتتىپاقى ھەربى سىياسى ئۇزگىرىش قوزغاپ، باشقا بىر ئەكسىيەتچى ئىچكى كابىنەت تەشكىل قىلىپ، ياش تۈركچىلەرنى ئارقا-ئارقىدىن پايتەختتىن قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى خەلقنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي تىرىلدۇرۇشكە بولغان نارازى كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، ماكىدونىيىدىكى ئىككىنچى، ئۇچىنچى جۇنتۇەننى ۋە بۇلغارىيە، ئالبانىيىلەردىكى قوراللىق قوشۇنلارنى يېغىۋاشتىن قوزغاپ، پايتەختكە ھەربى يۇرۇش

① لېنىن. «دۇنيا سىياسىسىدىكى ئوت تۇتاشتۇرغۇچ». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15-توم، 157-بەت.

قىلدى. 4 ـ ئايىنىڭ 24 ـ كۈنى ئىستامبولنى بېگىۋاشتىن ئىشغال قىلىپ، خامىد II نى بىكار قىلىپ، ماخمۇد Vنى تىكلىدى. ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى يېڭى ھوكۈمەت تەشكىل قىلىپ، پۈتۈن چوڭ ھوقۇقنى ئۆزلىرىگە قارىغاندا، ئىنقىلاپتىن كېيىن ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى ھاكىمىيەتنى قولغا ئالدى ھەمدە 1918 ـ يىلغىچە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى. لېكىن ئەملىيەتتە، بۇ 10يىل جەريانىدا، يەر مەسلىسىدە ياش تۈركچىلەر پارتىيىسىنىڭ فېودال كۈچلەر بىلەن تۈمەن مىڭ باغلىنىشى بولغانلىقى، ئىشچى ـ دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىدىن ئىنتايىن قورقىقانلىقى ئۈچۈن، تەدرىجى يوسۇندا فېودال كۈچلەر، دەللالار سىنىپى ۋە جاھانگىرلار (بولۇپمۇ گېرمانىيە جاھانگىرلىگى) بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىنقىلاپتىن كېيىن يەنە دەللال سودىگەرچىلىك بىلەن ھە دەپ شۇغۇللىنىپ، يۇقۇرىدىكى 3 تەرەپ مەنپەئەتىنىڭ گۈماشتىسى بولۇپ، ئاخىرى تۈركىيە ئىنقىلاۋىنى پۈتۈنلەي نابۇت قىلدى.

تۈركىيە ئىنقىلاۋىغا باھا تۈركىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىـ چەكلىملىكلىگى ئىنتايىن زور بولغان يۇقۇرى قاتلام ئىنقىلاۋى بولدى. بۇ ئىنقىلاپتا پەقەت تۈركىيە سۇلتانى خامىد II نىڭ مۇستەبىتلىك ھوكۈمرانلىغىلا زەربە بېرىلدى، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان زور مەسىلەرنىڭ بىرسىمۇ ھەل قىلىنمىدى. ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى جاھانگىرلىكىنىڭ تۈركىيەدىكى سىياسى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىگە قىلچە تەگمىدى، جاھانگىرلىكنىڭ "ئىمتىياز تۈزۈمى"، چەتئەل كاپىتالىنىڭ تۈركىيىنىڭ دولەت ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلىشى، كونسۇللارنىڭ ھوكۇم چىقىرىش ھوقۇقى، تاموژنا بېجى توغرىسىدا كېلىشىم تۈزۈش ھوقۇقى،

"ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ دولەت قەرز ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدا-رىسى" قاتارلىقلارنى پۇتۇنلەي ساقلاپ قالدى. ئاۋستىرىيە-ۋېنـ-گرىيە ئىمپېرىيىسى 1908-يىلى قورشۇالغان بوسنىيە-ھېرزېگوۋىنا قاتارلىق جايلارمۇ قايتۇرۇۋېلىنمىدى، 1912-يىلى يەنە ئىتالىيىنىڭ لىۋىيىنى قورشۇۋېلىشىغا يول قويۇلدى. جاھانگىرلار تۇركىيە ئىنقىلاۋىنى "تېچ ئېلىپ بېرىلدى"، "تېچ بولغاننىڭ ئۇستىگە قان توكۇلمىدى"، تۇركچىلەر "تەرتىپ ساقلىدى" دەپ بىردەك ماختاشتى. لېنىن دەل جايىدا قىلىپ مۇنداق دەپ كورسەتتى: جاھانگىرلارنىڭ "ياش تۇركچىلەرنىڭ موتىدىللىگى ۋە سالماقلىغىنى، يەنى تۇركىيە ئىنقىلاۋىنىڭ زەئىپ، ئىقتىدارسىزلىغىنى ماختىدى، بۇ ئىنقىلاپنىڭ خەلقنىڭ توۋەن قاتلاملىرىنى ئويغاتمىغانلىغىنى، ئاممىنى ھەقىقى مۇستەقىللىققا ئىگە قىلمىغانلىغىنى ماختىدى، بۇ ئىنقىلاپنىڭ ئوسمان ئىمپېرىيىسىدە قانات يېيىۋاتقان پۇرولېتارىيات كۇرىشىگە دۇشمەنلىك بىلەن قارىغانلىغىنى ماختىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار تۇركىيىنى بۇرۇنقىدەكلا تالان-تاراچ قىلىۋەردى. ئۇلار تۇركىيە زىمىنىنى بۇرۇنقىدەكلا تالان-تالاچ قىلىۋېرىشكە بولىدىغانلىغىنى ماختىدى. بىر تەرەپتىن، ياش تۇركچىلەرنى ماختىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، **تۇركىيىنى بولۇۋېلىش** سىياسىتىنى داۋاملىق يولغا قويدى."①

ياش تۇركچىلەر پارتىيىسى دىخانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلمىدى، ئىنقىلاپتىن كېيىن يەرلەرنىڭ ئىگەللىنىش ئەھۋالى ئىنقىلاپـ-تىن ئىلگىرىكىسى بىلەن پۇتۇنلەي ئوخشاش دىگۇدەك بولىۋەردى،

---

① لېنىن. «بالقان ۋە پېرسىيىدىكى ۋەقەلەر». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15-توم، 196-بەت.

ئاھالىنىڭ 5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان پومىشكىلار تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ 3تىن بىرىنى ئىگەللەپ تۇرىۋەردى، يەر ئىجارىسى، باج-سېلىق يەڭگىللىمىدى، ئوشرە ئوز پېتىچە ساقلاپ قېلىندى. دېخانلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى قىلچە ياخشىلانمىدى. يېڭىدىن جاكالانغان «يەرلەرنى تىزىملاش قانۇنى» ماھىيەتتە پومىشكىلار يەر ئىگىدارچىلىغىنى مۇستەھكەملەپ، پومىشكىلار ۋە كاپىتالىستلارنىڭ يەرلەرنى قوشۇۋېلىشىغا تېخىمۇ قولايلىق قىلىپ بەردى. تۇركىيىنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىدا ھېچقانداق تۆپ ئوزگىرىش بولمىدى. بىر مەھەل داۋراڭ قىلىنغان ئاساسىي قانۇن پەقەت سۇلتانىنىڭ ھوقۇقىنىلا چەكلىدى. ياش تۇركچىلەر پارتىيىسى پادىشالىق تۇزۇمىنى بىكار قىلىپ جۇمھۇرىيەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا پەقەت جۇرئەت قىلالمىدى.

تۇركىيە ئۇچۇن ئىنتايىن مۇھىم بولغان مىللى مەسىلىمۇ ھەل قىلىنمىدى. ياش تۇركچىلەر پارتىيىسى تار مىللەتچىلىكنى ئاساس قىلىپ، "پان ئوسمانىزم" ۋە "پان تۇركىزىم"نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پەقەت "ئوسمان مىللىتى"لا مەۋجۇت دەپ دەۋا قىلىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگىنى ئىنكار قىلدى. ئۇ بارلىق مىللى ئاپتونومىيە ھوقۇقلىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، تۇرك تىلىنى دولەت تىلى قىلىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ مەكتەپلىرىدە تۇرك تىلىنى ئۇگىنىشكە مەجبۇر قىلدى، تۇرك بولمىغان مىللەتلەر دىنىي ئېتىقادىنى ساقلاپ قېلىشقىلا بولىدۇكى، ئوز مىللىتىنىڭ تىل-يېزىغىدىن ۋازكېچىشى كېرەك دەپ ئوكتەملىك بىلەن بەلگىلىدى، مىللى ھەرىكەتلەرنى قانىلىق باستۇردى. ئىنقىلاپتىن كېيىنكى تۇركىيە مىللەتلەرنىڭ چوڭ تۇرمىسى بولۇپ قېلىۋەردى.

قسقىسى، تۈركىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى مىللى دېموكراتىك ئىنقىلاپنىڭ بىرەر ۋەزىپىسىنىمۇ ھەل قىلمىدى. ئىنقىلاپتىن كېيىن مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەت، مىللى زىددىيەت ۋە دىنىي زىددىيەت ئەسلىدىكى ھەممە ئوتكۇرلۇقىنى ساقلاپ قېلىۋەردى.

تۈركىيە ئىنقىلاۋى شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇنداق "موتىدىللىك"، يۇقۇرى قاتلاملىق، ئۆزۈل-كېسىلزلىك تۈسىنى ئالدىكى، ئاساسلىغى، تۈركىيە بۇرژۇئازىيىسى ھەددىدىن زىيادە ئاجىز ئىدى. تۈركىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ بىر قىسمى دەللال بۇرژۇئازىيە بولۇپ، ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى گىرىكلەر ۋە ئەرمەنلەر ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەسلىي كۈچى ئىنتايىن زور ئىدى. بۇ دەللال بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئەتى جاھانگىرلارنىڭ تۈركىيىدىكى ئىقتىسادىي ھوقۇق-مەنپەئەتى بىلەن پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ كەتكەن، ئۇلار جاھانگىرلىكنىڭ تۈركىيىدىكى سادىق گۇماشتىلىرى بولۇپ قالغان ئىدى. تۈركىيە مىللى بۇرژۇئازىيىسى ھەم چەتئەل كاپىتالىنىڭ ۋەيران قىلىشىغا ۋە رىقابەتكە ئۇچراپ، ھەم دەللال بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئېزىشىگە ئۇچراپ، پەقەت تەرەققى قىلالمايلا، ئىنتايىن ئاجىز بولۇپ كەلگەن ئىدى.

ئاجىز تۈركىيە بۇرژۇئازىيىسى ئامىنى ئىنقىلاپ قىلىشقا چوڭقۇر قورقاشقا جۇرئەت قىلالمىدى. ئۇ خەلق ھەرىكىتى ۋە مىللى ھەرىكىتىلەردىن ئىنتايىن قورقتى، بىر مەھەل خەلق ھەرىكىتى بىلەن بىرلەشكەن بولسىمۇ (ماكىدونىيىدە)، لېكىن ئاساسىي قانۇن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن بۇ مۇناسىۋەتنى ئۆزۈپ تاشلىدى، يەنە كېلىپ تۈنۈگۈنكى ئىتتىپاقچىسى — دىخانلار ھەرىكىتىنى ۋە بىخ ئۇرۇۋاتقان ئىشچىلار ھەرىكىتىنى باستۇردى. خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋىي

ئاكتىپلىغى پۈتۈن ئىنقىلاپ جەريانىدا تولۇق جارى قىلدۇرۇلمىدى. لېنىن بۇنى مۇنداق دەپ چوڭقۇر كورسەتتى: "20 ـ ئەسىردىكى ئىنقىلاپلارنى ئالساق، مەيلى پورتۇگالىيە ئىنقىلاۋنى ياكى تۈركىيە ئىنقىلاۋنى بولسۇن، ئەلۋەتتە، ھەممىسنى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى دەپ ھىساپلاشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن مەيلى ئالدىنقىسى ياكى كېيىنكىسى بولسۇن، ھېچقايسىسى 'خەلق' ئىنقىلاۋى ئەمەس، چۈنكى خەلق ئاممىسى، زور كوپچىلىك خەلق بۇ ئىككى قېتىملىق ئىنقىلاپتا، روشەنكى، ئۈزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەلىۋى ۋە سىياسى تەلىۋى ئۈچۈن ئاكتىپ، مۇستەقىل كۈرەش ئېلىپ بارمىدى."①

كۆچلۈك جاھانگىر دولەتلەر ياش تۈركچىلەر پارتىيىسىگە قارىتا غايەت زور بېسىم ئىشلەتتىپ، تۈركىيە ئىنقىلاۋنى ئۈزلىرىگە "زىيان كەلتۈرمەيدىغان" قىلىشقا تىرىشتى. ئەنگلىيە، روسىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە ۋە ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە قاتارلىق دولەتلەر تۈركىيە ئىنقىلاۋىغا قارشى بىردەك بىرلەشمە ھەرىكەت قوللىنىپ، بالقان يېرىم ئارلىدا ژاندارمىلىق رولىنى ئويناتتى. ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى جاھانگىرلىكىنىڭ بېسىمى ئالدىدا تىز پۈكۈپ، جاھانگىرلىكىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. شۇڭا، بۇ ئىنقىلاپ جاھانگىرلىكىنىڭ تۈركىيەدىكى ئورنىنى تەۋرىتەلمىدى.

1908 ــ 1909 ـ يىللاردىكى تۈركىيە ئىنقىلاۋى ــ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئاسىيا ئەللىرىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى. ئۇ بالقان يېرىم ئارلىدىكى

---

① لېنىن. «دولەت ۋە ئىنقىلاپ»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 63 ــ 64 ـ بەتلەر.

مىللى ھەركەتلەرگە ئىلھام بەردى، تۈركىيىنىڭ مىللى مۇستەقىل دولەت قۇرۇش يولىدىكى كۈرىشىگە تۈرتكە بولدى. لېنىن تۈركىيە ئىنقىلاۋىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ: تۈركىيە ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى ئاسىيادىكى مىللى دېموكراتىك ھەركەتنىڭ ۋە روسىيەدىكى ئىنقىلاۋنىي ھەركەتنىڭ يېڭى دولقۇنىنى ئالغا سلجىتىدۇ،① دەپ كورسەتتى.

① لېنىن. «بالقان ۋە پېرسىيەدىكى ۋەقەلەر». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15 ـ توم، 195 ـ بەتتىن پايدىلىنىلىدۇ.

ئون بەشنچى باپ

مۇستەقىللىقتىن كېيىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى لاتىن ئامېرىكىسى، كۇبانىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ۋە مېكسىكا ئىنقىلاۋى

1 - بولۇم مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ سىياسى - ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى

كائۇدىلوئىزىم مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىدە شەكىل جەھەتتە بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ئورنىتىلغان بولۇپ (برازىلىيە بۇنىڭ سىرتىدا)، ھاكىمىيەتنى يەرلىك ئاق تەنلىك چوڭ پومىشچىكلار سىنىپى ئىگەللىدى (ھايىتى بۇنىڭ سىرتىدا). چوڭ پومىشچىكلار سىنىپى كاتولىك ئەكسىيەتچى كۈچلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدا راۋاجلانغان ئارمىيىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ۋە ئەكسىيەتچىل ھوكۈمرانلىغىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ قورالى سۈپىتىدە پايدىلاندى، شۇنىڭ بىلەن لاتىن ئامېرىكىسى سىياسىدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان

مىلىتارىست ئىستىبدات ھوكۇمرانلىق ــ كائۇدىلوئىزىمنى ۋۇجۇتقا كەلتۇردى. كائۇدىلو ــ مىلىتارىست ياكى ھەربى ئىستىبدات دىگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇلار ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى چوڭ پومىششىكلار سىنىپى ۋە يەرلىك زالىملارنىڭ سىياسى ۋەكىلى ئىدى. نۇرغۇنلىغان مەملىكەتلەردە، مەركەزدىن تارتىپ جايلارغىچە، چوڭ ـ كىچىك كائۇدىلولار ھوكۇمرانلىق قىلاتتى ۋە ئۇ يەرلەرنى بولۇنمە ھالەتتە تۇتاتتى. كائۇدىلو، چوڭ پومىششىكلار ۋە كاتولىك دىنى جەمىيەتلىرىدىكى ئەكسىيەتچىل راھىپلاردىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپ بىر گەۋدە بولغان دوكالار ھوكۇمرانلىغى ۋۇجۇتقا كەلگەن ئىدى. بۇ لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىدىكى يېرىم فېودالىلىق خاراكتىرغا ئىگە بولغان چوڭ يەر مۇلۇكچىلىگى بىلەن قالاق يەرلىك يېزا ئىگىلىگىنى بەلگە قىلغان چوڭ پومىششىكلار سىنىپى دىكتاتۇرىسىنىڭ بىر خىل ئالاھىدە شەكلى ئىدى.

ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى كائۇدىلو يەنى مىلىتارىست ئىستىبداتلار دولەت ھاكىمىيىتىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، دولەت غەزىنىسىنى بۇلاپ ـ تالاپ، خەلقنىڭ مال ـ مۇلكىنى قاقتى ـ سوقتى قىلىپ، خەلقنى دەھشەتلىك تۇردە ئەزدى، ئىجتىمائى ئىسلاھاتقا ۋە مەملىكەتنى سانائەتلەشتۇرۇشكە قارشى تۇردى. ھەر بىر كائۇدىلو تەختكە چىققاندا بىر نوۋەت قاتتىق قاقتى ـ سوقتى قىلاتتى ـ دە، نەتىجىدە دولەت غەزىنىسى قۇرۇپ قالاتتى، ئىگىلىك قالايمىقانلىشىپ مالىيە كىرىزىسى كېلىپ چىقاتتى، مالىيە كىرىزىسىنىڭ كوپىيىشى بولسا كوپ ھاللاردا يېڭى سىياسى كىرىزىس ۋە ھەربى قوشۇنلارنىڭ توپىلاڭلىرىنى كەلتۇرۇپ چىقىراتتى. مۇشۇنداق يامان تەكرارلىنىش نەتىجىسىدە ھەرقايسى مەملىكەتلەر ئەكسىيەتچىل ئىستىبدات ھوكۇم ـ

رانلىق ۋە ھوكۇمەتسىزلىك، قالايمىقانچىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى، بۇ ئەھۋال ئاز دېگەندە يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك داۋام قىلدى (پەقەت برازىلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەزىيىتىلا بىرئاز تۇراقلىق بولدى). مېكسىكىدا 1824—1848-يىللىرى ئارىلىغىدا 200 قېتىمدىن كۆپرەك ھەربىي سىياسى ئۆزگىرىش يوز بېرىپ، 31 زۇڭتۇڭ يەڭگۈشلەندى. بولۇۋىيدە 74 يىل ئىچىدە 60 قېتىم "ئىنقلاپ" يۈز بەردى. كولومبىيىدە مۇستەقىل بولغاندىن كېيىنكى 70 يىل ئىچىدە 27 قېتىم ئىچكى ئۇرۇش بولدى. چىلىدا 12 يىل ئىچىدە 5 ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ چىقىلدى، ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى كەڭ خەلق ئامما نامرات ۋە ھوقۇقسىز ئورۇنداتۇرىۋەردى، ھىندىنانلار ۋە نېگىرلار ئىرقىي كەمسىتىشكە ئۇچراۋەردى.

ھەربى ئىستىبداتلار ئۆزلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ھەمىشە چەتئەللەدىن قەرز ئالاتتى، ئۇلار ئۆز دولىتىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ۋە مەنپەئەتىنى سېتىش ھىساۋىغا ياۋروپادىكى چوڭ دولەتلەردىن پۇل قەرز ئېلىپ تۇردى. بۇنىڭ بىلەن چەتئەل كاپىتالىنىڭ سىڭىپ كىرىشى ۋە جاھانگىرلىكنىڭ ئارىلىشىشى ئۈچۈن زور قولايلىق بولدى. كائۇدىلوئىزم جاھانگىرلارنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىكى سىياسى جەھەتتىكى تۈۋرۈگى بولدى.

چوڭ يەر مۇلۇكچىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئۇنىڭ زىيىنى

مۇستەقىللىقتىن كېيىن، مۇستەملىكە دەۋرىدىكى نۇرغۇن چوڭ يەر مۇلكى ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە خان جەمەتى، ئاقسۆڭەكلەر ۋە دىنىي جەمىيەتلەردىكى يەر ئىگىلىرىنىڭ قولىدىن يەرلىك ئاق تەنلىكلەر ۋە شالغۇت ئىرقىتىكىلەرنىڭ قولىغا ئوتتى. مۇستەقىللىق

ئۇرۇشدىكى گېنېرالىلار ۋە زور تۈركۈمدىكى يېڭى بىيۇروكرات سىياسى بىدىكلەر مۇشتۇمزورلۇق بىلەن قاقتى-سوقتى قىلىپ يېڭى پومىششكلارغا ئايلاندى. ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىدا خۇسۇسى مۇلۇكنىڭ قوغدىلىدىغانلىغى ۋە يەرگە ئېگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ دەخلىسىزلىگى بەلگىلەندى. كونا مۇستەملىكىچىلىك ھوكۈمرانلىغىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى—فېئوداللىق چوڭ يەر مۇلۇك-چىلىگىگە تېگىلمىدى. ھىندىستانلار قانۇنىدا ئاق تەنلىكلەر بىلەن باراۋەر ئورۇنغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ھىندىستانلار يېزا جامائەتلىرىدىكى يەرلىرىدىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مەھرۇم قىلىنىپ، يېزا جامائەسى يەر مۇلۇكچىلىگى قەدىمىۋى-قەدىم يىمىرىلدى.

مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى بىر ئەسىر ئىچىدە، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەردە چوڭ يەر مۇلۇكچىلىگى تۈرلۈك شەكىلدە تەرەققى قىلدى ۋە مۇستەھكەملەندى. مولچەرلىنىشچە، 19-ئەسىردە ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى چوڭ يەر ئىگىلىرى تارتىۋالغان يەرلەر ئوتتۇرىچە 3 ئەسىر ئىچىدە چوڭ يەر ئىگىلىرى تارتىۋالغان يەرنىڭ ئومۇمى جەمىسىگە تەڭ كېلىدىكەن. يەرلەرنىڭ كوپىلەپ مەركەزلىشىشى، بىرسى، ھىندىستانلارنىڭ يېزا جامائەلىرىنىڭ يەرلىرى ۋە جامائەت يەرلىرىنى ھە دەپ تالان-تاراج قىلىش يولى بىلەن، يەنە بىرسى، دېنىي جەمىيەتلەرنىڭ مۇلكىنى سېتىپ ئادەتتىكى پومىششكلارنىڭ قورۇقلىرىغا ئايلاندۇرۇش يولى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. مېكسىكىدا 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئومۇمەن قورۇقلاردىن 2 مىڭ 500 ئاكىر (بىر ئاكىر 6 موغا تەڭ كېلىدۇ) دىن توۋەن يېرى بارلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى، 25 مىڭ ئاكىردىن ئارتۇق يەرنى ئىگەللىگەن قورۇقلاردىن 300 ى؛ 62 مىڭ 500 ئاكىردىن

ئارتۇق يەرنى ئىگەللىگەن قورۇقلاردىن 160 ى؛ 75 مىڭ ئاكىردىن ئارتۇق يەرنى ئىگەللىگەن قورۇقلاردىن 51 ى؛ 250 مىڭ ئاكىردىن ئارتۇق يەرنى ئىگەللىگەن قورۇقلاردىن 11 ى بار ئىدى. ئارگېنتىنادا، دۇنيا كاپىتالىزم بازىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشقان هالدا غايەت زور چارۋىچىلىق فېرمىلىرى قۇرۇلدى؛ ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭ چارۋىچىلىق فېرما ئىگىسى ئىگەللىگەن يەر 1 مىليون 250 مىڭ ئاكىرغا يەتتى. برازىلىيەدىكى چوڭ كوفې ئىكىنزارلىغىنىڭ كولىمى تېخىمۇ كىشىنى هەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە چوڭ بولۇپ، 2 مىڭ چوڭ پومىشچىكنىڭ ئىگەللىگەن يېرى ئىتالىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە، دانىيەدىن ئىبارەت 4 مەملىكەت كولىمىنىڭ ئومۇمى جەمئىيىتىنى چوڭ. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى، تومۇرىيوللارنىڭ ياسىلىشى ۋە تەبىئى بايلىقلارنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە، فرانسىيە قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ شىركەتلىرى ۋە چەتئەل كاپىتالىستلىرى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مەملىكەتلەردە يەرلەرنى كوپلەپ سېتىۋېلىپ، يەرلەرنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە هايانكەشلىك هەركەتلەرنى تېخىمۇ تېزلەتتى هەمدە كاپىتالىستنىڭ يەر مۇلۇكچىلىگىنى تەرەققى قىلدۇردى. 1899-يىلى ئوتتۇرا ئامېرىكىدا قۇرۇلغان ئامېرىكا بىرلەشمە مۇھە شىركىتى ئوتتۇرا ئامېرىكا مەملىكەتلىرىدىكى نۇرغۇن يەرلەرنى ئىگەللىۋېلىپ، ئامېرىكا مونوپول كاپىتالىستلىرىنىڭ "شىياڭجياۋ ئىمپېرىيىسى"نى قۇردى، بۇ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى خەلقلەرنىڭ قان-تېرىنى شورايدىغان "يېشىل ئالۋاستى" دەپ ئاتالدى.

بۇنداق چوڭ يەر مۇلۇكچىلىگىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققى قىلىشى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مەملىكەتلەرنىڭ نامراتلىغى

ۋە قالاقـلىغىنىڭ ئىچكى مەنـبەسى ئىدى. يەردىن مەھرۇم قىلىنغان كەڭ دېخانلار (بولۇپمۇ ھىندىنانـلار) قەرزدار يالالانـما دېخانـلارغا ياكى ئەمگەك كۈچىنى ساتىدىغان كۇنلۇكچىلەرگە ئايـلاندى، ئۇلار چوڭ پومىشىكلار ۋە چوڭ دېخانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ خوجايىنلىرىغا بوغۇلغان قەرزىنى تولەشكە چامـسى يەتمىگەنلىكـتىن، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا شەكلى ئوزگەرگەن قۇل بولدى. "بولۇپـمۇ مېكسىكـىدىكى قۇللۇق تۈزۈمدە قەرز ئۈچۈن ئىشلىتىشـتىن ئىبارەت بۇ يوشۇرۇن شەكىل قوللىنىلدى."① چىلدا يەردىن ئايرىلغان دېخانلار ئىجارىكەش دېخانلارغا ئايلىنىپ چوڭ قورۇقلارغا بېقىنـدا بولۇپ، ھەر ھەپـتىدە پومىشىكلارنىڭ يەرلىـرىـدە 3 كۈن ئىشـلەپ بېرەتـتى، ئۇلارنىڭ نامرات تۇرمۇشى يانچىلارنىڭكى بىلەن ئوخشاپ كېتەتتى. بۇنداق شارائىتتا دېخانلاردا ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىغى بولمايتـتى، دېخانچىلىق تېخنىكىسى ئىنـتايىن ئىپتىدائى ئىدى. ئەمـگەك ئۇنۇمـدارلـىغى ناھايـىتى تۆۋەن ئىـدى، كەڭ كولەمـدىـكى يەرلەر ئىشـلىتىلـمەي بىـكار قېـلىۋېرەتـتى، ئىچـكى بازارلار كىچىكـلەپ كېتەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇستىگە چەتئەل مۇستەملـىكىچىلىگىنىڭ تاجاۋۇزى ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ سانائەتلىـشىشگە ئېغىر ھالدا توسالغۇ بولۇپ، لاتىن ئامېرىكىسـىدىكى مەملىكەتلەرنى ئىقتىسادىي جەھەتـتە ئۇزاققىـچە قالاق يېزا ئىگىلـىگى مەملـىكىتى ھالىتـىـدە قالـدۇردى. ھەرقايسى مەملـىكەتـلەرنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىگىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەملىكە ئىگىـلىگى خاراكتېرى ئوزگەر-

---

① ماركس. «كاپىـتال». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلـىرى»، خەنـزۇچە نەشرى، 23-توم، 191-بەتتىكى ئىزاھ.

مەيلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە، بىر خىللا زىرائەت تېرىش تۈزۈمى تەرەققى قىلدۇرۇلغانلىقىنى، ئۇلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتە ياۋروپا ۋە ئامېرىكىغا تېخىمۇ بېقىندۇرۇپ، غەرپ مۇستەملىكىچى دولەتلىرىنىڭ يېڭا ئىگىلىك بېقىندا مەملىكىتىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاشقى سودا قاتارلىق ئىشلىرىنى بارغانسېرى جاھانگىر دولەتلەر تىزگىنلىۋالدى.

چوڭ يەر مۇلۇكچىلىگىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسى ئارقىسىدا، ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى يەردىن ئايرىلغان دېخانلار، يايلاقلاردىكى چارۋىچىلار، ھىندىنانلار يەر ۋە ياشاش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرەشلىرىنى ئۇزلۇكسىز تۇرده ئېلىپ باردى. 1896 ـ يىلى، برازىلىيىنىڭ بائىيا ئىشتاتىنىڭ كاننودوس رايونىدا برازىلىيە تارىخىدىكى ئەڭ زور دېخانلار ئۇرۇشى پارتلىدى، قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ سانى نەچچە ئون مىڭغا يەتتى. 1910 ـ يىلى، مېكسىكىدا پۈتۈن لاتىن ئامېرىكىسى قۇرۇقلۇغىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئۇلۇغ دېخانلار ئىنقىلاۋى پارتلىدى.

ھەرقايسى مەملىكەتلەردە كاپىتالىزمنىڭ ئاستا تەرەققى قىلىشى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مەملىكەتلەرنىڭ يېڭا ئىگىلىكى، كانچىلىق سانائىتى ۋە بەزى يېنىك سانائەت تارماقلىرى (مەسىلەن، توقۇمىچىلىق سانائىتى)، ئىچكى فىودالىلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئاسارىتى ۋە چەتئەل كاپىتالىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغانلىغا قارىماي، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يەنىلا مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، تومۇر يوللارنىڭ ياسلىشى، چەتئەل كاپىتالىنىڭ زور مىقداردا ئېقىپ كىرىشى، ياۋروپا كوچمەنلىرىنىڭ كوچۇپ كىرىشى ۋە يېڭى تېخنىـ

كىنىك قوللىنىلىشىغا ئەگىشىپ، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مەملىكەتلەر-نىڭ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىگىدىكى كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەرەققى قىلىدى، تاشقى سودا تېزلىكتە ئوستى. 1870-يىلى، ھەرقايسى مەملىكەتلەر تاشقى سودىسىنىڭ ئومۇمى مىقدارى 700 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولغان ئىدى، 1913-يىلىغا كەلگەندە شىددەت بىلەن ئېشىپ 3 مىليارت ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئارگېنتىنا تەرەققى قىلىپ دۇنيا بويىچە بۇغداي ۋە كالا گوشىنى چەتكە چىقىرىدىغان ئەڭ چوڭ مەملىكەت بولۇپ قالدى؛ برازىلىيىدە دۇنيا بويىچە كوفېنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولدى؛ چىلى 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا دۇنيا بويىچە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان تەبىئى سېلىترانىڭ ھەممىسنى دېگۈدەك مونوپول قىلدى؛ بولۇۋىيە خەلقارادا ئاساسلىق قەلەي بازىرى بولۇپ قالدى؛ مېكسىكا بىر مەزگىل دۇنيا بويىچە 2-ئورۇندا تۇرىدىغان چەتكە نېفت چىقارغۇچى مەملىكەت بولدى.

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنى توشۇپ ئېكسپورت قىلىش ئۈچۈن، چەتئەل كاپىتالى ياسىغان تومۇرىوللار ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ ئىچكى رايونلىرىغىچە سوزۇلدى. ئاتلانتىك ئوكيان قىرغىغا جايلاشقان بەزى چوڭ سودا مەركەزلىرى (بوئېنوس-ئايرېس، مونتېۋىدېو، ريو-دې-جانېرو قاتارلىقلار) قەدىمىي-قەدىم زامانىۋىلاشقان چوڭ شەھەر قىلىپ قۇرۇلدى. نۇرغۇنلىغان ياۋروپالىق كوچمەنلەر لاتىن ئامېرىكىسىغا كەلدى، 1885-يىلى ئۇلاردىن تەخمىنەن 1 مىليون ئادەم بار ئىدى، 20

ئەسرىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە 3 ھەسسە كۆپەيدى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئارگېنتىنا، برازىلىيە، ئۇراگۋاي ۋە چىلى قاتارلىق مەملىكەتلەرگە بارغانلىرى ئەڭ كوپ بولدى. بۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇنلىغان ئاسىيالىق كوچمەنلەرمۇ ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرى سۈپىتىدە غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرى، مېكسىكا، پېرۇ، ئەنگلىيىگە قاراشلىق گىۋىانا قاتارلىق جايلارغا كەلتۈرۈلدى. مولچەرلىنىشچە، 19-ئەسرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا لاتىن ئامېرىكىسىغا بارغان "پۈتۈشكەن" جۇڭگو-لۇق ئىشچىلار 250 مىڭدىن 500 مىڭغىچە يەتتى. چەتئەللىك كوچمەنلەر لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مەملىكەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىكى تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناندى.

لاتىن ئامېرىكىسىدا كاپىتالىستىك سانائەتنىڭ بەرپا بولۇشى ۋە تەرەققى قىلىشى نەتىجىسىدە، ھەرقايسى مەملىكەتلەر جەمىيىتىنىڭ سىنىپىي تۈزۈلمىسىدە تەدرىجى يوسۇندا ئوزگىرىشلەر يۈز بەردى. جاھانگىرلار ۋە چوڭ پومىشىكلار بىلەن زىچ باغلانغان چوڭ ئېكسپورت-ئىمپورت سودىگەرلىرى ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرقايسى ئەللەر پۈرولېتارىياتى ۋە مىللى بۇرژۇئازىيىسىمۇ راۋاجلاندى ھەمدە بەزى مەملىكەتلەردە مۇھىم سىياسى كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. يېرىم فېئودالىق دوكالار ھوكۇمرانلىغى شەكىلدىكى كائودىلوئىزىم چىلى، ئارگېنتىنا، ئۇراگۋاي، مېكسىكا قاتارلىق مەملىكەتلەردە قەدەممۇ-قەدەم زاۋالغا يۈز تۇتتى. كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرتكىسى ئارقىسىدا، برازىلىيىدە نېگىرلار قۇللۇق تۈزۈمى 1888-يىلى ئاخىرقى ھېساپتا پۈتۈنلەي بىكار قىلىندى ھەمدە 1889-يىلى ئىمپېرىيە تۈزۈمى ئاغدۇرۇپ تاشلە-

نىپ، برازىلىيە قوشما ئىشتاتلار جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى.

پۇرولېتارىيات ۋە ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ دۇنياغا كېلىشى

پۇرولېتارىيات قوشۇننىڭ ئوسۇپ-يېتىلىشىگە ئەگىشىپ، لاتىن ئامېرىكىسىدا 19-ئەسىرنىڭ 60-يىللىردا بىرىنچى تۈركۈم ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى مەيدانغا كەلدى. پارتژ كوممۇنىسى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، كوممۇنىنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى لاتىن ئامېرىكىسىغا سەرگەردان بولۇپ بېرىپ، سوتسىيالىزىم ئىدىيىسىنى تارقاتتى. ئارگېنتىنا ۋە مېكسىكىدىكى دەسلەپكى ئىشچىلار تەشكىلاتلىرىنىڭ بىرىنچى ئىنتېرناتسونال ۋە ئىككىنچى ئىنتېرناتسونال بىلەن مۇناسىۋىتى بار ئىدى. ئېنگېلس: ماركس "كونا-يېڭى ئىككى قۇرۇقلۇقتىكى پۇرولېتارىياتنىڭ دائىم مۇراجەت قىلىدىغان ۋە مەڭگۈ خوشالىق بىلەن يارىدەم بېرىدىغان مەسلىھەتچىسى"① ئىدى دەيدۇ. ئۇلار بوئېنوس-ئايرېستىكى لايماند ۋىلمار (بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ ئەزاسى) قاتارلىق كىشىلەر بىلەن خەت-ئالاقە قىلىشىپ تۇراتتى. 70-يىللارنىڭ باشلىرىدا، بوئېنوس-ئايرېستا ئىنتېرناتسونالنىڭ ئوخشاشمىغان تىللار (فرانسۇز، ئىتالىيان، ئىسپان تىللىرى) بويىچە تەشكىللەنگەن ئۈچ شوبىسى قۇرۇلدى، ئارگېنتىنا لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ بىر مۇھىم مەركىزى بولۇپ قالدى. مېكسىكىدا 1878-يىللا سوتسىيالىستلار پارتىيىسى مەيدانغا كېلىپ، «ئىجتىمائى ئىنقىلاپ» گېزىتىنى چىقارغان ئىدى. 80-يىللاردا نۇرغۇن

---

① ئېنگېلس. «كوممۇنىزىمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ تارىخى توغرىسىدا». «ماركس-ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل، خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 206-بەت.

مەملىكەتلەردە ئىش تاشلاش كۆرىشى يۈز بەردى. 19 ـ ئەسرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن 20 ـ ئەسرنىڭ باشلىرىغىچە ئارگېنتىنا، چىلى، ئۇراگۋاي قاتارلىق مەملىكەتلەردە سوتسىيالىستلار پارتىيىسى قۇرۇلدى. 1905 ـ يىلى بۇ مەملىكەتلەردىكى ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى نامايىشلار ئوتكۈزۈپ، روسىيە ئىنقىلاۋىغا مەدەت بەردى. ھەرقايىسى مەملىكەتلەردىكى يېقىنقى زامان سانائەت پۈرولېتارىياتىنىڭ سانى بىرقەدەر ئاز، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ سانى كوپ، ياۋروپالىق كوچمەن ئىشچىلارنىڭ سانى بىرقەدەر كوپ بولغانلىقتىن، ھوكۈمەتسىز ئىشچىلار ئومەكچىلىگى لاتىن ئامېرىكىسى ئىشچىلار ھەركىتىدە بىرقەدەر چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە ئىدى. ھەرقايىسى مەملىكەتلەر ماركسىزىمچىلىرى خىلمۇ ـ خىل ئۇششاق بۇرژۇئا ئىدىيىسى ۋە ھوكۈمەتسىزلىك ئىدىيىسىگە قارشى ئۇزاق مۇددەتلىك مۇشەققەتلىك كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى.

2 ـ بولۇم ياۋروپادىكى كۆچلۈك كاپىتالىستىك دولەتلەرنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىغا تاجاۋۇز قىلىشى، ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ كارىب دېڭىزى رايونىدىكى زومىگەرلىگىنىڭ ئورنىتىلىشى

مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى خەلقارا ۋەزىيەت، مونروئىزىم مۇستەقىللىقتىن كېيىن لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مەملىكەتلەر ئۇزلىرىنىڭ مۇستەقىللىغى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن، تىرىلىش

بىلەن تىرىلىشكە قارشى تۇرۇش، تاجاۋۇزچىلىق بىلەن تاجاۋۇزچى-لىققا قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى ئوتكۇر، مۇرەككەپ كۆرەشلەرنى ئېلىپ بارىدى. ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيە ئوزلىرىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىنىڭ قولدىن كېتىپ قېلىشىغا تەن بەر-مىدى. ئىسپانىيە ئوزىنىڭ كاپ دېگىزىدا ساقلىنىپ قالغان مۇستەم-لىكىسى كۇبانى بازا قىلىپ تۇرۇپ، مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانـ-لىغىنى تىرىلدۇرمەكچى بولدى. ئىسپانىيە چارروسىيە باشچىلىغىدىكى "مۇقەددەس ئىتتىپاق"نىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، لاتىن ئامېرى-كىسىدىكى كوپ سانىدىكى يېڭى دولەتلەرنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئېتىراپ قىلىشىنى رەت قىلدى. لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مەملىكەتلەر ئوزئارا ئىتتىپاقلىغىنى كۇچەيتىپ، ئوزتاق دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، 1826-يىل 6-ئايدا پانامادا خەلقارا يىغىن چاقىردى. يىغىننىڭ تەشەببۇسچىسى بولغان بولىۋار ئەنگلىيىنىڭ پانا بولۇشىغا تايىنىپ، لاتىن ئامېرىكىسىدا مۇستەقىل دولەتلەر ئىتتىپاقى قۇرماقچى بولدى. لېكىن هەرقايسى مەملىكەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەت توقۇنۇشى ۋە ئىختىلاپلار تۇپەيلىدىن بۇ ئىتتىپاقلىق-هەمكارلىق پىلانى مەغلۇپ بولدى.

ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكـ-چىلىك سىستېمىسىنىڭ يېمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئەنگلىيە ئوزىنىڭ دېگىزدىكى زومىگەرلىك ئۇستۇنلۇگى ۋە كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي ئەھمىيىتى كۇچىدىن پايدىلىنىپ، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكـ-چىلىك كىشەيمىچىلىگىنى تېزلەتتى. 19-ئەسىردىن ئىلگىرى، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى دېگىز قاراقچىلىرى خېلى بوۇرۇنلا كارىب دېگىزى رايونىدا يامايكا، هوندۇراس، باربادوس، گۇيانا قاتارلىق

مؤستەملىكىلەرنى ئىگەللىۋالغان ئىدى. لاتىن ئامېرىكىسىدا مۇستەقىللىق ئازاتلىق ئۇرۇشى پارتىلىغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە مۇستەملىكىلەرنىڭ مۇستەقىللىق ئازاتلىق ھەرىكىتىگە "ھىمداشلىق قىلىش" ۋە "مەدەت بېرىش" نىقاۋى بىلەن برازىلىيە، ئارگېنتىنا، ئۇراگۋاي، چىلى، ۋېنېسۇئېلا، ئوتتۇرا ئامېرىكا قاتارلىق رايونلاردا سودا جەھەتتىن كېڭەيمىچىلىك قىلدى. بۇ مەزگىلدە ئەنگلىيىنىڭ ئىسپانىيە ئامېرىكىسىغا چىقارغان كاپىتالى 15 ھەسسە كوپەيتىلدى (6 مىليون 240 مىڭ فۇنت ئستېرلىڭ بولدى)، سالغان مەبلىغى 25 مىليون فۇنت ئستېرلىڭگا يەتتى (1827-يىلى)، ئۇ بىر سەكرەپلا لاتىن ئامېرىكىسىدا ئاساسلىق مەبلەغ سالغۇچى دولەت ۋە قەرز بەرگۈچى دۆلەت بولۇپ قالدى. لاتىن ئامېرىكىسى بازىرىنى مونوپول قىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە ئۆزىنى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىل دولەتلەرنى "قوغدىغۇچى" قىلىپ كورسىتىپ، "مۇقەددەس ئىتتىپاق"نىڭ لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئىشلىرىغا قول سېلىشى ۋە ئارىلىشىشقا قارشى تۇردى. 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىل دولەتلەردە كوپلىگەن ئىقتىسادىي ئىمتىيازلارنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، لاتىن ئامېرىكىسىنى ئەنگلىيىنىڭ يېڭى مۇستەملىكە تەسىر دائىرىسىگە ئايلاندۇرۇۋالدى.

1823-يىل ئەتىيازدا، فرانسىيە "مۇقەددەس ئىتتىپاق"نىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئىسپانىيە ئىنقىلاۋىغا ئارىلىشىپ ۋە ئۇنى باستۇرۇپ، بوربون سۇلالىسىنىڭ ئىسپانىيىدىكى ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلىغىنى تىرىلدۈردى. بۇ ۋەقە خەلقارا زىلزىلە پەيدا قىلدى. ئەنگلىيە فرانسىيىنىڭ ئىسپانىيىنى ئامېرىكا

قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىچىلىك مەنپەئەتىنى ئوتۇنۇپ بېرىشكە قىستاپ، "مۇقەددەس ئىتتىپاق" "ياۋروپادىكى مەملىكەتلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشتا ئاساسلانغان پىرىنسىپلارنى ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مەملىكەتلەرگە قوللىنىپ"①، ئۇزىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىچىلىك مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزۈشىدىن قورقۇپ، ئامېرىكا ھوكۇمىتىگە ئەنگلىيە-ئامېرىكا بىرلىشپ ياۋروپا-نىڭ لاتىن ئامېرىكىسىغا ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى قويىدى. ئامېرىكىنىڭ يېڭىدىن گۈللەنگەن ھىلىگەر بۇرژۇئازىيىسى ئەنگلىيىنىڭ تىزگىنلىشىنى خالىمىدى. 1823-يىل 12-ئايدا ئامېرىكا زۇڭتۇڭى مونرو دولەت خېتىدە ئوز ئالدىغا بايانات ئېلان قىلىپ، ئامېرىكىنىڭ ياۋروپانىڭ ئىشلىرىغا ۋە ياۋروپادىكى ھەرقانداق مەملىكەتنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىگە ئارىلاشمايدىغانلىغىنى، لېكىن ياۋروپادىكى ھەرقانداق مەملىكەتنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا ۋە ئامېرىكا قىتئەسىدە يېڭىدىن مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمەچىلىگى ئېلىپ بېرىشىغمۇ قارشى تۇرىدىغانلىغىنى جاكالىدى. سېپىق نامى پۇر كەتكەن بۇ "مونروئىزىم" ياۋروپانىڭ ئارىلىشىش تەھدىتىگە قارشى تۇرۇش نىقاۋى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئەملىيەتتە 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن ئىلگىرى، ئامېرىكا ياۋروپادىكى كۈچلۈك جاھانگىرلارنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىغا ئارىلىشىش ھەرىكەتلىرىگە مونروئىزىم پىرىنسىپىغا ئاساسەن قارشى تۇرۇپ باقمىدى،

---

① ماركس. «مېكسىكىغا قىلىنغان ئارىلىشىش». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15-توم، 385-بەت.

ئامېرىكىنىڭ ئوزى بولسا ئىزچىل تۈردە مونروئىزمنى قورال قىلىپ تۈرۈپ، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان مەملىكەتلەرگە كەڭ كولەمدە ئارىلاشتى ۋە تاجاۋۇز قىلدى.

ياۋروپا ـ ئامېرىكا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قوراللىق تاجاۋۇزى ۋە لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرى خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشلىرى ماركس مۇنداق دېگەن ئىدى: "زىمننى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىش، قوللۇق تۈزۈمنى كونا چېگرىنىڭ سىرتىغا ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىش قوشما ئىشتاتلاردىكى قۇل ساقلايدىغان ئىشتاتلارنىڭ ياشاش قانۇنىيىتى بولۇپ قالدى."① 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇلدارلار ئوز خوشنىسى ـ ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان كۇبانى تارتىۋېلىشنى ئامېرىكىنىڭ مۇھىم دولەت سىياسىتىنىڭ بىرى قىلىپ كەلدى. ئامېرىكىنىڭ غەرپكە قاراپ زىمىن كېڭەيمچىلىگى ئېلىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئامېرىكا كوچمەنلىرى مېكسىكىغا كوپلەپ كىردى. 1836 ـ يىلى، ئامېرىكا كېڭەيمچىلىرى مېكسىكىنىڭ تېكساس دېگەن يېرىدە توپىلاڭ پەيدا قىلىپ، "مۇستەقىللىق" جاكالىدى. 1845 ـ يىلى تېكساس زوراۋۇق بىلەن ئامېرىكىغا قوشۇۋېتىلدى. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ئامېرىكا يەنە مېكسىكىنىڭ ئىچكى سىياسى كىرىزىسىدىن پايدىلىنىپ، مېكسىكىغا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى (1846 ـ 1848). مېكسىكا خەلقى قوزغىلىپ قارشىلىق كورسەتسىمۇ، ئامېرىكا تاجاۋۇزچىلىرىغا قاتتىق زەربە بەردى. لېكىن ۋەتەن ساتقۇچىلار ۋە يۇقۇرى قاتلام ھوكۇمـ

---

① ماركس. «ئامېرىكىدىكى ئىچكى ئۇرۇش». «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15 ـ توم، 353 ـ بەت.

رائلار سىنىپى تەسلىمچىلىك سىياسىتىنى قوللانغانلىقتىن، مېكسكا ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدى ھەمدە مېكسىكىنىڭ پۈتۈن شىمالىي يېرىم قىسمى (تېكساس قوشۇلۇپ تەخمىنەن جەمى 2 مىليون 300 مىڭ كۋۋادىرات كىلومېتىر)نى ئائىلاج بولۇپ بەردى. بۇ ئامېرىكىنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى بىر قېتىملىق ئەڭ زور ۋەھشىلەرچە تالان-تاراج قىلىشى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

60-يىللارنىڭ باشلىرىدا، ياۋروپادىكى بىرقانچە مۇستەملىكىچى دولەت بىرلا ۋاقىتتا دىگۈدەك لاتىن ئامېرىكىسىغا قوراللىق تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ئالدى بىلەن، 1861-يىل 3-ئايدا ئىسپانىيە دومىنىكا جۇمھۇرىيىتى ئېچىدىكى ئىسپانىيەپەرەس كۆچلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇزىنىڭ دومىنىكادىكى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شۇ يىلى يىل ئاخىرىدا، ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە ئىسپانىيەدىن ئىبارەت 3 دولەت مېكسىكا ئىنقىلابىي ھوكۇمىتىنىڭ چەتئەللەرگە بولغان قەرزىنى تولەشنى ۋاقىتنىچە توختىتىشنى جاكالىغانلىغىنى بانا قىلىپ، ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ تاجاۋۇزچى قوشۇنلارنى ئەۋەتىپ، مېكسىكىدا قۇرۇقلۇققا چىقاردى، ئۇلار شۇ چاغدىكى مېكسىكا ئىنقىلابۇغا ئارىلىشىپ، ياۋروپاچە مۇستەملىكە تەرتىۋىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان يېڭى مۇقەددەس ئىتتىپاق قۇرماقچى بولدى. ماركس ئەنگلىيە-فرانسىيە ۋە ئىسپانىيەدىن ئىبارەت 3 دولەتنىڭ مېكسىكىغا ئارىلاشقانلىغىنى "دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ ۋەھشى شۇملۇقلارنىڭ بىرى"① دىگەن

① ماركس. «مېكسىكىغا قىلىنغان ئارىلىشىش». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى». خەنزۇچە نەشرى، 15-توم، 386-بەت.

ئىدى. 1864-يىلى ئىسپانىيە پىلوتنى ئەۋەتىپ پىرۇسكا چېنىچا تاقىم ئارالىرىنى ئىشغال قىلىۋالدى ھەمدە 1865-يىلى چىلى پورتنىي قامال قىلدى ۋە توپقا تۇتتى. بۇ بىر قاتار تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ مۇستەقىللىغى ۋە بىخەتەرلىگىگە ئېغىر ھالدا تەھدىد سالدى.

ياۋروپا مۇستەملىكىچى قارا‌قۇچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرى خەلقىنىڭ ئىنتايىن زور غەزىۋىنى قوزغىدى. مېكسىكا ئىنقىلاۋىي ھوكۇمىتى كەڭ خەلقنى چەتئەل ئارىلاشقۇچىلىرىغا قەتئى قارشىلىق كۆرسىتىشكە چاقىردى. ھەمدە بارلىق جەڭگىۋار كۈچكە ئىگە ئاھالىلەرنى قوراللاندۇرۇپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى ئۈيۇشتۇردى. ئارىلىشىشقا قاتناشقۇچى دولەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈچەيىپ كەتكەنلىكتىن، ئەنگلىيە بىلەن ئىسپانىيە 1862-يىلىنىڭ بېشىدا مېكسىكىغا تاجاۋۇز قىلغان قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى. ناپولېون III فرانسىيىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكە ئىمپېرىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش غەرىزىدە، داۋاملىق ھالدا چوڭ قوشۇن ئەۋەتىپ مېكسىكىغا ھۇجۇم قىلدى. 1864-يىلى، فرانسىيىنىڭ نەيزە بىلەن مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، مېكسىكىدا پادىشالىق تۈزۈم تىرىلدۈرۈلۈپ، فرانسىيىنىڭ قورچىغى بولغان ماكسىملىان مېكسىكىنىڭ پادىشاسى قىلىپ يولەپ تۇرغۇزۇلدى. مېكسىكىدا پۈتۈن مەملىكەت بويىچە چەتئەل ئارىلاشقۇچىلىرىغا قارشى ۋەتەن ئۇرۇشى قوزغىلىپ (1862—1867) تاجاۋۇزچىلارغا قەتئى زەربە بېرىلدى. بۇ ھەققانى ئۇرۇشتا فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرى 300 مىليونغا يېقىن فرانك چىقىم تارتتى، تەخمىنەن 5 مىڭ 600 ئادىمى ئولدى، بۇ مەملىكەت ئىچىدىكى خەلقنىڭ قاتتىق قارشىلىغىنى

قوزغىدى. ئەڭ ئاخىردا فرانسىيە ئوز قوشۇننىى چېكىندۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. 1867 ـ يىل 6 ـ ئايدا قورچاق پادىشا ماكسىمىلىان دولەت چېگرىسىدىن قېچىپ كېتىۋاتقاندا قولغا چۈشۈپ ئولتۇرۇلدى. تاجاۋۇزچىلار ۋە ئۇنىڭ يالاقچىسىمۇ تېگىشلىك جازاسىنى تارتتى.

1865 ـ يىلى دوسىنكا خەلقىمۇ ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، يېڭىۋاشتىن مۇستەقىللىقنى ئېرىشتى. جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ھەرقايسى ئەللەر خەلقى ئىسپانىيىسىنىڭ چېنىچا تاقىم ئارالىرىنى ئىشغال قىلۋېلىشىغا قارشى تۇرۇش كۇرىشى داۋامىدا، ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىقىنى كۇچەيتتى. 1865 ـ يىل 1 ـ ئايدا، پېرۇ، بولۋىيە، ئېكۋادور، چىلى قاتارلىق دولەتلەر ئىتتىپاق ۋە مۇداپىە شەرتنامىسى ئىمزالاپ، دۇشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇردى، ئىسپانىيە 1866 ـ يىلى تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. 1879 ـ يىلغا كەلگەندە ئىسپانىيە ئاندىن ئاخىرى پېرۇنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئېتىراپ قىلدى.

60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى لاتىن ئامېرىكىسى خەلقلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ دۇشمەندىن مۇداپىەلىنىش، مىللى مۇستەقىللىقنى قوغداش يولىدىكى باتۇرانە كۇرەشلىرى لاتىن ئامېرىكىسى تارىخىدا مۇستەملىكىچىلىككە قارشى تۇرۇش كۇرىشى بويىچە شانلىق سەھىپە يېزىپ قالدۇردى.

ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ كارىب دېڭىزىدىكى زومىگەرلىك ھوقۇقىنىڭ ئورنىتىلىشى 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئامېرىكا جەنۇب ـ شىمال ئۇرۇشى بىلەن بولۇپ كېتىپ، لاتىن ئامېرىكىسىنى تالەـ شىشنى ۋاقتىنچە بوشاشتۇرغان ئىدى. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئامېرىكا كاپىتالىزىمى ئۇچقاندەك تېز تەرەققى قىلدى، بىر سەكرەپلا

غەربىي يېرىم شاردىكى ئەڭ قۇدرەتلىك دولەتكە ئايلىنىپ، غەربىي يېرىم شارنىڭ زومىگەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈشتەك جاھانگىرلىك يولىغا قەدەممۇ-قەدەم ماڭدى.

ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ بىرىنچى نىشانىسى كارىب دېڭىزى رايونى بويىچە زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئەنگلىيە جاھانگىرلىگى بىلەن جىددى تالىشىشنى باشلىۋەتتى. ئۇزاقتىن بۇيان، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئەنگلىيىگە قاراشلىق گىۋىانانى بازار قىلىپ تۇرۇپ، ۋېنېسۇئېلا چېگرىسىغا قارىتا زىمىن كېڭەيمىچىلىگى ئېلىپ بېرىپ، ئەنگلىيىگە قاراشلىق گىۋىانا بىلەن ۋېنېسۇئېلا ئوتتۇرىسىدا چېگرا ماجىراسى پەيدا قىلىپ كەلدى. 1895-يىلى ئامېرىكا دولەت كاتىۋى ئولنى، ئامېرىكا قىتئەسى قۇرۇقلۇغىدا ئەمىلىيەتتە ئامېرىكا ئالى ھوقۇققا ئىگە، "ئۇنىڭ ئىرادىسى قانۇن دەمەكتۇر" دەپ جاكالاپ، ئامېرىكا ئەنگلىيە بىلەن ۋېنېسۇئېلا ئوتتۇرىسىدىكى ماجىراغا ئارىلىشىشقا ھەقلىق دەپ چىڭ تۇرۇپ، ئەنگلىيىنى ئامېرىكىنىڭ ھوكۇمىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلدى ھەمدە ئەنگلىيىنىڭ كارىب دېڭىزى رايونىدىكى ئۇستۇنلۇك ئورنىنى قەدەممۇ-قەدەم چەتكە قاقتى. 1898-يىلى، ئامېرىكا ئامېرىكا-ئىسپانىيە ئۇرۇشى ئارقىلىق پۈئېرتو-رىكونى ئىشغال قىلىۋېلىپ، كۇبانى ئوزۇنىڭ ۋاسىلغىدىكى دولەتكە ئايلاندۇرۇۋېلىپ، ئوزۇنىڭ كارىب دېڭىزىدىكى ئورنىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى. 1901—1902-يىللىرى ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيىدىن ئىبارەت ئۈچ دولەت قەرز ئىشلىرى مەسلىسىنى بانا قىلىپ، ھەربى پاراخوت ئارقىلىق ۋېنېسۇئېلا پورتىنى قامال قىلىپ، كارىب دېڭىزىدا يېڭى خەلقارا كىرىزىسنى كەلتۈرۈپ

چىقاردى. ئامېرىكا جاھانگىرلىگى يەنە بىر قېتىم قول تىقىپ ئارد-
لاشتى ۋە "مۇرەسسە قىلدى" ھەمدە ئاشكارا، قىپ-يالىڭاچ ھالدا:
ئامېرىكا ھوكۇمىتى، مونروئىزىم پرىنسىپىگە ئاساسەن، لاتىن ئامې-
رىكىسى دولەتلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىدىغان "خەلقارا ساقچىلىق
ھوقۇقى"غا ئىگە دەپ جاكارلىدى. ئامېرىكىنىڭ مونروئىزىم توغرا-
سىدىكى بۇ جاھانگىرلارچە چۈشەنچىسى "ئامېرىكا قىتئەسى
ئامېرىكا قىتئەسىدىكىلەرنىڭ" دىگەنني "ئامېرىكا قىتئەسى ئامېرى-
كىلىقلارنىڭ" دىگەنگە ئايلاندۇرۇۋالدى. مونروئىزىم پان ئامېرىكا-
چىلىق بىلەن ئوزئارا ماسلىشىپ، ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ لاتىن
ئامېرىكىسىغا تاجاۋۇز قىلىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرىدىغان قورال بولۇپ
قالدى.

ئۇنىڭغا ئۇلاپلا، ئامېرىكا جاھانگىرلىگى ئوتتۇرا ئامېرىكىدىكى
بوغاز رايونلىرىنى تىزگىنلەش ۋە تارتىۋېلىش يولىدىكى غالجىر-
لارچە جىنايى ھەرىكەتنى قانات يايدۇردى. 1901-يىلى ئامېرىكا
ئەنگلىيەدىن نىكاراگۇئادا قانال ئېچىش ھوقۇقىنى تارتىۋالدى.
ئۇنىڭدىن كېيىن ئامېرىكا يەنە كولومبىيە ھوكۇمىتى بىلەن سوھبەت
ئوتكۈزۈپ، كولومبىيىنى پانامادا قانال ياساش ھوقۇقىنمۇ ئامېرىكە-
غا ئوتۇنۇپ بېرىشكە قىستىدى. بۇ لايىھە كولومبىيە خەلقىنىڭ
رەت قىلىشىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن، 1903-يىل 11-ئاينىڭ 3-كۈنى
ئامېرىكا زۇكۇتۇكى شىئودو روزۋېلتىنىڭ پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ
تىزگىنلىشى ئارقىسىدا، پاناما قانىلى شىركىتىنىڭ ئىنژېنېرى قوشۇمچە
چوڭ پايچىگى، فرانسىيىلىك مەككار سودىگەر بونوۋالىلانىڭ
بىۋاستە پىلانلىشى بىلەن، پاناما شەھىرىدە توپلاڭ پەيدا قىلىنىپ،
پانامانىڭ كولومبىيىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولغانلىغى جاكالاندى.

يېرىم ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا، ئامېرىكا پاناما ھوكۈمىتىنىڭ قولىدىن قانال ئېچىش ھوقۇقىنى ۋە قانال رايونىنى ئىشغال قىلىش مەقسەت قىلىنغان مەخپىي ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقىنى ئېلىۋالدى. پاناما قانال رايونى ئەمىلىيەتتە پاناما جۇمھۇرىيىتىدە "دولەت ئىچىدىكى دولەت"كە ئايلىنىپ قالدى. ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ پاناما قانال رايونىنى بېسىۋالغان قاراقچىلىق ھەرىكىتى يېقىنقى زامان خەلقارا مۇناسىۋەتلەر تارىخىدىكى ئەڭ رەزىل، نومۇسسىز جاھانگىرلىك جىنايەتلىرىنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئامېرىكا جاھانگىرلىگى ئاتالمىش "توقماق سىياسىتى" ۋە "دوللار دىپلوماتىيىسى"①نى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى ئوزىنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىغا تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئىككى قوللۇق ئىستراتېگىيىسى قىلىپ، قىلىچە تەپ تارتماستىن ئامېرىكا دېگىز ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇقتا جەڭ قىلغۇچى قوشۇنىنى ئىشقا سېلىپ نىكاراگۇئا، دومىنىكا، ھايتى قاتارلىق دولەتلەرگە قوپالىق بىلەن ئارىلىشىپ، بۇ دولەتلەرگە قارىتا ئۇزاقىقىچە ھەربىي ئىشغالىيەت يۈرگۈزدى، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تامۇژنسى ۋە مالىيىسىنى تىزگىنلىدى، ئوتتۇرا ئامېرىكىدىكى ھەرقايسى مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ

① 1916 ـ يىلى شىمودو روزۋېلت ئوزىنىڭ بىر قېتىملىق نۇتقىدا ئوزى زۇكىتۇڭ بولغان مەزگىل (1901 ـــ 1908)دىكى تاشقى سىياسەت فاكىچىنى ئۇستىدە توختالغان چاغدا، قورال كۈچى بىلەن ئارىلىشىشنى ئاشكارا تەرغىپ قىلىپ: "خەلقارا مۇناسىۋەتلەرگە تاقابىل تۇرۇشنىڭ نورمال چارىسى شۇكى، ئېغىزدا سوزلىگەندە موتىدىل بولۇش كېرەك، قولدا بىر توقماق كوتىرىپ يۈرۈش كېرەك" دىگەن. "توقماق سىياسىتى" دىگەن نام شۇنىڭدىن كەلگەن. "دوللار دىپلوماتىيىسى" ئامېرىكا زۇكتۇڭى تافت (1909 ـــ 1913)نىڭ

ئىنقلاۋىي ھەركەتلىرىنى باستۇردى، ئامېرىكا مونوپول كاپىتالىنىڭ بۇ مەملىكەتلەرگە بېسىپ كىرىشى ئۈچۈن زەمبىرەكلىك پاراخوتلار بىلەن يول ئاچتى. 1914 ـ يىلى ئامېرىكا پاناما بوغىزىدا تېچ ئوكيان بىلەن ئاتلانتىك ئوكيانىنى تۇتاشتۇرىدىغان قانالىنى ئېچىپ، كارىب دېڭىزى رايونىغا بولغان ئىستراتېگىيىلىك تىزگىنلەشنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، كارىب دېڭىزىنى ئەملىيەتتە "ئامېرىكا كولى"گە ئايلاندۇرۇۋالدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئامېرىكا لاتىن ئامېرىكىسىدا سودىنى كېڭەيتىش مەبلەغ سېلىش جەھەتتە تېز ئىلگىرىلەپ، ئەنگلىيىگە قوغلاپ يەتتى. 1913 ـ يىلى لاتىن ئامېرىكىسىغا كىرگۈزۈلگەن كاپىتالنىڭ ئومۇمى سانى ئېچىدە ئامېرىكىنىڭ 25% نى، ئەنگلىيىنىڭ 24.4% نى ئىگەللىدى. چەتكە چىقىرىلغان ئومۇمىي سومما ئېچىدە ئامېرىكىنىڭ 30.8% نى، ئەنگلىيىنىڭ ئاران 21.2% نى ئىگەللىدى. لېكىن مەبلەغ سېلىش جەھەتتە شۇ يىلى ئەنگلىيىنىڭ سالغان مەبلىغى 5 مىليارت دوللار بولدى، ئامېرىكىنىڭ پەقەت 1 مىليارت 240 مىليون دوللار بولدى، (ئاساسلىغى مېكسىكا، كۇبا ۋە چىلىغا سېلىنغان). ئەنگلىيە جەنۇبىي ئامېرىكا يەنىلا ئۆستۈنلۈكنى

1912 ـ يىلىدىكى يىللىق خېتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. خەتتە ئامېرىكا ھوكۈمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى "دوللارنى قورال ـ ياراقنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ" "قانۇنىي سودا مەقسىدى"نى "قوغلىشىشتىن ئىبارەت" دېيىلگەن. بۇ ئىستراتېگىيە ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ كېڭەيمىچىلىك قورالى ئىكەنلىگىنى، ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ چەتكە كېڭەيمىچىلىك قىلىشتىكى مەقسىدى ئوتتۇرىسىدىكى كاپىتالىستلارنىڭ پايدىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ساقلاپ قالدی. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گېرمانىيە بىلەن فرانسىيەنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مەملىكەتلەرگە قارىتا جىددى تۈردە ئىقتىسادىي كېڭەيمچىلىك ئېلىپ باردى.

3 ـ بولۇم كۇبا خەلقىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى 30 يىللىق ئازاتلىق ئۇرۇشى (1868ـ1898)

قۇراللۇق تۈزۈلمىدىكى ئىگىلىك ۋە نېگىرلار قوزغىلىڭى كۇبا غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ئارال (كولۇمبى 114 مىڭ 500 كۋادىرات كىلومېتىر) بولۇپ، شىمال تەرەپتە توقسان دېڭىز مىلى يىراقلىقتا ئامېرىكا بىلەن يىراقتىن بىر بىرىگە قارىشىپ تۇرىدۇ، جەنۇپ تەرەپتە جەنۇبىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىغا تۇتاشىدۇ، غەرپ تەرەپتە ئوتتۇرا ئامېرىكا بوغىزىدىكى مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ، غەربىي يېرىم شار دېڭىز قاتناش لىنىيىسىدىكى مۇھىم تۇگۈن. كولۇمبۇ كۇبا ئارىلىنى "ئەزەلدىن كورۇپ باقمىغان ئەڭ گۈزەل ئارال" دەپ مەدھىيىلىگەن ئىدى. لېكىن مۇستەملىكىلەرنى بوي سۇندۇرۇش دەۋرىدە، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئارالدىكى ھىندىنانلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىۋەتتى، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئافرىقىدىن زور مىقداردا نېگىر قوللارنى قايتىدىن كىرگۈزۈپ، غايەت زور شېكەر قومۇشى ۋە كوفې قاتارلىقلارنى ئوستۈرىدىغان ئىكىنزارلىقلارنى قۇردى. مۇستەملىكە قىلىنغانلىدىن كېيىنكى كۇبا "شېكەر ۋە قوڭ" بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولدى. 19 ـ ئەسىردە ئوتتەن بىر كۇبا-

لىق شائىر كۆبا خەلقىنىڭ ئازاپ-ئوقۇبتىنى ئېچىنىشلىق ھالدا يېغىنچاقلاپ: "ھايات قەدىرسىز، شېكېر بولسا ئالتۇن" دەپ يازغان ئىدى.

19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كۆبانىڭ خوشنىسى بولغان ھايتى ۋە غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدىكى نۇرغۇن جايلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىكىنزارلىق ئىگىلىگى پەيدىن-پەي زاۋالغا يۈز تۇتتى، پەقەت كۆبانىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىگىلا تەرەققى قىلىۋەردى. 1800—1840-يىللىرى كۆبانىڭ شېكېر مەھسۇلاتى 3 ھەسسە كۆپەيدى، شۇنىڭدىن كېيىنكى 20 يىلدا يەنە 1 ھەسسە كۆپەيدى. 19-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىغا كەلگەندە، شېكېر ئېكسپورتى كۆبانىڭ پۈتكۈل ئېكسپورتىنىڭ 80% دىن كۆپرەگىنى ئىگىلىدى. كۆبا دۇنيا بازىرىدىكى شېكېرنىڭ 30% نى ئىشلەپ چىقىرىدىغان بولدى. شېكېر ئىشلەش تېخنىكىسىمۇ ئۈزلۈكسىز يېڭىلاندى. شېكېر قومۇشى ئىكىنزارلىقلىرىنىڭ سانى ۋە كولىمى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ باردى. 1821—1831-يىللىرى ئارىلىغدا، مولچەرلىنىشچە، 600 مىڭ نېگىر قۇل كىرگۈزۈلدى. ئافرىقىدىن كەلتۈرۈلىدىغان قۇللارنىڭ مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالغاندىن كېيىن، 1847-يىلىدىن باشلاپ تېچ ئوكيان ئارقىلىق جۇڭگودىن "پۈتۈشكەن ئىشلەمچى" كىرگۈزۈلۈشكە باشلىدى، ئۇلارنىڭ سانى 143 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى.

19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ھايتىدىكى قۇللار ئىنقىلاۋنىڭ بىۋاستە تەسىرى ئارقىسىدا، 1812-يىلى، كۆبانىڭ شەرقىي قىسمىدا كولىمى غايەت زور بولغان نېگىرلار قوزغىلىڭى پارتىلىدى. قوزغىلاڭچىلار مۇستەقىل بولغان نېگىرلار جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. كولومبىيە ۋە مېكسىكا قاتارلىق دولەتلەر

مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، كۇبا خەلقىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىنى قوللىدى. ئارالدىكى يەرلىك ئاق تەنلىك قۇلدارلار سىنىپى جەنۇبىي ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇغىدىكى نېگىر قۇللارنىڭ ئازات بولغانلىغىنىڭ كۇبا قۇللۇق تۈزۈمىدە كىرىزىس پەيدا قىلىشىدىن قورقۇپ، ئىسپانىيىنىڭ هوكۇمرانلىغىغا تىز پۈكۈشكە رازى بولدىكى، مۇستەقىل بولۇشنى خالىمىدى. ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇلدارلار خېلى بۇرۇنلا كۇبانى يۇتۇۋېلىش قارا نىيىتىدە بولۇپ كەلگەن ئىدى، ئۇلارمۇ كۇبانى زاۋالغا يۈز تۇتقان ئىسپانىيە-نىڭ قولىدا ۋاقىتلىق قالدۇرۇشقا رازى بولدىكى، كۇبانىڭ مۇستەقىل بولۇشنى خالىمىدى. تۇرلۇك ئىچكى-تاشقى مۇرەككەپ ئامىللار تۈپەيلىدىن ئىسپانىيە كۇبادىكى مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانلىغىنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى.

لېكىن، كۇبا خەلقىنىڭ ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرىشى توختاپ باقمىدى. 1844-يىلى ماتانساس ئولكىسىدىكى نېگىر قۇللار مەخپى تۇردە يېڭى زور كولەملىك قوزغىلاڭنى پىلانلاپ، ئىنقىلاۋىي زورلۇق كۈچ ئارقىلىق قۇلدارلىق تۈزۈمىنى تارمار قىلىپ، نېگىرلار بىلەن ئاق تەنلىكلەر هوقۇقتا باراۋەر بولغان جۇمهۇرىيەت قۇرماقچى بولدى. بۇ قوزغىلاڭ خائىنلارنىڭ مەخپىيەت-لىكىنى ئاشكارىلاپ قويۇشى بىلەن ۋۇجۇتقا چىقمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىنكى قۇل سودىسىنى مەنئى قىلىش ۋە قۇللۇق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش هەركىتىگە غايەت زور تەسىر كۇرسەتتى.

ئون يىللىق ئۇرۇش—30 يىللىق ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كۇبادىكى يەرلىك ئاق تەنلىكلەر رەهبەرلىك قىلغان مۇستەقىللىق هەركىتى 3

گۇرۇھىقا بولۇنۇپ كەتتى. ئىسپانىيە پەرەس چوڭ ئىكىنزارلىق ئىگە-لىرى، چوڭ سودىگەرلەر ئىنقىلاپتىن، بولۇپمۇ قۇللار قوزغىلىڭىدىن قورقۇپ، موتىدىل ئىسلاھات ئارقىلىق ئاپىتونومىيە ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىسپانىيىنىڭ سودىنى چەكلىشى ۋە كەمىستىشىنى بىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىلەرگە قاراتقان يۇقۇرى بېسىم ۋە ئالدامچىلىق سىياستى بۇ يولدا مېڭىشقا ھەرگىز بولمايدىغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا ئامېرىكا بىلەن ئالاقىسى بولغان بىر قىسىم چوڭ قۇلدار ئىكىنزارلىق ئىگىلىرى، ئامېرىكا كېڭەيمىچىلىرىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، كۇبانى ئىسپانىيىدىن ئايرىپ چىقىپ ئامېرىكىغا قوشۇۋېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. 60-يىللاردا ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇلدارلار جەنۇپ-شىمال ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغانلىدىن كېيىن، بۇ گۇرۇھمۇ ناھايىتى زور زەربىگە ئۇچرىدى. پەقەت مۇستەقىلچىلارلا مۇستەملىكچىلىك ھوكۇمرانلىغىغا قارشى تۇرۇپ، قۇللۇق تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى، ئىنقىلاۋى ۋاستىلەر ئارقىلىق كۇبانى ئىسپانىيىدىن پۈتۈنلەي ئايرىپ چىقىپ مۇستەقىل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ گۇرۇھ ئىقتىسادىي جەھەتتە بىرقەدەر ئارقىدا قالغان ۋە ئىسپانىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغى بىرقەدەر ئاجىز بولغان شەرقىي قىسىم (ئۇرېنتې)نى پائالىيەت مەركىزى قىلىپ، ئوتتۇرا، كىچىك ئىكىنزارلىق ئىگىلىرى، ئەركىن دېخانلار ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلدى. ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك كۆرەش داۋامىدا: كۇبانىڭ مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئاق تەنلىك ئۇششاق دېخانلار، ئەركىن نېگىرلار ۋە قۇللار بىلەن بىرلىشىپ، بىرلىكتە كۆرەش قىلىش لازىملىغىنى پەيدىن-

پەي تونىدى.

1868 ـ يىل 10 ـ ئايىنىڭ 10 ـ كۈنى، شەرقىي كۇبانىڭ ئورىنىنتې ئولكىسىنىڭ مائەسترا تاغلىق رايونىنىڭ يالا كەنتىدىكى بىر شېكەر قومۇشى ئىكىنزارلىغىدا يەرلىك ئاق تەنلىك پومىشىشىك سېپىدىس ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىغا قارشى قورالىلىق قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلدى. قوزغىلاڭچىلار "يوقالسۇن ئىسپانىيە ھوكۇمرانلىغى!" "ياشىسۇن ئەركىن كۇبا" دېگەندەك چاقىرىقلارنى چىقاردى. "باراۋەرلىك، تەڭرىتىپ، ھەققانىيەت"تىن ئىبارەت 3 پىرىنسىپنى ۋە قۇرالارنى قەدەممۇ ـ قەدەم ئازات قىلىش ئارزۇسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، شۇنىڭ بىلەن كەڭ ئەركىن دېخانلار، ئارىلاش قانلىقلار ۋە ئەركىن نېگىرلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. قوزغىلاڭ ناھايىتى چاپسانلا شەرقىي قىسمىدىكى 3 ئولكىگە كېڭەيدى. 1868 ـ يىل 4 ـ ئايدا، مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت ـ "ئەركىن كۇبا" ـ قۇرۇلغانلىغى جاكالانىدى. "ئەركىن كۇبا" ئىسىق بەلۋاغ ئورمانلىغىدا بازا قۇردى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن جاپالىق ئىدى. قوزغىلاڭچىلاردا قورال ـ ياراق كەم، ئاشلىقمۇ يوق ئىدى، ئۇلار ياۋا مۆە، شياڭجياۋ بىلەن جان باقاتتى، پالىمال دەرىخى تالاسىدىن توقۇلغان قوپال كىيىملەرنى كىيەتتى. دېخانلار، قويۇپ بېرىلگەن قۇللار ئىنقىلاۋى ئارمىيىنىڭ ئاساسىي تەركىۋىي قىسمى ئىدى. بۇ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئون يىل داۋاملاشتى. بۇ تارىخىتا "ئون يىللىق ئۇرۇش" دەپ ئاتالىدى. مىكىلغان "پۈتۈشكەن" جۇڭگو ئىشچىلىرى كۇبانىڭ مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ئازاتلىق ئۇرۇشىغا قاتناشتى.

قوزغىلاڭچىلار ئۈزىدىن ئون ھەسسە كۆچلۈك بولغان ئىسپانىيە

مۇنتىزىم ئارمىيىسى ۋە پومىششكلارنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي قوراللىق "قوغدىنىش قوشۇنى"غا قارشى پىداكارانە كۆرەش قىلدى. كۆرەش داۋامىدا نۇرغۇنلىغان قەھرىمان ئىنقىلاۋىي جەڭچىلەر مەيدانغا كەلدى. كىشىلەر تەرىپىدىن "تۆچ ئادەم" دەپ ئاتالغان نېگىرلار بىلەن ئاق تەنلىكلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن بولغان ئارىلاش قانلىق ئانتونىو ماسىو پۈتۈن ئائىلىسىدىكى 7 ئىنىسى ۋە 2 سىڭلىسى بىلەن بىللە، ئوزلىرىنى ئازاتلىق كۆرىشىگە بېغىشلىدى. ماسىو مۇنداق دەيدۇ: "ئەركىنلىككە تىلەمچىلىك بىلەن ئەمەس، بەلكى تىغ بىلەن ئىگە بولغىلى بولىدۇ." ئۇ كۇبا خەلقىنىڭ ئوز كۆچىگە تايىنىپ مۇستەقىللىق ۋە ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرەلەيدىغانلىغىغا ۋەتىنى ئىشەنگەن ئىدى. ماسىو كۆرەش جەريانىدا چىنىقىپ كۇبا قوزغىلاڭچى ئارمىيىسىنىڭ ئاتاقلىق ھەربى ئىشلار رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئون يىللىق ئۇرۇش داۋامىدا، ئىسپانىيىنىڭ يارىدار بولغان ۋە ئولگەن ئادىمى 140 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى، 700 مىليون بىسو چىقىم تارتتى، "ئەركىن كۇبا"نى ھەربى جەھەتتىن پەقەت مەغلۇپ قىلالمىدى. لېكىن ئون يىللىق ئۇرۇشقا قاتناشقان ئوك قانات لىبرال پومىششكلارنىڭ كۆچلىرى ۋە بىر قىسىم بۇرژۇئا ئۇنسۇرلار، ئاساسلىغى ئوز سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈنلا، ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىگە قارشى تۇردى، رادىكال بولغان ئىجتىمائى ئىقتىسادىي ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى قوللىنىشىنى خالىمىدى. ئۇلار دۇشمەننىڭ ئادەتتىن تاشقىرى كۆچلۈك ھەربى بېسىم كۆچى ئاستىدا، ھەر ۋاقىت تەۋرىنىپ تۇردى ۋە مۇرەسسە قىلىشقا تەمشەلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىنقىلاپ لاگىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولۇنۇش كېلىپ چىقتى. 1877-يىل 10-ئايدا، ئىنقىلاۋىي ئارمىيە ھەربى

جەھەتتە يېڭىلىدى، دۇشمەنلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ سىياسى جەھەتتىن سېتىۋېلىش ۋە پارچىلاشنى ئېلىپ باردى. "ئەركىن كۇبا" هوكۇمىتىدىكى تەۋرەنگۇچى، مۇرەسسە قىلغۇچى ئۇنسۇرلار دۇشمەن بىلەن سۇلهى قىلىشقا قوشۇلدى. 1878-يىل 2-ئايدا، ئىككى تەرەپ مۇرەسسە خاراكتېرىدىكى سانخون كېلىشىمنى ئىمزالدى. سانخون كېلىشىمگە ئاساسەن ئىسپانىيە كۇبانا قاراتقان ئىقتىسادىي چەكلىمنى بوشتىشقا، بىر قىسىم يۇزەكى سىياسى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى، ئەڭ مۇھىمى ئازاتلىق ئۇرۇشقا قاتناشقان نېگىر قوللار ۋە "پۈتۈشكەن" جۇڭگو ئىشچىلىرىنىڭ ئەركىنلىكىتىن بەھرىمەن بولىدىغانلىغى جاكالاندى؛ ئىككى يىلدىن كېيىن يەنە پۈتۈن ئاراللىدا قۇلدارلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش مەقسىدىكى پەرمان جاكالاندى.

ئانتونىو ماسبو قاتارلىق كىشىلەر ۋەكىللىگىدىكى ئىنقىلاۋىي سول قاناتلار سانخون كېلىشىمنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلىپ، چەتئەلگە يوتكىلىپ قوراللىق كۈچ تەشكىللەپ، كۇبەشنى قەتئى داۋاملاشتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 10 يىلدا، مەيلى كۇبادا ياكى چەتئەلدىكى مۇھاجىرلار ئىچىدە بولسۇن، ئىسپانىيەگە قارشى كۇرەش ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇردى. 1879—1880-يىللاردىكى "كىچىك ئۇرۇشلار" 1884—1886-يىللاردىكى قوزغىلاڭلار ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانلىغىغا يېڭى زەربىلەرنى بەردى.

شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، كۇبادىكى چوڭ شېكەر قومۇشى ئىكىنزارلىقلىرىنى قوشۇۋېلىش ۋە مەركەزلەشتۈرۈش سۈرئىتى تېزلىتىلدى، پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى ۋە يېنىك سانائەتمۇ مەلۇم دەرىجىدە تەرەققى قىلدى؛ بولۇپمۇ ئامېرىكا كاپىتالىنىڭ كۇبا

ئىگىلىگىگە سىڭىپ كىرىشى زور دەرىجىدە كۇچەيتىلدى، كۇبا شېكىرىنىڭ 75% تى، تاماكىنىڭ 60% تى ئامېرىكىغا ئېلىپ بېرىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەندى، كۇباغا كىرگۇزۇلىدىغان سانائەت ماللىرىنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى ئامېرىكىدىن كەلتۇرۇلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى دائىرىلىرى كۇبانىڭ ئىقتىسادىنى تالان-تاراچ قىلىشنى كۇچىنىڭ بېرىچە كۇچەيتتى، باج-سېلىقنى شىددەت بىلەن ئوستۇرۇپ، كوپلىگەن ئوتتۇرا كىچىك دىخانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ زاۋالغا يۇز تۇتۇشىنى ۋە ۋەيران بولۇشىنى كەلتۇرۇپ چىقاردى، ئىجتىمائى زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ ئوتكۇرلەشتۇرۇۋەتتى. كۇبا ئىگىلىگىدىكى كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كۇبا پۇرولېتارىياتى ۋە مىللى بۇرژۇئازىيىسىمۇ قەدەممۇ-قەدەم شەكىللەندى.

جوسې مارتى ۋە 1895-يىلدىكى ئازاتلىق ئۇرۇشنىڭ پارتلىشى 1893-يىل 4-ئاينىڭ 10-كۇنى، كۇبا زىمىنىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا تارقىلىپ يۇرگەن تۇرلۇك ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتلار ئامېرىكىدا بىرلىككە كەلگەن كۇبا ئىنقىلاۋىي پارتىيىسىنى تەشكىللىدى. كۇبا ئىنقىلاۋىي پارتىيىسىنىڭ تەشكىلاتچىسى ۋە رەھبىرى جوسې مارتى (1853—1895)، ھاۋانادىكى بىر نامرات ئىسپانىيىلىك كوچمەنلەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ دادىسى ئىسپانىيە پادىشا جەمەتى زەمبىرەكچىلەر بىرلەشمە ئەترىدىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەسكىرى بولغان. مارتى كىچىگىدىن تارتىپ نامرات تۇرمۇش كوچۇرگەن، 16 يېشىدىن باشلاپ ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ، سىياسى زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، ئۇزۇن مۇددەت ئامېرىكىدا سەرگەردان بولۇپ يۇرگەن. جوسې مارتى كۇبانىڭ مۇستەقىللىق كۇرىشىدە

كۆبادىكى ئەمگەكچىلەر سىنىپغا تايىنشتا چىقىپ تۇردى. ئۇ كۆبا مۇھاجىرلىرى ئارىسىدىكى تاماكا ئىشچىلىرى ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ئاممىسى ئىچىدە كوپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى قوشۇۋېتىش تەرەپدارلىرىنىڭ ئامېرىكىغا چوقۇنۇش، ئامېرىكا پەرەسلىك قىلىشتەك قۇللارچە باش ئېگىش ئىدىيىسىنى كەسكىن تەنقىد قىلىپ، ئامېرىكىنىڭ كۆبانى يۇتۇۋېلىش قارا نىيىتىنى ۋە سۆيقەستىنى پاش قىلدى ۋە ئۇنىڭغا قەتئى قارشى تۇردى، ئۇ يىراقنى كۆرەرلىك بىلەن، كۆبا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى خەلقلەرنى "غالجىرلاشقان، ۋەھشى شىمال دولىتىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىزدىكى دولەتلەرنى يۇتۇۋېلىش يولى"نى ئوز كۆكرىگى بىلەن توسۇشقا چاقىردى. جوسې مارتىنىڭ بۇ شانلىق ئىدىيىسى ئۇنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئاتاقلىق ئىنقىلابىي دېموكراتىزىمچى ئىكەنلىگىنى كورسەتىپ جوسې مارتى رىياسەتچىلىگىدە تۇزۇلگەن كۆبا ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ پۈروگراممىسىدا، ئازاتلىق ئۇرۇشى ئارقىلىق "كۆبانىڭ تولۇق مۇستەقىللىغىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ھەمدە پورتو-رىكونىڭ ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۇرۇشنىڭ يارىدەم بېرىش"، مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرۇش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. لېكىن بۇ پۈروگراممىدا چوڭ يەر مۇلۇكچىلىگىنى بىكار قىلىش قاتارلىق جىددى ۋەزىپىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى، بۇ كۆبا رادىكال بۇرژۇئا دېموكراتىيىچىلىرىنىڭ سىنىپىي چەكلىملىكلىگىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەردى.

كۆبا ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىگىدە، 1895-يىل 12-ئاينىڭ 24-كۈنى، قوزغىلاڭ چوڭقۇر ئىنقىلابىي ئاساسى بولغان ئوربېنتې ئولكىسىدە پارتلىدى. 30 يىللىق ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچى شۇ يەردىن باشلاندى. شۇ يىلى 9-ئايدا، مۇستە-

جوسپ مارتی

قىل كۆبا جۇمھۇرىيىتى ھوكۈمەتىنىڭ قۇرۇلغانلىغى شەرقىي كۆبادا جاكالاندى. 10 ـ ئايدا، 10 يىللىق ئۇرۇشتىكى پىشقەدەم جەڭچىلەردىن ماكسىن گومېس ۋە ئانتونىو ماسېولار ئازاتلىق ئارمىيىسىنى باشلاپ ئارالنىڭ شەرقىي قىرغىغىدىن غەربىگە كېسىپ ئوتىدىغان "زەربىدار-لىق بىلەن ئىلگىرىلەش جېڭى"نى ئېلىپ بارىدى. ئىسپانىيە ھەر-قانداق بەدەل بېرىشكە قارىماي جۇن تالىشىقا ئۇرۇنۇپ، ئىلگىر-كېيىن بولۇپ خىل قورال-لانغان 200 مىڭدىن كوپ مۇنتىزىم قوشۇننى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار "ئەڭ ئاخىرقى بىر ئادەم ۋە ئەڭ ئاخىرقى بىر تىيىن پۇل قالغىچە ئۇرۇش قىلىش" توغرىسىدا جار سالدى. ئارالدا ئىنتايىن پاجىەلىك "يىغۇلىش لاگىرى"نى قۇردى. ئازاتلىق ئارمىيە سان جەھەتتە 4 كە قارشى 1 بولغان ناچار ئەھۋالدا تۇرسىمۇ، لېكىن خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئۇرۇش قىلغانسېرى كۆچەيدى. بۇ ۋاقىتتا كۆباغا بارغان تېخىمۇ كوپ جۇڭگولۇق ئىشچىلار ئازاتلىق ئۇرۇشقا ئاتلىنىپ، كۆبانىڭ مۇستەقىللىغى ئۈچۈن ئوزلىرى-نىڭ ئىسسىق قېنىنى تەقدىم قىلدى. 3 يىلدىن كوپرەك باتۇرلارچە جەڭ قىلىش ئارقىلىق، ئازاتلىق ئارمىيە ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى-

لىرىنى ئەسكىرىي كۈچ ۋە مالىيە جەھەتتىن پۈتۈنلەي تارمار قىلدى. ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى "ئەمدى بىر ئادەممۇ چىقىرالمايمىز ۋە بىر تىيىن پۇلمۇ بېرەلمەيمىز" دەپ زارلاندى. 1897 ـ يىل 11 ـ ئايدا، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى كۈبانىڭ ئۇزىنى ئۇزى ئىدارە قىلىشقا نائىلاج ماقۇل بولدى.

ئامېرىكا ـ ئىسپانىيە ئۇرۇشىدىن پالاتت تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن لايىھىسىگىچە كۈبا خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق ـ ئازاتلىق ئۇرۇشى ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرىدىغان ھالقىلىق پەيتتە، ئامېرىكا جاھانگىرلىگى تۈيۈقسىز قول تىقىپ قورالسىز ئارىلاشتى. 1895 ـ يىلى ئازاتلىق ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن، ئامېرىكا خەلقى كۈبا خەلقىگە ماددى جەھەتتىن ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ئاكتىپ ياردەم بەردى، لېكىن ئامېرىكا ھوكۇمىتى بولسا كۈبا ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ قورال ـ ياراق ۋە ماددى ئەشيالارغا ئىگە بولۇشىنى تۇرلۈك يوللار بىلەن توستى، كۈبانىڭ ئۇرۇشقۇچى بىر تەرەپ ئىكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلىشنى رەت قىلدى. ئىسپانىيە ئەڭ ئاخىرقى ھىساپتا مەغلۇپ بولىدىغان ۋاقتىدا كەلگەندە، ئامېرىكا ھوكۇمرانلار گۇرۇھى كۈبانى قولغا كىرگۈزۈش پەيتى يېتىپ كەلدى دەپ ھىساپلىدى. 1898 ـ يىل 2 ـ ئايدا، ئامېرىكىنىڭ "مەيىنى" نامىلىق ئۇرۇش پاراخودى كۈبا پورتىدا تۈيۈقسىز پارتلاپ كەتتى. ئامېرىكا ھوكۇمىتى بۇ ۋەقەنى بانا قىلىپ، ئۇرۇش توغرىسىدا كەڭ تۈردە جامائەت پىكرى پەيدا قىلدى. ئامېرىكا زۇڭتۇڭى 2 كۈن ئىلگىرى ماقۇللانغان قارارنى 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى تاقەتسىزلىك بىلەن تەستىقلاپ، ھەربى قوشۇن ئەۋەتىپ، كۈبادا ۋە ئاسىيادىكى ئىسپانىيە مۇستەملىكىسى بولغان فىلىپپىندا قۇرۇقلۇقتا چېقارىدى. ئامېرىكا ـ ئىسپانىيە ئۇتتۇرىسىدىكى

مۇستەملكە تالىشش يولىدىكى جاھانگىرلىك ئۇرۇشى ئەنە شۇنداق پارتىلىدى.

ئامېرىكا قوشۇنلىرى كۇبانىك مۇستەقىللىغىغا ياردەم بېرىش نىقاۋى بىلەن، كۇبا ئازاتلىق ئارمىيىسىنىك پۇتۇن كۇچى بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا، ناھايىتى چاپسانلىق بىلەن سېنت-ياگو پورتىنى ئىشغال قىلىدى ۋە ئارالدا ئەسلىيەتتە يىمىرىلىشكە يۈز تۇتقان ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. 8-ئايدا، ئامېرىكا-ئىسپانىيە ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالاندى. ئامېرىكا قوشۇنلىرى كۇبا قۇرۇقلۇغىغا چىقىقاندىن كېيىن، دەرھال كۇبا خەلقىگە ئاسىلىق قىلدى. ئامېرىكا كۇبا ئازاتلىق ئارمىيىسىنىك ۋەكىلىنى ئىسپانىيە بىلەن ئوتكۇزگەن سۆلھى سوھبىتىگە قاتناشتۇرمايلا قالماستىن، كۇبا ئازاتلىق ئارمىيىسىنىك سېنت-ياگو شەھىرىگە كىرىشىگمۇ رۇخسەت قىلمىدى. 12-ئايدا، ئامېرىكا، ئىسپانىيە پارىژ سۆلھى شەرتنامىسىنى ئىمزالدى. ئىسپانىيە فىلىپپىن، گوئان، پورتو-رىكو قاتارلىق مۇستەملىكىلىرىنى ئامېرىكىغا ئوتۇنۇپ بەردى، شۇنىك بىلەن بىر ۋاقىتتا كۇبادىكى بارلىق ھوقۇقدىن ۋازكەچتى. ئامېرىكا ئىسپانىيىنىك ئورنىغا دەسسەپ، كۇباغا ھەربىي ئىشغالىيەت يۈرگۈزدى.

كۇبانىك ئاتاقلىق ئىنقىلاۋىي جەڭچىلىرى جوسې مارتى ۋە ئانتونىو ماسېولار 1895-يىلىدىكى ئۇرۇش پارتلاپ ئۇزۇن ئوتمەيلا ئۇرۇش مەيدانىدا قۇربان بولغانلىقتىن، بۇ چاغدىكى كۇبا ئىنقىلابىنىك رەھبەرلىك ھوقۇقى ئامېرىكا پەرەس بۇرژۇئا ئۆنۈرلىرىنىك قولىغا ئوتۇپ كەتكەن ئىدى. لېكىن كۇبا خەلقىنىك مۇستەقىللىق، ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئىپادىلىگەن تىز پۈكمەس ئىرادىسى

ۋە قەيسەر جەڭگىۋار روھى، ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنى كۈبانى بىۋاستە يۈتۈۋېلىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان قىلىپ قويىدى. ئامېرىكا جاھانگىرلىگى ھىلىگەر بولغان يېڭى مۇستەملىكىچىلىك ئۇسۇلىنى قوللانىدى. ئامېرىكا ھەربى دائىرىلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىدا، كۈبادا ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى سايلاپ چىقىلىپ، ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ چىقىلدى. 1901 ـ يىلى ئامېرىكا كېڭەش ئەزاسى پلاتت ئامېرىكا پارلامېنتىدا بىر تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، ئۇنىڭدا: ئامېرىكا "كۈبانىڭ مۇستەقىللىغىغا ۋاسىلىق قىلىدۇ"، "كۈبانىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا ھوقۇقلۇق"؛ كۈبا ئامېرىكىنىڭ كومۇر پونكىتى ۋە دېڭىز ئارمىيە بازىسى قۇرۇشىغا ئېھتىياجلىق بولغان زېمىنلارنى بېرىشى كېرەك؛ كۈبا ئۈزىنىڭ زېمىنىنى باشقا ھەرقانداق دولەتكە بېرىشكە بولمايدۇ، ۋاھاكازا دەپ بەلگىلەندى. پلاتتىنىڭ تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن لايىھىسى كۈبا خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىغىنى قوزغىدى. لېكىن ئامېرىكىنىڭ كۆچلۈك بېسىمى ئاستىدا، كۈبانىڭ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنى پلاتت تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن لايىھىسىنى كۈبا ئاساسىي قانۇنىنىڭ قوشۇمچىسى قىلىپ قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

1902 ـ يىلى، كۈبا جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئامېرىكىنىڭ ئىشغالىيەتچى قوشۇنلىرى كۈبادىن چىقىپ كەتتى. گۈەنتانامو ۋە ھوندا قولتۇغى ئامېرىكىغا دېڭىز ئارمىيە بازىسى تەرىقىسىدە ئىجارىگە بېرىلدى. كۈبا دولىتى قۇرۇلۇشى بىلەنلا ئۇنىڭ بويىنىغا "پلاتت تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن لايىھىسى" دېگەن ئامېرىكىچە مۇستەملىكىچىلىك بويۇنتۇرۇغى سېلىپ قويۇلۇپ، نامىدا مۇستەقىل دولەت، ئەمەلىيەتتە بولسا ئامېرىكىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، 1906 ــ 1909 ـ يىللىرى، 1912 ـ يىلى، 1917 ــ 1922 ـ يىللىرى، ئامېرىكا جاھانگىرلىگى پىلانلىرىنى تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن لايىھىسىنى كوپ قېتىم دەستەك قىلىپ، كۇبانى ئىشغال قىلىشقا ھەربى قوشۇن ئەۋەتىپ، كۇبانىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا خالىغانچە ئارىلاشتى. چوڭقۇر ئازاپ ـ ئوقۇبەت چەككەن كۇبا خەلقى ئەمدىلا ئىسپانىيەنىڭ كونا مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانىدىن كېيىن، يەنە ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ يېڭى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغا قارشى كۈرەشنى باشلىۋەتتى.

4 ـ بولۇم مېكسىكا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى (1910ــ1917)

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى يېڭىلاش ھەرىكىتى كۇبا مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدىن كېيىن، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مېكسىكا لاتىن ئامېرىكىسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى پارتلىدى.

مېكسىكا ئامېرىكا بىلەن چېگرىداش بولۇپ، ئۇنىڭ ئاھالىسى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مەملىكەتلەر ئىچىدە ئىككىنچى ئورۇننى (برازىلىيەدىن قالسا)، يەر كولىمى ئۇچىنچى ئورۇننى (برازىلىيە ۋە ئارگېنتىنادىن قالسا) ئىگىلەيدىغان چوڭ دولەت ئىدى. مەملىكەت ئىچىدىكى چوڭ ئىگىزلىكلەر تەخمىنەن پۈتۈن مەملىكەت ئومۇمى يەر كولىمىنىڭ $\frac{3}{4}$ نى، تېرىلغۇ يەر كولىمى $\frac{1}{10}$ نىلا ئىگەلەيتتى. مەملىكەت بويىچە 70% ئەمگەكچى ئاھالە 7% يەرگە

مەركەزلەشكەن ئىدى. مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىنكى 50 يىل ئىچىدە، مېكسىكا ئۇزۇن مۇددەت ملىتارىستلار يېغىلىرى ھالىتىدە تۇردى، مالىيىدىكى قىزىل رەقەم ھەر يىلى 10 مىليون بىسۇدىن ئارتۇق بولۇپ، چەتتىن قەرز ئېلىشقا تايىنىپ كۈن كەچۈردى. 1846 ــ 1848 ـ يىللىرىدىكى ئامېرىكا ـ مېكسىكا ئۇرۇشىدا، مېكسىكا ئوز زېمىنىنىڭ يېرىمىدىن مەھرۇم بولدى. ئۇستى ـ ئۈستىلەپ كەلگەن ئىچكى ئىنسىزلىك ۋە سىرتقى تاجاۋۇزچىلىق مېكسىكىدا كاپىتالىزىمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئېغىر توسالغۇ بولدى. خەلق تۇرمۇشى ئىنتايىن نامرات بولۇپ، ئىسلاھاتنى جىددى تەلەپ قىلاتتى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، مېكسىكىدا يېڭىلاش ھەرىكىتى مەيدانغا كەلدى. مېكسىكا ئۇلۇغ دېموكراتىزىمچىسى، ھىندىان نامرات دېخان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىقىقان بونىتو خۇارېس زۇكىتۇڭ (1851 ــ 1872) نىڭ رەھبەرلىگىدە: دىنىي جەمىيەتلەر بىلەن دولەتنى ئايرىۋېتىش، دىنىي جەمىيەت كۇچلىرىنى چەكلەش، دىنىي جەمىيەتنىڭ چوڭ يەر مۇلكىنى مۇسادىرە قىلىش ۋە سېتىش، مونىستىرنى پېچەتلەش، خەلق مائارىپىنى ئىسلاھ قىلىش قاتارلىق تۇرلۇك ئىسلاھات پەرمانلىرى تۇزۇلدى. يېڭىلاش ھەرىكىتى كاتولىك دىنى جەمىيىتى باشچىلىغىدىكى ئەكسىيەتچى كۇچلەرنىڭ غالجىرلارچە بۇزغۇنچىلىق قىلىشىغا ئۇچرىدى، ئەڭ ئاخىرىدا ئىچكى ئۇرۇش (1858 ــ 1860) پارتلىدى، بۇ تارىختا "ئىسلاھات ئۇرۇشى" دەپ ئاتالدى. يېڭىلاش ھەرىكىتى، ئۇزۇنىڭ ئىجتىمائى خاراكتېرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بىر قېتىملىق بۇرژۇئا ئىنقىلابى بولۇپ، ئەكسىيەتچىل دىنىي ھاكىمىيەتچىلىكنى ۋە ھەربىي ئىستىبداتلىق تۇزۇمىگە

قاتتىق زەربە بەردى، بۇ مېكسكىدا كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولدى. لېكىن بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتتا چوڭ يەر مۇلۈك-چىلىگى يوقىتىلمىدى، ئۇنىڭ ئەكسىچە، دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش ۋە ھندىانلار جامائەسىنىڭ يەرلىرىنى قۇربان قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق چوڭ يەر مۇلۈكچىلىگى مۇستەھكەملەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مېكسكا يەنە فرانسىيە باشچىلىغىدىكى ياۋروپا مۇستەملىكىچى كۈچلىرىنىڭ قوراللىق ئارىلىشىشغا ئۇچرىدى.

داسىنىڭ ئەكسىيەتچىل ئىستىبداتلىغى ۋە مېكسكا ئىنقىلاۋىنىڭ پارتلىشى 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 يىلى ۋە 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مېكسكا كاپىتالىستىك سودا-سانائەت پەيدىن-پەي تەرەققى قىلغان دەۋرگە قەدەم قويىدى. ھەربى ئىستىبدات بوغلىغان داسىنىڭ 34 يىل (1877—1911) داۋام قىلغان ھوكۈمرانلىغى ئاستىدا، چەتئەل كاپىتالى، ئالدى بىلەن ئامېرىكا كاپىتالى، مېكسكىغا كوپلەپ كىرىپ، مول كان بايلىغى، تومۇرىيول ياساش ھوقۇقى ۋە سودا-سانائەت كارخانىلىرىنى ئىگىللىدى ھەم تىزگىنلىدى. 1912-يىلى، ئامېرىكا مېكسكا كان مەھسۇلاتىنىڭ 78 پىرسەنتىگە، پولات-تومۇر كارخانىلىرىنىڭ 72% پىرسەنتىگە، نېفىت ئېچىشنىڭ 58% پىرسەنتىگە ئىگە بولۇۋالدى. خۇاڑېس دەۋرىدىكى دىنىي جەمىيەتلەرگە قارشى نۇرغۇن ئىسلاھاتلار كېرەكسىز قەغەزلەرگە ئايلىنىپ قالدى. پۈتۈن مەملىكەت يەر كولىمىنىڭ $\frac{1}{4}$ قىسمىدىن كوپرەگى چەتئەل شىركەتلىرىگە، ئۇز مەملىكىتىدىكى يەر ئولچەش-تەكشۈرۈش شىركەتلىرىگە ۋە چوڭ پومىشچىكلارغا ئوتۇنۇپ بېرىلدى ۋە سوغا قىلىندى. كەڭ دېخانلار ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىگى دەۋرىدىكىدىنمۇ چوڭ ئايەتكە ئۇچرىدى. 1910-يىلغا كەلگەندە، پۈتۈن مەملىكەتتىكى

يەرنىڭ 85 پىرسەنتى پۇتۇن مەملىكەت ئاھالىسى ئىچىدىكى بىر پىرسەنت كىشىنىڭ قولىغا مەركەزلەشتى. 10 مىليون مېكسكا دىخنى ئىچىدە، 9 مىليون 500 مىڭدىن كوپ دىخانىنىڭ ئالقانچىلىكىمۇ يېرى قالمىدى. تالان-تاراج قىلىنىش نەتىجىسىدە تەخمىنەن 5 مىليون ھىندىيانىنىڭ قولىدا بىر پۈڭىمۇ يەر قالماي، قەرزدار قۇللارغا ئايلىنىپ قالدى. يەر مەسىلىسىنىڭ مىسلىسز تۇردە ئوتكۇر-لىشىش شىمالىدىكى سونورا ئىشتاتىدىن جەنۇپتىكى يوكاتان يېرىم ئارىلىغچە بولغان جايلاردىكى ھىندىان دىخانلارنىڭ توپىلىڭنى كەلتۇرۇپ چىقاردى.

كاپىتالىستىك سانائەت، كانچىلىق ۋە تومۇرىيولىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، مېكسكىدا يېڭىدىن يېتىلگەن پۇرولېتارىيات مەيدانغا كەلدى. بۇ سىنىپنىڭ بىر قىسمى يەرلىرىدىن مەھرۇم بولغان دىخانلاردىن كەلگەن؛ كوپ قىسمى ئىسپانىيە قاتارلىق دولەتلەردىكى كوچمەن ئىشچىلاردىن كەلگەن؛ مەلىكلىك ئىشچىلار-نىڭ كوپىنچىسى ئامېرىكىدىن كەلگەن ئىدى. داس ھاكىمىيىتى ئىشچى-دىخانلار ئاممىسى ئۈستىدە قانلىق ھوكۇمرانلىق يۈرگۈزدى. ئىشچىلار دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىندى، ئۇلاردا ئىشچىلار ئۈيۇشمىسىنى تەشكىللەش ھوقۇقىمۇ بولمىدى. 1905-يىلى، مېكسكا ئۇششاق بۇرژۇئا ئىنقلابىۋى زىيالىلىرى لىبرالار پارتىيىسى تەشكىل قىلىپ، داسىنىڭ ئىستىبدادلىق ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى چاقىرىق قىلدى، ئۇلار ئاز سانلىق ئىشچىلار ئارىسىدا پائالىيەت ئېلىپ باردى ھەمدە ئىش تاشلاش كۇرىشىگە رەھبەرلىك قىلدى. لېكىن مېكسكا پۇرولېتارىياتى يەنىلا بىرقەدەر گودەك بولغانلىغى ۋە چەتئەللىك كوچمەن ئىشچىلار ئارىسىدا ھوكۇمەتسىز

ئىشچىلار ئومەكچىلىگى ئىدىيە ئېقىمىنىڭ قويۇق تەسىرى بولغانلىغى تۈپەيلىدىن، مېكسكا پۈرولېتارىياتىدا ئىنقىلاپنىڭ رەھبىرى بولغۇدەك كۈچ يوق ئىدى.

دىاس باشچىلىغىدىكى پومىششكىلار ۋە كاتولىك دىنى ئەكسىيەتچى گۇرۇھىنىڭ ئىستىبداتلىق ھوكۈمرانلىغى ئاستىدىكى مېكسكا "چەتئەللىكلەرنىڭ ئوز ئانىسى، ئوز پەرزەنتلىرىنىڭ ئوگەي ئانىسى" دەپ ئاتالدى. ئىستىبدات ھوكۈمرانلىقىنى نارازى بولغۇچىلار توۋەن قاتلامدىكى ئەمگەكچىلەر ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى مىللى بۇرژۇئازىيە ئارىسىدىمۇ كۆندىن-كۆنگە كوپەيدى. 1906—1907-يىللىرى شىمالدىكى كانانبا مىس كان ئىشچىلىرى ۋە رىو-بلانكو توقۇمچىلىق ئىشچىلىرى ئىش تاشلاش كۆرۈشىنى قوزغىدى. 1907-يىلدىكى ئامېرىكا ئىقتىسادىي كىرىزىسىنىڭ تەسىرى ۋە 1909-يىلدىكى يېزىلاردىكى قەھەتچىلىك ئارقىسىدا، ئاچارچىلىقتا قالغان دىخانلارنىڭ ئىستىخىيىلىك كۆرۈشى قوزغىلىپ، يېزىلارنىڭ ھەممىلا يېرىدە داۋالغۇش بولدى. دىاس زۇڭتۇڭ ئوزىنىڭ سىياسى رەقىبىنى ئالداپ تورغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، ساختىپەزلىك قىلىپ، ئوزىنىڭ 1910-يىلى پېنسىيىگە چىقماقچى ئىكەنلىگىنى ھەمدە بىر قارشى پارتىيىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىدىغانلىغىنى جاكالىدى. مىللى بۇرژۇئازىيە ۋە لىبرال پومىششكىلارنىڭ جارچىسى فرانسىسكو مادىرو مۇئاۋىن زۇڭتۇڭلۇققا سايلىنىش رىقابىتى مەسىلىسىدە ئوزىنىڭ سىياسى كوزقارىشىنى ئىلان قىلىپ، مۇئاۋىن زۇڭتۇڭنى خەلق ئەركىن سايلاپ چىقىشنى تەشەببۇس قىلىپ، "ئۇنۇملۇك سايلام بولۇش ۋە ئۇدا سايلىنىشقا يول قويماسلىق" دىگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ شوئار خەلق

پەنچاۋ ۋىليا

ئاممىسىنىڭ ئاۋاز قوشۇشىغا ئىگە بولدى.

لېنىن مۇنداق دىگەن ئىدى: "تارىختا شۇنداق ئەھۋاللار بولىدۇكى، ئاساسىي قانۇننى ئويدۇرۇپ چىقىرىدىغان ئورگانلار ھەقىقى ئاساسىي قانۇننى قولغا كەلتۇرۇش كۇرىشىنى قوزغىيالايدۇ ھەمدە ئۇ يېڭى **ئىنقىلاۋىي** كىرىزىسنىڭ بىر تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ قالىدۇ."① دىاس 1910 ـ يىلدىكى زۇڭتۇڭ سايلىمى ھارپىسىدا، مادېرونى قولغا ئالدى ھەمدە تۇرمىگە تاشلىدى. لېكىن مادېرو ناھايىتى تېزلا قېچىپ چىقتى ۋە ئاساسىي قانۇننى ھىمايە

① لېنىن. «نوۋەتتىكى ۋەزىيەت ھەققىدىكى مولچەر». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15 ـ توم، 248 ـ بەت.

ئـې. ساپاتا

قىلىش نامى بىلەن خەلقنى قوزغىلىپ دىاسىنىڭ ئەكسىيەتچى ھوكۈمەرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا چاقىردى. بۇ چاقىرىققا پۈتۈن مەملىكەت دەرھال ئاۋاز قوشتى. شىمالدا، سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن قەرزدار قۇل پەنچاۋ ۋىلىيا (1877 ــ 1923) نىڭ يېتەكچىلىگىدە، مېكسىكا ـ ئامېرىكا چېگرىسىدىكى چىۋاۋا رايونىدا قەرزدار قۇللار ئامىمىسىنىڭ قوزغىلىڭى ئۈيۈشتۈرۈلدى. ئوتتۇرا قىسمىدىكى موروي-لوس ئىشتاتى مەملىكەت بويىچە يەرنىڭ مەركەزلىشىش دەرىجىسى ئەڭ يۇقۇرى، قورۇق يەر تۈزۈمى ئەڭ ئەۋج ئالغان رايون بولۇپ، بۇ يەردە ھىندىسانلاردىن بولغان بىر ساۋاتسىز نامرات دېخان، ئاتاقلىق چەۋەندار ئېمىلىيانو ساپاتا (1877 ــ 1919)، سەرگەردان

بولۇپ يۇرگەن هندىستان دېخانلىرىغا رەھبەرلىك قىلىپ، يەر تارتىۋېلىش كۇرىشىنى قانات يايدۇردى. دېخانلارنىڭ بۇ ئىككى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قىستاپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، دىماس هاكىمىيىتى ناهايىتى چاپسان يىمىرىلدى. 1911-يىل 5-ئايدا، دىماس چەتئەللىگە قېچىپ كەتتى. شۇ يىلى 11-ئايدا، مادىرو مېكسىكىنىڭ زۇڭتۇڭى بولدى.

ساپاتانىڭ "يەر ۋە ئەركىنلىك" پۇروگىراممىسى ۋە دېخانلارنىڭ يەر تارتىۋېلىش كۇرىشى مادىرو باشچىلىغىدىكى مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋە لىبېرال پومىششىكلاردىن تەركىپ تاپقان ئاساسىي قانۇنچىلارنىڭ ئاساسىي سىياسىي نىشانى دىماس ئىستىبدات هوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سايلام تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشنى مەركەز قىلغان سىياسىي ئىسلاھاتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. مادىرونىڭ پۇروگىراممىسىدا هىندىنانلار جامائەسىدىن قانۇنسىز تارتىۋالغان يەرلەرنى قايتۇرۇپ بېرىش تەشەببۇسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، مەملىكەت ئىچىدىكى ئاساسىي ئامما-كەڭ دېخانلار ئامىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن مادىرو تەختكە چىققاندىن كېيىن، دېخانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى هەل قىلىپ بېرىش توغرىسىدىكى ۋەدىسىنى ئەملىيلەشتۈرۈشنى ئويلاپمۇ قويمىدى. دېخانلار ئاممىسى بۇنىڭدىن ئىنتايىن قاتتىق ئۈمىتسىزلىك هېس قىلدى. 1911-يىل 11-ئاينىڭ 28-كۈنى، ساپاتا موربىلوس ئىشتىتىدا ئىنقىلاۋىي كومىتېت تەشكىل قىلىپ، مادىرونىڭ ئىنقىلاپقا ئاسىلىق قىلغانلىغىنى جاكالاپ، مەشھۇر "ئايالا پىلانى"نى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ پىلاندا: دىماس دىكتاتۇرا يۇرگۈزگەن مەزگىلدە پومىششىكلار تەرىپىدىن تارتىۋېلىنىغان پۈتۈن يەر، ئورمان، ئىكىنزارلار

دىخانلارغا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ، چوڭ قورۇق ئىگىلىرى $\frac{1}{3}$ قىسىم يەرلىرىدىن مەھرۇم قىلىنىدۇ ھەمدە بۇ پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا قارشى چىققان پومىشىكلارنىڭ يەرلىرى مۇسادىرە قىلىنىدۇ دەپ بەلگىلەندى. ساپاتاچىلار "يەر ۋە ئەركىنلىك" دىگەن يېڭى ئىجتىمائى ئىنقىلاپ پۈروگراممىسىنى مادىرونىڭ "ئۇنۇملۇك سايلام بولۇش ۋە ئۇدا سايلىنىشقا يول قويماسلىق" دىگەن سىياسى پۈروگراممىسىنىڭ ئورنىغا قويۇپ، دىخانلارنى قوللىغا قورال ئېلىپ يەرلەرنى ئۆزلىرى تارتىۋېلىش كۆرىشىنى باشلاشقا ھەركەتلەندۈردى، شۇنىڭ بىلەن دىخانلارنىڭ يەر ئىنقىلاۋىدىن ئىبارەت روشەن جەڭگىۋار بايراقنى كوتەردى.

دىاس ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوتكەندە باستۇرۇۋېتىلگەن ئىشچىلار ھەركىتى جانلىنىشقا باشلىدى ھەمدە يېڭى ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى. لېكىن مادىرو ھوكۈمىتى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تەلەپۈنى قانائەتلەندۈرەلمەيلا قالماستىن، ئۇنىڭ ئەكسىچە كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار ھەركىتىنى باستۇرۇشىنى قوللىدى، ئۇ تەدرىجى يوسۇندا ئىشچىلار ئامما سىنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قالدى.

ئالاھىدە مۇھىم بولغىنى شۇكى، ئامېرىكا مادىرو ھوكۈمىتىگە بولغان پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتتى. مادىرو دىاس ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش كۆرىشىنى باشلىغان چاغدا، ئامېرىكا نېفىت كاپىتالىستلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئىدى. لېكىن يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مادىرو ھوكۈمىتى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئامېرىكا كاپىتالىستلىرى ئۆزلىرى تەلەپ رۇپ كەلگەن نەپ بېرىدىغان ئىمتىيازلارغا ئېرىشەلمىدى، شۇنىڭ

بىلەن مادېرو ھوكۇمىتى ئىچىدىكى سىياسى چوڭ لۇكچەك ـ ۋىدو-
ليانو ئۇئېرتانىڭ ئەكسىيەتچى سىياسى ئوزگىرىش قوزغىشىنى
ئاستىرتىن قوللاپ، مادېرونى ئولتۇرگۇزدى. 1913 ـ يىل 3 ـ ئايدا،
ئۇئېرتا مېكسىكىنىڭ ۋاقىتلىق زۇڭتۇڭى بولدى. ئۇ دىاسىنىڭ
ئەكسىلئىنقىلاۋىي جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قانلىق تېرورلۇق
دىكتاتۇرا ئورناتتى.

ئۇئېرتانىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي سىياسى ئوزگىرىشى مەملىكەت
ئىچىدىكى ھەرقايسى تەبىقىلەردىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلى-
غىنى قوزغىدى. كاررانسا باشچىلىغىدىكى بۇرژۇئا ـ پومىششىك لىبرال-
لار گۇرۇھى ئاساسىي قانۇنلۇق ھوكۇمەتنى ھىمايە قىلىدىغان
ئاساسىي قانۇن ئارمىيىسىنى قۇرۇپ شىمالدا ئىش باشلاپ، ۋىلىيا
قوماندانلىق قىلغان شىمال تەرەپتىكى ئارمىيە ۋە ساپاتانىڭ جەنۇپ-
تىكى ئازاتلىق ئارمىيىسى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇئېرتانىڭ زوراۋانلىغىنى
ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدا كۇرەش ئېلىپ باردى. تەشكىللىك
ئىشچىلار ئاممىسىمۇ كۇرەشكە بىرىنچى قېتىم قاتناشتى.

ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ مېكسىكا ئىنقىلاۋىغا ئارىلىشىشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ئۇئېرتا تەختىكە چىققاندىن كېيىن، ئەنگلىيە
نېفىت كاپىتالىستلىرى بىلەن ئاستىرتىن تىل بىرىكتۇردى. ئۇ
ئەنگلىيە ـ ئامېرىكا دولەتلىرىنىڭ مېكسىكىدىكى نېفىت ئۇستىدە
ھوقۇق ـ مەنپەئەت تالىشىش كۇرىشىدە ئەنگلىيىگە يان باستى،
نەتىجىدە ئامېرىكا نېفىت كارخانا ئىگىلىرى ئۇنىڭدىن قاتتىق
غەزەپلەندى. ئامېرىكا ھوكۇمىتى ئۇئېرتا ھاكىمىيىتىگە بولغان پوزىتى-
سىيىسىنى دەرھال ئوزگەرتتى. 1914 ـ يىل 4 ـ ئايدا، ئامېرىكا
جاھانگىرلىگى ئامېرىكا ماتىروسلىرىنىڭ مېكسىكا تەرىپىدىن بىر

يېـرىم سائەت تۈتۈپ قېلىنـغانلىـغىنى بانا قىلىپ، ئاشكارا ھالـدا ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇقتا ئۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنىنى ۋېراكروسـتىن قۇرۇقـلۇققا چىقىرىپ، پـورت ۋە تامۇزنـىنى ئىشغال قىلىۋالدى.

ئامېـرىكا جاھانـگىرلىگىـنىڭ قورالـلىق ئارىـلىشـىشى مېكـسىكا خەلقىنىڭ ئامېرىكىغا قارشى كۆچلۈك ھەرىكىتىنى قوزغـىدى. ۋېراكـروس خەلقى تاجاۋۇزچىلارغا قاتتىق زەربە بەردى. لاتىن ئامېرىكـسـىدىكى ھەرقايـسى ئەلـلەر خەلـقلىرىمۇ ئۇنىڭـغا مەدەت بېرىپ، ئامېرىكىغا قارشى نامايىش ئوتكۈزدى. ئامېرىكا تاجاۋۇزچى ئارمىيىسى لاتىن ئامېرىكىسى خەلقلىرىنىڭ بىردەك ئەيىپـلەش ساداسى ئىچىدە مېكسىكىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

1914 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ئۇئېرتا ئەكسـىيەتچى ھاكىمـىيىتى غولاپ چۈشتى. كاررانسا گۇرۇھىدىكىلەر ئاساسىي قانۇن ئارمىيـسـى بايرىـغىنى كوتىرىۋېلىپ ئۇئېرتاغا قارشى كۆرەشنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگـىلىغا كىرگۈزۈۋالـدى، لېـكىن ساپاتا بىلەن ۋىلىيا ئوتـتۇرىـغا قويغان جىددى ئىجتىمائى ئىقـتىسادىي مەسىلـەرنى ھەل قىلىشـنى رەت قىلدى. زىددىيەتنىڭ كەسـكىنلىـشىشى تەرەققى قىلىپ پۈتۈن مەملىكەت كولەمـلىك ئىچكى ئۇرۇشـقا ئايلاندى. 1914 ـ يىل 12 ـ ئايـدا، ساپاتانىڭ ئازاتـلىق ئارمىيـسـى بىلەن ۋىلـيانىڭ شـمال ئارمـىيسى بىرلـىشىپ پايـتەخت مېكـسىكا شەھـرىـنى ئىشغال قىلىپ، پۈتۈن مەملـكەتنىـكى $\frac{2}{3}$ قىسىم رايونـلارنى تىزگىنـلىدى. دېخانلار ئىنقىلاۋىي ئارمىيسى بارغانـسىرى يېرىدە، پومىشـچىكـلارنىڭ قورۇقلىرىغا ئوت قويۇپ، يەرلەرنى دېخانلارغا بولۇپ بەردى. ئەمما دېخانلار ئىنقىلاۋىي كۆچلىرى توغرا لۇشيەننىڭ يېتەكچىلىگە ئىگە

بولالىدى، دولەت ھاكىمىيىتىنى ئىگەللەشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى چۈشەنمىدى، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى قاتلاملاردىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنى جەلپ قىلىدىغان سىياسى پۈروگراممىنى ئوتتۇرىغا قويماي، پەقەت يەر مەسىلىسىگىلا ئەھمىيەت بەردى؛ بولۇپمۇ ئىنقىلاۋىي ئىشچىلار سىنىپى بىلەن ئىتتىپاق تۈزمىدى. بۇ ئاجىزلىق، ۋە خاتالىقلار بۇرژۇئا لىبراللىرىغا پۈرسەت يارىتىپ بەردى. كارىرانسا گۇرۇھىدىكىلەر ئاممىنى قولغا كەلتۈرۈش، كىشىلەر قەلبىنى ئوزىگە جەلپ قىلىش ئۈچۈن، بىرىنچى قېتىم دېخانلار يولباشچىلىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي شوئارلىرىنى پايدىلىنىپ، يەر ئىسلاھاتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋەدىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يەر قانۇنىنى جاكالىدى ھەمدە خەلقئارا ئامېرىكىغا قارشى كەيپىياتىغا ماسلىشىپ، ئامېرىكا جاھانگىرلىگىگە قارشى تۇرىدىغان بەزى چارە-تەدبىرلەرنى قوللانىدى؛ بولۇپمۇ ھوكۈمەتسىز ئىشچىلار ئومەكچىلىرى رەھبەرلىك قىلغان "دۇنيا ئىشچىلىرى جەمىيىتى" قاتارلىق تەشكىلاتلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىدىدە، ئىشچىلار ئاممىسىغا قارىتا ئېزىتقۇ تەشۋىقات ئىلىپ بارىدى. شۇنىڭ بىلەن، كۇچ سېلىشتۇرمىسىدىكى ئۈستۈنلۈك پەيدىن-پەي كارىرانسا گۇرۇھى تەرەپكە ئوتتى. ئىككى يىللىق جىددى ئۈرۈش ئارقىلىق، ۋىليا بىلەن ساپاتا قوماندانلىق قىلغان دېخانلار ئىنقىلاۋىي قوراللىق كۈچلىرى يارەمسىز يەككە-يىگانە ھالغا چۈشۈپ قالغانلىقتىن، بىر-بىرلەپ مەغلۇپ بولدى. كارىرانسا باشچىلىغىدىكى بۇرژۇئازىيە ۋە لىبرال پومىشىكلار ھوكۈمرانلىقىنى پەيدىن-پەي مۇستەھكەملىدى.

1916-يىل 3-ئايدا، ئامېرىكا جاھانگىرلىگى يەنە بىر قېتىم چېگرا ۋەقەسىنى بانا قىلىپ مېكسىكىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى

هەمده ئامېرىكا ـ مېكسكا چېگرىسىغا 100 مىڭ ئەسكەر توپلىدى. مېكسكا خەلقى يەنە بىر قېتىم ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇش كۆرسەتتى. كاررانسا ھوكۈمىتى خەلقنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئامېرىكىغا قارىتا قاتتىق پوزىتسىيە قوللاندى. ئامېرىكا بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتنىشىشقا تەييارلىنىش بىلەن بولۇپ كەتكەنلىكتىن، 1917 ـ يىلىنىڭ باھىسىدا تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىككىنچى قېتىملىق ئارىلىشىشمۇ مەغلۇپ بولدى.

1917 ـ يىلدىكى مېكسكا ئاساسىي قانۇنى 1916 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا، كاررانسا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىنى چاقىردى. 1917 ـ يىل 2 ـ ئايدا، يېڭى ئاساسىي قانۇن جاكالاندى. ساپاتا گۇرۇھى بىلەن ۋىلىيا گۇرۇھىدىكىلەر ئاساسىي قانۇن تۈزۈش يىغىنىغا قاتناشتۇرۇلمىغان بولسىمۇ، لېكىن 1917 ـ يىلدىكى يېڭى ئاساسىي قانۇن يەنىلا بۇ ئۇلۇغ دىخانلار كۆرىشىنىڭ شانلىق مۇڭەپپەقىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى.

1917 ـ يىلدىكى ئاساسىي قانۇندا مۇنۇلار جاكالاندى: دولەت ـ يەر، دەريا ئېقىنلىرى، كان بايلىقلىرىنىڭ ئاساسلىق ئىگىسى. چەتئەللىكلەرنىڭ مېكسكىنىڭ تەبىي بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىش ھوقۇقى قاتتىق چەكلىنىدۇ، پەقەت مېكسكىلىقلارلا بۇ تەبىي بايلىقلارغا ئىگە بولالايدۇ؛ دىنىي جەمىيەتلەر ۋە پايچىكلار شىركىتى يەرگە ئىگە بولالمايدۇ؛ دىباس ھاكىمىيەتى چەتئەلگە ئىجارە تەرىقىسىدە سېتىۋەتكەن يەرلەر قايتۇرۇۋېلىنىدۇ؛ چوڭ يەر مۇلۈكچىلىگى بىكار قىلىنىپ، ئۇششاق يەر مۇلۈكچىلىگى راۋاجلاندۇرۇلىدۇ. ئاساسىي قانۇندا يەنە 8 سائەتلىك ئىش كۈنى تۈزۈمىنى يولغا

قويۇش، ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش، ئايال ئىشچى ۋە بالا ئىشچىلارنى قوغداش تۈزۈمىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، فېئودالىق قەرز ئىشلىرى مۇناسىۋىتىنى بىكار قىلىش، ۋاھاكازالار بەلگىلەندى. يېڭى ئاساسىي قانۇنغا ئاساسەن، كارراسا ھوكۇمىتى چەتئەللىكلەر ئىگە بولۇۋالغان يەر مۇلكىنى تەرتىپكە سېلىش، نېپىت ئېكسپورت بېجىنى كۆپەيتىش، يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئېچىشنا بېرىلىدىغان ئىجارە ھەققىنى يۇقۇرى كوتىرىش قاتارلىق قانۇنلارنى جاكالىدى. بۇ شۇ ۋاقىتتا لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئەڭ رادىكال، ئەڭ ئىنقلابىي بۇرژۇئا ئاساسىي قانۇنى ئىدى.

1910 — 1917 - يىللىرىدىكى مېكسىكا ئىنقىلابىي فېئودالىزىمغا ۋە جاھانگىرلىككە قارشى ئېلىپ بېرىلغان بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ئىدى. بۇ ئىنقىلاپ ئەكسىيەتچىل يېرىم فېئودال چوڭ پومىشىكلار سىنىپىغا، كاتولىك دىنى جەمئىيتى كۈچلىرىگە ۋە چەتئەل جاھانگىرلىگىگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ھاكىمىيەتنى چوڭ پومىشىك، چوڭ مىلىتارىستلارنىڭ قولىدىن مىللى بۇرژۇئازىيە ۋە لىبرال پومىشىكلارنىڭ قولىغا ئوتكۈزدى، بۇنىڭ بىلەن مېكسىكىدا مىللى ئىگىلىك ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەش ۋە كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىلدى. لېكىن ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن "قەغەز يۈزىدىكى نەرسىنى ئەمىلىي نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى، ئۇنى ئەمىلىي نەرسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن يەنە ناھايىتى زور تىرىشچانلىق كورسىتىشكە توغرا كېلىدۇ"①. ئۇلۇغ ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ

① ماۋ زېدۇڭ. «چوڭچىڭ تەتپەنى توغرىسىدا». «ماۋ زېدۇڭ تالانمىا ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 69 — 70 - بەتلەر.

تەسىرى ئارقىسىدا، مېكسىكىدىكى ئىنقىلاۋىي ئىشچىلار سىنىپى ۋە دېخانلار سىنىپى يېڭىدىن ئويغىنىپ، 1917 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن فېودالىزىمغا، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت دېموكراتىك پۈروگراممىنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، يەنە يېڭى كۈرەشنى باشلىدى.

ئون ئالتىنچى باپ

بىرىنچى قېتىملىق جاھانگىرلىك دۇنيا ئۇرۇشى، لېنىننىڭ سوتسىيال شوۋىنىزىمغا قارشى كۈرىشى

ئۇلۇغ ئىنقلاۋچى ئۇستاز لېنىن: "ھازىرقى زامان ئۇرۇشلىرى جاھانگىرلىكتىن پەيدا بولىدۇ"① دەپ كورسەتكەن ئىدى. 1ـ قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى جاھانگىرلىك تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلى بولدى. جاھانگىرلار مەملىكەت ئىچىگە قارىتا ئىشچىلار ھەرىكىتىنى باستۇرۇش، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش، سىرتقا قارىتا مۇستەملىكىلەرنى تالان ـ تاراج قىلىش، باشقا مىللەتلەرنى ئېزىش سىياستىنى يۈرگۈزدى، 1ـ قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى دەل مۇشۇ ئەكسىيەتچىل سىياسەتنىڭ داۋامى ئىدى.

19ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ـ 20ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جاھانگىرلار ـ نىڭ دۇنيا زومىگەرلىگىنى تالىشىش كۈرىشى تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدىكى زومىگەرلىك تالىشىش كۈرىشى جاھانگىر دولەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسىي زىددىيەت ئىدى. كېيىن پېتىشكەن جاھانگىر دولەت ـ گېرمانىيە ئۇزىنىڭ

---

① لېنىن. «سېمىرۋالد سولچىلىرىنىڭ قارار لايىھىسى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21ـ توم، 324ـ بەت.

ئىقتىسادىي كۆچمە تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىپ، ياۋروپادا بىرىنچى ئورۇنغا ئوتكەن چاغدا، "كاپىتال"غا ۋە "كۆچ"كە ئاساسەن دۇنيانى قايتىدىن بولۇشۇشنى تەلەپ قىلىدى؛ ئەنگلىيە، روسىيە، فرانسىيە قاتارلىق جاھانگىر دولەتلەر ئوزلىرى قولغا كىرگۈزۈۋالغان جايلارنى داۋاملىق ئىشغال قىلىپ تۇرۇۋېرىش بىلەنلا قالماي، بەلكى مۇستەملىكە دائىرىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ كېڭەيتمەكچى بولدى. ئىككى جاھانگىر ھەربى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۇرەش ئاخىر دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشىغا ئېلىپ باردى.

ئۇرۇش نەتىجىسىدە گېرمان ئىمپېرىيىسى، ئاۋسترىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى ۋە تۇركىيە ئىمپېرىيىسى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۇزۇل-كېسىل پارچىلاندى، ئەنگلىيە، فرانسىيەلەر غەلبە قىلغىنى بىلەن، كۆچ جەھەتتىن زور دەرىجىدە زەخمىلەندى. ئامېرىكا بولسا كېيىن يېتىشكەن، تېز كوتىرىلگەن جاھانگىر دولەت سۈپىتىدە دۇنيا زومىگەرلىكىنى تالىشىدىغان سىياسى سەھنىگە كىردى.

ئۇرۇش ئىنقىلابىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ئىنقىلاپ ئۇرۇشنى چەكلىدى. ھەرقايسى جاھانگىر دولەتلەر ئۇرۇشتىن پايدىلىنىپ مەملىكەت ئىچىدىكى سىياسى-ئىقتىسادىي كىرىزىستىن قۇتۇلۇشنى ئويلىغان ئىدى، نەتىجىدە ئۇ كاپىتالىزىمنىڭ ئەسلىدىكى ھەممە زىددىيەتلىرىنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، كاپىتالىزىمنىڭ ئومۇمى كىرىزىسىنى پەيدا قىلدى، ئۇلارنىڭ ھالاك بولۇش جەريانىنى تېزلەتتى. ئۇرۇش ئىنقىلاپ ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. لېنىن ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ سوتسىيال شوۋىنىزمىغا قارشى كۇرەشتە ماركسىزمنىڭ جاھانگىرلىك ۋە پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ، سوتسىيالىزمنىڭ بىر

مەملىكەتتە ئالدى بىلەن غەلبە قىلىشى مۇمكىنلىگى توغرىسىدىكى تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويىدى. دەل بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى داۋامىدا، روسىيە ئىككى قېتىملىق ئىنقىلاپنى باشتىن كەچۈرۈپ، ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەر قورغىنىدىن دۇنياۋى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ بوراننىڭ ئوچىغىغا ئايلىنىپ، دۇنيادا تۇنجى پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرلىغىدىكى دولەتنى بەرپا قىلدى. بىرىنچى قېتىملىق جاھانگىرلىك دۇنيا ئۇرۇشى دەل ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى غەلبە قىلغان، ھەرقايسى ئەللەر خەلقئارا ئىنقىلاۋىي ھەركىتى ئومۇمى يۈزلۈك ئەۋج ئالغان ۋەزىيەت ئاستىدا چەكلەندى.

1 ـ بولۇم دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى، ئۇرۇشنىڭ 1914ـــ1917 ـ يىللاردىكى بېرىشى

جاھانگىر دولەتلەرنىڭ غالجىرلىق بىلەن ھەربى ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىنىشى جاھانگىرلىك ئۇرۇش دېمەكتۇر. 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا جاھانگىر دولەتلەر غالجىرلىق بىلەن ھەربى ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ، ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ، ھە دەپ ھەربى ھازىرلىقلار مۇسابىقىسى ئېلىپ باردى. 1872ـــ1912 ـ يىللىرى ئاساسلىق جاھانگىر دولەتلەر ھەربى خىراجەتنى جىددى تۇردە ئاشۇردى: گېرمانىيە 335 پىرسەنت، روسىيە 214 پىرسەنت، ئىتالىيە 185 پىرسەنت، ئەنگلىيە 180 پىرسەنت، ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى 155 پىرسەنت، فرانسىيە 133 پىرسەنت ئاشۇردى. 1911 ـ يىلدىن باشلاپ گېرمانىيە پارلامېنتى ھەر يىلى يېڭى ھەربى

قانۇن لايىھەسىنى ماقۇللاپ، ھەربى خامچوتىنى ئاشۇرۇپ باردى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ھارپىسدا گېرمانىيە، ئاۋسترىيىدىن ئىبارەت ئىككى دولەتنىڭ ھەربى خامچوتى 14 مىليارت ماركقا يەتتى. 1913- يىلى گېرمانىيە رودىندوفنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنى كېڭەيتىش ۋە تولۇقلاش توغرىسىدىكى لايىھەسىنى ماقۇللاپ، مۇنتىزىم ئارمىيىنى 870 مىڭغا يەتكۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. فرانسىيەمۇ ئەسكەرلەرنى كوپەيتىپ، 1913- يىلى ئىككى يىل ھەربى خىزمەت ئوتەش تۈزۈمىنى 3 يىل خىزمەت ئوتەشكە ئۆزگەرتتى، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىدىكىلەرنىڭ سانى شۇنىڭ بىلەن 50 پىرسەنت كوپەيدى، 1913- يىلنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا فرانسىيىنىڭ مۇنتىزىم ئارمىيىسى 800 مىڭغا يەتتى. شۇ يىلى چارروسىيەمۇ دۇمادا ئارمىينى كېڭەيتىش توغرىسىدا قانۇن لايىھەسى ماقۇللاپ، مۇنتىزىم ئارمىيىنى كېڭەيتىپ 2 مىليون 300 مىڭغا يەتكۈزۈشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە زەمبىرەكلەرنى كوپەيتتى، ئىستراتېگىيىلىك تومۇرىيوللارنى سالدى.

جاھانگىرلار زور كۆچ بىلەن دېڭىز ئارمىيىسىنى كېڭەيتىش، دېڭىز ئارمىيىسى بازىلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىشغال قىلىشنى ھەربى ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىنىشتا مۇھىم بىر تەدبىر قىلدى. ئەنگلىيە جاھانگىرلىگى دېڭىزدىكى زومىگەرلىگىنى ساقلاش ئۈچۈن، زەمبىرەكلىك پاراخوت سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، "ئىككى باراۋەر كۆچلۈك بولۇش ئولچىمى" (ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ تونناژى ئىككى چوڭ مەملىكەت دېڭىز ئارمىيىسى تونناژىنىڭ جەمئىسىدىن كەم بولماسلىق) پىرىنسىپىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، ھەربى پاراخوتلار قۇرۇلۇشنى ھە دەپ كېڭەيتتى. 1906- يىلى ئەنگلىيە يېڭى تىپتىكى "قەيسەر" نامىلىق چوڭ بىرونىۋىك پاراخودىنى سۇغا چۈشۈرۈپ،

باشقا مەملىكەتلەرگە ھەيۋە قىلدى. گېرمانىيە ئاجىز بولۇپ قېلىشنى خالىماي، ھەر يىلى "قەيسەر" پاراخوتتىن 4 نى، شۇنىڭدەك مەلۇم ساندىكى چارلىغۇچى پاراخوت ۋە سۇ مىناسى پاراخودى ياساشنى قارار قىلدى. گېرمانىيىنىڭ "تەھدىدى" ئالدىدا، ئەنگلىيە 1908ـ يىلى: گېرمانىيە چوڭ ھەربى پاراخوتتىن بىرنى ياسىغاندا، ئەنگلىيە ئىككىنى ياساشنى قارار قىلدى.

ھەربى ھازىرلىقلارنى تەلۈلەرچە كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جاھانگىر دولەتلەر ئوزلىرىنىڭ ئۇرۇش قوزغاشتەك جىنايى مەقسىدىنى تۇرلۇك "تېچلىق" سەپسەتىلىرى بىلەن يوشۇرىدى. چارپادىشا تېچلىق سۆيبقەستىنى ئىشقا سېلىشنىڭ ئۇسۇلى ئىدى، دۇنيا خەلقىنى ئالداش ئۈچۈن، چارپادىشا نىكۇلاي II 1899ـ، 1907ـ يىللىرى گوللاندىيىنىڭ گائاگا شەھىرىدە ئىلگىرى كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم خەلقارا يىغىنغا رىياسەتچىلىك قىلىپ، ھەربى ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش مەسىلىسى ئۇستىدە مۇزاكىرە ئۇيۇشتۇردى. ھەرقايسى دولەتلەر ئاغزىدا ھەربى ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش توغرىسىدا ھە دەپ گەپ ساتتى، لېكىن، ئەمىلىيەتتە ھەربى ھازىرلىقلارنى تازا كېڭەيتتى. يىغىنغا قاتناشقان نەچچە ئونلىغان دولەت ۋەكىللىرى شەرتنامىگە قول قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قۇرۇق قەغەزدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالدى، ھەربى ھازىرلىقلار چەكسىز كېڭىيۋەردى. دۇنيا ئۇرۇشى ھارپىسىدا گېرمانىيە باش سەنمۇجاڭى ھىچبىر يوشۇرماستىن: "بىز تەييارلىنىپ بولدۇق، بىز ئۈچۈن ئۇرۇش قانچە تېز بولسا شۇنچە ياخشى" دىدى.

دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى جاھانگىر دولەتلەرنىڭ پائال تەييارلانغانلىغى ئارقىسىدا، بىرىنچى دۇنيا

ئۇرۇشى تېگىپ كەتسىلا پارتلايدىغان ھالەتتە ئىدى. 1914-يىل 6-ئايىنىڭ 28-كۈنى ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى بوسنىيە پايتەختى سارائېۋودا ھەربى مانېۋىر ئوتكۈزدى، ئاۋستىرىيىنىڭ شاھلىق ئورنىغا ۋارىس بولغۇچى فرانسىس فېردىناند خوتۇنىنى باشلاپ ئۇنى كوزدىن كەچۈرۈشكە باردى. فېردىناند — ئۇچىغا چىققان ملىتارىست بولۇپ، بالقاندىكى تەسىر دائىرىسىنى يەنمۇ كېڭەيتىش مەقسىدىدە، سېربىيىنى يۇتۇۋېلىپ، ئىككى بولەكلىك ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنى 3 بولەكلىك ئىمپېرىيە قىلىشنى ئىزچىل تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن ئىدى. بۇ قېتىمقى مانېۋرنىڭ ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە زورلۇق بىلەن ئىشغال قىلىۋالغان سېربىلار ئولتۇراقلاشقان بوسنىيىگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، يەنە كېلىپ ئۇنى فېردىناندنىڭ كوزدىن كەچۈرۈشى قەستەن قىلىنغان ئىغۋاگەرچىلىك بولۇپ، بۇ ھال سېربىلارنىڭ قاتتىق غەزىۋىنى قوزغىدى. مانېۋىر ئىياقلاشقاندىن كېيىن، فېردىناند خوتۇنى بىلەن بىللە ئولتۇرۇلدى. ئولتۇرگۈچى پرىنتسىپ بوسنىيەدىكى سېربىلاردىن كېلىپ چىققان ياش ئۇقۇغۇچى بولۇپ، ئۇ كۈچىلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىگە ئىگە ئىدى، فېردىناندنىڭ ئولتۇرۇلۇشى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئوت تۇتاشتۇرغۇچىسى بولدى.

ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە ھوكۇمىتى سارائېۋو ۋەقەسىنى سېربىيىنى يۇتۇۋېلىشنىڭ تازا ئوبدان پۇرسىتى دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ سېربىيىگە ھۇجۇم قىلىش چوقۇم باشقا جاھانگىر بىلەن ئۇرۇش پەيدا قىلىدىغانلىغىنىمۇ كوردى، شۇڭا ئۇ ئالدى بىلەن گېرمانىيىنىڭ پىكرىنى ئالدى. گېرمانىيە پادىشاسى ۋىلىيام II بۇنى "مېنىڭ يىلدىزىمۇ ئۇچرىمايدىغان پۇرسەت" دەپ بىلىپ، ئاۋستىرىيە

باش ئەلچىسىگە: "بۇ ھەركەتتە (سەربىيگە قارشى ھەركەتتە) ئارىسالدى بولماسلىق كېرەك" دىدى ھەمدە پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللاشقا ماقۇل بولدى. گېرمانىيە جاھانگىرلىگىنىڭ يول قويۇشى ئارقىسىدا، 1914 - يىل 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاۋسترىيە - ۋېنگرىيە سەربىيىگە ئولتۇماتۇم تاپشۇرۇپ، ئاۋسترىيىگە قارشى بارلىق تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى چەكلەش، ئاۋسترىيىگە قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارغان ئەمەلدارلار ۋە پۇقرالارنى جازالاش ھەمدە ئاۋسترىيىگە قارشى ھەركەتلەرنى ئاۋسترىيە - ۋېنگرىيە دائىرىلىرى ئادەم ئەۋەتىپ بىرلىكتە باستۇرۇش جۇملىدىن سارائېۋو ۋەقەسىنى پەيدا قىلغان "قاتىل"نى بىللە سوت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ شەرتلەرنى قوبۇل قىلىش سەربىيە دولىتى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇش دېگەنلىك ئىدى. سەربىيە ئاخىرقى بىر نۆقتىدىن باشقىسىنى پۈتۈنلەي قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن گېرمانىيە - ئاۋستىرىيە گۇرۇھى ئۇرۇشۇش قارارىغا كېلىپ بولغان ئىدى. ئاۋستىرىيە - ۋېنگرىيە شەرتلەرنى تولۇق قوبۇل قىلمىدى دېگەننى بانا قىلىپ، 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى سەربىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى باشلاندى.

روسىيە ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى ئاساس قىلىپ، سەربىيىنى قوللايدىغانلىغىنى جاكالىدى ھەمدە مەملىكەت بويىچە ئومۇمى سەپەرۋەرلىك ئېلىپ باردى. 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى گېرمانىيە روسىيىنىڭ ئومۇمى سەپەرۋەرلىكنى توختىتىشنى رەت قىلغانلىغىنى بانا قىلىپ، روسىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. 3 - كۈنى گېرمانىيە فرانسىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى ھەمدە بىتەرەپ تۇرغان بېلگىيىگە بېسىپ كىرىپ، فرانسىيىگە ھۇجۇم قىلدى. 4 - كۈنى ئەنگلىيە گېرمانىيىنىڭ بېلگىيىنىڭ بىتە -

رەپلىگنى بۇزغانلىغىنى بانا قىلىپ، گېرمانىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. 6-كۈنى ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە روسىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ياپون جاھانگىرلىگىمۇ بۇنىڭ جۈڭگودا ۋە تىنچ ئوكيانداۋ زومىگەرلىك قىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئوبدان پۇرسەت دەپ بىلىپ، توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلىماقچى بولدى. ئۇ 8-ئاينىڭ 15-كۈنى گېرمانىيىگە ئولتۇماتۇم تاپشۇرۇپ، گېرمانىيە ئارمىيىسىنى جۇڭگودىن ۋە ياپونىيە دېڭىز تەۋەلىگىدىن دەرھال چېكىنىدۇرۇشنى جۇڭگودا ئىجارىگە ئېلىۋالغان جياۋجۇۋەن قولتۇغىنى 9-ئاينىڭ 15-كۈنىدىن بۇرۇن ياپونىيىگە تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. گېرمانىيە بۇ تەلەپنى رەت قىلدى. 8-ئاينىڭ 23-كۈنى ياپونىيە گېرمانىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. 11-ئايدا تۇركىيە ئىتتىپاقداش دولەتلەر تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئىككى جاھانگىر گۇرۇھ ئوزلىرىنىڭ مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلىرىنىمۇ ئۇرۇشقا سورەپ كىردى، ئۇرۇش ئوتى ياۋروپادىن تاكى ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ئامېرىكىلارغىچە كېڭەيىپ، دۇنيا مىقياسىدىكى ئۇرۇشنى پەيدا قىلدى. جۇڭگو شىمال سىلتاربىستلىرى ھوكۈمىتىمۇ 1917-يىل 8-ئايدا كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر گۇرۇھىغا قاتناشتى. 1918-يىلغا كەلگەندە ئۇرۇشقا جەمى 30 نەچچە دولەت قاتناشتى. 20 نەچچە دولەت ئۇرۇشقا كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر تەرەپ بولۇپ قاتناشتى. پەقەت تۇركىيە بىلەن بۇلغارىيىلا ئۇرۇشقا ئىتتىپاقداش دولەتلەر تەرەپ بولۇپ قاتناشتى. ئىتالىيە ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيىنىڭ سېرىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلىشتا ئوزى بىلەن مەسلىھەتلەشمىگەنلىگىنى بانا قىلىپ، 3 دولەت ئىتتىپاقدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلالمايدىغانلىغىنى بىلدۈردى ھەم بىتەرەپلىك ئېلان قىلدى، لېكىن ئاستىرتىن

كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر بىلەن سىياسى جەھەتتىن ھە دەپ سودىلاشتى. كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر ئىتتالىيىنىڭ زېمىن تەلىۋىگە پۈتۈنلەي قوشۇلدى. 1915-يىل 5-ئايدا ئىتتالىيە گېرمانىيە ۋە ئاۋسترىيىلەر بىلەن تۈزۈشكەن ئىتتىپاقداشلىق شەرتنامىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر گۇرۇھىغا قاتنىشىپ، گېرمانىيە ۋە ئاۋستىرىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئىنسانلار تارىخىدا تۇنجى قېتىم بولغان دۇنياۋى زور قىرغىنچىلىق بولدى. ئۇرۇش ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن ئېيتقاندا ئادالەتسىز، بۇلاڭ-تالاڭ خاراكتېردىكى ئۇرۇش ئىدى. ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيىنىڭ زىددىيىتى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنى پەيدا قىلغان ئاساسى زىددىيەت ئىدى، گېرمانىيە بىلەن فرانسىيە، گېرمانىيە بىلەن روسىيە، ئاۋستىرىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرمۇ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى قوزغاشتا مۇھىم رول ئوينىدى. جاھانگىر دولەتلەردىكى ھوكۇمران گۇرۇھلار ئۇرۇش ئارقىلىق كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈرەشتىكى دېققەت-ئېتىبارىنى بۇراپ، كاپىتالىزىم تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەش مەقسىدىگە يېتىشىنىمۇ ئويلىدى. دەمەك، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ جىنايەتكارلىرى—جاھانگىرلار. سېربىيە تەرەپتىن ئېيتقاندا، ئۇرۇش ئادالەتلىك، مىللى ئازاتلىق خاراكتېردە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پۈتۈن ئۇرۇشنىڭ جاھانگىرلىك خاراكتېرىنى ئۆزگەرتەلمەيتتى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: "ھازىرقى ئۇرۇشنىڭ ھەقىقى ماھىيىتى ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيىلەرنىڭ مۇستەملىكە بولۇشۇۋالىش ۋە رىقابەتتىكى دولەتلەرنى تالان-تاراج قىلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىدىن، چارروسىيە ھوكۇمىتىنىڭ ۋە ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ پېرىسىيە، موڭغۇلىيە، ئاسىيا تۈركىيىسى،

ئىستامبۇل ۋە گالىسىيە قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنۇشىدىن ئىبارەت."①

ئۇرۇشنىڭ 1914 — 1917 - يىللاردىكى بېرىشى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئۇرۇش مەيدانى ئاساسەن ياۋروپادا بولۇپ، ئاساسىي ئۇرۇش سېپى 3 بولىدى: غەربىي سەپ — ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ گېرمانىيىگە قارشى ئۇرۇش مەيدانى بولدى، شەرقىي سەپ — چارروسىيىنىڭ گېرمانىيە ۋە ئاۋستىرىيىگە قارشى ئۇرۇش مەيدانى بولدى، جەنۇبىي سەپ بالقاندا بولۇپ، ئاساسلىغى ئاۋستىرىيە ئارمىيىسىنىڭ روسىيىگە ۋە سېربىيىگە قارشى ئۇرۇش مەيدانى بولدى. جاھانگىرلارنىڭ ئىككى چوڭ ھەربى گۇرۇھىنىڭ كۈچ سىنىشتۇرمىسىدىن قارىغاندا، گېرمانىيە، ئاۋستىرىيىلەر ئۇرۇشقا بالدۇراق تەييارلىق كورگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ قورال - ياراقلىرى ياخشىراق ئىدى، شۇڭا ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بىرمۇنچە غەلىبىلەرگە ئېرىشتى. لېكىن ئۇلارنىڭ بايلىق مەنبەسى ئۇزاق مۇددەتلىك خوراشقا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى، شۇڭا گېرمانىيە تېز ئۇرۇشۇپ تېز ھەل قىلىش ئىستراتېگىيىلىك فاكتورىنىنى قوللىنىش قارارىغا كەلدى، يەنى ئالدىن قول سىلىپ، قاتتىق بىر زەربە بىلەن رەقىبىنىڭ كۈچىنى يىمىرىپ تاشلاپ، ئۇرۇش غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. كېيىنشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر تەرەپتە زىمىن كەڭ، بايلىق مەنبەسى بىرقەدەر مول بولۇپ، ئۇرۇش ۋاقتى قانچە

---

① لېنىن. «روسىيە سوتسىيال - دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ مەملىكەت سىرتىدىكى ياچېيكىلىرىنىڭ ۋەكىللەر يىغىنى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21 - توم، 137 - بەت.

ئۇزارسا، ئۇلارغا شۇنچه پايدىلىق ئىدى.

گېرمانىيىنىڭ ئۇرۇش پىلانى 1905 ـ يىلىلا بېكىتىلگەن ئىدى. ئۇنىڭ چىقىش نۇقتىسى شەرقىي ۋە غەربىي سەپلەردە روسىيە ۋە فرانسىيە بىلەن بىرلا ۋاقىتتا جەڭ قىلىشتىن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىنچە ساقلىنىش، روسىيە كۇچىنى توپلىنىچە، ئەسكىرىي كۇچنى توپلاپ، 3 ـ 4 ھەپتە ئىچىدە فرانسىينى بەربات قىلىش، ئاندىن پۇتۇن كۇچنى شەرقىي سەپكە يوتكەپ روسىيىگە ھۇجۇم قىلىش، 3 ـ 4 ئاي ئىچىدە ئاخىرقى غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇرۇشنى ئاياقلاشتۇرۇش ئىدى. ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن، گېرمانىيە "تېز ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش" پىلانىغا بىنائەن، 1 مىليون 500 مىڭ ئادەمنى ئىشقا سېلىپ، فرانسىيىگە قاتتىق ھۇجۇم قىلىپ، پارىژغا قىستاپ كەلدى. روسىيە پۇتۇن ئەسكىرىي كۇچنى سەپەرۋەر قىلىپ بولماستىنلا گېرمانىيىگە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، ئۇرۇش باشلىنىشى بىلەنلا گېرمانىيە شەرقىي ۋە غەربىي سەپلەردە بىرلا ۋاقىتتا ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇزاق ئوتمەي يەنە بالقان ئۇرۇش مەيدانى ئېچىلدى ـ دە، گېرمانىيە، ئاۋسترىيىلەرنىڭ ئەسكىرىي كۇچى تېخىمۇ چېچىلىپ كەتتى.

1914 ـ يىلى كۇزدە شەرقىي سەپتىمۇ، غەربىي سەپتىمۇ زور كولەملىك جەڭلەر بولدى. غەربىي سەپ تەرەپتە، 1914 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۇنى گېرمانىيىنىڭ ئاساسىي قوشۇنى بىلەن ئەنگلىيە ـ فرانسىيىلەرنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسى ئوتتۇرىسىدا پارىژ ئەتراپىدىكى مارنا دەريىاسى بويىدا چوڭ ئۇچرىشىش جېڭى باشلاندى. ئىككى تەرەپتىن بۇ جەڭگە 2 مىليون كىشىلىك قوشۇن، 6 مىڭدىن ئارتۇق يېنىك زەمبىرەك، 600 دىن ئارتۇق ئېغىر زەمبىرەك سېلىندى. مارنا دەريىاسى بويىدا زەمبىرەكلەر گۈمبۈرلىدى، ئۇرۇش 4 كۇن داۋام قىلدى، نەتىجىدە

گېرمانىيە مەغلۇپ بولدى، ئۇ پارىژنى ئىشغال قىلىش مەقسىدىگە يېتەلمىدى. لېكىن كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەردىمۇ گېرمانىيە قوشۇنلىرىنى بېلگىيە ۋە فرانسىيىدىن قوغلاپ چىقارغۇدەك كۈچ يوق ئىدى. 1914 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، غەربىي سەپ تىركەشمە پوزىتسىيە ئۇرۇشىغا كوچتى. شەرقىي سەپ تەرەپتە، گېرمانىيىنىڭ كۆتكىنىڭ ئەكسىچە، روسىيە قوشۇنلىرى 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا شەرقىي پروۇسسىيىگە بېسىپ كىرىپ، ماسور كولى بويىدىكى گېرمانىيە قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، گېرمانىيىنىڭ ئۇرۇش پىلانىنى بۇزۇۋەتتى. نەتىجىدە روسىيە مەغلۇپ بولدى، 11 ـ ئايدا روسىيە قوشۇنلىرى شەرقىي پروۇسسىيىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. لېكىن بالقان ئۇرۇش سەپىدە روسىيە قوشۇنلىرى ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە قوشۇنلىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، روسىيە قوشۇنلىرى پۈتۈن گالىسىيىنى ۋە بۈكوۋىنانى ئىشغال قىلدى. گېرمانىيىنىڭ "تېز ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش" پىلانى ئۇرۇش باشلىنىش بىلەنلا بەربات بولدى.

1915 ـ يىلى، گېرمانىيە غەربىي سەپتە يېڭىلگەنلىگى ئۈچۈن ئىستراتېگىيىسىنى ئۆزگەرتتى، ئاساسىي كۈچىنى شەرقىي سەپكە يوتكەپ، چارروسىيىنى تارمار قىلىپ، شەرقىي تەرەپتىكى خەۋپىنى توگەتمەكچى بولدى، شۇنىڭ بىلەن شەرقىي سەپ ئاساسلىق ئۇرۇش سەپى بولۇپ قالدى. روسىيە بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش جەريانىدا چارىزىمنىڭ چىرىكلىگى پۈتۈنلەي ئاشكارىلاندى. روسىيە قوشۇنلىرىدا قورال ـ ياراق ۋە ئوق ـ دورا يېتىشمەيتتى، ئالدىنقى سەپتىكى ئەسكەرلەرگە بەزىدە 3 كىشىگە بىردىن مىلتىق توغرا كېلەتتى، ھەتتا كىيىم ـ كېچەك، ئاياق كىيىملىرىنمۇ تەمىنلەپ كېتەلمەيتتى.

گېرمانىيىنىڭ كۆچلۈك زەمبىرەك ئوتى بىلەن قىلغان ھۇجۇمى ئاستىدا، روسىيە قوشۇنلىرى 5-ئايدا گالىسىيە ۋە بۈكوۋىنادىن چېكىنىپ چىقتى، 7-ئايدا يەنە پولشا، لېتۋا ۋە لاتۋىيىنىڭ بىر قىسمىدىن چېكىنىپ چىقتى. گېرمانىيە بەزى غەلىبىلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن روسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يوقىتالمىدى ۋە ئۇنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلالمىدى. 1915-يىل 9-ئايىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شەرقىي سەپتىمۇ پوزىتسىيە ئۇرۇشى شەكىللەندى.

1916-يىلدىكى جەڭ ۋېردېن چوڭ ئۇچراشما جېڭىدىن باشلاندى. 2-ئاينىڭ ئاخىرىدا گېرمانىيە 200 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىي كۈچنى توپلاپ، فرانسىيىنىڭ ھەربى قورغىنى بولغان ۋېردېنغا مەركەزلىك ھالدا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى، فرانسىيە قوشۇنلىرى جىددى ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. فرانسىيە كوپلىگەن ئادەم كۈچى ۋە ماددى كۈچنى سەپەرۋەر قىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىش ئارقىلىقلا قورغاننى ساقلاپ قېلىپ، تەشەببۇسكار بولالىدى. ۋېردېن جېڭى بىرنەچچە دۇنيا ئۇرۇشىدىكى مۇھىم جەڭ بولۇپ، 7 ئاي داۋام قىلدى، ھەر ئىككى تەرەپتىن 100 مىڭدىن ئادەم تالاپەتكە ئۇچرىدى، بۇ زور كۆلەمدىكى قانلىق قىرغىنچىلىق "ۋېردېن قىيما ماشىنىسى" دەپ ئاتالدى. گېرمانىيە قوشۇنلىرىنىڭ ۋېردېنغا يارىدەم بېرىشىنى ئىسكەنجىلەش ئۈچۈن، 7-ئايدا ئەنگلىيە-فرانسىيە قوشۇنلىرى يەنە سوما دەريالىسى بويىدا ھۇجۇمغا ئوتۇپ، سوما دەريالىسى بويىدىكى جەڭنى باشلىدى. بۇ ۋېردېنداىكىنىمۇ شىددەتلىك قانلىق جەڭ بولدى، ئۇ 5 ئايدىن ئارتۇقراق داۋام قىلدى، ئىككى تەرەپتىن بىر مىليوندىن ئارتۇقراق ئادەم تالاپەتكە ئۇچرىدى. بۇ جەڭدە ئەنگلىيە تۇنجى قېتىم يېڭى تېپتىكى قورال—تانكىنى ئىشقا سالدى. لېكىن

ئەنگلىيە-فرانسىيە تەرەپتە ئىلگىرىلەش ناھايىتى ئاز بولدى، ۋېز-دېن ۋە سوممە دەريا‌سى بويىدىكى جەڭلەردىن كېيىن، غەربىي سەپ يەنە پوزىتسىيە ئۇرۇشىغا ئوتتى.

قۇرۇقلۇقتىكى ئۇرۇشتىن باشقا، دېڭىزدىمۇ ئۇرۇش بولدى. 1916-يىل 5-ئاينىڭ 31-كۈندىن 6-ئاينىڭ 1-كۈنىگىچە ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيىنىڭ شىمالىي دېڭىز-يوتلاندىيە دېڭىزى بويىدا ئېلىپ بارغان دېڭىز ئۇرۇشى بىرىنچى دۇنيا داۋامىدىكى كولىمى ئەڭ زور بولغان بىر قېتىملىق دېڭىز ئۇرۇشى بولدى. ئەنگلىيىنىڭ دېڭىزدىن قامال قىلىشى گېرمانىيە-ئاۋستىرىيە گۇرۇھىغا ناھايىتى زور قىيىنچىلىق تۇغدۇرغانلىقتىن، گېرمانىيە ئۇنى بىر قېتىملىق دېڭىز ئۇرۇشى بىلەن بۇزۇپ تاشلىماقچى بولغان ئىدى. نەتىجىدە گېرمانىيە مەغلۇپ قىلىندى. 1917-يىل 2-ئايدا، گېرمانىيە "چەكسىز چوكمە پاراخوت ئۇرۇشى"نى يولغا قويۇپ، دۇشمەن دولەتلەر ۋە بىتەرەپ دولەتلەر پاراخوتلىرىغا تۇيۇقسىز زەربە بەردى. ئامېرىكا جاھانگىرلىكى "چەكسىز چوكمە پاراخوت ئۇرۇشى"غا قارشى ئۇرۇش بانسى بىلەن، كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى.

ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى باشلانغاندىن كېيىن، ئامېرىكا جاھانگىرلىكى "بىتەرەپلىك" ئېلان قىلىپ، "تاغ توپىسىدە ئولتۇرۇۋېلىپ يولۇاسنىڭ ئېلىشىشىنى تاماشا قىلىش" فاكتىنى قوللاندى. ئۇ مۇنداق قىلغاندا ھەم "بىتەرەپ" دېگەن نام ئاستىدا ئۇرۇشقۇچى ئىككى تەرەپ بىلەن سودا قىلىپ، ئۇرۇش ئارقىلىق بېيىغلى بولىدىغانلىغى، ھەم ئىككى چوڭ ھەربى گۇرۇھ بىر بىرىنى ئاجىزلاتقاندىن كېيىن ئۇزىنىڭ دۇنياغا

خوجا بولۇش قارا نىيتىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىغىنى كوزدە تۇتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكا ئۇرۇشقا تەييارلىقىمۇ كورىنەرلىك ئىدى. 1914 ـ يىلغىچە ئامېرىكىنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ ئادەم سانى 250 مىڭغا يەتمىگەن ئىدى، باشقا جاھانگىر دولەتلەر بولسا مىليون كىشىلىك ھەتتا نەچچە مىليون كىشىلىك، تەربىيە كورگەن، قوراللىرى خىل ئارمىيىگە ئىگە ئىدى. ئۇرۇشنىڭ دەسلىۋىدە ئامېرىكا مونوپول بۇرژۇئازىيىسى ساختا "بىتەرەپلىك" نىقاۋى ئاستىدا، كوپ-لەپ پايدا ئالدى. ئامېرىكىنىڭ كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى بەك زىچ بولىدى، ئۇ نۇرغۇن ئاشلىق ۋە ھەربى لازىملىقلىقلەرنى كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەرگە توشۇپ بەردى ھەم ئۇلارغا نۇرغۇن قەرز پۇل بەردى. ئۇرۇش مەزگىلىدە ئامېرىكا كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەرنى 10 مىليارت ئامېرىكا دوللىرىلىق قەرز پۇل، 10 مىليارت 500 مىليون يۇەنلىك مادىدى ئەشيا بىلەن تەمىنلىدى. ئامېرىكا مونوپول گۇرۇھى كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر ئۈچۈن ھەممىدىن چوڭ ھەقدار بولدى.

1916 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بولۇپمۇ 1917 ـ يىلدىكى روسىيە فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن، خەلقارا ۋەزىيەتتە كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەرگە پايدىسىز ئەھۋال كېلىپ چىقتى، كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەرنىڭ مەغلۇپ بولۇش ئېھتىمالى بار ئىدى. ئامېرىكا مونوپول گۇرۇھى روسىيە ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقىپ، گېرمانىيە ـ ئاۋسترىيە ئىتتىپاقى غەلبە قىلىدىغان بولسا، ئامېرىكىنىڭ كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەرگە بەرگەن قەرزلىرىنىڭ ھەممىسى بىكارغا كېتىدىغانلىغىنى بايقىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يىراق شەرق تەرەپتە، ياپونىيەنىڭ كېڭەيمچىلىك قارا نىيىتى ۋە ھەركىتى كوندىن ـ كۈنگە ئاشـ

كارا بولماقتا ئىدى، ئەگەر ئو گېرمانىيە بىلەن بىرلىشىپ ئامېرىكىغا تاقابىل تۇرىدىغان بولسا، ئامېرىكىنىڭ دۇنياغا زومىگەر بولۇش قارا نىيىتى ئەمەلگە ئاشمايتتى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئامېرىكا ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىپ قېلىۋاتقانلىغىنىمۇ مولچەرلىدى، ئورۇشتىن كېيىنكى خەلقارالىق ئولجا بولۇشۇشكە قاتنىشىش ئۈچۈنمۇ ئۇرۇشقا قاتنىشىش كېرەك ئىدى، بۇ چاغدا ئۇ ئۇرۇش تەييارلىغىنى پۈتكۈزگەن ئىدى. ئامېرىكا "بىتەرەپلىك" چۈمپەردىسىنى يىرتىپ تاشلىدى، ۋىلسون زۇڭتۇڭ "دېموكراتىك سىياسىنى دۇنيادا ئامان قالدۇرۇش" دېگەن ئالدامچىلىق بايرىغىنى كوتىرىپ چىقتى، گېرمانىيە چوكمە پاراخودى ئامېرىكا پاراخودىنى چوكتۇرۈۋەتتى دېگەننى بانا قىلىپ، 1917 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى گېرمانىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلىدى، ئامېرىكا كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشقا رەسمىي قاتناشتى. لېنىن: "ھەممىدىن يېڭى، ھەممدىن كۆچلۈك جاھانگىر" بولغان ئامېرىكا "كاپىتالىستلار پايدا بولۇشۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان دۇنياۋى زور قىرغىنغا ئاخىر قاتناشتى"① دەپ كورسەتتى. ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ ساختا "بىتەرەپلىك" تىن ئۇرۇشقا قاتنىشىشقىچە بولغان جەريانى ئۇنىڭ ھارامزادىلىك ۋاستىلىرى بىلەن دۇنيا زومىگەرلىگىنى قولغا كەلتۈرۈش قارا نىيىتىنى تولۇق ئاشكارىلاپ بەردى.

---

① لېنىن. «ئامېرىكا ئىشچىلىرىغا خەت». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 28 ـ توم، 43 ـ بەت.

2 ـ بولۇم ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ بەربات بولۇشى، لېنىننىڭ ئۇچىنچى ئىنتېرناتسونالىنى قۇرۇش يولىدىكى كۈرىشى

ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ بەربات بولۇشى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ھەرقايسى مەملىكەتلەر ئىشچىلار ھەركىتىدىكى مەزھەپلەر-نىڭ ھەممىسى ئۇچۇن قاتتىق سىناق بولدى. جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى ھەممە جىڭ مارکسىزىمچىلار بىلەن جا مارکسىزىمچىلارنى ئايرىيدىغان سىناق تېشى بولدى.

جاھانگىرلىك دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ مىلتىق ئاۋازى چىقىشى بىلەنلا، ئۇرۇشقا قاتناشقان دولەتلەردىكى سوتسيال دېموكىراتلار پارتىيە-لىرىنىڭ شىۇجېڭجۇيىچى رەھبەرلىك گۇرۇھلىرى شتوتگارت قۇرۇل-تىيىنىڭ قارارى ۋە بازىل خىتاپنامىسىگە ئاساسلىق قىلىپ، ئاشكارا ھالدا مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ قوينىغا ئوزىنى ئېتىپ، سوتسيال شوۋىنىزىمچى يەنى سوتسيال جاھانگىر بولۇپ كەتتى: "ئېغىزدىكى سوتسيالىزىم، ئەمىلىيەتتىكى جاھانگىرلىك بولىدى، يەنى **ئاغىمچە-لىقتىن جاھانگىرلىككە ئايلىنىپ كەتتى**"①. ئۇلار "ۋەتەننى قوغداش" نىقاۋى بىلەن، ئوز ئېلى ھوكۇمىتىنىڭ جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى ئېلىپ بېرىپ، ھەرقايسى ئەللەر ئىشچىلىرىنى ئوزئارا قىرغىن قىلىشقا سالـ

---

① لېنىن. «ئۇچىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ ۋەزىپىلىرى توغرىسىدا». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 29 ـ توم، 458 ـ بەت.

قانلىغىنى تەلۆلەرچە قوللىدى.

گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالدىكى ھەممىدىن چوڭ، تەسىرى ھەممىدىن زور پارتىيە ئىدى. ئۇرۇش پارتلىشى بىلەنلا سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى بايانات ئېلان قىلىپ، "روسىيە تاجاۋۇز قىلدى" دەپ جار سالدى ھەم "خەتەرلىك پەيتتە ۋەتەننى تاشلاپ قويمايمىز" دەپ جاكالىدى. پارتىيىنىڭ ئۆكچى يولباشچىسى شېيدېمان ئۇيالماستىن: "بىزنىڭ سوتسىيال دېموكراتىزم ئەڭ تەرەققى قىلغان بۇ دولەتنى قوغداپ، ئۇنى روسىيىنىڭ قۇلى بولۇشتىن ساقلاش مەسئۇلىيىتىمىز بار. بىز سوتسىيال دېموكراتلار سوتسىيالىستلار پارتىيىلىرىنىڭ ئىنتېرناتسونالغا قاتناشقانلىغىمىز بىلەنلا ئېمىس بولماي قالمايمىز" دەپ ختاپ قىلدى. سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ پارلامېنتتىكى پارتىيە ئومىگىنىڭ رەھبىرىمۇ: ئۇرۇش گېرمانىيە ئۈچۈن ئېيتقاندا مۇداپىيە خاراكتېرىغا ئىگە، شۇڭا "ۋەتەننى قوغداش" زورۇر دەپ بىلجىر-لىدى. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كومىتېتى "ئىچكى تېچلىق"نى جاكالاپ، ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلىشىنى چەكلىدى، ئىشچىلارنى ئۇرۇش داۋامىدا ھوكۇمەتنى قوللاشقا چاقىردى ھەمدە ئۇلارنى ئال-دىنقى سەپكە ئېرىپ، جاھانگىرلار ئۈچۈن توپ يېمى بولۇشقا دەۋەت قىلدى. سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ مەركىزىي ئورگان گېزىتى بولغان «ئالغا» گېزىتى ھەتتا بۇرانىدىنبۇرگ ھەربى رايونى سلىئىغا: گېزىتىمىز بۇندىن كېيىن "سىنىپىي كۆرەش ۋە سىنىپىي ئوچمەنلىك مەسلىسى"گە يېتىن يولىمايدۇ دەپ ۋەدە بەردى. ئۇلار پارلامېنتتا ھوكۇمەتنىڭ ھەربى خامچوتىنى ياقلاپ ئاۋاز ئېرىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئالدىنقى سەپكە ئادەم ئەۋەتىپ ئەسكەرلەرگە

"مەدەت بەردى".

ئاۋستىرىيە سوتسىيالىستلار پارتىيەسىنىڭ بايانات ئېلان قىلىپ، ھوكۇمەتنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىدى، خەلقنى "ئازاتلىق ئۇرۇشى" ئېلىپ بېرىش، "چارروسىيەگە ۋە يېرىم ياۋايى سەربىيەگە قارشى تۇرۇش"قا چاقىردى. فرانسىيە سوتسىيالىستلار پارتىيەسىنىڭ پارلامېنتتىكى پارتىيە ئومۇمىنىڭ ھەربىي خامچوتىنى ياقلاپ ئاۋاز بەردى ھەم فرانسىيىنى ۋە فرانسۇز "مەدەنىيىتى"نى قوغداش، نېمىسلارنىڭ تاجاۋۇزىغا زەربە بېرىش لازىم دەپ جاكالىدى، بۇ پارتىيە يەنە ھەممىلا يەردە: فرانسىيە ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇرۇش "مۇداپىە" خاراكتېرىدىكى، "ئادالەتلىك" ئۇرۇش دەپ تەشۋىق قىلدى. 8ـ ئاينىڭ 26ـ كۈنى سوتسىيالىستلار پارتىيەسىنىڭ ئىككى ۋەكىلى ـ گېد بىلەن سېمبا جاھانگىرلىك ھوكۇمەتكە قاتنىشىپ، ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بۇرژۇئازىيە بىلەن ھەمكارلىشىشىغا ۋەدە قىلدى. پارتىيە بىلەن ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ رەھبەرلىرى پۈتۈنلەي ئاينىپ بۇرژۇئازىيە ھوكۇمىتىنىڭ قورالى بولۇپ، جاھانگىرلىك ئۇرۇشى ئۈچۈن زاپاس كۆچىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ بەردى. خەلقارا سوتسىيالىستلار پارتىيىلىرى ئىجرائىيە بىيۇروسىنىڭ رەئىسى، بېلگىيە سوتسىيالىستلار پارتىيەسىنىڭ يولباشچىسى بولغان ۋاندېرۋېلد قاراپ تۇرۇپ بېلگىيە جاھانگىرلىك ھوكۇمىتىنىڭ ۋەزىرى بولدى. ئەنگلىيە سوتسىيالىستلار پارتىيەسىنىڭ ئۇلۇ قانىتى، روسىيە مېنشىۋىكلىرىنىڭ ھەممىسى شەرتسىز ھالدا ئۆز ئېلى ھوكۇمىتى تەرەپتە تۇردى ـ بۇ خائىنلار مەملىكەت ئىچىدە ئۆز ئېلى ھوكۇمىتىنىڭ غالىچىسى بولۇش بىلەنلا قالماي، خەلقارادىمۇ جاھانگىرلارنىڭ چوماقچىسى بولدى. ئۇلار ھەرقايسى مەملىكەتلەرگە بېرىپ ۋەز ئېيتىپ،

ھەرقايسى ئەل ئىشچىلار سىنىپىنى ئوز ئىلى ھوكۈمىتىنى قوللاشقا، نوۋەتتىكى "ۋەتەننى قوغداش" يولىدىكى ئورۇشقا جان پىدا قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ھەرقايسى سوتسىيالستلار پارتىيىلىرىدىكى كائۇتسكى ۋەكىللىگەندىكى "ئوتتۇرا گۇرۇھ" تىكىلەر ئەملىيەتتە ئوڭچىلار بىلەن بىر جاڭگالنىڭ بورىلىرى بولۇپ، ھەربىي خامچوتنى ئاۋازغا قويغاندا ئاۋاز ببرىش ھوقۇقىدىن ۋازكەچمىنى تەشەببۇس قىلدى، بۇ ئۇلار-نىڭ ئەملىيەتتە جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى قوللايدىغانلىغىنى كورسەتىدۇ.

ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالدىكى كوپچىلىك پارتىيىلەرنىڭ يولباشچىلىرى پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا، پۇرولېتارىيات ئىنتېرناتسونالىزمىغا ئاشكارا ئاسىلق قىلغانلىقتىن، ئىككىنچى ئىنتېرناتسونال خەلقارا پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتى بولالمای قالدى، ئۇ ئايىنىپ، ھەرقايسى ئەل ھوكۈمەتلىرىنىڭ ئوزئارا قىرغىنچىلىقىنى ئېلىپ ببرىشىغا ھەمكارلىشىدىغان سوتسيال شوۋىنىزمچى گۇرۇھقا ئايلىنىپ كەتتى. ئۇ ۋاقىتتا ھەرقايسى ئەل سوتسيالستلار پارتىيىلىرىدە ئاز ساندىكى ئىنقىلاۋىي سولچىلار بولۇپ، ئۇلار پۇرولېتارياتنىڭ ئىنقىلاۋىي مەيدانىدا چىڭ تۇرۇپ، جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا قارشى تۇراتتى. لېكىن ئۇلار تېخى ئۇزۇل-كېسىل بولغان ئىنقىلاۋىي شوئارنى ئوتتۇرىغا قويمىغان، ئاغمچىلار بىلەن ئۇزۇل-كېسىل ئادا-جۇدا بولمىغان ئىدى. ئىككىنچى ئىنتېرناتسونال ئۇزۇل-كېسىل بەربات بولدى. ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ بەربات بولۇشى ھەرگىز تاسادىپى ئەمەس ئىدى، بۇ ھەرقايسى ئەل پارتىيىلىرى ئىنگىلىس ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇزاق مۇددەت شىۋجېڭجۇيىلىق لۇشيەننى يولغا قويغانلىغىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. لېنىن مۇنداق دەپ

كورسەتتى: "ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ بەربات بولۇشى — ئاغمىچىلىقنىڭ بەربات بولغانلىغى."① "ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونال (1889 — 1914) پۇرولېتارىيات ھەركىتىنىڭ خەلقارا تەشكىلاتى ئىدى، بۇ ھەركەت ئۇ چاغدا **توغرىسىغا** قاراپ تەرەققى قىلغان ئىدى، شۇڭا ئىنقىلاۋىي سەۋىيە ۋاقتىنچە توۋەنلىمەي قالمىدى، ئاغمىچىلىق ۋاقتىنچە كۇچەيمەي قالمىدى، بۇ ئاخىرى ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونالنى شەرمەندىلەرچە بەربات بولۇشقا ئېلىپ باردى."②

لېنىننىڭ سوتسىيال شوۋىنىزىم ۋە سوتسىيال تېچلىقپەرەسلىككە قارشى كۇرىشى خەلقارا كوممۇنىزىم ھەركىتى تەرەققىياتىدىكى بۇ مۇھىم پەيتتە، ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي ئۇستاز لېنىن كوكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، پۇرولېتارىياتلىق ئىنقىلاۋىي لۇشيەننى قەتئى قوغداپ، سوتسىيال شوۋىنىزىمدىن ئىبارەت بۇ ئەكسىيەتچىل تەتۇر ئېقىمغا قارشى تۇرۇشقا جۇرئەت قىلدى. لېنىن جاھانگىرلىككە ۋە شىيۇجېڭجۇيىغا قارشى ئىنقىلاۋىي بايراقنى ئىگىز كوتىرىپ، روسىيە بولشېۋىكلەر پارتىيىسىگە ۋە ھەرقايسى ئەللەردىكى ئىنقىلاۋىي سولچىلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، كەڭ ئىنقىلاۋىي ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، قەتئى بوشاشماستىن كۇرەش ئېلىپ باردى. 1914 ـ يىل 9 ـ ئايدا لېنىن بولشېۋىكلەر پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئۇرۇش توغرىسىدىكى خىتاپنامىسىنى يېزىپ چىقتى، 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كونى

---

① لېنىن. «سوتسىيالىستىك ئىنتېرناتسىونالنىڭ ئەھۋالى ھەم ۋەزىپىسى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21 ـ توم، 18 ـ بەت.

② لېنىن. «ئۇچىنچى ئىنتېرناتسىونال ۋە ئۇنىڭ تارىختىكى ئورنى». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ توم، 809 ـ بەت.

بۇ «ئۇرۇش ۋە روسىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى» دېگەن ماۋزۇدا ئېلان قىلىندى. بۇ ماركسزىملىق پۈرۈگرامما خاراكتىرلىق هوججەتتە ئۇرۇشنىڭ جاھانگىرلىك خاراكتېرى ئۈزۈل-كېسىل پاش قىلىندى، ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالدىكى سوتسىيالستلار پارتىيىلىرى يولباشچىلىرىنىڭ ئاسلىغى قاتتىق ئەيىپلەندى، ئىنقلاۋىي سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ئۇرۇش جەريانىدا ئەمەل قىلىشى زورۇر بولغان بىردىن-بىر توغرا كۆرەش لۇشىەنى بەلگىلەندى. خىتاپنامىدە چارپادىشا هوكۇمىتىنى ئۇرۇشتا مەغلۇپ قىلىش چاقىرىغى قويۇلدى ھەمدە: "ھازىرقى جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇش بىردىن-بىر توغرا پۇرولېتارىياتلىق شوئار" ① دەپ كورسىتىلدى. خىتاپنامە ھەرقايسى ئەللەر پۇرولېتارىياتلىرىنىڭ ئۇرۇشقا قارشى تۇرۇش، تېچلىقنى قولغا كەلتۈرۈشنى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوتسىيالستىك ئىنقلابنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۆرەش بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى.

لېنىن بۇ مەزگىلدە يەنە بىر قاتار ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىپ، ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالدىكى ھەرقايسى ئەللەر پارتىيىلىرى يولباشچىلىرىنىڭ خائىنلىق ئەپتى-بەشىرىسىنى رەھىمسىز تۇردە پاش قىلدى ۋە تەنقىت قىلدى. لېنىن پلېخانوۋ بىلەن كائۇتسكىنىڭ "ۋەتەننى قوغداش" دېگەن سوتسىيال شوۋىنىزىملىق سەپسەتىسىنى تازا قاتتىق

---

① لېنىن. «ئۇرۇش ۋە روسىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 574 - بەت.

تەنقىت قىلدى ھەم مۇنداق دەپ كورسەتتى: "بۇ قالتىس مۇلاھىزە— سوتسىيالىزىمغا قىلىنغان ئىنتايىن چاكىنا مەسخىرە، بۇنداق مەسخىرىگە جاۋاپ بېرىشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى—بىر مىدال ياساپ، ئۇنىڭ بىر تەرىپىگە ۋىلىيام II بىلەن نىكولاي II نىڭ سۈرىتىنى، يەنە بىر تەرىپىگە پىلېخانوۋ بىلەن كائۇتسكىنىڭ سۈرىتىنى چۈشۈرۈپ قويۇشتىن ئىبارەت. قارائىلار، ھەقىقى ئىنتېرناتسونالىزىم مۇنداق قىلمىشنى ئاقىلاۋاتىدۇ: 'ۋەتەننى قوغداش' ئۇچۇن فرانسىيە ئىشچىلىرى گېرمانىيە ئىشچىلىرىغا ئوق چىقىرىدۇ، گېرمانىيە ئىشچىلىرى فرانسىيە ئىشچىلىرىغا ئوق چىقىرىدۇ!"① ماركسىزىملار "ۋەتەننى قوغداش" شوئارىغا قارا قويۇقلا قارشى تۇرمايدۇ. ئەكسىچە، ئۇلار مۇئەييەن شارائىتتا ۋەتەننى قوغداش ياكى مۇداپىە ئۇرۇشى ئەقلگە مۇۋاپىق ۋە ھەققانى بولىدىغانلىغىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ۋاھالانكى، سوتسىيال شوۋىنىزىم تەشەببۇس قىلىدىغان "ۋەتەننى قوغداش" ھەرگىز يات مىللەتنىڭ زۇلمىغا قارشى تۇرۇشنى كۆزدە تۇتمايدۇ، بەلكى ئۇ "چوڭ" دولەتنىڭ مۇستەملىكىلەرنى تالان-تاراج قىلىش ياكى يات مىللەت خەلقىنى ئېزىش "ھوقۇقى" نى قوغداشنى مەقسەت قىلىدۇ.

پلېخانوۋ بىلەن كائۇتسكى يەنە"باش پالاكەتچىلىك" دىگەن نېمىنى توقۇپ چىقىپ، ئۇرۇشنىڭ سىنىپىيلىغىنى ئەتەي يوققا چىقىرىپ، ئوزلىرىنىڭ جاھانگىرلىك ئۇرۇشىدا "ۋەتەننى قوغداش"

---

① لېنىن. «ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ بەربات بولۇشى». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 626 - بەت.

دىگەن شەرمەندە مەيدانىنى ئاقلىدى. لېنىن مۇنداق دەپ كور-سەتتى: "چاكىنلار ئۇرۇشنىڭ 'سىياسەتىنىڭ داۋامى' ئىكەنلىگىنى بىلمەيدۇ، شۇڭا ئۇلار 'دۇشمەن تاجاۋۇز قىلدى'، 'دۇشمەن ئېلىمىزگە بېسىپ كىردى' دەپ جار سېلىشنىلا بىلىدۇ، ئۇرۇشنىڭ **نېمە سەۋەپتىن** بولغانلىغىنى، ئۇنى **قايسى** سىنىپ **قانداق** سىياسى مەقسەت بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتقانلىغىنى تەھلىل قىلىپ كورمەيدۇ."① ئۇرۇشنىڭ ھەقىقى خاراكتېرىنى بىلىش ئۇچۇن، ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكى سىياسەتنى تەتقىق قىلىشقا، ئۇرۇشقا ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋە ئېلىپ بارغان سىياسەتنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. "ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە، ئاۋستىرىيە، روسىيە دولەتلىرى ھوكۇمەتلىرىنىڭ ۋە ھوكۇمران سىنىپلىرىنىڭ نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، يېرىم ئەسىردىن بۇيان دىگۈدەك يۇرگۈزگەن سىياسىي موستەملىكىلەرنى تالان-تاراج قىلىش، يات مىللەتلەرنى ئېزىش، ئىشچىلار ھەركىتىنى باستۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. نوۋەتتىكى ئۇرۇش دەل موشۇ سىياسىنىڭ داۋامى، شۇنىڭدەك مۇشۇ سىياسىنىڭ داۋامىدىن باشقا نەرسە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس."②

لېنىن سوتسىيال شوۋىنىزمنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى ۋە مەنبەسىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، سوتسىيال شوۋىنىزم ئاغمچىلىقنىڭ جاھانگىرلىك شارائىتتىكى كونكىرت ئىپادىلىنىشى، دەپ كورسەتتى.

---

① لېنىن. «ماركسىزم ئۇستىدىكى مەسخىرە ۋە "جاھانگىرلىك ئىقتىساتىـ ۋازلىغى" توغرىسىدا». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ توم، 24 ـ بەت.

② لېنىن. «سوتسىيالىزم ۋە ئۇرۇش». «لېنىنىنىڭ ئۇرۇش ۋە تىنچلىق توغرىسىدىكى 3 پارچە ماقالىسى»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 15 ـ بەت.

ئۇلار ئورتاق سىياسىـ ئىدىيەۋى مەزمۇنغا ئىگە، ئۇ بولسىمۇ سىنىپىي ھەمكارلىقىنى تەشەببۇس قىلىپ، پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا قارشى تۇرۇش، ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنىن ۋازكېچىش. ئۇلار يەنە ئورتاق سىنىپىي ئاساسقا ئىگە، ئۇلار ــ بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن سېتىۋېلىنغان ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر. شۇڭا لېنىن مۇنداق يەكۈن چىقاردى: سوتسىيال شوۋىنىزىم ــ پىشىپ ئېزىلىپ كەتكەن ئاغمىچىلىق. "سوتسىيال شوۋىنىزىم ـ مىللىرانىزىم، بىرنىشتېينچىلىق، ئەنگلىيىچە لىبرالىزىملىق ئىشچىلار سىياسىتىنىڭ داۋاملىشىشى ۋە تۈگەللىنىشى، شۇلارنىڭ يىغىندىسى، شۇلارنىڭ يەكۈنى، شۇلارنىڭ نەتىجىسى."①

لېنىن سوتسىيال شوۋىنىزىمنى تەنقىت قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوتسىيال تېنچىلىقپەرەسلىكنىمۇ تەنقىت قىلدى. سوتسىيال تېنچىلىقپەرەسلىكمۇ جاھانگىرلىك سىياسىتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. 1916ـ يىلنىڭ كېينىكى يېرىمىدىن 1917ـ يىلنىڭ باشلىرىغىچە، دۇنيانىڭ سىياسى ۋەزىيىتىدە جاھانگىرلىك ئۇرۇشىدىن جاھانگىرلىك "تېنچلىغى" غا بۇرۇلۇش ئالامەتلىرى كورۇلۇشكە باشلىدى. مالىيە مەنبەسى تۈگىگەنلىگى، خەلقنىڭ ئومۇمى يۇزلۈك نارازى بولغانلىغى ئارقىسىدا، ئۇرۇشقۇچى دولەتلەردىكى ھوكۇمران سىنىپ ھوقۇقدارلىرى ئۇرۇشنىڭ ئىنقىلاپنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشىدىن قورقۇپ، "تېنچ ھالدا" ئولجا بولۇشۇش، "تېنچ ھالدا" كەڭ پۈرولېتارلارنى قورالسىزلاندۇرۇش غەرىزىدە، سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالاشنى

---

① لېنىن. «ئاغمىچىلىق ۋە ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ بەربات بولۇشى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21 ـ توم، 422 ـ بەت.

غۇلغۇلا قىلىشقا باشلىدى. جاھانگىرلىك سىياسىتىدىكى بۇ بۇرۇلۇشقا ماسلاشقان ھالدا، سوتسىيال تېچىلىقپەرەسلىك يامرىدى. سوتسىيال تېچىلىقپەرەسلىك ــ ئىغزىدىكى سوتسىيالىزىم، ئەمەلىيەتتىكى بۇرژۇئا تېچىلىقپەرەسلىگى ئىدى. لېنىن سوتسىيال تېچىلىقپەرەسلىكنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، سوتسىيال تېچىلىقپەرەسلەر جاھانگىرلىك تېچىلىغىنىڭ جاھانگىرلىك ئۇرۇش سىياسىتىنىڭ داۋامى ئىكەنلىگىنى، ئۇنىڭ جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى داۋاملىق ئېلىپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدىغانلىغىنى چۈشەنمەيدۇ دەپ كورسەتتى. سوتسىيال تېچىلىقپەرەسلەرمۇ سوتسىيال شوۋىنىزىم-چىلارغا ئوخشاشلا جاھانگىرلارنىڭ مالىيە ئىدى، ئوخشمايدىغان يېرى بىرسىنىڭ "دېموكراتىك تېچىلىق" بايرىغىنى، يەنە بىرسىنىڭ "ۋەتەننى قوغداش" بايرىغىنى كوتىرىۋالغانلىغىدىنلا ئىبارەت ئىدى.

ئۇنىڭدىن تاشقىرى، لېنىن بەزى سوتسىيال دېموكراتلار ئوتتۇرىغا قويغان "قورالسىزلاندۇرۇش" دىگەن خاتا شوئارنىمۇ تەنقىت قىلدى. لېنىن: ئەزگۈچى سىنىپ ھامان قورالالانغان بولىدۇ، دەپ كورسەتتى. بۇرژۇئازىيىنىڭ پۇرولېتارىياتنى قوراللىق باستۇرۇشى ــ ھازىرقى زامان كاپىتالىزىم جەمىيىتىدىكى ئەڭ زور، ئەڭ ئاساسىي ۋە ئەڭ مۇھىم بىر پاكىت. مۇنداق پاكىت تۇرغان يەردە "قورالسىزلاندۇرۇش" دىگەن شوئار پەقەت قورالالانغان سىنىپىي دۇشمەن ئالدىدا پۇرولېتارىياتنى ئامالسىز قىلىپ قويىدۇ، ئۇنى مەڭگۈ قۇللۇق ئورۇندا قالدۇرىدۇ. "پۇرولېتارىيات پەقەت بۇرژۇئازىيىنى قورالسىزلاندۇرغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ دۇنياۋى تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ، ھەممە قورالنى پاچاقلاپ تاشلايدۇ. پۇرولېتارىياتنىڭ بۇنى قىلىشى شۇبھىسىز، لېكىن بۇنى پەقەت ئاشۇ ۋاقىتتىلا قىلىدۇ،

ئۇنىڭدىن بۇرۇن قىلىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس."① ئاغمىچىلىق شوئارىنىڭ ئەكسىچە، "بىزنىڭ شوئارىمىز بۇرژۇئازىيىنى يېڭىش ۋە مەھرۇم قىلىش، بۇ سىنىپنى قورالسىزلاندۇرۇش ئۇچۇن پۇرولېتارىياتنى قوراللاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. بۇ ـ ئىنقىلاۋىي سىنىپنىڭ بىردىن ـ بىر ئاقىدىغان تاكتىكىسى، كاپىتالىستىك مىلىتارىزىمنىڭ پۇتكۇل **ئوبېكتىپ تەرەققىياتىدا** پەيدا بولىدىغان ھەمدە بۇ تەرەققىيات تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان تاكتىكا."②

لېنىننىڭ ھەرقايسى ئەل سولچىلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇچىنچى ئىنتېرناتسىونالنى قۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان كۇرىشى ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ يولباشچىلىرى ئاينىپ سوتسىيال شوۋىنىزىمچى بولۇپ كەتكەنلىگى سەۋىۋىدىن، پۇرولېتارىياتنىڭ كۇچىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىنقىلاپ دولقۇنىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۇتۇۋېلىش ئۇچۇن، خەلقارا كوممۇنىزىم ھەركىتىدە ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى بىر خەلقارا تەشكىلاتنى قويۇشقا توغرا كېلەتتى. دۇنيا ئۇرۇشى باشلىنىپ ئۇزاق ئوتمەي، 1914 ـ يىل 11 ـ ئايدا، لېنىن شيۇجېڭجۇيى بىلەن قەتئى چەك ـ چېگرا ئايرىغان يېڭى پۇرولېتارىيات ئىنتېرناتسىونالىنى بەرپا قىلىش ئۇچۇن كۇرەش قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ، ئۇچىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ ۋەزىپىسى: "پۇرولېتارىياتنىڭ كۇچىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ھەرقايسى ئەللەردىكى بۇرژۇئا ھوكۇمەتلىرىگە ئىنقىلاۋىي

---

① لېنىن. «"قورالسىزلاندۇرۇش" شوئارى توغرىسىدا». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ توم، 95 ـ بەت.

② لېنىن. «پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ ھەربى پۇروگىراممىسى». «لېنىننىڭ جاھانگىرلىك ۋە پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى دەۋرى توغرىسىدىكى بىرنەچچە ماقالىسى»، 1975 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 95 ـ 96 ـ بەتلەر.

هۇجۇم قوزغاپ، ھەرقايسى ئەللەردىكى بۇرژۇئازىيىگە قارشى ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ، ھاكىمىيەتنى تارتۇۋېلىش ۋە سوتسىيالىزىمنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش!"①تىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك دەپ كۆرسەتتى. لېنىن يېڭى ئىنتېرناتسونالنى قۇرۇش ئۇچۇن، ھەرقايسى ئەللەردىكى سولچىلارنىڭ شىۋجېڭجۇيىدىن ئىدىيە، نەزىرىيە جەھەتتىن چەك - چېگرا ئايرىشغىلا ئەمەس، بەلكى تەشكىلىي جەھەتتىنمۇ ئۇنىڭ بىلەن ئۇزۇل - كېسىل ئادا - جۇدا بولۇشىغا يارىدەم بېرىش كېرەك دەپ ھىساپلىدى. لېنىن سولچىلارنى ئىنتىپاقلاشتۇرۇش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەت ئىشلىدى. ئۇ ئىنتايىن مۇشكۇل شارائىتتا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بولشېۋىكلەرنىڭ پائال كۇرەش قىلىشىغا رەھبەرلىك قىلىپ، ماركسزىمنى تەشۋىق قىلدى، شۇنىڭدەك ھەرقايسى ئەللەردىكى ئىنقىلاۋىي سولچىلار بىلەن ئالاقە ئورناتتى. ھەرقايسى ئەللەردىكى سولچىلار بارا - بارا راۋاج تاپتى.

ۋىلگېلم لىبكنېختنىڭ ئوغلى كارل لىبكنېخت (1871 — 1919) گېرمانىيىلىك مەشھۇر سولچى ئىدى. دۇنيا ئۇرۇشى يېڭى پارتلىغان چاغدا ئۇ تېخى شىۋجېڭجۇيىلىق پارتىيە ئىنتىزامىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلمىغان بولۇپ، پارلامېنتتا ھەربىي خامچوتنى قوللاپ ئاۋاز بېرىشكە مەجبۇر بولغان ئىدى. لېكىن ئۇ ئۇزىنىڭ خاتالىغىنى ناھايىتى تېزلا تونۇپ، شۇ يىلى 9 - ئايدا چەتئەللەدە بەزى سەپداش - لىرى بىلەن بايانات ئېلان قىلىپ، سوتسيال دېموكراتلار پارتىيىسى رەھبەرلىرىنىڭ شۇۋىنىزمىلىق سىياسىتىنى ئەيىپلىدى. 1914 - يىل

---

① لېنىن. «سوتسيالىستىك ئىنتېرناتسونالنىڭ ئەھۋالى ھەم ۋەزىپىسى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21 - توم، 23 - بەت.

12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى گېرمانىيە پارلامېنتى ئىككىنچى قېتىم ھەربى خىراجەتنى ئاۋازغا قويغاندا، ئۇ قەتئىلىك بىلەن ئىنقلاۋىي ھەرىكەت قوللىنىپ، پارلامېنتتىكى پارتىيە ئومىگىنىڭ زورلىشىغا قارىمای، قارشى ئاۋاز بەردى. لىبكنېخت يازما بايانات‌تا، بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ۋەتەن ئۇرۇشى ئەمەس، جاھانگىرلىك ئۇرۇشى دەپ ئەيىپلىدى. ئۇ باشقا سوتچىلار بىلەن بىرلىكتە ئۇرۇشقا قارشى پائال تەشۋىقات ئېلىپ باردى، "ئىچكى تېچىلىق كېرەك ئەمەس، ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بارايلى"، "دۈشمەن مەملىكەت ئىچىدە" دېگەنگە ئوخشاش ئىنقلاۋىي شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېنىن بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھايا‌جان بىلەن: "بۇ گېرمانىيە ئىشچىلىرىدا سوتسىيالىستىك روھنىڭ تېخىچە ساقلىنىۋاتقانلىغىنى، گېرمانىيىدە ئىنقلاۋىي ماركسىزمنى قوغدايدىغان كىشىلەرنىڭ يەنە بارلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ"① دېدى.

1915 ـ يىل 3 ـ 4 ـ ئايلاردا بولشېۋىكلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، شۈبتسارىيىدىكى بېرندا خەلقارا سوتسىيالىستىك ئايالار ۋەكىللەر يىغىنى ۋە خەلقارا سوتسىيالىستىك ياشلار ۋەكىللەر يىغىنى چاقىرىلدى. لېنىن بېرندا روسىيە ئايالار ۋەكىللىرى ئومىگىنىڭ بۇ قېتىمقى يىغىنىدىكى خىزمىتىگە بۇاستە رەھبەرلىك قىلدى ھەمدە ۋەكىللەر ئومىگى ئۈچۈن يىغىندا مۇزاكىرە قىلىشقا سۇنۇلىدىغان قارار لايىھىسىنى پىزىپ بەردى. ھەر ئىككى يىغىندا بولشېۋىكلەر سوتسىيال شوۋىنىزىمچىلارنى پاش قىلىپ، "جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى ئىچكى

---

① لېنىن. «سوتسىيالىزم ۋە ئۇرۇش». «لېنىنىڭ ئۇرۇش ۋە تىچىلىق توغرىسىدىكى 3 پارچە ماقالىسى»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 56 ـ بەت.

ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇش" ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىپ، كەڭ ئاياللار ۋە ياشلارنىڭ ئىنتېرناتسونالىزملىق تۇيغۇسىنى ئوستۇردى.

1915 ـ يىل 9 ـ ئايدا شۋېتسارىيەنىڭ سىممېروۋالد شەھىرىدە خەلقارا سوتسىيالىستلارنىڭ 1 ـ قېتىملىق ۋەكىللەر يىغىنى چاقىرىلىپ، ئۇرۇشقا تۆتۈلدىغان پوزىتسىيە مۇزاكىرە قىلىندى. لېنىن بۇ يىغىنغا قاتناشتى، ئۇ ھەرقايسى ئەل سولچىلىرىنى ئۈيۈشتۇرۇپ ۋە ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، كائۇتسكىچىلار بىلەن كەسكىن كۈرەش ئېلىپ باردى. يىغىن چاقىرىلىشتىن بۇرۇنلا، لېنىن «سوتسىيالىزم ۋە ئۇرۇش» دېگەن ماقالىنى يازغان ھەمدە ۋەكىللەر يىغىنىغا سۇنىلىدىغان خىتابنامە لايىھىسى ۋە قارار لايىھىسىنى ئىشلىگەن ئىدى. بۇ ئىككى ھوججەتتە، لېنىن جاھانگىرلىك ئۇرۇشنىڭ ماھىيىتىنى شەرھىلىدى، سوتسىيال شوۋىنىزىمچىلارنىڭ شەرمەندە ئاسلىغىنى پاش قىلدى، "جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇش" فاكىجىنىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەرقايسى ئەل سولچىلىرىنى ئىدىيە جەھەتتىن قورالاندۇردى. لېنىننىڭ بوشاشماي خىزمەت ئىشلىشى ئارقىسىدا، سىممېروۋالد سولچىلار گۇرۇھى تەشكىللەندى. كائۇتسكىچىلار يىغىندا كوپ سانلىق بولغانلىقتىن، لېنىن تەييارلىغان قارار لايىھىسى ماقۇللانمىدى. لېكىن لېنىن ۋە ھەرقايسى ئەل سولچىلىرىنىڭ چىڭ تۇرۇشى ئارقىسىدا، ئۇرۇشنىڭ جاھانگىرلىك خاراكتېرى، ھەرقايسى ئەللەردىكى سوتسىيال شوۋىنىزىمچىلار ھەم ئۇلارنىڭ "ۋەتەنىنى قوغداش" دېگەن شوئارى توغرىسىدىكى ئەيىپلەشلەر خىتابنامىگە كىرگۈزۈلدى. لېنىن باشچىلىغىدىكى سولچىلار خىتابنامىگە قول قويۇلۇشتىن بۇرۇن ئۇز ئالدىغا بايانات ئېلان قىلىپ، خىتابنامىنىڭ كەمچىلىگى: بولشېۋىكلەر سىياسىتىنىڭ ئاساسىي پېرىنسىپى ـ جاھاد-

گىرلىك ئۇرۇشىنى ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇپ، ئوز مەملىكىتىدىكى جاھانگىر ھوكۇمەتنى مەغلۇپ قىلىش، ئۇچىنچى ئىنتېرناتسونالنى قۇرۇش قوبۇل قىلىنمىغانلىغى ئىكەنلىگىنى كورسىتىپ ئوتتى. لېنىن بۇ يىغىننى خۇلاسىلىغىندا: "ئىنقىلاۋىي ماركسزىمچىلارنىڭ ئىنتېرناقالىشقانلىغى ۋەكىللەر يىغىنىدىكى ھەممىدىن مۇھىم ۋەقە، ۋەكىللەر يىغىنىنىڭ ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيىتى بولدى"① دەپ كورسەتتى.

سېمىرۋالد يىغىنىدىن كېيىن، لېنىن ئىنقىلاۋىي كۇچلەرنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، سېمىرۋالد سولچىلىرى دائىمى بىيۇروسىنى تەشكىل قىلىپ، ئوز ژورنىلى—«پىشۋا»نى نەشر قىلدى. گېرمانىيەدىكى سولچىلار كارل لىبكنېخت بىلەن روسا لىيۇكسېمبۇرگنىڭ ئەتراپىغا ئۈيۈشۈپ، 1916—يىلىنىڭ باشلىرىدا سپارتاكچىلار بولۇپ تەشكىللىنىپ (كېيىن سپارتاكچىلار ئىتتىپاقى قىلىپ ئوزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى)، ئوز مەملىكىتىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتكە رەھبەرلىك قىلدى ھەم لېنىن بىلەن زىچ ئالاقىدە بولدى.

1916—يىل 4—ئايدا شۋېتسارىيەنىڭ كىنتال دېگەن يېرىدە خەلقارا سوتسىيالىستلارنىڭ 2—قېتىملىق ۋەكىللەر يىغىنى چاقىرىلىپ، ئاساسلىغى پۈرولېتارىياتنىڭ تېخىلىق مەسىلىسىدىكى مەيدانى مۇزاكىرە قىلىندى. لېنىن باشچىلىغىدىكى سولچىلار بىرلىكتە تېخىلىق مەسىلىسى توغرىسىدا بىر قارار لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. كائۇتسكىچىلار يىغىندا كوپ سانلىق بولغانلىقتىن، بۇ لايىھەمۇ ماقۇللانمىدى. لېكىن لېنىننىڭ قەتئى كۇرەش قىلىشى ئارقىسىدا، يىغىن سوتسىيال

---

① لېنىن. «خەلقارا سوتسىيالىستلار ۋەكىللەر يىغىنىدىكى ئىنقىلاۋىي ماركسزىمچىلار». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21—توم، 368—بەت.

تېچلىقپەرەسلىك توغرىسىدا خىتاپنامە ۋە قارار ماقۇللىدى، ئۇنىڭدا "كاپىتالىستىك جەمىيەت ئاساسىدا مۇستەھكەم تېچلىقنىڭ ئورنىتىلىشى مۇمكىن ئەمەس"، "مۇستەھكەم تېچلىق ئۇچۇن بولىدىغان كۇرەش پەقەت سوتسىيالىزىم ئۇچۇن قىلىنىدىغان كۇرەش ئىچىدىلا بولىدۇ" دەپ كورسىتىلدى.

سېممىرۋالد يىغىنى بىلەن كىنتال يىغىنى ھەرقايسى ئەل سولچىلىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىتتىپاقلىغىنى ئىلگىرى سۇردى، ئۇلارنىڭ لۇشيەن كۇرىشى ئېڭىنى ئوستۇردى، ئۇلارنىڭ كۇچىنى ئاشۇردى. لېنىننىڭ جاپالىق خىزمەت ئىشلىشى ۋە قەتئى كۇرەش قىلىشى ئارقىسىدا، ئاخىر لېنىننىڭ ئەتراپىغا بىر تۇركۇم قەتئى سولچىلار ئۇيۇشتى. ئۇرۇش ۋە ئىنقىلاپ كۇنلىرىدە ئۇلار ھەرقايسى ئەللەردىكى ئىنقىلاۋىي ئاممىنىڭ رەھبىرى، پۇرولېتارىياتنىڭ خەلقارا ئىتتىپاقلىغىنىڭ ئاۋانگارتى بولدى. لېنىننىڭ بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ھەرقايسى ئەل سولچىلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش يولىدا قىلغان ئىشى ئۇچىنچى ئىنتېرناتسىونالنى قۇرۇش ئۇچۇن ئوبدان تەييارلىق بولدى.

لېنىننىڭ جاھانگىرلىك توغرىسىدىكى نەزىرىيىسى ۋە سوتسىيالىزىمنىڭ بىرمەملىكەتتە غەلىبە قىلىشى توغرىسىدىكى تەلىماتى

جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسى ئىجتىمائى مەنبەسىنى ئۇزۇل-كېسىل پاش قىلىش، جاھانگىرلىكنى پەدەزلەيدىغان، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا خائىنلىق قىلغان كائۇتسكى ۋەكىللىگىدىكىلەرنىڭ شيۇجېڭجۇيىلىق، سوتسىيال شوۋىنىزىملىق مەيدانىنى ئۇزۇل-كېسىل ئېچىپ تاشلاش ئۇچۇن، لېنىن 1915—1916-يىللىرى چوڭقۇر نەزىرىيىۋى تەتقىقات خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىپ، ماركسىزىم-

لىق سىياسى ئىقتىساتنى ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ تەلىماتنى ئىجادىي ھالدا راۋاجلاندۇردى.

بارلىق ئاغمىچىلار ئەكسىلئىنقىلابىي شىئوجېڭجۇيلىق لۇشىەننى يولغا قويۇپ، دەۋر پۇرولېتارىياتقا يۈكلىگەن ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئۈچۈن، ھامان ئالدى بىلەن دەۋرنىڭ سىنىپىي مەزمۇنىنى ئۆزگەرتىدۇ. خائىن كائۇتسكى پۇرولېتارىيات ئىنقىلابۇنغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشتا ئەنە شۇ ۋاستىنى ئىشقا سالدى. ئۇ "ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىدىكى يېڭى ماتېرىيالىلار" دېگەننى دەستەك قىلىۋېلىپ، "ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك نەزىرىيىسى"نى ئويدۇرۇپ چىقىپ، قانداقتۇ؛ جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ بىر تارىخىي باسقۇچى ئەمەس، بەلكى جاھانگىر ھوكۇمەتلەر "ياقتۇرىدىغان" بىر خىل "سىياسەت" تىنلا ئىبارەت؛ كاپىتالىزم "كارتىل سىياستىنى تاشقى سىياسەتكە تەتبىق قىلىدىغان ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرىشى مۇمكىن"؛ خەلقارا پۇل-مۇئامىلە كاپىتالى دۇنيا بويىچە بىرلىكىكە كەلگەن تېرىست بولۇپ ئۈيۈشىدىغانلا بولسا، "جاھانگىرلىكنىڭ زىددىيىتىنى تۈگىتىپ"، "مۇستەھكەم تېجىلىق"نى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ، دېدى. ئۇنىڭ "ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك يېڭى باسقۇچى"، "كاپىتالىزم ساھەسىدە يېڭى ئۇسۇل، يېڭى تەقەززالىق پەيدا قىلىدىغان يېڭى ئىرادە" دېگىنى ئەنە شۇ. كائۇتسكىنىڭ "ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك نەزىرىيىسى"نىڭ ماھىيىتى ــ جاھانگىرلىكنىڭ زىددىيىتىنى كېلىشتۇرگىلى بولىدۇ دېگەننى تەرغىپ قىلىش، جاھانگىرلىك پۇرولېتارىيات ئىنقىلابۇنىڭ ھارپىسى ئىكەنلىگىنى ئىنكار قىلىش، پۇرولېتارىياتنىڭ قوزغىلىپ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ئېلىپ بېرىشىغا قارشى تۇرۇش. ھەرقايسى

ئەللەردىكى شيۇجېڭجۇيىچىلار، خۇددى چۈننىڭ چىرىندىگە ئولاش-قىننىدەك، كائۇتسكىنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي سەپسەتىسىنى قوللىدى، ئۇلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، قانداقتۇ: جاھانگىرلىك دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن ئىنقىلاپنىڭ ھاجىتى قالمىدى، ئىنقىلاپ شەرت-شارائىتى تېخى پىشىپ يېتىشمىدى، ۋاھاكازا دەپ جار سېلىشتى.

لېنىن كائۇتسكى ۋەكىللىگىدىكى ئەكسىلئىنقىلاۋىي شيۇجېڭجۇ-يىغا قاتتىق دەككە بەردى. لېنىن ماركسزىملىق سىياسى ئۇقتىسات پىرىنسىپلىرىغا ئاساسەن، جاھانگىرلىك سىياسى ئۇقتىسادى ئۇستىدە سېستىملىق ۋە ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بىر قاتار مۇھىم ئەسەرلەرنى يازدى.

لېنىن «ياۋروپا قوشما ئىشتاتى شوئارى توغرىسىدا» (1915-يىل) دېگەن ئەسىردە جاھانگىرلىكنىڭ ئالاھىدىلىگىنى تەھلىل قىلىپ: "ئۇقتىسادىي ۋە سىياسى جەھەتتىكى تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىگى— كاپىتالىزىمنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتى. بۇنىڭدىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىش كېرەككى، سوتسىيالىزم ئالدى بىلەن ئاز سانداكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ياكى ھەتتا يالغۇز بىرلا كاپىتالىستىك مەملىكەتتە غەلبە قازىنىشى مۇمكىن."① 1916-يىلى لېنىن «پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ ھەربىي پروگراممىسى» دېگەن ماقالىسىدا: "كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى ھەرقايسى مەملىكەتلەردە ئىنتايىن تەكشىسىز بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى شارائىتىدا پەقەت

---

① لېنىن. «ياۋروپا قوشما ئىشتاتى شوئارى توغرىسىدا». «لېنىنىڭ جاھانگىرلىك ۋە پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي دەۋرى توغرىسىدىكى بىرنەچچە ماقالىسى»، 1975-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 52—53-بەتلەر.

شۇنداقلا بولىدۇ. بۇنىڭدىن مۇنداق بىر تەۋرەنمەس يەكۈنى چىقىرىشقا بولىدۇ: سوتسىيالىزم **بارلىق** مەملىكەتلەردە بىرلا ۋاقىتتا غەلبە قازىنالمايدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن بىر ياكى بىرنەچچە مەملىكەتتە غەلبە قازىنىدۇ، قالغان مەملىكەتلەر بولسا بىر مەزگىل ئىچىدە يەنىلا بۇرژۇئازىيە دولىتى ياكى بۇرژۇئازىيىدىن بۇرۇنقى دەۋردىكى دولەت بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ.»① لېنىنىڭ بۇ شانلىق نەزەرىيىسى ماركسىزىم ئۈچۈن مۇھىم تەرەققىيات بولۇپ، لېنىنزىمنىڭ ھەقىقەتەن "جاھانگىرلىك ۋە پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى دەۋرىنىڭ ماركسىزمى" ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ خەلقارا پۈرولېتارىياتقا ئىنقىلاپ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ يولىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى، ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ غەلبىسى ئۈچۈن نەزەرىيىۋى ئاساس ئورنىتىپ بەردى. 1916-يىلى لېنىن «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى» دېگەن كىتابىنى يېزىپ چىقتى، بۇ لېنىنىڭ جاھانگىرلىكنى بايان قىلغان ئەڭ ئەتراپلىق، ئەڭ چوڭقۇر ئەسىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»دا كاپىتالىزمنىڭ «كاپىتال» نەشر قىلىنغاندىن كېيىنكى يېرىم ئەسىر داۋامىدىكى تەرەققىياتى يەكۈنلىنىپ، كاپىتالىزمنىڭ ماھىيىتى ئىلمىي تۈردە ئېچىپ بېرىلدى، جاھانگىرلىكنىڭ تۈرلۈك زىددىيەتلىرى چوڭقۇر پاش قىلىندى، جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ ئالاھىدە باسقۇچى ئىكەنلىگى، مونوپول، چىرىگەن، ئولۇۋاتقان

---

① لېنىن. «پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ ھەربىي پروگراممىسى». «لېنىنىڭ جاھانگىرلىك ۋە پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى دەۋرى توغرىسىدىكى بىرنەچچە ماقالىسى»، 1975-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 91-بەت.

كاپىتالىزىم ئىكەنلىگى كورسىتىپ بېرىلدى. "جاھانگىرلىك — پۈرولېتارىيات ئىجتىمائى ئىنقىلاۋىنىڭ ھارپىسى" — بۇ كىتاپتا چىقىرىلغان يەكۈن ئەنە شۇ.

لېنىننىڭ بۇ شانلىق ئەسىرىدە كائۇتسكىنىڭ شيۇۋېنىزملىق سەپسەتىلىرى ئۇستىدىكى تەنقىت باشتىن-ئاياق سىڭدۈرۈلگەن. لېنىن "ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك نەزىرىيىسى"نىڭ ئالدامچىلىغىنى قاتتىق سوكۇپ، شۇنى كورسەتتىكى، جاھانگىرلىكتىن ئىبارەت بۇ تارىخىي باسقۇچنىڭ ئالاھىدىلىگى قانداقتۇ ئىناقلىق ياكى "مۇستەھكەم تېچلىق" ئەمەس، بەلكى تۇرلۇك زىددىيەتلەرنىڭ ئىنتايىن كەسكىنلىشىشىدىن ئىبارەت؛ جاھانگىر دولەتلەر بىر ئىتتىپاققا ئۇيۇشقان تەقدىردىمۇ، بۇ پەقەت ۋاقىتلىق بولىدۇ، بۇ ھال سۇركىلىش، توقۇنۇش ۋە كۈرەشنى يوق قىلالمايدۇ، "چۈنكى كاپىتالىزىم شارائىتىدا، تەسىر دائىرە بولۇۋېلىش، مەنپەئەتتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇش، مۇستەملىكىلەرنى بولۇۋېلىش ۋە باشقىلاردا بولۇۋالغۇچىلارنىڭ **كۈچىنى** يەنى ئومۇمەن ئىقتىسادىي، پۇل-مۇئامىلە، ھەربى جەھەتتىكى ۋە باشقا جەھەتلەردىكى كۈچىنى ئاساس قىلماي، باشقا نەرسىنى ئاساس قىلىدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن **ئەمەس**، ھالبۇكى مۇشۇ بولۇۋالغۇچىلارنىڭ كۈچىنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ بىر بىرىگە ئوخشىمايدۇ، چۈنكى كاپىتالىزىم شارائىتىدا، ھەرقايسى كارخانىلار، ھەرقايسى تېرىستلار، ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرى، ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ تەرەققىياتىنىڭ **تەكشى بولۇشى** مۇمكىن ئەمەس."①

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 211 ـ بەت.

شۇڭا جاھانگىرلىك ئىنتىپاقى پەقەت ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش ئارىلىغىدىكى ۋاقىتلىق ئارام ئېلىشتىنلا ئىبارەت. كائۇتسكىنىڭ جاھانگىرلىكىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر زىددىيەتلىرىنى يوقىتا چىقىرىشى جاھانگىرلىككە ئۈپاڭە ئەكىلىك سۈرتۈشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

كائۇتسكى جاھانگىرلىككە ھاملىق قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى جاھانگىرلىككە ئەقىل كۆرسىتىپ، "كاپىتالنىڭ كېڭەيمىچىلىك ئارزۇسىنىڭ، ئەڭ ياخشىسى، جاھانگىرلىك زورلۇق كۈچى ۋاستىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى تېنچ دېموكراتىيە ئارقىلىق ئەمەلگە ئېشىشى"نى ئۈمىت قىلدى، دېمەك جاھانگىرلىك پەيدا قىلغان تۇرلۇك زىددىيەتلەرنى يۇمشىتىش غەرىزىدە بولدى. بۇ تامامەن تارىخ چاقىنى ئارقىغا بۇراش ئىدى. لېنىن: "ئالغا بېسىپ، جاھانگىرلىك پەيدا قىلغان تۇرلۇك زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ ئوتكۈرلەشتۈرۈۋېتىش، تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىش كېرەكمۇ، ياكى ئارقىغا چېكىنىپ، بۇ زىددىيەتلەرنى يۇمشىتىش كېرەكمۇ"؟① كائۇتسكى "تېنچ دېموكراتىيە"نى قوغداشنى ئويلايدۇ، بۇ "چاقنى كەينىگە بۇرىغانلىق، مونوپول كاپىتالىزىمدىن غەيرى مونوپول كاپىتالىزىمغا چېكىنگەنلىك، بىر خىل ئىسلاھاتچىلىق نەيرىڭى"② دەپ كۆرسەتتى.

كائۇتسكى جاھانگىرلىكنى قوغداپ، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا قارشى تۇرۇشتا ئىنقىلاپچىلارنى ھە دەپ ئالداپ، ئۇلارنى ئاغمىچىلىق بىلەن ئالاقىنى ئۈزمەسلىككە دەۋەت قىلىشتەك باشقا بىر ھىلىنمۇ

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 194 ـ بەت.

② يۇقۇرقى كىتاپ، 199 ـ بەت.

قوللانـدى. لېنىن خۇلاسە قىلىپ مۇنداق دەپ كورسەتتى: كاپىتالىزمنىڭ ھەممە سەپسەتىسى "ماركسزىم بىلەن ھەرگىز سىغىشالمايدىغان، ئەڭ تۈپ زىددىيەتلەرنى يوشۇرىدىغان ۋە يۇمشىتىدىغان روھ بىلەن **سۇغۇرۇلغان**، بۇنىڭغا ياۋروپا ئىشچىلار ھەركىتىدىكى ئاغىمچىلىق بىلەن بولغان، ۋەيران بولۇش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان بىرلىكنى كۆچىنىڭ بىرىچە ساقلاپ قېلىش نىيىتى **سىڭدۈرۈلگەن**".①

لېنىننىڭ كاپىتالىزمنىڭ شىۋجېڭجۇيىسى ئۈستىدە قىلغان تەنقىتلىرى ماركسزىمنىڭ جاھانگىرلىك ۋە پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى توغرىسىدىكى تەلىماتىنى قوغداپ قالدى.

3 ـ بولۇم ئۇرۇشنىڭ ئىنقىلاپنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى، ئىنقىلاپنىڭ ئۇرۇشنى چەكلىشى

ئىنقىلاپ كىرىزىسنىڭ پىشىپ يېتىلىشى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جاھانگىرلىك زىددىيەتلىرىنىڭ كېلىشتۇرۇشكە بولمىغانلىغىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ ئوز نوۋىتىدە بۇ زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ ئوتكۇرلەشتۈرۈپ، ئىنقىلاپ كىرىزىسنى پەيدا قىلدى.

جاھانگىرلىك ئۇرۇشى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى تۈگىمەس بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى. كوپلىگەن ئەمگەك كۆچلىرى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلىپ توپ يېمى قىلىنغانلىغى ياكى ئارقا سەپتە ھەربى لازىمەتـ

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 217 ـ بەت.

لىكلەر ئىشلەپچىقىرىشقا مەجبۇر قىلىنغانلىغى سەۋىبىدىن، كۆندىلىك بۇيۇملار سانائىتى، دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشلىرى جىددى تۈردە توۋەنلەپ كەتتى. سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1916 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر ئارمىيىسىنىڭ ئومۇمى سانى 25 مىليونغا يەتكەن (ئۇرۇشتىن ئىلگىرى 3 مىليون ئىدى)، ئىتتىپاقداش دولەتلەر ئارمىيىسىنىڭ ئومۇمى سانى 15 مىليونغا يەتكەن (1914 ـ يىلى تەخمىنەن 2 مىليون ئىدى)، ئىككى تەرەپتىن 16 مىليوندىن ئارتۇق ئادەم تالاپەتكە ئۇچرىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چوكمە پاراخوتلار ئۇرۇشى ۋە مىنالار ئورنىتىلىشى نەتىجىسىدە بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىمۇ زور زىيانغا ئۇچرىغان. 1916 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ياۋروپا دولەتلىرىنىڭ ھەممىسى خەلق ئىگىلىگىنى كونتۇرول قىلىپ، سەپلەش تۈزۈمىنى يولغا قويىدى، ئوزۇق ـ تۈلۈك، كومۇر، كىرسىن، قەنت، چايىدىن تارتىپ تاكى كىيىم ـ كېچەك، ئاياق كىيىم، پايپاق، سوپۇنغىچە بولغان نەرسىلەر ـ نىڭ ھەممىسى كونتۇرول قىلىندى. فرانسىيىدە يېقىلغۇ كەمچىل بولغانلىقتىن، قىشتا ئىلاجسىزلىقتىن مەكتەپلەر ۋە كوچۇل ئېچىش سورۇنلىرى يېپىۋېتىلدى. گېرمانىيە، ئاۋسترىيىلەردە ئوزۇق ـ تۈلۈك كەمچىل بولغانلىقتىن، 1916 ـ يىل قىشتا گېرمانىيىدە ھەر بىر كىشىگە ئاچ قالماسلىق ئۈچۈنلا نورمىلىق چامغۇر بولۇپ بېرىلدى، شۇڭا 1916 ـ يىلنىڭ قىشى "چامغۇر قىشى" دەپ ئاتالدى. مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەر خەلقىرىمۇ جاھانگىرلىك ئۇرۇشى ئېلىپ كەلگەن بالايى ـ ئاپەتتىن قۇتۇلۇپ قالالمىدى، ئۇلار ياكى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلىپ، توپ يېمى قىلىندى، ياكى جاھانگىرلىكنىڭ ئارقا سېپىدە "ئېغىر ئەمگەك"كە سېلىندى. ئەكسىيەتچى ھوكۇمەتلەر

ئۇرۇش هالىتىدىن پايدىلىنىپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى سىياسى هوقۇقتىن مەهرۇم قىلدى، ئۇش تاشلاشنى مەنئى قىلدى، پات-پات هەربى هالەت جاكالاپ تۇردى، هەربى سوت قۇردى. مانا بۇلارنىڭ هەممىسى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ نارازلىغىنى قوزغىدى.

ئۇرۇشقۇچى دولەتلەردىكى ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، سىياسى كىرىزىسمۇ بارا-بارا پىشىپ يېتىلدى. ئۇش تاشلاش قېتىم سانى ئۇزلۇكسىز كوپىيىپ، ئىنقىلاۋىي هەركەت دولقۇنىغا كوتىرىلىشكە باشلىدى. گېرمانىيىدە بىرمۇنچە شەهەرلەردە ئاشلىق بۇلاش شاملى چىقتى. 1916-يىل 1-ماي كۈنى، بېرلىن ئىشچىلىرى جاهانگىرلىك ئۇرۇشىغا قارشى كەڭ كولەملىك نامايىش ئوتكۈزدى. كوپ مىللەتلىك ئاۋسترىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى دائىرىسىدە ئۇرۇشقا قارشى كۈرەش ۋە ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئازاتلىق هەركىتى كەينى-كەينىدىن كوتىرىلگەچكە، هوكۈمەت سارايسمىگە چۈشۈپ قالدى. ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئۇرۇشقا قارشى كەيپىياتمۇ كۈندىن-كۈنگە ئورلەپ باردى، ئىشچىلار هەركىتىدىن تاشقىرى، 1916-يىلى ئېرلاندىيىدە يەنە ئەنگلىيە هوكۈمىتىنىڭ هوكۈمرانلىغىغا قارشى قوراللىق كۈرەش پارتلىدى. مانا بۇلارنىڭ هەممىسى بىر ئۇلۇغ ئىنقىلاپ بوردىنىڭ يېتىپ كېلىۋاتقانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى.

روسىيە فېۋرال ئىنقىلاۋى ئۇرۇش پەيدا قىلغان ئىنقىلاۋىي ۋەزىيەتتە، 1917-يىل فېۋرالدا (رۇس كالىندارى بويىچە) ئالدى بىلەن روسىيىدە ئىنقىلاپ پارتلىدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى روسىيە خەلقىغە مىسلىسز ئېغىر بالايى-ئاپەت كەلتۈردى. سانىپي زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى.

ئۇرۇش نەچچە مىليون ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولدى، پۈتۈن خەلق ئىگىلىگىنى ۋەيران قىلدى، نۇرغۇن زاۋۇتلار تاقالدى، ئېتىزلار تېرىقسىز قالدى، مەملىكەت ئىچىدىكى ماددى بايلىقلار ئىشلىتىلىپ تۈگىدى، كەڭ ئەمگەكچى خەلق ھالاكەت گىردابىدا جان تالاشماقتا ئىدى، بۇرژۇئازىيە ۋە پومىشىكلار بولسا ئۇرۇش ئارقىلىق تازا بېيىدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى چارىزمنىڭ چىرىكلىگىنى يەنمۇ ئاشكارىلىدى. ھەربى ئىشلار ۋەزىرى بىلەن خانىش ئايىم تىل بىرىكتۈرۈپ، ھەربى ئاخباراتلارنى ساختى. ئالدىنقى سەپتىكى ئەسكەرلەر كېرەكلىك قورال-ياراقلارغا ئىگە بولالمىدى. چارپادىشا قوشۇنلىرى ھەر بىر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، داۋاملىق تۇردە ئارقىغا چېكىنىۋەردى. ئۇرۇش چىقىملىرىنى كوتىرىش ئۈچۈن، چارپادىشا سىرتتىن كوپلەپ قەرز ئالدى؛ ھەربى لازىمەتلىكلەر زاكازى جەھەتتە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكىلارغا 7 مىليارت 769 مىليون رۇبلى قەرزگە بوغۇلدى. بۇرژۇئازىيە كوپلەپ پايدا ئالدى، ئەمگەكچى خەلققە بولسا ئۇرۇشنىڭ پۈتۈن يۈكى يۈكلەندى.

خەلق ئاممىسى ئەمدى بۇرۇنقىدەك ياشاۋېرىشنى خالىمايدىغان بولدى، ئۇلار مۇدھىش چارىزمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى بىردىن-بىر چىقىش يولى ئىكەنلىگىنى بىۋاستە ھىس قىلدى. 1915-يىلى ئەتىيازدا ئىش تاشلاش ھەركىتى كەڭ راۋاجلىنىشقا باشلىدى. كۆزگە بارغاندا ئىش تاشلاش ھەركىتى يۇقۇرى دولقۇنغا كوتىرىلدى، ئىشچىلار "يوقالسۇن ئۇرۇش"، "يوقالسۇن چارپادىشا" دىگەن شوئار-لارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ تەسىرى بىلەن، دېخانلار ھەركىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ئۇلار پومىشىكلاردىكى

ئوزۇق ـ تۇلۇك، مال ـ چارۋا ۋە دىخانچىلىق سايمانلىرىنى تارتىۋېلىش، پومىششىكلارنىڭ جاڭزىلىرىغا ئوت قويۇۋەتكەن باشلىدى. دىخانلار ئەمدى چارپادىكا ئۇچۇن توپ يېمى بولۇشنى خالىمايدىغان بولدى. 1915 ـ 1916 ـ يىللىرى ئارقا سەپتە ئەسكەر بولۇش رەت قىلىنىدى، ئالدىنقى سەپتىكىلەر كوپلەپ قېچىپ كەلدى. پەقەت 1916 ـ يىللا ئالدىنقى سەپتىن قېچىپ كەلگەنلەر 1 مىليون 500 مىڭغا يەتتى. نۇرغۇن سەپلەردە ئىككى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى قوراللىرىنى تاشلاپ، ئۇرۇش مەيدانىدا بىرلەشمە كوچۇل ئېچىش ئوتكۇزدى. بولشېۋىكلەر ئىنتايىن مۇشكۇل شارائىتتا خىزمەت ئېلىپ باردى. دۇمادىكى بىرمۇنچە ئىشچىلار ۋەكىللىرى ۋە بولشېۋىكلەر پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىرى سۇرگۇن قىلىندى، ئۇرۇشقا قارشى ھەرقانداق ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت باستۇرۇلدى. لېكىن بولشېۋىكلەر لېنىنىنىڭ توغرا ئىنقىلاۋىي لۇشىيەنسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش يولىدا قەتئى كۆرەش قىلدى، ئۇرۇشقا قارشى تۇرۇش بىلەن ئىنقىلاپقا دالالەت قىلىشنى بىرلەشتۇردى، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىلەن شېۋىنىزىمغا قارشى تۇرۇشنى بىرلەشتۇردى. بولشېۋىكلەر ئىشچىلار ئارىسىدا، قىسىملاردا ۋە ھەربىي پاراخوتلاردا ئۇزلۇكسىز تۇردە تەشۋىقات ـ تەرغىبات ئېلىپ باردى. لېنىن بولشېۋىكلەرنىڭ پېتروگراد كومىتېتىنىڭ پائالىيىتىگە يۇقۇرى باھا بەردى، ئۇنى "ئەڭ مۇشكۇل شارائىتتا ئىشلەشنىڭ بىر نەمۇنىسى"① دەپ ھىساپلىدى.

ئالدىنقى سەپتىكى مەغلۇبىيەتلەر ۋە مەملىكەت ئىچىدە دولقۇنغا

---

① لېنىن. «بىرنەچچە تېزىس». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21 ـ توم، 380 ـ بەت.

كوتىرىلىۋاتقان ئىنقىلاۋىي ۋەزىيەت ئارقىسىدا، چارپادىشا ھوكۇمىتى ئەمدى بۇرۇنقىدەك ھوكۇمرانلىق قىلىۋېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ ئۇزىنىڭ ھالاكەتلىك تەقدىرىدىن "ھوكۇمەتسىز ئورۇڭبېتىش، ھوكۇمەت تەشكىل قىلىش" ئارقىلىق قۇتۇلماقچى بولدى. دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئۇ ھوكۇمەت زۇڭلىسىدىن 4 نى ئالماشتۇردى، مىنىستىرلارنىمۇ توختاۋسىز يەڭگۈشلىدى. بۇ نەيرەڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چارپادىشا ھوكۇمىتى قولىنى بوشتىپ ئىنقىلاپقا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، گېرمانىيە بىلەن ئۇز ئالدىغا سۇلھى تۇزۇش ۋە دۇمانى تارقىتىۋېتىش قارارىغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇرژۇئازىيە ئوردا سىياسى ئۇزگىرىشى ئارقىلىق كىرىزىسنى ھەل قىلىپ، ئۇزىنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى ئورنىنى مۇستەھكەملىمەكچى بولدى. ئۇلار چارپادىشا پويىز بىلەن باش سىلىكىنىپ شاسكىپي كەنتىگە ماڭغان چاغدا ئۇنى يولدا تۇتۇپ قېلىپ، پادىشالىق ئورنىنى بوشتىشقا مەجبۇر قىلماقچى بولدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە بۇرژۇئا ھوكۇمەتلىرىمۇ بۇ ئوردا سىياسى ئۇزگىرىشگە قاتناشتى. لېكىن چارپادىشامۇ، بۇرژۇئازىيىمۇ ۋە ياكى ئەنگلىيە، فرانسىيە جاھانگىر-لىگمۇ، كىرىزىسنى يېڭىپ، ئىنقىلاپنىڭ يېتىپ كېلىشىنى توسۇپ، ئۇزلىرىنى مۇقەررەر ھالاك بولۇش تەقدىرىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالمىدى. خەلق ئاممىسى چىرىگەن چارپادىشا ھوكۇمرانلىغىنى ئىنقىلاپ ۋاستىسى بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

1917 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۇنى① پېتروگراد ئىشچىلىرى 1905 ـ يىلدىكى 9 ـ يانۋار "قانلىق يەكشەنبە"نىڭ 12 يىللىغىنى خاتىرىلە-

① رۇس كالىندارى بويىچە، توۋەندىمۇ شۇنداق.

گەن چاغدا ئۇرۇشقا قارشى كەڭ كولەملىك ھەركەت ئېلىپ باردى. موسكۇا، باكۇ، نېژنى نوۋگورود قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇرۇشقا قارشى نامايىش ھەركەتلىرى بولدى. بەزى رايونلاردىكى خەلق ئامىسى ئىستىخبىلىك ھالدا قوزغىلىپ، ئاشلىق دۆكانلىرى ۋە بولكىخانىلارنى مۇسادىرە قىلدى. ئىنقلاپ يەنىمۇ راۋاجلىنىشقا قاراپ يۈزلەندى. مېنشېۋىكلەر ۋە سوتسيال ئىنقلاپچىلار ئولگۈدەك قورقۇپ، ئىنقلاپنى لىبرال بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق يولغا سېلىشقا ئۇرۇندى. لېكىن كەڭ خەلق ئاممىسى قەتئى تۇردە بولشېۋىكلەر پارتىيىسىنىڭ چاقىرىغىغا ئاۋاز قوشۇپ، 1917 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ـــ دولەت دۇمىسى مەجلىس ئاچقان كۈنى كەڭ كولەملىك نامايىش ئۇتكۈزۈپ، "يوقالسۇن مۇستەبىت سىياسى"، "يوقالسۇن ئۇرۇش" دەپ توۋلىدى. 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى پېتروگراددىكى پوتىلوۋ زاۋۇدىنىڭ ئىشچىلىرى ئىش تاشلاشنى باشلىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن باشقا چوڭ كارخانىلاردىكى ئىشچىلارمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن ئاۋاز قوشتى. 2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى (مىلادى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى) پېتروگراد ئايالىلىرى بولشېۋىكلەر پارتىيىسىنىڭ چاقىرىغىغا ئاۋاز قوشۇپ، ئاچارچىلىقتا، ئۇرۇشتا ۋە چارزىمغا قارشى نامايىش ئوتكۈزدى. ئىشچىلار پۈتۈن شەھەر بويىچە ئومۇمى ئىش تاشلاش جاكالاپ، ئايال ئىشچىلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتىنى قوللىدى. سىياسى ئىش تاشلاش چارزىمغا قارشى ئومۇمىي سىياسى نامايىشقا ئايلىنىشقا باشلىدى. 26 ـ كۈنى سىياسى ئىش تاشلاش ۋە نامايىش ھەركىتى قوزغىلاڭغا ئايلىنىشقا باشلىدى. ئىشچىلار ئاممىسى ژاندارمىلارنى قورالسىزلاندۇردى، قورال ـ ياراق ئىسكىلاتىنى تارتىۋالدى. ئىشچىلار تازا مەركەزلەشكەن ۋىبورگ رايونىنى ئىشچىلار ئاممىسى

ئىگەللىدى، ئىشچىلار ھەربى گازارمىلارغا ئېچكىرىلەپ كىرىپ، ئەسكەرلەر بىلەن بىرلەشمە كۆكۈل ئاچىتى، ئىنقىلاۋىي تەرغىبات ئېلىپ باردى. بولشېۋىكلەر پارتىيىسى چارزىمىغا قارشى قوراللىق كۆرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ۋاقىتلىق ھوكۈمەت قۇرۇشنى چاقىرىق قىلدى. 2-ئايىنىڭ 27-كۈنى پېتروگراددا تۇرۇشلۇق ئارمىيە قوزغىلاڭ كوتىرىشكە باشلىدى. ئىشچىلار بىلەن ئەسكەرلەر بىرلىشىپ، ئەكسىيەتچى ھەربىلەر ۋە ساقچىلار ھوكۈمرانلىغىنى تېزدىن بىتچەت قىلىپ، تۇرمىلەرنى ئېچىپ ئىنقىلاپچىلارنى بوشاتتى ھەم چارپادىشا ۋەزىرلىرى ۋە گىنىرالىلىرىنى قولغا ئالدى. شۇ كۈنى كەچتە پېتروگراد ئىشچى-ئەسكەر ۋەكىللىرى سوۋېتىنىڭ 1-قېتىملىق يىغىنى چاقىرىلدى. پېتروگراددىكى غەلبە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ چارزىمىغا قارشى قوزغىلىڭى ئۈچۈن سىگنال بولدى، ھەرقايسى جايلاردىكى خەلقلەر بولشېۋىكلەر رەھبەرلىگىدە قوزغىلىپ چارزىمنى بىتچەت قىلدى، رومانوۋ سۇلالىسىنىڭ 300 يىل داۋام قىلغان ھوكۈمرانلىغى شۇنىڭ بىلەن تۈگەشتى.

فېۋرال ئىنقىلاۋى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە پارتىلغان تۇنجى قېتىملىق غەلىبىلىك ئىنقىلاپ بولدى، فېۋرال ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى روسىيە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋى ۋەزىپىسىنىڭ ئورۇنلانغانلىغى، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى يوقىتىش ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ئېلىپ بېرىشقا پايدىلىق شەرت يارىتىلغانلىغىدىن دېرەك بەردى.

فېۋرال ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى لېنىنىنىڭ "جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇش" توغرىسىدىكى شانلىق نەزىرىيىسىنىڭ غەلىبىسى ئىدى. فېۋرال ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى: خەلقنىڭ تارىخنى ئىلگىرىلەتكۈچى ھەقىقى ھەركەتلەندۇرگۈچ كۈچ ئىكەنلىگىنى،

شەرقىي سەپتىكى ئەسكەرلەر بىرلەشمە كوڭۇل ئېچىش ئوتكۇزمەكتە

كۇچلۇكتەك كورۇنگەن ھەرقانداق ئەكسىيەتچى كۇچنى يەڭگىلى بولىدىغانلىغىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىدى. ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كورسەتتى: "روسىيە پادىشاسى دۇنيادا ئەڭ ياۋۇز ھوكۇمران ئىدى؛ پۇرولېتارىيات ۋە دىخانلار ئىنقىلاۋى كوتىرىلگەن چاغدا ئۇ پادىشا ئامان قالدىمۇ؟ ياق."① ماۋجۇشى يەنە مۇنداق دەپ كورسەتتى: "1917 ـ يىلدىكى روسىيە فېۋرال ئىنقىلاۋىغىچە، روسىيىدە زادى قايسى تەرەپ ھەقىقى كۇچ ـ قۇۋۋەتكە ئىگە ئىدى؟ كورۇنۇشىدىن قارىغاندا، شۇ چاغدىكى چارپادىشا كۇچ ـ قۇۋۋەتكە ئىگە ئىدى؛ ئەمما فېۋرال ئىنقىلاۋىنىڭ بورىنى چارپادىشانى ئۇچۇرۇپ كەتتى. ئاخىرقى

① ماۋ زېدۇڭ. «ئاممىنىڭ تۇرمۇشىغا كوڭۇل بولەيلى، خىزمەت ئۇسۇلىغا دىققەت قىلايلى». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 255 ـ بەت.

هىساپتا، روسىيىنىڭ كۇچ-قۇۋۋىتى ئىشچى-دىخان-ئەسكەرلەر سوۋېتى تەرىپىدە بولدى. چارپادىشا قەغەز يولۋاس بولۇپ چىقتى، خالاس."①

فېۋرال ئىنقىلاۋى ھەرقايسى ئۇرۇشقۇچى دولەتلەر خەلقلىرىنىڭ ئۇرۇشقا قارشى ھەركىتىنى دولقۇنغا كوتەردى. ئىشچىلار: پېتروگراد ئۇچقۇنلىرى دۇنيانىڭ مىلىتارىزىم قۇل قىلىپ تۇرغان باشقا جايلىرىغىمۇ تۇتىشىدىغانلىغىغا قەتئى ئىشەندى. گېرمانىيىدە ئىش تاشلاش دولقۇنى بارلىققا كەلدى، 1917-يىلى ئىش تاشلاش ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكىگە قارىغاندا بىر ھەسسە كوپەيدى، ئىش تاشلىغۇچىلارنىڭ سانى 3 ھەسسە كوپەيدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىش تاشلاشلار سىياسى خاراكتىردا بولدى. شەرقىي سەپتە گېرمانىيە ئەسكەرلىرى بىلەن روسىيە ئەسكەرلىرى بىرلەشمە كوڭۇل ئېچىش ھەركىتى ئېلىپ باردى. بەزى ھەربى پاراخوتلاردا يەنە ماتروسلار مەخپى تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، "ماتروسلار ۋەكىللىرى يىغىنى" تەسىس قىلىشقا تەييارلىق كورۇلدى؛ بەزى ھەربى پاراخوتلار قوزغىلاڭ كوتەردى. لېنىن گېرمانىيە پاراخوتلىرىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەركەتكە يۇقۇرى باھا بېرىپ: "بۇ ھەقىقەتەن زور بۇرۇلۇشنىڭ ئالامىتى، ھەقىقەتەن پۇتۇن دۇنيانىڭ **ئىنقىلاپ ھارپىسىدا** تۇرۇۋانقانلىغىنىڭ ئالامىتى"② دەپ كورسەتتى. 1917-يىلى فرانسىيىدە ئۇرۇشتىن

---

① ماۋ زېدۇڭ. «ئامېرىكا مۇخبىرى ئاننا لوئىزا ستروڭ بىلەن سوھبەت». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4-توم، 2060-بەت.

② لېنىن: «كىرىزىس پىشىپ يېتىلدى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 26-توم، 57-بەت.

بۇيانقى تۇنجى قېتىملىق چوڭ ئىش تاشلاش بولدى. ئىش تاشلاش مەملىكەتىنىڭ ھەرقايسى چوڭ سانائەت شەھەرلىرىنى قاپلىدى، ئىشچىلار يەنە ئۇرۇشنى توختىتىپ، تېزدىن دېموكراتىك سۇلھى تۈزۈش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. فرانسىيەدىكى بەزى قوشۇنلار-دىمۇ ئەسكەر ۋەكىللىرى سوۋېتى قۇرۇلۇپ، قوماندانلىق ئىشتاۋىنىڭ ھەركىتىگە نازارەت قىلىشقا مەسئۇل بولدى. 1917-يىل ئەتىياز ۋە يازدا ئىتالىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئىش تاشلاش ۋە ئۇرۇشقا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىمۇ دولقۇنغا كوتىرىلدى. 8-ئايدىكى دۆلۈك ئىشچى-لىرىنىڭ چوڭ ئىش تاشلىشى پۈتۈن مەملىكەت ئۈچۈن جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا قارشى ئىنقىلاپ سىگنالى بولدى، ئىشچىلار ھەربى ۋە ساق-چىلار بىلەن 5 كۈن قاتتىق ئىستھكام ئۇرۇشى قىلدى.

ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبە قىلىشى ۋە بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاياقلىشىشى .فېۋرال ئىنقىلاۋى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، بولشېۋىكلەر پارتىيىسى سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن داۋاملىق كۈرەش قىلدى. 1917-يىل 4-ئاينىڭ 3-كۈنى لېنىن جاھانگىرلارنىڭ قاتمۇ-قات توسالغۇلىرىنى بوسۇپ ئوتۇپ شۇېتسارىيەدىن ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ، ئىنقىلابقا بۇاستە يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇ پېتروگراددا ئامما-نىڭ قارشى ئىلىش يېغىندا نۇتۇق سوزلەپ، خەلقنى سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە چاقىردى، ئاخىردا "ياشىسۇن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ!" دەپ توۋلىدى. ئەتىسى لېنىن بولشېۋىكلەر پارتىيىسى ئىجىدە «پۈرولېتارىياتنىڭ بۇ قېتىمقى ئىنقىلابتىكى ۋەزىپىلىرى» دېگەن دوكلادىنى يەنى مەشھۇر «ئاپرىل تېزىسلىرى»نى سوزلىدى. لېنىن بۇ تېزىسلىردا، سوتسىيالىزمنىڭ ئالدى بىلەن بىر مەملىكەتتە غەلىبە

قازىنىشى مۇمكىنلىگى توغرىسىدىكى نەزىرىيىگە ئاساسەن، روسىيە ئىنقىلاۋى دۇچكەلگەن زور مەسىلىلەرگە جاۋاپ بېرىپ، پارتىيە ئۇچۇن دېموكىراتىك ئىنقىلاپنى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپقا راۋاجلاندۇرۇش لۇشيەنىنى تۇزۇپ بەردى. «تېزىس»تا ئالدى بىلەن مۇنداق دەپ كورسىتىلدى: "ئىنقىلاپنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدىن **ئىككىنچى** باسقۇچىغا **ئوتۇۋاتقانلىغى** ھازىرقى روسىيىنىڭ ئالاھىدىلىگى، بىرىنچى باسقۇچتا پۇرولېتارىياتنىڭ ئويغىنىشى ۋە تەشكىللىنىشى يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، ھاكىمىيەت بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى، ئىككىنچى باسقۇچتا ھاكىمىيەتنى پۇرولېتارىيات بىلەن نامرات دىخانلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇش كېرەك".① «تېزىس»تا يەنە، فېۋرال ئىنقىلاۋىدىن كېيىن قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھوكۇمەتنىڭ بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيىتى ئىكەنلىگى، ئۇنىڭ ئىچكى جەھەتتە خەلق بىلەن دۇشمەنلىشىدىغانلىغى، سرتقا قارىتا كېلىشىم تۇزۇشكەن دولەتلەر جاھانگىرلىرىگە تەسلىم بولۇپ، جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى داۋاملىق ئېلىپ بارىدىغانلىغى، خەلققە ھەرگىز تېچلىق، يەر ۋە نان بەرمەيدىغانلىغى، پۇرولېتارىيات ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ۋاقىتلىق ھوكۇمەتنى ھەرگىز قوللىماسلىغى، ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۇتۇن ھاكىمىيەتنى سوۋېتلەرگە ئوتكۇزۇشى لازىملىغى كورسىتىلدى. بولشېۋىكلەر پارتىيىسى لېنىننىڭ يوليورۇغىغا ئاساسەن، سوۋېت ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئۇيۇشمىلىرىدا ۋە ئارمىيىدە ئامىمنى قولغا كەلتۇرۇش خىزمىتىنى

---

① لېنىن. «پۇرولېتارىياتنىڭ بۇ قېتىمقى ئىنقىلاپتىكى ۋەزىپىلىرى». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ توم، 14 ـ بەت.

قانات يايدۇرۇپ، ئىنقلابنى داۋاملىق كېڭەيتتى. ئىنقلاپ ۋەزىيىتى كۇندىن-كۇنگە راۋاجلانغان ھەم پۇرولېتارىيات ئىنقلابۇنىڭ شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلگەن ئەھۋال ئاستىدا، لېنىن باشچىلىغىدىكى بولشېۋىكلەر پارتىيىسى 1917-يىل 10-ئاينىڭ 25-كۇنى (مىلادى 11-ئاينىڭ 7-كۇنى) قوراللىق قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، بۇرژۇئازىيە ۋاقىتلىق ھوكۇمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دۇنيا بويىچە تۇنجى پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرلىغىدىكى سوتسىيالىستىك دولەتنى بەرپا قىلدى. ئۇلۇغ ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقلابۇنىڭ غەلبىسى لېنىنىزمنىڭ پۇرولېتارىياتلىق ئىنقلابۇي لۇشىيەنىنىڭ غەلبىسى بولدى.

لېنىن رەھبەرلىگىدىكى سوۋېت دولىتى پۇرولېتارىياتلىق تاشقى سىياسەتنى يۈرگۈزدى. سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇرۇلغان كۈنىنىڭ ئەتىسى "تىنچلىق پەرمانى" جاكالىنىپ، ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئۇرۇش "ئىنسانىيەتكە قارشى چېكىدىن ئاشقان جىنايەت" دەپ ئەيىپلەندى، ئۇرۇشقا قاتناشقۇچى بارلىق دولەتلەرنىڭ يەر بولۇۋالمايدىغان، تولەم تولىمەيدىغان، ھەرقايسى مىللەتلەر باراۋەر بولىدىغان سۆلھى شەرتنامىسى تۈزۈشى تەكلىپ قىلىندى. لېكىن لېنىنىزمنىڭ تەكلىۋى كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر تەرىپىدىن رەت قىلىندى. ئامېرىكا زۇڭتۇڭى ۋېرسون سوۋېت روسىيىسىنىڭ تېچلىق تەكلىۋىنى يوققا چىقىرىش ئۈچۈن، 1918-يىل 1-ئايدا "14 نۇقتا"لىق تېچلىق شەرتلىرى دېگەن نامنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، "ئوچۇق دىپلوماتىيە"، دېگەندا قاتناش ئەركىنلىگى بولۇش، ئىقتىسادىي توسالغۇلارنى بىكار قىلىش، ۋاھاكازالارنى تەڭ قىلدى، ئەملىيەتتە بۇ ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى زومىگەرلىك تالىشىش پۇروگرامىسى ئىدى. سوۋېت ھوكۇمىتى نائىلاج ئوز ئالدىغا گېرمانىيە

بىلەن تېچلىق سوھبىتى ئوتكۈزۈپ، 1917 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا گېرما-نىيە بىلەن ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالىدى، 1918 ـ يىل 3 ـ ئايدا بىرىست ـ لىتوۋسك سۇلھى شەرتنامىسىنى ئىمزالىدى، سوۋېت ھوكۈمىتى جاھانگىرلىك ئۇرۇشىدىن چېكىنىپ چىقتى.

ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى بىلەن، ياۋروپا ئىشچىلار ھەرىكىتى جۇش ئۇرۇپ دولقۇنغا كوتىرىلدى، ئىنقىلاپ ۋەزىيىتى تېزدىن پىشىپ يېتىلىشكە باشلىدى. لېكىن جاھانگىرلىكنىڭ ماھىيىتى ئۇزگەر-مەيتتى، ئۇلار تاجاۋۇزچىلىق قارا نىيىتىدىن ھەرگىز يانمايتتى، ئاخىرغىچە جان تالىشىشقا ئۇرۇناتتى. 1918 ـ يىل 3 ـ 4 ـ ئايلاردا ئەنگلىيىنىڭ لويد ـ جورج ھوكۈمىتى بىلەن فرانسىيىنىڭ كلېمانسو ھوكۈمىتى دەرھال ئەسكەر چىقىرىپ، سوۋېت روسىيىسىگە ئېغىزاگىر-چىلىك قىلىپ، مورمانسكتىن قۇرۇقلۇققا چىقتى؛ ئامېرىكا، ياپونىيە-لەر بولسا مۇداخىلىچى قوشۇن ئەۋەتىپ، ۋلادىۋوستوكتىن قۇرۇقلۇققا چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گېرمانىيە جاھانگىرلىگى يەنە غەربىي سەپتە ھۇجۇم قىلدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە تەرەپمۇ تەدبىر قوللىنىپ، فرانسىيە يۈەنشۇەيى فوشىنى بىرلەشمە ئارمىيىگە باش قوماندان قىلىپ تەينىلىدى، ئۇ بىر تۈتاش قوماندانلىق قىلدى. ئامېرىكا جاھانگىرلىگىمۇ قىرغىنغا قاتناشتى. 7 ـ ئايدا، كېلىشىم تۈزۈشكەن دولەتلەر مارنا دەرياسى بويىدا ھۇجۇمغا ئوتۇپ، گېرمانىيە قوشۇنلىرىدىن 30 مىڭ كىشىنى ئەسىر ئالدى؛ 8 ـ ئايدا، ئامېن ئەتراپىدا گېرمانىيىنىڭ 16 پىيادە ئەسكەرلەر شىسى يوقىتىلدى ھەمدە غەلىبىسىرى قوغلاپ زەربە بېرىش ئارقىلىق گېرمانىيە قوشۇنلىرى بېلگىيىگچە سۈرۈپ چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنگلىيە، فرانسىيە قوشۇنلىرى بالقاندا ھۇجۇم قوزغىدى. بۇ چاغدا گېرمانىيىنىڭ

ئاساسي كۆچى يىمىرىلگەن ئىدى، مەملىكەت ئىچىدە ئىنقىلاپ تەييارلانماقتا ئىدى؛ باشقا ئىتتىپاقداش دولەتلەرمۇ ھالاكەتكە يۈزلەنـ گەن ئىدى. 1918 ـ يىلنىڭ كېينكى يېرىمىدا بۇلغارىيىدە ئېغىر ئىقتىـ سادىي ۋە سىياسى كىرىزىس يۈز بەردى. ئىچكى ئىقتىسات پۈتۈنلەي قۇرۇپ تۈگىگەن، خەلق ئاممىسى بىلەن ئارمىيە ئاچارچىلىقتا قالغان ئىدى؛ ئالدىنقى سەپتىكى بىرمۇنچە قوشۇنلاردا ئەسكەرلەرنىڭ ئۇرۇشقا قارشى ھەركىتى پارتلاپ، نۇرغۇن ئەسكەرلەر ئارقا سەپكە قېچىپ كەتتى، ئۇلار: "سوفىيىگە قايتايلى!" دىگەن شوئار بىلەن چىقتى، يول ئۈستىدە ئەسكەرلەر تەشكىللىنىپ، ئۆز قوماندانلىرىنى سايلاپ چىقتى، ئۇلار رادومىردا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقىنى جاكالاپ، سوفىيىگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. بۇلغارىيە ھوكۈمىتى ئالاقزادە بولۇپ، ئۇرۇش قىلغۇدەك ھالى قالمايى، 9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. تۈركىيىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەي، 10 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى ئۇرۇشنى توختاتقانلىقىنى ئېلان قىلدى. كوپ مىللەتلىك ئاۋسترىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىمۇ لىڭشىپ قالدى، پارچىلىنىشقا باشلىدى. جاھانگىرلىك ئۇرۇشى ئاۋسترىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىگىلىگىنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋەتتى: مەملىكەت ئىچىدە ئېغىر ئاچارچىلىق يۈز بەردى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاۋسترىيە ـ ۋېنگرىيە قوشۇنلىرى ھەم ئۇنىڭغا ئىتتىپاقداش دولەتلەر قوشۇنلىرى ئالدىنقى سەپتە مەغلۇپ بولدى، بۇ ھال، ئىنقىلاپنىڭ يېتىپ كېلىشىنى تېزلەتتى. ئاۋسترىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى دائىرىسىدىكى مىللى ئازاتلىق ھەرىكەتلىرى ئەۋج ئالدى، چېخلار، خولۋاكىيىلىكلەر سېربىيىلىكلەر، سلوۋىنىيىلىكلەر ھەم ۋېنگرلار ئارقا ـ ئارقىدىن مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئاۋسترىيە ـ ۋېنگرىيە

ئىمپېرىيىسى برقانچە مۇستەقىل مىللى دولەتكە بولۇنۇپ كەتتى. ئالدىنقى سەپتىكى ئەسكەرلەرمۇ ھوكۇمران سىنىپلار ئۈچۈن ئىشلەۋېرىشنى خالىماي، ئارقا-ئارقىدىن ئۇرۇش مەيدانىدىن ئايلىسىگە قايتتى، 10-ئاينىڭ ئاخىرىدا ماتروسلار قوزغىلاڭ كوتەردى. ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىمۇ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرالماي، 11-ئاينىڭ 3-كۈنى تەسلىم بولغانلىغىنى جاكالىدى.

بۇ چاغدا ئىنتىپاقداش دولەتلەردىن پەقەت گېرمانىيىلا قالدى، لېكىن ئۇمۇ ئىچكى-تاشقى جەھەتتىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. مەملىكەت ئىچىدە ئىنقىلاپ يالقۇنى لاۋۇلداپ يانىدى. 11-ئاينىڭ 3—4-كۈنلىرى گېرمانىيىنىڭ شىمالىدىكى دېڭىز ئارمىيىسى بازىسى بولغان كىلدىكى ماتروسلار قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ماتروسلار ۋەكىللەر يىغىنى تەشكىل قىلدى. كىل قوزغىلىڭى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئىنقىلاپ ئۈچۈن بەلگە بولدى. 9-كۈنى بېرلىنىدىكى ئىشچىلار ۋە ئەسكەرلەر پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي سولچىلىرىنىڭ تەشكىلاتى—سپارتاكچىلار ئىتتىپاقىنىڭ رەھبەرلىگىدە ئومۇمىي ئىش تاشلاش ئېلىپ باردى ۋە قوراللىق قوزغىلاڭ كوتەردى. گېرمانىيە پادىشاسى ۋىلگېلم II ئەمدى ھوكۇمرانلىغىنى داۋاملاشتۇرالماي، ئورنىنى بوشاتقانلىغىنى جاكالاشقا مەجبۇر بولۇپ، ئەتىسى گوللاندىيىگە قېچىپ كەتتى. 11-ئاينىڭ 11-كۈنى گېرمانىيە تەسلىم بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياقلاشتى.

ئۇرۇش ئىنقىلابىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ئىنقىلاپ ئۇرۇشنى چەكلىدى. بىرىنچى قېتىملىق جاھانگىرلىك دۇنيا ئۇرۇشى ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى ئۈلۈغ غەلىبىگە ئېرىشكەن، ھەرقايسى ئەللەر خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرىشى جۇش ئۇرۇپ كوتىرىلگەن، مىللى ئازاتلىق

هەركەتلەر جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان دولقۇن ئاستىدا توختىتىلدى. چىرىپ ھالىدىن كەتكەن چارروسىيە ئىمپېرىيىسى، گېرمانىيە ئىمپېرىيىسى، ئاۋسترىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى، تۇرك ئىمپېرىيىسى گۇمران بولدى. 19-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدىلا، ئېنگېلس كاپىتالىزىم تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسەن، "مىسلىسىز كولەمدىكى ۋە مىسلىسىز قاتتىق دۇنيا ئۇرۇشى"نىڭ بولۇشى مۇقەررەرلىگىدىن ئىلمىي بىشارەت بەرگەن ئىدى. ئۇ: بۇ ئۇرۇش كاپىتالىزىمنىڭ ئومۇمى يۇزلۇك ۋەيران بولۇشى بىلەن ئاياقلىشىدۇ، كونا دولەتلەر ئىنقىلاپ يالقۇنىدا يىمىرىلىدۇ، "خان تاجىلىرى توپ-توپى بىلەن كوچىلاردا دومىلايدۇ، ئۇنى ھىچكىم تېرىۋالمايدۇ؛.....پەقەت شۇنداق بىر نەتىجىنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇتلەق شۇبھىسىزكى، ئومۇمى يۇزلۇك ھالسىراش بولىدۇ ھەم ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسى ئۇچۇن شەرت-شارائىت يارىتىلىدۇ"①
دەپ كورسەتكەن ئىدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاقىۋىتى ھەم ئۇلۇغ ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى ئېنگېلسنىڭ ئىلمىي بىشارىتىنى پۇتۇنلەي ئىسپاتلىدى. تارىخنىڭ تەرەققىياتى بۇ ئۇلۇغ ھەقىقەتنى يەنە داۋاملىق ئىسپاتلايدۇ.

---

① ئېنگېلس. «بوركھېيمنىڭ ‹چېكىگە يەتكەن نېمىس ۋەتەنپەرۋىرىنى خاتىرىلەيمىز› دىگەن كىتاۋىغا سوز بېشى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 267-بەت.

چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى

1600	ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى قۇرۇلدى	
1602	گوللاندىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى قۇرۇلدى	
1603		ستۇئارت سۇلالىسى ئەنگلىيىگە ھوكۇمرانلىق قىلىشقا باشلىدى
1603 — 1868	دېچۇەن بارگاھى ياپونىيىگە ھوكۇمرانلىق قىلدى	
1607		ئەنگلىيە دىخانلىرىنىڭ يەر دائىرىلەشكە قارشى كۇرىشى
		ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى شىمالىي ئامېرىكىدىكى ۋىرگىنىيىدە تۇنجى مۇستەملىكە ئورناتتى
1618 — 1648		30 يىللىق ئۇرۇش

1619	بىرىنچى تۈركۈم ئافرىقا نېگىرلىرى شىمالىي ئامېرىكىغا ئېلىپ بېرىلىپ قۇل قىلىنىدى گوللاندىيە جاكارتىنى ئىشغال قىلىۋالدى	
1624	گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى تەيۋەنگە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى	
1627	ئەنگلىيە غەربىي ھىندىستانىدىكى باربادوسنى ئىشغال قىلىۋالدى	
1628	جۇڭگودىكى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى دېخانلار چوڭ قوزغىلىڭى باشلاندى	ئەنگلىيە پادىشاسى «ھوقۇق تەلەپنامىسى»نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى
17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى	جەنگاماباندى ئانگولا خەلقىنى رەھبەرلىكىدە پورتۇگالىيەگە قارشى كۈرەش قىلدى	
1629 ـــ 1640		ئەنگلىيىدە چارلىس I نىڭ پارلامېنتسىز مۇستەبىت ھوكۇمرانلىغى ھوكۇم سۈردى
1630 ـــ 1692	برازىلىيە نېگىرلار دولىتى ـــ "پالمارىس"	
1638		شوتلاندىيىدە ئەنگلىيەگە قارشى قوزغىلاڭ پارتلىدى

1640		پورتۇگالىيەدە ئىسپانىيەنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشى قوزغىلاڭ پارتلىدى
1640 ــ 1653		ئەنگلىيە "ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنتى"
1641		ئىرلاندىيەدە ئەنگلىيەگە قارشى چوڭ قوزغىلاڭ پارتلىدى
1642 ــ 1646		ئەنگلىيەدىكى بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش
1644	لى زىچېڭ دىخانلار قوزغىلاڭچى ئارمىيەسىنى باشلاپ بېيجىڭغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى، چىڭ سۇلالىسى بېيجىڭنى پايتەخت قىلىپ بېكىتتى	
1647		ئەنگلىيەدىكى باراۋەرچىلەر بىلەن مۇستەقىلچىلار پۇتنېيدا چوڭ مۇنازىرە ئېلىپ باردى
1647 ــ 1648		ئىتالىيەدىكى ناپلىستا ئىسپانىيەنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشى خەلق قوزغىلىڭى بولدى

1648		ئەنگلىيەدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش
1648 ــ 1649		فرانسىيەدىكى فروندې ھەرىكىتى
1649. 1. 30		ئەنگلىيەدىكى چارلىس I ئولتۇرغۇزۇلدى
1649		ئەنگلىيەدىكى يەر قازغۇچىلار ھەرىكىتى
		ۋە باراۋەرچىلەر قوزغىلىڭى باستۇرۇلدى، ئەنگلىيەدە جۇمھۇرىيەت جاكالاندى
		چارروسىيەدە يانچىلىق تۈزۈم قانۇن شەكلىدە ئورنىتىلدى
1649 ــ 1652		ئەنگلىيە ئىرلاندىيەدىكى قوزغىلاڭنى باستۇردى
17 ــ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى	چارروسىيە جۇڭگونىڭ خېيلۇڭجىياڭ رايونىغا بېسىپ كىرىشكە باشلىدى	
1651 ــ 1652		ئەنگلىيەدە ستۇئارت سۇلالىسىنىڭ قوراللىق تىرىلىشى تارمار قىلىندى
1652	گوللاندىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى جەنۇبىي ئافرىقىدىكى كاپىنى ئىشغال قىلىۋالدى	

1654 — 1652		بىرىنچى قېتىملىق ئەنگلىيە ـ گوللاندىيە ئۇرۇشى
1658 — 1653		دولەت قوغدىغۇچى غوجا كرومۋېل ئەنگلىيىگە ھوكۇمرانلىق قىلدى
1654		چارروسسىيە ئوكرائىنانى ئۆزىگە قوشۇۋالدى
1655	ئەنگلىيە يامايكانى ئىشغال قىلىۋالدى	
1656	ھىندىستاندا ماراتلار قوزغىلىڭى باشلاندى	
1659	جەنۇبىي ئافرىقىدىكى خوتتېنتوتلارنىڭ تۇنجى قېتىملىق گوللاندىيىگە قارشى ئۇرۇشى	
1660		ئەنگلىيىدە ستۇئارت سۇلالىسى تىرىلدى
1662	جېڭ چېڭگۇڭ گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ تەيۋەننى قايتۇرۇۋالدى	
1667 — 1665		ئىككىنچى قېتىملىق ئەنگلىيە ـ گوللاندىيە ئۇرۇشى

1674 — 1672		ئۇچىنچى قېتىملىق ئەنگلىيە ـ گوللاندىيە ئۇرۇشى
1677 — 1673	جەنۇبىي ئافرىقىدىكى خوتتېنتوتلارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق گوللاندىيىگە قارشى ئۇرۇشى	
1676 — 1674		ئىتالىيە مىكسىندىكى ئىسپانىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشى خەلق قوزغىلىڭى
1679 — 1674	ھىندىستاندىكى تۈركىيانىڭ گوللاندىيىگە قارشى قوزغىلىڭى	
1676 — 1675		شىمالىي ئامېرىكىدىكى ھىندىيانلارنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئۇرۇشى ("فىلىپ شاھ ئۇرۇشى")
1706 — 1685	ھىندىستاندىكى سۇراپاتنىڭ گوللاندىيىگە قارشى قوزغىلىڭى	
1688		ئەنگلىيىدە تېرىلگەن سۇئالىغا قارشى سىياسى ئۆزگىرىش بولدى
7 .9 .1689	جۇڭگو ـ روسىيە نېرچىنسكى شەرتنامىسىنى ئىمزالىدى	

1710 ــ 1715	ھندىستاندىكى شىك دىندىكىلەرنىڭ پۇنجاپ قوزغىلىڭى	
1700 ــ 1721		روسىيە بىلەن شىۋېتسىيە "شىمال ئۇرۇشى" ئېلىپ باردى
1701		پرۇسسىيە پادىشالىغى رەسمىي قۇرۇلدى
1701 ــ 1713		ئىسپانىيەدىكى پادىشالىق ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلىش ئۇرۇشى
1712		روسىيەنىڭ پايتەختى موسكۋادىن پېتېربۇرگ (بۇگۈنكى لېنىنگراد)قا كوچىرىلدى
1736 ــ 1747	ئىراندىكى نادىرشاھ سۇلالىسى	
1739		شىمالىي ئامېرىكىدىكى جەنۇبىي كارولىنا نېگىر قۇللار قوزغىلىڭى
1740	ھندۇنېزىيەدىكى قىزىل ئېقىن ۋەقەسى	
18 ــ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى	چارروسىيە قازاقلار رايونىنىڭ غەربىگە بېسىپ كىرىشكە باشلىدى	
1751		فرانسىيەدە دىدېرو باش تەھرىر بولغان «قامۇس» نەشرىدىن چىقىشقا باشلىدى

1755		فرانسىيىدە مورېللىنىڭ «تەبىەت قانۇنى» ئېلان قىلىندى
1756 — 1763		7 يىللىق ئۇرۇش
1757. 6. 23	ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلغان پلاسىسى جېڭى	
1761. 1. 14	ھىندىستاندىكى بانىپات جېڭى	
1767 — 1799	ھىندىستاندىكى مايسۇرلار ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇشنى قەتئى داۋاملاشتۇردى	
18 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى		ئەنگلىيىدە سانائەت ئىنقىلاۋى باشلاندى
1762		فرانسىيىدە رۇسسونىڭ «ئىجتىمائى پۇتۇم توغرىسىدا» دىگەن ئەسىرى ئېلان قىلىندى
1763		ئەنگلىيە ئامېرىكا خەلقىنىڭ غەرپكە كوچۇشىنى مەنئى قىلدى
1765		ئەنگلىيە ماركا بېجى قانۇنىنى ئېلان قىلدى
1769		ئەنگلىيىدە ۋات تۇنجى پار ماشىنىسىنى ياسىدى

1771 — 1802	ۋېنتامدىكى شىسەن دىخانلىرى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ھاكىمىيەت قۇردى	
1772		روسىيە، ئاۋستىرىيە، پرۇسسىيە تۈنجى قېتىم پولشىنى بولۇشۇۋالدى
1773 — 1775		روسىيىدىكى پۇگاچېۋ دىخانلار چوڭ قوزغىلىڭى
1773		شىمالىي ئامېرىكىدىكى بوستوندا بولغان چاي توكمىسى ۋەقەسى
1774		شىمالىي ئامېرىكىدىكى بىرىنچى قېتىملىق قۇرۇقلۇق يېغىنى
1775 — 1783		ئامېرىكىنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى
1775		شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق قۇرۇقلۇق يېغىنى
1776. 7. 4		ئامېرىكىدا مۇستەقىللىق خىتاپنامىسى ئېلان قىلىنىپ، ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى قۇرۇلدى
1777		شىمالىي ئامېرىكا خەلقى ساراتوگادا زور غەلبە قازاندى

1779	جەنۇبىي ئافرىقىدىكى كوسالارنىڭ بۇر مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئۇرۇشى بولدى، شۇنىڭ بىلەن يۇز يىل داۋام قىلغان "كاپىرلار ئۇرۇشى" باشلاندى	
1780 — 1781	پېرۇدىكى ھىندىانلارنىڭ چوڭ قوزغىلىڭى، يېڭى گىرانادا (كولۇمبىيە) "جامائە" قوزغىلىڭى	
1781		ئەنگلىيە قوشۇنلىرى يوركتاۋنىدا ئامېرىكا قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولدى
1783		ئەنگلىيە ـ ئامېرىكا سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالاندى، ئەنگلىيە ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئېتىراپ قىلدى
6 .1786	ۋېيتنامدىكى شىمەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى خېنېيغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى	
1786 — 1787		ئامېرىكىدا شېيس قوزغىلىڭى بولدى
1788	ئەنگلىيىدە "ئافرىقىنىڭ ئىچكى رايونلىرىنى تەكشۈرۈش جەمىيىتى" قۇرۇلدى	
1789		ۋاشىنگتون ئامېرىكىنىڭ تۇنجى زۇڭتۇڭى لۇغىغا سايلاندى

1789 ــ 1794		فرانسیه بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى بولدى
1789. 7. 14		پارىژ خەلقى باستى تۇرمىسىنى ئىشغال قىلدى
1789. 8. 27		فرانسىيە ئاساسىي قانۇن تۇزگۇچى پارلامېنتى «كىشىلىك ھوقۇقى خىتاپنامىسى»نى ماقۇللىدى
1789. 10. 5 ــ 6		پارىژ خەلقى ۋېرسالغا يۇرۇش قىلدى
1791		فرانسىيە ئاساسىي قانۇن تۇزگۇچى پارلامېنتى ئاساسي قانۇننى ماقۇللىدى
1791 ــ 1803	ھايتىدا نېگىر قۇللارنىڭ مۇستەقىللىق ئازاتلىق ئۇرۇشى بولدى	
1792. 4. 20		فرانسىيە ئاۋستىرىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى
1792. 8. 10		پارىژ خەلقى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، پادىشالىق ـ ئاساسي قانۇنلۇق تۇزۇم تەرەپدارلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى
1792. 9. 2 ــ 6		پارىژ خەلقى بىر تۇركۇم ئەكسىلىنقىلاپچىلارنى باستۇردى

1792. 9. 21		فرانسیـــده پادىشالـــق تۇزۇم بـــكار قىلىنىپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلدى
1793		چارروسىيە قاتارلـــق دولەتلەر پولشىنى 2 ـ قېتىم بولۇشۇۋالدى
1793. 1. 21		فرانسىيە پادىشاسى لۇئـــى XVI ئولتۇـ رۇلدى
1793. 2. 1		فرانسىيە ئەنگلىيە، گوللانـــدىيە، ئىسپاـ نىيىلەرگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى
1793. 5. 31 ـــ 6. 2		پارىژ خەلقـــى قوزغـــلاڭ كوتـــرىـــپ، ژىروندېچىلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى
1793. 6. 2 ـــ		ياكۇبىنچىلار ئىنقىلاۋىـــي دىكتاتۇرىـــسى
1794. 7. 27		يۇرگۇزۇلدى
1794. 7. 27		فرانسىيىدە ئىســـسق ئاي ئەكسىلئىنقىـ لاۋىي سىياسى ئۆزگىرىشى بولدى
1795	ئەنگلىيە كاپ مۇستەملىكىسىنى ئىگىلىۋالدى	چارروسىيە قاتارلىق دولەتـــلەر پولشىنى 3 ـ قېتىم بولۇشۇۋالدى
1795 ـــ 1799		فرانسىيىدە تەپتىش ھوكۇمەت ھـــوكۇمـ رانلىق قىلدى

1795 ــ 1796		فرانسیده باراۋەرچىلەر مەخپى قوزغىلاڭنى پىلانلىدى
1796	ئىراندا كاجار سۇلالىسى قۇرۇلدى	
1796 ــ 1797		فرانسىيەدىكى ناپولېون بوناپارت ئىتالىيەدە ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى
1798 ــ 1799		ناپولېون بوناپارت مىسىرغا يۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولدى
10 .1798	قاھىرە خەلقىنىڭ فرانسىيىگە قارشى تۇنجى قوزغىلىڭى بولدى	
9 .11 .1799		ناپولېونىنىڭ تۇمانلىق ئايىنىڭ ئون سەككىزىدىكى سىياسى ئۆزگىرىشى
1799 ــ 1804		فرانسىيەدە ھاكىملىق ھوكۇمەت ھوكۇم سۈردى
18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى	ئەنگلىيە ئاۋستىرالىيە، يېڭى زىلاندىيىنى بېسىۋالدى	چارروسىيە شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئالياسكىنى بېسىۋالدى
3 .1800	قاھىرە خەلقى يەنە بىر قېتىم قوزغىلىپ فرانسىيىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى	

1800	گوللاندىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى تارقىتىۋېتىلدى	
1801		ئەنگلىيە ئىرلاندىيىنى رەسمىي قوشۇۋالدى
1802	ۋېيتنامدا رۇەن سۇلالىسى قۇرۇلدى	
1802 — 1803	ھايتىدىكى نېگىرلارنىڭ فرانسىيە تاجا-ۋۇزچى قوشۇنلىرىنىڭ مۇستەملىكچىلىك تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە قارشى ئۇرۇشى بولدى	
1804. 1. 1	ھايتى رەسمىي مۇستەقىللىق جاكالىدى	
1804 — 1814		ناپولېون جۇمھۇرىيەتنى بىكار قىلىپ، فرانسىيە بىرىنچى ئىمپېرىيىسىنى قۇردى
1804 — 1813	روسىيە-ئىران ئۇرۇشى	
1805	مىسىردا مۇھەممەد ئەلى سۇلالىسى قۇرۇلدى	
1805	غەربىي ئافرىقىدىكى ئاسانتىلارنىڭ 100 يىل داۋام قىلغان ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇشى باشلاندى	

1806	ئەنگلىيە گوللاندىيىنىڭ ئورنىنى بېسىپ جەنۇبىي ئافرىقىغا ھوكۇمرانلىق قىلدى	
1806		ناپولېون مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسىنى بىكار قىلىپ، قۇرۇقلۇقىنى قامال قىلىش بۇيرۇغىنى ئېلان قىلدى
1807 . 7		ناپولېون چارپادىشا ئالېكساندر بىلەن تىرىت سۇلھى شەرتنامىسىنى ئىمزالىدى
1807	ئەنگلىيە قۇل سودىسىنى بىكار قىلغانلىغىنى جاكالىدى	
1807 — 1808		ناپولېون ئىلگىر ـ كېيىن بولۇپ پور ـ تۇگالىيە، ئىسپانىيىگە تاجاۋۇز قىلدى
1808 — 1814		ئىسپانىيىنىڭ فرانسىيە ئىشغالىيەتچىلىرىگە قارشى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى بولدى
1810 — 1826	لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلەرنىڭ مۇستەقىللىق يولىدىكى ئىنقىلاۋىي ئۇرۇشى بولدى	

1810. 9. 16	مېكسكا مۇستەقللىق ئېلان قىلدى	
1811	پاراگۋاي مۇستەقللىق ئېلان قىلدى	
1811 ــ 1812		ئەنگلىيە لۇد ھەركىتى دولقۇنىغا كوتىرىلدى
1811 ــ 1816	ئەنگلىيە ھندۇنېزىيىنى بېسىۋالدى	
1812		ناپولېون موسكۋادا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى
1812 ــ 1814		ئەنگلىيە، ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى 2 - قېتىملىق ئۇرۇش
1813	ئەنگلىيە شەرقىي ھندىستان شىركىتىنىڭ ھندىستانغا قاراتقان سودا مونوپولىيە ھوقۇقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى	
1813	بولىۋار ئىسپانىيە ھوكۇمرانلىغىغا قارشى كۇرەشكە رەھبەرلىك قىلىپ، ۋېنېسۇئېلا جۇمھۇرىيىتىنى يېڭىۋاشتىن قۇردى	گېرمان مىللىتىنىڭ فرانسىيىگە قارشى ئازاتلىق ئۇرۇشى
1813. 10. 24	چارروسىيە ئىرانىنى گۈلىستان شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلىپ، ئىراننىڭ نۇرغۇن زېمىنىنى ئېلىۋالدى	

3 .1814		فرانسیسگه قارشی بىرلەشمه ئارمىيه پارىژغا كىردى، ناپولېون ئورۇن بوشاتتى، بوربون سۇلالىسى تىرىلدى
1814 — 1815		ۋېنادا ئولجا بولۇشۇش يىغىنى بولدى
1815. 3. 21 — 6. 29		ناپولېوننىڭ "يۈز كۈنلۈك" هوكۈمرانلىغى بولدى
9 .1815		چارپادىشا ئەكسىلئىنقىلاۋىي "مۇقەددەس ئىتتىپاق"نى قۇراشتۇردى
7 .1816	ئارگېنتىنا مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى	
3 .1817	برازىلىيەدىكى پېرنامبۇكو قوزغىلىڭى بولدى	
1817	سان مارتىن ئارمىيىنى باشلاپ ئاندېس تېغىدىن ئوتۇپ چىلىغا كىردى	
2 .1818	چىلى مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى	
5 .5 .1818		ماركس دۇنياغا كەلدى
1819	ئەنگلىيە سىنگاپورنى بېسىۋالدى	
1819 — 1830	بۇيۇك كولومبىيە جۇمھۇرىيىتى	
1 .1820		ئىسپانىيەدە ئىنقىلاپ پارتلىدى
8 .1820		پورتۇگالىيەدە ئىنقىلاپ پارتلىدى
28 .11 .1820		ئېنگېلس دۇنياغا كەلدى

1820	ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ھىندىستانىدا "رائىيات ۋارى"نى يولغا قويدى	
1820 ــ 1821		ئىتالىيە ئىنقىلاۋى بولدى
1821	پېرۇ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى	
1821 ــ 1822		گرېتسىيىنىڭ تۇركىيىگە قارشى مىللىي قوزغىلىڭى بولدى
1822. 9	برازىلىيە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى، ئىمپېرىيە قۇردى	
1822 ــ 1824	مېكسىكا خەلقى ئىمپېرىيىنىڭ تىرىلىشىنى تارمار قىلىپ، قوشما ئىشتاتلىق جۇمھۇرىيەت قۇردى	
1823		ئامېرىكا زۇڭتۇڭى مونرو «مونرو خىتاپنامىسى»نى ئوتتۇرىغا قويدى
1823 ــ 1838	ئۇتتۇرا ئامېرىكا بىرلەشمە ئولكىسى قۇرۇلدى	
1824	ئاسانتى خەلقىنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇشى بولدى	

9 .12 .1824	كولۇمبىيه گىنىرالى سۇكرې قوماندانلىق قىلغان ئىنقىلاۋىي ئارمىيه ئىسپانىيه قالدۇق ئەسكەرلىرىگه قارشى هەل قىلغۇچ جەڭده زور غەلبه قازاندى	
1 .1825	بولۇنيه مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى	
12 .1825		روسىيده دېكابىرچىلار قوزغىلىڭى بولدى
1825		تۇنجى ئىقتىسادىي كىرىزىس ئەنگلىيده پارتلىدى
1825 ــ 1830	دېپونېگورو رەھبەرلىك قىلغان ياۋا خەلق قوزغىلىڭى بولدى	
1826 ــ 1828	روسىيه ـ ئىران ئۇرۇشى	
1828	ئۇرۇگۋاي مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى	
22 .2 .1828	چارروسىيه ئىرانىنى تۇركمەنچاي شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلىپ، جەنۇبىي كاۋكازنى يۇتۇۋالدى	
1828 ــ 1829	روسىيه ـ تۇركىيه ئۇرۇشى	
6 .1830	فرانسىيه ئالجىرىيىگه تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى	

1830. 7. 27 — 29		فرانسیسده ئیۈل ئىنقىلاۋى بولۇپ، بوربون سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى
1830 — 1848		فرانسیسده ئیۈل سۇلالىسى هوكۈم سۈردى
1830. 8. 25		بېلگیيده ئىنقىلاپ پارتلاپ، مۇستەقىللىققا ئېرىشتى
1830	ۋېنېسۇئېلا، ئېكۋادوردا مۇستەقىل جۇمهۇرىيەت قۇرۇلدى	
1830 — 1831		پولشىدا چارروسىيىگه قارشى قوزغىلاڭ بولدى
1830 — 1870	گوللاندىيه مۇستەملىكىچىلىرى هىندۇنېزىيده "مەجبۇرى تېرىقچىلىق تۇزۇمى"نى يولغا قويدى	
1831		فرانسىيده لىون توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ تۇنجى قوزغىلىڭى بولدى
1831 — 1833	تۇركىيه، مىسىر ئوتتۇرىسىدىكى بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش	

1832		ئەنگلىيە تۇنجى پارلامېنت ئىسلاھاتى قانۇنى
1832 — 1847	قادىر رەھبەرلىگىدىكى ئالجىرىيە خەلقىنىڭ فرانسىيىگە قارشى كۈرىشى	
1833	ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ جۇڭگوغا قارىتىلغان سودا مونوپولىيە ھوقۇقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى	
1834	جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ماكوم رەھبەرلىك قىلغان كوسالارنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى كۈرىشى	فرانسىيىدە لىون توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ ئىككىنچى قوزغىلىڭى بولدى
1836	بۇرلار كوپلەپ كوچۇپ، بانتۇلارنىڭ زېمىنىنى بېسۋېلىشقا باشلىدى ئامېرىكا ماراكەشتە زېمىن سىرتى ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى	
1837 — 1848		ئەنگلىيىدە ئاساسىي نىزام ھەركىتى بولدى
1837. 2	ياپونىيىدە دايەنپىك بالاڭ رەھبەرلىك قىلغان دابەن شەھەر ئاھالىسىنىڭ قوزغىلىڭى بولدى	

1838	گۆاتېمالا، سالۋادور، نىكاراگوئا، ھوندۇراس. كوستارىكالار مۇستەقىل دولەت بولدى
	جەنۇبىي ئافرىقىدىكى زۇلۇلارنىڭ ئەنگلىيە ۋە بۇر مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئۇرۇشى بولدى
	ئەنگلىيە تۇركىيىنى تەكشىز شەرتنامە ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى
1838 — 1842	ئافغانستاننىڭ ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇشى بولدى
1838 — 1843	ياپونىيىدىكى چاكۇجۇ ۋاسالىدا ۋاسال ھاكىمىيىتى ئىسلاھاتى بولدى
1839 — 1841	تۇركىيە، مىسىر ئوتتۇرىسىدىكى 2 - قېتىملىق ئۇرۇش
1840 — 1842	1 - قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى
1841 — 1843	ياپونىيە بارگاھى ئەكسىيەتچى "ئىسلاھات" ئېلىپ باردى

1842	ياپونىيىده جىنجياڭ دىخانلار قوزغىلىڭى بولدى	
	ئەنگلىيە ناتالنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى	
1844	دومىنىكا جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى	گېرمانىيىده سىلېزىيە توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى بولدى
1844. 7. 3	ئامېرىكا مەنچىڭ ھوكۇمىتىنى «ۋاڭشىيا شەرتنامىسى»نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى	
1845		ماركس بىلەن ئېنگېلس بىرلىكتە يازغان ئەسەر «مۇقەددەس ئائىلە» نەشردىن چىقتى
1846		ماركس، ئېنگېلس كوممۇنىستلار ئاخبارات كومىتېتى قۇردى
1846 — 1848		ئامېرىكىنىڭ مېكسىكىغا تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشى بولدى
1847	ئافرىقىدا لىبېرىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى	كوممۇنىزىمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ بىرىنچى (6 ـ ئاي) ۋە ئىككىنچى (11 — 12 ـ ئايلار) قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى

1847 — 1848	ياۋروپادا ئىقتىسادىي كرىزىس بولدى
2 .1848	«كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» نەشر قىلىندى
	فرانسىيىدە فېۋرال ئىنقىلاۋى بولۇپ، فرانسىيە 2 ـ جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى
3 .1848	ئىتالىيىدە مىلان قوزغىلىڭى بولدى، ئاۋستىرىيىدە ۋېنا خەلق قوزغىلىڭى بولدى، بېرلىندا ئىنقىلاپ پارتلىدى
5 .1848	ۋېنادا ماي قوزغىلىڭى بولدى
6 .1848	رۇمىنىيە قوزغىلىڭى دولقۇنىغا كوتىرىلىپ، چارروسىيە قاتارلىق دولەتلەر تەرىپىدىن قانلىق تۇردە باستۇرۇلدى، پراگا خەلق قوزغىلىڭى بولدى، ماركس، ئېنگېلس كېيۇلىندا «يېڭى رەين» گېزىتىنى تەسىس قىلدى
22 — 26 .6 .1848	پارىژ پۇرولېتارىياتىنىڭ ئىيۇن قوزغىلىڭى بولدى
10 .1848	ۋېنا خەلقىنىڭ ئوكتەبىر قوزغىلىڭى بولدى

12 .1848		لۇئى ـ ناپولېون بوناپارت فرانسىيە 2 ـ جۇمھۇرىيىتىنىڭ زۇكىتۇكلۇغىغا سايلاندى
1849 ـــ 1848	شىك مۇرىتلىرىنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇشى بولدى	گېرمانىيە فرانكفۇرت پارلامېنتى ۋېنگرىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى چارروسىيە تەرىپىدىن قانلىق تۇردە باستۇرۇلدى
1852 ـــ 1848	ئىرانىدا باب مۇرىتلىرىنىڭ قوزغىلىڭى بولدى	
7 ـــ 5 .1849		گېرمانىيىدە ئاساسىي قانۇننى قوغداش ھەرىكىتى بولدى
1849	ئەنگلىيە پۇنجاپىنى يۇتۇۋالدى، پۇتۇن ھىندىستان ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندى	
1852 ـــ 1850		ماركس، ئېنگېلس «1848 ـ يىلىدىن 1850 ـ يىلغىچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۈرەش»، «مەركىزىي كومىتېتنىڭ كوممۇنىزىمچىلار ئىتتىپاقىغا مۇراجىتى»، «گېرمانىيىدىكى

1330		دىخانلار ئۇرۇشى»، «گېرمانىيەدىكى ئىنقىلاپ ۋە ئەكسىلئىنقىلاپ»، «لۇئى بوناپارتنىڭ تۇمانلىق ئېيىنىڭ ئون سەككىزى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىپ، 1848 ـ يىلدىكى ئىنقىلاپنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى يەكۈنلىدى
12 .1851		لۇئى ـ ناپولېون بوناپارت سىياسى ئۆزگىرىش قوزغاپ، بىر يىلدىن كېيىن پادىشالىق ئورۇنغا چىقىپ، ئۆزىنى ناپولېون III دەپ ئاتىدى، شۇنىڭ بىلەن فرانسىيە ئىككىنچى ئىمپېرىيىسى قۇرۇلدى
1851 ــ 1864	جۈگگودا تەيپىڭ تېيەنگو ئىنقىلاۋى هەركىتى بولدى	
1852		كېيۈلىن كوممۇنىستلارنى سوراق قىلىش ئەنزىسى بولدى، كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى تارقىتىۋېتىلدى

1853. 3. 19	تەيپىڭ تيەنـگو قوزغـلاڭچىـلار قوشۇنى نەنجىڭگە بېسىپ كىردى	
1853 ــ 1856		قىرىم ئۇرۇشى بولدى
1854. 3	ئامېرىكا ياپونىيىـنى «ياپـونىيە ـ ئامـېرىكا دوستلۇق شەرتـنامىسى»نى ئىمزالاشـقا مەجبۇر قىلدى	
1854 ــ 1860	مېكسىكىدا بۇرژۇئا ئىنقـلاۋى ۋە ئىچـكى ئۇرۇش بولدى	
1856 ــ 1860	ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى بولدى	
1856 ــ 1857	ئەنگلىيە ـ ئىران ئۇرۇشى بولدى	
1857	ئومەر سېنېـگال ۋادىـسىدىـكى فرانسـىيە مۇستەملىكىچىلىرىـنىڭ بازىـسى بولغان مېدىنىلبۇرگقا ھۇجۇم قىلدى	
1857 ــ 1859	ھىندىستان مىللى چوڭ قوزغىلىڭى بولدى	
1858	ئەنگلىيە شەرقـي ھىندىـستان شىركـىتى تارقىتىۋېتىلدى	
	مەنچىڭ ھوكۇمىتى ئەنگلـىيە، فرانسـىيە، روسـىيە، ئامېرىـكا بىلەن «تيەنجىـن شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى	

1858	چارروسیه مەنچىڭ هوكۇمىتىنى «ئەيخۇي شەرتنامىسى»نى ئىمزالاشقا قورال كۇچى بىلەن مەجبۇر قىلىپ، خېيلۇڭجياڭ-نىڭ شىمالى، تاشقى شىڭئەنلىڭنىڭ جەنۇبىدىكى 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر-دىن ئارتۇق جۇڭگو زېمىنىنى بولۇۋالدى	
6 .1858	ئامېرىكا ياپونىيىنى «ياپونىيە ـ ئامېرىكا دوستلۇق سودا شەرتنامىسى» («ئەنجىڭ شەرتنامىسى»)نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى	
1859	ياپونىيىدە «ئەنجىڭ چوڭ تۇرمىسى» ۋەقەسى يۈز بەردى	داڑۇىن «تۇرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەسەرنى ئېلان قىلدى
4 .1859		ئىتالىيە ـ فرانسىيىنىڭ ئاۋستىرىيىگە قارشى ئۇرۇشى بولدى
10 .1859		ئامېرىكىدا جون برائۇن قوزغىلىڭى بولدى
1860	چارروسىيە مەنچىڭ هوكۇمىتىنى «جۇڭگو ـ روسىيە بېيجىڭ شەرتنامە-	ئىتالىيىدە سىسىلى دېخانلار قوزغىلىڭى بولدى، گارىبالدى "مىڭ كىشىلىك

	سى»نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلىپ، ئۇسسۇرى دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى تەخمىنەن 400 مىڭ كۇۋادىرات كىلو-مېتىر جۇڭگو زېمىنىنى مەجبۇرى ھالدا روسىيىگە قوشۇۋالدى	قوشۇن"نى باشلاپ يارده‌مگه باردى
10 .1860		ئاۋستىرىيە ھوكۇمىتى "ئوكتەبىر ئالا-ھىندە رۇخسەتنامىسى"نى ئېلان قىلدى
1885 — 1860	ۋېيتنامنىڭ جەنۇبىدىكى خەلقنىڭ فرانسىيىگە قارشى كۈرىشى بولدى	
3 .1861		روسىيە ھوكۇمىتى يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش پەرمانىنى ئېلان قىلدى ئىتالىيىدە پادىشالىق ئورنىتىلدى
9 — 3 .1861	روسىيە ياپونىيىنىڭ دۇيما ئارىلىنى ئىشغال قىلىۋالدى	
1865 — 1861		ئامېرىكىدا جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش بولدى

1862	فرانسيه ۋيېتنامدىكى رۇەن سۇلالىسىنى 1 ـ قېتىملىق شىگۇڭ شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى	ئامېرىكا زۇڭتۇڭى لىنكولن «يەر ـ جاي قانۇنى» ۋە «قۇللار ئازاتلىق خىتاپنامىسى»نى جاكالىدى
		بىسمارك پرۇسسىيىنىڭ باش ۋەزىرى بولدى
1862 ـــ 1867	مېكسىكىدا فرانسىيە مۇداخىلىچىلىرىگە قارشى ئازاتلىق ئۇرۇش بولدى	
1863	كامبودژا فرانسىيىنىڭ ھامىلىغىدىكى دولەت بولۇپ قالدى	پولشىدا قوزغىلاڭ بولۇپ چارروسىيىنىڭ قانلىق باستۇرۇشىغا ئۇچرىدى
1863. 5		پۇتۇن گېرمانىيە ئىشچىلار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى
1863 ـــ 1873	چاۋشيەندە دايۇەنجۇن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، دولەت دەرۋازىسىنى تاقاش سىياسىتىنى يولغا قويدى	
1864	چارروسىيە جۇڭگونىڭ غەربىدىكى 440 مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىردىن ئارتۇق زىمىنىنى بولۇۋالدى	پرۇسسىيە ـ ئاۋستىرىيىنىڭ دانىيىگە قارشى ئۇرۇشى بولدى

9 .1864	ئەنگلیە، فرانسیە، ئامېرىكا، گوللاندىيە- لەرنىڭ پىلوتى ياپونىيىنىڭ شياگۇەن دىگەن يېرىنى توپقا تۇتتى	خەلقارا ئىشچىلار جەمىيىتى (بىرىنچى ئىنتېرناتسونال) ماركس، ئېنگېلسنىڭ رەھبەرلىگىدە قۇرۇلدى
4 .1865		ئامېرىكا زۇڭتۇڭى لىنكولن ئولتۇرۇلدى
1865	چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان خانلىغىنى بېسۋالدى	
1866		پرۇسسىيە ـ ئاۋستىرىيە ئۇرۇشى بولدى، ئىتالىيە ئاۋستىرىيگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى، ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە قوشما ئىمپېرىيىسى قۇرۇلدى، شىمالىي گېرمانىيە قوشما ئىشتاتى قۇرۇلدى ماركس يازغان «كاپىتال»نىڭ 1 ـ تومى نەشردىن چىقتى
1867 ـــ 1868	ئېفىوپىيە خانى فېودور ئەنگلىيىگە قارشى كۇرەشكە رەھبەرلىك قىلدى	
1868	چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا خانلىغىنى بېسۋالدى	بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ بىرىۋسسېل قۇرۇلتىيى بولدى

1868 — 1873	ياپونىيىدە مىڭجۋ يېڭىلىغى بولدى	
1868 — 1878	كۇبادا 10 يىللىق ئازاتلىق ئۇرۇشى بولدى	
1869	سۇۋەيش قانىلىدا قاتناش باشلاندى	گېرمانىيە سوتسىيال ـ دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسى (ئېيزىناخچىلار) قۇرۇلدى
1870. 4. 22		لېنىن دۇنياغا كەلدى
1870 — 1871		پرۇسسىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشى بولدى
1870. 7. 23		بىرىنچى ئىنتېرناتسىونال باش كومىتېتىنىڭ پرۇسسىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشى توغرىسىدىكى بىرىنچى خىتاپنامىسى ئېلان قىلىندى
1870. 9		ناپولېون III ئۇرۇشتا يېڭىلىپ تەسلىم بولدى، پارىژ خەلق ئىنقىلاۋى فرانسىيە ئىككىنچى ئىمپېرىيىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى
1870. 9. 9		بىرىنچى ئىنتېرناتسىونال باش كومىتېتىنىڭ پرۇسسىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشى توغرىسىدىكى ئىككىنچى خىتاپنامىسى ئېلان قىلىندى

1871 — 1918		گېرمانىيە ئىككىنچى ئىمپېرىيىسى ھوكۇم سۈردى
28 .1 .1871		فرانسىيە "دولەت مۇداپىە" ھوكۇمىتى گېرمانىيىگە تەسلىم بولدى
18 .3 .1871		پارىژ پۇرولېتارىياتىنىڭ قورالىلىق قوزغىلىڭى غەلبە قىلدى
4 .1871	ئالجىرىيىدە فرانسىيىگە قارشى قوزغىلاڭ پارتلىدى	
18 .3 .1871		پارىژ كوممۇنىسى قۇرۇلدى
28 — 21 .5 .1871		پارىژدىكى "ماي قانلىق ھەپتىلىگى" — تىپىر پارىژ كوممۇنىسىنى باستۇرۇپ، كاپىتالىزىمنى تىرىلدۈردى
30 .5 .1871		ماركس بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باش كومىتېتىدا فرانسىيىدىكى ئىچكى ئۇرۇش توغرىسىدىكى خىتاپنامە (يەنى «فرانسىيىدىكى ئىچكى ئۇرۇش»)نى ئوقۇپ بەردى
6 .1871		ئېۋگېنىي پوتىېر «ئىنتېرناتسونال شېھرى»نىڭ تېكىستىنى يازدى

9 .1871		بىرىنچى ئىنتېرناتسونالىنىڭ لوندون ۋەكىللەر يىغىنى بولدى
1871	ياپونىيەدە ۋىسال بىكار قىلىنىپ، ناھىيە قۇرۇلدى	
	چارروسىيە قوشۇنلىرى تارباغاتاي بىلەن ئىلىنى بېسۋالدى	
1872	فىلىپپىندا كاۋېت قوزغىلىڭى بولدى	
9 .1872		بىرىنچى ئىنتېرناتسونالىنىڭ گائاگا قۇرۇلتىيى باكۇنىن قاتارلىق سۇيىقەستچىلەر، قارا نىيەتچىلەرنى قوغلاپ چىقاردى
1873 — 1872	ياپونىيەدە يەر ۋە يەر بېجى ئىسلاھاتى بولۇپ، فېوداللىق سالاھىيەت تۈزۈمى بىكار قىلىندى	
1876 — 1872		بىرىنچى ئىنتېرناتسونال ئامېرىكىغا كوچۇرۇلدى ۋە تارقىتىۋېتىلدى
1882 — 1872	ھىندىستاندا دېخانلار قوزغىلىڭى بولدى	
1873	چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خىۋا خانلىغىنى بېسۋالدى	

1873 — 1874	ئەنگلىيە ئاسانتىلارغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇش قوزغىدى	روسىيە نارودنىكلىرىنىڭ "خەلق ئارا-سىغا بېرىش" ھەرىكىتى بولدى
1874	فرانسىيە - ۋىيېتنام ئىككىنچى قېتىملىق شىگۇڭ شەرتنامىسى تۈزۈلدى	
1875 — 1878		جەنۇبىي روسىيە ئىشچىلار جەمىيىتى، شىمالىي روسىيە ئىشچىلار جەمىيىتى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قۇرۇلدى
1875	چارروسىيە كۈيبداۋ (ساخالىن) ئارىلىنى ئىشغال قىلىۋالدى	
1875. 4 — 5		ماركس «گوتا پۈروگرامىسىغا تەنقىت»نى يازدى
1875. 5		گېرمانىيەدىكى ئىيزىناخچىلار بىلەن لاسسالچىلار گوتادا بىرلىشىش قۇرۇلتىيى چاقىرىپ، گېرمانىيە سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيە-سىنى قۇردى
1876	ياپونىيە چاۋشىيەنىنى «جياڭخۇا شەرتنا-مىسى»نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى	ئامېرىكا ئىشچىلار پارتىيىسى قۇرۇلدى (ئىككىنچى يىلى سوتسىيالىستىك

	"خەلقارا ئوتتۇرا ئافرىقىنى تەكشۈرۈش ۋە ئېچىش جەمىيىتى" قۇرۇلدى	ئىشچىلار پارتىيىسى دەپ ئۇزگەرتىلدى)
21 .5 .1877		رۇمىنيە مۇستەقىل بولدى
1877 — 1878	روسىيە ـ تۈركىيە ئۇرۇشى بولدى	ئېنگېلس «دىيۇرىڭغا قارشى»نى ئېلان قىلدى
1878	ئەنگلىيە سىپرۇسنى بېسىۋالدى	بېرلىن يىغىنى ئېچىلدى
1878 — 1890		گېرمانىيە هوكۇمىتى «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ئامانلىقىغا زىيان يەتكۈزىدىغان ئۇرۇنۇشنى باستۇرۇش پەرمانى» ("پەۋقۇلئاددە قانۇن" دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى ئېلان قىلدى
1 .1879	مىسىردا ۋەتەن پارتىيىسى قۇرۇلدى	
22 .1 .1879	زۇلۇلار ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىپ، ئىسانداۋانىي جېڭىدە چوڭ غەلىبە قازاندى	
10 .1879		فرانسىيە ئىشچىلار پارتىيىسى قۇرۇلدى
		گېرمانىيە ـ ئاۋستىرىيە هەربىي ئىتتىپاقى شەرتنامىسى ئىمزالاندى

1879. 12. 21		ستالىن دۇنياغا كەلدى
1880. 8		گېرمانىيە سوتسىيالىستىك ئىشچىلار پارتىيىسى شىۋېتسارىيىدىكى ۋىدېندا مەخپى ۋەكىللەر يىغىنى چاقىردى
1880 — 1881	بىرىنچى قېتىملىق. ئىنگلىزلار - بۇرلار ئۇرۇشى بولدى	
1881. 5	فرانسىيە تۇنىسنى بېسىۋالدى	
1881	چارروسىيە «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» قاتارلىق تەڭسىز شەرتنامىلەر ۋە كېلىشىملەرنى ماقۇللاپ، 70 مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىردىن ئارتۇق جۇڭگو زىمىنىنى مەجبۇرى ھالدا روسىيىگە قوشۇۋالدى	ئەنگلىيە دېموكراتىك ئىتتىپاقى قۇرۇلدى (1884 - يىلى سوتسىيال دېموكراتىك ئىتتىپاق دەپ ئوز-گەرتىلدى)
1881 — 1900	سۇداندا مەھدى قوزغىلىڭى بولۇپ، دولەت قۇرۇلدى	
1882. 5. 20		گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە، ئىتالىيە ھەربى ئىتتىپاقى شەرتنامىسى ئىمزالاندى
1882. 7 — 9	مىسىردا ئارابى رەھبەرلىك قىلغان مىللى قوزغىلاڭ بولدى	

	ئەنگلیە مسرنی بېسۋالدی	
1882	چاۋشیەندە خەنچېك قوزغىلىڭى بولدی	ئىتالیە ئىشچىلار پارتیىسى قۇرۇلدی
1882 — 1885	مالگاچ خەلقىنىڭ فرانسیىگە قارشی بىرىنچی قېتىملىق ئۇرۇشی بولدی	
1883. 3. 14		ماركس ۋاپات بولدی
1883. 10		روسیە "ئەمگەكنی ئازات قىلىش جەمىيىتی" جەنۇبدە قۇرۇلدی
1883 — 1885	جۇكگو ـ فرانسیە ئۇرۇشی بولدی	
1884	چاۋشیەندە ئاقارتقۇچىلارنىڭ جياشېن سیاسی ئۆزگىرىشی بولدی	ئەنگلیىدە فابیان جەمىيىتی قۇرۇلدی
	فرانسیە ـ ۋېيېتنام باتنو شەرتنامىسی ئىمزا ـ لىنىپ، ۋېيېتنام پۇتۇنلەي فرانسیىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندی	ئېنگېلسنىڭ «ئائىلە، خۇسۇسی مۇلۇك ـ چىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشی» دېگەن ئەسىری ئېلان قىلىندی
	چارروسیە پۇتۇن تۈركمەننی بېسۋالدی	
1884 — 1885	گېرمانیە بىرىنچی تۈركۈم ئافرىقا مۇستەملىكىلىرىنی بېسۋالدی	
	بېرلىن يىغىنی كونگو مەسىلىسىنی مۇھاكىمە قىلىدی	

26 .1 .1885	سۇداندىكى مەھدى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى خاتومنى ئازات قىلدى، ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ باشلىغى گوردوننى ئېتىپ ئولتۇردى	
28 .12 .1885	ھىندىستاندا مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسى قۇرۇلدى	
1885	ئەنگلىيە بېچۇەنانى ئىشغال قىلىۋالدى	
1885 — 1896	ۋېيتنامدا "پادىشاغا ساداقەتلىك بىلدۈرۈش ھەرىكىتى" بولدى	
4 — 1 .5 .1886		ئامېرىكا ئىشچىلىرىنىڭ 8 سائەتلىك ئىش كۈنىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ئىش تاشلاش كۈرىشى بولدى
1886	ئەنگلىيە پۇتۇن بىرمىنى يۇتۇۋالدى	ئېنگېلسنىڭ «لىيۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» دىگەن ئەسىرى ئېلان قىلىندى
	ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيىنىڭ شەرقىي ئافرىقىنى بولۇشۇۋېلىش توغرىسىدىكى تۈنجى كېلىشىمى ئىمزالاندى	
1887	ئېفوپىيە ئىتالىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى تۈنجى قېتىم مەغلۇپ قىلدى	

1887 ــ 1913	ۋېپتنامدا خۇاڭ خۇاتەن رەھبەرلىك قىلغان ئەنشى دىخانلىرىنىڭ پارتىزانلىق ئۇرۇشى بولدى	
1888	برازىلىيىدە قۇللۇق تۈزۈم بىكار قىلىندى ئامېرىكا كۇبا، پوئېرتو ـ رىكو، فىلىپپىننى بېسىۋالدى	
11 .1889	برازىلىيىدە ئىمپېرىيە تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، قوشما ئىشتاتلىق جۇمھۇرىيەت قۇرۇلدى	
1889 ــ 1894	بېخانزىن رەھبەرلىك قىلغان داخومېيە خەلقىنىڭ فرانسىيىگە قارشى كۇرىشى بولدى	
5 .1889		گېرمانىيىدىكى رۇردا يۇز مىڭ ئىشچى ئىش تاشلىدى
14 .7 .1889		ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ قۇرۇلۇش يىغىنى پارىژدا ئوتكۇزۇلدى
2 .6 .1890	ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيىنىڭ شەرقىي ئافرىقىنى بولۇشۇۋېلىش توغرىسىدىكى 2 ـ كېلىشىمى ئىمزالاندى	

1891		ئېنگېلس «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ 1891 ـ يىلدىكى پروگراممىسىگە تەنقىت»نى يازدى
10 .1891		گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلتىيى ئېرفۇرت پروگراممىسىنى ماقۇللىدى
1891 ـــ 1898	ساموری رەھبەرلىكىدە فرانسىيىگە قارشى ئۇرۇش بولدى	
1892	فىلىپپىن ئىنتىپاقى ۋە "كاتىپۇنان" قۇرۇلدى	
1893	لوبېنگۇلا رەھبەرلىكىدىكى مادابىلى خەلقىنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇشى بولدى	
12 .1893		فرانسىيە ـ روسىيە ھەربىي ئىتتىپاقى قۇرۇلدى
26 .12 .1893	ماۋ زېدۇڭ دۇنياغا كەلدى	
1893 ـــ 1898		ئامېرىكا ھاۋايىي تاقىم ئاراللىرىنى پەيدىن ـ پەي يۇتۇۋالدى

1894	تۈركىيده بىرلىككە كەلگەن ۋە تەرەققىپەرۋەر پارتىيە قۇرۇلدى	ئېنگىلىسنىڭ «فرانسىيە، گېرمانىيىدىكى دىخانلار مەسىلىسى» دىگەن ئەسىرى ئېلان قىلىندى
1 .1894	چاۋشىيەنىدە جىياۋۇ دىخانلار ئۈرۈشى باشلاندى	
25 .7 .1894	جۇڭگو ـ ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشى باشلاندى	
17 .3 .1895	چاۋشىيەندىكى جىياۋۇ دىخانلار ئۈرۈشى مەغلۇپ بولدى، چۈەن بېگجۇن قۇربان بولدى	
1894 ــ 1896	مالىگاچ خەلقىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق فرانسىيىگە قارشى ئۈرۈشى بولدى	
5 .8 .1895		ئېنگېلس ۋاپات بولدى
1895		روسىيەدىكى پېتېربۇرگدا ئىشچىلار ئازاتلىق كۈرىشى جەمئىيتى قۇرۇلدى
1895 ــ 1896	ئېفوپىيە ئىتالىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى ئىككىنچى قېتىم تارمار قىلدى	
1895 ــ 1898	كۈبادا مۇستەقىللىق ـ ئازاتلىق ئۈرۈشى بولدى	

1895. 12 ــ 1896. 1	ئەنگلىيە ترانسۋائالغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولدى ("جامسون ۋەقەسى")	
1896. 3	مادابىللار ئەنگلىيەگە قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى	
1896. 3. 2	ئېفوپىيە ئادوۋا جېڭىدە زور غەلىبە قازاندى	
1896 ــ 1902	فىلىپپىندا ئىسپانىيە ۋە ئامېرىكىغا قارشى مىللى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى بولدى	
1896	چارروسىيە ئېفوپىيەگە "ھەربىي ئۇمەك" ئەۋەتتى	
1897 ــ 1898	جاھانگىرلار جۇڭگودا "تەسىر دائىرىسى"نى بولۇشۋالدى، پورتلارنى بېسىۋالدى	
1898. 3		روسىيە سوتسىيال ـ دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيى بولدى
1898. 4 ــ 12		ئامېرىكا ـ ئىسپانىيە ئۇرۇشى بولدى
1898. 6. 12	فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى	

1898. 6 — 9	جۇڭگودا "يۇز كۈنلۈك يېڭىلىق" بولدى	
1898. 9. 3	ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ئومدۇرمانىنى ئىشغال قىلىۋالدى، سۇدانىنى يۇتۇۋالدى	
1898. 11. 4	ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە سۇداندىكى فاشودا دېگەن جايدا توقۇنۇشۇپ قالدى	
1899 — 1900	راباخ چاد خەلقىغە رەھبەرلىك قىلىپ، فرانسىيىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى	
1899. 9	ئامېرىكا "دەرۋازىنى ئېچىپ قويۇش" سىياسىتىنى ئوتتۇرىغا قويدى	
1899		بېرنشتېينىڭ «سوتسىيالىزىمنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ۋەزىپىسى» دېگەن چوڭ زەھەرلىك ئوتنى ئوتتۇرىغا چىقتى
1899 — 1901	يېخىتۇەن قوزغىلىڭى بولدى، 8 دولەت بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان قوراللىق مۇداخىلىسى بولدى	
1899 — 1902	ئىنگلىزلار بىلەن بۇرلارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشى بولدى	

1900	ئاسانتى خەلقىنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى 8 ـ قېتىملىق ئۇرۇشى بولدى	
1900 ـــ 1903		ياۋروپا ـ ئامېرىكىدا ئىقتىسادىي كىرىزىس بولدى
2 .1900		ئەنگلىيىدە "ئىشچى ۋەكىللىرى كومىتېتى" قۇرۇلدى (1906 ـ يىلى ئىشچىلار پارتىيىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى)
9 .1900		ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ پارىژ قۇرۇلتىيى ئوتكۈزۈلدى
12 .1900		لېنىن «ئۇچقۇن» گېزىتىنى تەسىس قىلدى
5 .1901	ياپونىيىدە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى قۇرۇلدى	
1901 ـــ 1920	ھاسان رەھبەرلىك قىلغان سومالى خەلقىنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى كۈرىشى بولدى	
1 .1902		ئەنگلىيە ـ ياپونىيە ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى ئىمزالىدى
1902	كۈبا جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى	

7 .1903		روسىيە سوتسىيال ـ دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسى ئىككىنچى قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، بولشېۋىكلەر پارتىيىسى قۇرۇلدى
11 .1903	پاناما مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى، ئامېرىكا پاناما قانىلى رايونىنى بېسىۋالدى	
1903	گېرمانىيە باغدات تومۇريولىنى ياساش ئىمتىيازىغا ئىگە بولىۋالدى	
1907 — 1904	غەربىي جەنۇبىي ئافرىقىدىكى خوتتېنتولار ۋە خولىلولارنىڭ گېرمانىيىگە قارشى كۇرىشى بولدى	
4 .1904		ئەنگلىيە ـ فرانسىيە كېلىشىمى تۇزۇلدى
1905 — 1904		ياپونىيە ـ روسىيە ئۇرۇشى بولدى
1907 — 1905		روسىيىدە I ـ قېتىملىق بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋى بولدى
22 .1 .1905		روسىيىدىكى "قانلىق يەكشەنبە"
7 .1905		لېنىننىڭ «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاپ-

1905. 10	
1905. 12	
1905	ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى بېنگالنى بولۇۋەتمەكچى بولدى
1905 — 1906	بىرىنچى قېتىملىق ماراكەش كىرىزىسى بولدى
1905 — 1908	ھىندىستان خەلقى ئەنگلىيىنىڭ بېنگالنى بولۇۋېتىشىگە قارشى كۈرەش قىلدى، بومباي ئىشچىلىرىنىڭ ئۇمۇمى سىياسى ئىش تاشلىشى بولدى
1905 — 1911	ئىران بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى چارروسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ قوراللىق مۇداخىلەسىگە ئۇچرىدى
1906	پۈتۈن ھىندىستان مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى ۋە ھىندى دىنى يېتەكچى قۇرۇلدى

تىكى ئىككى خىل تاكتىكىسى» دىگەن
ئەسىرى ئىلان قىلىندى
پۈتۈن روسىيە بويىچە ئۇمۇمى سىياسى
ئىش تاشلاش بولدى
موسكۋادا قوراللىق قوزغىلاڭ بولدى

8 .1907		ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ شتۇتگارت قۇرۇلتيى ئوتكۈزۈلدى
		ئەنگلىيە ـ روسىيە كېلىشىمى تۈزۈلدى
1907 ــ 1911	چاۋشيەندە ھەقانىيەتچىلەر ھەركىتى بولدى	
5 .10 .1908		بۇلغاريە مۇستەقىل بولدى
1908	ھندۇنېزىيىدە تومۇريول ـ تراموۋاي ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ۋە ئاقىللار جەمىيتى قۇرۇلدى	
1908 ــ 1909	ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى ئىنقىلاپ قىلدى	
1909	چارروسىيە قوشۇنلىرى تابرىزنى ئىشغال قىلىپ، ئىراندىكى ئىنقىلاپنى باستۇردى	لېنىننىڭ «ماتېريالىزم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىكى» دىگەن ئەسىرى ئېلان قىلىندى
8 .1910	ياپونىيە چاۋشيەننى «ياپونىيە ـ خەنگونىڭ قوشۇلۇش شەرتنامىسى»نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى	
31 .5 .1910	جەنۇبىي ئافرىقا قوشما ئىشتاتى قۇرۇلدى	
1910 ــ 1917	مېكسىكىدا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاپ بولدى	

1911	فرانسیه ماراکەشنی بېسۇالدی، 2 ـ قېتىم ـ لىق ماراکەش كىرىزىسى بولدی	
1911 ـــ 1912	ئىتالىيه ـ تۇركىيه ئۇرۇشى بولدی، ئىتالـ ـيه ترىپولـى (لىۋىـيه)نى بېـسۇالـدی جۇڭگودا شىڭخەي ئىنقىلاۋی بولدی	
1911 ـــ 1914	چارروسىيه تاشقی مۇڭغۇلنىڭ "مۇستەقىل" بولۇشىغا داۋىەنلىك قىلىپ، مەملىكىتـ ـمىزنىڭ تاڭنۇ ۋۇلياڭخەي رايونىدىـكی 170 مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىر زېمىنىنی ئىشغال قىلىۋالدی	
1911. 12. 24	چارروسىيه، ئەنگلىيه ئىرانـدا ئەكسىلـ ـئىنقىلاۋىي سىياسی ئۆزگىرىش پىلانلاپ، پارلامېنتنی تارقىتىۋەتتی	
1912	ھندۇنېزىيىده ئىسلام ئىتتىپاقی قۇرۇلـدی	روسىيه سوتسىيال ـ دېموكـراتىـك ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ پراگا ۋەكىلـ ـلەر يىغىنی ئوتكۇزۇلدی، «ھەقىقەت» گېزىتی تەسىس قىلىندی
1912. 10	بىرىنچی قېتىملىق بالقان ئۇرۇشی بولدی	

28 .11 .1912		ئالبانىيە مۇستەقىل بولدى
11 .1912		ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالىنىڭ بازېل پەۋقۇلئاددە قۇرۇلتىيى ئوتكۈزۈلدى
6 .1913	ئىككىنچى قېتىملىق بالقان ئۇرۇشى بولدى	
23 .11 — 21 .4 .1914	ئامېرىكا مېكسكا ئىنقىلاۋىغا بىرىنچى قېتىم قوراللىق مۇداخىلە قىلدى	
28 .6 .1914		سالايېۋۇ ۋەقەسى بولدى
28 .7 .1914		ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى سېربىيگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى
1 .8 .1914		گېرمانىيە روسىيگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى
3 .8 .1914		گېرمانىيە فرانسىيگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى
4 .8 .1914		ئەنگلىيە گېرمانىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى
6 ,8 .1914		ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى روسىيگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى

23 .8 .1914	ياپونيه گېرمانيىگه ئۇرۇش ئېلان قىلدى	
8 .1914	ئەنگلىيه توگونىڭ غەربىنى، فرانسىيه توگونىڭ شەرقىنى ئىشغال قىلۇالدى پاناما قانىلىدا قاتناش باشلاندى	
9 .1914		مارنا بىرلەشمه جېڭى بولدى
10 .1914	تۈركىيه ئۇرۇشقا قاتناشتى	لېنىننىڭ «ئۇرۇش ۋە روسىيه سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى» دىگەن ئەسىرى ئېلان قىلىندى
4 .11 .1914	روسىيه تۈركىيىگه ئۇرۇش ئېلان قىلدى	
12 .1914	ساپاتا ۋە ۋىلىيا رەھبەرلىك قىلغان دېخانلار ئارمىيىسى مېكسىكا شەھىرىنى ئىشغال قىلدى ئەنگلىيه مىسرنى ئەنگلىيىنىڭ ھامىلىغە- دىكى دولەت دەپ ئېلان قىلدى	
23 .5 .1915		ئىتالىيه ئاۋستىرىيىگه ئۇرۇش ئېلان قىلدى
7 .1915	ئەنگلىيىنىڭ جەنۇبىي ئافرىقا دومىنىۇن- دىكى ئارمىيىسى غەربىي جەنۇبىي ئافرىقىنى ئىشغال قىلۇالدى	

1915. 9. 5 — 8		سممېرۇالد يىغىنى بولدى
1916 ـ يىلنىڭ باشلىرى		گېرمانىيىنده سىپارتاكچىلار تەشكىل قىلىندى
1916. 2 — 9		ۋېردۇن جېڭى بولدى
1916. 2	ئەنگلىيە ـ فرانسىيە قوشۇنلىرى كامېروننى ئىشغال قىلىۋالدى	
	ئەنگلىيە ـ بېلگىيە قوشۇنلىرى تانگانىكانى ئىگەللىۋالدى	
	بېلگىيە قوشۇنلىرى رۇئاندا، بۇرۇندىنى ئىگەللىۋالدى	
1916. 3 — 1917. 2	ئامېرىكا مېكسىكا ئىنقىلاۋىغا ئىككىنچى قېتىم قوراللىق مۇداخىلە قىلدى	
1916. 4		ئىرلاندىيىده ئەنگلىيىگە قارشى قوزغىلاڭ بولدى
1916. 24.4 — 30		كىنتال يىغىنى بولدى
1916. 5. 1		بېرلىنده ئاممىنىڭ ئۇرۇشقا قارشى نامايىشى بولدى
1916. 5. 9	ئەنگلىيە ـ فرانسىيىنىڭ ئاسىيادىكى ئەرەپ	

	دولەتلىرىنى بولۇشۇۋېلىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى تۈزۈلدى	
7 .1916		لېنىن «جاھانگىرلىك كاپىتالىزىمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى» دىگەن ئەسىرىنى يېزىپ چىقتى
2 .1917	مېكسىكا ئاساسىي قانۇنىنى ئېلان قىلدى	گېرمانىيە "چەكسىز چوكمە پاراخوت ئۇرۇشى"نى يولغا قويدى
12 .3 .1917	ئەنگلىيە باغداتنى بېسىۋالدى	روسىيەدە فېۋرال ئىنقىلاۋى غەلىبە قىلدى (رۇس كالېندارى بويىچە 27 ـ فېۋرال)، پېتېربۇرگ ئىشچى ـ ئەسكەر ۋەكىللىرى سوۋېتىنىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيى بولدى
6 .4 .1917		ئامېرىكا گېرمانىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى
17 .4 .1917		لېنىننىڭ «ئاپرېل تېزىسلىرى» ئېلان قىلىندى
14 .8 .1917	جۇڭگو شىمالىي مىلىتارىستلار ھوكۈمىتى گېرمانىيە، ئاۋستىرىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى	

1917. 8 — 9	لېنىن «دولەت ۋە ئىنقىلاپ»نى يازدى
1917. 11. 7 (رۇس كالىندارى بويىچە 25. 10)	روسىيە ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋى غەلبە قىلدى
1917. 11. 8	سوۋېت ھوكۇمىتى تىنچلىق پەرمانى ئېلان قىلدى
1917. 12	ئەنگلىيە ئىرۇسالىمغا ھۇجۇم قىلدى
1918. 1	ئامېرىكا زۇكتۇكى ۋىلسون "14 نۇقتا"نى ئوتتۇرىغا قويدى
1918. 3. 3	سوۋېت ئىتتىپاقى ـ گېرمانىيە بېرېست ـ لىتوۋسك سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالاندى
1918. 9	بۇلغارىيە تەسلىم بولدى
1918. 10. 30	تۇركىيە تەسلىم بولدى
1918. 10. 29	يۇگوسلاۋىيە مۇستەقىل بولدى
1918. 11. 1	ۋېنگرىيىدە مۇستەقىل ھوكۇمەت قۇرۇلدى

3 .11 .1918	ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى تەسلىم بولدى
4 .11 .1918	گېرمانىيىدە ئىنقىلاپ باشلاندى
11 .11 .1918	گېرمانىيە تەسلىم بولدى، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشتى

简明世界史

近代部分

（维吾尔文）

北京大学历史系简明世界史编写组

梁秉恒、乌尔尼莎
马合苏木、库图鲁克译

马合苏木、任运昌校订

责任校对：努尔毕娅

民族出版社出版　新华书店发行

民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米1/32　印张：43 1/2

1982年5月第1版

1982年5月北京第1次印刷

印数：0001—5,000册　定价（上下册）：1.70元

书号：M11049(4)16

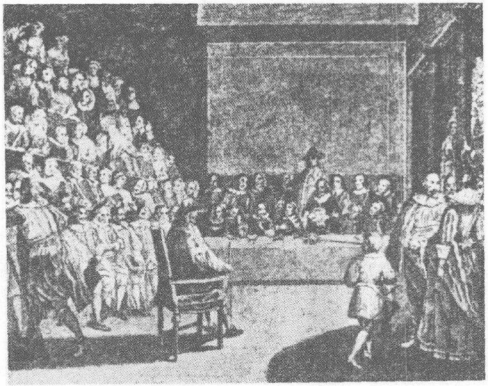

ئەنگلیيە پادىشاسى چارلىس I سوراق ئۇستىدە

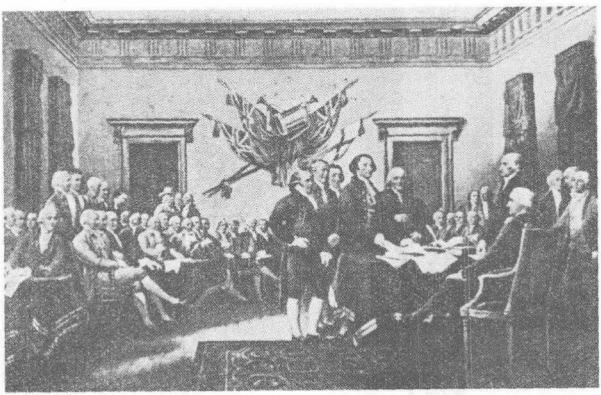

1776 - يىل 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى فىلادېلفىيىدە ئامېرىكا
مۇستەقىللىق خىتاپنامىسى ئىمزالاندى

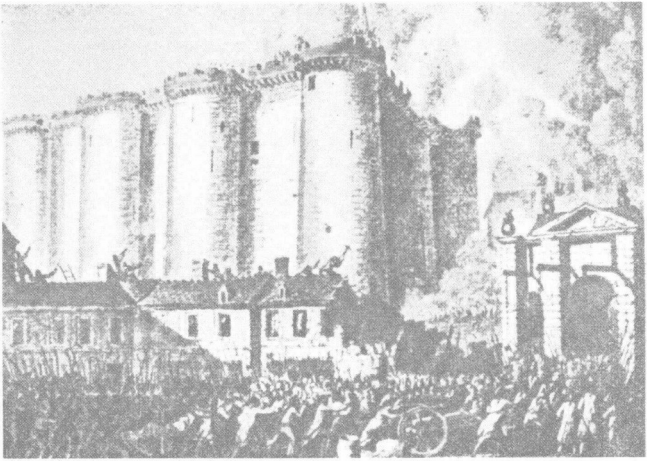

باستى تۇرمىسىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى

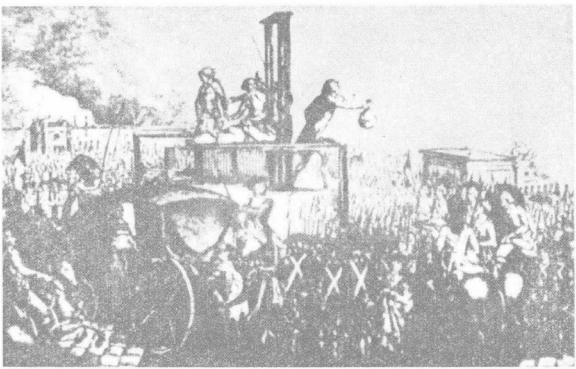

لۇئى XVI نىڭ ئولتۇرغۇلۇشى

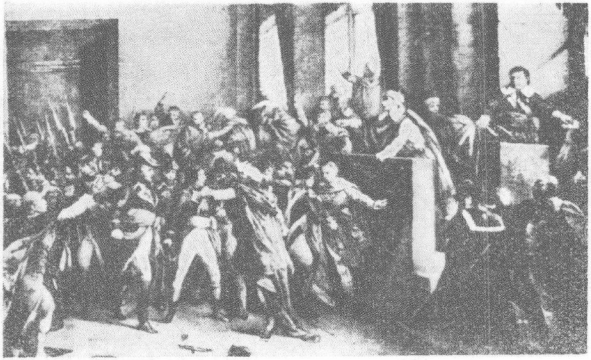

بوناپارتنىڭ تۆمانلىق ئېيىنىڭ ئون سەككىزىدىكى سىياسى ئۆزگىرىشى

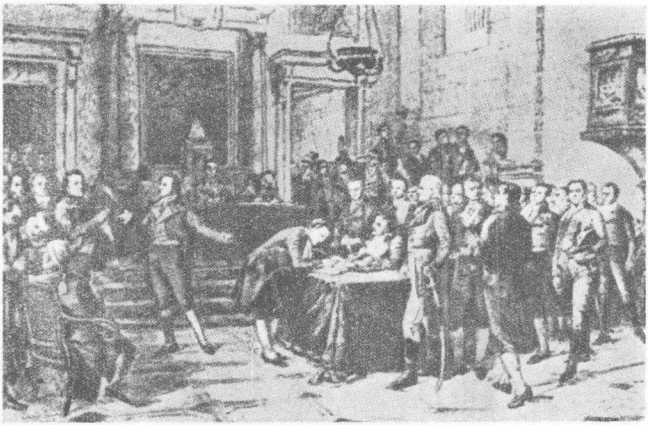

ۋېنېسۇئېلانىڭ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشى

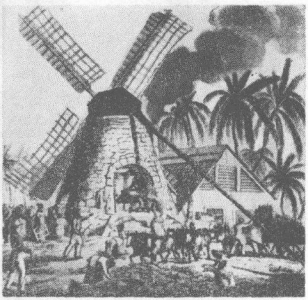

غەربىي ھىندىستان تاقىم ئارال-
لىرىدىكى نېگىرلار شېكەر قومۇشى
مەيدانىدا ئەمگەك قىلماقتا

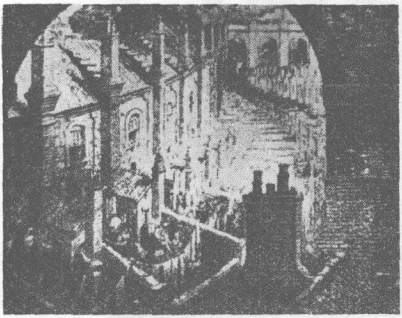

ئەنگلىيىنىڭ لوندون شەھىرىدىكى نام-
راتلار ماكانى

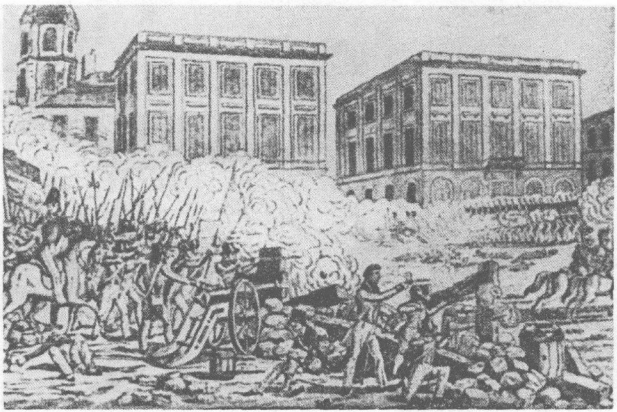

1834 - يىلدىكى لون ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى

مارکس کوممۇنىزىمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ مەجلىسىدە

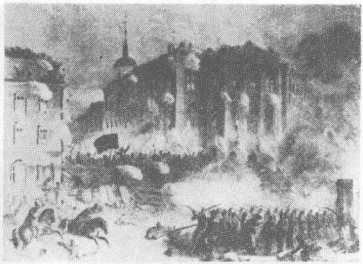

1848-يىلى بېرلىندا بولغان
مارت قوزغىلىڭى

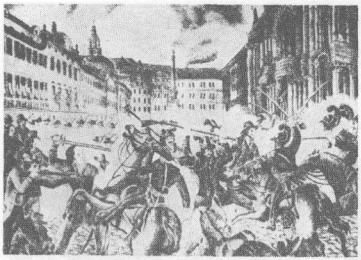

1848-يىلى چېخىيىدىكى پراگادا
بولغان خەلق قوزغىلىڭى

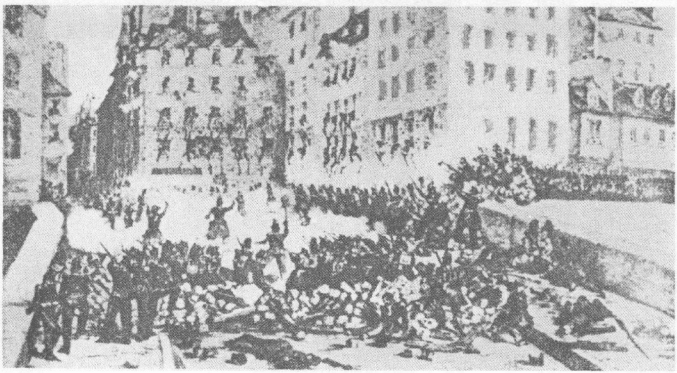

1848-يىلى پارىژدا بولغان ئىيۇن قوزغىلىڭى

1849 ـ يىلى ئېنگېلس كوچا ئىستېكامى ئۇرۇشىغا قاتناشتى

1863 ـ يىلدىكى پولشا خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى قوزغىلىڭى

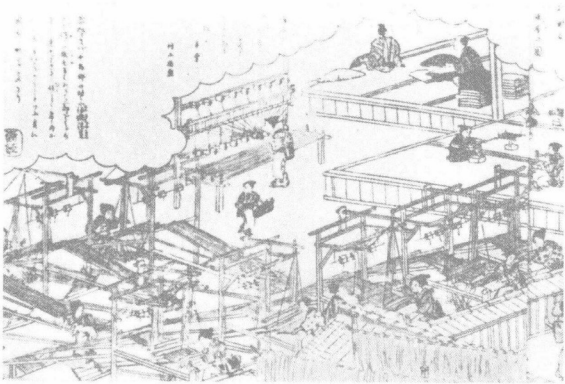

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ياپونىيە توقۇمچىلىق ئىشخانىسى

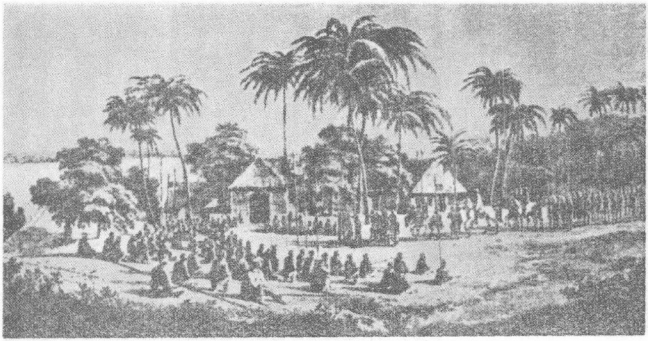

دىپونېگورو رەھبەرلىگىدىكى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى

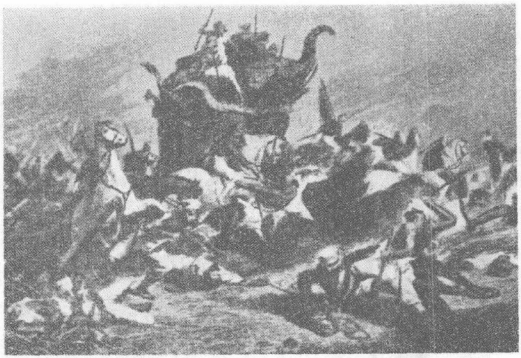

ھىندىستان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى
قوشۇنىغا باتۇرلۇق بىلەن ھۇجۇم قىلماقتا

بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ 1866 ـ يىلى جەنۋەدە چاقىرىلغان بىرىنچى قۇرۇلتىيى

1871 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى سەھەردە پارىژدا بولغان قوراللىق قوزغىلاڭ

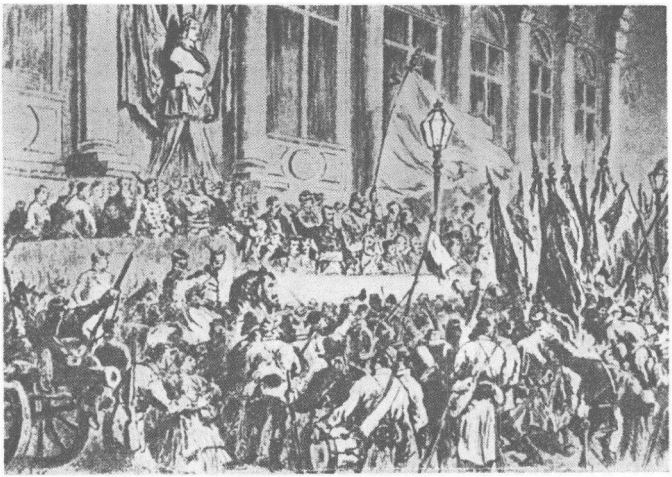

1871-يىل 3-ئاينىڭ 28-كۈنى پارىژ كوممۇنىسى قۇرۇلدى

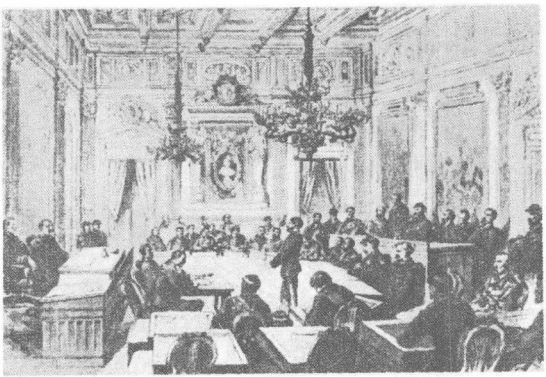

پارىژ كوممۇنىسى شەھەر مەمۇرىيىتى مەھكىمىسىدە كوممۇنا كومىتېتىنىڭ يىغىنىنى چاقىردى

پارىژ كوممۇنىسى جەڭچىلىرى لاشىز قەۋرىستانلىغىدا قاتتىق جەڭ قىلىپ، قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى

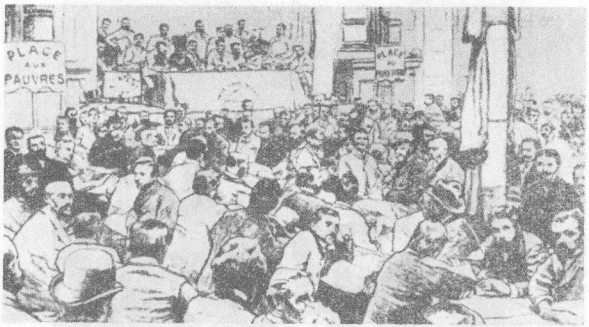

ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ بىريۇسسېل قۇرۇلتىيى

لوندون خایگەت قەۋرىستانلىغىدىكى ماركس قەۋرىسى

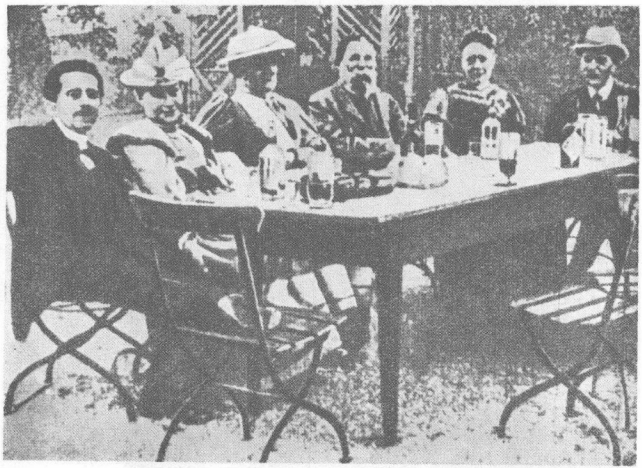

ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ سيۇرىخ قۇرۇلتىيى مەزگىلىدە ئېنگېلس
بېبېل ھەم خانىمى ۋە سېتكىن قاتارلىقلار بىلەن بىللە

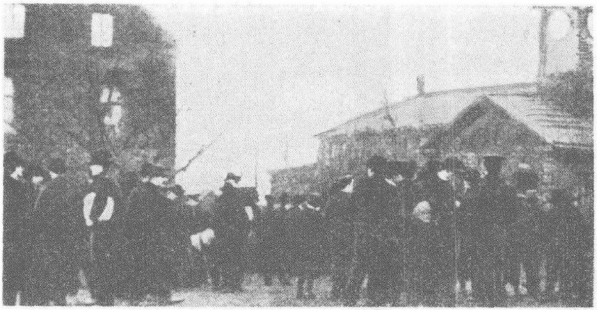

1905 - يىلدىكى گېرمانىيە رۇر كان ئىشچىلىرىنىڭ چوڭ ئىش تاشلىشى

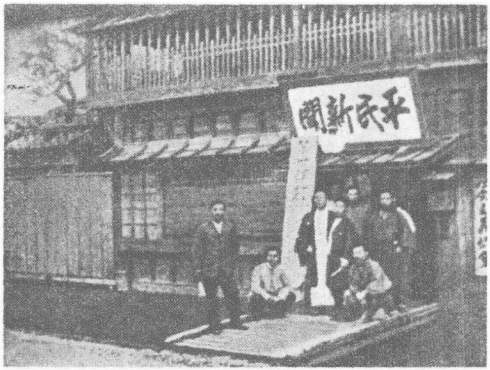

ياپونىيە پۇقرالار ھەرىكىتىنىڭ يولباشچىسى شىگدې چېۋشۇي
ۋە پۇقرالار جەمىيىتىنىڭ ئەزالىرى

قادىر ئالجىرىيە خەلقىنىڭ فرانسىيەگە قارشى كۈرىشىگە رەھبەرلىك قىلماقتا

ئابدۇللا خەلىفە جەڭگە قوماندانلىق قىلماقتا

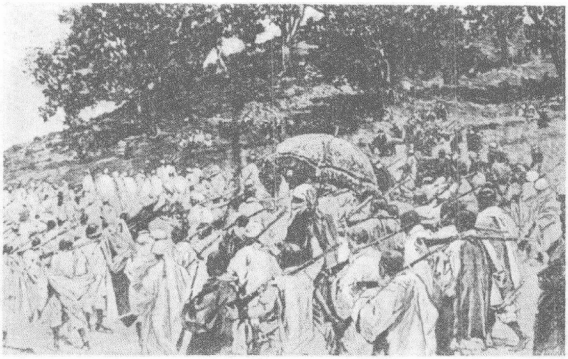

ئېغموپىيە خەلقى ئىتالىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلماقتا

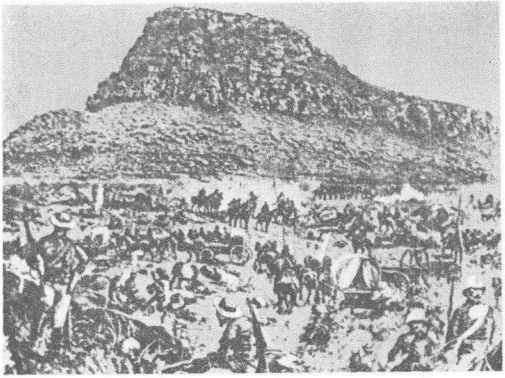

زۇلۇ خەلقى ئىساندلۋانې تېغىدىكى جەڭدە ئەنگلىيە
قوشۇنلىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى

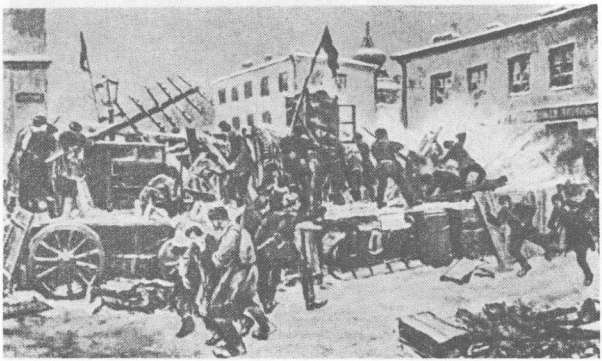

1905 ـ يىل 12 ـ ئايدا موسكۋادا بولغان قوراللىق قوزغىلاڭ

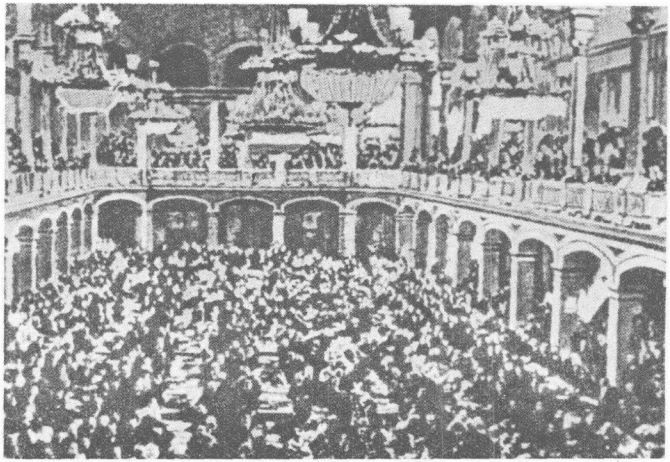

1907 - يىلى شتۇتگارتتا ئوتكۇزۇلگەن خەلقارا سوتسىيالىزىمچىلار قۇرۇلتىيى

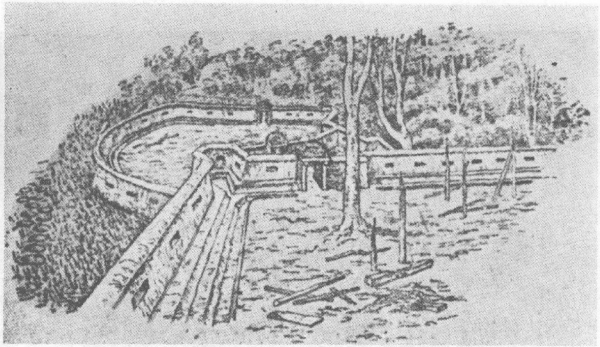

خۇاڭ خۇاتەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ قورغىنى

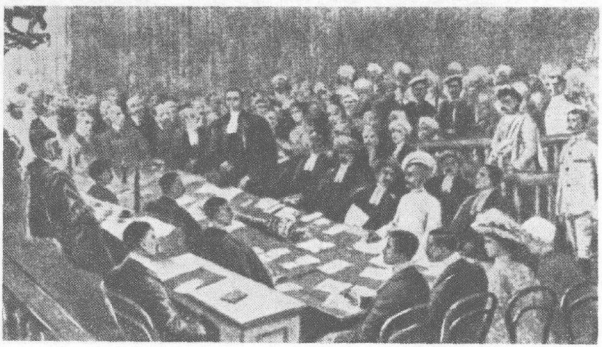

تىلاك سوتتا مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقىنى سوكمەكتە

فىلىپپىن خەلقى ئامېرىكا تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىغا
باتۇرلۇق بىلەن زەربە بەرمەكتە

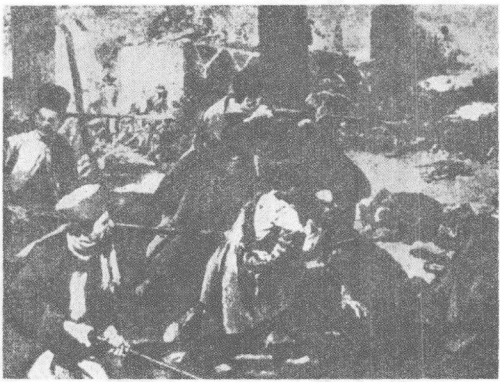

ئىران خەلقى تېھېرىدا چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىغا
ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىغا زەربە بەرمەكتە

پەنچاۋ ژىلىيا قوزغىلاڭچىلار
قوشۇننىي باشلاپ ئىلگىرىلىمەكتە

مېكسىكا دېخانلار قوزغىلاڭچى
قوشۇنى مېكسىكا شەھرىگە كىرمەكتە

كارل لىبكنېخت بېرلىندا ئۈرۈشقا قارشى نۇتۇق سوزلىمەكتە

بولشېۋىكلەر ئۈرۈشقا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارماقتا

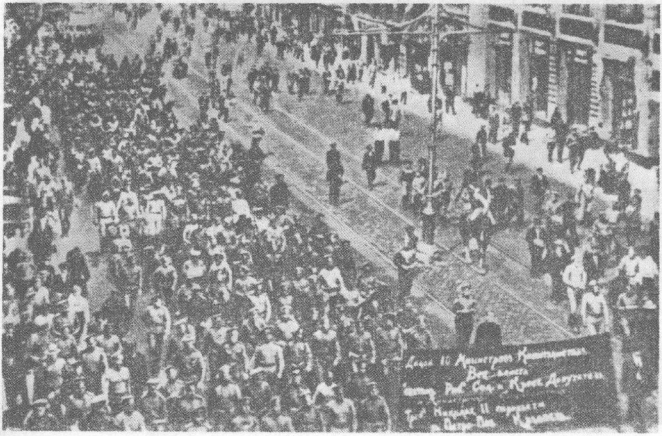

1917 ـيىل 6 ـ ئايىنىڭ 18 ـ كۈنى پېتىروگرادتا ئوتتۇرۇلغان
500 مىڭ كىشىلىك چوڭ نامايىش

书号 M11049 (4) 16下
定价(上下册)：1.70元